TÜRKİYE TEŞKİLÂT VE İDARE TARİHİ

İlber Ortaylı

3. Baskı

Cedit Neşriyat

TÜRKİYE
TEŞKİLAT ve İDARE TARİHİ

İlber Ortaylı 27 Mayıs 1947'de Avusturya Bregenz'de dünyaya geldi. İlk ve orta öğrenimini İstanbul ve Ankara'da tamamladı. 1965'te Ankara Atatürk Lisesi'nden mezun oldu. Ankara Üniversitesi SBF İdari Şube (1969) ile DTCF Tarih bölümünü bitirdi. Viyana Üniversitesi'nde Slavistik ve Orientalistik okudu.

Yüksek lisansını Chicago Üniversitesi'nde Prof. Halil İnalcık ile yaptı. Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden *Tanzimat Sonrası Mahalli İdareler* adlı tezi ile doktora derecesi aldı (1974), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu* adlı çalışmasıyla da doçent (1979), 1989'da profesör oldu.

Viyana, Berlin, Paris, Princeton, Moskova, Roma, Münih, Strasbourg, Yanya, Sofya, Kiel, Cambridge, Oxford ve Tunus üniversitelerinde misafir öğretim üyeliği yaptı, seminerler ve konferanslar verdi. Yerli ve yabancı bilimsel dergilerde 16. yüzyıl ila 19. yüzyıl Osmanlı tarihi ve Rusya tarihi ile ilgili makaleleri yayımlandı. 1989-2002 yılları arasında Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde İdare Tarihi Bilim Dalı Başkanı'ydı. Bilkent Üniversitesi'nde de çalışan Ortaylı şimdi Galatasaray Üniversitesi'nde öğretim üyesidir ve aynı zamanda Topkapı Sarayı Müzesi Başkanlığı görevini yürütmektedir. İlber Ortaylı, Uluslararası Osmanlı Etütleri Komitesi yönetim kurulu üyesi ve Avrupa İranoloji Cemiyeti üyesidir.

Kitapları (son basılan yayınevi ve yayım yılına göre): *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği* (Hil 1985), *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı* (Turhan 1994), *Studies on Ottoman transformation* (Isis Press 1994), *Türkiye İdare Tarihine Giriş* (Turhan 2000), *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880* (TTK 2000), *Osmanlı Toplumunda Aile* (Pan 2001), *Gelenekten Geleceğe* (Ufuk Kitapları 2001), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim. Makaleler 1* (Turhan 2004), *Filoloji ve Tarih* (TÜBA 2005), *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek* (Timaş 2006), *Son İmparatorluk Osmanlı* (Timaş 2006), *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu* (Alkım 2006), *Kırk Ambar Sohbetleri* (Aşina Kitaplar 2006), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (Alkım 2006), *Eski Dünya Seyahatnamesi* (Aşina Kitaplar 2007), *Batılılaşma Yolunda* (Merkez Kitapçılık 2007), *Tarihin Sınırlarına Yolculuk* (Timaş 2007), *Avrupa ve Biz* (Turhan 2007), *İstanbul'dan Sayfalar* (Alkım 2007), *Ottoman Studies* (İstanbul Bilgi Üniversitesi 2007), *Osmanlı Barışı* (Timaş 2007). Söyleşiler: *İlber Ortaylı ile Tarihin Sınırlarına Yolculuk,* (Mustafa Armağan ile, Ufuk Kitapları 2001), *Osmanlı Mirasından Cumhuriyet Türkiye'sine İlber Ortaylı ile Konuşmalar,* (Taha Akyol ile, Ufuk Kitapları 2002), *İlber Ortaylı Kitabı / Zaman Kaybolmaz* (Nilgün Uysal ile, İş Bankası 2006), *Tarih Yazıcılık Üzerine* (Cedit 2009).

TÜRKİYE

TEŞKİLAT ve İDARE TARİHİ

İLBER ORTAYLI

Cedit Neşriyat — Ankara 2008

Cedit Neşriyat

Umumî Neşriyat Numarası : 10

Araştırma / İnceleme Serisi : 8

ISBN 978-975-7352-10-5

Kitap Editörü : **Ahmet Nezihi Turan**

Üçüncü Baskı : Şubat - 2010
Dizgi ve mizanpaj : **Cedit Neşriyat**
Baskı ve cilt : Boyut Matbaası, Tel: (312) 384 72 12

Cedit Neşriyat Matbuat İnş. ve Nak. San. Tic. Ltd. Şti.
Tunus Caddesi 53 /3 Kavaklıdere – Ankara
Tel: (312) 426 66 16 – 426 77 78
Faks: (312) 466 30 10
E-Mail: turkiyegunlugu@superonline.com
turkiyegunlugu@yahoo.com
Web: www.turkiyegunlugu.net

Bu kitabı,
babam (merhum) ***Kemal Ortaylı'****nın*
aziz hâtırasına
minnet ve sevgi ile ithaf ediyorum.

İ Ç İ N D E K İ L E R

ÖNSÖZ

Osmanlı idarî teşkilâtı imparatorluklar bölgesi Ortadoğu medeniyetinin teşkilâtlanma tarihindeki zirveyi temsil eder.

Bir imparatorluğun idarî teşkilâtı onun zengin sosyal kurumlaşmasının bir yansımasıdır. Bu zor deneme inşallah amacına ulaşır.

Bu konuda talebelerin ve meslek dışı okuyucunun ihtiyacı için, ilk kez 1979'da yazdığım bu kitabı, birinci baskıdan sonra bir daha, maalesef ele alamadım. Talep üzerine dostum ve talebem **Dr. Mustafa Çalık**'ın himmetiyle kısa zamanda, aşağı yukarı bir misli daha genişletmek suretiyle yeniden baskıya hazırladım. Eserin bu haliyle 2007'nin Kasım ayında yapılan 'yeni' birinci baskısının birkaç ay gibi kısa bir müddette bitmesi ve 2008'deki ikinci baskısının da yoğun alâka görmesi elbette sevindiricidir.

Tenkid ve tavsiyelerin müteakip baskılar için yararlı olacağını tekrar ifade etmek isterim.

Cedit'ten çıkan genişletilmiş ve gözden geçirilmiş birinci baskının hazırlanmasında en büyük zahmeti daha evvel de belirttiğim gibi, dostum, aziz meslektaşım **Prof. Dr. Ahmet Nezihi Turan** üstlenmişti. Elinizdeki üçüncü baskıdan evvel ise İnönü Üniversitesi'nin genç hocalarından **Dr. Etem Çalık**, nâdir bulunur Türkçe bilgisi ve metin dikkati ile kitabı başından sonuna kadar yeniden inceleyerek sehven ve yahut zühûlen gözümüzden kaçmış imlâ ve bazı ifade hatâlarını tashih etmiştir. Dizgi ve mizanpaj işlerinin yükünü ise her zamanki gibi, ***Cedit Neşriyat***'ın dikkatli ve sabırlı emektarı **Vedat Erden** taşımıştır. Kendilerine teşekkürüm sonsuzdur.

Cedit Neşriyat ve **Dr. Mustafa Çalık'**a da ayrıca teşekkür borçluyum.

İlber Ortaylı

(2010, İstanbul)

KISALTMALAR

Age	Adı geçen eser
Agm	Adı geçen makale
AŞS	Ankara Şer'iyye Sicili
AÜHF	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
BA/BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DTCF	Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
EI^2	Encyclopaedia of Islam (New Edition)
IJMES	International Journal of Middle Eastern Studies
İA	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İTÜ	İstanbul Teknik Üniversitesi
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜHF	İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi
İÜİF	İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi
KŞS	Kayseri Şer'iyye Sicili
MD	Mühimme Defteri
ODTÜ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
SBF	Siyasal Bilgiler Fakültesi
TDK	Türk Dil Kurumu
TMMOB	Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği
TODAİE	Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü
TTK	Türk Tarih Kurumu
TUBA	Türkiye Bilimler Akademisi
TVYY	Tarih Vakfı Yurt Yayınları
YKY	Yapı ve Kredi Yayınları

GİRİŞ

Giriş

Konumuz isminden de anlaşılacağı üzere Osmanlı teşkilât tarihidir. Modern Türkiye idaresinin oluşumu altı yüzyıllık ömrü olan bu imparatorluğun tarihini incelemekle anlaşılabilir: Bu isimden sadece Osmanlı Devletinin bürokratik örgüt şemalarının ve örgüt fonksiyonlarının anlatılacağı biçiminde bir sonuç da çıkarılmamalıdır. Çünkü Osmanlı teşkilâtı; kentlerin, kırsal bölgelerin yani ülkenin tüm iktisadî-sosyal sisteminin incelenmesini içeren bir kavramdır. Bu nitelik, kuşkusuz sırf Osmanlı ülkelerinin tarihine özgü değildir. Her ülkenin tarihini incelemek için böyle yapmak gerekir.

Osmanlı tarihi, Türkiye'nin ve Türkler'in tarihinin ötesinde bir anlama sahiptir. Bugün Balkanlar, Tuna boyu, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki sayıları yirmiyi aşan çeşitli dil, din ırk ve siyasal rejime sahip ülkenin ortak bir mirasın sahipleri olarak birtakım ortak sorunlarla karşı karşıya olduğunu biliyoruz. Bu sorunlar bir ölçüde *Osmanlı*'nın yaşayan tarihidir. Akdeniz dünyasında üç tane "Roma İmparatorluğu" vardı. Bu üç Roma, yeniçağların ulusçu imparatorluklarından farklı, kendilerine özgü geleneksel yapıları ve ideolojileri olan siyasal toplumsal sistemlerdi. Bu geleneksel Roma imparatorluklarının üçüncüsü ve sonuncusu Osmanlı İmparatorluğu'dur. Onun içindir ki bu imparatorluğun kurumlarını ve yapısını incelemek, Türkler'in tarihini incelemenin ötesinde bir anlam taşımaktadır, diyoruz. Bu tarihî olgu, Akdeniz bölgesindeki insanların ortak kaderi ve ortak geçmişidir.

Yakın zamanlara kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi, Türk aydınlarının ulusalcılık duygularını ve tarihî romantizmlerini açığa vurdukları bir konuydu. Balkan ülkelerinin aydınları da aynı konuda komşularına karşı duydukları nefretin feryadıyla kalem oynatıyorlardı. Osmanlı tarihi nefret edilen müstevliye karşı kusulan kinin, Balkan halklarının geçmişindeki karanlık ve felâketin hikâyesi olarak nakledabout iliyordu. Memnu-

niyetle belirtilmelidir ki tarih anlayışındaki değişmeler ve gerçek bilimsel yönteme geçiş çabaları artık bu dönemi kapatmaktadır. Bugün üç kıtadaki insanlar sorunlara daha akılcı bir gözle bakmaya başlamışlardır. "Üçüncü Roma İmparatorluğu"nun tarihi bütün bu halkların, bazen felâketlerle, bazen onurlu olaylarla ördükleri ortak geçmişlerinin anıtıdır. Osmanlı ülkelerindeki halkların her biri modern dünyada yerlerini aldıkça bu ortak mirastan edindikleri özelliklerini ve hastalıkları birlikte gözden geçirip tedbirini arayacaklardır.

Türkçemizde sadece Arapça ve Farsça deyimler değil, İtalyanca, Rumca, Süryanice, Macarca, doğu ve güney Slav dillerinden gelip yerleşen bir yığın kelime vardır. Aynı şekilde bu dillerde de birçok Türkçe söz ve deyime rastlanır. Bu durum bile gösterir ki, Akdeniz-Ortadoğu bölgesinde özgün kalan bir uygarlık yoktur. Türkiye tarihi ve toplum düzeni de bir Akdeniz sentezidir. Bu nedenledir ki konumuza Sasaniler, Bizans, Araplar ve İtalyanlar'ın devlet ve toplum düzenlerini inceleyerek giriyoruz.

Günlük hayatımızın her evresinde bu sentezin içinde yaşarız. Türk mutfağı bir Balkan-Ortadoğu sentezidir. Macarlar'ın gulâşını, Rumeli'nin sebze yemeklerini Mezopotamya'nın sıcak vilâyetlerine, Mezopotamya'nın tatlılarını uzak Balkan halklarının sofrasına götüren, 16. yüzyılın Osmanlı düzenidir. Balkan devletlerinden Basra Körfezi'nin şeyhliklerine kadar bu yönetimin kalıntılarını her yerde görmek mümkündür. Arap dünyasını meydana getiren cumhuriyetlerin sınırları bir ölçüde eski Osmanlı vilâyet sınırlarıdır. Bazen tam öyle olmadığı için de Irak'taki gibi sorun çıkmaktadır. Bulgaristan'da idarî birimlerin sınırı eski *sancak*tır. Özel mülkiyet rejiminin görüldüğü ülkelerde Osmanlı toprak düzeninin kalıntıları sorunlar yaratmaktadır. *Mecelle* yakın zamanlara kadar Arap ülkelerinde yürürlükteydi.

Ortadoğu bölgesi büyük imparatorlukların dünyası olmuştur. *Yazı*nın kullanıldığı, örgütlü toplumun ve kentleşmenin ilk defa görüldüğü bu bölgede tarih boyu, buhran ve göç zamanları dışında, küçük devletlerin yaşama şansı pek olmamıştır. Bundan başka kültürel etkileşim ve asimilasyonun da bu

denli güçlü olduğu bir bölge daha yoktur. Ne küçük devletin, ne de özgün küçük toplum kültürünün yaşama şansı olmayan Ortadoğu'nun kurak topraklarında, âdeta kartal yavrularından sadece birinin yaşama şansı olması gibi, küçük devletlerden biri öbür küçükler üzerinde egemenlik kurar.

Medeniyet Ortadoğu-Akdeniz bölgesinde doğdu. Ama geleneksel kültür ve teknolojinin 20. yüzyılda değişmeğe başladığını görüyoruz. Bu değişim nedeniyle Ortadoğu dünyası büyük sorunların yaşandığı bir ülkeler bütünüdür. Osmanlı tarihi bilgisi ise bu sorunlara yaklaşma imkânı kazandırır.

Osmanlı memleketlerinin meydana getirdiği coğrafî kompozisyon devletin altı asırlık hayatı boyunca sürekli değişmiştir. Fetihler ve toprak kayıpları, ülke halkının etnik kompozisyonu kadar, mülkî idare taksimatını da sık sık değiştirmiştir. Esasen bütün bu değişiklikleri burada saymağa gerek yoktur. Kaldı ki Osmanlı ülkesinin tarihî coğrafyası bilim adamlarının çözebildikleri bir mesele olmaktan henüz uzaktır. Bununla beraber 16-17. yüzyıllardaki sınırlara göz attığımızda şöyle bir durumla karşılaşırız.

Osmanlı ülkesinin sınırları batıda Transilvanya ve Transdanubia Macaristanı'ndan başlayarak bütün Tuna havzasını Karadeniz'e kadar izlemekte, güneyde Dalmaçya kıyıları, Akdeniz adaları ve tüm Peleponnes-Mora'yı içermektedir. Kuzeydeki sınır; Podolya, Eflak-Boğdan üzerinden Kırım yarımadasını da içine alarak Ukrayna steplerine kadar uzanmaktadır. Bütün bu alan imtiyazlı beylik, himaye altındaki devletçikler ve merkeze bağlı eyaletlerle birlikte Rumeli bölümünü meydana getirmektedir. Doğuda, Azerbaycan ve Luristan'dan başlayan sınır Güney Kafkasya'yı, Kuzey Kafkasya'daki himaye ve bağımlı devletçikleri içeriyor, nihayet tüm Anadolu kıtasını, El-Cezire, Suriye ve Aşağı Mezopotamya'yı merkeze bağlı eyaletler olarak kapsıyordu. Arabistan ve imtiyazlı beylik statüsündeki Hicaz topraklarını da göz önünde tutarsak imparatorluğun Asya kıtası tamamlanmış olur. Afrika'da ise Mısır, Habeşistan'ın bir bölümü, *Garb Ocakları* denen Libya, Tunus, Cezayir'i de sayarsak ülkenin kompozisyonunu kabaca tamamlamış oluruz. Bütün bu alanın homojen bir nüfusa sahip olmadığı

açıktır. Bu nedenle devletin homojen bir idarî-malî yapıya sahip olmadığını anlamak zor değildir. İşte bu durumdur ki, Osmanlı tarihini çözülmesi güç sorunlar silsilesi haline getirmiştir. Konuları ele alırken bu yüzden genellikle sınırlı davranmak zorundayız ve Anadolu kıtasının sorunları bizim için bağlayıcı olacaktır.

Osmanlı tarihinin bilinmesi için kırsal ve kentsel alanlarda yapılması gereken araştırmalar vardır. Tarih ve sosyoloji birbirlerinin sonuçlarından yararlanması gereken disiplinlerdir. Sosyolojinin kavramları tarihin dilidir. Tarih ise sosyolojinin laboratuarıdır. Tarih ilmi sorunlara yaklaşım için yöntem ve tekniklerini sosyolojiden öğrenecektir. Türkiye tarihçiliğinin geleceği; beşerî coğrafya, toponomi, malî tarih araştırmalarına bağlıdır. Kırsal ve kentsel bölgelerde yapılacak teknik tarih araştırmaları, fiyat endeksleri çıkarılması, folklor, edebiyat incelemeleri, arşiv çalışmalarıyla birbirini bütünleyecektir. Bunlara tutarlı bir lengüistikçi ve filolog grubunun bulunması gereğini de eklemeliyiz. Bütün bu dallarda yeterli bilim kadroları kurulmadıkça, Türkiye tarihçiliğinin gelişmesi, yeni yorum ve sentezler yapılması güçtür.

Osmanlı teşkilâtının yapısal özelliklerini anlamak için önce toprak sistemini incelemek gerekir. Osmanlı sistemi toprak rejimine dayanır. Bu rejim ise ülkenin maddî şartları, özellikle teknolojik düzeyine dayanan nedenlerin bir biçimlenişidir. Tarımsal teknolojinin doğurduğu üretim ve denetim faaliyetleri (işlevsel uzmanlaşma); ülkenin yerleşim düzenini, idarî yapısını, kentlerin yapısını ve aktivitelerini, ulaşımı, ticareti etkilemekte ve biçimlendirmektedir. Bu nedenle merkezî idare, taşra idaresi gibi kurumların yanı başında kentsel yapı da ele alınacaktır.

Konular anlatılırken yeri geldikçe Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde yer aldığı çağdaş dünyaya, Avrupa ve Asya'nın diğer geleneksel sistemlerine de değinilecek ve karşılaştırmalar yapılacaktır. Zaten tarih ilmi önce, sosyal sistemlerin yapısı, bu yapının geçirdiği değişim ve bu değişime etki eden iç ve dış etmenlerin incelenmesi olarak anlaşılmalıdır. Son olarak Türkiye modernleşme tarihini yani *Tanzimat Devri*'ni ele alacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

Ortaçağların Başında Bölgemizde Bulunan Büyük İmparatorluklar

Ortaçağların Başında Bölgemizde Bulunan Büyük İmparatorluklar

Ortadoğu ve Akdeniz bölgesi ilk tarım faaliyetlerinin görüldüğü, bu nedenle de kentleşme ve örgütlü toplumun, kısacası devletin ortaya çıktığı bir dünyadır. İlkçağlarda nehirlerin çevresinde görülen kentleşme ve örgütleşme kurak topraklarda meydana gelemezdi. Bu yüzden nehir uygarlıklarının ve bereketli bölgelerin yarattığı devletler, tarih boyu pek geniş alanlara kolayca hükmedebilmiş ve bu medeniyetin beşiği olan Akdeniz-Ortadoğu dünyası büyük imparatorlukların doğuşuna ve devamına sahne olmuştur. Bu bölgeler çağlar boyu geleneksel tarım düzenini bırakıp, tarımsal teknolojik devrimi yapamamışlardır. İlk ve ortaçağların Akdeniz ve Ortadoğu imparatorlukları kuraklık ve kıtlığı önleyecek sulama tesisleri, ticaretin devamı için, ulaşım ve konaklama ihtiyacını da örgütlemek zorundaydılar. Kurak ve nüfus yoğunluğu az toprakların alabildiğine uzandığı bu dünya parçasında Ortaçağ'ın Batı Avrupası'ndaki gibi küçük devletçiklerin yaşama şansı yoktu. Ancak büyük bölgeleri kontrol eden bir siyasî heyetin iktidar şansı vardı. Bunun için ortaçağ doğu devleti *büyük imparatorluk*tur. Bununla beraber ulaşım ve haberleşme teknolojisinin ilkelliği, kontrol araçlarının yetersizliği (posta, bürokratik örgüt, para sistemi vs. gibi) doğu monarşileri için bolca kullanılan bir tarifin, yani *merkeziyetçi-devlet* tipinin aslında teknik yönden var olamamasına neden olmuştur. Köylü ve zenaatçı gruplar daima yerel kontrol gruplarının yönetimine bağlanmıştır. Bir başka deyişle, klâsik feodalite ilk olarak Ortadoğu toplumlarında ortaya çıkmış ve geç zamanlara kadar devam etmiştir. Ne var ki mahallî güçler müstakil devlet kuracak bir hukukî iktisa-

dî altyapı ve örgütün teşekkülüne maniydi. Bu yüzden merkezî devlet gücü hakim olmuştur. Ortaçağların başında Ortadoğu ve Doğu Akdeniz bölgesinde iki büyük monarşi vardır. Bizans ve Sasanî İran'ı... Bu iki siyasal sistemin hayatı, idarî ve toplumsal yapısının izlediği seyir uzun bir tarih içerisinde sonraki siyasî birlikleri de geniş ölçüde etkilemiştir. Bu iki imparatorluğun örgütlenmesinde göreceğimiz gibi, malî, idarî kontrol görevi ve hatta bayındırlık ve ulaştırma gibi hizmetler kıtalar çapında örgütlenen bir merkez tarafından değil, daha küçük birimler tarafından yerine getirilmektedir.

A. Sasanîler Devrinde İran

Eskiçağlarda devlet sistemi ve yönetim denince akla Ahamanişler İran'ı gelir. Büyük İskender'in M.Ö. 4. yüzyıldaki seferleri ile tarihe karışan bu imparatorluğun, Ortadoğu ve Akdeniz Bölgesi'ndeki yönetim, hukuk ve kültürel yapı üzerindeki etkileri henüz tam aydınlatılamamakla beraber, İran devlet ve toplum sisteminin eskiçağ monarşilerinin klasik bir modeli olduğu bugün suyüzüne çıkan gerçeklerdendir. Roma devri boyunca Arşakî hanedanının yönettiği Part Devleti, miladî 3. yüzyılda yerini Sasanîler'e bıraktı. Bu devletin Ortadoğu ve Akdeniz uygarlığında devlet yönetimi ve kültürü bakımından önemli bir yeri vardır.

Sasanî Devleti'nin tarihi (224–640) Doğuda Kuşhan ve Eftalit devletleri ve Batıda önce Roma, sonra Bizans'la mücadele etmekle geçmiştir. İmparator Justinianus ve Şehinşah Nuşirevan-ı Adil (I. Hüsrev) devrinde bu mücadele şiddetlenmiş, fakat neticesiz kalmıştır. İran Bizans'a doğru ticaret yollarını kapattığından, Bizans Habeş krallığının yardımıyla Kızıldeniz-Hint denizi ticaretini geliştirmiş, İranlılar'ın koyduğu ağır vergilerden dolayı ipekçiliğe kendi topraklarında başlamıştır.

Sasanî ordusunda süvarilerin ve fillerin başarıyla kullanılması nedeniyle, Şehinşah I. Şapur 260'da Edessa'da (Urfa) Roma imparatoru Valerianus'u yendi... 627'de Bizans İmpara-

toru Heraclius, II. Hüsrev'i yenilgiye uğrattı ve aşağı Fırat kıyısındaki Ktesiphon'a (Medain) girdi, kenti yağmaladı. Ağır barış şartları İran kadar asırlardır savaşan Bizans'ı da yıpratmıştı. Heraclius'un *Pyrrhus zaferi* bir müddet sonra ortaya çıkan İslâm fetihlerini kolaylaştırdı. 635' de Halife Hz. Ömer'in orduları Kadısiye'de Şah Yezdicerd'in ordularını yenerek Sasanî İmparatorluğu'nu tarihe gömdüler. Bu olayla İslâmlaşan, İran'ın eski kültür kaynakları ve kültürel bağımsızlığı ortadan kalkmadı ise de epey sarsıldı. Ancak İran kültür ve devlet örgütü de gelişen İslâm İmparatorluğuna model oldu. Onun içindir ki Sasanîler devrindeki İran yönetim örgütünü anlamak gerekiyor. Bu konu bilinmeden geleneksel Ortadoğu imparatorluklarının niteliği kolay kavranamaz. Esasen Ahamanişler devrinden beri İran devlet hayatının Roma'yı ve Bizans'ı da önemli ölçüde etkilediği günden güne anlaşılıyor.

Sasanî imparatorluğunun toprak rejimi asıl olarak 6. yüzyılda biçimlenmiştir. 531'de Kavad'ın yerine tahta geçen I. Hüsrev, *Hosrev-i Nuşirevan; Nuşirevan-ı Adil, Dadgar* gibi unvanlarla anılır ki Sasanî tarihinin bu ünlü siması gerek uygulamaları ve gerekse hakkında anlatılanlarla doğu devletinin bir model hükümdarı haline gelmiştir. Bizde Kınalızade'ye atfedilen Dare-i Adalet Sasanî devri siyaset teorisinin bir tekrarıdır. [1]

Toprakların ve üzerinde yaşayan nüfusun envanteri bu dönemde yapıldı. Böylece vergi matrahı ile mükellefinin tespiti demek olan bu işlem, sonraları Makedonya dönemi Bizans'ına, İslâm İmparatorluğu'na ve hatta Selçuklu ve Osmanlılara bir örnek olmuş olmalıdır. Bu envanter yapılmadan evvel köylü elde ettiği ürünü vergi memurları gelip tespiti yapana kadar bekletmek zorundaydı. Nuşirevan'ın yeni uygulaması ile arazinin ürünü ortalama bir tahmin ve her ürün için saptanan bir vergi miktarı olarak kaydedildi. Böylece bu konudaki yolsuzluklar kısmen önlenmiş oldu. Devlet gelirlerinde bir belirli-

---

[1] Profesör Ann Lambton'un bu konudaki makalesine bkz. "Justice in Medieval Persian Theory of Kingsihp", *Studia Islamica,* 17/1962, s. 96 vd.

lik sağlandı. Nitekim halefi II. Hüsrev devrinde (miladî 607 yılı) arazi geliri altı milyon gümüş *drahmi*ye (dirhem) çıkmıştır.[2]

Sasanîler'de arazi vergisi *haraç* adını alıyor. Bu deyim Aramîlerden gelmiş olmalıdır. Alınacak haraç, ürünün cinsi ve arazinin verimliliğine göre, saptanan ortalama hâsılat miktarının 1/3'ü ile 1/6'sı arasında değişmektedir. Çocuklardan, ihtiyar ve kadınlardan alınmaz. Bu konudaki oran ve vergi mükellefiyeti *goft-i gav* denen çift yeri büyüklüğü esas alınarak saptanıyordu. Sasanîlerde köylülerin dışında, arazide çalışmayanlardan, Yahudi ve Hıristiyanlar ve şehir ahalisinden *gezit* (sonraki cizye) denen baş vergisi alınırdı. Bu vergiyi kadın, çocuk ve ihtiyarlar ödemezdi. Cizye mükellefin toplumsal durumuna ve gelirine göre kategorilere ayrılmıştı. 50, 20, 18, 8, 6 ve 4 dirhem olarak alınırdı.

Sasanî toplumu eski Hind'de olduğu gibi kastlara ayrılmıştır. Bir *kast*dan diğerine geçiş yoktur. Bu tür yapı bütün ilk ve erken ortaçağ toplumlarına özgüydü. Başlıca dört kast; ruhban, savaşçılar, kâtipler ve ziraatle ve zenaatle uğraşan geniş halktı. Yargıçlık ve yüksek sivil memuriyetler rahiplere, ordu yönetimi savaşçılara bırakılmıştı. Tababet, öğretmenlik, küçük memuriyetler kâtipler sınıfının işi idi. Bu toplumsal yapı titizlikle korunurdu. Son iki sınıf arasında geçiş mümkündü. Asıl vergi yükünü ve angaryayı dördüncü sınıf çekerdi. Savaşta köylüler ücretsiz olarak piyade sınıfına alınırdı. Eski Roma'daki *peditatus*'un ve Bizans piyadelerinin tersine, Sasanîler'de piyade harbde ucuzca harcanan bir kuvvettir. Ordu komutanı (*Eranspahbed*) ve süvari komutanı (*Aspahbed*) imparatorluğun yedi asil ailesinden seçilirdi. Yüksek zümrenin giysileri, bineceği hayvanlar, evlerinin büyüklüğü bütün geleneksel toplumlardaki gibi sert kanunlarla tespit edilmişti. Geleneksel toplumda tüketim normları sınıfların toplumsal hiyerarşi içindeki yerine göre düzenlenmiştir. Örneğin ancak aristokrasi ata binebilir, kadınları ipek giyinebilirdi. Kentliler vergi öder, askerlik

---

[2] Clemente Huart, *Ancient Persia and Iranian Civilization*, Routledge and Kegan Paul, London 1972, s. 156.

yapmazdı. İran'ın resmi dini Zerdüştîlik idi. Bu ülkenin tarihinde Mazdek ayaklanması ve Mazdek dini gibi hareketler toplumsal eşitliği amaçlamıştır. Ancak köylülükten kaynaklanan bu hareketlerin (sonraki Karmatîler ve belki bizdeki Şeyh Bedreddin olayı gibi) başarısızlığa uğraması genel bir olgudur. Nitekim 6. yüzyıldaki bu hareket de, toplumdaki kast sistemini, kontrolcü ve üretici gruplar arasındaki eşitsizliği değiştirememiştir.[3]

Sasanîlerde Merkez ve Eyalet Yönetimi

Bu konuda az sayıda *Pehlevîce* metin ile Arap tarihçileri Yakubî ve Mesudî'nin eserleri başlıca kaynaklardır. Bununla beraber İran devlet teşkilâtı eski Ortadoğu devletlerine model olduğundan, Ortaçağlar boyu doğu devletlerinde İran yönetim örgütü ve siyasal edebiyatı çok incelenmiştir. Şehinşah'ın yanında rahipler sınıfı sivil hizmetlerle yargı fonksiyonunu yerine getirirdi. Baş yargıca *mobedhan-ı mobedh* deniyordu. Hükümdarın yanındaki en büyük yetkili *Vazurg framadhar* denen baş vezirdir. Esasen vazurg, terim olarak *Magnat, Reis* demektir. Başvezirlik sonraları İslâm devletlerinde de aynı adla kabul edilmiştir. Başvezir Şehinşah'ın tayin ettiği memurları azledemez. Ordu komutanı değildir. Fakat bunun dışında iç ve dış konularda geniş yetkisi vardır. *Eranspahbed* (ordu komutanı), *Aspahbed* (süvari komutanı), *Eran anbaragbed* (Ambarlar nazırı) gibi büyük yetkililerin yanında, en yüksek rütbeli rahip baş yargıçlık da yapan *Mobedhan-ı mobedh*dir. Rahiplerden biri *herbed* (kutsal ateş muhafızı) bir diğeri *debirbed* (kitabet şefi) idi. Sivil bürokrasi içinde maliyenin ayrı bir yeri vardı. Çünkü maliye bütün geleneksel devletlerde esaslı bilgi, beceri ve özel eğitim isteyen bir iştir. Ziraat ve vergi toplayıcılığı *stryoshansalar* denen bir memur tarafından yönetilir.[4]

---

[3] Bu konuda Otto Klima, *Mazdek Geschichte Einer Sozialen Bewegung'im Sassanidischen Persien,* Prag 1957, ilginç ve çevirisi gerekli bir kitap hazırlamıştır.

[4] A.K.S. Lambton, *Londlord and Peasant in Persia,* Oxford University Press, London 1953, s. 19.

Mamafih bu konuda merkezî bir örgüt kurmak imkânsız olduğundan, *azat* denen ve orduya atlı olarak katılan şövalyeler ve sulh zamanı bölgelerini yöneten batı Avrupa baronlarının benzeri küçük asilzadelerle, köy yönetiminden sorumlu *'dihkan'*lar taşrada bu görevi yerine getiriyordu.

Merkezdeki bürolarda maliye, askerlik, posta ve adliye işleri görülüyordu. Devlet posta örgütü, at, deve, dağlık yerlerde de yaya ulaklar kullanıyordu ve ülkenin her tarafında posta istasyonları vardı. Bu merkezî örgüt modeli, Babil, Asur, Hititler'de olduğu gibi sonraları Abbasîler'de de daha gelişmiş olarak görülür. Sasanîler'in *Manî* ve *Aramî* kökenden gelen Pehlevî denen bir yazıları vardı. Bu yazı kançılarya hizmetleri için elverişli, işlek fakat o nispette de muğlâk ve zordur. Onun için bürokrasiye girmek uzun bir eğitim gerektiriyordu. Yargı görevi geleneksel devlette ilâhî bir görev sayılır ve iyi eğitim isterdi. Bu nedenle ilkçağlarda Mezopotamya'da rahiplerin, Ortaçağ Avrupası'nda da kilisenin üstlendiği bu görev, İran'da da rahiplere aitti. Klan sisteminin bir kalıntısı olarak bazı suçlarda bütün aile cezalandırılırdı. Dinden dönmenin ve hükümdara itaatsizliğin cezası ölümdü. Hukuk sistemi temel olarak *kısas*a *(talion)* dayanıyordu. En yüksek temyiz mercii Şehinşah'dı. Şah bazen at üstünde şikâyetçileri dinler ve gereği için emir verirdi. Bu gelenek bütün feodal Avrupa'da ve hatta Osmanlılar'da bile görülür. Muayyen günlerde, (Nevruz'un son günü) hükümdar hususî adalet divanını kurardı.

Sasanî Eyalet Yönetimi: Esasta askerî bir sisteme dayanırdı. I. Hüsrev zamanında memleket *Padhgos* denen dört ordu bölgesine ayrıldı. Bunlar *Avahtar* (kuzey), *Horasan* (doğu olup bu eyalet bugün de aynı adı taşır), *Nimruz* (güney), *Hvarvaran* (batı) idi.

Bu adeta Bizans'ın 9. yüzyıldaki *thema* sistemini andırır. Her bölgeye *padhgosban* denen bir kral naibi ve kumandan tayin edilirdi. Bunlar hükümdar ailesindendi. Sasanî imparatorluğunun vassalı olan Yemen'deki Hira ve Ermenistan gibi ülkelerin hükümdarlarına *şah* unvanı verildiğinden Sasanî hükümdarı *şehinşah* unvanı taşırdı. Eyaletlerin yöneticilerine *marzban* deniyordu. *Marzbanlık*lar, merkeze uzakta olan

*padhgos*ların bölünmesinden meydana geldi. Bu vali ve kumandanlar bir uç beyi, batı feodalitesindeki *marktgraf* (*margrave*) gibiydiler.[5] Zamanla *Marzbanlık*lar eyalet yönetiminin temel birimi haline getirildi. Bu uygulama, merkezî kontrolün küçük birimler üzerinde daha kolayca kurulabileceği düşünülerek yapılmış olmalıdır. *Marzban*ların alt kademesinde azat denen şövalyeler ve nihayet *dihkan* denen köy reisleri vardı. *Dihkan*lar malî, idarî, adlî konularda görevliydi. Bir bölge *dihkan*ları aralarında *shahrigh* denen bir kethüda seçer ve bu onları eyalet valisi olan *marzban*a karşı temsil ederdi. *Dihkanlık* kurumu Abbasîler ve Selçukîler'e kadar devam etti. Bu köy reisleri eski İran kültürünü yaşatan zümre olmuştur. Firdevsî 9. yüzyılda ünlü Şehnamesi'nin malzemesini bunlardan derlemiştir.

Memuriyet hiyerarşisi, saray ve toplum törenleri ve hükümdarların *titulâtürü* (*elkabı*) ve yaşayış tarzıyla eski İran yönetim sistemi, bu devletin yönetim geleneği ve kültürü, *nasihatname* gibi ürünlerle sonraki devletlerin siyasal ideolojisine temel olmuştur. O kadar ki Nizamülmülk'ün ünlü *Siyasetnamesi*'nde bile bu izleri görmek mümkündür ve bu köklü gelenek Abbasî, Bizans, Selçukî sistemleri üzerinden Osmanlılar'a kadar uzanmıştır.

B. Bizans İmparatorluğu'nun Yönetim Yapısı

Tarihçiliğimizde Osmanlı yönetimi üzerinde Bizans etkileri öteden beri tartışılagelmiştir. Gerçekte Ortadoğu-Akdeniz bölgesinin büyük imparatorluklarında önce coğrafî ve teknolojik şartların, ikinci olarak kültürel etkileşimin yönetim sisteminin temelini oluşturması dolayısıyla, temel kurum, kanun ve geleneklerde pek çok benzer yönler vardır. Bu geleneksel yapı yakın çağlara kadar pek yavaş bir değişme göstermiştir. Bu nedenle bir kurum hakkında hüküm verirken onu Sasanîler, Bizans, Araplar, Selçukîler ve Osmanlılar'da arayıp, karşılaştırma

[5] Huart, *age*, s. 142.

yapmak kaçınılmaz bir araştırma ve düşünme metodu olmalıdır.

Bizans ve Osmanlı müesseseleri arasındaki devamlılığa etkili bir biçimde yaklaşan ve olumsuz kanaatler serdeden ünlü tarihçimiz Fuat Köprülü'dür. Köprülü bu konudaki makalesinde[6] Rambaud, Mordtmann, Oberhummer, Scala gibi tarihçilerin, aşikâr Bizans tesirlerinden söz etmelerini gerçeğe aykırı bulan bir tutumdadır ve Osmanlı kurumlarının köklerini İran, İlhanlı ve Asyaî Türk geleneklerinde arama eğilimindedir. Bu makale birçok gerçeklere işaret etmekle beraber, Köprülü, Bizans, Roma ve hatta Sasanî kaynaklarına inemediğinden tek yönlüdür. Aynı şekilde ismi geçen yazarlar da sınırlı alanlarda karşılaştırma yaptıklarından kesin sonuçlar veremiyorlar. Bu mesele sadece Bizans, İran, Arap ve Türk kaynaklarıyla değil, eski Roma ve eski Şark devletlerini de incelemekle çözümlenebilir. Araştırmalar büyük medeniyetlere beşik olan bölgemizin tarihini derinden incelemek şeklinde yürümelidir. Herhalde Bizans başlı başına bir sentez olarak, Akdeniz-Ortadoğu uygarlığının binlerce yıllık tarihinin önemli kesitidir. Bu yüzden hiç değilse bazı temel kurumlarını gözden geçirmemizde yarar vardır.

On bir asırlık hayatı olan bu devlet, tarihte harika bir yönetim sistemi olarak belirir. *Bizans* terimini 16. yüzyılda Alman Hioronymus Wolff'un kullandığını bilelim. Bizanslılar böyle bir isimlendirmeyi bilmez. Muhtemelen 16. asırda Romen-Germen imparatorluğunun Roma mirasını üstlenerek bu devletin Romalılığını silmek için uydurduğu bir kelimedir. Bizans halkı kendine *Romalı* derdi, ülkelerine de Roma... Roma mirasını Türkler de *Rum* Selçukîleri, *Rumî* gibi unvanlarla devralmışlardır. Roma belli bir din ve etnik hâkimiyete dayalı üniversal iddialı bir siyasî ideolojidir. Bugün *Bizans* terimini artık yerleşmiş bir yanlış (galat-ı meşhur) gibi kullanmak durumun-

[6] Fuad Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul, 1931 s. 165–313.

dayız. İşte bu sistemin temelinde eski Roma ve eski şarkın kalıntıları kadar, devamlı kendini yenileyen bir organizma, ortaçağların İran'ı, İslâm imparatorluğu ve hatta Akdeniz İtalyan devletleriyle sürekli bir etkileşimi de görmek mümkündür. İmparatorluk artık tartışmasız bir geleneksel monarşi biçimini almıştır. Roma'da Caesar Octavianus'dan (Augustus) beri görülen *diarchie* (İmparator ve Senato yönetimi) Bizans'ta daha altıncı yüzyılda tamamen ortadan kalkmış, senato biçimsel etkisiz bir tören kalabalığı haline gelmişti. Bunun gibi İmparatorluğun yönetimindeki her temel kurum, zaman içinde devamlı gelişmeler ve değişmeler göstermiştir. Bugün bu örgütün değişimini verecek sağlıklı bir şema yapmak güçtür. Onun için burada 10. yüzyıldan itibaren klasikleşen kurumlara değinilecektir.

Miladî 3. yüzyıldan beri Roma imparatorluğu ve Akdeniz kültürü büyük bir değişim geçirmeye başlamıştı. Doğu Avrupa'dan gelen ve Kuzey'den inen Barbarlar Rhein nehrini ve Tuna'yı geçiyor, eski uygarlığı yıkıyorlardı. Bunlar Gotlar, Hunlar, Lombardlar, Vizigot, Süev, Vandal, Frank, Burgond ve Almanlardır. Fransa, Brötanya, Flandr, Rhein nehri batısındaki Almanya, Güney Almanya, Macaristan ve (Polonya) gibi ülkelerin bu Barbar akınlarıyla başlayan tarihî-etnik oluşumu, nihayet sonraki yüzyıllarda görülen Avarlar, Macar kabileleri ve Slavların göçleri ile tamamlanmış ve Avrupa Kıtası'nın bugünkü tarihi, etnik-kültürel yapısı ortaya çıkmıştır. Uygarlık tarihinin garip bir cilvesidir ki modern zamanlarda eski Roma ve Akdeniz kültürüne halef olduklarını ileri süren Tuna'nın kuzeyindeki halklar, gerçekte 4. ve 5. yüzyıllarda Roma-Akdeniz uygarlığının bu bölgelerdeki çöküntüsüne sebep olmuşlardır. Oysa Germanya (Almanya) Frank ülkesi (Fransa) ve Flandr (Belçika-Hollanda) bölgesi ahalisinin antik kültüre sahip çıkıp bunu benimsemeleri ve toplum hayatına o kültürü temel yapmaya çalışmaları, Paris'teki bir Yunan tavernası ve Viyana'daki bir Macar restoranı kadar kaynağına yabancı bir iddiadan başka bir şey değildir. Batı ve Kuzey Avrupa'da eski bilimin benimsenip geliştirilmesi, felsefe, tıp gibi disiplinler Bizanslılar, Süryaniler ve Arap-İslâm uygarlıklarının ürünleri Batı Avrupa'nın başvurduğu kaynaklar olmuştur.

Iustinianus'un geliştirip yaşattığı Roma hukuk okulu, batıda esas olarak *glossatörler* (11–12. yüzyıllar) ve *post-glossatörler* (*Commentator* / şerhçiler) devrinde kabul edilmeğe başlanmış; felsefe, tıp gibi disiplinler Bizanslılar, Süryaniler ve Araplar tarafından geliştirilmiş ve mühim eserler şark Yahudileri (Kuzey Afrika, Endülüs İspanyol Yahudisi) tarafından Latinceye çevrilerek Batı Avrupa'ya aktarılmıştır. Bütün bu temel kurumların bir tarih süreci içinde kabulüne rağmen, Kuzey ve Batı Avrupa'nın, Akdeniz kültürünü ve hayat tarzını günümüze kadar yeterince benimsediği de iddia edilemez. Başlangıçta Hıristiyan dini bile bu kavimler tarafından kabul edildiğinde, eski Cermen çoktanrıcılığı ve bünyelerine uygun gelen doğulu *Mythra* kültürünün etkisi altında kaldı. Gotlar, İskenderiyeli Papaz Arius'un doktrinini kendi hayat tarzları ve dünya görüşlerine uygun buldular ve bu, yeni dinin tutunması için yorucu mücadelelere konu oldu.

İtalya yarımadasının merkez olduğu eski Roma bu değişim ve yıkım karşısında teslim oldu ve Roma uygarlığının merkezi Küçük Asya (Asia Minoris) ve Balkanlar'a kaydı. İmparator Constantin'in yeni merkez olarak seçtiği eski Bizans şehri, artık eski çağı kendi orijinal kaynakları ile devam ettirecekti. Roma dünyasını ve kültürünü oluşturan Yunanistan, İran, Mezopotamya, Mısır ve Suriye şimdi Bizans İmparatorluğunun içinde idi. Bu olay IV. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın Helenleşmesi, eski doğu kültürü ve *liturji*si (dua ve ibadet tarzı) ile beslenmesine yol açtı. Ortadoğu imparatorluklarının idarî ve askerî kurumları, kent hayatı Bizans'ın dayandığı temel oldu ve İmparatorluk uzun hayatını bu kaynaklarla devam ettirdi. Bizans'ın kültürel ve ideolojik hayatında eski Helenlerden çok Roma'nın, İran'ın, İslâm yönetiminin etkilerini devir devir gözlemek kabildir. Dinsel kurumlaşma ve felsefede bile *Maniheizm, Mazdek* dini, *İslâmiyet,* astrolojik karakterli doğu dinleri ve tabiî antik Roma kültürü büyük pay sahibiydi. Devlet teşkilâtı ve toprak sisteminde de bunu görmek mümkündür.

15. ve 16. yüzyıllarda Rusya Çarlığı kendini Bizans'ın yeryüzündeki halefi olarak görmüştür. 18. yüzyılın *aydınlanma*

filozofları ise *Bizans'ı*, despotizm, entrika ve kokuşmuş bir yönetimin modeli olarak incelemişlerdir. Oysa şimdi kurumlarını kısaca gözden geçireceğimiz bu uygarlık, bu tip yorumların dışında, sadece ve sadece Akdeniz-Ortadoğu bölgesinin toplumsal ve kültürel tarihinin vazgeçilmez bir bölümü olarak anlaşılmalıdır.

İmparator ve Merkezî Hükümet Örgütü

Bizans imparatoru tipi eski Roma geleneğinin bir devamı olmakla beraber bu makamın bir doğu monarşisi haline dönüşmesini temsil eder. Şahsında dünyevî ve ilâhî otoriteyi birleştirmesi, Roma'dan kalma bir gelenektir. Başlangıçta Theodosius sülâlesinin imparatorları eski Roma'daki *pontifex maximus* (büyük rahip) unvanını taşımayı reddetmişlerse de, kısa zamanda imparatorlar *Cesaro-papist* bir tutumu benimsediler. Bu tutum dünyevî otorite olan imparatorluk ile ruhanî liderliğin bir kişide toplanmasıdır. İmparator tacını *patrik*in elinden giymekle aslında onun patrikliğini tasdik ediyordu. Garbta ise Charlesmagne'dan beri, papalar imparatora taç giydirerek onun hükümdarlığını tasdik etmişlerdir. Hele Papa VII. Gregorius ile Alman İmparatoru IV. Henri arasındaki *Investitur kavgası* (kilise mensuplarını ya imparatorun veya papanın tayin etmesi sorunu) papalığın galibiyetiyle sonuçlanınca 12. yüzyıldan itibaren, Batı'da kiliselerdeki imparator locaları bile ortadan kaldırılmıştır. Buna karşılık Bizans'ta kilisenin de efendisi İmparator idi.

Bizans İmparatoru baş kanun koyucu, en yüksek yargıç idarî, malî ve askerî otoritedir. Tayin ve aziller onun elindedir. Bu otokratik yönetim eski şarkın bir devamıdır. Hele 629'da Sasanî başkenti Ktesiphon'a giren Heraclius, İran şahlarına verilen Rumca *Basileus-Vasiliyos* unvanını da alınca bu durum artık göze çarpar hale geldi. Çünkü eski Roma'da Caesar Octavianus'dan beri *Augustus* unvanını taşıyan imparator, fiiliyatta bir hükümdardı ama hukukî durumu aslında senato tarafından *kayd-ı hayat* şartıyla seçilen *Respublica Romana'*nın fevkalâde yetkili diktatörü olmaktan ibaretti. Kaldı ki senato zaman zaman bazı yetkilerini kullanabilmişti ve Roma

bir *diarchie* sistemi ile yönetilirdi. Oysa VI. yüzyıldan beri Bizans, otokratik ve monarşik bir devletti.

Bizans'ta Senato, yüksek memurların, toprak asillerinin ve paralı kimselerin girdiği törensel bir kuruldu. Buhranlı zamanlarda nadiren imparator seçiminde söz sahibi olmuş, daha doğrusu darbeci generallerin egemenliğini ve *vasiliyos*luğunu meşrulaştıran bir gösteri seçimi yapmıştır[7].

Bizans İmparatoru tanrısal irade ile bu göreve gelmiştir. Kilisenin başıdır. Iustinianus'dan beri, üstünlüğünü Roma hukuk sisteminin düzenlediği bir otokrattır. Bu üç kurum *Bizanslı'*yı da tarif eder. İyi bir Hristiyan, imparatora itaat eden ve Roma hukuk sisteminin kural ve uygulamasına tâbi olan kimse Bizanslıdır. Etnik kökeni hiç önemli değildir. Bizans tahtına geçenlerin, önemli generallerin arasında bile İllirya (Arnavutluk) Makedonya, Kapadokya, Küçük Ermenistan, Suriye kökenli birçok kimse vardır. Aynı biçimde Bizanslılar, İmparatorluğun çevresindeki barbarların bile etnik kökenini önemsemezlerdi. Peçeneklere İskit, Slavlara Peçenek, Kumanlara Slav diyen vakanüvisler vardır.

Bizans İmparatoru'nun bu sınırsız gibi görünen otoritesini sınırlayan fiilî kanunlar, kilise ve ülkenin feodal yapısından doğan ve bir türlü yok edilemeyen toprak sahipleri sınıfı olmuştur. Devlet ve yönetim geleneği Bizans'ta da İran, Arap, Selçukî ve Osmanlılar'dan daha farklı değildir. Yönetim geleneğini belirleyen ideoloji bile benzerlikler gösteriyor. Esasen Rönesans'a kadar Avrupa hükümdarlarının da aynı ideoloji ile hareket ettiğini görürüz. Hükümdarın yönetim usûllerini ve toplum düzeninin muhafazasını öneren bu görüşler doğuda *nasihatname* geleneği diye bilinir. Örneğin Bizans'ın sınır vilâyetlerindeki feodal beylerin ve savaşçıların menkabelerini nakleden *Digenis Akritas* adlı anonim eserde bir hükümdarın nitelikleri şöyle sıralanır; *"Tebasını sevmek, onlara karşı alicenab davranmak, adil olup soygunları önlemek, kanunsuz vergi almamak, dinden sapmaları önlemek..."*[8]

---

[7] S. Runciman, *Byzantine Civilization,* s. 60.

[8] *Age,* sah. 179.

İran, Abbasî, Selçukî, Osmanlı nasihatnamelerinde olduğu gibi Bizans'ta da toplum düzenini korumak, ihtilâl ve karışıklığın doğmasına engel olmak hükümdardan beklenen başlıca görevdir. Ancak Rönesans'tadır ki, mevcut düzenin muhafazasından değil de, yeni bir düzenden söz eden ve bu amacın gerçekleştirilmesi için bazı gözlemlere dayanarak amaçlar saptayan yeni bir nasihatnamecilik başladı. Bu yeni nasihatnamecilik siyaset biliminin başlangıcı sayılıyor. *Il Principe* adlı eseriyle Machiavelli ilk üstad olarak bu başlangıcı yapmıştır.

İlk zamanlarda Bizans'ın merkez aristokrasisinde şu memurlar vardı; *praefectus praetorio per orientem* denen Mareşal, *questor sacri palatii* (adalet işlerine bakar), *Comes sacrorum largitionum* (madenler ve vergilerden sorumluydu). *Comes rerum privatarum,* imparatorun arazilerine (*has*) ve gelirlerine nezaret ederdi. İmparatorluğun başkâtibi *magister officiorum*'dur. Senato başkanı aynı zamanda başkentin yargıcı ve belediye sorumlusu idi ki, *praefectus urbi* denmekteydi. Bizans sarayının yüksek memurları arasında *archienuchos* (başhadımağa) da görülüyor. Zaman içerisinde memuriyetlerin işlevi, sayıları ve isimlerinde değişiklikler oldu. Tıpkı Sasanîler'in *vazurg framadhar*'ı gibi bir büyük *domestik* başbakanlık görevini yürütmeğe başladı. Gene Anadolu ve Balkanlar'ın askerî, idarî sorumluluğu ayrı ayrı iki *domesticus scholae*'ye verildi. Bunlar adeta Osmanlılar'daki Anadolu ve Rumeli beylerbeyleri gibidirler.* Gene ordu yargıcı ve kançılarya işlerini yürüten büyük *logothet,* maliye işlerini yürüten *logethet* önemli memurlar arasındadırlar. 8. yüzyılda Isauria'lı Leon devrinde *sacellarios toi dramon* (vergi toplayıcı) *toi stratiotikon* (ordu defterdarı) *toi agelon* (*hassa* nazırı) gibi malî görevler ihdas edildi. Saray hizmetleri, posta-istihbarat gibi konularda kullanılan *tsavisios* denen kavaslar vardı. Bunlar muhtemelen konsülün muhafızlığını yapan ve *facio*'sunu (bir baltaya sarılı 12 tane değnek) taşıyan eski Roma

* Köprülü bu müesseselerin Osmanlılara Bizans'tan değil, Asya'dan miras olduğunu söyler. Mühim olan kültürel etkileşim değil, benzer görevli memuriyetlerin bulunmasıdır. Bkz. F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Üzerine,* s. 190–195.

*lector*lerinin devamıdır. Bizde çavuş deniyor; Ortaçağ İran'ında bunlara *durbaş, serhenk* dendiğini Köprülü belirtiyor.[9]

Bizans ordusunu iki kısım asker oluşturuyordu. Birincisi özellikle sınır eyaletlerinde (8. yüzyıldan sonra her yerde) bulunan *limitanei* denen şövalyelerdi. Bunlar ırsî olarak toprağa tasarruf ediyordu, savunma ve harbe katılmakla görevliydiler. İkinci grup *comitatenses* denen *hassa* ordusudur. Ordu komutanlarına *stratiokos* denirdi. Başlangıçta Bizans donanmaya önem vermemişti. Özellikle Paleologlar devrinde donanma örgütlendirilmiş, ancak İtalyan cumhuriyetleriyle rekabet edememiştir. Tıpkı Osmanlılar'da Akdeniz adalarında olduğu gibi (*Kaptanpaşa eyaleti*) Bizans'ta da Akdeniz ve Ege'de bazı amirallik *thema*ları (eyalet) vardı. *Megaduc* büyük amiraldi; *megaduc* ve diğer amiraller *has*ların geliriyle geçinirlerdi.

Bizans İmparatorluğu daha başından barbarların, sonra Slavlar ve Araplar'ın hücumlarına maruz kalmıştır. İmparatorluğun, uzun hayatı boyunca, kavimlerin hücumundan rahat nefes aldığı an yoktur. Başkent surları sayısız defalar Gotlar, Peçenekler, Bulgarlar ve Araplar tarafından kuşatılmıştı. 6. ve 7. yüzyıllar İran Sasanîleri'nin tehdidi ile geçmişti. Böyle bir dünyanın ortasında Bizans rahatlamak için barbarları birbirine kırdırmak, ittifaklar kurup, ittifakları bozmak yolunu seçmiştir. Bu dessas diplomasi *Bizans usûlü* olarak tarihe geçmiştir. Diplomasi deyince, yabancı ülkelerdeki elçilik heyetleri anlaşılmamalıdır. Devamlı elçilik çok sonraki yüzyıllarda, İtalyanlar'ın yarattığı bir kurumdur. Bizans diplomasisi haraç vermek, evlenme ile akrabalık kurmak, barbarları Hıristiyanlığa kazanmak gibi tekniklere dayanır. Elçilerin o çağda bir güvencesi yoktu. Bizzat papalık elçisi 968'de imparatora sadece *"Greklerin İmparatoru"* diye hitap edilen bir mektup sunduğunda hapsedildi.[10]

Bazı sınır anlaşmazlıklarını çözmek ve barbarlarla görüşmek yetkisi sınır vilâyetlerinin *strategos*larına (askerî vali) verilmişti. Örneğin *Strategos Cherson* (Kırım valisi) kuzeyli barbar-

---

[9] Agm, s. 211–215.

[10] Runciman, *age*, s. 126.

larla, *Strategos Catepan* Araplarla müzakerelere girişiyordu. Nitekim Osmanlı imparatorluğunda da Budin (Macaristan) valisi Avusturya ile, Van valisi sınır sorunları konusunda İran'la diplomatik ilişkilerde bulunabiliyordu. Bu, imparatorluklar için umumî geçerliği olan bir gereklilikdir.

Hukukî Yapı

Bizans, Roma hukuk sistemini geliştirip çağdaş dünyaya hediye eden bir imparatorluk olarak tanınır. Özellikle Iustinianus'un ünlü eseri *Corpus Iuris Civilis* çağdaş hukukun temel taşı sayılmaktadır. Gerçekte eski Roma Hukuku esasta prensipler ve temel hukuk kurumları üzerinde inşa edilmiştir. Roma kanunlarını toplasak ancak küçük bir kitapçık elde ederiz. Bizanslılar ise zaman zaman tekrarlanan kodifikasyon faaliyeti ile prensip, gelenek, yorum tekniği ve kurumlardan ibaret bu hukuk mantığını yazılı hale getirmişlerdir. Hukuk dogmatiği haline getirilen Roma hukuku bu sayede çağdaş dünyaya devredilebilmiştir. II. Theodosius 438 yılında, *Codex Theodosianus*'u meydana getirtti. Emirname ve bazı kanunların derlenmesinden meydana gelen bu eser yeni bir tasnifi ve mühim ilaveleri gerektiriyordu ki, bu mühim iş büyük imparator Iustinianus zamanında başarılmıştır. Eski Roma devlet ve yönetiminin ve Latin kültürünün hayranı olan imparator, ülkenin yeni hukukî mevzuatını derlemek için ünlü hukukçu *Tribonianus* ile İstanbul üniversitesi profesörlerinden *Theodos*'u görevlendirdi. Bu iki hukukçunun başkanlığında kurulan bir heyet 529 yılında *Codex Iustinianus*'u tamamladılar. Bu iki eser imparator Hadrianus'tan Iustinianus dönemine kadarki emirnameleri tasnifli bir şekilde bir araya getirdi. Bunun yanı başında *Digesta Pandectae* denen ve bilinen bütün kanun ve derlemeleri içeren bir külliyat meydana getirildi. Bunun için birkaç yıllık uğraşla tashihler yapılmış, tekrarlar atılmış ve tasnifli bir eser ortaya çıkmıştır. Bütün bu derlemeler Latince idi. 534 yılından sonra emirler *Novellae* adı altında Yunanca neşredildi. İmparator, "Maalesef halk anlasın diye Latince değil, Yunanca neşredildi" diyordu. Asıl önemli eser Beyrut ve İstanbul hukuk mektepleri öğrencileri için yazılan ve Roma hukuk mantığı, prensip ve müesseselerinin derlendiği bir

kitap olan *Institutiones*'dir. İşte bu eserle Roma hukukunun esasları sonraki devirlere ışık tutacak bir biçimde yaşatılmıştır. 12. yüzyıldan itibaren batıdaki *glossatör* ve *post-glossatör* denen hukukçu ve yorumcular bu büyük esere *Corpus Iuris Civilis* (medenî hukuk külliyatı) demişlerdir. Bu büyük eser; şahıs, borçlar, akidler ve eşya hukuku alanında yeni yorumlama ve uygulamalar getirmiştir. Iustinianus çıkardığı emirnameler ile toprak aristokrasisini ezmeğe çalışmışsa da, bu kalıcı sonuçlar doğuramamıştır. Diğer yandan derlemeler acele olarak hazırlandığından dil ve içerik yönünden bazı çelişik durumlar ortaya çıkmış, açık hatalar sonraları birçok problem yaratmıştır.

8. yüzyılda Isaurialı Leon devrinde bu külliyata üç ek yapıldı. Bunlar medenî ve cezaî mevzuatı içerir. Bu yeni ilâvelerde bir tür *talion* (kısas) prensibi ve dine dönüş görülmektedir. Ancak kısas hafifletilmiştir. Bir diğer yenilik de Iustinianus devrinin tersine, cezaların içtimaî sınıflara göre farklı tespit edilmeyip herkes için aynı cezanın öngörülmesidir. Esasen Leon ve sonraki Makedonya sülalesi devrinde yapılan tadilat Bizans hukukuna asıl niteliğini vermiş ve bu kanunlar Hıristiyanlığı kabul eden Slavlar ve Kiev Rusyası'nda da model olarak alınmıştır. *Nomo* Kanon Slav dillerine *Zakon* olarak geçmiştir. Osmanlı devletinde de Ortodoks teb'aya örfî alanda Bizans hukukunun uygulandığı anlaşılmış bulunmaktadır. Leon devrinde *nomos georgihos* (çiftçi kanunu), *nomos stratiotihos* (askerî kanun) ve *nomos nautihos* (denizci kanunu) denen kanun metinleri hazırlanmıştır. Özellikle çiftçi hukuku köylü mükellefiyetini belirliyor, askerî kanun ise askerlerin suçlarına normalin üstünde sert cezalar verilmesini öngörüyordu. Bunların çıkarılış tarihi belli değildir. Ancak bu dönemde askerî disiplinin bu sayede sağlanmak istendiği anlaşılıyor.[11]

Bizans hukukçusu zamanla hukuk dogmatiğinin ötesinde, bu hukukun kaynağını teşkil eden prensiplerle düşünme ve yorum alışkanlığını kaybetti. Bu nedenle Roma hukuk sistemi 12. yüzyıldan itibaren ancak Batı Avrupa'da kilise hukukuna karşı gelişmiş ve laik hukuk doktrininin doğuşu hazırlanmıştır.

---

[11] Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, çev. A. M. Mansel, s. 314.

Eyalet İdaresi

Bizans eyalet yönetimi de tarih içinde değişen şartlara uyarak bazı gelişmeler gösterdi. Bunu eyalet taksimatında, görevli memurların sayı ve yetkilerindeki değişiklikler diye özetleyebiliriz. İmparatorluk ilk önceleri Oriens (Küçük Asya - Mezopotamya - Suriye) ve Illyricum (Balkanlar) olarak iki bölüme ayrılmıştı. Eyaletlerin başında *praefectus* denen bir sivil vali ve *magister militia* denen bir kumandan bulunuyordu. Preafectus adlî konularda da yetki sahibi idi. Maliye gene merkezden tayin edilen memurlara verilmişti. İlk başlarda bütün imparatorluğun bürokratik kadrosu on binden fazla değildi.[12] Zamanla harbler ve anî savunma ihtiyacından dolayı sivil ve askerî yetkiler tek bir kişide birleştirilecektir. Daha 6. yüzyılda Iustinianus'un Afrika ve İtalya'da yaptığı fütuhat eyalet taksimatında bazı değişiklikler yapmayı gerektirdi. Böylelikle merkezi Tunus-Kartaca olan bir *eksarhia* ve İtalya'da merkezi Ravenna olan bir diğer *eksarhia* kuruldu. *eksarhia*lar (veya *exercitus stratos*) askerî, sivil yetkileri olan kral naibi derecesindeki görevlilerdi. 7. yüzyıldan sonra İranlılar'ın ve hemen sonra Arapların saldırıları bu sistemin küçük Asya'da da yaygınlaşmasına neden oldu. Isauria hanedanı ve nihayet Makedonya hanedanı devrinde sistem genelleştirildi. İmparatorluk daha küçük parçalara ayrılarak askerî valiler tayin edildi. Buna "thema" sistemi deniyor. 9. yüzyılda yirmi beş *thema* varken, Makedonya sülalesi devrinde 9. yüzyılda bunların sayısı otuzsekize çıktı. Baştaki askerî valiye *strategos* deniyordu. Ünlü Bizantinist Vasiliev'e göre *thema* sistemi Sasanîler'den mülhemdir. O, İran'da *Kavad* ve *Nuşirevan* devrinde eyalet yönetiminde yapılan reformların (6. yüzyıl) büyük benzerlikler gösterdiğine ve bu konuda Bizans'a bir model olabileceğine işaret ediyor.[13]

*Thema*lar ticaret yollarının değişimi, orduların yer değiştirmesi gibi olaylarla sık sık sınır değişikliğine uğramıştır. Baş-

---

[12] Runciman, *age*, s. 70.

[13] A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, çev. A. Müfid Mansel, Ankara Maarif Matbaası, 1943, s. 288.

taki kral naibi derecesindeki yönetici doğrudan imparatora bağlıydı ve merkezdeki teşkilâtın bir kopyası (maliye, yargı) burada da vardı. *Thema*lar *thurma*lara bölünmüştü. Bir *thema*nın valisi piskoposlar ve merkezden gönderilen casuslarca denetlenirdi. Valinin yanındaki ve onun astı durumunda olan maliye ve yargı ile görevli yüksek memur da doğrudan imparatorla yazışabilirdi. Böylece otorite bir yerde bölünmüş ve kontrol altına alınmış oluyordu. Esasları yönünden Ortadoğu imparatorluklarının yönetimine çok benzeyen bu sistemi gözden geçirdikten sonra toprak rejimine geçebiliriz.

Bizans'ta Toprak Rejimi

6. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa topraklarında sona eren barbar göçleri yerleşik krallıkların kurulmasıyla sona erdi. Nihayet 800 yılında *Büyük Karl* (Carolus Magnus, Charlesmagne) imparatorluk tacını giydi. 10. yüzyıldan itibaren boş topraklar büyük ölçüde tarıma açıldı, kullanılan teknikler değişti. Verimin artışıyla birlikte Batı Avrupa'nın bereketli topraklarında küçük devletçikler ortaya çıktı. Bizans ise doğunun kıraç topraklarında bulunan bir imparatorluktu. Ancak bu yerel toprak aristokrasisinin güçlenmesine, bölgesel ağalık eğilimlerinin ortadan kalkmasına mani değildi. Daha 4. yüzyılda İmparator Iustinianus özellikle toprak aristokrasisini ezmeğe çalışmış, ancak bunların varlığı devam etmiştir. 5. ve 6. yüzyıllarda özellikle mahalli toprak lordları (*dunatos*) yanında, manastırların arazileri de büyüdü ve bu manastır feodalizmine bir tepki olarak 8. yüzyılda meşhur *ikonoklast* (putkırıcılık) hareketi başladı. Özellikle Isauria hanedanından Leon'un himaye ve teşvik ettiği *ikonolastizm* dinî bir kavga olmaktan çok, fasılalarla devam eden ve manastır feodalizminin toprak gaspına direnen kitlelerin sürüklediği bir hareketti.

5. yüzyıldan itibaren toprakta köle kullanımı hızla tasfiyeye uğramış görünmektedir. Köy toprakları serbest köylülerce (*penes*) işletilmekteydi. Bunlar zamanla azaldı ve aristokrasinin toprak gaspı dolayısıyla 9–10. yüzyıllarda çoğunluğu kaybetti-

ler.[14] Esasen köylü hür de olsa, toprağını terk etmek veya yer değiştirmek imkânına sahip değildi. Tarım bölgelerinin çöküntüye uğramasını istemeyen devlet, göçlere ve arazi terkine müsaade etmezdi. Bizans toprak rejiminde üç kategori toprak göze çarpar. *1.* Hükümdar toprağı (*patrimonium principis* veya *episkepsis*) *2.* Mirî toprak (*demosiake*) *3.* Kilise ve özel mülkiyete ait topraklar... Üçüncü kategorideki toprak tarih boyu ikincinin aleyhine artmıştır. Buna rağmen köylünün toprağa bağlılığının gerek kilise ve toprak lordları gerekse mirî arazide yerleştirilen savaşçılar veya imparator mülklerindeki kethüdalar tarafından kontrol edildiği ve göçlerin önlendiği bir gerçektir. Kilise veya lordlar mülkünde ise yükümlülükleri devlet hazinesine değil, ancak onlara karşıdır. Köylü ilk iki kategori toprakta aşağıda belirlenen vergileri verir. *Pronoia* denilen çift yerinde köylü devamlı kalmak zorundadır. Bu toprağın tasarrufu irsen evlâdına geçer. Bu arazilerin tahriri yapılır ve tahrir kaydının bir nüshası eyalet merkezinde, bir nüshası başkentte saklanır. Her *çift yeri* sahibi *zevgaritikon* denen bir toprak vergisi verir. Bu vergi aynîdir (mal ile). Sonraları paraya çevrilmiştir. Bundan başka Hristiyan olmayan şehirli ve köylüler *kephaletion* (*cizye* karşılığı) denen bir vergi öder. Bu her hane reisinden 10 gümüş dinar olarak alınır. Kıbrıs'ta 14.40 dinar, deniz *thema*larında 2.40 dinardır.[15] Bundan başka *topos* denen bir *tapu* resmi, *ippoforsi* denen *at yemi* resmi, *ennemion* denen *otlak resmi, mandriatikon* denen *ağıl resmi, portenofforiya* denen gerdek resmi ve Osmanlılardaki *bâd-ı hava*nın karşılığı *aerikon* vardır.[16] Bu vergiler ve toprak üzerindeki kontrol fiilen bir feodal zümre yaratmıştır. Toprağı kontrol eden bu büyük beyler 13. yüzyıldan sonra bizim tekfur diye tanıdığımız mahallî derebeyleri haline geldiler. Türklerle ve İtalyan tüccarlarıyla bağımsız olarak ilişki kurdular.

İçine kapalı (otarşik) bir ekonomik düzenin görüldüğü köy-

---

[14] Bu toprak temerküzünün oluşumu için bkz. Rene Guerdan, *Byzantium*, s. 81–84.

[15] Runciman, *age*, s. 78–79.

[16] Köprülü agm, s. 172'de bu vergileri Bizans değil de Ortadoğu kaynaklı olarak münakaşa eder.

lerde, köylü *stratios* denen *timar* askeri, kilise mensupları, toprak lordlarının ağır baskısı altında çalışmıştır. Buna bir de 6. yüzyıldan beri ardı arkası kesilmeyen harbleri eklemek gerekir. Neticede Konstantinopolis'in dışında önemli merkezler gelişememiştir ki, bu durum tipik bir geleneksel yapının egemen olması demektir. Hatta bir bakıma Akdeniz'in batısı ile olan ekonomik bütünleşme 4. yüzyıldan sonra yok olduğu için birçok şehirler gerilemiş, ovalardan müstahkem tepelere çekilip *oppidum*lar halini almışlardır (Örneğin Ephesos Ayasuluk tepesine, Ancyra-Ankara surların içine kapanmıştır). Diğer yandan bu durum bölgesel bir parçalanma (desintegration) doğurdu. Bu bölgesel ayırımcılığın en tipik tezahür şekli Bizans tarihini dolduran kilise kavgalarıdır. Daha 325'te Nicea (İznik) konsülünde İskenderiyeli Papaz Arius'un doktrini aforoz edildi, fakat bu mezhep barbarlar arasında yayıldı. 432 Ephesos konsülü *Nasturianizm*'i ve 451 Chalcedon (Kadıköy) konsulü *monofizizm*'i reddetti. Fakat bu mezhepler Suriye, Mısır ve Ermenistan'da geniş taraftar kitleleri kazandı. Ahali çektiği sıkıntılardan kurtuluş için kilise çatışmalarından umutlanıyordu. Böylece ruhban sınıfının İsa'nın tanrılık derecesi üzerinde çıkardıkları ince münakaşalar, ilâhiyattan hiçbir şey anlamayan geniş yığınlar arasında hararetli taraftar kazanıyordu. İmparatorluk daha Iustinianus devrinde onun arzusu hilâfına *tek devlet, tek din, tek kanun* diye amaçlanan düzenin çok dışına çıkmış, bölgesel çatışmalar alabildiğine artmıştı.

Bizans'ta Kentsel Örgütler

Bizans'ta kentlerdeki örgütler deyince esnaf loncaları ve ticaret düzeni akla gelecektir. Loncalar ve ticaret erbabının faaliyetlerini kontrol eden, iktisadî hayata yön verenler de bütün geleneksel toplumlarda olduğu gibi şehirlerin yöneticileri ve kolluk kuvvetidir. Bu sonuncular kentin yönetim örgütünü, birinciler ise ekonomik örgütlenmesini meydana getirirler. Bütün geleneksel ekonomilerde olduğu gibi üretim dalında kalite ve çalışan sayısı (istihdam), üretim miktarı ve satış fiyatı sınırlandırılır. Belirli sayıda usta ve iş yeri tespiti ve bunun sınırlanması lonca örgütünün kurulmasını, fiyat sınırlaması ise narh

koymayı gerektirir. Ayrıca belirgin malların ithalât ve ihracatı kontrol edildiği gibi, pazaryerlerinin kurulması ve yerinin seçimi de devletçe tayin edilirdi. Loncaların belirli kamu hizmetlerini yerine getirmek yükümlülüğü de vardır. Örneğin Bizans'ta, gemi sahipleri donanmayı bir savaş anında desteklemekle yükümlüydü. Bundan başka başkentin ihtiyacının karşılanması için; Trakya bölgesinden ve Karadeniz'den et, süt mamûlleri, tahıl taşımak zorundaydılar. Bu görev devlet tarafından belirli bir fiyat ve mecburî *monopol*le verilirdi.[17] Köle emeğinden başlangıçta bazı zenaat dallarında yararlanılıyor ise de esas işgücü zenaatçilerden meydana geliyordu.

Makedonya hanedanı devrinde 10. yüzyılda başkentte sayısı bilinen loncalar şunlardı: *Tabularioi* (noterler), *argyropratai* (kuyumcular), *trapezitai* (sarraflar), *vestipratai* (*sırmakeş*, ipek işleyici), *prandipratai* (ipek satıcı), *metaxopratai* (ham ipekçi), *catartarioi* (ipek eğiriciler), *sericarioi* (ipekli dokumacı), *othenio pratai* (keten dokumacı), *myrepsoi* (ıtriyatçılar), *cerularioi* (kandilciler), *saponopratai* (sabuncular), *saldamarioi* (tuhafiyeci), *lorotomai* (saraçlar), *macellarioi* (kasaplar), *chairemporoi* (domuz kasapları), *ichthyopratai* (balıkçılar), *artopoioi* (ekmekçiler), *capeloi* (meyhaneciler)[18] vs. Bunlardan ipek üzerinde iş tutan loncalar, devlet loncalarıdır. İpekçilik Bizans için hayatî önemi olan bir zenaat ve ticaret dalıydı. Bizans hiyerarşisinde ipek önemli bir statü sembolüdür. Bundan başka Bizans'ın ipekli dokumaları onun başlıca metaı olduğu gibi, Barbarlarla ve diğer ülkelerle olan ilişkilerinde önemli bir rüşvet kaynağıdır. 6. yüzyıla kadar ipek Çin'den ve İran üzerinden geliyordu. Ancak İran'ın koyduğu ağır gümrükler nedeniyle Bizans, Göktürkler'le temasa geçmiş ve Hazar'ın kuzeyi ve Karadeniz yolunu denemek istemiştir. 567'de Göktürkler kançılarya hizmetinde kullandıkları Suğdaklı Maniakh adında birini Bizans'a elçi gönderdiler. Elçi iyi karşılandı ve ipek yolunun müştereken korunması mesele-

---

[17] Runciman, *age*, s. 138–140.

[18] A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 436. Speros Vryonis Jr. "Demokratia and Eleventh Century Guilds", *Dumbarton Oaks Papers*, 1963, s. 297–300.

sini görüştü. Dönüşünde Bizans elçisi bir Klikyalı da beraberinde idi. Vakıa bu elçi teatisi istenen sonucu vermedi; ancak bu sayede elimize 6. yüzyıl Göktürklerini anlatan ve elçi Klikyalı Zamarhos tarafından yazılan bir *seyahatname* kaldı. Fakat o sıralarda Bizans Çin'den ipek kozası elde etmiş ve Suriye'de üretimine başlamıştı. Zamanla ipekçilik imparatorlukta yayıldı, ancak devletin tekeli ve sıkı kontrolü altına alındı. Bu nedenle eyaletlerde olduğu gibi başkentte de bu konuda kuraldışı bir örgütlenme vardı. Özellikle sadece protokolde belirtilen kimselerin giyebileceği ve ihraç edilen ipeklileri dokuyan ve hammaddeyi getirip satımıyla uğraşan loncalar doğrudan imparatora bağlıdır. Bu loncalara *vasilika ergodosia* (imparatorluk loncaları) denir. Şehrin *eparhı* (*praefectus*)unun kontrolü altındaki, daha kötü kalite ipekleri dokuyan loncalara sadece *erqusteria* denir.[19] Devletin tekelinde olan ve zenaatin sırlarının çıkmaması için aşırı kontrol uygulanan bu gibi üretim dalları, ortaçağlar boyunca hemen her toplumda olagelmiştir. Bu örnekleri İtalyan şehirlerinde de göreceğiz. Çin'de ipekçilik ve kâğıt üzerinde aynı kontrol vardı. İran'da 18. yüzyılda bile ipekçilik üzerinde bu tip kontrol uygulanıyordu.

Kent yönetimi başkentte yargıç ve belediye reisi fonksiyonları gören ve yüksek bir memur olan eparh (*praefectus*)a aittir. Emrindeki kolluk kuvvetleriyle bu görevi yerine getirirdi. Osmanlılardaki ve İslâm devletlerindeki muhtesibe benzeyen ve muhtemelen bu memuriyetin kaynağı olan bir *agoranomos* vardır.[20] *Agaronomos;* esnafın teftişi, ölçü, tartı, kalite, temizlik, fiyat kontrolü ile görevliydi ve ceza verip uygulardı. Bizans kentlerinde de *hipparchos* denen memur, hâkim ve belediye reisi olup, yanında *agoranomos* bulunurdu.

Loncaların kendi içlerindeki hiyerarşinin devamı ve düzenlerine uymaları da *eparh*'ın gözetiminde olur. Örneğin ustalığa terfi eden biri, *eparh*'ın önünde toplanan üyelerce seçilir, noterler kayıt eder ve töreni yapılır. Gene narh işlemleri birlikte uy-

---

[19] Vryonis, agm, s. 300.

[20] Bu konuda Godfroy de Mombynes, *Muslim Institutions,* G. Allen and Unwin, London 4th Edit. 1968, s. 154-55.

gulanır. Özellikle ekmekçilerin kontrolünü *questor* denen memur yapardı. Bu tipik geleneksel düzen, gene şiddetli cezalarla korunurdu. 11. yüzyıldan itibaren ülkenin Anadolu ve Balkan bölgelerinde, karışıklık ve harpler loncaların da hayatını sarsmıştır. Kentlerin beslenme ve yiyecek sorunu büyümüş, bu da Konstantinopolis'te bile nüfus azalmasına neden olmuştu.

Bizans'ta Ticaret Örgütü

Eski Roma İmparatorluğu'nda, lüks tüketim eşyası hatta tahıl, ülkenin çeşitli vilâyetlerinden merkeze aktarılıyordu. Bu nedenle Germanya, Asya, Arabistan, Afrika ve Çin'den gelen mallar imparatorluğun altın kaynaklarını tüketmeğe başladılar. Çünkü Roma ticareti (P-M-P) ilişkilerine değil, (P-M) ilişkilerine dayanıyordu.

Fakat 4. yüzyıldan itibaren bu ticarî yapı değişmeye başladı. İmparator Diocletianus zamanında fiyat kısıtlamaları, rekabetin önlenmesi ve ticaret imtiyazları gibi kurumlar feodal düzenin başlangıcını gösteriyordu. Doğu Roma bu gelişmede daha da ileri gitmiştir. Sasanîler'in koyduğu gümrüklerin yüksekliği, buna karşı koyulamayışı, kuzey yolunun emin olmaması, sınırda tüccarlar üzerinde gümrük kontrolü yapılması ve rekabetin önlenmesini gerektirdi. Bu feodal biçimde örgütlenen bir ticaretin başlangıcıdır.

Böylece, Arabistan, Bactria, Sogdiana, Mogolistan, Tibet, Parthia (İran ve Mezopotamya) gibi ülkelerle yapılan ticaret sınırlanmağa çalışıldı. Antakya ise Suriye ve Doğu'ya açılan önemli bir konaklama ve antrepo merkeziydi. Ne var ki imparatorluğun Mısır, İtalya, Suriye gibi bölgeleri merkezle bütünleşemiyordu. Bunlar üzerindeki feodal denetimin kopukluğu ve zayıflığı bu ülkelerin bağımsız birimler olarak; ticarî, kültürel, dinî ve idarî hayatlarını sürdürmelerini sağladı. Doğu'daki Bizans ticaret yolu; Antakya, Hemedan, Donghan, Pamir, Merv, Kaşgar ve Çin hattıdır. Ayrıca Antakya, Halep, Bağdat, Basra hattı denizden bağımsız olarak Çin'e bağlanmaktadır. Buna karşılık Mısır, Suriye ve Kuzey Afrika'nın bağımsız bir merkezi

olma durumundaydı. Mısır'ın ayrıca M.Ö. 30 yılından beri Hind kıtasıyla denizden bağlantısı vardı. Bu durumda bütünlük gösteren bölge, Anadolu ve Balkanlar olmuştur. Diğer eyaletler ve bölgeler Bizans'tan kopuk olup, başka dış sistemlerin etki alanına girmişlerdir.

7. yüzyıla kadar Habeşistan'daki Aksumî imparatorluğu, Bizans'la dinî, iktisadî ve siyasî yönden beraberdi. Bu İmparatorluk Bizans nezdinde makbul muamele görürdü (Negüs'e *vasileos* unvanı bile verilmişti). Habeşler Yemen'in Kızıldeniz kıyılarını 4. yüzyılda ele geçirince, Kızıldeniz-Hind yolu Bizans ticaretine açılmış oldu. Ancak bu yol 7. yüzyıldan itibaren tekrar kapandı. Mısır başlangıçta Konstantinopolis'i besleyen hububat deposu iken, sonra imparatorluktan koptu ve bu görev Trakya'ya düştü.

Ulaşım teknolojisini karada deve ve katır kervanları, denizde de yelkenli gemiler oluştururdu. Son yılların su altı çalışmaları ve var olan bilgiler bu gemilerin 11. ve 12. yüzyıllardaki İtalyan gemileri ile boy ölçüşemeyecek kadar ilkel teknolojik yapıda olduğunu göstermektedir. Bizans'ın gemileri ve kervanları şap, kereste gibi üretime yönelik hammaddeleri değil; baharat, ipek, değerli silâh gibi tüketim eşyalarını taşıyordu. Doğu Akdeniz egemenliği kısa aralıklarla 5. ve 10. yüzyıllar boyu sürdü. Mısır, Kuzey Afrika, Suriye ticarî sistemle hiçbir zaman bütünleşemedi. Tüccar gurubu genellikle bütün feodal ekonomilerdeki gibi kısıtlı üretim, kısıtlı tüketim, serbest piyasa şartlarının olmayışı gibi sebeplerden ötürü gelişme imkânlarından yoksundu. Bizans ticareti belirli alıcıya hitap eden, mekân ve zaman farkından yararlanan bir ticaretti. Bu durum ise toplu ticareti gerektiriyor (yol güvensizliği nedeniyle) ve belirli ilişki çerçevesi, belirli mal cinsi ve miktarı dışında yeni girişimlerin yapılmasını engelliyordu. Bu şarlar altında Bizans taciri Osmanlı tacirinin dramını erkenden daha acı bir biçimde yaşadı. *Merkantilizm* şartlarını hazırlayamayan Bizans'ta da tüccarlar bütün Batı ve Doğu feodalleri gibi aşağı bir statüdedir. Bu onların *müsadere* ve *tedib* korkusuyla yaşamalarına, gösterişçi tüketimden kaçmalarına ve gerçek anlamda bir kapital birikimi ile işletme hazırlayamamalarına sebep oldu. Esasen anıtsal bi-

nalar ve yüksek bürokratların kâşanesi dışında, İstanbul o devirde de her afette yıkılan veya kül olan ahşap binalarla doluydu. Tüccar, ne itibarı ne de hayat tarzı bakımından İtalyan ve Hansa ya da Novgorod kentlerindeki tüccarların aksine, diğer teb'adan daha farklı bir durumdaydı. Hatta tıpkı Osmanlı toplumundaki gibi bazı loncaların ırsî üyesi (yani usta) tüccardan daha emin, rahat ve itibarlı bir hayata sahipti.

9. yüzyıla yani Arap denizciliği gelişinceye kadar, Bizans'ın bu ticarî yapısı ve ulaşım sistemi yeterliydi. Hafif yelkenlilerle yapılan ticarette başarı gösteren Bizanslılar, Akdeniz limanlarında hatta Hind kıyılarında bile geçerli bir para birimine sahipti. Ancak 1100 yıllarından sonra, imparatorluğun içine düştüğü sefalet, paranın itibarî değerinin süratle düşmesine neden oldu. Geçerli para Venedik florini oluyordu ki bu para 16. yüzyıla kadar Osmanlılar'da bile geçerli olmuştu. 9–10. yüzyıllarda Bizans; Balkanlar, Anadolu ve Rusya ticareti ile geçiniyordu. Fakat Arapların logaritma bilgisi ve Avrupa'nın gelişen tarımsal zenginliğinden yararlananlar İtalyanlar oldular. 10. yüzyılda Bizans Makedonya hanedanının rönesansını yaşarken, Karadeniz sahillerinde ve kuzeyde ticarî yönden egemendi. Ancak bu sistem de çöktü ve Anadolu 12. yüzyıldan itibaren Selçukî egemenliği altına girmeğe başladı. Bu dönemde Bizans İtalyan şehirlerine gümrük muafiyetleri, maden imtiyazı ve ticarî serbestî tanıdı. Bu yüzden de gelirleri azaldı. Bizans bu muafiyetleri giderek tanımak zorunda kalıyordu.

Böylece Cenova; Kırım ve Karadeniz kolonilerini, Venedik ise Ege ve Akdeniz kolonilerini ele geçiriyordu. Venedik, Fatımîler ve Eyyubîler'le anlaşarak Akdeniz'deki ticaret ağlarını tamamlamış oluyordu. Başkentte bile gittikçe kalabalıklaşan bir İtalyan kolonileşme hareketi vardı ve bu o dereceye varmıştı ki 1185'te çıkan bir ayaklanmada iş Latinler'in toplu katliamına kadar vardı. Bu olay Venedik'in 1204 Haçlı seferlerini Mısır'a değil de, İstanbul'a yöneltmesi için bir gerekçe oldu.

Böylece Akdeniz bölgesi artık İtalyan cumhuriyetlerinin sömürü alanı oldu. Bütün bunlar Doğu ve Batı Akdeniz kültürlerinin kaynaşmasını ve 13.-15. yüzyıl *Rönesansı*'nı hazırladı. Akdeniz medeniyeti, Bizans-İslâm-İtalya çizgisini izliyordu.

İlâve Okumalar

Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi,* I, TTK Yay. Ankara 1948. (Burada eski İran tarihi yer alıyor)

Clement Huart, *Ancient Persia and Iranian Civilization,* Routledge and Kegan Paul, London 1972. (Bu eser derli topludur fakat eskimiştir.)

Bunun dışında genel tarihler ve ansiklopediler taranmalıdır. Örneğin:

Lucienne Laroche, *Manuments of Civilization at the Middle East,* Casell, London 1974.

Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* çev., T. Bıyıkoğlu, Vakit Matbaası, İstanbul 1937.

A.A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* I, çev., A. Müfid Mansel, Maarif Matbaası, Ankara 1943. (II. cild çevrilmemiştir.)

Auguste Bailly, *Bizans Tarihi,* I-II, çev., Haluk Şaman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1976.

Türk Ansiklopedisi, "Bizans", VII. Fasikül, s. 49–50.

A. Adnan Adıvar, "Bizans'ta Yüksek Mektebler", *İÜEF Tarih Dergisi,* V/8, Eylül 1953, İstanbul, s. 1–54.

________, "İstanbul'un Fethi Sırasında Bizans ve Türk Kültür Vaziyeti", *İÜEF Tarih Dergisi,* VI/9, İstanbul 1954, s.19–14.

W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi,* çev. Enver Ziya Karal, TTK Yay. Ankara 1975.

Georg Ostrogrsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates,* Verlag C.H. Beck, München 1963 (Bu eser İngilizce, Fransızca ve İtalyancaya çevrilmiştir.)

Rene Guérdan, *Byzantium:* Capricorn Books, New York 1962 (Aslı Fransızca basılmıştır.)

Steven Runciman, *Byzantine Civilization,* Meridian, 11th Printing, 1970.

Speros Vryonis, *Byzantium and Europe,* Thames and Hudson, London 1970.

Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth,* Cardinal edition, London 1974.

Bizans hukuku için şu esere bakınız:

Özcan Karadeniz, *Roma Hukuku,* AÜHF Yay. Ankara 1974.

İKİNCİ BÖLÜM

İslâm Devletinde Yönetim

İslâm Devletinde Yönetim

İslâm devletinin sınırları Hazreti Muhammed'in sağlığı ve ilk halife Hz. Ebubekir zamanında Arap yarımadasının dışına taşamamıştır. Hz. Ömer'in zamanında miladî 633'te Araplar Suriye ve Filistin'in fethini tamamladılar. 637'de Kadîsiye muharebesi sonuçlandığında, başkent Medaîn (Ktesiphon) alındı ve Sasanî imparatorluğu tarihe karıştı. İran imparatorluğu Arap istilâsı ve yeni dinin hükümranlığı altına girmişti. Miladî 639'da kumandan Amr İbn'ül As Mısır'ın fethini tamamladı. İzleyen dönemde Afrika (Ifrikiyye) fatihi Ukba bin Nafî Kuzey Afrika'yı İslâm topraklarına kattı. Bir asır geçmeden (Miladî 710 sıraları) Araplar Orta Asya'dan Atlas Denizi'ne, Pireneler'den Hind Denizine kadar bütün Akdeniz-Ortadoğu bölgesini idareleri altına aldılar. Böylece Akdeniz-Ortadoğu bölgesinde yeni bir kültürel ve tarihî dönem açılıyordu.

Kısa zamanda Arap yarımadasından çıkan bir gücün bu kadar geniş bir alana yayılıp yerleşmesi, kuşkusuz çeşitli yönlerden üzerinde durulacak bir vak'adır. Bu fütuhatı yapan göçebe toplum, Ortadoğu'nun yerleşik ve rengârenk toplumlarına göre; askerî bir üstünlüğe, otoriter bir organizasyona ve İbn Haldun'un belirttiği gibi bir dayanışmaya sahipti. Fethettikleri ülkeler ise Bizans ve Sasanî-İran egemenliği altında bir çöküntü ve kargaşa dönemi yaşıyordu.

Bizans tarihi başından beri kilise kavgalarıyla doludur ve bu kavgaların taraftarları ön plânda bölgesel ayrılıkçılardan destek bulmaktadır. 451'de Chalcedon'da (Kadıköy) toplanan konsilin *Monofizist*leri aforoz ettiğini biliyoruz. Oysa eski Doğu dinlerinin etkisi ile İsa ve Allah'ın birliğini iddia eden bu mezhep taraftarları, Antakya, Suriye, Mısır ve Ermenistan'da geniş bir kitleyi taraftar olarak kazanmışlardı. 431'de Efes'te toplanan konsil İstanbul Patriği Nestorius'un baba oğul ikilisine dayanan (yani İsa hem insan hem Tanrı) doktrinini reddet-

tiğinde, bu mezhep de Irak ve Güneydoğu Küçük Asya'nın göçebeleri arasında yayılmıştı. Gerek *Monofizist*ler gerek *Nesturiler* Bizans yönetiminde devamlı baskı altında idi. Bundan başka İslâm yayılmasından biraz önce İmparator Heraklios Sasanî başkentine girmiş, Mezopotamya ve Suriye harplerden harap olmuştu. Bizans ve Sasanîler arasındaki harpler ağır vergi, zulüm ve soygunun başlıca nedeni idi. Her iki imparatorlukta da (İran'da *Mecusî* olmayanlardan ve Bizans'ta ise Yahudilerden, *capitation* veya Sasanîler'in *gezit* dediği, ağır vergiler alınıyordu. İslâmlar'ın yayılmasına karşı koyacak kuvvetli garnizonlar mevcut değildi. Bu yüzden bedevî savaş ustalığı ve disiplini fazla mukavemet görmeden başarı sağlayabildi.

Yeni fatihler ezilen bütün mezhep mensuplarını *ehl-i kitap*tan sayarak (*Zerdüştî*leri dahi) serbest bıraktılar. Eski Rum ve Sasanî zadegânından göreli olarak küçük araziye tasarruf edenlerin imtiyazı aynen bırakıldı. Örneğin Sevad-ı Irak denen Güney Irak'ta Sasanî devrinde *dihkan* denen köy reisleri; vergi toplamak, yargı ve asayiş işlerini yürütmek gibi görevlere sahiptiler. Bu görevler ekseriya yeniden onlara verildi. Bu zümre ya tedricen tasfiye edildi veya büyük çoğunlukla yeni dini kabul ederek yerlerinde kaldı. Büyük toprak sahiplerinin arazileri başlangıçta gaziler arasında pay edilirken, sonra bunlara Hz. Ömer'in girişimiyle kamusal arazi statüsü verildi ve geliri *beytü'l-mal*e (hazine evine) tahsis edildi.

İslâm toplum ve devlet sistemi kısa zamanda yerleşik Ortadoğu monarşilerininki ile aynîleşti. Bunun ilk açığa çıkışı hilafet kavgalarının sona ermesi ve irsî saltanatın kurulmasıyla gözlemleniyor. Suriye valisi olan Muaviye (Ebu Süfyan'dan geliyor, Ümeyyeoğulları'ndan) Emeviye hâkimiyetini kurdu. Bu ırsi hükümdarlık Hz. Ali ve Muaviye arasındaki Sıffîn Savaşı ve Hakem olayından sonra yerleşti (Hicrî 37, Miladî 659 yılı). Bu olayla İslâm'da siyasal çatışma ve partileşmeler hızlanmış, Şiî Fırkası hilâfeti tamamen reddetmiştir.

Muaviye'nin Hz. Ali'ye karşı Küfr (sebb) denen fiilde bulunması ve oğlu Yezîd'i veliahd olarak tayin ve biat ettirmesi gibi sebeplerle Sünnîler nezdinde de makbul bir kişiliği yoktur. Ancak Arap medeniyeti ve tarihi bu adam sayesinde bir hü-

kümdar, Arap kültürünü yayan bir cihangir kazanmıştır. Ortadoğu tarihinde yeni bir dönemi başlatan Muaviye Arap dilinin yayılması ve bir Ortadoğu dili olmasını sağlamıştır. Onun zamanında Suriye ve Irak'ın *semitik* kavimleri, Afrika'nın Kobt (*Kıbtî*) ve *Berberî* unsurları Araplaşmaya başlamıştır. Miladî 8. yüzyıla kadar Mısır'da *Kobtça*, Irak'da Aramca ve Farsça (*Pehlevî* lehçesi) Hatta Emevî başkenti olan Şam'da Rumca, Kuzey Mezopotamya'da Aramca yaygın dillerdi. Devlet ofislerinde bu dillerde de yazışma yapılırdı. Halife Abdülmelik devrinden Arapça, İslâm imparatorluğunun her yerinde resmi dil haline geldi. Özellikle Mısır, Suriye, Irak, Mezopotamya, Kuzey Afrika (Berberîler hariç) dil yakınlığı nedeniyle Arapçayı kolayca benimsediler ve anlaştılar. Bu olay ismi geçen bölgelerde yeni bir kültürel değişimin nedeni oldu. Yeni medeniyetin birçok ögelerini almakla beraber, köklü bir direniş gösteren kavimler İran ve Orta Asya sakinleri idi. İranlılar Arap alfabesini bile zaman içinde kendi dillerine uygun biçimde değiştirdiler. Dinî konularda, devlet ve toplum yönetiminde, hukuk sisteminde sünnî denebilecek doktrine cephe aldılar ve renklilik yarattılar. Orta Asya ve Horasan'da ise Türk unsur hâkimdi. Bu ulusun içindeki göçebe unsurlar kadar, değişik kültüre sahip kentli unsurlar da bir direniş gösterdi ve klâsik Arap medeniyetine uzak kalan yeni boyutlar geliştirdiler. Esasen ilk dönemdeki Arap egemenliğini ve Ortodoks sistemi için için yıkacak olan iki toplum İranlılar ve Türkler'dir.

İran kültürü canlılığını korumuştu. Arazi rejimi, devlet yönetimi, nihayet eski İran dininden bazı unsurlar yeni kültüre geçmiştir. Orta Asya'nın fethi ise yeni bir değişimi getirdi.

681'de Göktürk Devleti'ni yeniden kuran İlteriş Kağan ve halefi Kapagan Han (716 yılı) devrinde, Maveraunnehir'deki *Sudahlar* (*Sogdianalı*) tekrar itaat altına alınmak istendi. Araplar ise 644 yılında Horasan'ı fethetmiş ve Türklerle sınırdaş olmuşlardı; böylece Arap-Türk çatışması başladı. Orta Asya'nın göçebeleri arasındaki çatışmalar, Arap fütuhatını kolaylaştırmıştır. Bununla beraber bu fütuhatın öncekiler kadar kolay olmadığı görülüyor. Bir yüzyıl kadar göçebe aşiretler ve

Buhara, Semerkand, Baykent gibi şehirler istilaya karşı direnmiş, teslim olduktan sonra da ayaklanmaya devam etmişlerdir.

Haccac-ı Zâlim, Kuteybe bin Müslim, Abdurrahman gibi kan dökücü fakat yetenekli komutanların yönettiği Arap ordularının zor ilerleyişinin nedeni vardır. *Bedevîlik*ten ileri gelen askerî yetenek, sürat ve otoriter organizasyonla Araplar, Mısır, Suriye, Mezopotamya'da ve İran'da kolay başarı elde etmişlerdi. Fakat göçebe devlet ve ordu sisteminin getirdiği benzer niteliklere sahip Türk aşiretleri karşısında bu başarıyı elde edemiyorlardı.

Bununla beraber, bölgede askerî ve toplumsal birlik olmadığından Araplar 700'lerde fütuhatı tamamladı. 708'de Kâbil'e kadar ilerlediler. Semerkand ve Buhara gibi şehirler garnizon merkezleri oldu. Bu bölge zaten Farsçanın *darî* dediğimiz ortak lehçesinin konuşulduğu kent merkezleriydi. Emevîye devrinde İslâm dinine giren Arap olmayan unsurlara da *zımmî* muamelesi gösterildi. Örneğin çoğu halk *cizye* vergisinin ağırlığından kurtulmak için, bu dine girdiğinden; cizye geliri azalınca, İslâm olan *mevalî*den (gayrı Arap Müslümanlar) cizye vergisi alınmaya devam edildi. Bu ise anarşi ve karışıklığa sebep oldu. Emevîlerin İranî ve Türk unsuru ezmesi bu bölgede huzur ve barışın yerleşmesine engel oldu. 9. yüzyıla kadar Araplar Horasan ve Maveraunnehir'de soygun ve tahriple yönetimi bir arada yürüttüler. Bu dönem boyu eski uygarlık merkezleri ağır tahribata uğradığından ve Arapça resmî dil olduğundan Türk kültürü ağır bir darbe yemiştir. Türkler'in Müslümanlığı kitle halinde kabul edip, direnişten vazgeçmeleri de 10. yüzyıldan başlayarak 13. yüzyıl ortalarına kadar devam eden bir süreçti. Türklerin İslâm Medeniyetini süratle benimsemek ve büyük atılımlar yaptıkları gibi hükümler, inceden inceye araştırılarak ileri sürülmelidir. Köklü bir geçmişe dayanan İran kültürü ve dili de bu dönemde hızlı değişim geçirdi. Araplar bu unsura Acem (*Acemî*, yaban, barbar gibi bir küçük düşürücü adlandırma) diyordu. İlk defadır ki meşhur şair Firdevsî Türk hanedanı Gazneviler devrinde İran dil ve edebiyatını diriltmekte önemli rol oynamış ve bu uğraşını ünlü eseri *Şehname*'nin başında şöyle dile getirmişti:

Bîsî renc bordem der in sâl-ı sî

Acem zînde kerdem bed in parsî

(Otuz yıldır çok zahmet çektim ve Acem'i bu Fars dilinden yeniden yarattım.)

Emevîye devrinde bunun için anti-Arap bir akım olan *Şuubiyye* hareketi (Şa'ab kökünden) yayılmıştır. Dönemin dinî muhalefet akımlarında bu nedenleri de aramak lâzımdır. Vakıa *Şuubiyye* hareketinde kuru bir İran milliyetçiliği dışında unsur ve eğilimler de vardır.

İslâm Devletinde Yönetim Örgütü

İslâm devletinin yönetim örgütü, bir dinin biçimlendirdiği tamamıyla kendine özgü bir yapı mıdır, yoksa klâsik Ortadoğu-Akdeniz imparatorluklarının tarihsel bir devamı mıdır? Kesin yargı, karşılaştırmaların ve araştırmaların artmasıyla verilebilecektir. Biz burada toplum ve devletin başı olan halife (ve hükümdar), yönetim örgütü ve bu örgütün dayandığı kurumları genel olarak gözden geçireceğiz.

Halife: Halife Hıristiyanlar'da olduğu gibi tanrısal iradenin değil, Allah'ın resûlünün yani peygamber Hz. Muhammed'in, İslâm cemaati başındaki vekili olarak kabul edilir. Kendisine *imam* (önde duran) da denir. Halifelik bir irsiyet, bir saltanat konusu olunca *emir'ul- mü'minîn* de denmiştir. İslâm'ın ilk devirlerinde eski Doğu dinlerinden ve kilise doktrininden etkilenenler onu Allah'ın vekili olarak tanımlamak istemişlerse de, ilk halife Ebubekir: "*Ancak hazır olmayana halef olunur.*" diyerek bu unvanı reddetmiştir. Bu nedenle hilâfet bir ruhanî makam değildir. Halife, başlangıçta seçimle gelirdi (Bu seçimi de bugünkü seçimlere benzetmemek gerekir, ayan ve eşrafın oyu söz konusudur). Ayrıca halifenin fıkıh bilmesi, akıllı ve yetenekli olması, cesur olması, erkek olması gibi şartlar vardır. Ancak daha ilk asırda bu şartlar zedelendi. Bu kurum 1924'te lağvedildiğinde hilafet kurumunun doğuşundaki şartlardan çok saptığı açıktır. Ayrıca kaynağı itibariyle de bu kurumun

bid'at olup olmadığı İbn Taymiyya (14. asır) ve *Vahhabiler*'den beri tartışılagelmekteydi.

10. yüzyıldan sonra Abbasî halifeleri dünyevî otoriteden yoksun, sözde bir dinî lider haline geldiler. Halifeliğin bundan sonraki tarihî seyri ve Osmanlılar'daki durumu ileride ele alınacaktır.

Eyalet Yönetimi: İslâm devletinin anî genişlemesi, uzak bölgelerde halife adına, niyabetle görevli bir valinin tayinini gerektirdi. Nitekim ilk dört halife ve Emevîye devrinde valilik tam yetkili bir görev, adeta bir *vice-roi*'lık idi. Askerî işler, malî konular, vergi toplamak, memur ve hatta kadıların tayini valinin görevi idi. Vali tıpkı halife gibi hukukî-idarî yönden de cemaatin imamı yöneticisi idi. Ancak Abbasî devrinde valilerin yanına, merkez tarafından atanan kadılar (merkezde *kaadîyu'l-kudât* vardı) ve maliye memurları geldi. Bu üçlü denge muhtemelen geç devir Sasanî sisteminin geliştirilmişi idi. Bununla beraber Abbasî devri İslâm devletinin bu merkezîleşmiş görünen yapısını abartmamak gerekir. Pratikte çağın teknik yapısından ileri gelen yetersizlikler yüzünden, merkezî hükümet eyaletleri kontrol edememiş ve valiler askerî, malî, idarî, kazaî konularda özerk durumlarını korumuştur. Bunlar zamanla Abbasî devrinde baş kaldırıp halifeye vergi vererek yarı müstakil hale gelmişlerdir. Bu vergi bir tür *iltizam* (ihale) idi. Nitekim Kuzey Afrika'da Ağlebîler, Horasan'da Tahirîler, Mısır'da Tulûnîler zamanla bağımsızlıklarını elde eden, bu çeşit valilerin kurduğu hanedanlardı.[1] Esasen valilerin başından beri adeta yarı bağımsız olmalarının nedeni bürokratik örgütün ve malî sistemin niteliklerine dayanır. Bir vali bulunduğu eyaletin haraç, cizye vs. gibi gelirlerini mültezimler aracılığıyla toplatır ve bu gelirden; *a.* mültezim payını alır, *b.* vali, asker ve memur maaşını öder, *c.* bayındırlık harcamaları yapılır ve artan meblağ merkeze *beytü'l-mal*e gönderilirdi. Ancak ne sistemli bir hesap kontrolü yapılabilirdi ne de vali ve mültezimin yolsuzluk ve soygunu kolayca önlenebilirdi. Bu hal önlenemedi ve za-

---

[1] Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi,* II, yeni harfle neşri, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1972, s. 84.

manla halifeler valilerden belli bir yıllık meblağ almaya razı olarak, iktidarı tamamen onlara bıraktılar.[2]

İslâm ülkesinin bir bölgesini istila edip, hükümranlık kuran Müslüman aşiret hanedanı halifenin *vassalı* sayılırdı. Halifeyi *süzeren* olarak tanıdığı, yani onun adına hutbe okutup, para bastırdığı takdirde hükümdarlığı tasdik edilir, menşur gönderilirdi. Irak'ta Büveyhîler, Mısır ve Suriye'de Eyyubîler ve Memlûkler, Horasan ve Afganistan'da Gazneliler bu gibi hükümdarlardı. Bunları artık vali olarak düşünmek mümkün değildir.

Valilik zamanla bir arpalık halini aldı. Abbasî devrinde bazı hanedan üyeleri ve emirler vali olarak tayin edildikleri vilâyete gitmeyip bir vekil gönderirlerdi.[3] Bu ise bir tür iltizam sisteminin başlangıcı ve yolsuzlukların artması demekti.

Merkezdeki Görevli ve Bürolar

Hükümdarın yanında ona yardımcı olan müşavir, kâtip ve icraî yetkisi olan memurlar ve bunların büroları her devlette olduğu gibi, Emevî ve Abbasî devrinde de merkezî hükümet örgütünü oluştururlardı. Bu memur ve organları sırasıyla gözden geçirelim.

Vezirlik: Vezirlik fonksiyonel olarak kâtiplik görevinden çıkmıştır. Geleneksel toplumda kitabet görevini yerine getirmek yazı dilinin güçlüğü dolayısıyla pek dar bir zümrenin imtiyazı içindedir ve bu önemli görev yüksek rütbelere kadar uzanan bir kariyer demektir. Avrupa devletlerinde *Kanzler - Chancellier* (kâtipler) zamanla bakan fonksiyonlarını yüklenmişlerdir ve bazı Batı devletlerinde başbakanın devlet şansölyesi (*Reichskanzler -Bundeskanzler*) unvanını taşıması da bu geleneğin bir devamıdır. Selçukîlerde de göreceğimiz gibi başbakana *Hace-i bozork* (Büyük kâtip) denirdi. İlk İslâm halifelerinin yanında vezirlik fonksiyonunu yerine getiren kişiye kâ-

[2] *Age*, s. 183, 201.

[3] Bahriye Üçok, *Emeviler Abbasiler*, AÜİF Yay. Ankara 1968, s. 127, Corci Zeydan, I'den naklen.

tip deniyordu. İsmi ve görev bütünlüğüyle vezaret, Abbasîler devrinde eski İran-Sasanî devlet yapısından miras alınmıştır deniyor. Vakıa terimin *Kur'an-ı Kerim*'de de geçtiğini ve vezaretin Hz. Musa'nın kardeşi Harun'a verildiğini biliyoruz. Dolayısıyla Emevîye devrinin İran'dan bir adaptasyonu gibi görünmüyor.

Divanlar: Devlet işleri bölüm bölüm, *divan* denen (bakanlık benzeri) bürolarda görülürdü. Bu divanlarda ilk zamanlarda malî işler ve bürokratik kayıt konusunda teknik bilgiye sahip İranlı, *Süryanî, Kaldanî,* Rum asıllı memurlar çoğunluktaydı. Kayıtlar bile bu dillerde tutulurdu. Zamanla Arap dili ve Arap memurlar bürolarda egemen oldu.

Bu divanların başlıcaları şunlardı:

a. Divan'ul-hatem: Başlıca yazışmaların yapıldığı, tasdik edilip gözden geçirildiği büro idi. Devlet mühürleri burada idi ve mühürdarlık görevini bu divan yükümlenmişti. Geleneksel devlette kanun sistemi ve bürokratik işlemler bugünkü gibi anonimleşip, ayrıntılı kurallara ve kontrol sistemine bağlanamadığından bu görev çok önemlidir. Kişisel güvence başta gelir. Örneğin *mühr-i has* lordluğu (*Lord Privy Seal*)* İngiliz tacına bağlı çok önemli bir görevdi. Gene İtalyan şehirlerinde *Gonfolonierê*ler bu görevle yükümlü idi. Abbasîlerde bu görev fonksiyonları yönünden genişlediğinden *divan'ul-inşa* denen bir büroya havale edilmişti.

b. Divan'ul-harac: Cizye ve harac gelirleri, bu vergilerin toplanmasıyla uğraşan bürodur. Osmanlılarda baş defterdara bağlı *cizye başbakî kulu* denen memurun ofisi benzer görevi yürütürdü.

c. Divan'ul-berîd (Posta Bürosu): Posta, istihbarat, ulaştırma ve gizli teftiş işleriyle uğraşan bürodur. Ülke ahvalini gizlice teftiş ettirmek geleneksel devletlerin sıkça başvurduğu yoldur. Osmanlı hükümdarları da eyalet görevlilerine yazdıkları *ferman* ve *yasakname*lerde sık sık; *"ülkeyi hufyeten (gizlice) tecessi"* ettirmekten söz edip, yerel yöneticileri ikaz ederler ve

* Halen Britanya kabinesinde içişleri bakanlığı bu unvanla anılır.

bu gizli teftişi yaptırırlardı. Gene posta sistemi ve ticarî ulaşım Ortadoğu ülkelerinde, eski Roma ve Bizans'ta üzerinde önemle durulan bir konuydu.

d. Divan'ul-cünd: Cünd ordu demektir. Askerlik işleri, tayinler, ordunun malî hizmetleri, askerlerin künyelerinin saklanması gibi görevleri yürütmek bu büroya aittir. Bu büro bugünkü savunma bakanlıklarının bir çekirdeğidir. Her devlette böyle bürolar ve askerî müşavirler vardı.

e. Divan'ul-mezalîm: Geleneksel devlet ve toplum sisteminde hükümdar bütün haksızlıkların şikâyet edileceği son temyiz mercîi idi. Eski İran'da, Nevruz törenlerinin son gününde Şah, sayeban altında her türlü şikâyeti dinler, onun davayı hemen çözüp karara bağlaması istenirdi. Hükümdarın bütün adaletsizlikleri çözecek son ve en yüksek karar organı olarak benimsenmesi geleneği, Doğu devletlerinde eski İran ve Mezopotamya'dan olduğu kadar Ortaçağ Avrupası'nda da Roma'dan geçen bir adet olarak yaygındı. Gerek tarihî metinlerde, gerekse edebiyat ürünlerinde bu geleneğe sık sık rastlanır.

Abbasî imparatorluğunda da vergi toplama, asayiş ve diğer idarî yolsuzluklara uğrayanlar, yerel yönetimde adaletin himayesini bulamazsa merkezdeki *divan-ul-mezalim*'e başvurur. Bu büronun başında *kaadıyu'l-kudât* bulunurdu. Bahriye Üçok, Halife Muktedir zamanında bu divanın başında Sumeyl adlı bir kadın hâkimin bulunduğunu bildiriyor.[4]

f. Divan'ul-beyt'ul-mal: Maliye dairesi idi. Emlâk işleri, mirî gelir ve mal varlığı ile ilgili işleri yürütürdü. Bu bürolar çekirdek halinde birer bakanlıktı. Zaten her toplumda bakanlıklar bu gibi çekirdek büroların tarihsel gelişim içinde görev yoğunluğunun ve personelinin artması sonucu ortaya çıkmışlardır.

İslâm Hukuk Sistemi Üzerine

Bu konuya burada kısaca değinmek gereklidir. Çünkü İslâm hukuk sistemi ve uygulaması İslâm devlet ve toplum hayatına

---

[4] Bahriye Üçok, *age*, s. 131.

yön vermiştir. Kaynağın birliği (vahiy) ve değişmişliğine rağmen; yorumlar ve içtihatlarda farklılık vardır ve İslâm hukuku zaman ve mekân içinde çeşitli değişiklikler geçiren, farklı uygulamalar bütününe verilen addır. İslâm devletlerinde çeşitli alanlarda şer'î mevzuatdan bazen açıkça bazen de farklı uygulamalara, töre ve geleneklere başvurarak sapmalar görülmüştür. İslâm hukuku araştırmalarında diğer geleneksel hukuk sistemleri ile karşılaştırmalar yapmak gerekir.

İslâm hukukuna *fıkıh*, bu meslekle uğraşanlara *fakîh* (ç. fukaha) denegelmiştir. Fıkıh sadece dinî kural ve ibadeti değil, kişi ve toplum yaşayışının kurallarını da tümüyle içermek durumundadır. Fıkıhın *a. ibadet, b.* Aile, miras, borçlar, aynî haklar gibi özel hukuk alanını ilgilendiren kısmına *muamelât* denir (sonra evlenme ve boşanma - *münakâhat* ve *murafakat,* miras da *feraîz* adını aldı) *c.* Ceza alanını ilgilendiren kısmı *ukubat* adını alır.

İslâm hukuku başlıca dört kaynağa dayanır. Bunlar: *a.* Kur'an, *b.* Sünnet, *c.* İcma-ı ümmet, *d.* Kıyastır. Üçüncü Halife Osman devrinde *Kur'an* onun tarafından toplatılıp çoğaltılmış ve bütün İslâm dünyasına dağıttırılmıştır. Böylece *Kur'an*'ın bir tek metni vardır. *Kur'an*'da 114 sûre olup, bu sûreler kimine göre 6660, kimine göre de 6219 ve 6616 âyetten müteşekkildir.[5]

Asıl münakaşa sünnet yani hadîsle başlar. Bunlar peygamber'in, sağlığında kendisine sorulan meseleler için gösterdiği çözüm veya bazı konularda koyduğu kurallardır. Ancak hadîslerin sayısı ve bunların sahîhliği (gerçekten söylenip söylenmediği) tartışılagelmektedir. 9. yüzyılda yaşayan âlim Buharî'nin derlemesi en çok güvenilen kaynaktır. Ancak hadîsler naklen ve kaynağı zikredilerek sıhhat kazanmıştır. Bu konuda İslâm *fukaha*sının görüş birliğine vardığını söylemek zordur.

Bu iki kaynağa başvuran *fukaha*nın bir yargıya varıp kural ve hüküm yaratması işlemine *kıyas* ve *ictihad* denir.

---

[5] Coşkun Üçok, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 47–49.

Kıyas bir mesele hakkında *Kur'an* ve hadîslere başvurarak karşılaştırma yapmak ve bir *ictihad* ortaya koymak demektir. Bazı konuda tek fakihin değil, *fukaha*nın rey'i ile bir mesele çözülür. Buna *icma* denir. *İcma'ın* temeli *"Ümmetim yanlışlık üzerinde birleşemeyecektir"* hadîsidir. Ancak *icma* ile konan kural bir sonraki kuşak müslümanları bağlar. *İcma* yoluna başvurup kural koyan heyetten herhangi birinin bu hükme itiraz etmesi ve tanımaması her an için mümkündür.[6] Heyet üyelerinin hepsi itiraz etmeden ölürse bu kural bağlayıcı olur ki karışıklık nedeni olagelen bir durumdur. Bu çok nazarî görülen uygulama aslında "dört halife", bilhassa Hz. Ömer devrinde bir çok kanun ve uygulamanın temeli oldu.

Bundan başka ortaya konan içtihadlara *Şiîler* hiç itibar etmedikleri gibi, *Sünnî* mezhep taraftarları da müttefikan kabul etmemişler ve bu yüzden ortaya *Hanefî, Malikî, Şafiî* ve *Hanbelî* mezhepleri çıkmıştır. Bunlar sırası ile İmam Ebu Hanîfe, İmam Malik, İmam Şafiî ve İmam Hanbel'in içtihatları ile amel eden gruplardır. Nihayet hicrî 3. ve miladî 10. yüzyıldan itibaren içtihat kapısı kapanmış ve bu konuda belirli kurallar dondurulmuştur deniyor, bu indî bir hükümdür. İçtihat hep devam eder ve Cevdet Paşa'nın *"İctihad, ictihadı nakzetmez"* deyişindeki gibi aynı konudaki farklı içtihatların birini seçip (*ihtiyâr*) amel etmek de mümkündür 19. asırda da modern dünyada İslâm mütefekkirleri bu yolu çok denemiştir. Fakat mezheplerin teşekkülünden sonra *müftî*ler durağan mevzuata göre fetva vermiştir. Ancak sayısı bilinmeyen çokluktaki *fetva*ların da bu mevzuata uyup uymadığı tartışmalıdır.

Esasen İslâm hukukunun birinci kaynağı olan *Kur'an* bu nedenle filolojik bakımdan sınanmış ve metin çalışmaları İslâm dünyasında gelişmişti. Dinî kaynakların sıhhatini tespit için yapılan araştırmalar; filoloji, gramer, kronoloji gibi dalları geliştirmiştir. Ancak *Kur'an'*daki dilin eksik bilinmesi bazı eski *semitik* unsurların bu dilde bulunması onu zor anlaşılır bir kaynak haline getirmiştir. Açıkçası modern İslâm dünyası ilk asırlardaki âlimlerin aksine eski Sami dillerini bilmiyorlar.

---

[6] *Age*, s. 59–51.

Kur'an'a ve hadîslere dayanarak *kıyas* ve *icma* (umumî rey) yoluna baş vurulması karışıklığı arttırmıştır. Aslında; *"İçtihadı ortaya koymak bir Müslümanın her düşünüş, karar ve eyleminde mevcuttur"* diyenler de vardır. Bu son düşünüş, İslâm Dini'nin genel kurallarıyla alâkası olmayan bir takım yerel örf ve âdetin de İslâm Hukukunun kuralları imiş gibi yorumlanmasına yol açmıştır ki, böylece fıkhın önemli aksaklıklara neden olması gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Örneğin Kafkasya *fukaha*sı kan davasını kısas prensibine bağlamış ve 19. yüzyılda çar yönetimi de bunu Kafkasya bölgesi ceza uygulamasında kabul etmiştir. Esasında İslâm hukukçusu dün olduğu kadar bugün de İslâm ülkelerindeki her geleneği İslâm *şerîat*inin prensiplerine bağlama eğilimindedir. Bu âdetlerin İslâm dini ile ne derecede tarihî ilgisi olduğu da fazla düşünülmemektedir. Bugünün İslam fakihi ortaçağdaki bilgili fakihlerin aksine tarih bilgisi ve yorumuna sahip değildir. İslâm Hukukunun arazi ve vergi alanındaki uygulamalarını görmeden, İslâm devletinin yargı örgütünü kısaca gözden geçirmekte yarar vardır.

İslâm İmparatorluğunda Yargı Örgütü

Geleneksel devlette yargı erki hükümdarın görevi idi. Ancak bunu vekâleten tayin ettiği yargıçlara devrederdi. İslâm devletinde de hâkim, *emîr*in (halife) ta kendisidir. Ancak görevinin ağırlığı ve devlet sınırlarının genişlemesi dolayısıyla daha ilk zamanlarda yargı erkini, tayin ettiği kadılara emanet etmiştir. Halife Ömer ilk olarak Medine'ye Ebu'l Derda'yı, Basra'ya eshabdan Şarik'i, Kûfe'ye de Ebu Musa El Aşar'ı kaadi olarak tayin etti.[7] Fakat Mısır'ın fethinden sonra bu diyarın kadılarını o yerin valisi tayin etti.

Emevî devrinde eyalet valileri, eyalet kadılarını da tayin ederlerdi. Abbasî devrinde yargı erkinin başı Bağdat'taki *kaadıyu'l-kudât* olup bütün kadıları o tayin ediyordu. Kadı mutlak surette Müslüman, reşid, temyiz kudretine sahip, iman sahibi, nesebi sahih bir erkek olacaktır. İlk zamanlar derin bir fıkıh bilgisi aranıyorsa da, sonraları yeterli bir malûmat kâfi gö-

---

[7] Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-u Belediyye,* I, s. 258.

rüldü. Esasen önemli konularda kadı müftünün fetvasına başvurur. Bu durum Avrupa yargı örgütlenmesinde hâkim ve adlî müşavir (*İustizrat, counsellor*) arasındaki ilişkiyi hatırlatmaktadır. Memlûklerde her dört mezheb (*Hanefî, Malikî, Şafiî, Hanbelî*) için birer kadı tayin edildi. Zamanla kadılık adeta iltizam usûlüyle verilmeye başlandı. Üstelik bunlar da görevlerini kısmen *naib* denen yardımcılara iltizamla devreder oldular ki bu yolsuzlukları artırdı.

İslâm kentlerinde de bütün feodal orta zaman kentlerindeki gibi belirli bir mahkeme binası yoktu. Bu iş için ya cami, ya da kadının evinin önü kullanılmıştır; ancak burası mahkeme kutsiyetini kazanırdı.

Kadının kâtip, mütercim, inzibatı temin eden *cilvaz, hacib* (mübaşir), *avan* (tebliğ memuru), *kapıcı* ve *hazinu divanu'l-hukum* (arşiv muhafızı) gibi yardımcıları vardı.[8] Mahkemede taraflardan alınan harçlar kadı ve personelinin kanunî maaşını oluştururdu. Kadının görevleri ve personel Osmanlı döneminde daha büyük değişiklikler geçirecek ve bu meslek belirli bir eğitim ve terfi sistemine bağlanacaktır.

İslâm devletinde kadı, Avrupa ortaçağı kentlerinin şehir hâkimleri gibi kentin yönetim ve belediye görevlerinde de rolü olan bir memurdu. Zaten medreseden ve belirli eğitimden geçmiş olması, kaçınılmaz olarak maliyeden vakıf yönetimine kadar birçok alanda yetkili bir bürokrat olmasını sağlamıştır. İslâm devletinde gayrimüslimlerin arasındaki davalar, onların dinine göre kendi cemaatlerinin yargı ile yükümlü kurullarında görülürdü. Ancak cemaatler arası davalarda hakemlik (*arbiter*) kadıya aitti.

İslâm Devletinde Vergi

İslâm devletinde, bütün geleneksel devletlerde olduğu gibi bölge ve sınıf yönünden bir vergi eşitliği söz konusu değildir. Bölgeden bölgeye farklılıklar ve etnik-dinî gruplar arasında

---

[8] Emil Tyan, *Historie de L'Organisation Juridiciaire en Pays d'Islam*, Devxieme Edit. Leiden-Brill 1960, s. 257–260. İlber Ortaylı, "Osmanlı Kentlerinde Mahkeme", *AÜHF Esen Armağanı*, Ankara 1977, s. 255–263.

farklı vergilendirmeler görülür. Vergi bir hizmet karşılığı beklenen yükümlülük olarak değil, sadece ve sadece koruyucu hizmetin yani cemaatın güvenliğinin sağlanması karşılığı alınır. Zaten geleneksel devletin tek hizmeti güvenliği sağlamaktır.* Ahali hükümdara itaat eder ve bu itaatini vergi vererek gösterir. Hükümdar da onları korur. Roma, Bizans ve Sasanî imparatorluklarında da resmî devlet dininden olmayanlar ve istisnaî gruplar farklı vergi verirlerdi. İslâm imparatorluğunda da gayrimüslimler asker olmadıklarından devletçe korunmalarına karşılık istisnaî bir baş vergisi (*capitation*) verirler ki buna *cizye-i şer'iye* denir. Bu Sasanîler'in *gezit*inden (*jize*) türeyen bir kelimedir. Gayrimüslimler eğer kitap ehli ise (yani Hıristiyan ve Yahudi) her erkek bu vergiyi öder. Çocuk, kadın ve sakat kimseler bundan muaftır. *Mecusîler* (*Zerdüştî*) de bu kategoriye sokulmuşlardı.

Şer'an gayrimüslimlerden alınan ikinci vergi, mal varlığından alınan *harac*dır. Bu, toprak sahiplerinin arazisinden ve üretilen ürün üzerinden alınır. Toprağın çıplak değerinden alınanına *harac-ı muvazzafa*, üründen alınana ise *harac-ı mukaseme* denir. *Harac* matrahı olan toprak parçası, bir Müslümana geçse bile verginin alınmasına devam edilirdi. Zamanla bu âdet kalktı ve *harac* geliri azalmaya başladı. Bununla beraber *harac* denen verginin, 1856 Osmanlı Islahat Fermanı'na kadar İslâm dünyasında alınan bir vergi türü olduğunu belirtelim.

Müslümanlardan alınan şer'î vergilerin başında *zekât* gelir. Üretilen ürün (üzüm, hurma veya keçi, deve) üzerinden; altın, gümüş gibi menkul kıymet veya ticarî emtiadan 1/10'e kadar bir nispet dâhilinde alınırdı. İslâm arazisinde ise arazinin çıplak değerinden alınan *uşr* (ç. öşür) ikinci vergi idi. Burada önemle hatırlanması gereken konu şudur: Bu vergilerin 1/10, 1/5, 2/5 gibi oranlar dâhilinde alındığı, daima İslâm arazi mevzuatı ve

---

* Mamafih Ortadoğu imparatorluklarında asayiş hizmeti, yolların güvenliğinin sağlanması sorunu, köprü, han, hamam gibi bazı tesislerin de yapılmasını gerektirmiştir. Ancak, bu hizmetler de büyük ölçüde vakıflar tarafından yerine getiriliyordu.

fıkha dair kitaplarda belirtilegelmiştir. Bu kitaplarda yazılanlar, gerçekle ilgisi araştırılmadan modern yazarlarca da aynen aktarılıyor. Oysa bu oranlar sabit olmayıp, bölgelerin zenginliğine ve ürün kapasitesine göre değişmektedir. Örneğin Basra'nın bereketli topraklarında öşrün oranı 1/2'e kadar çıkarken, yukarı Mezopotamya'da 1/12'e kadar düşüyordu. Bu değişiklikler toprağın bereketi, ürün kapasitesi kadar civarındaki şehirlerin beslenecek nüfus miktarına da bağlıydı.

İslâm Devletinde Arazi Rejimi

Araplar fethettikleri ülkelerdeki eski arazi rejimini abartılacak ölçülerde değiştirmediler. Buralarda özellikle eski yerel feodal beyler, ruhban ve manastırlara ait topraklar eski sahiplerinde kaldı. Bazen *latifundia* tipinde, kölelerin çalıştırıldığı topraklar da aynı şekilde işletilmeye devam olunmuştur. Hatta bizzat ümera ekime açılan kendi tasarruflarındaki bazı araziyi kölelerle doldurmuştur. Muaviye'nin arazisinde 4000 köle çalışıyordu.[9] Bu kölelerin içinde bulundukları ağır şartlar onları zaman zaman ayaklanmaya mecbur etmiştir. Örneğin Miladî 868–69 yıllarında Irak'ta Ali İbn Muhsin'in başkanlığındaki zenci ayaklanması eşitlik taraftarı dinî bir ideolojiye dayanıyordu.

Eski rejimin büyük generallerinin, valilerin, Bizans İmparatoru veya Sasanî Şehinşahının veya akrabalarının terk ettikleri *has*lar; başlangıçta fatih askerler arasında pay edilirken, bunun çıkar yol olmadığı görüldü ve Halife Hz. Ömer'den itibaren bu topraklar cemaate (devlete) ait sayılarak, geliri *beytü'l-mal*e tahsis edildi. Bu araziyi kontrol eden ve geliri toplayan ayrı bir nüfus grubunun ortaya çıkacağı tabiîdir.

Başından beri İslâm-Arap imparatorluğunun arazi rejimi rengârenk bir görünüm içindedir. Bu çeşitliliği başlıca dört kategori altında toplayarak gözden geçirebiliriz. Birinci kategoriye Sevad-ı Irak'ı örnek gösterebiliriz. Sevad-ı Irak (Güney

---

[9] E. A. Belyaev, *The Arap Caliphate,* Trans. A. Gourevith, Praeger. Pall Mall, N. York 1969, s. 156.

Irak) arazisi eski feodallere bırakıldı. Bunlar eski Sasanî Devleti'nin taşra aristokrasisini teşkil eden ve *dihkan* denen beyleri idi. Dihkanlar o yörenin yargıcı, yöneticisiydiler ve vergileri toplayıp şehinşaha veren kişilerdi. Şimdi bu görevden şehinşah yerine, İslâm devletinin hükümdarına ve *beytü'l-mal*e karşı sorumlu oldular. Bu araziye *haracî* arazi denir ki, Osmanlı sisteminde de aynı statü devam etmiştir. Akdeniz imparatorlukları tarihine baktığımızda, fatih devletin yeni fethedilen eyaletlerde bu tür uygulamalara her zaman başvurduğunu görüyoruz. Bu uygulamanın en belirgin ve yaygın biçimini Roma İmparatorluğu'nun ve halefi Bizans İmparatorluğu'nun eyalet idaresi, arazi rejimi ve yargı sisteminde görmek mümkündür.

İkinci kategoriye giren araziler, eski beyleri kaçan, ölen, sahipsiz kalan yerlerden meydana gelmektedir. Eski hükümdarın ve hanedanın arazileri, lordları ölen ve boş kalan topraklar *savafî* adını alır. Bu araziyi bir tür *ager publicus* veya *mirî arazi* sayabiliriz. Böyle topraklar doğrudan halifeye bağlıdır, yani *beytü'l-mal*in elindedir. *Beytü'l-mal* bu şekilde belirli mal varlığına tasarruf ettiği için, hiç değilse ilk dört halife devrinde tıpkı eski Roma cumhuriyetinin *fiscus*'u gibi kısmî bir hükmî şahsiyete de sahip olmaktaydı. Ancak hilafetin irsî monarşi haline dönüşmesiyle *beytü'l-mal* bu tüzel kişiliğini yitirmiş.

Üçüncü kategori arazi, *arazi-yi mevat* (ölü arazi) adını alır. Bunlar gerek coğrafî imkânsızlıklar, gerekse sulama sistemlerinin tahribinden dolayı verimliliğini kaybeden boş arazilerdi. Böyle yerleri tarıma açmak başlıca meşgale konusuydu. Kesin veriler elde olmamakla beraber, bu arazilerin işlenmesi verimi artırmış ve iskân dolayısıyla de kısmen kullanılır duruma gelmişlerdir.

Dördüncü kategori arazi, kent arazisidir. Burada özel mülkiyetin serbestliği kuralı geçerlidir. Alım-satım ve rehin işlemlerine konu olabilirler. Roma hukuk sisteminden farklı olarak burada bir tek haktan söz edilemez ki, o da arazi üzerinde kullanım ve üretim değeri olan tesis ve varlığın ve elde edilen ürünün mal sahibince tahrip edilebilme (*ius abutendi*) hakkıdır.

Genellikle İslâm ülkesinin köylüsü bazen toprağa ve bey'e bağlı olan, bazen vergisini veren hür köylüdür. Ağır coğrafî şartlar, sulama tesislerinin tahribi halinde açlık doğmaktadır. *Zürrâ* veya *fellâh*'ın Ortadoğu toplumunda temel üretici unsur olmasına ve öyle görülmesine rağmen, ne derecede rahat bir hayat yaşadığı tartışmalıdır. Ancak diğer kıtalara göre daha tok yaşadığı anlaşılıyor. Köyde otarşik bir sistem vardı. Çeşitli ürün her hanenin ihtiyacını karşılardı. Vergilerin aynî (mal) olarak ödenmesi gerekiyordu. Ortadoğu toplumunda başlıca problem göçebelerdi. Özellikle ilk devirlerde ve Emevîye saltanatı boyunca bedevî aşiretler iktidarın dayanağı idi. Göçebelerin tahrip ve yağması, Ortadoğu kırsal toplumunun tarih boyu en büyük derdi olmuştur.

İslâm Şehirleri

Ortadoğu, özellikle Mezopotamya bölgesi insanlık tarihinde şehirlerin ilk ortaya çıktığı bölgedir. Üstelik Mezopotamya şehirleri coğrafî şartlarının zorluklarından dolayı yakın ve uzak çevre ile iktisadî ilişkilere girmek zorunda olduğundan bu kültürel bir etkileşimin de doğuşunu sağlamıştır. Milattan önce dördüncü binde (takriben 3200'ler) Mezopotamya arkeolojisinde Uruk IV olarak adlandırılan katman, bilinen en eski şehirdir. Gerçi bundan önce Filistin'de Jeriho, Anadolu'da Çatalhöyük, Mezopotamya'da Hassuno gibi bazı prehistorik yerleşme merkezleri bulunmuşsa da bunlara şehir denemez. Çünkü geleneksel şehri modern bir yerleşmeden (metropolden) ayıran bazı kıstaslar vardır. Geleneksel şehir diyoruz, bu nedir? Geleneksel şehirle (endüstri öncesi şehir de denir) modern endüstriyel metropolün ayırım ölçütleri; *a.* nüfus kalabalığı, *b.* mesleki ihtisaslaşmanın artması, *c.* mekân boyutlarında büyüme, *d.* yoğun iskân, *e.* bütün bu olguları sağlayacak unsurlar; yani alt yapı tesislerinin gelişmesi, modern teknolojinin ve

inorganik enerjinin kullanılması, ulaşımda teknolojik girdilerin kullanımı gibi şeylerdir.

Ortadoğu bölgesi geleneksel şehirlerin ilk olarak ortaya çıktığı yer olmasına rağmen, modern endüstriyel şehirlerin ancak yakın zamanlarda doğduğu bir dünya parçasıdır. Geleneksel şehir *a.* altyapısal tesislerin sınırlı olduğu, *b.* organik enerjiye dayanan bir üretim teknolojisi ve ulaşımın görüldüğü, *c.* üretimde ihtisaslaşmanın az olduğu, *d.* nüfusun da bu sebeplerle az olduğu yerleşme birimidir. Ancak geleneksel şehir dahi her şeyden önce şehir adını taşıdığına göre bunu herhangi bir yerleşmeden (köyden) ayıran özellik, şehir dediğimiz yerleşmenin ekonomik yönden çevresine bağımlı oluşudur. Şehir beslenmek için çevredeki kırsal bölgenin ürünlerine muhtaçtır. Gene bu ürünleri elde etmek için, çevreden alacağı hammaddeyi geri vermek zorundadır. Kırdan tahıl, meyve, sebze, et alır. Çevrenin pamuğunu, kenevirini, derisini, ağaç ve madenini alır, işleyip mamûl madde olarak geri verir. Oysa geleneksel köy yiyeceğinden, giyeceğine kadar kendi ihtiyacını kendi karşılayabilir. Ulaşımın kötü olduğu çağlarda bir köy aylarca mahsur kalsa rahatsız olmazdı. Oysa aynı durum şehir için imkânsızdır. Şehir dış dünyaya bağımlıdır ve yaşamın bekası için devamlı ilişki kurmak zorundadır. Mezopotamya ve Anadolu'da bu anlamda kırsal yerleşme ve şehir ayırımı M.Ö. dördüncü binde kalkolitik devirde başlamıştır. Bu dönemde Mezopotamya'da Uruk şehri (IV. katman) ve Cemdet Nasır, Anadolu'da Troia (I. katman) İran'da Şuşa tipik şehir yerleşmeleridir. Şehirlerde merkezde bürokratik örgütün ve ruhbanın faaliyet gösterdiği bir mabed, yönetici sınıfın sarayı, sonra dükkân ve atölyeler ve konut bölgelerinin bulunduğu alan surla çevrilmişlerdir. Bu dönemde çömlekçi çarkının bulunması, diğer yerleşmelere satmak için de mal üretimine geçildiğini ve nüfusun arttığını gösterir. Gene bu devre ait bazı buluntular artık belirli bir tüketici zevkin geliştiğini, kayıt sistemlerinin yani *piktografik*

(resmi yazısı) ve giderek çivi yazısının ortaya çıktığını, yiyeceğin civardan getirilip, şehir meydanındaki pazarda başka ürünlerle değiştirildiğini gösterir.

Genel olarak yerleşim kalıpları ve üretim faaliyetleriyle şehir bu çerçeve içinde gelişmiştir. İslâm devletinin bulup sahip olduğu şehir toplumu da budur. Onun için literatürde bazı yazarların üstünde önemle durduğu *İslâm şehri* gibi kavramlar yersiz bir kullanımdan başka bir şey değildir. İslâm devri şehirlerinin mekân organizasyonuna, yönetim ve zenaat faaliyetlerine göz attığımızda, herhangi bir geleneksel şehirdekinden daha farklı bir şey görmeyiz. İslâm şehri de bütün toprağa yerleşen tarımcı toplumlardaki gibi, kırsal bölgenin üretim fazlasıyla geçinen ve bu üretim fazlasından yararlanmak için civarın hammaddesini işleyen bir merkezdir. Bu iktisadî merkezlik görevine bağlı olarak da, askerî, dinî ve idarî fonksiyonların da toplandığı bir merkez olarak çevreyi kontrol eder. Ama kültürel yönden şüphesiz bir İslâm şehri rengi vardır. İdarî ve hukukî yönden değişikliği zaman içinde işlemek lazımdır. Batı-Doğu mukayesesi zaman akışı içinde ele alınmalıdır.

Miladî 10 asırda İslâm imparatorluğunun siyasî bütünlüğü, ulaşım ve ticarette de geleneksel ölçüler içerisinde kısmî bir yoğunlaşmayı sağlamıştı. Bu devirde İran'da Nişabur, Rey ve Şiraz, Türkistan'da Semerkand, Irak'ta Basra, Bağdat, Suriye'de Şam ve Mısır'da eski Kahire ile İskenderiye önemli yol ve zenaat merkezleriydi. Bu şehirler idarî ve askerî merkez niteliğine de sahipti. Umumiyetle devlet nüfus sayımı yapacak durumda olmadığından hiçbir tarihî kaynak bize bu şehirlerin nüfus büyüklüğü hakkında bilgi veremez. Kroniklerin bildirdiği ekseriya abartılmış hamam, han, dükkân sayısına dayanarak hesaplanan nüfus miktarları da birbirini tutmaz sayılardır. Genellikle geleneksel bir şehirdeki; su, kanalizasyon, yiyecek temini için gereken ulaşım teknolojisinin düzeyi gibi gerçekleri

göz önüne aldığımızda, bunların en kalabalığının bile 150-200.000'i geçen bir nüfusu barındıramayacağını bilmek gerekir.

Bu şehirler İslâm fethi ile kurulmuş değildir. Gerçi *Samara* gibi bazı şehirler garnizon merkezleri olarak sonradan kurulmuşsa da, genellikle var olan şehirler eski Bizans ve Sasanî su sistemlerinden yararlanıyordu. Kanalizasyon tesisatı eskiden kurulmuştu. İslâmlar çekirdeği ve dokusu ile eski şehir yapısını miras almışlar, zaman içinde gelişme ve onarım faaliyeti artmış, mimarî yeni orijinal boyutlar kazanmıştır.

Şehrin merkezinde bir büyük cami bulunur. Bunun yanında Kudüs ve Palermo'da olduğu gibi büyük kiliseyi görmek de mümkündür. Mabed geleneksel şehirlerde daima merkezde bulunur. Yanı başında pazar yeri, idarî binalar, saray ve sonra çarşı gelir. Bazen saman ve hayvan satımı için ayrı pazar olurdu. Üstü kapalı *sukh* denen çarşılar da büyük şehirlerde vardı. Çarşının her sokağı Avrupa'da olduğu gibi, Ortadoğu'da da ayrı bir zenaat dalında faaliyet gösterenlere ayrılmıştır. Bundan sonra dinî cemaatlerin ayrı ayrı oturduğu ikamet bölgesi gelir. Avrupa'da Yahudiler sura yakın mahallede, Ortadoğu'da gayrimüslimler periferide (çevre) otururdu, ancak İslam şehirlerinde *ghetto* tipi mahalle yoktur, var olanlar da çok istisnaîdir. Akdeniz ve Ortadoğu şehirlerinde de her mahallede, bazen her sokakta umumî hamam bulunur. Su yolu, çeşme, hamam, mektep ve hastane gibi tesisler vakıflarca yönetilirdi. Gene iş bölgesinde depo ve hanlar bulunurdu. Vakıf kurumunun İslâm'dan eskilere gittiği ileri sürülmektedir. *Budist* ve *Zerdüştî* rahiplerin bîmaristan ve hastaneleri bu statüyle kurduğu biliniyor.[10]

Ortaçağ İslâm şehrinde her zenaat dalındaki esnafın korporasyonlar halinde toplandığı biliniyor. Bunlar zenaatin icrası ve disiplinin korunmasından sorumlu ve idareye yardımcı grup-

---

10 A. Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışı*, çev. Bahriye Üçok, Varlık Yay. İstanbul 1972, s. 217.

lardı. Bu korporasyonlarda her dinden ve ırktan zenaatkâr vardı.

Şehrin asayişinden *şurta* denen polis örgütü sorumludur. Çarşının düzeni, esnafın faaliyetleri ve fiyatların denetimi *muhtesib* denen memur ve adamları tarafından gerçekleştirilirdi. Ekonomik hayatın düzenini sağlamak, yani istifçilik, pahalılık, hileli satış gibi olayları önlemek için çok sert cezalandırmalar olurdu. Hapis, dayak, derhal dükkân kapatma, esnafa tahakküm için sıkça başvurulan cezalardandı.

Sonuç

İslâm imparatorluğunun bu dönemde Ortadoğu'daki tesirlerini kısaca şöyle özetleyebiliriz. Dil Araplaşmıştır. Fakat Arapça konuşmaya başlayan değişik Samî kavimler Arap olmadıklarından yeni kültür; eski Suriye, Mezopotamya, Filistin, Mısır ve İran'ın bir bileşimidir. Bütün bu kültürlerin tarihî mirası, devlet-toplum sistemleri yeniden bir düzenleme, canlanma dönemi yaşamıştır. Göçebelerin kısmen toprağa yerleşmesi tarımsal ürünü global olarak arttırmıştır. İmparatorluk ulaşım sistemi düzenlendiği için, lüks emtia ticareti artmış, kervan yolları ve konaklama tesisleri yenilenmiştir, İslâm hukuk ve idare sistemi, eski Roma, Bizans ve Sasanî sistemlerinin tarihî mirasçısı olmuştur. İslâmlar eski Yunan-Bizans felsefe ve bilimini de eski Doğu'dan aldıkları unsurlarla zenginleştirmiş ve yeniçağ Avrupa Rönesansı'nın temelini oluşturmuşlardır. Bu dönemin kültürel zenginliği üzerinde durmak bizim konumuz dışındadır.

İlâve Okumalar

V. Barthold-F. Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi,* TTK Yay. Ankara 1963.

E. A. Belyaev, *Arabs Islam and the Arab Caliphate,* Trans: Adolph Govrevitch, Praeger-Pall Mall, London 1969.

Bernard Lewis, *The Arabs in History,* Harper and Row, New York 1966.

De Lacy O'learc, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri,* çev. Hüseyin Yurdaydın - Y. Kutluay, AÜİF Yay. Ankara 1971.

Fazlur Rahman, *Islam,* Anchor Books, Garden City New York, 1968.

Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları,* çev. Bahriye Üçok, Varlık Yay. İstanbul 1972.

Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı,* AÜİF Yay. Ankara 1963.

Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi. Emevîler, Abbasîler,* AÜİF Yay. Ankara 1968.

Coşkun Üçok, A. Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri,* AÜHF Yay. Ankara 1976 s. 43–132.

Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi,* çev. Zeki Megâmiz, VI, Üç Dal Neşriyat, İstanbul 1973.

Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent. Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği,* çev. G. Koca – T. Tosun, Ayrıntı Yay. İstanbul 2007.

Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri. Kökenleri ve Ticaretin Canlanması,* çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yay. İstanbul 2000.

R. B. Serjeant (ed.), *İslâm Şehri,* çev. Elif Topçugil, İz Yay. İstanbul 1997.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Ortaçağlarda Akdeniz ve İtalyan Denizci Devletleri

Ortaçağlarda Akdeniz ve İtalyan Denizci Devletleri

Beşinci yüzyılda Roma, İtalyası çöküntü dönemine girdi. Avrupa, kavimler göçü denen büyük olayı yaşıyordu. Roma İmparatorluğu ve İtalya parçalanmış; toplumsal, iktisadî ve kültürel hayat bir düşüş dönemine girmişti. Ancak Akdeniz'in bütünlüğü ve ticarî gelişmesi Doğu Roma tarafından üstlenildi ve antik imparatorluğun kurumları kısmen hayat buldu. 6. yüzyılda çağdaş Fransa'nın temelleri atıldı ve 9.-10. yüzyıllarda Avrupa Kıtası, Roma uygarlığının halefi olduğunu iddia eden yeni bir barbar devlet tarafından birleştirilebildi. Bu Büyük Karl'ın (Carolus Magnus) imparatorluğudur. Böylece kıtayı birkaç yüzyıldır alt üst eden Got, Hun, Ostrogot ve Lombard akınları sona ermişti. Bundan sonra Avrupa Kıtası'nın insanları tarımda ve ticarette yeni atılımlar gerçekleştirecektir ki, bu atılımların nimetlerinden yararlananların en başında kuzey ve orta İtalya'nın denizci şehir devletleri gelmektedir.

Barbar akınları sonunda kurulan Avrupa İmparatorluğu kısa zamanda birçok baronluk, düklük, prenslik ve krallıklara ayrıldı. Bu yöneticiler arasında hiyerarşik bir sıra vardı. Genellikle eski Roma *oppidum*ları (küçük şehir) yeniden ihya edildi ve müstakbel Avrupa şehirleri bunların büyümesiyle doğdu. Eski Roma yol sistemi kullanılmağa devam ediyordu. Avrupa nüfusunun beslenmesi için mevcut arazi yetmediğinden tek teşkilâtlı kuvvet olan kilisenin desteğiyle bataklık ve ormanlar ekime açılıyordu. Bu arazileri ekip biçmek için köle emeği temin etmek güçtü. Çiftçiler ve asker olmayan köylüler serfleştirildi, yani toprağa bağlı hale getirildiler. Tabandan tavana her insan bir üstüne bağlı idi. Bu hiyerarşik bağlılık yöneticiler arasında bile bulunduğundan Avrupa'nın bu yeni örgütlenme biçimi, *feudus-feudum* (hizmet) kökünden gelen bir terimle *feudalis*

veya *feodalite* diye adlandırılır. 10. yüzyıla kadar Avrupa, varlık mücadelesi savaşı veren bir dünya parçası idi. Zaten tarih boyu zenginlik yönünden Akdeniz-Ortadoğu kültürlerine göre ilkel ve fakir bir hayat sürmüştü. Üstelik Arap fetihleri ve Arapların 8. yüzyıldaki Akdeniz egemenliği Avrupa Kıtası'nın Doğu ile ilişkilerini de sekteye uğratmıştır. Bununla beraber 10. yüzyıldan itibaren bu Doğu kültürü, Avrupa'ya temel değişiklik getirecek bir etkide bulundu. 751'de Charles Martell İspanya'dan Fransa'ya girmek isteyen Arapları Poitier'de (Puvatye) yenilgiye uğrattı. Bu savaşta Avrupa Arap süvarisinin üstünlüğünü tanıdı. At kısa zamanda Avrupa süvarisinin tanıdığı bir harb aracı olmaktan da öte, nakliyatçının ve çiftçinin kullandığı bir hayvan haline geldi. Batı Avrupa'nın balçık toprağı öküzle ne kadar zor sürülüyorsa at ve onun çektiği geliştirilmiş ağır sabanla o derece kolay işlenebiliyor ve üç misli fazla verim sağlanabiliyordu. Bu şekilde Avrupa kıtasında verim artışı yanında, hayvan yemi yetiştirilmeye, at bakımının gerektirdiği daha fennî bir hayvancılığa ve sebzeciliğe geçildi.[1] Bu ziraî teknolojik devrim, köylerde yeni zenaat dallarını geliştirdi (Nalbantlık, demircilik gibi). Verim artışı toprak lordları kadar köylülerin hayatında da iyileşmeye neden oldu.

İtalyan denizci devletleri içinde en çok göze çarpanlar Amalfi, Pisa, Cenova ve Venedik'tir. Bu kentler arasında daha sonra ticaret ve kültürde yeni bir çağı başlatan Floransa'yı da saymak gerekir. İtalyan şehir cumhuriyetlerinin idarî, toplumsal, ticarî yapısını gözden geçirelim. Unutmayalım ki Akdeniz tarihinin hiçbir yönü İtalyan denizci devletlerini bilmeden anlaşılacak gibi değildir. 5. ve 6. asırlarda Gotlar, Hunlar, Ostrogot ve Lombardlar'ın vahşi istilâsından kaçan Aquileia ve Veneto kenti sakinleri (Kuzey İtalya'da) Adriyatik Denizi'nin lagünler bölgesine sığındı ve buradaki Rialto, Tarcello ve Malamocco gibi lagün adaları üzerinde bağımsız komünler kurdular. Bu bağımsız komünler zamanla birleşerek ortak bir şehir yönetimi meydana getirdiler. Venedik böylece tarih sahnesine çıktı. İtal-

---

[1] Bkz. Mübeccel Belik Kıray, *Sosyoloji Ders Notları*, s. 41-44 ve Lynn White Jr., *Medieval Technology and Social Change*, Oxford Univ. Press, London, Oxf, N. Y. 1964.

ya bu dönemde Bizans tarafından yeniden fethedilmişti. Venedik şehri de Bizans *dominion*udur. Ancak Venedik Bizans'la olan ilişkilerini ayarlayabildi. 7. yüzyıldaki Lombard akınlarına karşı Bizans müttefiki olarak direndi ve sonuçta siyasal özerklik elde etti. İlk Doç (Doge) 697'de seçilen *Paoluccio Anafesto* idi. Venedik diğer İtalyan şehirleri gibi paralı zümre hâkimiyetinin görüldüğü (oligarşik) bir cumhuriyettir. 991'de Bizans'tan *Altın Ferman* denen bir imtiyaz elde edildi ve Bizans İmparatorluğu dâhilinde Venedik tüccarlarının ödeyeceği gümrük resmi hayli azaltıldı. Venedik başlangıçtan beri en azından Kuzeyin barbarlarıyla olduğu kadar, Bizans'la da çok iyi ilişkiler kurmuş, Bizans'a karşı otonomisini çatışma ile değil, becerikli bir ticarî politika ve diplomasi ile korumuştur. Bu onun Bizans İmparatorluğu'nda rahat ticaret yapmasını ve koloniler kurmasını sağladığı kadar, Bizans kültüründen de etkilenmesine sebep olmuş ve Venedik gelecekteki Rönesans'a, Doğu Akdeniz'den zengin unsurlar alarak katılmıştır. Venedik'in ünlü San Marco kilisesi bile bu büyük sentezin haşmetini göstermek için yeterlidir. Doğu Akdeniz dünyası ile Batı Avrupa arasındaki ticarî-kültürel ilişkilerde Venedik tüccarı aynı zamanda bir diplomat olarak bağlantı rolünü yüklendi ve bu rolünü kısa fasılalarla 16. yüzyıl sonlarına kadar devam ettirdi. Bizans donanması askerî bir donanma idi. Onun asayişi sağladığı denizlerde Venedik ticaret filolarıyla parsayı topladı, sonraları kendi deniz gücünü sağlamlaştırarak bu başlangıcı devam ettirdi. 11. yüzyıla kadar Bizans'ın himayesinde gelişen Venedik, kısa zamanda Adriyatik Denizi'ne egemen oldu. Mora ve Ege'de koloniler kurdu ve İstanbul'a yerleşti. Ancak 1185'de buradaki bir ayaklanma sonucu nüfuzu sarsılınca Dördüncü Haçlı seferini Bizans'a karşı yöneltti ve Konstantinopolis (İstanbul) 1204'de Haçlıların eline geçince arslan payını alıp bir Akdeniz imparatorluğu haline geldi. Ege ve Mora'daki kolonileri arttı. Venedik *Doç*'u Enrico Dandolo'ya *"Roma İmparatorluğu'nun dörtte üçünün hâkimi"* unvanı verildi. Vakıa Paleolog Hanedanı 1254'de İstanbul'u kurtarınca kendilerine destek olan Cenova'ya Galata ve Karadeniz'de birtakım imtiyazlar verdi ise de, bu egemenlik fazla sarsılmadı. 13. yüzyıla kadar Amalfi Suriye ve Mısır'da, Cenova ve Pisa İslâm Ortadoğusu ve Kuzey Afrika'da ticarî

egemenliğe sahipti. Bu paylaşmada Venedik Ege, Adriyatik ve Karadeniz'i elde tutarak zenginliğini arttırmıştı. 13. yüzyılda ise nüfuz alanı genişledi ve öteki İtalyan şehirlerini sildi, tek ciddî rakibi olarak Cenova kaldı. Venedik Cenova'dan ilk darbeyi Paleologlar devrinde Galata kolonisini onlara terk etmek ve Karadeniz'den çekilmek zorunda kaldığı için yedi. İkinci darbe Türkler'in İstanbul ve Balkanlar'a hâkim olmasından dolayıdır. Zira Türkler, Venedik ve Cenova'yı sürekli birbirlerine karşı oynadıkları gibi, Adriyatik kıyısında bulunan Dubrovnik deniz cumhuriyetini himayeleri altına aldılar. Böylece Dubrovnik, Venedik Cumhuriyeti aleyhine ticarî alanını genişletti. Bundan başka 16. yüzyıl boyu Venedik'e yüklenen ağır gümrükler ve Ege'deki Türk egemenliği Venedik Cumhuriyeti'ni çökerten başlıca nedenlerdendir. Fakat bu etkiyi abartmamak gerekir. Asıl olan Osmanlı İmparatorluğu ile İtalyan cumhuriyetlerinin birlikte çöküşünü hazırlayan değişen dış dünya şartlarıdır. Venedik aracı tüccarlıkla geçinen bir sistemdi. Bu kentin büyük kanalının iki kıyısında yer alan *Fondaco dei Turchi* (Türk Hanı) ve *Fondaco dei Tedeschi*'nin (Alman Hanı) gösterdiği bir gerçek vardır. Doğulunun getirdiği malı kuzeyden gelene satıp para kazanan, komisyon alan bir sistem bu alıcı ve satıcıyı bulamayınca çökecektir. 16.yüzyılda kuzeyliler kocaman gemilerle doğuya kendileri gidip, aynı hayat sahalarına yayılınca, Venedik denen güngörmüş tüccar dükkânı kapatmak zorunda kalmıştır. Tarihi boyunca Hansa şehirleri, Macar krallığı, Bizans ve Cenova gibi rakiplerini mat edebilen bu devlet, ilk darbeyi Türk imparatorluğundan fakat asıl öldürücü darbeleri İngiltere ve Hollanda'dan yedi. Onun tanımadığı tekniğin marifeti olan koca bordalı gemiler, Oxford mezunu ince hesaplı ve uzun vadeli düşünen tüccarlar ve anonim ilişkilerle çalışan şirketler Venedikli'ye boyun eğdirdi. Çünkü aşağıda göreceğimiz gibi İtalyan şehir cumhuriyetleri Yeniçağ devletinin ve ticaretinin yapısına sahip değillerdi; bu yapıya geçen Atlantik Avrupası ile rekabet edebilmelerine imkân yoktu.

İtalyan Kentlerinde Nüfus Artışı ve Yönetim

İtalyan şehirlerinin nüfusu zaman içinde çağın ölçülerine göre olağanüstü bir büyüme göstermiştir. Bununla beraber bu anî bir büyüme değildi ve kırdan kente bir göçün sonucu olarak da meydana gelmemiştir. Zira tarımda İtalya, Kuzey ve Batı Avrupa'nın tersine teknolojik-yapısal bir değişimi yakın zamanlara kadar geçirmedi. Üstelik bu kentler köylü göçlerini de daima önlemiştir. Ortaçağ toplumunda tarım temel uğraştı ve köylüler büyük çoğunluktu. Flandr bölgesi ve İtalya'da bu oran biraz daha düşük olmakla birlikte mevcut kent zenaat ve ticareti tarımsal artı değeri kullanmaktan çok, kıtalararası geleneksel lüks emtia ulaşımına dayanmaktaydı. Kontrol edilen dünyanın genişliği, geleneksel ticaret ve zenaatin hacmini büyüttüğünden bu kentler zamanla gelişme kaydetti. Venedik'te 1200'lerde 80.000 nüfus varken, bu 14. yüzyıl sonunda 160.000'e kadar ulaştı. Aynı çağlarda Kolonya, Hamburg gibi Avrupa kentleri en çok 10.000 ilâ 20.000 nüfusa sahipti. Floransa 100.000'e kadar ulaştı. Mamafih bu büyüyen nüfus İtalyan kent uygarlığının sarsıntısına sebep oldu. Örneğin Piza 1164 yılında 11.000 nüfusa sahipken 1293'te 38.000 oldu. Ancak geleneksel teknoloji alt yapı hizmetlerinin ve tesisatın mükemmelliğine yetmediğinden, bu nüfus kısa zamanda salgın hastalık, açlık, pislik ve suçluluğun artmasına neden oldu. İtalyan kentlerinin sık sık salgın hastalıklarla kırıldığı bir gerçektir. Özellikle nüfusun beslenmesi büyük sorundu. Örneğin Piza kenti Sicilya tahılıyla besleniyordu. Bunun güçlüğü nedeniyle 15. yüzyıldan itibaren Piza kenti yakın çevrenin ürünlerini elde etmek amacıyla kara yolu yapımına hız verdi. Sonuçta çevre köylerde zenginleşen bir köy ağaları tabakası doğdu ve bu da Cumhuriyetin iç sosyal hiyerarşisini sarsan sınıf çatışmalarını doğurdu. Venedik Po Ovası'nın ürünüyle, Floransa ise bereketli Toscana ziraatiyle geçiniyordu. Fakat bütün bunlar tarımda bir yapısal değişme olmaması yüzünden yeniçağlara girerken İtalyan kentlerinin çöküşüne sebep oldu. Çünkü kent zenaat ve ticaretinin yapısını değiştirecek bir zenginlik yoktu.

İtalyan şehir cumhuriyetlerinin iç yönetimi ve toplumsal tabakalaşması Flandr ve Hansa kentlerininkine benzer ve ortaçağların geleneksel sistemi içinde düşünülmelidir.

İtalyan kentleri monarşiden oligarşik bir idarî yapıya geçmiştir. Başlangıçta genellikle bir dük veya kont tarafından yönetilen bu kentler zenginleşen tüccarların ortak hareketi ve zenaatkâr loncalarının bunları desteklemeleriyle belli sayıda tüccar soylunun tekelci yönetimi altına girmişlerdir. Bu toplumsal yapı ve idarî sistem de sonuna kadar korunabilmiştir. Örneğin, Venedik'te başlangıçta Bizans Partisi denen grup monarşist bir sistem taraftarı iken, zamanla oligarşik parti hâkim oldu. İtalyan şehirlerinin tarihi, yönetici grup üyelerinin kanlı nüfuz mücadeleleri ile doludur. Shakespeare'in, *Romeo ve Julyet* dramı İtalyan siyasal elitinin genel bir tasviridir. Kentlerin savaşları da paralı asker olan *Condottiere*lerin danışıklı döğüşünden, yani adeta bir tür santranç turnuvasından ibaretti. İtalya örgütlü ve gözü kara orduların istilalarına karşı koyamamıştır. İtalyan kentleri bu nedenle diplomasi ile yaşayan, bu sanatı geliştiren devletçikler oldular. Zaten bir taraftan denizaşırı ticaret de ilk konsolosluk kurumunun doğuşuna yol açtı. *Consulate del Mare* bir elçi değil, bir tüccar topluluğunun temsilcisi idi ve uzun zaman da öyle kaldı.

İtalyan Cumhuriyetinde Ticaret, Ulaştırma, Gemicilik

İtalyan kentlerini modern kapitalist toplum anlayışı içinde ele alıp incelemek yanlıştır. Her şeyden önce bu kentlerde sınıfsal geçişkenlik pek yoktur. Toplumsal sınıflar donmuştur. Ticaretin toplu halde yapılıp devletçe organize edilmesi ve seferleri yönetenlerin aristokrat yönetici sınıf üyeleri olması, belirli payı daima bunların almasını sağladığından, kabiliyetiyle kazanan ve zenginleşen kimseler pek yoktu. Zaten toplumun çoğu ya dondurulmuş bir düzen içinde çalışan zanaatkâr loncalarında ya da gemicilik gibi mesleklerde hayatını kazanıyordu. Bu geniş kitlenin hayat şartlarında bir değişme görülmemişti. Zanaatçıların zor hayat şartları ve özellikle cam, kumaş, boya imalâtı

dallarındaki Bizans tipi monopolcü örgütlenme şartları ve kent yönetimindeki baskılar bu grupları ayaklanmaya da sürükledi. Geniş kitlelerin en sıkıntılı zamanlarında bile yönetici elit, gösterişli merasimlerden ve tüketimden vazgeçmemiştir.

İtalyan kentlerinde esir ticareti vardı. Ev hayatından gemilerde kürek çektirmeye, kamu inşaatlarına kadar birçok alanda esir kullanılması âdetti. Bir Venedikli veya Floransalı senyörün tıpkı Şark saraylarındaki gibi haremi ve cariyelerden doğma çocuklarının bulunması olağandı. Yahudiler gibi gruplar kamusal haklardan mahrum olarak şehrin periferisinde (kenar) yaşıyordu. Esasen Venedik'te baruthanenin bulunduğu *Ghetto* semti Yahudiler'e bırakıldığından bu isim zamanla kapalı Musevî mahalleleri için yaygınlaşan bir terim oldu.

Bütün geleneksel sistemlerde olduğu gibi ahalinin vergi ile ezilmesi tehlikeli görülürdü. Venedik, Piza veya Cenova vatandaşı savunma savaşları dışında pek vergi ödemezdi. Temel vergi gelirleri; gümrüklerden, tuz tekelinden, civar köylülerden ve denizaşırı kolonilerden elde edilen miktardı. 1423 yılında Venedik Cumhuriyeti, gümrüklerinden 615.750, köylerden 329.830 duka ve denizaşırı kolonilerden 200.000 duka altını gelir elde etmişti. Demek ki denizaşırı ticaretten elde edilen gümrük gelirleri esastı. Bu cumhuriyetlerin anayasası; teamüller, çeşitli zamanlarda alınan karar ve çıkarılan kanun ve bazı tarihî fermanlardan ibarettir. Bunlar bugünkü Britanya anayasası örneğinde olduğu gibi gözle görülmez bir yönetim sistemini oluşturuyordu. Kent yönetiminin başlıca organı, devlet reisi ve *onlar meclisi* gibi konvansiyonel yetkisi olan organlardı. Bütün tayinler bunlar tarafından yapılırdı. Bir Venedik veya Cenova elçisi temsil ettiği cumhuriyetin bu organlarına karşı sorumlu idi ve faal bir çalışma göstermek zorundaydı. Çoğu İtalyan şehirleri birbirine de kalabalık elçi heyetleri gönderirdi. Elçi ikametgâhı konsolosluk, sigortacılık, noterlik ve bankerlik merkezi olan muazzam binalardı. Örneğin Roma'da Piazza Venezia'da bir ara Mussoli'ninin başbakanlık makamı şimdi ise müze olan büyük bina, Venedik elçisinin papalık merkezindeki sarayı idi. (Palazzo Venezia) Venedik ve diğer İtalyan şehirlerinin elçileri *rezensione* denen raporlarını muntazaman devlete gönderir-

lerdi. Bu mufassal raporlarda bulundukları yerin ticarî, siyasî, sosyal-iktisadî durumunu dikkat ve ayrıntılarıyla bildirmek zorundaydılar. Bunlar merkezde dikkatle tasnif edilir, arşivde saklanırdı. Bu yetenekli insanlardan meydana gelen bürokrat kadronun bıraktıkları bugün tarih araştırmaları için bulunmaz bir kaynak grubunu meydana getiriyor.

Ortaçağ İtalyan'ı her şeyden önce bir tüccardı. Orta zaman ticareti yolların emniyetsizliği yüzünden toplu halde yapılmak zorundaydı. Bundan başka ailenin temel üretim birimi olduğu geleneksel sistemde, geniş sermayeli ve ortaklı şirket tipinden çok, aile şirketinin iktisadî hayatta hâkim tip olacağı açıktı. Esasen bu iki özellik, toplumsal ve siyasal örgütlenmeyi de biçimlendiren unsurlar olmuştur. Bu yüzden 13. yüzyıldan beri topluca ticaret için korporasyonlar doğmuş ve gelişmiştir. Deniz ticareti birçok tüccarın gemisinin katıldığı bir filo ile yapılırdı. Bu ticaretin filosuna herkes belirli bir sermaye ile katılıyor ve kârdan payını alıyordu (*commanda* denen sistem). Filo kaptanının bazen 3/4'e ulaşan bir hisse aldığı denizdeki bu toplu ticaret sistemine *muda* deniyordu. Filo komutanlığı ekseriya, yönetici sınıf üyelerine verildiğinden herhangi bir basit yurttaşın zenginleşme olasılığı pek azdır. Venedik, Piza, Floransa ve Cenova Avrupa içlerine kadar uzanan kara ticaretinde de aynı sistemle çalışırdı. Bu toplu ticarî sefere *collegiata* denir. Bu nedenle ticarî emtianın bol kâr getirecek dayanıklı lüks mal kalemlerinden oluşması pek tabiî idi. Venedik altını (*duca*) beynelmilel bir para idi. Bununla beraber ortaçağda ihtiva ettiği altın oranının yüksekliğine göre her cins para kullanır. 9. ve 10. yüzyıllarda Arap sikkeleri her yerde geçerliydi. İskandinav ülkelerinde 80.000 kadar Arap sikkesi bulunmuştur. 10. yüzyıldan itibaren Venedik dukası ve Floransa parası (*florin*) beynelmilel sikke oldu Aynı zamanda İtalyanca da Akdeniz'de bir *lingua franca* olmuştur. Örneğin Dubrovnik zadegânı Slav asıllı oldukları halde İtalyanca konuşur ve İtalyan tarzı hayat sürerdi. Ege'de Sakız, Adriya denizinde Korint, Kefalonya, Akdeniz'de Girit ve sonra Kıbrıs adaları İtalyan kültürü ve dilini benimsedi. Ortodoks olmalarına ve Rumca konuşmalarına rağmen İtalyan kültürünün izleri kaldı, bununla birlikte kısmen katolisizm de yayıldı.

Venedik tarihte pek az rastlanan bir şekilde denizaşırı sömürgelerine de kendi damgasını vurdu. Capodistria, Pirano, Chersa (Cres), Arba (Rab), Zara, Spalato (Split), Arnavutluk'ta Cataro (Kotor), Korfu, Girit bunların başlıcalarıdır. Buralarda Venedik'in mimarisi, hayat tarzı, zevkleri kadar yönetim sistemi de hüküm sürüyordu. Yerli aristokrasi aralarında belirli süre için bir dük seçiyordu. Örneğin, Girit'te bu dükün yanında adanın dört şehrini yöneten rektörler vardı. (Hanya, Kandiye, Retimno ve Sitia). Bunlara yardımcı olarak bir *büyük meclis*, bir *senato* bir de toprak sahipleri, tüccarlar ve lonca reislerinin üye olduğu *consilium fevdatorum* vardı. Venedik temsilcileri kolonilerdeki bu gibi organlarla devamlı istişarede bulunurdu. Bu organları elde tutarak, kolonilerini de kontrol edebilmiştir.

Moğol istilası döneminde Asya ve Rusya kervan yolunun emniyeti sağlanınca, İtalyanlar (özellikle Cenova ve Venedik) bundan çok yararlandılar. Fakat Hansa şehirleri de bu olaydan yararlanınca Güney Almanya'da yeni bir Alman ticaret burjuvazisi doğdu ve İtalyanlarla rekabete girişti. Bu gelişme üzerine İtalyanlar Alpler'in ötesinde eski ticarî gücünü kaybetmeğe başladı.

Commanda sisteminde sefere katılan ortağın veya temsilci tüccarın suiistimali, zamanla her tüccarın bizzat aile fertlerini ticaret yapılan ülkelere ajan olarak gönderip orada şube açmasına sebep olmuştur. İşte bu yüzden İtalyanlar, Akdeniz dünyasında yerleşik tüccar kolonilerinin ve konsolosluk gibi kurumların çıkmasına vesile oldular. İtalyan tüccarı ilâhiyat, Latince gibi bilgilerden önce, mahallî lehçe ve dilleri, muhasebeyi öğrenen kişidir. Dindar ve yurtseverdi; fakat bu, para ve aile şirketi gibi kurumları kiliseden üstün tutmasına engel değildi. İtalyan tüccarı anonim ilişkilerin adamı değildir. Müşterisini yakından tanır. Herkesin zevkine göre mal bulur. Bu sebeple 10. yüzyıldan itibaren İtalyan porselen ve kumaş imalathaneleri Doğulular'ın zevkine göre imalata geçtiler. Bu da İtalyan Rönesansı'na yeni zengin boyutlar kazandırdı.

İtalyan ortaçağ ticaretinin denizcilikle eşanlama geldiği tartışılmaz bir gerçektir.[2] Gemi yapım tekniği, seyir bilgisi ve denizcilik sanatının gelişimine İtalyanların yaptığı katkının en canlı delili; bütün dillerde kullanılan denizcilik lûgatındaki İtalyanca terimlerin zenginliğidir. 1420 de sadece Venedik tersanelerinde 3000 kızak vardı ve 17000 adam çalışıyordu. 11.000 personeli olan 300 ticaret gemisi vardı. Gene 45 kalyon ve 11.000 denizci ile Venedik önemli bir deniz gücüydü. Gemiler demode olup eskimeden bir ecnebiye satılamaz, tersanelerde köleler usta olarak kullanılmaz, gemi yapım tekniği kıskançlıkla saklanırdı. Esasen bu teknolojik sır saklama geleneksel toplumun başlıca özelliğidir. İtalyan kentleri, camcılık, denizcilik, silâh yapımı, demircilik, kumaş ve boya imalâtı dallarında da bu bilgi tekeline önem vermişlerdir. Bu dallarda çalışan zenaatçı işini terk edemediği gibi seyahat hürriyeti dahi yoktu ve yabancı çalıştırılamazdı.[3]

16. yüzyıldan sonra Venedik değişen ticaret ve alıcı talebine uyarak yünlü ve pamuklu dokumacılığına geçti. Ancak bu alanda üstünlüğü giderek Atlantik ekonomisine kaptırdı. Dünyada ticaret denen sanat kaybolsa, İtalyan tüccarları bunu yeniden icad ederdi. Ancak verimli bir tarımsal faaliyete ve imalatçılığa dayanmayan ticaret faaliyeti sönmeğe mahkûmdur. Modern çağlarda endüstri teknolojisini yenileyemediği için İngiltere bu felaketi yaşamaktadır. İtalyan denizci cumhuriyetleri de değişemeyen tarımsal yapıları ve zenaatçı üretimi nedeniyle ortaçağdaki parlak ticarî hâkimiyetlerini yavaş yavaş yitirdiler. İtalya ancak 19. yüzyılda tarım ve sanayideki dirilişi dolayısıyla Avrupa iktisadî hayatında yerini alabildi.

Hansa Şehirleri ve Novgorod

Akdeniz dünyası İtalyan tüccar şehirlerinin ekonomik yayılımına sahne olduğu sıralarda, Kuzey Avrupa'da da bir şehir devletleri silsilesinin yarattığı ticaret canlanmaya başladı. Ku-

---

[2] İtalyan denizciliği ve gemi yapımı konusunda en önemli eser, Frederic Chapin Lane, *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore, John Hopkins Press, 1934.

[3] Lane, *Venice*, s. 337.

zey Alman şehirlerinin kurduğu bu ticarî birliğe *Hansa Verein* denmektedir. Alman şehirlerinin bu ticarî güçlenme ve yayılmalarının sebeplerini, Ortaçağ Avrupa feodalitesinin geçirdiği değişimde aramak gerekir. Hansa ticareti; feodal düzenin doruk noktasındaki bir çözülme sonucu kurulup güçlendi ve yeniçağların merkezî devlet ve millî ekonomik sisteme sahip krallıkları kurulunca da dağılıp gitti.

10. yüzyıldan itibaren Büyük Karl'ın (Carolus Magnus) imparatorluğu parçalanmaktadır. Egemenliği ele geçiren yerel dükler ve krallar yargı, idare ve maliye alanında imparatorun otoritesini siliyorlar, köyleri ve şehirleri ağır vergilere boğuyorlardı. Özellikle tarımsal alan kapasitesinin zengin olduğu bölgelerde bu zenginlikler şehirlerdeki zenaatların da gelişmesini sağlamıştı. Güçlenen şehir tüccarları bu baskıdan rahatsız olmaktadırlar. Bunun sonucunda 11. yüzyıldan itibaren Kuzey Avrupa tarihinde ilginç bir yayılma dönemi başladı. Ren nehrinin doğusundaki kırsal bölgelerin ahalisi ve bazı fakir şövalyeler bugünkü Polonya ve Bohemya topraklarına karşı istilacı bir göçe başladılar. Göçle birlikte de bu bölgelerde dağınık olarak yaşayan Slavlar'ın üzerinde egemenlik kurarak yüzyılımıza kadar sürecek bir Slav-Germen çatışmasına sebep oldular.

Kuzey Avrupa'nın zenginleşen tarımsal üretimi Flandr ve Kuzey Denizi sahilindeki şehirlerde manifaktürü artırdı. Örneğin *Flandr* bölgesindeki (bugünkü Belçika) Bruges, Liege gibi şehirlerin kumaş üretimi artmıştı. Bu durumun yarattığı ticari kapasiteden yararlanan şehirler imparatorla bir komün anlaşması (*carta commune*) yaparak serbest şehir statüsünü elde ettiler.

Böyle bir şehir imparatora toplam bir yıllık harac (*tribut*) veriyordu. İmparatorun şehrin iç vergilendirme, yargı ve idare sorunlarına karışmağa hakkı yoktu. İşte bu şehirler böylece tüccarların yönettiği yerler oldular ve giderek bağımsızlaştılar. Kuzey Avrupa bölgesi 12. yüzyıldan sonra şehirlerin gelişmesi için uygun bir ortamdı. Örneğin şehir statüsünü ancak 1159'da alan Lübeck, serbest şehir (*Freie Reichstadt*) imtiyazını 1226'da elde etti ve sonra Hansa liginin merkezi öncü birimi durumuna geçti. Bu şehirlerde (Hamburg, Bremen, Lübeck,

Magdeburg, Köln vs.) zengin tüccarlardan müteşekkil dar bir tabaka şehir meclislerine (*Rathaus*) hâkim oldu ve çoğunluğu meydana getiren küçük esnaf ve tüccarlar üzerinde oligarşik bir dikta kurdu.

Başlangıçta Hansa birliği bu şehirlerin tüccarlarının ferden katıldıkları bir birlik iken, siyasal gücün kurulması açısından birlik üyeliği statüsü şehirlere ait oldu.

Hansa birliği kurulunca Alman İmparatoru haraç aldığı bu birliğin yaşaması için gereken desteği sağladı. II. Friedrich İtalya'daki merkezlerinde Akdeniz ticaretinin güvenliğini sağlayan Töton şövalyelerini, 1309 yılında Venedik'ten Vistül civarındaki Marienburg'a nakletti. Böylece birlik Litvanya ve Moskova'ya karşı korunmuş oluyordu. Üstelik Moğol istilâsı döneminde Asya ticaret yollarının güvenliği de sağlanınca Karadeniz'in kuzeyinden geçen kara yolunun getirdiği nimetler Hansa birliğine akarak zenginlik arttı. Lübeck şehrinin bastırdığı paralar beynelmilel tedavül aracı oldu. Hansa şehirleri birleşmenin de verdiği güçle ticarette rakipsiz hale geldiler. Norveç Vikingleri denizleri korsanlıkla elde tutarken, Hansa bu döneme son verdi ve ticareti geliştirdi. 971–1016 arasında Kuzey Denizi tamamen ticarete açılmıştı. İngiltere bu dönemde ilkel bir tarım yapısı içinde olduğundan ve ticareti gelişemediğinden II. Henry devrinde kolayca imtiyaz elde ettiler (*carta mercatoria*) ve 1157'de Londra'daki *Gildehalle*'yi kurarak burayı bir *kontur* haline getirdiler. Hansa birliğinde tam üye şehirler yanında yarı temsilî üyeler ve bir de ilişki kurulan kontur şehirler (Londra, Novgorod, Lizbon gibi) vardı. Bu sonuncular bir tür koloni şehir sayılmamalıdır; çünkü Hansalılar burada geniş ticarî imtiyaza sahip oldukları halde idarî askerî bir güçleri yoktu. Hansa birliği Venedik, Cenova, Pisa'nın aksine; lüks emtia, kumaş ve baharatlardan çok balmumu, kürk, tuz, balık, kıymetli ağaç gibi ikincil malların ticareti ile uğraşıyordu. 13. yüzyıl başlarında Londra, Bruges, Hamburg, Lübeck, Reval ve Norveç'de Bergen'e kadar yayıldılar. Novgorod ve Smolensk'e kadar konturlarını genişlettiler. 14. yüzyılda ise Hansa birliği Kuzey Avrupa, Baltık, İskandinavya ve Rusya'daki tek rakipsiz ticarî birlik haline geldi. Birliğin konturu olan şehirlerde Hansa

şehirlerinin tüccar idarî yapısı taklit ediliyordu. Bu idarî yapıyı gözden geçirelim; şehrin tüccarlarından seçimle (daha doğrusu en güçlülerin seçimiyle) meydana gelen *rathaus,* kenti konvansiyonel bir sistemle yönetiyordu. Yüksek memurlar, belediye reisi (*bürger-meister,* aynı zamanda şehrin başkanı ve en yüksek hâkim) diğer yargıçlar, polis vs. gibi memurlar bu meclise tayin ediliyor, denetleniyordu. Rathaus son yargı ve denetim merciiydi. Bütün kararlar burada alınır, dış ilişkiler buradan yönetilirdi. Hansa şehirlerinin papalıkla olan ilişkilerinde de para sahibi olan İtalyan devletlerininkine benzer bir rahatlık vardı. Roma'daki Papa onlara değil, onlar kendi bölgelerinde Roma'ya hükmediyordu. Kilise para babalarının yönetimi ile uyuşmak zorundaydı.

Hansetag, bütün üye şehirlerin katıldığı konfederasyon meclisi idi. Merkez Lübeck şehri olmasına rağmen bu bir informel (doğal) liderlikti. Yoksa *Hansetag* her zaman ayrı bir şehirde toplanırdı. Toplantıda bütün üye şehirler bulunmak zorunda idi. Kararlara bir şehir katılmazsa kabulü mümkün değildi. Hansa şehirlerinde malî aristokrasinin, yönetime kıskançlıkla sahip çıkıp çalışan orta ve alt sınıflara hiçbir şekilde söz ve temsil hakkı vermemesi gibi bir antidemokratik tutum, idarenin yozlaşmasına sebep oldu. Bu zümre siyasî ve iktisadî monopol haklarından vazgeçmedi. İç yönetimdeki bu dengesizliğin nedeni bu şehirlerin ekonomik yapısından ileri geliyordu. Şehrin ekonomik hayatı uzun mesafe ticaretle uğraşan tüccarlar, küçük dükkân sahipleri ve üretici zenaatkârlarca yürütülüyordu. Üretici zenaatkâr tüccarın şehre mal getirmesini değil, götürmesini isterdi; çünkü mal alınırsa bundan o kazançlı çıkardı. Oysa mal getirirse, ucuz (ve muhtemelen daha kalitesiz fakat satış ve sürüm imkânı fazla) olan bu malı dükkâncılar alır ve üretici zanaatkâr malını satamazdı. Buna karşılık zanaatkârın malını tüccarın kapatması, küçük dükkâncının satacak mal bulamaması demekti. Böylece bu üç zümrenin yıldızı barışmadı ve çatışmaların ardı arkası kesilmedi. Buna karşılık bu oligarşik şehir demokrasisi feodal despotizmin hüküm sürdüğü bazı yerlerde olumlu etkilerde bulundu. Novgorod knezliği (dukalık) bunlardan biridir.

Hansa ligi ile ticaret ilişkilerine giren Kuzeybatı Rusya'daki Novgorod knezliği bu sayede kürk, balmumu gibi hammaddeleri toplayıp satarak kısa zamanda zenginleşti ve güçlendi. Daha önce Kiev büyük knezliğine tâbi olan Novgorod, 12. yüzyılın ilk yarısında Kiev büyük knezinden bağımsızlık *beratı* aldı (*possednişcestvo*). Bundan sonra büyük knezi, şehrin *boyar*ları (zadegân) seçmeye başladı. Knez sınırsız otoriteye sahip değildi. Knez'in yanında bu boyarlardan kurulu *veçe* (meclis) ve bir de *sovyet gospod* (beyler şurası) vardı. Son karar mercii bu meclis idi. Şehrin *vladika*sı (başpiskopos) Bizans kilisesinden bağımsız oldu ve Novgorod daha 12. asırda Rus kilisesinin bağımsızlığının ilk örneğini verdi. Şehirdeki amele, işçi ve köylüler *çörniyelûdi* (kara halk) diye adlandırılırdı ve hiçbir hakları yoktu. Buna karşılık bazı esnaf temsilcileri Avam Kamarası derecesindeki *veçe*'ye girdiler. Şehir içi, bünyesi itibariyle huzursuzdu. Esnaf hammaddeyi eskisi gibi bulamıyordu. Hele Hansa ile yapılan 1391 Niebuhr andlaşması ilişkileri daha da arttırınca, Novgorod tamamen Hansa pazarıyla bütünleşti ve bütün kazanç dar bir boyar zümresinin cebine aktı. Bununla beraber Novgorod ilk zamanlarda sağlam ve zengin bir yapıya sahipti. Zenginliği sayesinde haraç ödeyerek Moğol istilâsından kurtuldu ve Rusya'nın Moğollar'la değil de Batı ile temas ederek gelişen kısmı oldu. 1456'dan itibaren ordunun zayıflığı yüzünden (çünkü zadegân komutan değil tüccardı) Moskova'ya karşı koyamadı. Ayrıca Moskova'nın denize açılan kapısı idi. Neticede 1478'de Moskova büyük knezi III. İvan, Novgorod'u topraklarına ilhak etti. 13. yüzyılda 30.000 nüfusla, Rusya'nın en kalabalık ticaret şehri idi ve Novgorod panayırı daha uzun zaman canlılığını korudu. 16. yüzyılda Çar Korkunç İvan şehrin zadegânını ezerek otonomisini tamamen kaldırdı ve Novgorod ortaçağ tipi oligarşik demokrasiden, otokratik Rus Çarlık yönetimine geçti. Fakat kentin Rus kültür hayatında Batı'nın aracısı olarak önemli etkileri olmuştur. Novgorod, Rusya tarihinde *Novgorod Cumhuriyeti* veya zenginliği dolayısıyle *Gospodin Velikiy Novgorod* (Büyük Efendi Novgorod) diye anılır.

Hansa Birliğinin Çöküşü

Birlik, askerî güç olarak Baltık ülkelerindeki Töton şövalyelerini kullandı. Bununla beraber Hansa birliği askerî donanma ve ordu yönünden İtalyan şehirleri kadar güçlü olmadığından, birliğin bu zaafı onun yıkımında rol oynayan zahiri sebeplerden biridir. Birliğin üyesi olan şehirler, Akdeniz şehirlerine göre çok az nüfusa sahipti (Örneğin Köln ancak 25.000 nüfusa ulaşabilmişti). Bundan başka bu şehirler etrafındaki bölge üzerinde bir hâkimiyet kuramamışdı. Bu yüzdendir ki nüfuz bölgelerinde tarımsal faaliyet ve ürün fazlasını kontrol edememişler, zaten önemsememişlerdir. Hansa ligi depolama, taşıma, alım ve satım faaliyetleri üzerinden kazanan bir iktisadî ünitedir. Tarım faaliyetlerini kuzey Alman bölgesinde geliştirmedikleri gibi 14. yüzyıldan itibaren kontrollerine aldıkları Norveç ticaretini de kendi yapılarına uydurduklarından, Norveç tarımının gelişmesini de baltalamışlardır. Norveç'i 1283–85 savaşında yenen Hansa birliği ülkenin son direnişini 1370'deki Stralsund anlaşmasıyla yok ederek; Oslo ve Bergen'de konturlar elde etti ve ta İzlanda'ya kadar uzandı. Birliğin Kuzey Almanya'da, Orta ve Güney Almanya'da üye şehirleri vardı: Doğu Avrupa'da Thorn, Krakov ve Lamberg'e uzanmışlardı. Milano, Cenova, Venedik gibi İtalya şehirlerinde depoları vardı. Meselâ Venedik'te *Fondaco di Tedeschi* (Alman Hanı) denen depoda Akdeniz malları ile kuzeyden getirdikleri malları depolayıp değişim yaparlardı. Böylece Hansa birliği Venedik'in kuzeydeki bir ticarî ajanı gibiydi. Ayrıca İtalyan ticarî üstünlüğünden ve bilgisinden burada yararlanıyorlardı. Muhasebe ve ticarî işlem öğrenmek için bir alay genç adam burada staja gelirdi. Bu gençlerden biri olan Mattheus Schwarz, ilerde ünlü Fugger'in baş muhasebecisi olacak ve burada öğrendiği *muzaaf muhasebe* usûlünü Almanya'ya sokacaktır. İtalyanlar Hansa'nın alış verişini denetler, emtiayı ölçüp biçer ve gümrüğünü alırdı. Hansa tüccarları ve ticarî yapısı İtalyanlarca her zaman aşağılanmıştır. Gerçekte de öyleydi. Tarımsal bir üretime dayanmayan bu güç, tipik bir ortaçağ ticaretiydi ve bir tür aracılık faaliyetiyle zenginleşiyordu. Avrupa'da tarımsal üreti-

mi kontrol eden merkezî krallıklar kurulunca da egemenliğini yitirdi. İngiltere'de Kraliçe I. Elizabeth Hansalılar'ı kovdu. 1491'de Novgorod, III. İvan tarafından fethedilince Rusya ticareti dahi kaybedildi. Litvanya'nın gerilemesi Baltık ticaretini sarstı. Giderek Norveç, İsveç'in ve İngiltere'nin nüfuz ve ticaret alanı haline geldi. 1669'da son olarak toplanan *Hansetag* bu birliğin tarih sahnesinden çoktan çekildiğini simgeliyordu. Hansa birliği kuzeyde ticarî bir bütünlük meydana getirmişti. Aynı zamanda kültürel bir birlik ve etkileşim yarattı. Mimaride, bilimde, sanatta, dinî hareketlerde bu görüldü ve Almanya'nın diğer bölgelerinden farklı bir dünya doğdu. Almanya'ya Rönesans kültürü bu sayede girdi. Bir deniz ticaret ve nakliyat hukuku bu sayede gelişti. Ama bu yapı modern dünyaya ayak uyduracak bir yapı değildi. Hansa birliği de Venedik, Cenova ve Floransa gibi ortaçağ dünyasının yıkımını görüp yeniçağların okyanuslara açılan dünyasına ayak uyduramadı. Bu sistemlerle Osmanlı İmparatorluğu arasında tarihî bir kader birliği vardır.

İlâve Okumalar

İtalyan Denizci devletleri ve Hansa birliği hakkında Türkçede genel başvuru kitabı yok gibidir. Türkçe ve ekseriya yabancı dildeki başlıca başvuru kitaplarının listesi şöyledir:

M. Tayyib Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Koleksiyon", *TTK Belgeler* V-VIII/9-12 (1968-71) Ankara 1971, s. 1-52.

Horatio Brown, *Studies in the History of Venice,* 2 vols. John Murray London 1907, repr. of 1907, ed. B. Franklin, New York 1977.

Gene A. Brucker, *Renaissance Florence,* John Wiley and Sons Inc. New York 1969.

Philippe Dollinger, *The German Hansa,* Stanford Univ. Press 1970.

David Herlihy, *Pisa in the Early Renaissence (A Study of Urban Growth)*, Yale University Press 1658.

Friedrich Lane, *Venice - A Maritime Republic*, John Hopkins Press, Baltimore 1973.

William Mc. Neill, *Venice (1081–1797)*, Univ. of Chicago Press, Cihicago 1974.

Konrad Onasch, *Gross Novgorod*, Verlag Anton Schroll und Co. Wien und München 1968.

Henri Pirenne, *Medieval Cities*, Princeton Univ. Press, Princeton 1970.

Fritz Rörig, *The Medieval Town*, Univ. of California Press, London 1971.

Armondo Sapori, *The Italian Merchant in the Middle Ages*, Norton and Comp. New York 1970.

W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Ziya Karal, TTK Yay. Ankara 1975.

Mübeccel B. Kıray, *Sosyoloji Ders Notları*, İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Siyasal Bilimler Yüksek Okulu 1975–76 yılı ders notu (çoğaltılmış).

Pierre Ducasse, *Tekniklerin Tarihi*, çev. Turhan Düveren, Gelişim Dizisi/40, İstanbul 1976.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

12. ve 13. Yüzyılda Anadolu

12. ve 13. Yüzyılda Anadolu

10 ve 11. yüzyıllarda Ortadoğu bölgesinin siyasal ve kültürel coğrafyasında önemli değişmeler baş gösterdi. 10. yüzyıldan itibaren Oğuzlar'ın bazı kolları Maveraunnehr'de Amuderya (Seyhun nehri) bölgesinden hareketle İran Horasanı'na girdiler. Selçukî ailesinin Oğuzların Kınık boyundan olduğu söylenir ve tarih sahnesinde ilk bilinen görevleri Karahanlılar'ın kapıkulu askerliğidir. Selçuk Bey bu hanedanın kurucusudur. Selçuk Bey'in torunları olan Tuğrul ve Çağrı Beyler 1040'da Gazneli Sultan Mahmud'un oğlu Sultan Mesud'a karşı *Dandanakan* savaşını kazandılar ve bu olayla İran hâkimiyetinin kapıları onlara açılmış oldu. 1055'de İran fethini tamamlayan Selçuklular ardından Bağdat şehrine girdiler ve İslâm halifesinin koruyucusu olmak gibi bir misyonu yüklendiler. Bu misyonu Şiî Büveyhî hanedanına ve Mısır'daki gene Şiî mezhebten Fatımîlere karşı kullandılar Sünnî İslâm politikası ve askerî örgütlenme ile Selçuklu Devleti, Ortadoğu siyasetinde ideolojik bir önderlik yükleniyordu. Hatta mevcut birçok tarîkatler bile devletin bu tutumuna uygun olarak örgütlendirildi ve etkin bir politika izlendi. Tuğrul'un haleflerinden Alparslan 1071'de Malazgirt ovasında Bizans ordularını yendi ve Anadolu kapıları kendisine açıldı.

Bu dönemden sonra İran Selçukîleri'nin yoğun bir şekilde Oğuz Türkmen aşiretlerini ve köylü, şehirli, derviş, esnaf, sufi her sınıf ve zümreden halkı Batıya sevkettiği tahmin ediliyor. Bu güç, bir iskân politikasından çok Rum (Roma) denen Küçük Asya'da yeni bir hayat alanı arama neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Türkler'in Anadolu'ya gelişi ile ülkemizin tarihinde yeni bir dönem açıldı. Bu yeni kavim Akdeniz medeniyetine giderek uyum sağlamaya başladı. Gelen göçebelerin step kültüründen, yani atçılıkla geçinen bir kültürden gelmesi önemlidir. At yetiş-

tirmek, bir topluma süratli hareket, organizasyon ve güçlü bir disiplin yeteneği kazandırır. Bunu Güney Rusya Kazakları'nda, Macarlar'da, daha önceleri Uz, Kuman, Peçenek gibi kavimlerde de görmek mümkündür. Fazladan, bu toplum Doğu Akdeniz uygarlığına birden bire değil, fakat kademeli olarak geçmişti. İran'da kurulan devlet ve uzun yüzyıllardan beri eski İran Medeniyeti ile var olan yoğun ilişkiler, feodal devlet düzeni, bürokrasi ve toprak sistemi alanında taklit yeteneği yüksek olan bu topluma birtakım yeni kurumlaşmalar getirmişti. Dolayısıyla Küçük Asya'ya gelen bu toplum, beslendiği kaynak bakımından da Bizans toplum sistemine fazla yabancı değildi. Böylece 12. yüzyıl, Ortadoğu tarihinde İran, Mezopotamya ve Küçük Asya kültürlerinin bu dinamik askerî örgütlü toplum aracılığıyla yeni bir senteze ulaştığı dönemdir. Miladî 10-11. (hicrî 5.) yüzyılda Türkler'in Ortadoğu'da görünmeleri ile, Ortadoğu askeri arazi sistemi ve idarî örgüt sağlam esaslar üzerinde tekrar kuruldu ve Ortodoks (sünnî) İslâm, Şia ve Haricî mezheplere karşı tekrar kuvvet kazandı. Özellikle Alparslan'ın halefi Sultan Melikşah devrinde toprak sistemi, mülkî, adlî ve dinî-ideolojik alanda bu düzenin temelleri atıldı. Sultan Melikşah'ın veziri Nizam'ül mülk'ün ünlü eseri *Siyasetname* bu düzenin bir belgesi ve ortaçağlar Ortadoğu devletlerinin ortak bir anayasası haline gelmiştir.

Melikşah'ın ölümüne rastlayan devrede anarşi baş gösterdi. İmparatorluğun önemli bölümleri atabeylikler (eski İranlıların satrablığı gibi) iken, adeta müstakil hükümdarların idaresinde devletler haline geldiler. Anadolu Selçuklu Devleti de bunlardan biridir.

1099'da Haçlılar'ın Çukurova (Klikya), Yukarı Mezopotamya ve Batı Suriye'de yerleşmesi ile Anadolu Selçukluları Irak Selçukluları'ndan coğrafî bakımdan koptular. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun İran ve Horasan'daki asıl arazisi ise parçalanarak bir sürü küçük Türkmen devletçikleri kuruldu. 12. yüzyıl sonunda Bağdat Halifesi Nasır'ulillah Irak Türkmenleri'ni ezerek hilafet devletini yeniden kurmaya muvaffak oldu. Anadolu'dan başka Azerbaycan'da Kutbuddin ve oğulları, Ahlat'da Mervanoğulları, Kars'da Şadadoğulları, Yukarı Mezopo-

tamya'da Artukîler, Suriye'de Tutuş'un oğulları küçük devletler halinde hüküm sürüyorlardı. Anadolu'da ise Danişmendîler, Mengücekoğulları, Saltukîler ve sonra bunları ortadan kaldıran Kutalmış oğulları hâkim idiler. 13. yüzyılda ortaya çıkan Moğol istilâsı bütün güney ve orta Rusya'ya, İran'a Mezopotamya'ya yayıldı. Mısır'da Memlûkler bu olayla müstakilen ortaya çıkıp Moğollar'a direnebildiler. *Ayn-ı CelIud*'da Moğolları yenip durdurdular. Anadolu Selçukluları 13. yüzyılda Moğollar'ın vassali oldular. Ancak bu döneme kadar Anadolu Selçuklu Devleti önemli kültürel ve yapısal değişmeler geçirmiştir. Bunları bilmek sadece Türkiye tarihi yönünden değil, uygarlık ve toplumsal değişme gibi olayları anlamak açısından da önemlidir.

Göçebeler toprağa yerleşmeye meyyal ve yerleşik toplumun etkilerine açıktır. Onun içindir ki göçebeler Ortadoğu – Akdeniz imparatorluklarında yeni bir dirilmeye ve kültürel senteze sebep olmuşlardır. Bunu Araplar, Türkler ve Moğollar'ın tarih sahnesine çıkışında görmek mümkündür. Türkler'in Roma ülkesine girişi ile özellikle İslâm milletlerinin tarihinde kendilerine *İslâmın kılıcı* olmak gibi bir tarihî misyon izafe edilmiştir. Bu olayın İstanbul'un fethi, Arnavutluk ve Bosna'nın İslâmlaştırılması gibi büyük sonuçların bir başlangıcı olduğu tekrarlanagelmiştir. Halen modern çağların İslâmcıları bile bu tarihsel niteliği tekrarlarlar. Gözden kaçırılan bir şey, Türkler'in bir Akdeniz toplumu olmak için ilk adımı attıklarıdır. Türk dili ve kültürü; bünyesindeki Ortadoğu ve İran ögeleri de birlikte olduğu halde, Doğu Akdeniz medeniyeti ile kaynaşmağa başladı. Anadolu'da kurulan devlet Roma'nın tarihî misyonunu devraldı. Eğer Ortodoks-Doğu kilisesi çöküntü içinde olmasa, belki dinî bir değişim bile meydana gelebilirdi. Böyle bir değişimi, 9. yüzyıldan beri Maveraunnehr'de Türkler üzerinde etkisini açıkça gösteren İran ve Arap uygarlığının izleri önlenmiş olmalıdır. Bu yüzden dinî ve kültürel bir birlik içinde olmayan Bizans Anadolusu da dinî yönden bu gelenlerin karşısında tutunamadı ve zaman içinde eridi.

Anadolu'nun Türkleşmesi denen olay ırkî bir keyfiyet değildir; hatta tümüyle kültürel bir olay da değildir. Türk dilinin

Küçük Asya'nın büyük bölümünde egemen olması, 12. yüzyılda biten bir süreç de değildi. Bu uzun zaman içinde gerçekleşmiştir. Türkçe'nin Küçük Asya'da tutunması kesif bir Türk göçü kadar ülkede yaşayan halkın kültürel bir birlik içinde olmamasından da ileri gelir. Doğu Anadolu'da çeşitli Ermeni lehçeleri, Kürtçe, Güneydoğu'da Aramca gibi Sami diller, Kapadokya'da muhtelif dil ve lehçeler, güneyde Pamfilya, Psidya, Likya'da ve batıda Karya ve İonya'da ayrı Hellen lehçeleri konuşuluyordu. Bunlardan başka Balkanlar'dan getirilip, Anadolu'ya yerleştirilen Uz, Peçenek gibi Türki grupları da sayalım. Dil birliği olmayan ülkede, dinî birlik de yoktu. Ortodoks-Roma kilisesinin dışında *anti-chelcedon* dediğimiz kiliseler, Ermeniler ve Yukarı Mezopotamya kavimleri Nasturi, Monofizist ve Haçlı istilâsından sonra kısmen Katolik Kilisesi'ne bağlı idiler. Bunun içindir ki, Türkçe bu Babil kulesinin ortasında ortak bir anlaşma dili (*lingua franca*) olarak yerleşti. Nitekim 12. asırda İtalyanlar bu ülkeye *Turcmenia* veya *Turchia*, demeye başladılar ve bu isim kaldı.

11.–12. yüzyıllar Küçük Asya'da ekonomik sıkıntı dönemidir. Bizans'ın Makedonya hanedanı dönemindeki Doğu Akdeniz egemenliği elden gitmişti. Venedik ve Cenova Doğu Akdeniz ticaretini ele geçirmişlerdi. Rusya ticareti ise Novgorod dukalığının (cumhuriyetinin) eline, dolayısıyla Hansa şehirlerinin etki alanına girmişti. Dâhilde karışıklık ve bölünmelere rağmen, Türk fethi döneminde sağlanan ekonomik birlik, özellikle Süryaniler, Ermeniler gibi mezheplerin mensupları tarafından sempati ile karşılandı.

Anadolu'da yerleşik düzene geçişte İran devlet yönetimi kadar, Bizans'ın da etki ve katkısı olduğuna kuşku yoktur. Bu iki unsurun araştırılması ise yeterince cevaplandırılamayan sorunlarla uğraşmayı gerektirir. Göçebe federasyonları halindeki Danişmendî veya 15. Yüzyıl İranı'ndaki Türkmen Akkoyunlu devletleri gibi siyasal kuruluşlar dağılmaya mahkûmdu. Selçuklu düzeni bir yandan yerleşen toplumun devlet sistemini kurarken, bir yandan da göçebelerin eritilmesi ve bertaraf edilmesi ile uğraştı. Ancak bu konuda kesin başarıyı Osmanlılar 15. ve 16. yüzyıllarda sağlamış görünüyorlar...

A. Selçuklularda Merkez ve Eyalet Örgütü

İran'daki Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Anadolu Selçukluları'nın yönetim örgütü hakkında yazılan, araştırılan ve bilinen gerçeklerin pek az olduğu tekrarlanagelir. Çünkü bu dönemin tarihini araştırmak için ön planda Fars, Arap, Süryani, Ermeni, Bizans ve hatta Gürcü kaynaklarına inmek gerekmektedir. Özellikle temel kaynakların ve vakayinamelerin en önemlileri Farsça ve Arapça yazılmıştır.

Merkez ve eyalet örgütünü incelerken model olarak İran Selçukluları'na bakmak gerekir. Çünkü Anadolu Selçukluları bu geniş imparatorluğun bir vassalı olup, özellikle devletin bürokratik örgütlenmesi yönünden İran Büyük Selçukluları'nın bir taklididir. Bununla beraber biz bu noktayı göz önünde bulundurarak Anadolu Selçuklu Devleti devlet teşkilâtını gözden geçireceğiz.

Selçuklu devlet örgütü büyük ölçüde İran ve Ortadoğu devletlerinde görülen sistemden etkilenmiştir. Hatta İran'da bürokraside dilin Türkçe olmadığını da dikkate alırsak, bürokratik kadroların da geniş ölçüde Türk olmayanlar tarafından doldurulduğunu söylemek mümkündür.

Esasen Selçuklu sistemi, Ortadoğu toplumlarında görülen örgütlenmenin tarihsel bir sentezidir. Anayurt Ortaasya'daki oğuz göçebe unsurun önemli katkısı askerlik tekniği ve askerî teşkilâtlanma alanında olmuştur. Orduda komuta dilinin ve kullanılan deyimlerin de Türkçe olması bu geleneğin bir devamıdır.

12. asır; Türkiye tarihinde ortodoks İslâm kültürün kesin egemenlik kurduğu bir çağ olarak anlaşılmamalıdır. Daha çok çeşitli din ve dile sahip toplulukların karşılıklı kültürel alış verişi sonucunda ortaya çıkan tarihî bir sentez söz konusudur. Bu kozmopolit yapı pek belirgin olmalıdır. Meselâ, müslim ve gayrimüslimler arasında bir kıyafet ayırımı bile yoktu. Hatta Sultan Melikşah devrinde Antakya patriği yerinde bırakılmış, İstan-

bul'a gidip gelmesine bile izin verilmişti.[1] Bütün bunlara karşılık yeni dinin gelişi Anadolu kiliselerinin ve ruhbanın Bizans bölgelerine çekilmesinin önemli bir nedenidir. Bu İslâmlaşma süreci bir katliamla değil, yeni dinîn ve tarîkatlerinin propaganda ve örgütlenme gücü sayesinde tamamlanmış olmalıdır. 1176'da Eğridir Gölü civarında cereyan eden ve Türkler'in galibiyetiyle sonuçlanan Miryokefalon Savaşı Anadolu'nun Türkleşme tarihinde dönüm noktası sayılır. Bununla beraber Anadolu'nun her yerinde Oğuz boylarının aynı yoğunlukla yerleştiği söylenemez.

Bu durum merkezî idare kadar, eyalet yönetiminde de yeni bir yapının biçimlenmesine sebep oldu. Yönetimin başında sultan yer alıyordu. Nazarî olarak Anadolu Selçuklu sultanı İran Selçukîleri'nin vasalı ise de, fiiliyatta tamamen bağımsız idi. Halife kendisine bir *menşur* göndererek hâkimiyetini tasdik ediyordu. Ama sultan ortodoks İslâmlar kadar bütün gayrimüslim tebeanın da lideridir. Bazı kiliselerin duvar resimlerinde imparator figürünün yerine Selçuklu sultanının konmasından bu durumun umumî bir kabul gördüğü sonucunu çıkartmak da mümkündür. Geleneğe göre saltanat, hükümdar ailesinin müşterek malıydı. Bu yüzden kesinleşmiş bir veraset sisteminden söz edilemez. Selçuklu tarihinde kanlı taht kavgaları pek yaygındır.

Merkezî hükümette her biri birer ofis (bakanlık) karşılığı olan divanlar vardı. İsim olarak Abbasî geleneğinin devamı olan bu divanlardan, *divan-ı saltanat* bazen hükümdarın, bazen *sahib-i azam* denen vezirin başkanlığında toplanırdı ve en büyük karar ve müzakere organıydı. İkinci derecedeki divanlar ise;

Divan-ı istîvfâ: Maliye ofisidir. Başkanı maliye nazırı olan *müstevfî*dir.

Divan-ı pervane: Bu divanın reisi *pervane* olup, Osmanlılardaki nişancılık gibi; arazi tahrir ve ikta defterlerini saklayan ve bununla ilgili muamelâtı yürüten ofistir.

[1] Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 208.

Divan-ı ârız: Ordunun levazım ve malî işlerine bakan büro idi.

Divan-ı tuğra: Tuğraî denen bir reisi vardı. Bu ofis hükümdar adına yazışma işlerini yürütürdü.

Divan-ı israf: Devletin malî, idarî işlerini denetleyen ofistir.

Bunlardan başka emniyet işleri görevlisi ve adlîye vekili fonksiyonunu gören *emir-i dad* vardı. Selçuklu merkezî idaresinin bu önemli memurları yanında, eyalet kadılarının tayin ve terfi işleriyle uğraşan görevli; ilmiyyeden olan *kadiyu'l-kudat*dı. Selçuklu sarayında *hacibu'l-hüccab* (protokol şefi), *emir candar, emir-i silah, emir-i alem, camedar, şarabdar-ı has, emir çaşnigîr, emir-i ahur, serhengha-i çavuş* gibi İran, Osmanlı ve Bizans saraylarında bulunan memurlarla aynı fonksiyonlara sahip bir görevli kadrosu vardı. Bu görevlerin, Ortaasya ve İran kökenli olup, Osmanlılar tarafından tevarüs edildiği ileri sürülüyorsa da; ortaçağlar boyu Bizans ve Ortadoğu devletlerinde de bulunduğu görülmektedir. Ünlü tarihçimiz Fuat Köprülü bu kurumların Bizans veya İran menşeli olduğu konusunda bir tartışma yapmıştır.

Selçuklu eyalet idaresinin *ikta* sistemi üzerine kurulduğu söylenegelir. Genellikle askerî sınıfa verilen bu topraklar yanında, yerel feodallere de benzer imtiyazların verildiği ve eski imtiyazların tanındığı bilinmektedir.

Eyalet idaresinde hanedana mensup prenslerin ön planda yer aldığı görülüyor. Bunlar ülkenin muhtelif bölgelerini yönetirler ve yanlarında *atabegler* bulunurdu. Her vilâyetin kadısı ve *muhassıl* denen malî görevlisi vardı. Vilâyetlerin idarî, askerî işleri *emir sipahsalar* denen, Osmanlılar'daki beylerbeyi benzeri görevlilere bırakılmıştı. Nihayet *subaşı* veya *serleşker* denen daha küçük görevliler alt kademelerdeki idarî birimlerin başında idiler.

Şehirlerde, idarecilerin görev alanlarında yardımcıları esnaf loncalarıydı. Her esnaf sınıfının *ahi* denen reisleri o şehrin *ahi baba* denen umumî esnaf reisine tâbi idi. Reislerin yanı başında *yiğitbaşı* denen esnaf ileri gelenleri o loncanın yönetiminden sorumluydular. Şehir ayanı *iğdiş* diye adlandırılıyor. Bir şeh-

rin *iğdiş başısı* o yerin ayan reisi mesabesindedir. Mahallelerin sorumlu yöneticisine *öndeş* deniyordu. Selçukîlerde her şehrin ilmiye sınıfının reisine *şeyhülislâm* denmektedir. Müderris, *nakîb* ve talebe grubu, şeyhülislâmlar tarafından temsil edilirdi. Selçukî şehirlerinin iktisadî gelişimi ve etnik yapısı, Bizans döneminden Osmanlı dönemine geçiş demek olup, iyice aydınlatılamamış konulardan biridir.

B. Anadolu Selçukîlerinde Toprak ve Askerlik

Anadolu Selçukîleri'nin ve İran Selçukîleri'nin askerî bir toprak yönetimi esasını getirdikleri literatürde tekrarlanagelir. Burada; "asıl olarak toprak mülkiyetinin askerî sınıfa verilmeyip sadece toprağın öşür veya haraç gibi gelirlerinin, kısmen veya tamamen hizmet karşılığı olarak sözü geçen askerî sınıf mensuplarına bırakıldığı..." belirtilir.[2] Buna *ikta sistemi* deniyor.

Yapılan açıklamalara göre, Selçuklu ümerası ve askerî sınıfı toprak üzerinde mülk sahibi olarak değil, ancak bir kontrolör ve geçimini kendisine ayrılan gelirle sağlayan memurlar olarak tanımlanıyorlar. Fakat Selçuklu arazisinde özel mülkiyetin geniş yer tuttuğu, bir takım eski hanedanlar ve nüfuz gruplarının toprak üzerindeki hâkimiyetinin tanındığı; nihayet ikta arazisinin de ırsen el değiştirdiği göz önüne alınırsa, askerî sınıfın pekâlâ Charlesmagne (Büyük Karl) Avrupası'ndaki feodal beyler gibi olmasa da zaman geçtikçe toprak hâkimiyetine tam anlamıyla sahip olduklarını söylemek mümkündür.

Selçuklu arazisi *öşrî* (İslâmların elindeki), *haracî* (gayrimüslim *reaya*nın elindeki), *mirî* (saltanat makamına bağlı) topraklardan oluşur. Eski yerli hanedanların tasarrufundaki yerler ve vakıf arazi de buna ilave edilmelidir. Vakıf arazide köylü öşrünü diğerlerinde olduğu gibi aynen (mal olarak) vakfın mütevellisine teslim eder. Yani tıpkı askerî ikta'da olduğu gibi vakıf toprakta da *öşür* ve diğer *resim*ler vakfa verilir. Ge-

---

[2] Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1971, s.69-70.

nel eğilim ve gelişme, vakıf mütevellileri görevi irsen devraldıkları için, Osmanlı devrindeki gibi vakıf araziyi kontrol eden bir zümrenin doğuşu biçiminde sonuçlanmıştır.

Vakıflar belirli hizmetler için kurulduğu gibi, Selçuklu Anadolusu ve İran'da belirgin bir yaygınlık kazanan ticarî yol şebekesi ve kervansarayların[3] bakımına yönelik amaçlarla da kurulur. Şehir ve şehir civarındaki arazi ise özel mülklerdir.

Aşiretler *muharrerat* denen yıllık vergi verirlerdi. Göçebe Türkmenler, Osmanlılar'da olduğunun tersine, Selçuklu Devleti'nin tam bir otorite ile kontrol edemediği, ama bazı amaçlar için kullanabildiği gruplardı. Eyaletlerdeki ikta sahibi askerler her bölgede bir *emir sipehsalar*'ın başkanlığında toplanırdı. Daha alt kademede *serleşker* ve *subaşılar* vardı. Tüm ordunun başında ise *melik'ul-ümera* (beylerbeyi) denen bir kumandan vardı.

Anadolu Selçukluları'nda da yaya ve süvari askerden oluşan bir kapıkulu ordusu vardı. Bunlar harp esirleri veya satın alınan kölelerden oluşurdu. Bu ordu *müfârede, halka-i has, gulâmân-ı dergâh* ve *mülâzımân-ı yayak* isimlerini taşıyan dört ayrı bölümden oluşuyordu. Kapıkulu merkezde bulunup, üç ayda bir Osmanlıların ulûfesi gibi *pîşegânî* denen bir maaş alırdı.[4]

Selçuklu ordusunun asker sayısı, eyalet ve kapıkulu askeri arasındaki orana dair açık bir bilgi yoktur. Gene askerî ikta rejimine giren topraklar, mülk topraklar ve vakıf topraklar hakkında da sağlıklı rakamlar elde edilemeyeceği açıktır. Bu sistemin Ortadoğu'daki eski düzenden esinlendiği görülüyor. Ancak askerlik tekniği ve ordunun örgütlenmesindeki temel oluşumda Asyaî toplumun askerlik unsurlarını aramak gereklidir.

---

[3] Selçuklu kervansarayları için bkz. Osman Turan, "Selçukî Kervansarayları", *Belleten,* X/39, s. 471-96.

[4] İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal,* s. 53-4.

C. Anadolu'da Beylikler Döneminin Yarattığı Tarihî Sonuçlar

13. Yüzyılda Anadolu Moğol tahakkümü altına girdi. Bu nisbî durgunluk ve anarşi dönemi, bilindiği gibi yarı ve giderek tam müstakil birtakım mahallî devletçiklerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu dönem Türkiye tarihinin, özellikle kültür ve toplum hayatında, önemli ve kalıcı sonuçları oldu.

Önce bu beyliklerin bürokratik kadrolarının Selçukî Devleti ümerası ve memurları tarafından meydana getirilmiş olması yönetim geleneğinde kesiksiz bir devamlılık sağladı. Buna karşılık Selçuklu saraylarındaki gibi Arapça ve Farsçaya hâkim, ince ve yüksek bir zevke, bilgiye sahip bürokrasi yoktu. Kimi beyliklerde göçebe Türkmen gelenek ve nüfuzu da hâkim olduğundan buralarda devlet dili Türkçe oldu. Karaman Beyliğinin durumu bunun tipik örneğidir. Böylece Türkiye'de Türkçe, aslında devlet dili olarak hiç de azımsanmayacak bir maziye sahip olmuştur. Bu beyliklerdeki Türkmen aşiret geleneği ve örgütlenmesi, onların Balkan ve Bizans'ta güçlenen ve örgütlenen Osmanlı Beyliği'ne karşı mukavemetine yetmedi ve dağıldılar.

Beylikler döneminde Türkiye etnik bir hareketlilik ve önemli bir sosyal değişim geçirmişe benziyor. Özellikle Batı Anadolu uç beyliklerinin Bizans ve Akdeniz İtalyan devletleriyle teması kültür hayatında bazı yeniliklerin doğup, yerleşmesine sebep oldu. Nihayet Anadolu kıtasının alt yapı tesisleri (yol, köprü, cami, hamam, medrese vb.) bu dönemde tamamlanmış ve Osmanlı Devleti Anadolu'yu ele geçirdiğinde bu bakımdan sıkıntı çekmemiş ve Rumeli ile Anadolu'nun bütünlüğü kolayca sağlanabilmiştir. Beyliklerde yetişen idarî ve ilmî kadrolar da Osmanlı İmparatorluğu'nun eyalet örgütünün ve bürokrasinin temelini oluşturmuştur.

D. 14. Yüzyıl Başlarında Doğu Avrupa ve Ortadoğu

Balkanlar, Doğu Avrupa ve Ortadoğu'da 14. yüzyıla girerken büyük değişmeler görüldü. Bu değişmeler sonucu ortaya çıkan siyasal boşluklar bir yeni güç tarafından doldurulacaktır.

7. ve 10. yüzyıllarda Balkan yarımadası Bizans – Makedonya hanedanının başlattığı Rönesans dönemini bütün satvetiyle yaşıyordu. Ancak 10. yüzyılda Bizans kaçınılmaz nihaî inhitat dönemine girdi. Balkanlar'da bu gücün yerini hızla gelişen ikinci Bulgar Çarlığı aldı. 7. yüzyıldan beri bu bölgede bulunan Slav halkın üzerinde Volga boyundan göç eden Türk asıllı Bulgarlar egemenlik kurmuşlardı. Slavların dili yeni gelenlerin askerlik ve organizasyon bilgisiyle karışmıştı. Step göçebeleri atçılık ile uğraştıklarından askerî örgütlenme yönünden diğer göçebelerden farklıdır. Bu unsur Balkanlar'da yeni bir devletin kurulmasına sebep olmuştur (681). 9. yüzyılda Boris Han zamanında (852–889) Bulgarlar Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi. Bunun sonucunda Bizans kanunları (*nomokanon*) kabul edildi ve Bizans kültürü Bulgaristan'a girdi. Bulgar kilisesi Ermeni kilisesinden sonra bağımsızlığını alan ve millî bir karaktere bürünen ikinci kilisedir. Daha başından Bulgaristan Bizans'a ve batı Latin kilisesine karşı direnmiş ve Slav kilisesinin kendi liturjisi ve geleneği içinde gelişmesini sağlamış bir ülkedir. Prens Rostislav devrinde 862'de Selanik'ten celbedilen *Kiril* ve *Metodius* adlı Slav asıllı iki kardeş rahip Slav dilinde ibadet yapan kilisenin alfabesini meydana getirdiler. Bu tarihten sonra bu yazı güney ve doğu Slavların alfabesi olarak yayıldı. Çar Simeon devrinde feodal boyarların nüfuzu kırılıp, merkezî devlet örgütü güçlendirildi. Yeni başkent Kuzeybatı Bulgaristan'daki Preslav'a nakledildi. Bulgaristan bu dönemde Kuzeyde Ukrayna sınırlarından, Güneyde ege sahillerine, Doğuda Trakya'dan Batıda Adriyatik Denizine kadar uzanan bir çarlık haline geldi (893–927). Böylece Bulgaristan Büyük Karl'ın imparatorluğu yanında Avrupa'nın en önemli iki imparatorluğundan biri olmuştu.

Bizans'ta Makedonya sülalesi hükümrandı. Bulgaristan'da ise Çar Simeon'dan sonra iç karışıklık ve parçalanmalar başladı. 1018'de Bizans İmparatoru II. Basil (Bulgarkesen) son Bulgar direnişini de yok edip, birinci çarlığa son verdi. Bulgaristan 170 yıl sürecek olan Bizans egemenliğine girdi. 1185'de Tırnova beyleri olan Assen ve kardeşi Peter Bizans Komnenleri'ne karşı ayaklanarak Tırnova merkez olmak üzere ikinci Bulgar çarlığını kurdular. Özellikle Kalo Juannis (Güzel İvan) devrinde bu devlet kuvvetlendi. 13. asır başlarında Bulgaristan tekrar güçlü bir Avrupa devleti oldu ve eski sınırlarına ulaştı. Ülkenin bu dönemdeki idare örgütü, askerlik sistemi ve kültürü Balkan tarihinin ve uygarlığının önemli bir aşamasını oluşturur. Ancak 13. yüzyıl sonuna doğru devletin artan masrafları ve muhtemelen İtalyan ticaretinin yarattığı tüketime bağlı hayat tarzı ve Bulgar köylerinin aşırı sömürüsü üzerine iç ayaklanmalar çıktı. Feodal beyler arasında bölünme ve çatışmalar başladı. I. Kaloman devrinde Bulgaristan Altınordu Hanlığı'nın vassalı derecesine düştü. 13. yüzyıl sonlarında Bulgaristan üçe bölündü. Bu durum Bulgaristan'ın gittikçe zayıflamasına, şehir ve köy hayatının gerilemesine ve iç karışıklıklara sebep olmuş ve 14. yüzyılda Bulgaristan'ın Osmanlılar tarafından fethini kolaylaştırmıştır; yani Osmanlılar'ın Rumeli'de ilerlemesini kolaylaştıran başlıca faktörlerden biri de bu idi.

16. yüzyılda Stefan Duşan'ın hükümdarlığındaki Sırbistan, Balkanlar'da Bulgaristan'ın yerini aldı. Batı Trakya ve Peleponnes yarımadası da bu devletin hükmü altına girdi. Ancak bir kabileler konfederasyonu halindeki Sırp krallığı, Stefan Duşan'ın ölümünden sonra parçalandı ve güçsüz beylikler haline dönüştü. Bu durum Çar Stefan Duşan döneminde başlayan sosyal-kültürel gelişme ve devlet örgütlenmesinin de durmasına neden oldu. Duşan dönemindeki feodal örgütlenme ve kültürel gelişme Balkan tarihi için özel bir öneme sahiptir.

14. yüzyıla girerken Altınordu tahakkümünden kurtulan ve Moskova knezliğinin etrafında derlenip gittikçe güçlenen ve merkezîleşen bir Rusya vardı. 13. yüzyıldaki Altınordu hâkimiyeti; askerlik, devlet hayatı, maliye, ulaşım ve ticaret yönünden bütün Doğu Avrupa'nın gelişiminde önemli sonuçlar doğur-

muş olup, özellikle Rus devletinin yeniden kurulup güçlenmesine ve yeni Rusya'nın kültürüne önemli katkılarda bulunmuştur. Yürürlükteki para (*deneg, tenege*'den), posta işlemi, ziraat ve hayvancılık, devlet örgütü, hâtta protokolde rastladığımız deyimler bile Altınordu mirasının delilidir. Rusya aristokrasisinin önemli bir kısmı, Altınordu beyleri (*ulan, tarhan, mirza*) ile karışmış olup, bazıları onların isimlerini taşırlar. 15. yüzyıldan itibaren büyümeye başlayan modern Rusya'yı oluşturan iki tarihi ögenin Bizans ve Altınordu etkileri olduğu bugün artık gittikçe anlaşılmaktadır.

Ortadoğu'da son imparatorluk olan Selçukîler zayıflayıp, yıkılmışlar ve yerlerini bu bölge tarihinin alışık olmadığı küçük devletçiklere bırakmışlardı. Küçük Asya bu nedenle iktisadî ve siyasî karışıklık içinde idi. Batı ve Orta Avrupa yeni bir dünya düzeninin doğum sancıları içinde iken Akdeniz ticaret dünyası, özellikle İtalyan devletleri zor bir döneme girmek üzere idi. Balkanlar ise artık bu gelişmelere ayak uyduramayan, tarım ve hayvancılıkla geçinen toplulukların vatanı haline gelmiştir. Bu durumun yarattığı otorite boşluğu, yeni bir Roma imparatorluğu tarafından doldurulacaktır. Bu yeni Roma'yı küçük Osmanlı beyliği yarattı.

Yenidünyanın ortaya çıkardığı şartlara karşı Osmanlılar, eski Akdeniz ve Ortadoğu dünyasının direnişini temsil ederler. Bu direnişin ortadan kalkmasıyla doğan boşluğu Ortadoğu, Balkan ve Akdeniz devletleri ve ulusları bugüne kadar hâlâ dolduramamış, henüz eski zamanlardaki kültürel, iktisadî birliğin benzerini yeni dünya şartları içinde yaratamamışlardır.

İlâve Okumalar

Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, I, Cem Yay. İstanbul 1974.

Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, Sidgwick and Jackson, London 1968.

Fuad Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, TTK Yay. Ankara 1959.

Bertold Spuler, *The Mongols in History*, Praeger Publishers, New York 1971.

Osman Turan, "İkta", *İslâm Ansiklopedisi*, V/2, S. 949–59.

Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.

Osman Turan, *Selçuklular Ve İslâmiyet*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu – Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yay. Ankara 1969.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Yay. Ankara 1970.

B.Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, çev. A. İnan, TTK Yay. Ankara 1944.

A.Y. Yakubovskiy, *Altınordu ve Çöküşü*, çev. H.Eren, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1976.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Toprak Sistemi Üzerine

Osmanlı Toprak Sistemi Üzerine

Osmanlı İmparatorluğu, eski Roma ve Bizans İmparatorluğu'nun topraklarında 15-17. yüzyıllar boyu parlak devrini yaşayan siyasal birliğin adıdır. Bu birliğe çağdaş tarihçilik tarafından *Pax Ottomana* (Osmanlı barışı) denmektedir. Osmanlı ülkelerinin meydana getirdiği toplumsal, iktisadî ve kültürel birlik, modern çağların imparatorluklarından çok, ilk ve ortaçağlarda Akdeniz-Ortadoğu dünyasına hükmeden Roma, Bizans ve Abbasî imparatorluklarını andırır. Kurumların geçirdiği sarsıntı ve nihayet 18. yüzyılda başlayan çöküşü onun modern çağlara intibak edemeyişinin bir sonucudur ve imparatorluğun yerini bir sürü millî devlete bırakarak tarih sahnesinden çekilmesiyle de perde kapanmıştır.

A. Osmanlı İmparatorluğunun Tarih Sahnesine Çıkışı

Osmanlı İmparatorluğu 1243 Kösedağ Savaşı sonucu İran İlhanlıları'na tâbi bir devlet haline gelen Selçuklular'ın yerini almıştır. Ancak bu yeni kuvvet ilk hamlesini Çanakkale Boğazı'nı geçerek Avrupa kıtasına doğru yapmıştır. Böylece Balkanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk kuruluş ve yerleşme alanı olmuştur. Çöken iki imparatorluğun arasındaki uç bölgesi her zaman için bir hayatiyete sahiptir. Merkezin kontrol edemediği *uc*larda, askerî güçler kadar, yeni bürokrasi, ticaret ve zenaatlar kendi başına örgütlenme ve bağımsız faaliyetlerde bulunma imkânına sahiptir. Bizans'ın uç bölgesindeki *tekfur* denen derebeyleri ve *akritoi* denen savaşçılar da bu dönemde en azından Selçuklu uçları sayılan Osmanlı Beyliği ve diğer beyliklerin yönetici ve askerleri kadar serbestîye sahiptirler. Hareketli ortam onlara da savaşçı ve girişken bir hayat tarzı kazandırmıştır.

Ama bu uç bölgesinde kısa zamanda bir cihan imparatorluğunu kurmak imkânı niçin Osmanlı Beyliği'nin olmuştur? Bu soru Osmanlı tarihçileri tarafından 19. yüzyıldan beri tartışılmaktadır. Paul Wittek, gaza ruhunu Osmanlı büyümesinin sebebi olarak göstermiştir. Fuad Köprülü Selçuklu ümerasının ve teşkilât geleneğinin devam ettirilmesinin bir sonucu olarak görüyor. Joseph Hammer İslâm geleneğinin önemini vurgulamıştır. Bütün bunlar olayı ne derece aydınlatıyor, tartışılabilir. *Digenis Akritas* denen *uc*taki Bizans menkıbelerine bakıldığında harpçi bir ruh Bizans uçlarında da görülüyor.[1] Bu gücün arkasında da zengin idarî, kültürel geleneklere sahip Roma Bizans mirası vardır. Bizans ve Anadolu arasında bir fark Anadolu içlerinden bereketli toprakları özleyen insan yığınlarının devamlı akmasıydı.[2] Selçuklu uçlarının gelişme şansı bundan ileri gelmekteydi. Bu yüzden Selçuklu uçları, dolayısıyla Osmanlılar başarıya ulaştı. Osmanlı Beyliği'nin rakip beylikler arasında bu öncülüğü alması herhalde salt coğrafya şartlarıyla açıklanamaz. Prof. İnalcık bu noktada önemli bazı gerçeklere işaret ediyor. Daha 1301 yılında Osman Bey'in İznik'i (Nicea) muhasara etmesi ve imparatorun gönderdiği iki bin kişilik bir kiralık asker (*mercenario*) ordusunu yenmesinin onun diğer Batı Anadolu beylikleri ve uç gazileri arasında şöhret kazanmasını sağladığını söyler. Böylece Bizans içlerine uzanan sınır beyliğinin hükümdarı bütün gazileri, savaşçıları, ulemayı celbedecek bir otorite kazanmıştı. Hatta Bizans ucundaki savaşçı beyler de buna dâhildir. Mihaloğlu, Osmanlı tarafına geçip İslâmiyet'i kabul etmişti. Böyle kısmî bir asimilasyonun da Osmanlı ilerlemesine yardımı oldu.[3]

---

[1] Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 75-76 ve Ernest Werner, *Die Geburt einer Grossmacht-Die Osmanen* (1300-1481), Hermann-Böhlhaus N.J/Wien-Köln-Graz 1972, s. 31, 34, 54.

[2] Osmanlı İmparatorluğu'nun büyümesinde demografik faktörleri vurgulayan tarihçimiz Ö.L. Barkan'dır. bkz. "Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, II, 1942, s. 305-53. Ayrıca aynı yazarın, "Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi", *SBF Dergisi*, I/2, s. 343-56.

[3] H. İnalcık, *Ottoman Empire*, s. 5-11.

Osmanlı Beyliği'nin ilk iki hükümdarı dönemindeki enerjik atılımı, onun Batı'ya doğru ilerleme misyonunu yüklenmesine sebep olmuştur. Bizans'ın Anadolu kadar Balkanlar'da da büyük güçlüklerle boğuşması gerekiyordu. Ticaret Cenevizliler'in elindeydi. Mora'da haçlı kalıntısı kontluklar, Trakya ve Makedonya'da Sırplar ve Bulgarlar tehditkâr bir faaliyet içindeydiler. Böyle bir çöküntü döneminde Bizans, örneğin V. Yoannis Kantakuzenos'un 1346'da yaptığı gibi ara sıra Osmanlı yardımına bile başvurmuştur. Bundan istifadeyi bilen Osmanlılar Bizans aleyhine kazançlar elde etmekte gecikmediler. Daha Osman Gazi'nin ölümünde Bursa alındı. 1340'larda Osmanlılar *Bhytinia* havalisine hâkimdi. 1352'de Süleyman Paşa komutasında Osmanlılar Rumeli'ye geçtiler. Bunu Bizans'ın müttefiki olarak Sırp ve Bulgarlar'a karşı savaşmak için yapmışlardı. Fakat Mayıs 1354'de zelzele ile kaleleri yıkılan Gelibolu havalisine yerleştiler ve Rumeli'yi bir daha terk etmediler. 1361'de Edirne alınarak Trakya bölgesinde hâkimiyet kuruldu. 1387'de Selanik şehri alındı. 1395'de Balkanlar'daki geçitler aşılıp Sırbistan üzerinde *protektora* kuruldu. 1396'da Niğbolu savaşında birleşik haçlı ordusu yenilerek Bulgaristan ve Teselya kesin bir biçimde ilhak edildi. Özellikle Sultan I. Bayezid (Yıldırım) döneminde (1389–1402) Rumeli fütuhatı yanında Batı Anadolu beylikleri ve Anadolu kıtasının diğer küçük beylikleri de ilhak edilmiştir. 1398'de Yıldırım Bayezid Han, Karaman Emirliğini ve Sivas'da Kadı Burhaneddin'in emaretini de ortadan kaldırarak Doğu Anadolu sınırlarına ulaştı. Böylece 15. yüzyıl başına gelindiğinde Tuna kıyılarından Fırat kıyılarına uzanan bir Osmanlı imparatorluğundan söz edilebilir.

Artık küçük beylik dönemi bitmiş, Avrupa'da papalık ve Macaristan'ın, doğuda Mısır Memlûkleri'nin hayatını tehdit eden bir güç ortaya çıkmıştır. Ama Timur'un ortaya çıkışı ve 1402 Ankara mağlubiyeti Osmanlı birliğini 12 yıl için büyük sarsıntılara uğratacaktır. Bununla beraber Timur istilâsı Anadolu'nun hâkimi küçük beyliklerin zayıflamasıyla sonuçlandı. Ayrıca Timur sadece Osmanlılar'ı değil, Memlûkler'i, İran'ı ve Altınordu'yu da sarsmıştır. Bu kısa dönemin sonunda yeniden güçlenecek olan Osmanlılar, önlerinde hükmedebilecekleri ve onların egemenliğini bekleyen bir Ortadoğu buldular. Karışık

yıllar boyunca Macaristan, Eflak ve Sırbistan yeniden güçlenmişti. İlk anda Osmanlı ilerlemeleri 1441 ve 1442'de Hunyadi Yanoş'un Osmanlı ordularını bozguna uğratmasıyla sonuçlandı. Hunyadi Macaristan'ın yeni umudu olan parlak bir komutandı. O ve oğlu Kral Matyoş Corvinus zamanında Macarlar Osmanlı ilerlemesini durdurabildiler. Ancak bu direniş pahalıya mal olmuş, meydana getirilen ordu Macar hazinesini kurutmuştur. 1441–43 savaşlarında Osmanlılar, Macarlar'dan üstün bir savaş tekniği olan *tabur* sistemini de aldılar. Bu sistem küçük toplar ve tüfeklerle savunma ve saldırı gücünün desteklenmesidir ve bir bakıma o devrin tank savaşı olarak nitelendirilebilir. Macaristan'la 12 Haziran 1444'te yapılan Edirne barışıyla Osmanlılar Tuna kıyılarının gerisini güvenlik altına aldı ve Sırbistan'dan çekildiler. Bundan sonra ayaklanan Karaman ve Hamideli (Güneybatı Anadolu) meselesi çözümlendi. Bununla beraber Çanakkale Boğazı'na yönelen Venedik donanması ve Tuna'yı geçen Eflak ve Macar orduları durumun ciddiyetini arttırdı. 10 Kasım 1444'te Varna'da II. Murad'ın kazandığı savaşla Balkan egemenliği perçinlendi ve Bizans dış dünyadan kesinlikle tecrid edildi. 1448'de II. Kosova Savaşıyla Hunyadi Yanoş'un ordusu geri püskürtüldü. Artık Osmanlılar Balkanlar'da en büyük güçtü.

Balkanlar ve 15. yüzyıl ortalarından itibaren Orta Avrupa ve nihayet Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki bu hızlı gelişmenin belirli dayanakları vardı.

19. yüzyıl romantik felsefesi özellikle Almanca konuşulan ülkelerde yeni bir tarihçilik anlayışı geliştirmiştir. Bunun etkisindeki Joseph Hammer von Purgstall, Osmanlı İmparatorluğu'nu bir göçebe aşiretin eseri olarak göstermeyi başarabilmiştir. 19. yüzyılın düşünürü Namık Kemal de "*Cihangirane bir devlet kurduk, bir aşiretten*" mısraıyle devletin ikbalini bu görüşte özetliyordu. Gerçekte Osmanlı tarihinin kaynakları da böyle bir görüşü destekler. Buna göre; efsanevî hükümdar Oğuz Han'ın neslinden gelen Oğuz göçebe boyu *Kayı* ve onun hükümdarı cihan hâkimiyetine sahip olacaktır. Nitekim ilk Osmanlı vakâyinameleri, özellikle Osmanlı Beyliği'ndeki Türkmen göçebe an'anelerini vurgular. Aynı eğilim, diğer

Anadolu beyliklerinde ve hatta İran'da Akkoyunlu ve Karakoyunlular'da da görülür. Altınordu Devleti'nin kalıntısı olan Kazan, Ejderhan, Kırım hanlıklarında ve ayrıca Timur devletinde ise hükümdarın Cengiz Han soyundan olduğu (doğru veya uydurma olarak) önemle vurgulanır; göçebe Türk-Moğol âdetlerine özen gösterilir. Oysa Osmanlı Devleti daha başlangıçtan Sasanî, Abbasî ve hatta Bizans yönetim geleneğini benimsemiş ve özellikle ilk günlerden itibaren kadrolarını Selçuklu uleması, bürokratları ve fukahasıyle doldurmuştur. Keza ordu düzeni, devşirme-kapıkulu sisteminin kuruluşu bir imparatorluğun sağlam temellerinin atılması demekti. Bu sayede Osmanlılar Balkanlar'daki güçsüz feodaliteyi Orta Avrupa'da ise çözülme halindeki feodal düzeni restore edecek bir örgüt sağlamlığına kavuştular. Fethedilen ülkelerde ise Osmanlı egemenliği, vergi angarya gibi konularda köylü yığınlarının maruz kaldığı ağır sömürü şartlarını hafifletti ve küçük toprak beylerine güvenlik sağladı. Balkanlar'da bu dönemde görülen dinî çatışma ve baskıları da ortadan kaldıran bir politika izlendi. Bunu Balkan ülkeleri tarihinde fetihleri kolaylaştıran şartlar olarak görmek mümkündür. Fethedilen ülkelerde Hıristiyan ahali cizye ve haraca bağlanıyor, kendilerine din serbestîsi tanıyordu. Bu bölgelere ordudan çok, sürgün metoduyla getirilen köylüler, göçebeler ve tarîkat ehli dervişler yerleştirilmiş, bunlara zaviye toprakları bırakılmış, belirli bazı kamu hizmetleri (yol, köprü bakımı) ve asayiş hizmeti (derbent ve geçit muhafazası) karşılığı belirli vergi muafiyetleri verilmişti. 16. yüzyılda Balkanlar ve Orta Avrupa'da sarsılan toplumsal düzen, köylü ayaklanmaları ve artan sömürüye göre, bu dengeli yeni düzen köylü yığınlarını ve küçük arazi lordlarını cezbetmiştir. Bosna kralı 1420'lerde papaya "köylülerinin yarısının Türklerle birleşmeye hazır olduğunu" yazıyordu.[4]

Balkanlar'a ve Anadolu'ya yerleşen Osmanlı İmparatorluğu genç hükümdar II. Mehmed'in ilk saltanat yıllarında Konstantinopolis'in içine kapanan Bizans'ı tarihten sildi. Şehir imparatorluğun merkezi oldu. Osmanlı sultanı *Rum Kayzeri* sıfatını

---

[4] Bu konuda bakınız H. İnalcık, *Ottoman Empire,* s. 7-8 ve "Ottoman Methods of Conguest" adlı makalenin tümü.

da aldı. Batı-Doğu kiliselerinin birleşmesine inatla karşı çıkan Gennadios Patrik tayin edildi. Bir müddet sonra şehre yerleştirilen Ermeniler'e de bir Patrikhane verildi ve Bursa Metropolidi Hovagim 1461'de[5] *Ermeni Patrik*'i olarak tayin edildi. Şehrin adı bütün resmî vesikalarda *Konstantiniye* olarak muhafaza edildi.* Böylece Osmanlı hükümdarı Büyük Konstantin'in kurduğu şehirde onun dünyaya hükmeden vârisi olduğunu iftiharla ilân ediyordu. İstanbul'un alınışı Osmanlı donanmasına önem verilmesini gerektirdi. Artık Akdeniz ve Karadeniz'de deniz aşırı fetihlerin dönemi başlayacaktı. İstanbul'un fethiyle Batı'da rönesans başlamış değildi. Bizanslıların eski Hellenler'den tahrip etmeden saklayıp aktarabildikleri eserler bir yüzyıldan beri İtalya'ya taşınmıştı. Türkler'e karşı yardım isteğiyle kiliselerin birleşmesi için Avrupa'yı dolaşan Yoannis Paleologus'un İtalya'ya gelişiyle, 5 Temmuz 1439'da Floransa'da toplanan konsilde bu olayın sonucu gözle görülür hale gelmişti.[6] Kardinal Cesarini Latince, metropolid Bessarion Yunanca Rönesans hümanizminin canlı diyalogunu sürdürüyordu.

Bu rönesans atmosferi ve kilise birliği fikri etrafında şekillenen miting Santa Croce kilisesinde kaldı. Sonunda Bessarion'da Hellen kültürünün temsilcisi olarak İtalyanlar'ı büyüledi ve Katolik kardinali olarak İtalya'ya sağındı. Bizans orada konuşulanlara ve varılan anlaşmaya razı olmadı. Ghennadios *"Türk sarığını, Latin külahına"* tercih edenlerin başını çekiyordu. Akdeniz doğusu batısına karşı Iustinianus devrinde gösterdiği şiddetli tepkiyi tekrarladı.

Macaristan ve Sırbistan ittifakı Balkanlar'da bir problem yaratmıştı. 1459'da Sırbistan ilhak edildi. Sırbistan'ın ilhakı köylü isyanları ve çatışmalarıyla dolu bir dönemi kapadı. Prof. İnalcık, "Fatih Kanunnamesiyle büyük Çar Stefan Duşan'ın

---

[5] P.G. İnciciyan, *18. Asırda İstanbul*, çev. Hırand D. Andreasyan, Baha Matbaası, İstanbul 1976, s. 21.

* Fermanların altında "be makam-ı Konstantiniyye el mahmiyye" ibaresi yer alır.

[6] Bu konsil hakkında mufassal bilgi için bkz. Christopher Hibbert, *The Rise and Fall of The House of Medici*, Allen Lanc, London, 1974, s. 64-9.

kanunnamesini karşılaştırmak yeter" diyor. Gerçekten de Duşan kanunları köylüye knez'in yararına haftada iki gün angarya emrederken, Fatih Kanunnamesinde bu yükümlülük yılda üç gündür.[7]

Sırplar Çar Stefan Duşan'ın yönetim dönemi hariç bir kabileler federasyonu halindeydiler. 13. yüzyılda Sırbistan'da şehir hayatı henüz başlıyordu. Duşan'ın ölümünden sonra 1369'da Nemanya hanedanı sona erdi. Vukaçiç hanedanı döneminde kabileler ve knezler arası çatışmalar gene arttı. Macaristan ise Bosna ve Sırbistan üzerinde hegemonya kurmuştu. Orta Avrupa kültürü ve hayat tarzı knezleri etkiledi. Masraflı hayat onları köylüleri sömürmeye teşvik etti. Fakir Sırp tarımı yönetici elitin masraflarını karşılayacak durumda değildi. Baskı ve ayaklanmalar birbirini izledi. Eski sakin hayat, bir yerde Osmanlı istilâsıyla avdet etti. 1460'ta Mora Osmanlı ülkeleri arasına katıldı. Venedik'in deniz üstünlüğü, karadaki Osmanlı ordusunun güçlülüğü karşısında fayda etmemiştir. 1463'te Bosna kapılarını açtı. Uzun zamandır ülkede *bogomilizm*, köylüler, zenaatçılar ve fakir knezler arasında taraftar toplamıştı. Maniheizm ve ilk hristiyanlığın Montanizm ve Paulusçuluk gibi mezheplerinin etkilerini taşıyan bu yeni mezhep; İsa'ya bir ulûhiyet değil sadece peygamberlik atfediyordu. Kilise hiyerarşisini reddeden bu yeni mezhep manastır feodalizmine karşı direniş demekti. Bir yerde 9. yüzyılda Bizans'taki *ikonoklast*lar ve 15. yüzyıl Macaristan'ındaki unitarist kilise mensuplarıyla bogomiller arasında paralellik vardır.

Bogomillere karşı Macar Kralı IV. Bela'nın ve haleflerinin baskısı ile başlayan katolik zulmü Osmanlı istilâsıyla sona erdi. Bosna halkı fetihten sonra iki asır içinde İslâmiyet'e dönmeye başladı, eski toprak knezleri de onları izleyerek toprak üzerindeki hâkimiyetlerini korudular. Bosna'nın eski knezleri ve karıları şimdi *Beg* ve *Begovica* oldular. Arnavutluk'ta İskender Beg Kastriota'nın isyanı güçlükle bastırıldıktan sonra (1466–67) benzer durum doğdu. Böylece 15. yüzyılda Balkanlar'da İslâ-

[7] H. İnalcık, *Ottoman Empire*, s. 13.

miyet'e dönenlerle yeni bir dönem başladı. Bu renklilikler günümüze dek sürecek etkiler ve problemler yarattı.

Rumeli yakasındaki fetihler Anadolu'ya da sıçradı. 1468'de Karaman Beyliği kesin olarak ilhak ediliyor, 1473 Otlukbeli Savaşı ile Akkoyunlu Türkmen devleti ortadan kalkıyordu. 1475'te Kırım Hanlığı Osmanlı himayesine girdi. Böylece göçebe feodalizmine dayanan bu devletler daha mükemmel bir düzeyde örgütlenen Osmanlı imparatorluk düzeni karşısında yıkılıyorlardı. II. Mehmed'in ölümünde Osmanlı İmparatorluğu Orta Avrupa'dan Mezopotamya ve İran sınırlarına kadar uzanan bir büyük güçtü. Doğu'da ve Batı'da kabile düzenine dayanan devletler, Osmanlı'nın toplarıyla yıkılmış; tahrir defterleri, yeniçeri garnizonları, *timarlı* sipahiler, kadılar, sancak beyleriyle bezenmiş bir sistemin içine alınmışlardı. Göçebeler imparatorluğun içinde de başıboş bırakılmıyordu. II. Murad'ın lalası Amasya Valisi Yörgüç Paşa Türkmen tehciri ile ün salmış ve düzeni sağlamış bir yöneticiydi. II. Mehmed (Fatih) yönetimi askerî harekât kadar, Akdeniz'in batısındaki kültürün, Rönesansın da ilgi çektiği bir devirdir. Oğlu II. Bayezid'in yönetimi ise Osmanlı kurumlarının daha Müslüman ve doğulu esaslara göre restore edildiği ve eskiye dönülen dönemdi. Fatih'in mirî arazi statüsüne sokup *timar* diye dağıttığı 20.000 kadar köyün arazisi onun devrinde tekrar emlâk ve vakıf olarak eski sahiplerine, zaviyelere verildi. Askerî zümre aleyhine yerel toprak sahipleri, ulema ve dervişler memnun edilmişti.

Rönesans kültürüne karşı uyanan ilgi yok edildi. Evvelce İstanbul'a çağrılan Gentile Bellini'nin yaptığı tablolar bir yana atıldı. Sulh içinde geçen bu dönem geniş yığınları herhalde daha çok memnun etmiştir. Çünkü geleneksel toplumda büyük toplumsal ve siyasal değişmeler uğruna bile olsa hareketli ve disiplinli bir düzenden büyük yığınlar hoşlanmazlardı. Ama bu pasif politika uzun sürmedi. 1512'de oğlu Trabzon valisi Şehzade Selim isyan etti ve babasını devirerek, tahta çıktı. II. Bayezid devrinde Edirne ve Bursa gibi şehirlerdeki ekonomik hayat canlandı. Merkezî idarede, maliyede özellikle bahriye ve orduda güçlenme ve gelişmeler görüldü. I. Selim (Yavuz) ve

Süleyman (Kanunî) devirlerinin askerî başarıları bu sayede mümkün olacaktır.

I. Selim devri imparatorluğun doğuda İran, güneyde Mezopotamya ve Kuzey Afrika'ya yayılmasıyla kapandı. Sekiz yıllık hükümdarlığı (1512–1520) Erzurum'dan başlayarak bugünkü İran sınırına kadar olan vilâyetlerin Osmanlı ülkesine katılmasıyla başladı. I. Selim Farsça şiirler yazan ve Fars diline âşık bir hükümdardır. Anadolu'daki Türkmen kıpırdanışı ve şiî propagandasını önlemek için, Türkçemize Hataî mahlasıyla hece ve aruz vezninde yazılmış şiirleri hediye eden Şah İsmail'in üzerine yürüdü. Daha evvel II. Mehmed'in yendiği Akkoyunlu Uzun Hasan'dan sonra, Ağustos 1514'te Çaldıran'da Şah İsmail'e karşı ateşli silah üstünlüğü dolayısıyla kazanılan zafer, İran'daki göçebe devletlerin sonuncusunu hayli sarstı. Böylece Doğu Anadolu'daki Türkmen kabileler İran'a geçtiler. Bundan başka birçok alevî köyler dağıldı. Günümüze kadar süren bir Alevî-Sünnî çatışmasının önü alınamadığı gibi, Doğu Anadolu'nun ve Sivas Vilâyeti'nin kültürel etnik yönden dengesi sarsıldı. I. Selim ve Kanunî Süleyman devirlerinde Osmanlı İmparatorluğu V. Karl ve II. Philippe'in katolikliğine benzer bir sünnîlik misyonunu yüklendi. Bununla devlette şeriat düzeninin güçlenmesi, ulemanın egemenliğinin artması ve Anadolu kıtasında dinî ayrılıkların körüklenmesiyle sonuçlanacağı da tabiî idi. Bir yandan da Osmanlı Divan Edebiyatı, hatta kançılarya dili giderek Fars ve Arap dilinin terimleri ile doldu. 1516'da *Merc-i Dabık*'da Memlûkler'in ordusu dağıtılarak Suriye-Filistin, 1517 Temmuzunda da *Ridanîye* Savaşı kazanılarak Mısır tamamen fethedildi. Bu savaş dahi Osmanlılar'ın üstün harp tekniği ve düzeni sayesinde kazanılmıştır. Yavuz Selim'in fütuhatının tipik bir sonucu; kazanılan topraklarda yerel beylerin ve ümeranın bırakılmasıdır. Doğu Anadolu'da Kürt beyleri ve hanlarına eski hâkimiyet alanları ocaklık ve yurtluk olarak verildiği gibi, Lübnan'da Marunîler Cebel'in emiri olarak bırakılmış; Mısır ise *vice roi* derecesindeki bir valinin idaresine verilmiştir. Tabiî Memlûk beyleri eski statülerini koruyorlar, sadece valiye yıllık vergilerini veriyorlardı. Hicaz eyaleti de gene tam özerklikle Mekke Şerîfi'ne (Haşimîler) bırakıldı. Genellikle Anadolu kıtasının eski düzen alt yapı tesisleri de büyük

ilaveler görmemiş, bu sebeple de günümüze kadar "Osmanlılar anayurt Anadolu'yu ihmal ettiler" kanaati sürmüştür. Temmuz 1517'de Mekke Şerîfi'nin, Yavuz Selim'e hilâfet alâmetlerini teslim ettiği iddiası bir efsanedir ve ileride göreceğimiz gibi 18. yüzyılda hassaten beslenmiştir. Hilafetin başlangıcı her ne kadar 1517'ye dayandırılıyor olsa da Osmanlı sultanlarının bu unvana sahip çıkmaları çok daha sonradır.

Kanunî Süleyman devri, devletin Tuna imparatorluğu haline geldiği dönemdir. Protestanlığın çıkışı, Alman imparatorluk tacı ve Avrupa hegemonyası için Habsburglarla (İspanya ve Avusturya kolları) Fransa arasındaki rekabet; Osmanlılara aslında Ren Nehri kıyılarına kadar uzanabilecekleri bir ortam hazırlamıştı. Bu şartlar Ağustos 1526'da Mohaç zaferini ve Macaristan hâkimiyetini hazırladılar. Macaristan bundan önce 1521-23 arası György Dosza adlı küçük bir Szekely aristokratının önderliğindeki köylü isyanlarıyla altüst olmuştu. Tarımsal teknolojik bir devrim yapamayan ve zenginliği artmayan ülkede aristokrasi Orta Avrupa rönesansını yaşatmaya çalışıyor, bu israf ise geniş yığınları soygun ve açlık altında inletiyordu. Bundan başka Hunyadi Yanoş tarafından, halefi Kral Matyos Corvinus'un Becs'i (Viyana) bile istilâ edebileceği (1495) derecede güçlü bir ordu kurulmuştu. Ancak bütün bu masraflar ve Haçlı orduları başkomutanlığı misyonu, ülkeyi çökertmişti. Ayrıca Erdel'deki Ünitarist kilise taraftarları Katoliklerle çetin bir mücadele içindeydi. Mohaç zaferinden sonra Türkler'le anlaşan Zapolyai Yanoş Macar aristokrasisi tarafından kral seçildi. Fakat Mohaç'ta ölen sabık kral Layoş'un kayınbiraderi Avusturya imparatoru Ferdinand daha evvelki anlaşmaya dayanarak Macar tahtı üzerinde hak iddia etti ve Transdanubia Macaristanı'na saldırdı. Eylül 1529'da Osmanlı orduları Ferdinand'ı püskürttü ve Viyana ilk defa olarak kuşatıldı. Zapolyai Yanoş Macar kralı ilân edildi, hatta St. Istvan'ın aranıp bulunan tacı ona giydirildi ve Macaristan *haracgüzar* devlet oldu. 1531'de Ferdinand'ın ikinci saldırısından sonra bugünkü Macaristan toprakları Budin Eyaleti olarak merkeze bağlandı ve Macar Krallığı, Erdel Beyliği (Transilvanya) olarak, sadece bu bölgede bir *haracgüzar* imtiyazlı beylik derecesinde bırakıldı. Macaristan'ın ilhakı; iki halkın dilinde bölgedeki coğ-

rafî isimler ve günlük yaşama ait birçok ortak kelimeler ile müşterek bir mutfak gibi önemli etkiler yaratarak sonuçlandı. Macaristan'da Protestanlık Türkler'in 150 yıllık idaresi döneminde yerleşti ve özellikle Erdel bölgesi Macar kültürü, Habsburg Avusturya etkisinden korunduğundan, ilerdeki Macar milliyetçiliği bundan çok yararlandı. Ancak Transdanubia Macaristan'ı Habsburglar ve Türkler arasında devamlı bir savaş alanı haline geldiğinden ülke bu dönem içinde ekonomik yönden bir duraklamaya da girdi. Bu durum aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun da bütçesini sarsan askerî harcamalara sebep olmuştur. Mısır hazinesi 16.-17. yüzyıl boyu neredeyse tümüyle Budin Eyaleti'nin garnizonlarına, yol ve alt yapı sisteminin kurulmasına ve bakımına harcanıyordu.[8]

Kanunî Süleyman devri Osmanlı genişlemesinin sınırlarına varmasıyla sonuçlandı. Denizlerdeki zaferlerle Kuzey Afrika, Korfu Osmanlı ülkesine bağlandı. Rodos fethedildi. Oniki adaların sahipliği ve ilerde Kıbrıs ve nihayet 17. yüzyılda Girit'in alınmasıyla Akdeniz'in doğusu Osmanlı egemenliğine girecektir. Osmanlılar dönem içinde Avrupa devletleri arasındaki mücadeleyi de yönetir oldular. Protestan ligası ile Fransa'yı Habsburglar'a karşı koz olarak kullandılar ve kışkırttılar. Doğu'da İranlılar'a karşı kazanılan 1548 zaferinden ve 1555 Mayısındaki Amasya Barışı'ndan sonra Osmanlılar Bağdat ve tüm Mezopotamya'yı kontrol altına aldılar. Bu önemli olayla Osmanlılar Doğu yolunu tutuyor ve İran'ın Batı'yla ilişkilerini kesebiliyorlardı. İlerde İngiltere İran'la Rusya üzerinden ilişkilerini bu yüzden sürdürebilecek, bu da Rusya'nın kıtalar arası ticaretten alacağı payı yükseltecektir. Kanunî devri, Osmanlı İmparatorluğunun bir cihan imparatorluğu olarak en son aşamaya ulaşması demektir. Bu dönemde beynelmilel bir güç olarak dış otoritesi artan imparatorluk, bu otoriteyi aşağı yukarı 17. yüzyıl sonuna kadar sürdürebilecektir. Ancak 16. yüzyıl önemli sosyal-ekonomik buhranların baş gösterdiği ve devletin klasik kurumsal yapısının sarsılmağa başladığı dönemdir. Şimdi bu klâsik kurumsal yapıyı görebiliriz.

---

[8] Gyulá Káldy-Nagy, "Tımar Sisteminin Macaristan'da Tarımsal Üretime Etkisi", *Belleten*, XXXVIII/151, Temmuz, TTK, Ankara 1974, s. 502.

B. Timar Sistemi

Osmanlı *timar* sistemi tarımsal ekonomik yapıdaki, yani geleneksel düzendeki bir toplumun ve devletin sistemidir. Sasanîler, Bizans, Araplar, Selçukîler ve 15. yüzyıl İran göçebe devletlerinde görülen toprak sistemiyle büyük benzerlikleri olduğu kadar, temelde üreten ve kontrol eden iki toplumsal grubun ilişkiler sistemi olarak da düşünülmelidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih içinde izlediği yolda, köy-kent ilişkilerinde, toplumsal kurumların biçimlenişinde *timar* sisteminin büyük rolü vardır. Özellikle Anadolu'nun bugünkü yapısal sorunlarını anlamak için Osmanlı *timar* rejiminin incelenmesine önemle eğilmek abartılı bir davranış sayılmaz.

Timar, en geniş anlamıyla belirli bir yere ait vergi gelirlerinin tümünün veya bir kısmının, dirlik olarak havale yoluyla bir görevliye devredildiği ve bu devir karşılığında da bazı hizmetlerin ona yüklendiği; malî, idarî, askerî amaçları olan bir sistemdir. Timara yalnız, arazi gelirlerinden alınan vergiler değil; *cizye, cerime, bad-ı hava, niyabet, resm-i arus* gibi daha başka vergi kalemleri de dâhildir. Yani gerek teknolojik kontrol araçları, gerekse bürokrasinin nicel ve nitel yetersizliği ve henüz para ekonomisine geçilmemesinden ötürü geleneksel devlet; malî, idarî, askerî, görevleri bir temsilcisine devretmek zorundadır. İşte bu zorunluluk tüm endüstri öncesi toplumlarda görüldüğü biçimde, toprağı kontrol eden zümrenin giderek nüfuzunun artmasına ve özerkliğine sebep olmuştur. Son zamanlarda ülkemiz siyasal bilimcilerinin *timarlı* sipahiyi adeta bugünkü merkezî yönetimin küçük bir vergi memuru, posta müdürü veya jandarma subayı gibi değerlendiren aşırı yorumlarını kabul etmeden önce, kurumun genel niteliklerini gözden geçirmemizde yarar vardır.

Kuşkusuz *timarlı* sipahi hukukî ve politik kültürel alt yapı açısından Batı feodalitesinin "baron"u değildir. *Timar*'ın kökenini Abbasî, Bizans ve Sasanî devlet yönetimi geleneği ve toplum düzeninin esaslarında aramak gerekir. Bu sistem para ekonomisinin gelişmediği (aynı şartlar Avrupa'da feodaliteyi hazırlamıştır) bir toplumda ortaya çıkar demiştik. Vergi tahsil güçlüğünden başka, geleneksel devletin kamu görevlerini yerine

getirecek merkeziyetçi bir idareye sahip olamayışı bunun bir başka sebebidir. Merkezin güçlü bir kontrol kurmasını sağlayacak teknolojik şartlar (ulaşım, bürokratik kayıt sistemleri, haberleşme gibi) gelişemediğinden, imparatorluklar idarî yapının tutarlılığını sağlamak için bu gibi bazı kurumlara ve otorite paylaşımına başvurmak zorunda kalırlar. Sasanî feodalitesi, dönemine özgü merkeziyetçiliğini bu gibi kurumlar sayesinde koruyabilmiştir. Araplar (*havale*), Bizanslılar, Selçuklu ve İlhanlılar (*ikta*) benzer sistemleri benimsemişlerdir. Bu benzerlikleri ne tesadüf, ne de sadece kültürel alışveriş diye yorumlamamıza imkân vardır. Bu toplumlarda tarımsal üretimin temel uğraş olması aynı ihtiyacı yaratmıştır. Timar sistemi Osmanlılar'ın tarih sahnesine çıkışı sırasında Anadolu'da tarihî şartlar ve etkiler sonucu biçimlenmişti. Değişik adlarla da olsa yaşayan bu sistemi bir orijinalite diye adlandırmadan evvel, karşılaştırmalı olarak etraflı bir biçimde araştırmalıdır. Bizans ve Balkanlar'ın durumu ise Türkiye'de tarihçiler tarafından en az bilinen konular arasındadır. Herhalde Osmanlı mirî rejimini anlamak için Roma ve Iustinianus hukukunu, Balkan ve Avrupa feodalitesinin özelliklerini de gözden uzak tutmamak gerekecektir.

Geleneksel imparatorluklar büyüme sürecine girdiğinde fethedilen her arazinin savaşçılara dağıtımı, merkezî otoriteyi sarsıcı sonuçlar yaratacağından, hükümdar ve devlet adına bir kısmının mülkiyetini elde tutmak gerekli görülmüştür.

Nitekim İslâm imparatorluğunda da daha Halife Ömer zamanında fethedilen toprakların çıplak mülkiyetinin mirî arazi statüsünde *beyt-ul mâl-i müslimîn'e* kaydedildiği evvelce belirtilmişti. Bütün Ortadoğu imparatorlukları gibi arazinin ve vergilerin reayanın dinî-toplumsal durumlarına göre belirli kategorilere ayrılması Osmanlı Devleti'nde de gelişmiş biçimleriyle devam etmiştir. Osmanlı *timar* rejimi Anadolu ve Rumeli'de kısmen uygulanmış, ülkenin hatırı sayılır bir bölümünde ise istisnaî ziraî-malî rejimler uygulanagelmiştir. Bu bölgeleri eyalet yönetimi bölümünde belirteceğiz.

Esas olarak *timar* rejiminin uygulanabilmesi için devlet fethedilen bölgede daha harbin tüten dumanları sönmeden acilen

bir *tahrir* işlemi uygular. Böylece vergilerin matrahı ve gelirleriyle birlikte arazinin kimlere dirlik olarak tevcih edileceği belirlenir. Tahrir işlemi için tecrübeli ayan ve ulemadan biri *tahrir emini* olarak tayin edilir, yanına gereği kadar *kâtib* verilir. Bunlar geniş bir soruşturma, yerinde tespit, eski kanun, nizam ve gelenekleri tespit ederek işe girişirler. Tahrirde o yerin nüfusu, hane sayısı, üründen elde edilen hâsılat, orman ve meralar derhal kaydedilir. Ürün miktarının kaydedilmesi ise, yaklaşık olarak üç yıllık hâsılatın ortalamasını almak biçimindedir. *Resm-i arus, resm-i asiyab* (değirmen resmi), hayvan sayısı ve alınacak diğer resimler belirlenir. Memleketine göre *canavar resmi* denen büyük baş hayvan vergisi, *resm-i ağnam* (koyun) hatta yerine göre *resm-i hınzır* (domuz) alınır. Köylüler başlıca yedi grupta (yedi kulluk) toplanan vergilere ve tasarruflarındaki araziye göre ayırıma tâbi tutulur. İhtiyar, sakat, kadın ve çocuklar vergiden muaftır. Kentlerin gelirleri kaydedilir. Bundan başka cizye gayrimüslimlerden alınan bir vergi olduğu için bu ayrı bir deftere kaydedilir. Zira bu gelir *hazine-i hassa* yani Padişah hazinesine aittir. Gene olağanüstü zamanlarda alınacak *avarız* vergisi de hanelere göre ayrı bir deftere işlenir.

Esasda kentlerdeki *duhuliye resmi,* şehre gelen hububattan alınan *kapan resmi* gibi gelirler toptan tahmin edilerek mukataaya verilir. *İhtisab resmi, mum resmi* gibi vergilerde de uygulama bu şekildedir. Böylece şehir ve köy halkı hane reislerinin isimleri, vergi matrahı olan kaynaklar ve o vilâyetteki bazı eski uygulamalar bir deftere kaydedilir. Bu defter Padişaha tasdik ettirilerek o vilâyetin hukukî statüsü kesinlik kazanmış olur.[9] Bu deftere *mufassal defter* denmekteydi.

İkinci iş, tespit edilen bu gelirlerin dağıtımıdır. Bir kısım arazi geliri ve vergiler *padişah hassı* olarak ayrılır, bir kısmı küçük ve büyük *timar*lar halinde sipahilere dağıtılır. Bunların dirliğinin büyüklüğü, geliri, beylerbeyi veya sancak beylerinin defterlerinde ve sipahilerin ellerindeki *timar berat*ında belir-

---

[9] Tahrir işlemi için bkz. Halil İnalcık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid,* TTK, Ankara 1954, giriş bölümünün tümü.

lenmiştir. Tahrir emini buna göre tahrir sonucu *timar* dağıtımını belirler ve bu dağıtımı ayrı bir defterde gösterir. Buna *icmal defteri (mücmel defter)* denirdi. Bu da padişahın tasdikine sunulurdu. Bütün bu defterlerin birer nüshası eyalet merkezinde, birer nüshası ise merkezde divanda bulunurdu. Esasen eyalette gelirler bu yüzden de iki koldan toplanıyordu. Padişah *has*ları ve merkeze ait gelirlerin toplanması için *mal defterdarı* tarafından yönetilen bir büro bulunuyor, *timarlı* sipahilerin dirlikleri olarak ayrılan yerlerin gelirini kaydetme işiyle de *timar defterdarı* ilgileniyordu. *Timar* sisteminin Bizans'tan veya İran'dan mı alındığı veya eski Türk geleneklerinden mi doğduğu gibi bir tartışmaya girmek beyhudedir. Gerçekten bu tip toprak ve gelir tahriri ve arazi gelirlerinin asker ve sivil görevlilere tevcihinin bütün Ortadoğu imparatorluklarında, az çok benzerliklerle, rastlanan bir adet olduğunu gördük.

Bu sistem ortaçağ ekonomisinin ve teknolojisinin bir sonucudur. Temelde bir hizmet görmesi için sipahiye tevcih edilen *timar*lar, sadece Müslümanlar'a değil Hristiyan askerlere de verilmiştir. Bunlar daha çok Balkanlar'da eski dönemin küçük toprak beyi ve şövalyeleridir. Hıristiyan sipahiler *timar*a tasarruf biçimi ve kurallar bakımından müslüman *timarlı*larla aynı haklara sahipdiler. Yani sipahi olmak ve padişaha sadakatle hizmet etmek yeterli sayılmıştır. Bir kimseye *timar*, dinine bakmasızın tevcih edilir. Hattâ Prof. İnalcık'ın araştırması daha önce bir Müslüman'ın tasarrufunda olup da boşalan bir yerin Hıristiyan sipahiye verildiğini dahi gösterir.[10] Osmanlılar fethedilen bir ülkede, eski idare zamanında vergi veren ve çalışanları *raiyyet* statüsüne soktukları gibi aynı şekilde askerî sınıftan sayılan yöneticileri de *timarlı* statüsünde bırakmışlardır. Bunlara *voynuk, martolos, eflak* deniyordu ve sayıları Rumeli ordusunda önemli bir miktara ulaşıyordu.* Buna karşılık rea-

---

[10] H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, I, s. 166.

* Bu konu üzerinde çalışan ve *voynuk defterleri*ni yayınlayan Bulgar tarihçi Bistra Cvetkova'ya bkz. *Turski Izvori za Balgarskata Istoriya*, Akademia Naukite, Sofia 1974, Buna göre; İvraca kazası dahilinde sipahi Mehmed'e tâbi 12 adet voynuk var (yamakları hariç): s. 51-2. Eski Hisar

ya da aynı statüde tutulmuştur. *"Raiyyet oğlu raiyettir"* ilkesine göre, derbentçilik gibi bazı görevler verilip kendilerine vergi muafiyeti uygulananlar bile askerî sayılmamıştır. (Zaten bütün geleneksel toplumlarda sınıfsal geçişkenlik yok denecek derecededir.) *Timar eri, voynuk, martolos* sayılmak için sipahi neslinden veya akrabasından olmak şarttır. Böyleleri bir *timar* tevcih edilmese bile, isimleri tahrir defterlerine *"kadîmî sipahioğlu"* veya *"sipahi neslinden"* gibi ibarelerle ayrı bir hanede kaydedilir ve reaya ile birlikte yazılmaz.

Timar sistemi dendiği zaman, dirlik olarak tevcih edilen arazinin belirli kategoriler altında toplandığını görüyoruz. Bazı arazi padişah hassı, bazısı vüzera hassı, sancakbeyi hassı ve nihayet *zeamet* ve *timar* olarak dağıtılmaktadır. Bu saydıklarımızın hepsi mirî arazi statüsüne girmektedir. Bunların dışında kalan vakıf topraklar, bazısı özel mülkiyete bırakılan emlâk statüsündeki topraklar ilerde ele alınacaktır. *Havass-ı humâyûn* denen padişah *has*larının niteliklerine biraz ilerde değinilecektir. Bunlar dışında görevlilere maaş olarak bırakılan dirlikler şunlardır:

Vüzera hassı; yıllık vergi geliri 100.000 akçanın üzerindeki topraklardır. Bunlar merkezî hükümette görevli vezir rütbesindeki görevlilerle, eyaletlerin beylerbeyilerine verilir. Tasarruf hakkı irsî olmayıp, sadece görev süresince beylerbeylik yapan vezir rütbesindeki yöneticiye aittir. Genellikle bir vezirin toprakları bir yerde olmayıp, çeşitli bölgelere dağıtılmıştır. Vezir *has*larını onun adına voyvoda veya kethuda dediğimiz görevliler yönetir, geliri toplayıp teslim ederler. İşte bu sebeple bir süre sonra vüzera *has*larının kontrolünde aksaklıklar baş gösterdi. Önce bu araziyi kontrol eden vezir voyvodaları o yerin belirli nüfuz sahipleri haline geldiler. Esasen bu görevler fiiliyatta irsî olarak babadan oğula kalıyordu. Sonra vezir adına vergileri toplayan voyvoda bu işi götürü olarak yükleniyordu. Bu yüz-

---

nahiyesi (Zagra) 25 Voynuk s. 49-50. Niğbolu Kazası; Baniçe-Deviniçe ve Tomakofçe ve diğer köylerde 56 voynuk. Bunlar bir seraskere tâbidir. s. 58-60. Bu örnekler voynukların önemli miktarı hakkında fikir veriyor.

den adeta müteahhit gibi hareket ettiler. Kanun dışı uygulamalar ve soygunlar arttı.

Hiçbir zaman bir vilâyete gelen beylerbeyi oradaki *has*larının voyvodalığını bölgeyi tanımayan kendi kapısı halkına veremez, bunun pratikte bir takım zorluklar doğuracağı aşikârdır. Onun için vüzera *has*larının kontrolü mahallî nüfuz gruplarının elinde kalmıştır. Bundan başka vezir, kontrolündeki arazinin bir kısmını vakıf olarak hibe edebiliyor, yani o arazinin gelirinden çocuklarının ve torunlarının faydalanmasını sağlıyordu (Bu pratikte bir tür mirastı ve vakıf arazi miktarı bu yüzden de daima artmıştır).

Sancakbeyi hasları; beylerbeyi hasları ile aynı statüdedir. Ancak toplam gelirin o kadar fazla olamayacağı tabiîdir.

Zeamet; irsî olarak babadan oğula geçen sipahi dirliğidir. Çıplak mülkiyeti (*rakabe*si) devletindir. Ancak sipahinin fiilî kontrolü sebebiyle bu statünün abartılmaması gerekir. Osmanlı tarihinde merkezî kontrolün ne derecede güçlü olduğu tartışma konusudur. Sipahi dirliklerinin ceza olarak alınıp el değiştirmesi olağanüstü bazı zamanlar hariç tipik bir olay olarak görünmemektedir. *Zeamet* kanunnamelere göre yıllık geliri 20.000 akçanın üstündeki dirliklerdir.

Timar; yıllık geliri 3.000–20.000 akça arasında değişen sipahi dirliğidir. Sipahiye ait olan vergilerden aşağıda bahsedilecektir. *Timar*ın bundan başka *kale eri timarı* (hudut kaleleri muhafızlarına verilen) *hidmet timarı* gibi çeşitleri vardır. Bunların statüsü aynıdır, görevler değişir.

Timarlı sipahi her üç bin akça için bir *cebelü* (asker) yetiştirmek ve donatmak zorundadır. Üç cebeli getiren bir de çadır getirir. Böylece savaşta *timarlı* sipahiler sancak beylerine, onlar beylerbeyine katılarak çığ gibi büyüyen bir orduyla sefere gidilirdi. Bir *timarlı* ölünce yerine oğlu geçer. Oğlu küçükse savaş halinde yerine bir cebeli gönderir. Varisi bulunmayan sipahi dirliği beylerbeyinin seçtiği bir cebeliye verilir ve durum merkeze arz edilir. Merkezin gönderdiği *timar berat*ı ile tayin kesinlik kazanır.

16. yüzyıldan itibaren *timarlı* sipahiler birbirlerinin arazilerini gasp etmeye başladılar. Evvelce bir köy bir *timarlı*ya bırakılmayıp, sipahi arazisi birkaç köyde dağınık halde bulunurken, toprak temerküzü başladı. Savaşlara gitmedikleri halde dirlikleri ellerinden alınmadı ve rejim yozlaştı. *Timarlı* sipahiler savaş anında bile maaş almadıklarından, arazi gelirinin yetmemesi halinde sistemin bozguna uğraması kaçınılmazdı. Bu yüzden 16. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı ordusunun asıl kuvvetini teşkil eden *timarlı* sipahiler örgütü dağılmaya başladı. 1475'te kapıkulu sipahisi 3.000, yeniçeriler 6.000 kadar iken, Rumeli *timarlı* ordusu 22.000, Anadolu ordusu ise 17.000 kişiden meydana geliyordu. Bir asır sonra 18.000 kapıkulu askerîne karşılık 40.000 *timarlı* vardı.[11] Bu oran giderek kapıkulu askerînin lehine düştü.

Genellikle *has, zeamet* ve *timar* için yukarda verilen yıllık gelir miktarları geçerlidir. Ancak bu kesin bir kural değildir. Bazen *timar*lar verilen miktarın üstünde bir yıllık gelire de sahip olabilir. Gene tahrirler sırasında *has*lar *timar*, *timar*lar *has* haline çevrilebilir. Özellikle II. Mehmet (Fatih) devrinde sipahi dirlikleri yüksek bir orana ulaşıyordu. Fakat 15. yüzyıl sonlarından itibaren *has*lar, vakıf ve emlâk topraklar giderek sipahi *timar*ları aleyhine büyümeye başladılar. Esasen padişah hassı olan topraklarda öşür geliri merkeze aitti. *Cerîme, bâd-ı hava* ve *sipahi angaryası* olmadığı için köylüler daha rahattı. Bu yüzden birçok köy padişah hassı yazılmak istemiş veya köylüler oraya kaçmıştır. Prof. Ömer Lütfi Barkan'ın 1528 yılında Rumeli'deki dört sancakta tespit ettiği duruma göre gelir dağılımı şöyledir:[12]

---

[11] H. İnalcık, *Ottoman Empire*, s. 108

[12] Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *İÜİF Mecmuası*, XV/1-4, 1954, s. 217.

Sancak	Padişah Hassı	Vüzera Hassı	S.beyi Hassı	Timar-Zeamet	Kale eri	Evkaf
Ohri	358.866	2.500	280.286	1.970.261	297.240	38.366
Yanya	249.060	97.484	491.290	2.181.122	446.792	8.913
Mora	4.290.647	196.393	504.208	4.002.316	2.258.107	57.611
Karlı İli	1.271.954	175.621	315.185	1.280.168	641.615	167.050
Toplam	8.393.427	472.003	1.494.969	9.433.867	3.643.784	271.840

Görülüyor ki toplam gelirin % 35'i padişahın *has*larına, % 54'ü *timar* ve *zeamete*, % 7'si sancak beyleri hassına ve ancak % 1'i mülk ve vakıf araziye aittir. Merkezî devlet toplam gelirin ancak % 37'sine el koyabilmekte, artan kısmı eyaletlerde kalmaktadır. Bu gerçekte devletin militarist ve sürekli seferberlik halinde olmasından ileri geliyor. Abdurrahman Vefik Bey isim vermeden bir vilâyette (16. yüzyıl) *has, zeamet* ve *timar*ların gelirini ve çıkardıkları askerî şöyle sıralar:[13]

Mansıb sahipleri	Görevli başına gelir (akça)	Dirlik sayısı	Toptan gelirleri (akça)	Getirdikleri cebelü sayısı
Beylerbeyi	1.000.000	1	1.000.000	300
Sancakbeyi	4 00.000	6	2.400.000	480
Zeamet sahibi	100.000	20	2.000.000	400
Timarlılar	20.000	200	4.000.000	800

[13] Abdurrahman Vefik, *Tarih-i Malî, Birinci Kısım,* Birinci Tab'ı Kanaat Matbaası, Dersaadet 1330, s. 205'teki tablodan.

Umena *	220.000	3	660.000	132
Toplam	1.740.000	230	10.060.000	2012

Görüldüğü gibi bu şemada *timarlı* sipahi ve zaîmler çoğunluktadır. Ancak aşağıda vereceğimiz bir örnekle, durumun imparatorluğun her yerinde aynı olmadığını göreceğiz. Vilâyetlerin yapısına ve merkeze olan uzaklıklarına göre durumda farklılıklar vardı. Örneğin Rumeli Eyaleti'nde (Edirne merkez, Trakya'nın batı ve doğusu) 24 vüzera ve sancak beyi hassı, 1227 *zeamet* ve 12.287 *timar* varken, Budin'de (Macaristan) bu oran *timar* ve *zeamet*ler aleyhine idi.[14] Aşağıda Kanunî Süleyman devrinde imparatorluğun çeşitli eyaletlerindeki durumu karşılaştırmalı olarak görmek mümkündür.

Eyalet ismi	Sancak sayısı	Zeamet	Timar
Rumeli	24	1.227	12.287
Budin	18	278	1.391
Bosna	7	150	1.792
Sivas	7	29	3.021
Karaman	7	68	3.111
Trablusşam	6	63	218
Halep	5	89	833

* Mukataa ve vakıfların yönetiminden sorumlu olan ve gelirlerini toplayan zümre. Fiiliyatta bu eminler de görevi irsen yürütmektedir.

[14] Bu tablo için gerekli veriler, A. Vefik Bey, *aynı eser,* 203-205'ten alındı.

Kefe	9	-	-
Bağdat	-	-	-
Basra	-	-	-
Kıbrıs	7	-	-

Coğrafî dağılıma göre seçilen örneklerden meydana getirilen bu tabloda dikkatimizi çeken özellik, imparatorluğun merkeze uzak eyaletlerinde *timar* ve *zeamet* olarak verilen dirliklerin sayıca azlığıdır. Özellikle Kefe ve Kıbrıs gibi deniz aşırı ve Bağdat-Basra gibi uzak vilâyetlerde *timar* ve *zeamet* yoktur. Merkezî kontrolün nisbeten daha yoğun olduğu yakın Rumeli Vilâyeti'nde ise *timar* ve *zeamet* en yüksek sayıdadır. Balkanlar ve Orta Anadolu vilâyetlerinde görülen kısmî kontrolün, Mezopotamya vilâyetlerinde adamakıllı azaldığı anlaşılıyor.

Sipahinin görevlerini ve dirliklerin dağılımını gördükten sonra reayanın yükümlülüklerini (vergi ve angarya) görebiliriz. Reaya terimden de anlaşılacağı üzere riayetle yükümlü, yönetilen demektir. Hükümdarın ve askerî sınıfın reaya sınıfına adaletle hükmetmesi, hakkına tecavüz etmemesi, buna karşılık reayanın da itaat edip görevini yapması ve vergi vermesi gerekir. Silâh taşımak, yönetime karışmak bu sınıfa yasaktır. *Reaya taifesi*, şehirlerdeki esnaf ve kırsal bölgedeki tarımsal üreticilerdir.

C. Reayanın Vergi ve Hizmet Yükümlülüğü

Osmanlı malî tarihi hakkındaki araştırmaların kıtlığı ve araştırıcıların vardığı sonuçların karışıklığı şimdi ele alacağımız konuda şematik bilgiler aktarmayı güçleştirmektedir.* Genellik-

* Son on yılda bu alanda lisansüstü ve doktora çalışmalarının arttığını memnuniyetle müşahede ediyoruz.

le reayanın, Hıristiyan veya Müslüman olsun vergi ve angarya yükümlülükleri şu üç gurupta toplanır.

a. Şer'î vergiler *b.* Örfî vergiler *c.* Tekâlif-i Şakka denilen avarız-ı divaniye. Bu sonuncu guruba giren vergiler zamanla ortaya çıkan ve gerek şerîatte, gerekse örfî kanunlarda yer almayan bid'ad denilen yükümlülüklerdir. Her üç guruba giren vergi ve yükümlülükleri kısaca gözden geçirelim.

Vergi Çeşitleri

a. Şer'î Vergiler (tekâlif-i Şer'iye): İslâm devletinde dinin emrettiği vergiler 1. Zekât 2. Âşar 3. Harac 4. Cizye idi. Bizim konumuz olan ve Osmanlı malîyesinin gelirini teşkil eden vergiler Müslümanlar'dan alınan *âşar*, gayrimüslimlerin tasarrufundaki araziden alınan *harac* ve gene gayrimüslimlerden alınan bir baş vergisi olan *cizye*dir (capitation). Bu vergiler maaş yerine toplanırdı. Sipahiye veya diğer dirlik sahiplerine tahsis edilirdi. Yalnız cizye doğrudan devlet hazinesine alınırdı. Uygulamada bu vergiler iltizama verilegelmiştir. Âşar ve harac tarım gelirleri olup, cizye köylü ve şehirli gayrimüslim erkeklerden alınırdı.

Âşar vergisi: Onda bir anlamına gelen *uşr*'un (öşr) çoğuludur. Müslüman reayanın vermek zorunda olduğu aynî vergidir. Genellikle arazinin verdiği ürün miktarı üzerinden alınırdı. Teorik olarak sadaka, zekât faslından sayılmaktadır. Bu miktarın her yerde 1/10 oranında olması şart değildir. Bazı yerlerde 1/10, bazısında 1/8 olur ve hattâ 1/2 oranına kadar yükselirdi. Örneğin bereketli Mezopotamya'nın bazı vilâyetlerinde bu oranda alınmıştır. Âşar şer'î bir vergidir. Sipahiye verilirdi. Sipahi gelip ürünün ölçümünü yapmadan köylü hasadı kaldıramazdı. Bu kural yolsuzluklara da sebep olmuştur. Âşar bedeli aynen (mal olarak) alınır, para ile ödenmesi istenemezdi. Reaya, sipahiye verdiği miktar ürünü, onun ambarına da taşır ve onun payı pazarda satılmadan kendininkini satamazdı. *Timar* sistemi bozulunca 17. yüzyıldan itibaren aşar geliri mültezimlere verildi. Bu kötü uygulama Anadolu halkının istismarına sebep olmuş ve aşar Cumhuriyet döneminde kaldırılmıştır.

Harac: Gayrimüslimlerin tasarrufunda bulunup, fetihten sonra da onlara bırakılan arazidir. Böyle bir arazi Müslümana geçse bile haracî statüsü devam eder. Harac toprağı iki esasa göre vergilendirilir. Birincisi *harac-ı muvazzaf*'dır. Vergilendirme arazi büyüklüğüne göre olur. İkincisi *harac-ı mukaseme*'dir. Burada vergilendirme elde edilen ürünün (ki yaklaşık oran tahrir esnasında tespit edilmiştir) 1/10 ile 1/2 arasındaki nispetidir. Harac kimi yerlerde dirlik sahiplerine ait olup, havass-ı hümayun denen padişah *has*larında ve bazı yerlerde haraccılar tarafından toplanırdı.

Cizye: Yukarıda sözünü ettiğimiz iki vergi tarım arazisinden ve tarımla uğraşanlardan alındığı halde, cizye bir baş vergisi olduğu için bütün gayrimüslim erkek hane reislerinden alınırdı. Gerekçesi gayrimüslimlerin askerlik hizmeti yapmamaları karşılığı korunmalarının bedelini devlete ödemeleridir. Bu verginin Sasanîler ve Bizans'ta da (İlkinde Hıristiyan ve Yahudiler, ikincisinde Hıristiyan olmayanlardan) alındığını görmüştük. Osmanlılar'da cizye miktarı gayrimüslimin malî durumuna göre belirlenir. Buna göre mükellefler *alâ, evsat, edna* yani zengin, orta halli ve fakir olarak üçe ayrılır. Kadın, çocuk, sakat ve ihtiyarlardan ve ruhbandan vergi alınmaz. Başlangıçta bu vergi miktarı, zengin için 30, orta halli için 20 ve fakir için 10 akça iken, 18. yüzyılda 4, 2 ve 1 altına yükseltildiğini Mustafa Nuri Paşa bildiriyor.[15] Cizyeyi cizyedarlar merkezî hazine için tahsil ederlerdi. Merkezde defterdarın yanında bu görevi yürüten en yüksek memur *cizye başbakîkulu* idi. Zamanla bu vergi de iltizama verilerek suistimal konusu oldu. Nihayet Avrupalılar'ın baskısı ile Tanzimat'tan sonra toplanması patrikhanelere ve hahambaşılığa bıraktırıldı. Ancak bunlar dahi bu vergiyi kendi cemaatlerinden muntazaman toplayamadılar. Diğer yandan bu vergi askerlik karşılığı olduğundan *bedel-i askerî* adını alarak devletçe toplanmaya devam edildi. Donanmada ve orduda küçümsenmeyecek miktarda gayrimüslim er ve subay vardı. II. Meşrutiyet'ten sonra gayrimüslimler de askere alın-

---

[15] Mustafa Nuri Paşa, *Netayicu'l-Vukuat*, cild-i salis, Uhuvvet matbaası, Dersaadet 1327, s. 100.

dığından tamamen kaldırıldı. Şer'î vergilerden sonra gelen kategori örfî vergiler adı altında toplanır.

b. Örfi Vergiler (tekâlif-i örfiyye): Örfî vergiler şerîatin emri dışında, dünyevî otorite aracılığı ile yani sultanî fermanlarla konan yükümlülüklerdir. "Osmanlı hükümdarı şerîatin dışında kalan alanları kanun koyarak düzenler" demek yanlıştır. Tersine şerîat toprak ve vergi meselelerinde örfî hukukun düzenlediği alana müdahale etmemiş, yani *örf-i sultanî* şerîatten önce gelmiştir. Bu konularda müftülerden fetva istenirse "Şer'-î maslahat değildir, ulu'l-emr ne vech ile hükm ederse.." diyerek rey vermekten kaçınırlardı. Örfî vergilerin niteliğinde ve miktarında da müslümanlar ve gayrimüslimler için farklılıklar söz konusudur. Ayrıca bunların miktarında ve cinsinde bölgesel farklılıklar görüldüğünü de belirtmek gerekir.

Örfî vergiler ve yükümlülükler doğrudan sipahiye ödenirdi. Bu *timar* sisteminin belirgin özelliğidir ve kanunnamelerle düzenlenmiştir. *Timar* rejiminin esas olarak biçimlendiği sözü geçen kanunnameleri kısaca gözden geçirmemiz gerekir. Zira devletin temel kanunu bu olacak, Kanunî devri kanunnameleri de bu temel üzerine çıkarılacaktır. Tabiî *timarlı* sipahiler ve eyalet ordusu da askerî gücün önemli bir bölümü haline gelecektir. Ateşli silahların gelişmesi, ticaret yollarının kayması ve gümüş paranın getirdiği sarsıntı ve enflasyonun arttığı 17. yüzyıla kadar bu durum devam etti. İltizam sistemi de ilerde göreceğimiz gibi bu yüzyıldan sonra yaygınlık kazandı. Böylece İmparatorluk ülkelerinin reayası bu sistem içinde askerî bir imparatorluğun ve askerî sınıfın ayakta durmasına hizmet etmiş oluyordu.

Fatih hüküm ve ferman derecesindeki birçok kanundan başka, esas olarak iki kanunname çıkarmıştır. Bunlar eski Türk, Sasanî, Bizans ve İslâm Hukukunun etkilerini taşıyan belgelerdir. Aslında bir hükümdarın kanunname çıkarması şer'î bir işlem değildir ve bu olay ancak eski Doğu uygarlıklarının, Iustinianus geleneğinin ve Prof. H. İnalcık'ın özellikle belirttiğine göre Türk-Moğol geleneğinin etkileri ile açıklanabilir. Fatih kanunnamelerinden biri devlet teşkilâtına, diğeri idarî ve

malî cezalara ilişkindir. Her ikisi de ziraî bünyeli bir imparatorlukta köylünün ve yöneticinin durumunu belirler.[16]

Konumuz açısından önemli olan reaya kanununun dördüncü faslının birinci babı; müslüman reayaya, ikinci babı; yürüklere, üçüncü babı; hıristiyan reayaya ait hükümleri içerir. Böylece kırsal bölgede yaşayan ahalinin üç sınıfa ayrıldığı görülüyor. Birinci ve ikinci fasıllarda reaya ve *timarlı* sipahi arasındaki ilişkiler, vergi ve yükümlülükler belirlenmiştir. Bunlar örfî vergi ve yükümlülüklerdir. Bundan başka *cerîme*, toprağını terkedenlerden ceza olarak alınacak *çift bozan akçası* da bu fasıllarda tarif edilmektedir.

Örfî vergiler devamlı gelir kaynağını oluşturan olağan vergilerdir. Bu yüzden her sancağa ait kanunnamede,[17] Osmanlı malî işlem birimi olan akça üzerinden miktar ve cinsleri ayrıntılı olarak tarif edilmiştir. Devlet bu gelirleri dirlik olarak verdiğinden dirliğin sahibi de *sahib-i raiyyet* diye anılır ve o bu vergileri toplar.

Örfî vergilerin başında *çift resmi* ve *ispençe* gelir. Bunlar birbirlerine paralel vergilerse de aralarında nitelik ve miktar farkı vardır. Çift resmi müslüman reayadan, ispençe ise gayrimüslim reayadan alınan örfî vergilerdendir *(rüsûm-u raiyyet)*. Çift resmi ve bunun ayrılmaz parçası olan diğer yükümlülükler bedenî hizmette 7 güne, paraya çevrildiğinde 22 akçaya ulaşır. Yedi kulluk denmesi bu yüzdendir. Yükümlülükleri şunlardır:

a. Birinci kalem olan çift resmi, yılda üç akça vermek veya üç gün hizmet.

---

[16] Fatih devri ve reayanın vergi ve yükümlülükleri hakkında H. İnalcık'ın şu eserlerine bakınız: *Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar* I, TTK, Ankara 1954, s. 137-184; *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, hicri 835 tarihli,* TTK, Ankara 1954, giriş bölümü; "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *Belleten,* XXIII/23, Ekim, , Ankara 1959, s. 575-610.

[17] Mustafa Akdağ, *Celalî İsyanları,* DTCF Yay. Ankara 1963, s. 46. Yazar tıpkı Ö. L. Barkan gibi Osmanlı Kanunnameleri'nin arasında bir hiyerarşi ve birlik olmasından ziyade her bölgede ora kanunnamesinin kendi alanında geçerli olduğu görüşündedir.

b. Bundan başka bir orak yani bir kağnı ot biçip sipahiye taşımak veya yedi akça vermek.

c. Bir döğen (yani bir kağnı dolusu samanı hazırlayıp teslim etmek) veya yedi akça vergi vermek.

d. Bir kağnı odun kesip teslim etmek veya üç akça vermek.

e. Boyunduruk resmi (yani sipahinin işini bir gün araba ile görmek) veya iki akça ödemekten ibarettir.

Bu toplam hizmet yükümlülüğünün karşılığı 22 akça eder. Bazı yerlerde sipahi hem reayayı angaryaya sevk edip, hem de raiyet akçası almaya kalkmıştır. Herhalde bu tip yolsuzluklar nadir değildi. Ayrıca angarya günleri arttırılmış olabilir. Ama herşeye rağmen 15-16. yüzyıllarda Osmanlı reayasının Balkanlar ve Orta Avrupa köylülerine kıyasla daha az vergi yükümlülüğü olduğu anlaşılıyor. *Çift resmi,* bir çift yerinden alınır. Çift yeri büyüklüğü de bölgeden bölgeye değişmektedir. Bunda arazinin verimlilik derecesinin rol oynadığı anlaşılıyor. Bir çift yerinden küçük olan araziye *nim çift* denir. Böyle yerde yükümlülük olarak, sipahiye üç gün hizmet görülür ve 6-9 akça rüsûm ödenir. *Raiyyet rüsûmu* üzerindeki etraflı araştırmasında, Prof. H. İnalcık çift resmi ve eklerinin karşılığı olan rüsûmun miktarının da bölgeden bölgeye farkettiğini söylüyor.[18] Örneğin: Gelibolu, Silistre ve bazı Rumeli sancaklarında bu miktar 16. yüzyılda 22 akça iken, gene aynı yüzyılda Kocaeli, Karesi (Balıkesir) sancaklarında 33 akça idi. Gene 16. yüzyılda Halep'te 40 akça, Malatya, *Diyarbekir*'de 50 akça, Çorum, Çankırı, Kayseri sancaklarında 57 akçadir. Ancak Orta Anadolu'da bu miktarın bir kısmı subaşı ve sancakbeylerine aittir. Bunun sebebi bilinmiyor. Ayrıca bu bölgelerdeki *çift* yeri büyüklüğünün de bunda rolü olsa gerekir. Rumeli'de düşük miktarda alınmasının bölgesel fetih politikasıyla da ilgisi olabilir.

Çift resmi'nin alınmasında kısmî muafiyet uygulanan gruplar da vardır. Bunlar *caba, kara, mücerred* olarak belirlenir. Caba; bekâr, topraksız, fukara veya hane reisinin elinden geçinen genç oğul demektir. *Nim çift*ten de (yarım çift yeri)

---

[18] H. İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", s. 584-88.

aşağı arazisi olanlar, *kara*'dır. Bu kara halk, aşağı tabaka'yla (*Latince vulgus*) aynı anlama gelir. *Mücerred;* bekâra denir, böyleleri bazı yerde rüsum olarak 6 akça verir, bazı yerde hiç vermez.

Sipahinin *kılıç hakkı* denen kendi tasarrufundaki arazisinde çalışan topraksızlar *dönüm resmi* verirler. Toprağın bereketine göre iki dönüm ile beş dönüm arası işlenen arazi için bir akça *dönüm resmi* verilir. Sipahiye ait olan diğer bir vergi *duhan resmi*dir. Göçebeler ve başka yerden gelip, diğer sipahinin toprağına yerleşen reaya *duhan resmi* öder. Bu verginin kaynağını Balkan feodalitesi ve Bizans'ta aramak gereklidir.

Hıristiyan reayadan alınan örfî vergilere gelince bunların başında *ispençe* gelir. İspençe; Fatih kanunnamesinde 25 akça olarak belirlenmiştir, erkeklerden alınır. Dul kadın altı akça öder. Zenaatkârlar da 25 akça verirler.[19] Bu örfî bir baş vergisidir. Bunun için köylü gibi şehirliden de alınır. *Timar* toprağında sipahiye, padişah hassında merkezi hazineye aittir. Vergilerin toplanmasında uyulan önemli bir esas, matrah olan ürünün elde edildiği zamandır. Her *resm*in tahsil edileceği zaman belirlidir. Ancak bu konuda da 16. yüzyıldan itibaren yolsuzluk ve usulsüzlükler başladı.

c. Tekâlif-i Şakka: Bunlar şer'î niteliği olmayan ve malî kurallarla da bağdaşmayan vergilerdir. Osmanlı tarihinde de bu vergilerin cins ve miktarı buhranlarla birlikte zamanla artmıştır. *Bâd-ı hava, cerîmeler, tapu resmi, resm-i arûsane* (gerdek resmi), *nelbeha* (bir sancakbeyi görev yerine geldiğinde alır), bu kategoriye giren vergilerdir. Bunlar kalem kalem başlangıçtan beri alınmış ve zamanla adeta kanunlaşmıştır. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren köyler ve kasabalar halkı için bir yıkım olmuşlardır. Bunların dışında, olağanüstü vergiler olarak düşünülen *avarız-ı divaniye*yi görmekte yarar vardır.

d. Avarız Vergileri: Avarız, arızanın çoğuludur. İsminden de anlaşılacağı üzere olağanüstü durumlarda konan, kanunnamelerde yer almayan vergi ve yükümlülüklerdir. Bunlar merkezî

---

[19] H. İnalcık, *Defter-i Sancak-i Arvanid*, s. XXXII vd.

hükümet yani *Divan-ı Hümâyûn* kararıyla onun tarafından toplandığı için *avarız-ı divaniyye* diye bilinir. Ne var ki bu olağanüstü zaman (harp hali) vergileri zamanla olağan devir hiç yaşanamadığından süreklilik kazandı. Alınacak miktar her yer için padişah fermanıyla tespit edilir, şehir köy farkı gözetmeksizin bütün reayadan alınırdı. Şehir ve köylerde her hane verginin mükellefi sayıldığından, ancak bunların birkaçı bir arada bir *avarız hanesi* olarak kaydedilmiştir. Bu vergilerin bir yerde tarh, tahsil ve hükümete tesliminden o yerin kadıları sorumluydular. Tabiî yanlarında yeterince kâtib ve mübaşir bulunurdu. Pratikte kadı merkezden istenen miktarı, o yerin önde gelenlerini (*eşraf, âyan, esnaf reisleri, ulema kocabaşı, papaz*) toplayarak hanelere üleştirir. Bu konuda yerel nüfuz gurupları etkili olurdu. Aynı tip vergiler aynı usûlle 19. yüzyıl başlarına kadar Rusya'da da alınırdı. Sonuçta yükün ağır kısmı fukaraya binerdi. Ancak bu mekanizma dolayısıyla Osmanlı taşrasında, *eşraf* ve *âyan* giderek ahalinin temsilcisi ve merkezî devlet karşısında aracısı durumuna gelmiştir ki, taşrada nüfuz guruplarının bu toplumsal rolü; sendikacılık, dernekçilik hareketlerinin hızlanmaya başladığı günümüze kadar devam etmiştir. İlk anda siyasal partiler dahi, bu gurupların baş yeri tutup sözcülük hakkını devam ettirdikleri kuruluşlar olmuştur.

Avarız-ı divaniyenin çeşitleri şunlardır:

1. Avarız akçası; Önceleri hane başına dört-beş yılda bir 20 akça alınırken bu miktar zamanla, birkaç misli arttı.

2. *Sekban, cerahor, azeb, kürekçi, orducu* gibi sefer için tutulan ücretli askerlere ödemek üzere toplanan paralar. Örneğin; 8-10 kadar avarız hanesi bir *sekban* tutacak kadar bir parayı bir araya getirirdi. Bu ise ya eşitsiz, haksız yükümlülüklere sebep oluyor veya malî durumu iyi olanların otoritesinin güçlenmesi için psikolojik ortam hazırlıyordu. *Cerahor* ise, ordunun geri hizmeti için tutulan askerdi. *Kürekçi,* donanma için tutulan paralı asker sınıfıdır. *Azeb* askeri de bu guruba giren, ücretleri avarız hanelerince ödenen askerlerdendir. Orducu ise, sefere katılan esnaftır. Bunların sefere katılma masraf ve maaşları mensubu oldukları esnaf gurubu tarafından ödenirdi.

3. *Nüzûl* zahiresi veya bedeli, *sürsat* zahiresi, *iştirâ* zahiresi gibi olağanüstü vergiler ise ordunun iaşesini temin yükümlülüğüdür. Köylüler; ekseriya kadınlar nezaretinde un, arpa, sürsatta ise ekmek, bal, yağ gibi ürünlerini ordunun geçeceği merkezlere taşırlardı. Belirtilen yükümlülüğün üstündeki miktar ise satın alınırdı. Yalnız *sürsat* mecburî bir pazarlama olup, köylünün malını ordu pazarına götürüp satma yükümlülüğü demektir. *İştirâ* ise devletin tespit ettiği fiyattan orduya zahire satma yükümlülüğüdür.

4. *İmdad-ı seferiyye;* sefer zamanı geçecek ordunun *konaklama, iaşe* ve *ibate* masraflarının o yerin halkına yüklenmesi demektir.

Özellikle *timar* sistemi bozulup, *timarlı* ordudan beklenen görevler yerine getirilememeye başlayınca, bu tip vergi ve yükümlülükler çok artmıştır. Bu yüzden de Tanzimat döneminde bu vergiler kaldırıldı. Zira modernleşen bir malî sistemde zaman ve miktarı belirsiz vergiler ilk elde kaldırılır ve daha sabit vergilere dönüştürülür.

Vergi ve Yükümlülüklerden Bağışıklık

Osmanlı imparatorluğunda askerî sınıfa girenler (saray, divan, merkezî hükümet memurları, beylerbeyi, sancakbeyi ve hanesi halkı, ulema sınıfı) şer'î ve örfi vergiler ile diğer vergi ve yükümlülüklerden muaftır. Osmanlı malî sisteminde muhtelif zümreler vergi ve yükümlülüklerden kademe kademe muaf tutulmuşlardır.

*Raiyyet rüsûmu*ndan ise, müslüman *eşraf,* âyan, imam, hatip gibi zümreler ile gayrîmüslim ruhanî sınıf, *kocabaşı, voynuk* ve *martolos*lar, *ulema* ve *ümera*nın kapısı halkı (muhafız ve hizmetkârları) yaya ve müsellemler muaftır. Bunlar avarızdan da muaftır. Sadece üçüncü kategori olan *avarız-ı divaniye*'den muaf olan gruplar ise; derbendlerin (dağ geçidi) muhafazası ile sorumlu olan köyler, *kaldırımcı, suyolcu* gibi bayındırlık hizmetinde bulunanlar, resmî posta örgütündeki hizmetliler (*menzilci*ler), tuzla ve maden ocağı işçileri ile çeltik tarımında çalışanlardır. Çünkü bu guruplar, stratejik hizmetler

ifa ederler ve stratejik maddeler üretirlerdi. Vakıf toprakların ve vakıfların yöneticileri *raiyyet rüsûmu* ile birlikte *avarız*dan da muaftı. Vakıf toprakların köylüleri ise 16. yüzyıl ortalarından itibaren genellikle avarızdan muaftı.[20] Bundan başka başlangıçtan beri, zaviyelerdeki dervişlerin de avarız vergilerinden muaf tutulduğunu belirtelim. *Raiyyet rüsûmu* arasında sayılabildiği halde, yerel kontrol gurubuna değil de, merkezî hazineye alınan gelirler, *mukataa*ya veriliyordu ve *tahrir* esnasında böyle kaydedilirdi. *Resm-i asiyab* (değirmen), *resm-i hınzır* (domuz), *iskele resmi, resm-i niyabet, bağ öşri* gibi gelirler *tahrir*de *mukataa* olarak belirtilir ve hazineye ödenen bir meblağ karşılığında *mukataa*ya verilirdi.[21] (Bir tür ihale olup *mültezim*e verilir.) Her sancağın *mukataa* kalemleri belirli idi. Bunlar *ber vech-i maktu* (toptan), takdir edilen gelirlerdi. Esasen *iltizam* sistemi yaygınlık kazanınca bu kalemlerin dışındaki vergiler de aynı şekilde toplanmaya başlanmıştır. *Mukataa* sisteminin yaygınlık ve devamlılık kazanması üzerine Osmanlı maliyesinde, *gedik* veya *malikâne* dediğimiz sistem ortaya çıktı. Özellikle 17. yüzyıldan itibaren doğan bütçe açıkları dolayısıyla bu sistem geniş olarak uygulanmaya başladı. Evvelce *mukataa* gelirleri; saraya mensup veya kapıkulundan kimselerce toplatıldığı halde, şimdi bu gelirlerin ihaleye çıkarılmasıyla toplumdaki bu görev *askerî*lerden yeni bir zümreye geçiyordu.[22]

Bir *mukataa*'nın müzayedesinde en yüksek miktarı süren *muaccele* denen bir para öderdi. Kendi ölünce, eğer oğlu da en yüksek miktarı verirse, *mukataa* tercihen *kayd-ı hayat* şartı ile ona devredilirdi. Böylece o yerin nüfuz guruplarının yavaş yavaş dirlikleri ele geçirmesi gibi bir sonuç ortaya çıkmıştır.

Gerçekte, *iltizam* sistemi, yeniçağ Avrupası'nda modernleşen devletlere sabit bir gelir sağlamış, bütçe ve hizmetlerde be-

---

[20] Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İçtimaî, İktisadi Tarihi,* II, s. 389.

[21] H. İnalcık, *Defter-i Sancak-ı Arvanid,* s. XXXIV.

[22] Bu konuda bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri,* Hacettepe Üniversitesi Yay. XII, Ankara 1975, s. 231-96.

lirlilik getirmiş, bir yandan da burjuvazinin doğmasına imkân vermiştir. Richelieu Fransası'nda, Petro Rusyası'nda, *iltizam* bu gibi sonuçlar doğurmuştur. Osmanlılar'da ise tarımsal zenginlik artmadığından, devlet bu gelirlerle fazla bir yarar sağlayıp gelişemediği gibi, bir güçlü şehir burjuvası da doğamamıştır. Bu usûller sadece, yolsuzluğu ve yerel nüfuz guruplarının gücünü arttırmıştır. Onun içindir ki, Tanzimat'tan itibaren devlet adamlarının başlıca sorunu da bu sistemin kaldırılması olmuştur.

Kırsal bölgede, toprak ve vergi sisteminin esaslarını kısaca gözden geçirdikten sonra, kırsal hayatın bir tasvirini yapmaya çalışalım.

D. Kırsal Hayata Bir Bakış

Anadolu'da köyün toplumsal ve ekonomik fonksiyonunu araştırdığımızda fazla derinlere inemediğimiz görülecektir. Özellikle Moğol-İlhanlı istilâsına kadar Anadolu'nun toplumsal ve ekonomik tarihi hakkında yargıya varacağımız yazılı yazısız maddî kaynaklarla, maddî olmayan kültür kaynakları ve yapılan değerlendirme çalışmaları yetersizdir. Bu noktada yardımcı olarak beşerî coğrafya, etnografya ve lenguistik gibi dallardan da yararlanmak gerekmektedir.

Anadolu'da Bizans-İran ve Bizans-Arap çatışmaları sırasında doğan bunalım dolayısıyla köylerde bir çöküntü ve köylü nüfusta büyük azalma olduğu bugün artık anlaşılmaktadır. Anarşi her an Küçük Asya'yı sarsmış, ahali muhkem kalelere çekilmiştir.* Ticaret yollarının emniyetsizliği, hayat şartlarının kötülüğü ve güvensizlik, daimî ayaklanma ve geçen orduların tahribatı Anadolu'da bazı şehirlerin de sönmesine sebep olmuştur. Türkler Anadolu'ya geldiklerinde, harap, dağınık bir mem-

* Birçok tarihçinin de belirttiği gibi, Batı Roma'nın son zamanlarında ahalinin oppidum denen muhkem kalelere çekildiği görülür. Bu durum Bizans'ın son zamanlarında görülmüştür. Efes şehrinin yanı başında Ayasuluk (Selçuk) denen bir tepe üstünde ayrı bir mevkiin doğması gibi...

leketi iskân etmek sorunuyla karşılaşmışlardı. Gerçi Türk-Selçuklu sultanları köylerin yaşayıp gelişmesi için, gayrimüslim köylüleri de yerlerinde bırakmış ve buna uygun bir politika gütmüşlerse de Anadolu'yu büyük ölçüde Türkmen ve Asyaî unsurlarla iskân etmeyi, hem askerî, hem siyasî ve ekonomik yönden yerleşip tutunabilmelerinin baş şartı saymışlardır. Anadolu'nun bu devirdeki vaziyetine bakmak için konumuz açısından iki sosyal gurubu, göçebeleri ve köylüleri ele alıp incelemekte fayda vardır.

Göçebeler Orta Asya ve İran üzerinden kesif bir şekilde gelmişlerdir. İran Selçukluları devrinde sedantarize (yerleşik) bir kültür olan ve Ortadoğu feodalitesinin toplumsal ve ekonomik bünyesini benimseyerek yeni bir sisteme geçen Selçukî yönetimiyle uyum sağlayamayan ve çatışan bu göçebe guruplar, İran Selçukluları tarafından daima bir uç kuvveti olarak kullanılmışlardır. Anadolu'ya gelen göçebe guruplar daha başlangıçta ülke içlerine sevkediliyor ve parçalanarak dört bucağa yerleştiriliyordu. Bu işlem o aşiretlerin siyasî etkinliğini de azaltıyordu. Gelen göçmenler köylü ise köylere, şehirli ise şehirlere iskân edilmiştir. Göçebeler ise kısmen gene aynı hayat tarzını devam ettirmiştir; bunlar Anadolu'da halıcılık ve atçılıkla uğraşırlardı. Yerleşik guruplarla toplumsal bir bütünleşme sağlayamayan aşiret toplulukları dinî yönden serbest, doğal geleneklerini izleyen, patriarkal bir feodalizmin hüküm sürdüğü guruplardı. Nitelikçe şamandan pek farklı olmayan dinî liderlerin (babalar), etkisi altındaydılar. Cengâver ve saldırgan bir tutumları vardır. Bu yüzden uçlarda askerî güç olarak kullanılırlardı. Merkezî hükümetle çatışmaları ayaklanmalara kadar varmıştır. Devamlı göçleri sırasında köylere büyük zararlar verirler ve aralarında da çatıştıkları olurdu. Zamanla otlak bulma güçlükleri ve ekolojik yönden toprağa yerleşmeyi gerektiren iç ve dış etkenler dolayısıyla bunlar köy toplulukları haline dönüşmüşlerdir. Göçebelerin toprağa yerleşmesine vesile olan sebepleri şöyle sıralayabiliriz:

a. Köylülerle çatışmaları ve otlak bulmak ve ürünlerini güvenlik içinde pazarlamak gereği, Dr. İsmail Beşikçi'nin göçebe Alikan aşireti incelemesinde tasvir ettiği bu gerçek bize

toplumsal tarih araştırmalarında da kullanabileceğimiz bir varsayım kazandırmıştır.[23] Bu gerçeği görmek, belgeler, kronikler, emirnamelerden ve sözlü gelenek ürünlerinden elde edilecek sonuçlara bağlıdır.

b. Hastalık ve sürülerin telef olması gibi sebeplerle fakirleşip kurtuluşu toprakta gören aşiret, iskân konusunda Selçuklu Devleti'nden himaye görmüştür.

c. Bu iç etkenler yanında devletin bu guruplar üzerinde baskı kurarak veya propaganda yoluyla yerleşmeyi sağlaması gibi bir dış dinamik de olabilir. Devlet bu gurupları yerleştirmeyi özellikle ülkenin imarı, zenginleşmesi için istemiştir. Bir de asayişi bozan bu gurupları emniyet ve kontrol altına almak için yapmıştır. Selçuklu idaresi bu aşiretleri parçalayarak yerleştirmiş olmalıdır. Anadolu'nun birbirine uzak noktalarında aynı ismi taşıyan köyler vardır. Kınık, Afşar, Salur... bunlardan birkaçıdır.[24] Sistematik bir toponomi incelemesi bize bunu daha iyi gösterecektir. Zaten bu gibi mütecanis gurupların arasındaki dayanışmayı iskân süreci esnasında yok etmek veya aşındırmak; askerî demokrasi yerine daha milliyetçi bir örgütlenme ve kalite duygusu yerine de devlete bağlı sadık tebaa yaratmak, ancak böyle bir politika ile mümkündür.

Bununla beraber, köyler dinî ve etnik bakımdan belirli bölgelerde bir birlik gösterirdi. Belli bir din ve mezhep etrafında toplanan köylerde, Orta Asya ve İran'dan kalma isimleri görmek mümkündür. Fakat karışık etnik yapılı köyler de çoktu. Böyle yerlerde cemaatler köyün ayrı bölgelerinde yaşarlardı. Cumhuriyet döneminde Yunanistan'la yapılan mübadele anlaşmasına kadar (1926) bu tip köylere sık sık rastlamak mümkündü. Bunlar iki ayrı cemaat örgütü tarafından (muhtarlar ve ihtiyar heyetleri) yönetilirdi.

Özellikle kontrol imkânı ve savunma gerekçesiyle birkaç köyün birbirine yakın olarak bir arada kümelendiği, sonra ki-

---

23 İ. Beşikçi, *Göçebe Alikan Aşireti-Doğuda Yapısal Değişim ve Sorunlar,* Doğan Yayınevi, Ankara 1969.

24 Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu,* s. 51'de bu hükmü doğrular.

lometrelerce hiç bir yerleşim merkezinin göze çarpmadığı Orta Anadolu'da bu tipik bir yerleşimdi. O devirde, köyler toplu ve düzenli bir yayılma gösterir. Göçebelerin hücumlarından korunmak ve ticaret yollarının muhtaç olduğu emniyet ve diğer hizmetleri sağlamak için, köyler genellikle büyük yolların üstünde, büyük şehirlerin etrafında ve maden işletilen yerlerin çevresine kurulmuşlardır. Bu toplu iskânla; vergi tahsili, idarî ve sosyal hizmetlerin kolayca görülmesi, ticarî emniyet ve merkezî otoritenin denetiminin etkili biçimde sağlanması amaçlanıyordu. Selçuklular son zamanlara kadar, Osmanlıların da yaptığı gibi, göçebeleri iskân etmeye devam etmişlerdir.

İran Moğolları (İlhanlılar) istilâsı devrinde Anadolu'ya yeni göçebe unsurların gelmesi her halde köyleri iktisadî ve toplumsal yönlerden sıkıntı ve karışıklığa sokmuştur. Yaratılan anarşinin derecesini ve sonuçlarını henüz sağlıklıca bilemiyoruz. Anadolu köyleri iktisadî ve toplumsal tabakalaşma açılarından ele alındığında da homojen bir durum göstermezler. Köylülerin o devirde bazısı topraksız rençberlerdir. Bir kısmı ise, emeğini ve tarım aletlerini ortaya koyarak ekim yapar ki, bugünkü ortakçılık ve yarıcılık kurumunun temeli bu olmalıdır. Köylerin Moğol devrinden evvelki toplumsal örgütlenmesi, iktisadî ilişkileri ve şehirlerle olan bağlantıları hakkında etraflı ve sağlam bilgimiz yoktur. Fakat bir köy eşrafının varlığından söz edilmektedir. Bunlar toprağa sahipti ve tasarruf etmekteydi. Eşraf devlet örgütü ile köylü arasında aracı durumundaydı. Toprağa yerleşen aşiretlerde ise, aşiretin eski aristokrasisi bu sefer yeni bir statü alır. Genellikle yerleşik şehir ve büyük köylerin eşrafı ile bu gurup statü çatışması, ekonomik ve siyasal-sosyal nüfuz kavgasındadır. Özellikle yeni yerleşen gurupların egemenleri, aşiret ayaklanmalarında aşiretlerin bu statü savaşından yararlanmak ve merkezî devlet nezdinde güç kazanmak isteyeceklerdir. Anadolu'nun sosyal tarihinde bu üçlü dengenin seyri incelenmesi gereken bir konudur. Aşirette hâkim olan patriyarkal yönetim aşiret toprağa yerleşince yeniden biçimlenir ve kabile aristokrasisi yeni bir gurup egemenliği kurar. Aşiret düzeninde kabile aristokrasisi göçebeye çobanlık yaptırır (emek rantı) ve bazı hediye hayvanlar alır ki, miktarı bellidir

(ürün rantı). Bu aristokrasi, yerleşen köyde yeni bir yasa ve yönetim, yeni bir rant biçimi kullanır.

Selçuklular'da *ikta* rejimine giren topraklar yanında vakıf ve mülk topraklar vardır. Zaten devlet eski toprak sınıflarına, dinî liderlere otoritelerinden yararlanmak için bu tür bağışlarda bulunuyordu. Özellikle 15. yüzyılda İran'da Selçukîler'le aynı yapıya sahip olan Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevî devletleri de *soyurgal* denen bağışıklık *berat*larıyla bu tür imtiyazlı zümrelere köylerde idareyi bırakıyordu. Anadolu'da benzer durum olmalıdır. Bu statü çoğu durumda babadan oğula geçen bir toprak sınıfı yaratır. Bunlar zamanla şehirlere de yerleşip, düzenin bozulduğu zamanlarda, toprak yolsuzluklarını dolaylı olarak arttıracaklardır. Zaten biraz aşağıda da göreceğimiz gibi Selçukîler'de memuriyet görevi de babadan oğula geçmiş ve bir bürokratik aristokrasi sınıfı doğmuştur. Selçuklu idaresi köylerin harpler ve anarşiden zarar görüp, dağılıp sönmesini hiç istemezdi. Böyle zamanlarda ziraî ve malî-idarî birtakım tedbirler alınmıştır. Bu gibi köylerden muayyen bir zaman için bir kısım veya tüm vergiler alınmaz, hattâ gerektiğinde tohumluk ve çift hayvanı, damızlık verilirdi. Zaten çoğu köy, ticaret yolu üzerinde bir konak yeridir. Burada vakıf ve kervansaray gibi tesisler bulunur, dış dünya ile temas ve köylü ailesi için küçük ölçüde malını pazarlama imkânı doğardı.

Selçuklu idaresi köylüden çeşitli mahsûlün *öşür, haraç* gibi vergi ve resimlerini alır. Ana vergi öşürdür. Malların pazara naklindeki *resim*ler ve bazı *angarya* bunlara ilâvedir. Aynı usûl, Moğollar devrinde de uygulanmış olmalıdır. Köylüler şayet bazı istisnaî hizmetler yapar veya devletin güvenliği, askerî ve iktisadî politikasına hizmet edecek bazı görev ve işler yüklenirse, vergi ve angarya hizmetlerini yerine getirmiş sayılırlar. Meselâ köprü, yol ve konaklama yerleri yapım ve tamirine katılma, bazı bayındırlık hizmetlerine ve yol güvenliğine yardım edilirse bu köylerden bazı resimler alınmaz, angaryaları kaldırılır. Bazı köylere böyle hizmetler havale edilmiştir. Gene uçlardaki göçebeler ve iskân edilen köylüler askerî hizmetleri dolayısıyla vergiden muaf tutulmuşlardı. Arazi işlemlerinin, eyalet teşkilâtının teftiş ve haberleşme işlerinin bu devirde tesbit edi-

lip uygulanan esasları sonraki devirlere de miras kalmıştır. Köylerdeki kontrol ve otoritenin aksine Türkmen göçebeler sık sık baskın, yağma, yol kesme gibi hareketlere başvurur, zaman zaman ayaklanmalar da çıkarırlardı. Bu devrin aydın tabakasında, örneğin, Mevlâna Celâleddin-i Rumi'nin şiirlerinde bile bundan dolayı Türk; kaba, yağmacı, cahil ve saldırgan kişi anlamında kullanılır. Merkezi otorite ile çatışan, sistem ile bütünleşmeyen, adalet görmeyen bu kitlelerin şehir hayatındaki Ortodoks İslâm anlayış ve revaçtaki Arap ve Fars kültürü geleneğine karşı da hınçları vardı. Göçebelerin çıkardıkları isyanların en önemlisi 13. yüzyıldaki meşhur Babaîler ayaklanmasıdır. Bugünkü Maraş ve Mardin taraflarında ortaya çıkan Baba Resûl'ün müridleri kanlı ve geniş bir isyan çıkarmış, aşiretler şehir ve köyleri işgal etmişlerdi. II. Keyhüsrev *Kubabad* (Beyşehir) Sarayına çekilmiş, sonunda isyan, yardımcı kuvvetlerle bastırılmıştı. Buna rağmen uç devleti halet-i ruhiyesindeki Selçuklular'da Türkmen babaları büyük saygı görürler, devletin sınırlarını korumak, göçebelerin asayiş ve yönetimini sağlamakta devletin ajanı olarak mansıblar alırlardı. Genellikle sınır bölgesi olmaktan çıkan yerlerde Selçuklular politikalarını değiştiriyor, bu göçebeleri de toprağa yerleştirerek köyler kuruyor, bunlar genel iktisadî ve askerî sistemin nüfuz ve bölgesel yönden bir ünitesi haline geliyordu. Ancak bu ikinci gurup köyler birincilerine nazaran daha az devlet kontrolü görebilen, buna karşılık daha fakir ve bu yüzden de diğer zengince köylere ve hükümete karşı başkaldırmaya teşne aşiret ruhuna sahip yerleşme birimleridir.

Hıristiyan köylüler, cizye (*capitation*) denen bir baş vergisi verirlerdi. Bu devirde görülen diğer bir kurum da zaviye köyleridir. Şehirlerdeki zaviye mensupları hepsi esnaf ve fennan (zenaatkâr) makûlesi adamlardı. Zaviye zenaat ehlinin artık ürünleriyle zenginleşirdi. Köylerdeki zaviyeler de aynı şekilde köylünün verdiği rantla zenginleşmiştir. Bu usûl Osmanlı devrinde de devam edecektir. Merkeze karşı tepkiler gösteren ve ayaklanan göçebeler arasında ise Alevîlik, Yesevîlik gibi Şamanist gelenekleri barındıran kuvvetli bir dinî muhalefet vardı. Ancak Anadolu'daki Ehlibeyt hareketi İran'da 15ve 16.

asırlarda kurumlaşmış ortodoks şîilikten çok, köy aleviliğidir.[25] Köy Aleviliğinin kendine özgü kurumlaşma ve geleneği ise yerleşik baskıcı devlet otoritesi ile çatışma çıkarmaya ekseriya eğilimlidir. Türkiye tarihinde bu tür ayaklanmaları 16-17. asırlarda da göreceğiz. Baba İshak ayaklanması gibi göçebe ayaklanmaları ve yerleşen aşiretlerin yeni egemen guruplarının kendi çıkarları için çıkardıkları bu çeşitli hareketler, bütün ülkelerdeki köylü savaşlarında görüldüğü gibi, feodalleşmeden ekonomik zarar gören kitlelerin dinî ve ütopik adaleti özleyen tutumdaki ayaklanmalarıdır ve yeni düzenin karşısında başarı gösteremeyeceklerdir.

Moğollar'ın Kösedağı zaferinden sonra (1243) Anadolu Tebriz İlhanlıları'nın vesayeti altına girdi. İlhanlılar'ın koyduğu ağır vergi yükü tarımın gerilemesi ve köylerin fakirleşmesine sebep olmuştur. Beylikler devrinin sonuna kadar korkunç bir anarşi ve açlık köyleri kavurdu. Devletin ortadan kalktığı bu devirde Türkmen göçebelerinin direnmesi ve birtakım yerli feodalleri desteklemesiyledir ki, Anadolu'da beylikler kurulmuştur. Bir uç beyliği olan Osmanlı Devleti'nin gelişmesini ve çiftçi sınıfının durumunu tespit edebilmemiz, onu Bizans'ın mirasçısı ve Selçuklu ve Ortadoğu devletlerinin toplumsal ve iktisadî nizamının bir devamı olarak görmemizle mümkündür. Burada morfolojik, ekolojik ve diğer coğrafî şartların rolünü de unutmamak gerekir. Bu olay *timar* rejiminde ve köylerin biçimlenmesinde yeni bir devirdir.

Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu ve buna bağlı olarak, köylerin durumunu bir kolonizasyon hareketi olarak niteler ve "Bu kolonizasyon nüfus hareketlerine, göçebelerin örgütleniş ve hayat tarzlarına bağlıdır",[26] der ki; birçok tarihçi onun bu fikrine katılmaktadır. Başlangıçta bu hareket *Abdalân-ı Rûm* gibi küçük kolonizatör grupların öncülüğünde oluyordu. Kırsal bölgelere ve sınır ötesine yerleşmeye başlı-

---

[25] İlhan Başgöz, S. Eyüboğlu, A. Erhat, *Pir Sultan Abdal,* Cem Yay. İstanbul 1977, s., 15-24.

[26] Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi", *SBF Dergisi,* I/2, s. 343–356.

yorlar, böylece düşman şehirler *hinterland*dan izole edilip kopartılarak fetih kolaylaşıyordu. İlk başlarda *gaza*ya ve ganimeti paylaşmağa dayanan *gazi geleneği* yerini pek çabuk örgütlü devlet sistemine terk etti. Ama *tahrir* işlemleri, *timar tevcihi*, hazine kurulması gazilerin hiç de hoş karşılamadığı şeylerdi. Balkanlar'da fütuhatın gelişmesi mahallî sistemlerin bazen olduğu gibi veya bazı değişiklerle bırakılması sonucunu doğurdu. Fetihlerde *dirlik* sahibi olan ilk fatihlerin de çocukları zamanla bir toprak aristokrasisi olarak doğmaya başladılar. Nüfus baskıları ve ilhaklarla topraklar genişliyor, yeni yerler bir bürokrat gurubun geleneği ile yönetiliyor ve *dirlik* olarak dağıtılıyordu. Anadolu köylüsünün nüfus fazlası hayat aramak için sınırlara akıyor ve birçok genç yeni topraktan payını alıyordu. *Timar* rejimi bu zamanlar *fetih*e dayandığından, *timarlı* sipahi liyakat sahibi bir askerdi. *Timar* müstakil bir toprak değildir. Sipahinin dağınık köylerde parça parça toprak sahibi olduğunu gördük. Bununla beraber her köy mahallî, otonom bir birim olacaktır. Çünkü köylerin otarşik karakteri, onların içsel dinamiğini önler. Köylüler zamanla *timarlı* sipahinin, bu küçük güçsüz toprak beyinin, güçlendiğini ve bölgesinde hâkim olduğunu veya tasfiye olarak yerini başkalarına bıraktığını göreceklerdir. Göçebe unsurlar ve *gazi*ler bu örgütlenmeden şikâyete ve direnmeye başlamışlardır. Ama topraklar *dirlik* olarak veriliyor, sürekli bir kolonizasyon göze çarpıyordu. Ticaret yollarının etrafında ve Rumeli'deki yeni merkezlerde, Selçukî geleneğindeki gibi, büyük köyler teşkil ediliyor, kurulan kaleler ve askerî merkezlerin mensupları da *dirlik* sahibi olarak bazı gelirler ve angaryadan yararlanma hakkı elde ediyorlardı. Üstelik *uc devleti*nin gereği olan, fakat sınır gerisinde kalan eski kolonizatör dervişlerin *zaviye toprakları* I. Bayezid zamanında (1389–1402) *timar* haline getirildi. *Mülk, zaviye* ve *vakıf* topraklar 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar sık sık bu şekilde *müsadere* edilip yeniden yapılan *tahrir* işlemleriyle *timar* toprağı haline getirilecektir. Köylerde tipik Osmanlı rejimi yerleşiyordu. Artık sipahilerin yolsuzlukları başlayacaktır. Bu feodalleşmenin yarattığı hoşnutsuzluk, Türkmen göçebelerin yanı başında köylüleri de isyana sürükleyecektir. Bu isyanların en önemlisi Timur istilâsından sonra ortaya çıkan Şeyh

Bedreddin, Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal hareketiydi. Şeyh Bedreddin Mısır ve Suriye'de tahsil görmüş, *Batınîlerle* temas kurmuş, mutasavvıf ve eski doğunun toplumcu nazariyelerini benimsemiş bir düşünürdü. Ne derecede ihtilalci sosyalist bir kişilik olduğu tarihçiler arasında el'an tartışılmaktadır.

Şeyh Bedreddin, Fetret devrinde, Şehzade Musa Çelebi'nin kazaskeri dahi olmuş ve başarısız bir Bedreddin tatbikatı da bu sayede yapılabilmiştir. Şeyh Bedreddin'in *Varidat* adlı eserindeki fikirleri daha çok panteist, o derecede de eski doğu düşüncelerinden kalma dünyevî ve toplumcu bir felsefeye dayanır. Bu eserde Fransız aydınlanmasındaki *deisme* denen adeta Voltaire tipi bir düşünceye de rastlarız ki bu da âlemin Tanrı iradesinden bağımsızlığıdır. Müridleri Torlak ve Börklüce, din farkını tanımamış ve ayrı isyanlar organize etmişlerdir. Bedreddin, Musa Çelebi'ye dayanmış, berikiler ise, köylü ve göçebe kitleleri ayaklandırmıştır. Bedreddin hareketi Keyhüsrev zamanındaki Mazdek hareketini andırır.[27] Bu hareketlerin ortak niteliği köylü ayaklanmaları oluşudur. Torlak ve Börklüce Batı Anadolu bölgesinde ayaklanmalar tertiplediler. Her köylü ayaklanması gibi bu isyanlar da başarısızlığa mahkûmdu. Sonuç; göçebelerin tehciri, köylerin üzerindeki baskının artması olmuştur. Börklüce'nin Aydın yöresindeki kısa hâkimiyetinden sonra Bayezid Paşa kuvvetlerine yenilmesi ve toprakların yeniden *dirlik* düzeni içinde dağıtılması bunun örneğidir.

Genellikle II. Murad dönemi (1421–1451), Balkan feodalizmi ile Osmanlı feodalitesinin uyuştuğu ve birleştiği devirdir. Bundan sonra Türk köyünün tarihî karakteri oluşacak ve köy, klasik toplumsal ve iktisadî organizasyon biçimini alacaktır. Bu devirde hanedan üyeleri, *vüzera* ve *ulema*nın *zaviye* sahibi dervişlerin uhdesindeki topraklar artmıştı. Bunların büyük kısmı, Fatih devrinde mirî statüye sokulacak olan vakıf toprak-

---

[27] Mazdek hareketi konusunda şu eser ilginçtir: Otto, Klima, *Mazdek, Geschichte Einer Sozialen Bewegung im Sassanidischen Persien,* Prag 1957. Bu hareket devlet desteği ile dahi başarı gösterememiştir.

lardır. Ancak 16. yüzyılın enflasyonu, çok şeyi değiştirecektir. O zaman harplere gitmeyip toprağına tünemeyi daha kârlı gören sipahi, kanun dışı yeni vergi ve angaryalar icad edip köylüyü canından bezdirecektir.

Köylü vergisini mal (*aynî*) olarak verirdi. Fakat 16. asırdan itibaren köylünün vergisini nakdî olarak vermeye zorlandığını görürüz. Bunun paranın kıt olduğu geleneksel bir ekonomide yaratacağı zorluk ve zulüm açıktır. Sipahi kendi kolayına zorbaca vergiler ve angaryalar ihdas etmiştir. Köylü bu durumu mahallî adalet organları önünde ekseri çözememiştir. Mahallî çözümlerin tüketilmesi ile *Mazlama Divanı*'na çıkabilenler veya Padişaha Cuma günü arzuhal sunanlar dertlerini en yüksek organa nakletmişlerdir. Sanıldığının tersine, normal olan düzenin böylesine işlemesidir. Bu gibi adaletsizlikleri Padişahların taşraya gönderdikleri *ferman*, *yasakname*, *adaletname*lerde görebiliriz. Osmanlılar'da *sipahi angaryası* padişah *has*larında yasaktır. Buraya *naib* ve *voyvoda* karışamaz, *cerime* alamaz. Bu yüzden birçok köy Padişah hassı yazılmak istemiştir. Reaya hür köylü sayılmaz. Toprağını üç yıl ekmezse *çift bozan akçası* olarak ceza öder. Kaçarsa on yıla kadar, iade edilebilecektir. Vakıa sipahi münbid toprakları *reaya*dan kendi menfaatine çekmek için bazen onu kovalamıştır, ama genel olarak köylü toprağına sıkı sıkıya bağlıdır ve sipahinin nezaretinde çalışır.

Avrupa'daki *servaj*a benzer toprak esirleri, *ortakçı kullar* adını alırlardı. Ö. L. Barkan bu şekilde tanımladığı tarım kölelerinin harb esiri olduğunu söylüyor. Bunların 17. yüzyıldan sonra kayıtlarına rastlanmaz, demek ki *reaya* statüsüne kavuşmuşlardır.[28] Bu çeşit toprak esirleri ileride göreceğimiz gibi en çok Kırım Hanlığı'nda vardı. Genel olarak Osmanlılarda ticaret ve para hareketi şehirlerle sınırlıdır. Para ekonomisinin içine köyler girememiştir. Burada *duhan*, *yaba* ve *bennak* resimleri nakdî olarak alınırdı. Bunlar istisnaî nakdî vergilerdi.

---

[28] Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü", *Ülkü Dergisi*, IX, 1937 ve aynı konuda "Türkiye'de Servaj Var mıydı?", *Belleten*, XX/78, s. 237, TTK Basımevi, Ankara 1956.

16. yüzyıla kadar köyün ekonomik yapısı bir denge içindedir. Fütuhat sonucu elde edilen topraklar nüfus fazlasını kısmen çeker ve devlet ekonomik hayata geleneksel ölçüler içinde müdahale edebilirdi. Yani bazı zenaat dalları ve ordu ihtiyacı için gereken stratejik hammaddelerin ihracı yasaktı. Henüz ülkeye ucuz mamûl madde de fazla girmediğinden şehirdeki zenaatlar lonca ekonomisinin katı kalıpları içinde rekabet tehlikesinden uzak yaşayabiliyordu.

Bu durum *atlantik iktisat bölgesi*nin* etkisi ile bozulacak, şehirlerde sanayi durmaya, mamûl madde için gerekli hammadde dışarıya kaçırılmaya başlayacaktır. Gelir ise mahdut sayıdaki toprak sahibi ve bazı tüccar elinde toplanacaktır. 16. yüzyıla kadar Doğu Akdeniz ticareti Osmanlı Devleti'nin kontrolü altındaydı. İmparatorluğun kumaş ve deri sanayii henüz dışarısı ile rekabet edecek güçteydi ve kısmen ihracata yönelikti. Prof. İnalcık'ın son olarak Cambridge serisinden çıkan incelemesinde bu konuda çarpıcı bilgiler görülmektedir[29]. Osmanlılar'da gümüş enflasyonu 15. yüzyıl sonlarında başladı. Yüz yıl zarfında para değerinde % 250 nispetinde bir düşüş görülecektir.[30] Bunun Avrupa gümüş enflasyonu ile ilgisi yakındır. Altın kaynakları olmayan ülkede gümüş değeri bundan sonra daima dışa bağlı kalacaktır. Mamafih iktisadî konjonktürün anlaşılması için hiç değilse 13. asır sonundan bu güne kadar narh kayıtları ve diğer ilgili belgelerden fiyat endekslerinin çıkarılması gerekir.

---

* Bu terim literatürde ilk defa Ö. L. Barkan tarafından kullanılmış ve tutunmuştur. Belirli bir gelişimin cereyan ettiği bu coğrafî bölgenin ismi burada da böyle geçecektir.

[29] Halil İnalcık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, ed. Halil İnalcık – Donald Quataert, Cambridge University Press, 1994, içinde, s. 9-409. Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I: 1300-1600*, çev. Halil Berktay, Eren Yay. İstanbul 2000.

[30] Halil İnalcık, "Yükseliş Devrinde Osmanlı Ekonomisine Genel Bakış", *Türk Kültürü*, 68, Haziran 1968, s. 537.

Ruhanî (*clerical*) feodalizmin görüldüğü tipik bir ünite *vakıf* ve *zaviye köyleri*dir. Olağanüstü harb dönemi sayılan I. Bayezid ve Fatih Sultan Mehmet devirlerinde bu tür ünitelerin mirî araziye çevrilip *timar* diye dağıtıldığını, fakat arkasından hemen eski duruma dönüldüğünü belirtmiştik. Burada tarîkat liderleri adeta ruhani toprak beyleri olarak maddî-manevî bir hegemonya ile kontrolcü işlevlerini yerine getirirlerdi. Hacı Bektaş'daki zaviye 362 köye hükmetmiştir. Köylü bazı vergilerini tekkeye veriyor, bu gelire tuz madeninden ve hanlardan gelen miktar da eklenince tekkenin yıllık geliri daha 16. asırda 99.000 akçaya ulaşıyordu.[31] Bundan başka vakıf köyleri de hızla vakıf mütevellilerinin tam yönetim ve denetimi altına girdi. Bu kurumsal farklılaşmaların dışında, Osmanlı toprak rejiminin renkliliğini bölgesel ayırımlar da tayin ediyordu. Rumeli'de manastırlara bırakılan köyler ve araziler vardı. İmparatorluğun birçok bölgesinde eski feodal sınıflar yerinde bırakılmıştı.

Balkanlardaki Bosna-Hersek gibi kendine özgü eski feodal nizamı kısmen devam ettiren ülkelerden evvelce bahsettik. Bunun gibi Doğu Anadolu'da, Lübnan'da ve Yukarı Mezopotamya'da da benzer uygulamalar tekrarlanarak eski muafiyet ve imtiyazlar sahiplerine bırakıldı. Doğu Anadolu'da mezhep mücadeleleri, aşiret düzeni ve Emevîler'den kalma toprak ilişkileri, etnik ve sosyal bakımdan farklı gurupların çatışmaları, bölgenin İran gibi bir tehlikeye karşı tampon yerde olması ayrı bir uygulama gerektirmiştir. Doğu'da Şafiî-Sünnî aşiret reislerine *Ekrad Beyi* unvanı verilmiştir. Bunların malikâne ve mülkleri *ocaklık* ve *yurtluk* adı altında ellerinde bırakılmıştır. Bitlis, Hakkâri gibi bölgeler sancaklara ayrılmış, *serbest mîrimîrânlık* olarak adlandırılmıştır. Bu sancaklar babadan oğula geçer, sefere, bağlı oldukları velayetin beylerbeyi ile katılırlardı. Burada aşiret düzeni hâkimdir. Özellikle isyanların bastırılmasında ve etnik guruplar arasındaki çatışmalarda dengenin sağlanmasında bu düzen uygun görülmüştür. 17. yüzyıl-

---

[31] İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, Kadro mecmuası neşriyatından, İstanbul 1934. Ayrıca bkz. Suraiya Faroqhi, "The Tekke of Hacı Bektaş, Social Position and Economic Activities", *International Journal of Middle East Studies*, 7/2 (1976), s. 183.

da Ahmed Han tarafından yazılan *Mam u Zin* adlı destan aşiret reislerine karşı çıkmaktadır. Aşiret reisleri hâkim unvanıyla bölgelerinde devletin görevlerini üstlenmektedir. Bitlis hâkimi İdris bunların en ünlülerindendir. İdris-i Bitlisî diye tanınan bu emir, Osmanlı egemenliğinin doğuda yerleşmeside önemli rol oynamış ve Yavuz Sultan Selim tarafından kazasker tayin edilmişti (*Arab-Acem Kazaskeri*). *İmtiyazlı beylik* olarak bilinen Eflak-Boğdan, Erdel, Kırım, Hicaz gibi yerlerin toprak rejimi ve toplumsal yapısı ilerde ilgili bölümde ele alınacaktır.

16. yüzyıldaki büyük iktisadî buhran sonucu kurulu düzen önemli sarsıntılar geçirmiştir. Bunun bütün ülkede, yeni gelişmelere sebep olduğunu biliyoruz. *Celalî Kaçgunu* denen bu anarşi, kırsal bölgelerin tarihinde önemli bir dönemdir.

Celalî İsyanları ve İrsî Toprak Denetiminin Yerleşmesi

Anadolu köyünün ve köylüsünün bugünkü durumunu tayin eden önemli bir faktör *Celalî isyanları*dır. İktisadî buhran kötü sonuçlarını vermekte gecikmedi. Daha *Avusturya Harbleri* sırasında asayiş bozulmuş ve kaçak askerlerle *sekban, saruca* gibi devlete karşı kuvvetler türemiştir. Genellikle İran harblerinde çok ezilen ve zulüm gören sistem dışı guruplar ve göçebeler de bu ayaklanmalara katılmıştır. Esasen bu guruplar Anadolu'da başlangıçtan beri ayaklanmalar çıkarmışlardır. Fakat son olarak Sivas-Amasya bölgesinde asayişi temin eden II. Murad'ın lalası ve Amasya valisi Yörgüç Paşa bu göçebe gurupları şiddetle dize getirip, tehcire tâbi tutmuştu. Böylelikle 16. yüzyılın sonuna kadar otoritenin gevşediği ve devlete bağlı kuvvetlerin bile eşkıyalığa başladığı bir dönemde, bu guruplar dahi soygun ve ayaklanmalara, köy baskınlarına girişeceklerdir. Başkaldırma ve anarşi bu suretle yaygınlaşmaktadır.

16. asrın ikinci yarısında, kaçak medrese öğrencileri veya köylerde okumak için şehre gidip icazet aldığı halde iş bulamayanlar, köylerde türeyen *çift-bozan*lar, *levend*ler, asker kaçağı *kapıkulları, saruca, sekban* gibi zümreler toplanıp yer yer isyana başladılar. Anadolu ve Rumeli'nin her tarafı isyancı

doldu.[32] Arazisi ekâbir sürüsüne otlak olan köylüler de onları destekliyor veya kaçıyordu. Genellikle merkezle ve eyalet valileri ile çatışan idareciler de bu başıbozuk güruha baş olmakta tereddüt etmediler.[33]

1595 Aralık Adaletnamesi, bu kimseler için şöyle diyor:

Hariç yerlerde sakin olanlar kapıkulluk şerefinden yoksun olup, kapıkulluk itibarından sakıt olmak lâzım gelir. Hulâsa etraf u eknaftan kapıkulu namına hayli ecnebi ve saplamalar peydah olup, kızıl ve sarı bayraklar kaldırıp, dahi yeniçeri börkün giyüb ve nicesi dahi topçu ve cebeci kısvetüyle kasabat ve kura'da gezüb reaya ve berayayı pay-mal, ehali-i memleketi perişan-hal idüb, zulüm ve teaddilerinden ekseri celâ-yı vatan ve terk-i mesken etmişlerdir.[34]

Görüldüğü gibi büyük karışıklığın arifesinde, merkezî hükümet bu tehlikeyi önleme gayretindedir. Sabit geliriyle fakirleşen *dirlik* ve *ulûfe* sahiplerinin de bu başkaldıranlara karışması normaldi. Akçanın değeri düşünce arttırılan vergilerden bunalan köylü ya kaçıyor, ya da eşkıyalara katılıyordu. Gûya asayişi temin etmekle görevli devlet kuvvetleri de eşkıya takibi ve tehciri bahanesiyle köyleri soymakta *Celalî eşkıyası*ndan aşağı kalmamışlardır.

16.yüzyıldan itibaren *iltizam* sistemi yaygınlık kazandı. Fakirleşen *timarlı* sipahiler devlete beklediğini vermeyince, vergi gelirleri iltizama verildi. Ekseri *mültezimler, vüzera voyvodaları, âmil, vakıf mütevellîsi* veya *dirlik* sahipleri kazanç hırsı ile reayayı soymaya başladılar. Bu zümre güçlendikçe toprakta irsî bir lordluk başladı. Zamanla vakıf gelirleri ile geçinen bir zümre şehirlere yerleşip *absentee landlords* sınıfını meydana getirdiler. Mahallî aristokrasi bir kontrol gurubu olarak devletle halk arasında temsilcilik fonksiyonunu da yüklendi.

---

32 Mustafa Akdağ, *Celâli İsyanları, (1550-1603),* DTCF Yay. Ankara 1963, s. 91-137.

33 *age,* s. 130-137.

34 Halil İnalcık, "Adaletnameler (1595 Aralık Adaletnamesi)", *TTK Belgeler Dergisi,* II/5-4, 1965, Ankara 1967, s. 104-108.

Genellikle dağınık olarak, sapa yerlere yerleşen köyler dışarıyla irtibatı kaybediyor, iptidaî bir hayata ve çobanlığa dönüyorlardı. Göçebeliğe dönenler de oldu. İlkel bir tarım teknolojiyle işletme biçimi başladı. Dağınık ve irrasyonel işletme biçimleri de bugüne dek kaldı. Münbit bölgelerde ise *timar* sistemi çöküyor ve irsî bir toprak hâkimiyeti doğuyor, büyük arazilere sahip aileler sosyal ve siyasal sistemde de yerlerini alıyorlardı. İlerde de göreceğimiz gibi İzmir yöresinde Karaosmanoğulları, Trabzon'da Tuzcuoğulları,Arnavutluk'ta Tepedenlenliler, Orta Anadolu ve Yozgat'ta Çapanoğulları yerel beyler haline geldiler. Orta Anadolu ve Rumeli'de bu gibi büyük feodal aileler türemiştir. Bunlar bölgelerinin tabiî hâkimi ve informel (doğal) önderleridir[35]. İmparatorluğun emniyet kalmayan bölgelerinde bu musibete karşı 'denize düşen yılana sarılır' misali köylüler bunların himayesine ve egemenliğine sığınmışlardır. *Büyük Kaçgun* denen bu felâket dönemi, ülke iktisadiyatının karakter değiştirdiği bir dönemdi. Sanayii baltalayacak şekilde bazı yasak ihraç maddeleri, bu türedi lordlar sayesinde, taşraya dağılan Avrupa tüccarları aracılığıyla dışarı satılıyordu. Meşin, kurşun, sahtiyan, tiftik, ip, gemi halatı, ipek, balmumu, pamuk, bazı yağlar, zift, kereste, keten, lif bunlar arasındadır. Kaçak ticaret yüzünden hammadde bulunamıyordu. Artan nüfusu besleyecek bir köy tarım işletmesi düzeni yoktu. Köyler öylesine dağılmış ve sefil olmuştu ki bir iktisadî pazar olamayacağı gibi tarımsal verimi arttıracak birimler de olamayacaklardır. Köylüler zulüm ve asayişsizlikten topraklarını bırakıp kaçıyordu. "Terk-i mesken ve celâ-yı vatanın" önlenmesi için çıkarılan fermanlar hiçbir etki yaratmıyordu. Dağılan köyleri basit bir toponomik araştırma ile görmek mümkündür. "Küçük-büyük" veya "aşağı-yukarı" gibi sıfatlar takınmış aynı adı taşıyan komşu köyler bunu gösterir. Köylünün bıraktığı arazi ise *ekâbir* sü-

---

[35] Bunlardan bazıları üzerine incelemeler yapılmıştır. Meselâ: Yuzo Nagata, *Tarihte Âyânlar. Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme,* TTK Yay. Ankara 1997; Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz'de Bir Derebeyi Ailesi. Sarıalizâdeler [Sarallar],* Serander Yay. Trabzon 2006. Bir roman: William Plomer, *Yanya Sultanı Tepedelenli Ali Paşa,* çev. Murat Belge, Milliyet Yay. İstanbul 1997.

rülerine otlak oluyordu. İlkel bir hayvancılık tarım faaliyetinin aleyhine gelişiyordu.

Genellikle eski *voyvoda* ve *âmil* olan *âyan* akrabalıkla güçleniyor, arazi birleşiyordu. Jenaolojik cetvellerle akrabalığa dayanan egemenliklerinin gelişimi ortaya çıkarılabilecek olan bu zümre, münbit ovaların *türedi lordları* oldular. Köyler ise artık verecek şeyi kalmayan, yoksulluğa sığınan zavallılardı. Şehre kaçmak veya *padişah hassı* ve *evkaf* toprağına geçmek emelindeydiler. Büyük şehre akan bu sefil yığınlar bozulan kapıkulu askeriyle başkentteki her isyanın tabiî üyesi oldular. Osmanlı ülkesinde eşkıyalık artık tabiî bir müessese olacaktır. Yöneticiler de eşkıyalık yapmaktadır. Kanunsuzluk ve zorbalıkla elde edilen kazanç parazit idarecilere pek tatlı gelmektedir. İdama müstahak kanlı katillerden *bedel-i siyaset* diye sözde *cerime*lerini alıp tekrar serbest bırakırlar, hırsız ve eşkıyanın koruyuculuğunu yaparlardı. Üstelik "Bu suç benim *timar*ımda işlendi, *cerimesi* benimdir, yok seninkindedir" gibi çatışmalar ve mahkemelik çekişmeler eksik olmamıştır. Sipahi yetiminin toprağını derhal öbürleri gasp ederlerdi. *Kadı naibleri* açgözlülük edip köy köy dolaşır, işgüzarlık eder; "filanın *tereke*si habersiz taksim edilmiştir, kendi yaptığınız taksim şer'an makbul değildir" diye *resm-i kısmet* ve *harç* almak için köylüyü sıkıştırırlardı. Sipahinin kanunsuz angaryası dışında teftiş bahanesiyle sık sık gelen 20-30 atlı, hane hane dolaşır, tavuk koyun alırlar, yasak edildiği halde ya eksik para verirler ya da hiç vermezler. Dönemin adaletnamelerine göre; "Onun kızını berikine zorla nikâh etmek, köylünün kız ve oğlanını *cariye* diye çekip almak" rastlanan olaylardandı. *Kaza daires*ine ve dirliğine her yeni gelen sipahi, voyvoda, naib; *nalbaha, ayakbastı* gibi *bid'at* dediğimiz icat edilen vergiler salar ve zorla köylünün parasını ve malını alırdı. Harman zamanı köylünün hali yürekler acısıdır. Zaten kendi payına düşen mahsûlü sipahininkinden evvel pazarlayamaz. Sipahi de kanunname hükümlerinin hilâfına, külfetten kurtulmak için öşürü aynen (mal olarak) almaz. Köylüye bir fiyat biçip, satmasını ve nakdî olarak vermesini emreder. Vaktinde gelip öşür etmez, bu yolla köylüden fazla hisse koparmaya çalışır. Gerçekte kanunname *öşür* için sipahiye ancak bir hafta müddet vermiştir. Fakat köylü

yağmurdan korkup, hasadı kaldırırsa zulüm görür. Eşkıya baskınları köyü bir yandan kasıp kavururken, göçebelerin geçişi ve yağması öbür yandan darbeyi indirir.

Bu çağda Anadolu köyleri panteist ve pasivist tarîkatlere saplanmıştır. Alevî tehciri bu köyleri ücra köşelere sürüklemiştir. Alevî ve Sünnî köylüler arasına münaferet girmiştir. Kız alıp vermezler. Küçük köylerde yakın evlilikler aptal ve sakat nesiller yaramaktadır. Kıtlık yıllarında açlık ve göç başlar. Boş arazi ve bataklıklarda sıtma insanları kırar geçirir. Bazı *zaviye köyleri* tarîkat müridi olarak dinî bir sömürünün içindedirler. Rumeli'de fakir Hıristiyan köylüler çocuklarının devşirme olması için can atarlar. Çerkezistan'da çocuklar ölmesin diye esircilere satılır. Bu gibi durumların bugün eskiden beri var olduğu biliniyor.

Bu büyük buhran Anadolu'nun ve başkent İstanbul'un düşünce hayatında ve dinî hayat tarzında da etkilerini göstermekte gecikmedi. Buhranın verdiği umutsuzluk halkı mistik tarîkatlerin kucağına itti. İstanbul'da bile *mehdî* bekleyenler ve *asr-ı saadete* dönmek isteyen yobaz gurupları türedi. Koyu mutaassıp, dünyaya kapalı bir halktı, Anadolu halkı... Az nüfuslu ve dışla teması az köylerde yakın akraba evliliği, bir tutam arazi ve dedikodu yüzünden çıkan kan davaları, kötü beslenme nesilleri dejenere etmeye başladı. Harplerin getirdiği askerî masraflar, sık sık tekrarlanan *avarız* vergileri köylü ve şehirliye yükleniyordu. Fakir sınıfların üstüne yıkılan ve 18. yüzyılda sayısı yüzü bulan vergi çeşidi iktisadî bir yıkım oldu. İstisnaî vergiler ve *iltizam* sistemi birçok isyanlara sebep olacaktır. Özellikle bağımsızlık ve servet sahibi olmak isteyen ve vergiden kaçan Arabistan Vahhabîleri'nin isyanı bu süreç içinde önemlidir. Balkanlarda vergi yüzünden ilk isyanlar çıkacaktır. Eyalet ordusunu teşkil eden birimler ise ya yok oluyor ya da *mütegallibe* haline geliyordu.

E. Osmanlı Toprak Sistemine İlişkin Bazı Teoriler Hakkında Düşünceler

Osmanlı toplumu, sınıf yapısı ve kurumlarıyla tam olarak aydınlanmamış bir konudur. Bununla beraber Balkanlar, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da hâlâ kalıntıları devam eden bir düzenin anlaşılması ihtiyacı, daha başlangıçtan birçok kimseyi mevcut kıt malzeme ile de olsa bir takım genel hükümler vermeye zorlamıştır. Hammer, Gibbons, Toynbee gibi tarihçilerle başlayan bu yorumların noksanlıkları çok olduğu gibi, Marksist tarihçiler ve iktisatçılar arasında da açıklığa varan bir metod ve sonuç yoktur.

Hiç kuşkusuz Gibbons ve Hammer gibi klasik tarihçilerden günümüz Türkiye'sinde Mübeccel Kıray, İlhan Tekeli gibi şehirciler, Sencer Divitçioğlu gibi iktisatçılara kadar birçok kişi *timar* sistemini yorumlamıştır.[36] *Timar* sisteminin yapısı ve rasyoneli üzerinde bu görüşlerle benzerlik arz eden fakat tarihi vesikaları yetkiyle ve otoriteyle kullanan Profesör Halil İnalcık'ın *çift yeri*-öküz ikilisine dayanan görüşünü burada zikretmeliyiz. Akdeniz-Ortadoğu dünyası tarım devriminden beri çifter öküzle sürülen *çift yeri* ve buna tâbi köylü ailesi sayesinde tarım sistemini götürmektedir. Bütün idarî-malî mekanizma da buna göre oluşur. Gerçekten kökü eskilerden 20. yüzyıla kadar süren bu macera çok tutarlı sistemini de birlikte götürmüş ve köylülük ancak 20. yüzyılda mekanize tarımla ortadan kalkmış, yerini pazar için üretim yapan çiftçiye terk etmiştir. Bir kuşak sosyolog ve tarihçilerin izlediği bu yöntem tarım tarihimiz için tutarlı bir yaklaşımdır. Sorun malzemenin kullanımıdır. Sayısız *tapu-tahrir defterleri* yanında tarım malzemesinin değerlendirilmesi, toprak ürün haritasının,

---

[36] Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu,* İÜİF Yay. İstanbul 1967, Türk siyasî düşüncesinde bu sorunun derli toplu etkin bir biçimde ortaya konduğu ilk eserdir.

su kaynaklarının tespiti gerekirdi. Bunları bilmiyoruz. Hatta Abidin Bey gibi ziraî tarihçilerin eserleri de yeni harflere bile çevrilmiş değildir. Tarımsal üretim, teknoloji ve tarım bölgesindeki kentlerin yapıları, üretimleri ve tüketim şekilleri tayin eder. Bu yüzden bölgesel analiz yöntemini ihmal etmemeliyiz.

Osmanlı İmparatorluğunun Sosyo-Ekonomik Yapısını Bölgesel Analiz Metoduyla Açıklamak İsteyen Kuramlar

İmparatorlukta tarımsal üretimin bünyesini ve buna bağlı olarak şehirlerdeki işbölümünü, kırsal-kentsel ilişkileri, kentsel kurumlaşmaları, yerleşme biçimleri ile mekân dağılımının rasyonelini tespit etmek için yerleşme teorileri, bölgesel analiz kuramları ve şehir-köy sosyolojisi gibi disiplinlerden yararlanan yazarlar, dikkate değer veriler ortaya koymuş ve yeni modeller geliştirmişlerdir.

Tarihsel olgu üst yapı kurumlarının, idarî ve içtimaî organizasyonun niteliğiyle kestirilemez. Bir noktada tarihsel olgu, üretim sürecinin ve bunu biçimleyen faktörlerin analizidir. Timar sistemi, buna ihtiyaç, işleyişi, çöküşü; nüfus hareketlerinin, üretim düzeyinin, teknolojisinin ve mekân düzeninin tespitine bağlıdır. Eğer biz imparatorlukta kişi başına üretim miktarını tespit etsek, birçok tarihçinin tartışması sona ererdi.

Ünlü Iranist Petrusevskiy ve M. Kıray ise düzenin durağan yapısını köylere ve tarımın bünyesine bağlarlar. Bu tarihçilikte tarım tarihi ve köy sosyolojisi gibi disiplinlerin hâkim bir rol oynamasını gerektiren bir görüştür ve bir katkıdır. Bu iki görüşün birleştikleri noktalar olmakla beraber ayrıldıkları noktalar daha çok ve belirgindir. Petrusevskiy doğu toplumundaki durağanlığı artık ürünün devletçe çekilip, köylünün fakir bırakılmasına bağlıyor. "Bu fakirlik köylünün çalışma ve teknolojiyi geliştirme şevkini kırmıştır" diyor. Ancak unuttuğu nokta, Batı Avrupa feodalitesinde 12. yüzyıla kadar durumun aynı olduğudur. Kanaatimce yazar iç göçler, kent yapısı ve mahallî ilişkiler üzerinde durmamış, bütün analizlerini kırsal yapıya

teksif etmiştir. Kıray da 'tarım teknolojisinin sabandan öteye geçemeyişi durağanlığın sebebidir' der.[37] Bu ise teknolojik durgunluğun sebeplerini nüfus yoğunluğu, Akdeniz ülkelerinin ve Ortadoğu'nun coğrafî ve morfolojik karakterinde aramamızı gerektiren bir tezdir. Petrusevskiy'in tersine Kıray her ne kadar kırsal faktörü, dominant faktör olarak ele alıyorsa da, kentsel yapı ile bölgesel ilişkiyi ihmal etmemektedir. Bu yüzden daha kapsamlı bir tezdir.

Son bir nokta da şudur; Balkanlarda son aşamaya varan feodalite, Osmanlılar'ın restorasyonu yüzünden gerilemiş ve Balkanlar Avrupa'dan geri kalmıştır.[38] Gerçekte Balkanlardaki geriliğin faktörleri ve etkenleri çok daha değişik ve çeşitlidir. Fakat bu açıklamalar, Balkanlar'da eski milliyetçiliğin etkisinden ileri gelen ve iddianın aksine Marksist tutarlılığı da su götürür çabalardır. Balkan araştırmalarının geri olduğu bir dönemde faraziyelere dayanan bu açıklamaların bilimsel geçerliği tartışma konusudur.

Nitekim Tekeli'nin[*]de işaret ettiği gibi, *reaya*dan alınan *öşür* miktarının 1/2, 1/4, -/10 gibi nispetlerde olması bile bölgedeki şehir nüfusunun kırsal nüfusa oranına eşitliğiyle ilgilidir. Aynı şekilde ulaşım teknolojisi de, tarımsal bünyeye bağlı olduğundan Osmanlı İmparatorluğu'nun ulaşım aracı sanayi emperyalizmi çağına kadar deve ve yelkenli gemidir. Bu konuya ilgili bölümde değineceğiz.

İlhan Tekeli *timar* sisteminin rasyonelini açıklamakta 'tarımsal kira teorisi' yani von Thünnen modelinden yararlanıyor. Ancak von Thünnen analizini kapitalist sanayi toplu-

---

[37] Mübeccel Kıray, "Toplum Yapısındaki Değişmelerin Tarihsel Perspektifi", *Mimarlar Odası Mimarlık Semineri Bülteni*, TMMOB Yay. ikinci gün bildirisi, 4, 16.12.1969 Ankara.

[38] E. Werner, *Die Geburt einer Grossmacht die Osmanen, Akademie Verlag*, Berlin 1968, Hermann Bühlhaus Nf/Graz 1972. Bu eserde bu tipik görüş yer almaktadır.

[*] İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehrin Kurumsallaşmış Dış İlişkilerinin Yerleşme Teorileriyle Açıklaması", *ODTÜ Bölge Planlama Bölümü*, Mimarlık Fakültesi, Mart 1971. (Çoğaltılmış makale)

munu tasarlayarak yaptığından, Tekeli, geleneksel tarımsal yapının gerektirdiği şekilde analiz araçlarını değiştirmiştir. Böylece *timar* sisteminde *reaya* ve sipahi ilişkileri ve sipahinin sınırlı otoritesinin sebebini açıklıyor ve şu sonuca varıyor ki, sipahinin otoritesi yani kontrol gücü ve ilişkileri batılı bir feodal lordunkinden hiç de farklı değildir. Zira Avrupa feodalitesinde, feodal lordun otoritesini ve artık ürün kontrolünü sınırlayan; ulaşım, mekân tahdidi gibi sebepler benzer yapıdaki her tarımsal toplumda görülür. Şöyle ki: von Thünnen'in hareket noktalarından feodal toplum için elverişli olan ikisi alınıyor: *1.* Verimli ovada, kırsal alan ortasındaki bir şehir, 2. Şehir ve çevresinin kendi içlerinde kapalı bir sistem oluşu. Bu durumda kıymetlerine göre ağır mahsûller şehre yakın yerlerde üretilir. Daha uzakta ise ulaşımı kolay mahsûller ekilir. Tabiî gene sosyal hizmetlerin ve güvenlik kontrolünün yoğun olduğu kalabalık yerleşmelerin, büyük merkezlere daha yakın olacağını söylemeye lüzum yok. Bu yüzden *timar* sistemi bir manipülasyon eseri olarak yöneticinin uzak noktalarla da ilgilenmesini sağlamak için, dağınık *dirlik* nizamını getirmiştir. Ancak iktisadî kanunlar baskın çıkmakta gecikmemiştir. Tekeli'nin analizinde (P): şehirsel nüfus, (R): tarımsal üretim alanlarının şehirden maksimum uzaklığı, (A): şehirden x uzaklıktaki reayanın üretimi, (b): kişi başına tüketim, (k): malın birim ağırlığının birim mesafeye taşınmasının ücreti, (S): artık ürün, (r): şehirden x uzaklıktaki işgücü yoğunluğu, (I): iş gücü girdileri, (L): arazi girdileri, $A = CI^x.L^{1-x}$ üretim fonksiyonu, (C): katsayı olarak alınmaktadır. Bu sistemde izole şehrin maksimum büyüklüğü kontrol gurubu (lordlar) ve kontrol edilen ürünün (artı değer) maksimum olması ile çakışmaktadır. Bu durumda teknolojinin (ulaştırma ve tarım) müsaade edeceği (R) yani arazi yarıçapı, üretim miktarı ve nüfus ne olacaktır sorusuna cevap veriliyor ki, burada kontrol alanının yarıçapı (R) aynı zamanda feodal lord veya sipahinin de nüfuz ve otorite alanının ölçeği olmaktadır.

Şöyle ki; $(a_x\text{-}b)\ k.x = S$ hem artık ürün hem de ürünün pazara nakledilen kısmıdır. Böylece (S)nin sıfır olduğu uzaklık (R) olmaktadır. Üretim teknolojisi ancak bir kişinin tüketimine yeterse bu durumda şehrin teşekkül etmeyeceği, ilkel toplum düzeni

söz konusudur. (A_R) yani reaya üretimi, alınan aynî vergiler miktarından yüksektir. O halde (A_R -b) (I-KR) = O denkleminin sonucu olarak üretimin bir kişinin tüketimine eşit olmadığını düşünürsek denklemde

I-KR = O'dan, R = 1/K

sonucu çıkar. Bu artık ürünün belli biriminin belli uzaklığa taşınma fiyatı (K) ve azamî şehir-kır, kontrol edilen alan uzaklığı (R)nin ulaşım teknolojisine bağlılığını gösterir ki, sonuç denklem R = 1/K da; (R) hem feodal beyin kontrol edeceği alanın reel uzaklığını miktar olarak gösterir, hem de onun otorite ve kontrolünün sınırını belirtir. (K), kervan ulaşımında yüksek meblâğlara ulaşır ve mesafe ile doğru orantılı olarak artar. (K), büyüdükçe (R) sıfıra yaklaşır. (K) sonsuz olunca otorite ve kontrol sıfır seviyededir. Buna büyüme paradoksu deniyor; yeniçağlarda bu yüzden kara imparatorlukları değil deniz imparatorlukları güçlenmiştir. Zira Tekeli'nin işaret ettiği gibi (K), deniz ulaşımında kara ulaşımı gibi yüksek meblâğlar tutmamaktadır. Buradan çıkan sonuç teknoloji ve artı değer kontrolünün Osmanlı İmparatorluğu'nda da sanayi öncesi bir karakter, yani sınırlılıktan dolayı *adem-i merkeziyetçilik* gösterdiğidir ve bürokratik merkezci organizasyon farklılığı bir manipülasyondan başka bir şey değildir.

Prof. Kıray'ın Osmanlı imparatorluğunun köylü yapısının çözülmesindeki gecikmeyi tarımsal teknolojiye bağlayarak açıklaması da aynı şekilde şehir ve köy ilişkilerini ele almaktadır. Öyle ki aynı şekilde o da tarımsal üretimin belirli bir izole merkezde toplandığını söylemekte ve artı üründe artış görülmeyişinin sebeplerini, ziraî teknolojide öküz ve sabandan öteye geçememeye bağlamaktadır ki coğrafî şartlar ve demografik özellikler bunda etkendir. Böylece tarımsal alanda artı ürünün büyümemesi, kırsal alanda mal talebi yaratmamakta ve şehirlerde nüfus artışını ve daha fazla meta üretimini engellemektedir. Bu doğrudan doğruya lonca üretim sisteminin devamı ve mübrem mallardan ziyade egemen sınıflara yönelik lüks maddenin üretilmesinin devamı demektir.

Görüldüğü gibi bölgesel analizlere, kır ve şehir sosyolojisinin tekniklerine dayanan bu iki yaklaşım birbirini tamamla-

makta* örgüt tahliline dayanan açıklamaların karışıklığını bir ölçüde ortadan kaldırmayı amaçlamaktadırlar. Osmanlı tarihinde; tarımsal teknoloji, kırsal alanda toplumsal gurupların ilişki çerçevesi, kentlerin nüfusu, üretim teknolojisi gibi konular üzerinde araştırmalar ilerledikçe, bu karışıklıklar ortadan kalkacak ve daha sağlıklı yargılarda bulunmak olanağı elde edilecektir.

İlâve Okumalar

Ahmet T. Karamustafa, *Tanrının Kuraltanımaz Kulları,* çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2007.

Fuat Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu,* TTK Yay. Ankara 1959.

Gyula Kaldy Nagy, "Timar Sisteminin Macaristan'da Tarımsal Üretime Etkisi", *TTK Belleten,* XXXVIII/151, Temmuz, Ankara 1974, s. 502 vd.

Halil İnalcık, *Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid (Hicrî 835 Tarihli),* TTK Yay. Ankara 1954.

________, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I,* TTK Yay. Ankara 1954.

________, *Ottoman Empire (The Classical Age),* Weidenfeld of Nicholson, London 1973. Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600),* çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

________, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *TTK Belleten,* XXIII/23, Ekim 1959, s. 575-610.

________, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica,* II, 1954, s. 103-129.

________, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914,* ed. Halil İnalcık - Donald Quataert, Cambridge University Press, 1994, içinde,

* Her iki yazarın da ileri sürdükleri bu varsayımın, henüz geniş ölçekte verilerle desteklenen bir eserde topluca verilmediğini belirtelim. Ancak anılan makaleler bu konuda aydınlatıcı olmaktadır.

s. 9-409. Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I: 1300-1600,* çev. Halil Berktay, Eren Yay. İstanbul 2000.

Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri,* Hacettepe Üniversitesi Yay. XII, Ankara 1975, s. 231-296.

Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* I, DTCF Yay. TTK Basımevi, Ankara 1959.

________, *Celâlî İsyanları,* DTCF Yay. TTK Basımevi, Ankara 1963.

Nedim Filipoviç, "Bosna Hersek'te Timar Sisteminin İnkişafı", *İÜİF Mecmuası,* XV/1-4, 1953-54, s. 155-188.

Ömer Lütfü Barkan; *XV ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî Malî Esasları, I, "Kanunlar",* Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1943.

________, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İÜİF Mecmuası,* XV/1-4, Ekim 1953 - Temmuz 1954, s. 209-237.

________, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Teşekkülü Meselesi", *SBF Dergisi,* I/2, 1944, s. 343-346.

________, "Osmanlı İmparatorluğu "Bütçe"lerine Dair Notlar", *İÜİF Mecmuası,* XV/1-4, 1953-54, s. 238-250.

________, "Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri,* Hacettepe Üniversitesi Yay. XII, Ankara 1975, s. 1-25.

________, "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü", *Ülkü Dergisi,* IX/3, 1937.

Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu* (The Rise of the Ottoman Empire), çev. Fahriye Arık, Şirket-i Mürettibiye Basımevi, İstanbul 1947.

ALTINCI BÖLÜM

Osmanlı Devletinin Merkez ve Taşra Örgütü

Osmanlı Devletinin Merkez ve Taşra Örgütü

Osmanlı yönetim örgütünü, *merkez* ve *eyalet* başlıkları altında incelemek, kurumların fonksiyonları kadar aralarındaki hiyerarşik ilişkiyi kavramak bakımından da yararlıdır.

Merkez örgütünü ise şu başlıklar altında incelemek mümkündür: *a.* Padişah ve Saray *b.* Divan-ı Hümayun ve ona bağlı bürolar *c.* Vezir-i azam ve Bab-ı âli *d.* Bab-ı fetva ve İlmiyye örgütü *e.* Defterdarlık ve Maliye örgütü *f.* Kapıkulu Ocakları ve Donanma.

Osmanlı merkez örgütünü bu bölümler altında ele aldıktan sonradır ki, eyaletlerdeki örgütlenmeyi gözden geçirebiliriz. Bu aynı zamanda modernleşme döneminde yönetim yapısının geçirdiği değişiklikleri de inceleyebilmemize yardımcı olur. Osmanlı merkez örgütünün başında Padişah ve Saray yer alır.

A. Osmanlı Padişahı ve Saray

Osmanlı merkez örgütünün en başında gelen kişi bizzat padişahın kendisidir. Osmanlı hükümdarları ilk zamanlarda *Bey* ve *Han* gibi unvanlar taşımışlardı. İlk üç hükümdar birer mutlak monark sayılmakla beraber henüz askerî bir geleneğin etkisi sürdüğünden, sade bir protokole, *örf, âdet* ve *istişare*ye dayanan bir yönetim göze çarpmaktaydı. Henüz etrafında hatırı sayılır nüfuz guruplarının ve hanedanların temsilcileri vardı. Osmanlı hükümdarları onların arasında savaşçı kişiliği ve yetenekleriyle sivrilen *primus inter pares* (eşitler arasında birinci) yöneticiydi. Yıldırım Bayezid'den (1389–02) itibaren *Osmanlı Padişahı* şaşaalı bir protokolü ve mutlak bir hükümdar kişiliğini benimsedi. Fakat *Osmanlı Padişahı* tipini

asıl yaratan hükümdar, Fatih Sultan Mehmed'dir (1451–81). Birçok yazar *Osmanlı Padişahı* tipini onun kanunları, koyduğu protokol esasları ve kişiliği etrafında incelemekte bu sebeple haklıdırlar.

Hükümdar olmak için hanedana mensup olmak gerekir. Oğuz boylarında ve Selçukîler'de görüldüğü gibi, ülkenin hanedanın müşterek malı addedilmesi ve dolayısıyla her hanedan üyesinin veraset hakkı bulunması gibi bir durum Osmanlılar'da terkedilmiştir. Ancak veraset meselesi zaman içinde kan dökülerek çözümlenmiştir. İlk Osmanlı hükümdarları hep hükümdarın büyük oğlu idi. Burada *primogenituras* (büyük oğul'un tahta çıkması) sistemi benimsenmiş gibi görünüyor. Ancak bu bir kurumlaşmadan çok, büyük oğulların tesadüfen bu makama lâyık kimseler olmaları ve *Uc*da yönetici kumandan olarak bulunup otorite ve gücü ellerinde tutmalarından ileri gelen bir durum olmalıdır. I. Murad zamanında (1362–89) Savcı Bey olayıyla veraset kavgası başlar ve bundan sonra şehzadeler Rumeli sancaklarına tayin edilmezler. İlk defadır ki Yıldırım Bayezid kardeşi Yakub Çelebi'yi katlettirmiştir. Özellikle Çelebi Sultan Mehmed (1413–21) uzun taht kavgası sonunda, kardeşlerini katlettirmiş ve "Bir memlekette iki padişah barınamaz." diyerek durumu meşrulaştırmıştır. Fatih Kanunnamesindeki *"...ve evladımdan her kimesneye saltanat müyesser ola, karındaşın nizam-ı âlem için katletmek münasibdir, ekser ulema dahi tecviz etmiştir"* hükmü veraset sisteminden çok hâkimiyetin caiz gördüğü kardeş katlini kanunlaştırıyor. III. Mehmed (1595–03) tahta çıktığında bazısı emzikte olan ondokuz kardeşini bu yüzden katlettirmiştir. Nihayet bu kanlı saltanat, I. Ahmed'den (1603–17) sonra tahtı hanedanın en yaşlı erkeğine bırakan *ekber ve erşed* (*senyoritas*) prensibinin yerleşmesiyle hafiflemiş gibidir. Ancak şehzadeler de bundan sonra sancaklara tayin edilmemiş, sarayda Harem'de *kafes*e kapanıp kalmıştır. Buna rağmen hayatları gene de cellât korkusu altında geçtiğinden, tahta bazen I. İbrahim (1640–48) gibi kapalılıktan sinir krizlerine yakalanan hükümdarlar çıkmıştır.

Osmanlı hanedanının hâkimiyetinin meşru kaynağı bütün geleneksel devletlerdeki gibi Allah'a dayandırılmaktadır. Orta Asya *Oğuz* geleneklerinden beri Türk hakanının otoritesinin meşruluğu, onun soyunun ancak efsanevî hükümdar *Oğuz Han'ın neslin*den gelmesiyle mümkündür. Bu yüzden bütün göçebe geleneğini izleyen Türk devletleri gibi, Osmanlılar da daha baştan *Oğuz Han'ın neslin*den geldiklerini iddia ederlerdi. Kroniklerin, hanedanın soy ağacını bu efsanevî hükümdara kadar götürmeleri de bu ilkeye dayanıyordu. Esasen Asya'nın Türk kavimlerinde hâkimiyetin meşruiyeti; ya *Oğuz Han'ın neslin*den veya *Cengiz Han neslin*den olmakla formüle edilmiştir. Oğuz Han soyundan gelmek tamamen uydurma *şecere*lerle ileri sürülen bir iddia idi. Bunun için daha ilk zamanlarda egemenliği meşrulaştırmak bakımından bazı siyasî formüller ileri sürülmüştür. Sülâlenin Oğuz Han'dan geldiğini ve kıl keçeli çadırda bütün Türkmen boyları tarafından Osman'ın Han seçildiğini tekrarlamak bu meşrulaştırmaya dayanıyor. Buna göre Osmanoğulları'nın geldiği *Kayı* boyu Oğuzların en asil tabakasıdır. Bunu bir takım dinsel kaynaklı ve Osmanoğulları'nın egemenliğini ilâhi bir kaynağa bağlayan hikâyelerin varlığı desteklemektedir. Genellikle *Oğuz Han'ın neslin*den gelmek ve Türkmen geleneğini izlemek Osmanlı vakanüvislerinin yakın zamanlara kadar en çok üzerinde durdukları bir motifti. Şu kadarını belirtelim ki Joseph Hammer'den bu yana, bu motif modern yazarlarca da pek benimsenmiş ve romantik dönemin tarihçiliği; *Türkmen, Çadır, Aşiret* motifleri üzerinde *"Aşiretten cihangirane imparatorluğa"* tezini işlemiştir. Belirtildiği gibi Altınordu mirasçısı devletlerde de benzer törelere düşkünlük ve *Cengiz Han soyu*ndan gelme motifi vardı. Örneğin Kırım hanları olan Giraylar Cengiz Han'dan geldikleri için, soylarının asaletini büyük önemle öne sürmüşlerdi. Osmanlıların *Oğuz Han nesli* efsanesi bugün artık tarihî gerçeklik bakımından bir önem taşımıyor. Ancak hanedanın meşruiyetini ve egemenliğini kabul ettirmede başvurulan bir siyasal formül olarak önemi açıktır[1].

---

[1] Bu konudaki tartışmalar için şu esere bakılabilir: *Osmanlı Devleti'nin Ku-*

Kıpçak boylarından örneğin, Altınordu ve Kırım hanlarının *Cengiz soyu*ndan geldiği sabit olduğu halde, Timur'un Cengiz Han'dan geldiği iddiası pek doğru değildir. Ancak böyle iddiaları her hükümdar ileri sürmüştür. Bundan başka Osman Gazi'nin gördüğü rüyada, karnından çıkıp büyüyen bir ağacın dünyayı kaplaması ve bu rüyanın Şeyh Edebalı tarafından hanedanın dünyaya hâkim olacağı şeklinde yorumlanması gibi rivayetler de, onun hâkimiyetini meşrulaştırmak için ortaya atılan benzer bir siyasî formüldür.

Hükümdar hanedanlarının çıkışlarını böyle mistik rivayetlerle açıklayıp, hâkimiyetlerini ilahî bir olaya dayandırılmaları salt Türkler'e özgü bir âdet değildir. Rus hanedanı Rürikler de böyle bir formül kullandılar. Hatta İstanbul fethedilince *Cihan Patriki*'nin İstanbul'dan suya atılan tacının ve Bizans imparatorluk alâmetlerinin yüzerek Baltık kıyılarına vardığı ve Roma hâkimiyetinin Rusya'ya geçtiği iddia edildi. Rürikler uhrevî bir hanedan olduğundan, başka hanedanlara taht hâkimiyetinin zarar getireceğine inanılıyordu. Romanov hanedanında çarların her birinin başına gelenlere bakarak buna inananlar halen vardır. Avusturya Habsburgları ve Bourbonelar'ın egemenliği ele alışlarını birer ilahî işarete bağlayıp saltanatlarını meşrulaştırdıklarını belirterek bu konuyu kapatalım.

Osmanlı şehzadeleri yukarda da belirtildiği gibi, 17. asra kadar sancaklara tayin edilir, idare ve askerlik işlerini öğrenirlerdi. Veraset konusunda, başkente yakın sancaklarda bulunan şehzadeler fiilen üstünlük sahibi idi. Ancak taht kavgaları her zaman görülmüştür. II. Bayezid'e (1481–1512) karşı Cem Sultan'ı, Şehzade Ahmed'e karşı yeniçerilerin desteğinde Yavuz Selim'i (1512–20) görürüz. Selim babasını tahttan indirmeğe muvaffak oldu. Şehzadelerin sancağa çıkması nüfuz ve taraftar kazanıp, taht kavgasına girişmelerinin sebebi olarak görüldü. Bu kısmen doğru idi de. Bu yüzden III.

---

ruluşu. Efsaneler ve Gerçekler, Tartışma / Panel Bildirileri (Ankara, 19 Mart 1999), İmge Kitabevi Yay. Ankara 2000.

Mehmed'den (1595–03) sonra şehzadeler yavaş yavaş sarayda hapsedildi. Tahtın müstakbel varislerinin haremde *kafes* denen hücrelerinde cellât korkusu altında bekleşmeleri, onların iyi eğitim görmelerine engel oldu. Osmanlı hükümranlığının son senelerine kadar şehzadelerin iyi bir eğitim görmemesi bu gelenekten ileri gelir. İlk defadır ki son Halife Abdülmecid Efendi (1922–24) kendisi daha veliahdken çocuklarını iyi eğitim görmeleri için Viyana'ya yollamış, yurt içinde de iyi eğitim görmelerine dikkat etmişti. Osmanlı şehzadesi özellikle 19. yüzyılda dış münevver muhitle bağlantı kuramayan kimse idi.

Osmanlı padişahı 15. yüzyılda artık Oğuz boylarının hanlığından çok bir *Roma Kayzeri* olmayı benimsemiştir. Bunun yanında bütün İslâm hükümdarları gibi, Müslümanlar'ın koruyucusu ve *emîri* olduklarını iddia ederlerdi. Fatih'ten beri Mısır Memlûkleri'ne karşı takınılan tavır bunu gösterir. Bu tutum imparatorluk olgusuyla bir bütünlük meydana getirir. Esasen Osmanlı hükümdarlarının *hilâfet* müessesesiyle olan ilişkilerini incelemekte yarar vardır. Fakat daha önce Osmanoğulları ile ilgili bazı ayrıntıları üzerinde duralım:

Osmanoğulları Hanedanı: *Hanedan-ı Âl-i Osman*

Saray padişahın evi ve imparatorluğun idarî merkezidir. Osmanlı hanedanı İslâm dünyasında ve hatta *Bourbonne*lar hariç Avrupa'da en uzun hükümran olan hanedandır. Bourbonnelar arada bir evlilikle *Navarre* hanedanı ve daha evvel *Capette* ile karışarak uzun bir tarihi yaşamışlardır.

36 Osmanlı padişahına fetret devri 1402-1413 döneminde Musa Çelebi, Emir Süleyman gibi hükümdarlar dahil değildir. Bu sebeple bazı yazarların aksine Süleyman Kanunî'ye II. Süleyman diyemeyiz. Osmanlı aileleri ve Osmanlı padişahları daha önce 16. yüzyıl başlarına kadar diğer hanedanlarla evlilikler yapmışlardır. Hükümdar hanedanlarıyla evlilik yoluyla bu tür akrabalık Kanunî devrinde terkedilmiştir. Bu terkte hâkimiyeti paylaşmama endişesi vardır.

Hanedanda soy padişah ve oğulları şehzadelerle devam eder. Taht varisi önceden, çatışma veya vüzeranın gizlice seçimi ile gelirdi. 17. asırdan itibaren ekber evlât değil, sülalenin en yaşlı üyesinin tahta geçirilmesiyle sorun çözüldü. Hanedan, Kanunî Süleyman – Hürrem, I. Ahmed – Kösem, İbrahim – Hadice Tarhan'ın çocuğu IV. Mehmed – Gülnuş Emetullah Sultan ve nihayet II. Mahmud gibi Cemaat başı olan hükümdarların sulbünden yürümüştür.

Altı asırlık imparatorluk tarihinde isyanlar vardır. Bizzat I. Bayezid (Yıldırım) esir düşmüş, ülkesinden yad ellere sürüklenip götürülmüş, ama ardından hiçbir başka hanedan tahtı ele geçirememiştir. Hatta Anadolu, Timur'la bir olup ona ihanet eden eski hanedanlarla doluydu; ama fetret devrinde taht için kavga edenler gene onun evlâtları, hanedanın erkek üyeleri olan Osmanlı şehzadeleriydiler. Sekizinci padişah *hal'*edildi (II. Bayezid, hal'eden ise oğludur). 17. asırda tam dört padişah beş kere hal'edildi; birisi dahi rezilane biçimde katledildi (II. Osman) diğeri gaddarca hapsedildi ve boğduruldu (İbrahim). 18. asırda iki hal' vakası daha (II. Mustafa ve III. Ahmed) görülür. Devlet adamlarının hayat ve hukukunun teminat altına alındığı 19. asırda III. Selim, IV. Mustafa (II. Mahmud'a da isyan edildi, *vak'a-i hayriyye* olmasa hal' edilecekti) Abdülaziz, V. Murad, II. Abdülhamid hal'edilmişlerdir. Üstelik bu vakalarda kanlı entrikalar, cinayet şüpheleri de görülür. Ama altı asır boyunca hiç kimse Osmanoğulları ailesini uzaklaştırmayı ve tahtlarına geçmeyi düşünmedi; böyle düşünenlerden sırf hükümdarlar değil, etraftaki halk da hoşlanmadı. Türk hâkimiyet telakkisine dayanan ve asırlar içinde yerleşen kanaatle, Osmanoğulları'na bir kutsallık atfedilmiştir. Hâkimiyet onlarındır. Nitekim Rusya tarihinde de hâkimiyetin *Rürikler* hanedanından alınmasını gasp ve uğursuzluk olarak telâkki edenler vardı ve onlar *Romanovlar*ın başına gelen, izahı zor ölüm, suikast, tahttan indirme ve son çarın feci akıbetini bu keyfiyete bağlayarak izah ederler. Osmanlı hanedanının hayatında harem, kadınlar ve cariyelerden doğmuş yüzlerce prens ve prensesten söz edilir; fakat 1924 Mart'ında Türkiye dışına sürülürken, TBMM'den Emniyet Müdürlüğüne gönderilen listede 37 *şehzade* (im-

paratorluk prensi), 42 *sultan* (imparatorluk prensesi), 27 *kadınefendi* ve şehzade eşi (bunların gitmeleri kendi istekleriyle olmuştur), 17 *damat,* 16 *beyzade* (sultanoğlu), 15 *hanımsultan* (sultankızı) vardır. Bu hesapça sürgüne giden hanedan azası 79 kişidir. Bugün ise Fransa'da teşekkül eden ve Fransız Resmi Gazetesi'nin 1 Temmuz 2000 tarihli nüshasında statüleri yayınlanan hanedan azasının, Osmanlı miras ve kültürünü (*çokuluslu, çokdinli* ibaresi var) yaymak ve yaşatmak için Paris'te kurduğu dernek vardır (Adresi: 10, rue Edmond Guillot, Paris). Derneğin kaynak olarak kabul ettiği "1 Temmuz 1901 Hanedan Kararnamesi"ne göre; Hanedan-maison d'Osman'ın üye sayısını 1995 yılı itibarıyla 24 şehzade 24 sultan olarak tespit etmiştir (bu sayı eşitliği tesadüfidir). Sayı azlığı hanedanın da asrımızda şehirli bütün insanlar gibi az çocuk yapıp yetiştirmesiyle ilgili olmalıdır. Henüz saltanat kalkmadan önce hanedan azasının kayıtlı olduğu *Hanedan Defteri*'nde yer alan son isim 1921 doğumlu Neslişah Sultan'dır[2] (Şehzade Ömer Faruk Efendi ile Sabiha Sultan'ın kerimeleri, dolayısıyla VI. Mehmed Vahideddin ve son Halife Abdülmecid'in torunları). Sonraki sultan ve şehzadeler Osmanlı saltanatının sona ermesinden sonra doğdukları için bu defterde kayıtlı değildir ve statüleri yukarıda değindiğimiz gibi aileyi temsil eden kuruluşlar tarafından tespit edilir. Şehzadelerden birinin padişah olduğu gün kardeşlerinin boğdurulduğu söyleniyor. Bu bir kural değil, istisnadır. Taht kavgası ve bu tip cinayet ve idamlar, diğer ülkelerin hanedan kavgalarından daha şiddetli veya daha kanlı değildir. İktidar için doğan insanlar, iktidarı kaybedince çok pahalı bedel öder ve padişahla oğlu veya kardeşi herhangi bir baba-oğul veya kardeşler ikilisine benzeyemez. Başka ailelerin iç kavgaları evde kalır; hanedanın kavgası milletin fetretine ve binlerce insanın kanına mal olur. Cem Sultan ve II. Bayezid kavgası, fetret devrinin kavgaları ve "Düzmece Mustafa" vakasını hatırlamak yeter. Bu kâbusla Kanunî Sultan Süleyman iki

---

[2] BA, *Hanedan-ı Âl Osman Defteri,* II, s. 94. Bu defterin kopyası ve hanedanın bugünkü durumuyla ilgili bilgiler için Murat Bardakçı'ya teşekkür ederim.

oğlunun siyasetine emir verdi. Halk bu gibi idamları tasvip etmez; dedikodular, padişahı yeren şiirler ortalığı kaplar. Mustafa vakasındaki gibi asker kısmen ayaklanır. Ama unutmayalım, hayatı bağışlanan şehzadelerin isyan ettiği veya onlar adına başkalarının isyan kışkırttığı da bir vakıadır[3].

Osmanlılar 16. asırdan sonra doğulu Müslüman hanedanlarla evlilik bağı kurmadılar (Son bu tip evlilik, Kırım Hanı Mengli Giray Han'ın kızı Hafsa Sultan ile Yavuz Selim arasındadır. Çiftin çocukları Muhteşem Süleyman Han'dır. Mamafih Hafsa Sultan'ın menşeini böyle görmeyen Çağatay Uluçay gibi tarihçiler de vardır). Padişah oğulları (şehzadeler) cariyelerle evlendi, padişah kızları da yerli hanedandan olmayan devşirme paşalar veya halktan çıkan rütbe sahipleriyle evlendiler. Sultanlara kötü muamele, saygısızlık etmek, uygunsuz yaşamak gibi sebeplerle bir sultan, herhangi bir zevceye göre, kolayca koca boşama talebinde bulunur ve boşanırdı (buna *ismet hakkı* denir). Osmanlı tarihindeki en gürültülü örnek olarak Sadrazam Lütfi Paşa ile Kanuni'nin kız kardeşi olan zevcesi Şah Sultan arasındaki boşanma davasını hatırlayalım. Şehzadelerin mürüvveti mükellef sünnet düğünleridir, şehzadeye düğün yapılmaz. Düğün sultanlar (imparatorluk prensesleri) için yapılan mutantan evlilik töreniydi.[4]

Son devirde hanedan o zamanın hukukî statüsünü teşkil eden kanun gücünde kararname (1920 yılı, 8 Kânûn-i sâni 1336) ve daha önceki benzer metinlerde ve bizzat an'anenin kendine göre; padişahların erkek evlâdı ve tahta geçmeyen şehzadelerin dahi erkek evlâdı olan şehzadelere (*Efendi* olarak anılır ve "Devletlu, necabetlu efendi hazretleri" diye hitap edilir) şehzade kızları ve tabiî padişah kızları *Sultan*dır (imparatorluk prensesi) "İsmetlu ve devletlu sultan hazretleri" diye hitap edilir (Kararnamenin ikinci maddesi). Sultan unvanı, prenseslerde isimden sonra, padişahlarda isimden evvel kullanılırdı. Şehza-

---

[3] Bu konuda aydınlatıcı bir çalışma Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Kardeş Katli,* Eren Yay. İstanbul 1997.

[4] Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi -2- Medeniyet Tarihi,* Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1998, s. 21.

delere son zamanda artık Sultan denmez, Efendi denir (Abdülmecid Efendi gibi). Son Halife Abdülmecid de hükümdar olmadığı için kendisine Efendi denmiştir. Sultanların kız ve oğullarına *Hanımsultan* ve *Sultanzade* denir (Sultanzade'ye *Beyefendi* diye hitap edilir). Bu son zümre hanedan azası değildir. Hanedan mensubudur, ailedendir. Onların çocukları ise sıhriyet ve aileden olma dışında hukuken hiçbir şekilde hanedanla bağlı değillerdir. Hatta kendilerine yabancı diller ve çevrelerde de prens veya prenses denmez. Görüldüğü gibi Osmanoğulları ailesi, Habsburglar'ın aksine ailenin hukukî üyelerinin sayısını dar tutmuştur. Bunun gibi, yabancı hanedanlarda rastlanmayan bir başka husus *Kadınefendi*lerdir. Padişah eşleri, bir "padişah validesi" olmadıkça Sultan unvanı taşımaz. Bunların bazıları istekleri üzerine 3 Mart 1924 kanununun tatbiki dışında bırakılmış ve Türkiye'de oturmaya devam etmişlerdir.[5] Osmanlı hanedanı 16. asırdan itibaren başka hanedanların kadın üyeleriyle siyasî evlilik sistemini terk etmiş ve âdeta yeryüzünde hâkimiyetin iç ve dışta bu gibi ittifaklardan kaçmakla mümkün olduğunu düşünmüş olmalıdır. Şüphesiz "*Bellum gerant alieni, tu felix Austria, nube!* — başkaları savaşsın, sen evlen, ey mutlu Avusturya" sloganını benimseyen ve izdivaçla Avrupa'nın yanı sıra hatta Amerikalar'ı elde eden ama o kadar da ani kaybeden[6] Habsburglar örneğinin tersi bir durum ve anlayıştır, bu. Eski devirle (15- 18. asırlarla) son devir arasında fark yoktur. Tanzimat'tan sonra da prensler ve prensesler ailenin üyesi olarak yaşayışlarını an'aneye göre tanzim eder ve tahsisatlarını tabiî aile reisinin (padişahın) tasdikiyle alır. Hatta seyahat ve dış seyahat de izne bağlıdır. Bu evlilik ve boşanma için de böyledir. Herhangi bir mesleği icra etmeleri izne tâbidir. Askerlik mesleğine girmeleri serbest olduğundan hanedan erkekleri bu dalda seçkin kimseler de yetiştirmiştir. Siyasetle uğraşmaları, seçmek veya seçilmek ise yasaktı. Belediye seçimine,

---

[5] Murat Bardakçı, *Son Osmanlılar,* Pan Yay. 6. Baskı, İstanbul 2000, s. 6.

[6] V. Carlos ile kardeşi Ferdinand'ın imparatorluğu pay ettikleri ve İspanya tacına önemli bölümün, Avusturya'ya ise sadece Mukaddes Roma'nın (Roma İmparatorluğu arazisinin) bırakıldığını hatırlayalım.

Şehremaneti azalığına dahi talip olamazlardı. Ailenin uyduğu temel bir kural; hanedan üyelerinin mutlaka bir zenaate ve beceriye sahip olmalarıydı. Sporculuk (Sultan Abdülaziz'in pek tekrarlanan ve bilinen pehlivanlığı, IV. Murad'ın okçuluğu ve savaşçılığı) ve savaşçılık dışındaki sanatlar ve zenaatlerdir, bunlar; Kanunî Sultan Süleyman kuyumcudur, IV. Murad hattat ve bestekârdır, III. Ahmed hattattır. III. Selim en ünlü bestekârdır, padişahlığı âdeta kısmî iş gibidir (yazısı da çirkindir). II. Mahmud da bestekârdır. Sultan Abdülaziz, çok kimse bilmez, pehlivandan çok *alla turca ve alla franca* bestekâr ve bilhassa ressamdır. II. Abdülhamid hükümdar olmasa, devrinin en iyi *tersim* (*designe*) sahibi marangozu olurdu. Eserlerine (mesela İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri arşivi dolaplarına, üniversitenin koridorlarında atıl olan kütüphaneye vs.) bakınca İstanbul'un ünlü mobilyacılarını geçtiği görülür.

Osmanlı ailesi bütün hanedanlar içinde en kozmopolit evlilikleri yapmakla tanınır. Bu yüzden hanedan azası ve mensupları arasında müstesna güzellikte ve zekâda prensesler ve prensler vardır. Normal olarak bir sultanın (prensesin) evliliği paşalardan, vezirlerden birine bir iltifat olarak değerlendirilir ve padişah kızı sultanların dışında, hasekilerin dahi ne aile şeceresinde önemli yeri, ne de haklarında çok bilgi vardır. Kendileri hakkında geniş bilgi sahibi olamadığımız padişah anaları pek çoktur. Bu cariyelerin cahil kadınlar olduğu tekrarlanagelen bir slogandır. Öyle olanlar var ise de, ortalamanın üstünde eğitim görenler de vardır. O günün Osmanlı sarayının Enderun'u gibi, Harem dahi genç cariyelerin eğitildiği bir kurumdur. Nitekim Hürrem Sultan gibi Türkçeyi iyi öğrenen ve şiir de yazabilen bir zeki kişilik buna örnektir; Osmanlı tarihinin *şairler asrı*nda kendi beyitlerinden söz ettirebilmiştir. Osmanlı haremine gelen cariyeler mutlaka padişah ve şehzadelere sunulmak için gelmez; nitekim Harem-i hümayunda cariyeler dairesinin girişindeki Arapça kitabenin Türkçesi "Ey kapıları açan Allah'ım, bizlere de hayırlı kapılar aç" olup bu

dilek bu müesseseyi bir parça anlatır.[7] Sarayda cariyelerin Enderun zabitleri veya diğer rütbelilerle evlenmeleri umumi bir haldi. Mesela dul ve çocuksuz hasekilerden biri; II. Mustafa'nın dul hasekisi Hafize Hatun, Padişahın hatırasına hürmeten ancak yaşlı reisulküttab Bekir Efendi'yle (beyaz) evlilik yapmıştı.[8] Genelde padişah ölünce, valide sultan ve hasekileri Topkapı Sarayı'nı (Saray-ı âmire) terk edip Eski Saray'a (Bayezid'de) taşınırdı. I. Ahmed'in ölümünden sonra Eski Saray'a kapatılan ve ancak oğlu IV. Murad tahta çıkınca, otuz yaşlarında dokunulmaz valide sultan olarak saraya avdet eden Kösem Sultan'ın dramını hatırlayalım. Dünya tarihinin en zor hayat yaşayan ve en zeki hükümdar anası olmak zorunda olanlar, Osmanlı şehzade ve padişahlarının analarıydı. Özellikle şehzadelerin sancağa çıktığı dönemdeki taht rekabeti, oğulların analarının ıstıraplı hayatının sebebiydi.

Cariyelerin evlendirilmeleri ve azat edilmeleri yaygındı. Nitekim I. Abdülhamid yanında yetiştirdiği bir cariyeyi, 15 yaşına erişince tıpkı kendi kızları gibi birine vermek istemiş ve veziriazama bir hatt-ı hümayun göndererek; "Mahdumunuz mir-i ahur-ı samî (sadaret imrahoru) bey için cariye alacak diye müzakere olundu, benim küçükten terbiye olma cariyem vardır. Nezdinizde münasib görülürse malzemesi görüldükte bad'el-ihrac alasın, münasib görülmezse billâhilazîm hatırım hoştur..."[9] Kuşkusuz ikbale erenler, dünyayı yöneten hükümdar doğurarak *Valide Sultan* olanlar, sarayı yönetenler, hazinedar kalfalığa kadar çıkanlar, hastalanıp fevt olanlar, çirkin olduğundan saraydan çırak edilemeyip hizmette kalanlar, bu hizmette terfi ve terfih eden veya edemeyenler; padişahın evinde de her yerde olduğu gibi mutlu ve mutsuzlar, talihi yaver gidenler veya gitmeyenler vardı. Harem ne bir keyif ve zulüm yeridir, ne de cennet-i âlâ. Topkapı Sarayı ve Harem; Osmanlı hükümdarının aile ocağıdır; kadın hizmetkârlarının yaşadığı ve

[7] Mualla Anhegger-Eyüboğlu, *Topkapı Sarayında Padişah Evi,* Sandoz Yay. İstanbul 1986, s. 47.

[8] Ç. Uluçay, *age,* s. 29.

[9] Çağatay Uluçay, *Harem,* II, TTK Yay. Ankara 1993, s. 30.

eski çağdan kalma hadım zabitan âdetinin sürdüğü yer, ama onun kendi evidir. Orada doğar, sancağa çıkmak âdeti kalktıktan sonra orada ömrü ve eğitimi geçer, orada sünnet olur (Hırka-i Saadet'te) ve ölünce naaşı bile gasil ve kefenlenmek için oraya getirilirdi.

Osmanlı sarayında Valide Sultan ve hasekilerin yabancı kan taşımaları nedeniyle (yerli kan taşıyan hükümdar eşi hiçbir ülkede makbul değildir, saraya yabancı gelin gelir) devlet işlerine karıştıkları söylenir. Sancaktaki son şehzade anası Mahidevran'dı (Ulu Şehzade Mustafa'nın annesi).[10] Aşağı yukarı bir asır içinde Hürrem, Kösem, Safiye, Nurbanu sultanlarla bir *Kadınlar Saltanatı*'ndan söz edilir (deyim popüler tarihçi Ahmed Refik'indir [Altınay]). Ne var ki Harem kadınlarının devlet işlerine müdahale geleneğine son veren, gelinini de (Gülnuş Emetullah'ı) politikadan uzak tutan, çocuk padişah IV. Mehmed'in annesi, safkan Ukraynalı, hanedanın büyük annesi Valide Hatice Tarhan Sultan'dır. Hanedanın tarihi henüz yazılmamıştır. Özellikle Rusya'nın ünlü tarihçisi İvan Zabelin'in çarların, çariçelerin günlük yaşamı üzerine yazdıkları gibi bir eser (ki bu eserle, Rus sarayında Bizans, Asyaî Türk ve Altınordu izlerinin de, Avrupa tesirleri kadar bulunduğu anlaşılıyor) gibisi, Rürikler ve Romanovlar'dan daha ilginç olan Osmanlı Hanedanı için kaleme alınmamıştır. Taraftar veya muhalif sloganların değil, bilinmeyen belgelerin kullanılmasıyla bu eser yazılacaktır.

Neslin tükenme noktasında sülalede tek erkek olarak hanedanı devam ettiren padişah, *cemaatbaşı* diye isimlendirilir. Mesela I. Süleyman (Kanunî) tahta rakipsiz ve tek şehzade olarak geçti, kendinden sonra gelenlerin annesi ve büyükannesi Hürrem Sultan'dır. Sultan İbrahim hapsedildiği günlerde, idam edileceğini anladığında önce çok direndi ve sonunda kaderine teslim olunca; "Elhamdülillah cemaatbaşıyım" dedi. Hanedan bundan sonra onun sulbünden ve Hatice Tarhan Sultan'la de-

---

10 Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem,* Oxford University Press 1993, s. 55 vd.

vam etti. Son cemaatbaşı Sultan II. Mahmud Han'dır. Saraydaki *Alemdar Vak'ası* sırasında IV. Mustafa onu da III. Selim gibi ortadan kaldırmak istemiş; ancak Cevri Kalfa adlı Harem hizmetlisi suikastçıların yüzüne kızgın kül atınca (Harem'de Altınyol'un başındaki merdivende) kaçıp kurtulabilmişti. Uzun bir fasıladan sonra, bu, Harem'in siyasete son etkili müdahalesiydi ve bir Harem kadını sade Şehzade Mahmud'un değil hanedanın hayatının kurtulmasında rol oynamıştı.

Osmanlı cemiyetinde Kırım Hanları (*Giray* sülalesi), Erdel beyleri ve zamanla tayinle değişen Eflak-Boğdan'daki *voyvoda* aileleri vardır. Bu hükümdarlar içinde Giraylar ve *Haşimî* soyundan gelen Mekke Şeriflerinin hanedanı, bölgelerinde değişmeden kalan yönetici ailelerdir. Hükümet konusunda irsî hâkimiyet imparatorlukta münhasıran Osmanoğulları'nındır ve veraset 17. asra kadar daima bir nevi iç mücadele ile intikal etmiş, iç savaş olmaması için kardeşlerin katline başvurulmuştur. 17. asırdan sonra veraset sorunu, *senioritas*, en yaşlı üye'nin tahta geçmesiyle bir ölçüde çözülmüştür. Bu usûlün son zamanda değiştirilmek istendiği biliniyor. Özellikle hanedanın Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz kolları (Mecidîler ve Azizîler) arasında bu usul bitmeyen bir gerilim yarattı.

Osmanoğulları ailesinin yaşadığı mekân olan Saray; hanedan azasının ilişkileri ve Harem-i hümayun halkının, sultanların yaşam ve eğitimi, 19. yüzyılda büyük gelişme ve değişim geçirmekteydi.

19. yüzyılda devlet reisinin yani aile reisinin ikametgâhı olan Osmanlı sarayı ve teşkilatı önemli değişiklikler geçirmiştir. Bu değişikliklerin eski an'aneleri tamamen ortadan kaldırdığını söylemek mümkün değilse de; 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başında Osmanlı sarayı kendisi için bir nevi an'ane icad etmektedir. Hanedanın ve sarayın tarihinde olmayan, ama onun altı asırlık tarihini vurgulamak isteyen kurumlar ve icad edilmiş âdetlerdi, bunlar... Mesela Ertuğrul yatı, gene muhafız kıtalarından birinin Söğütlü adını alması ve bu yörenin Karakeçili Türkmenleri'nden oluşturulması, son Halife

Abdülmecid'in bir *Cuma Selamlığında* Fatih Sultan Mehmed'in kıyafeti ile geçmesi gibi (bu adeta Rusya çarlarının 14. yüzyıl Rürik Hanedanı'nın kıyafetleri ile Moskova'da taç giymesi gibi bir geriye dönüş havası (*invention of tradition*), tarihî ilişki havası vermek için yaratılmak istenen an'ane gibidir. Bu tabiî son halifenin saltanat hevesi olarak değerlendirildi; galiba da öyleydi ve sürgün kararını çabuklaştırdı. Osmanlı sarayı yaygın ve sathî bilgiye dayanan kanaatlerin aksine 50 yıldan kısa bir süre içinde şaşılacak bir hızla, değişen dünyanın diplomasisine ve beynelmilel protokol şartlarına uyum sağlamakta, hanedan mensupları ve saray hizmetlileri bünye değişikliği geçirmekte, ama bu arada klasik Osmanlı saray teşkilâtının bazı temel müessese ve an'anatı da kendini koruyabilmektedir.

Bu meyanda belirtelim ki, 19. yüzyıl Osmanlı sarayı az tetkik edilmiştir. Konuyu aydınlatacak arşiv belgeleri (Hazine-i hassa) Yıldız arşivinin yeni tasnife açılan kısımları, kuşkusuz gazeteler, elçilik raporları incelenmeyi beklemektedir. Mabeyinde görevli yüksek memurların hatıratı bugüne kadar kullanılan şimdilik tek kaynaktır.[11] Bunlar da bu açıdan tasnifli olarak henüz pek kullanılmamıştır. Bu bölüm bu konuya bir giriş, bir deneme olarak değerlendirilmelidir. Osmanlı sarayının gerek klasik dönemi, gerekse modern dönemi üzerinde kaleme alınanlar, onun muasırı saraylarla hatta orta zamanlara ait imparatorlukların saray teşkilâtları üzerindeki anıtsal tetkiklerle karşılaştırılamayacak kadar azdır. Bu Osmanlı tarihçiliği için bir problem, bir nakîsedir. Bizans tetkikleri bu alanda daha ileridir ve yeniçağlarda Avrupa sarayları üzerine yazılan monografilerin eşine bizim tarihçiliğimizde rastlamak henüz

---

[11] Tahsin Paşa, *Abdülhamid Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931; Lutfi Simavi, *Sultan Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, İstanbul 1340 H. (1922); İsmail Müştak Mayokan, *Yıldızda Neler Gördüm*, İstanbul 1940; Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, I-II, İstanbul 1941-1942; Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, TTK, Ankara 1951; Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, Ankara 1984; Mary Mills Patrick, *Under Five Sultans*, London-New York 1929.

mümkün değildir. Örnek vermek gerekirse; Jakob von Krusenstolpe'nin Büyük Petro'dan I. Nikola'ya kadarki dönemde Rusya çarlarının sarayını ele alan eseri, nasıl modernleşen Rusya hükümdarlık kurumunu anlatıyorsa, yukarıda zikrettiğim İvan Zabelin'in Rus çarlarının ve ayrı ciltlerde çariçelerin ve çareviçlerin günlük hayatını ele alan anıtsal eserini burada hatırlamak yeter.[12] Batı dünyasında hükümdarlık kurumu el'an her düzeyde halkın ilgisini çekmekte, ayrıntılı monografiler yanında çeşitli düzeyde ve üslûpta genel eserler bugün de yayımlanmaktadır.

19 ve 20. yüzyıl Osmanlı sarayını geniş ölçüde hatırat tipi eserlerden izlemek durumundayız. 19. yüzyılda başta Dolmabahçe olmak üzere, Yıldız Sarayı hükümdarın ikametgâhı olmuş, Beylerbeyi ve Çırağan gibi sahil saraylar yanında; Küçüksu, Ihlamur, Topkapı ve Sultan Selim'deki gibi Sultan Abdülmecid'in yaptırdığı küçük kasırlarla hükümdarın ikametgâhı bir bütün olarak şehrin dört yakasına yayılmıştır. Hükümdarın yönetimi cülûs töreniyle başlar. Bu an'aneye muvafık bir biçimde cereyan etmekle beraber Sultan V. Mehmed Reşad ve Sultan VI. Mehmed Vahideddin'in cülusunda olduğu gibi kuraldışı törenler de olmuştur. Sultan Reşad'a Harbiye Nezareti Hünkâr Dairesi'nde *bey'at* edilmiştir. Bu istisnaî biat töreninin ilginç bir yanı da, cülus toplarının cülustan evvel atılmaya başlanmasıydı.[13]

19. yüzyılda *senioritas* denen, en yaşlı erkek hanedan üyesinin tahta çıkması kuralı aksaksız işlemiştir. Artık eskisi gibi ne hapis ne de kardeş katli görülür. *Tanzimat-ı Hayriyye*'nin veraset sistemine getirdiği sağlık buradadır. Ancak gene bu asırda senioritas sisteminden *primogenituras* diyeceğimiz padişahın ekber evlâdının tahta çıkması usûlüne geçiş de tartışılmış ve söz konusu olmuştur. Said Halim Paşa'nın sadaretinde Avrupa saraylarının hanedan hukuk ve protokolüne ait ni-

---

[12] İvan Zabelin,*Domaşnij Byt Russkih Tsarej,* I-II, Moskva 1895 ve 1915; Magnus Jakob von Krusenstolpe, *Der Russiche Hofvon Peter I. bis auf Nicolaus I.,* I. Hamburg 1855.

[13] Ali Fuad Türkgeldi, *Gördüklerim ve Işittiklerim,* Ankara 1951, s. 33-4.

zamnameler getirtilerek bunlardan bir nizamname hazırlanmak istenmiştir. Gene hanedanın bir sicili de hazırlanmış, bir hanedan komisyonu teşkili de Sultan V. Mehmed Reşad tarafından tasdik edilmiştir. Bu dönemin dedikoduları arasında, belirtildiği gibi tahta verasetin büyük evlâda geçirilmesi keyfiyeti dolaştığından, tab'an asabî olan Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi bir keresinde Şeyhulislam Esad Efendi'ye; "*Şer'an veliahdın hukuku nedir?*" diye sormuş, "*Şer'an Veliahdlık yoktur ki hukuku olsun*" cevabı verilince, veliahdın vehmi artmıştı.[14]

Tanzimat'tan sonra şurası bir gerçek ki veliahd ve diğer padişah biraderi şehzadeler ve bunların evlâdı gözetim altında ve cemiyet hayatından oldukça uzak yaşamışlardır. Bu onların tahsiline de önemli ölçüde mani olmuştur. Meselâ Sultan Reşad ki hafızası kuvvetli ve Farsçayı bu sayede iyi bildiği halde, coğrafyayı pek bilmezdi.[15] Meriç ve Fırat'ın karıştığı noktayı soran şehzadeler de olmuştur. Esasen hanedanın bütün üyeleri arasında bir imtizaçsızlık ve şüphe olduğu gerçekti. Nitekim kadınlı erkekli bütün Osmanoğulları'nın bir akşam yemeğinde bir araya gelmeleri ancak saltanat sona erdikten sonra Halife Abdülmecid'in tertiplediği bir ziyafetle mümkün olmuştur.[16] Saray 19. asırda, yaygın eğitime, mûsikî ve bilhassa Harem'de eğitim faaliyetine önem verdi. Yabancı dil öğrenen hanedan üyelerinin sayısı arttı. Protokolde, muayede ve ziyafetlerde Avrupa usûlüne geçildi, fakat Osmanlı sarayının özgün mutfağı muhafaza edildi ve hatta gelişti. Bu alanda Fransa sarayındaki veya İspanya ve Avusturya Habsburgları'nın özgün mutfağını fazlasıyla aşan bir zenginlikten söz edilmelidir.

19. yüzyılda saltanatları esnasında vefat eden sadece II. Mahmud ve oğlu Sultan Abdülmecid Han'dır. Sultan Abdülaziz ve V. Murad hal'edildiler ve II. Abdülhamid de aynı akıbete

---

[14] Türkgeldi, *age*, s. 120-1, 132-3.

[15] Türkgeldi, *age*, s. 269-75.

[16] Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid (Hâtıralarım)*, Ankara 1984, s. 242.

uğradı. 20. yüzyılda V. Mehmed Reşad padişah olarak vefat ettiği halde, halefinin yani son padişahın akıbeti de malûmdur.

Bu devirde hükümdarlar arasında çok kısa tahtta kalan V. Murad ve en uzun saltanat süren II. Abdülhamid yurtiçi gezilerinde bulunmadılar. Mamafih her ikisi de veliahd ve şehzade olarak Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatine katıldılar. II. Mahmud yurtiçi gezileri yapmış; Sultan Abdülmecid de böyle gezilerde bulunmuştur. Nihayet Sultan Abdülaziz ilk ve son yurtdışı gezisi yapan, Avrupa ülkelerine resmî ziyarette bulunan Osmanlı padişahıdır. Sultan Abdülaziz'in hukuken yurtdışı gezi sayılmamakla birlikte Mısır gezisi hem Mısır, hem Osmanlı tahtı için tarihî önem arz eden bir ziyaretti. Sultan Reşad sıhhati elvermediği halde yurtiçi gezileri yapmış, özellikle Rumeli bölgesinde bulunmuştur. Son padişah Vahideddin ise veliahdlığındaki Almanya gezisi hariç yurtdışı ve yurtiçi gezilerde bulunmamıştır. Tahtı terk ettiğinde dönmemek üzere yurttan ayrılmıştır.

Hanedan azasının yurtiçi ve yurtdışı gezilere çıkması *taraf-ı saltanat-ı seniyye*nin (Padişahın) iznine tâbiydi. Bu kanun gereğiydi. Dolayısıyla görevli olanlar ve bilhassa *silk-i askeriyye*de olanlardan Almanya ve Avusturya'ya giden ve bu vesileyle Alman Kayzeri ile Osmanlı Sultanı arasındaki yaver mübadelesinden istifade eden şehzadeler, damatlar ve bunların eşleri dışındakilerin, dünyayı görme ve yaşama imkânı pek olmamıştır. Geç 19. asır ve 20. yüzyıl başında yukarıda değindiğimiz değişiklik ve yenilik ise; Osmanoğulları ailesinde bilgili, dünya görmüş şehzadelerin yetişmesini sağlamıştır.

Uzun saltanatı sırasında Sultan II. Abdülhamid'in imparatorluğu daha çok yazılı sözlü bilgiler ve ünlü albümlerle izlediği biliniyor. *Yıldız Albümleri* dediğimiz bu koleksiyon daha çok bugün 19. yüzyıl Osmanlı tarihi için değerli bir kaynak oluşturmaktadır. Yıldız Sarayı'na ise onun devrinde Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa'nın deyimiyle vilayetlerden önemli, önemsiz her konuda, her gün yüzlerce şifreli yazının aktığı malûmdur. Daire-i kitabet'te valilerin, sefirlerin, kumandanların resmen bir vazife ile gönderilen zevatın

şifreleri vardı. Her gün bunlardan gelen şifreli telgrafnameler o kadar çoktu ki sabahtan akşama ve gece yarılarına kadar nöbetçi katip beyler bunları çözmeye yetişemezlerdi. Yıldız Sarayı'nın merkeziyetçi döneminde bilgi önce buraya akardı. Ekser halde Babıâli'den evvel, Saray birtakım olay ve meseleler hakkında teferruattan haberdar olmaktaydı.

Şüphesiz Saray teşkilâtı 19. yüzyılda önemli değişiklikler geçirdi. Sarayın dış hizmet koğuşları dışında; Enderun ve Harem klasik yapıyı oluşturur. Harem ayakta kalmış ve eski yapısını sürdürmüş gibiyse de, *Darüssaade Ağaları* özellikle Sultan V. Mehmed Reşad devrinde unvan ve protokoldeki yerlerini kaybettiler.[17] Harem halkının bu dönemdeki eğitimi, dış dünya ile ilişkileri değişik bir mahiyet arz eder ve artık Harem eski Topkapı'daki gibi değildir. Hanedan üyesi prensesler (Sultan) ve hanım sultanlar arasında iyi yetişenler olduğu gibi, Saraydaki halifelerin en gençlerine kadar okuma yazma ve bazı bilgiler öğretildiği, görevli muallime hanımların hatıratından anlaşılmaktadır.[18]

Padişah, kızlarının (Sultanların) ve oğullarının (Şehzadegân) babasıdır; kadınefendilerinin kocasıdır, ailenin reisidir, ama her şeyden önce devletin reisidir ve Müslümanlar'ın halifesidir. Eski bir imparatorluğun başındadır, eski bir sarayın ve hanedanın an'ane ve kurallarına o da uymak durumundadır. Bu yüzden kızı Sultanlar'la, kız kardeşi Sultanlar'la (bunlar imparatorluk prensesleridir) veya oğulları ve kardeşleriyle (imparatorluk prensleri) bazı hatıratta iddia edildiği gibi sık ve çok yakın ilişki kurduğu ve fazla muhabbet gösterdiği iddia edilemez. Zira böyle bir davranış, ailevî muhabbetin ötesinde bir politik tavır olur ki; hanedan içinde hükümdarın kaçınmak zorunda olduğu bir ilişki biçimidir. Galiba Osmanoğulları'nın da bir aile, ama *Padişah ailesi* olduğunu herkesin bilmesi, hadiseleri anlamak bakımından gereklidir.

---

[17] Tahsin Paşa, *Abdülhamid, Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931, s. 105.

[18] Safiye Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, İstanbul 1964; Leyla Saz, *Haremin İçyüzü*, haz. Sadi Borak, Milliyet Yay. İstanbul 1974.

Osmanlı padişahı *halîfe-i müslimîn*'di. Başlangıçta bu özgün bir unvan sayılmaz; ama 19. yüzyılda bütün dünya bunu kabul etti ve artık *halifelik* özgün bir görevdi. Halife: kelime anlamıyla izleyen (ardıl) demektir. Bu anlamıyla İslâm cemaatinde, reis yönetici ve Müslümanlar'ın peygamberinin vekili olarak kullanılır. Ancak bu anlamların ve yetkilerin hangisine sahip olduğu tartışmalıdır. Hilâfet kurumu daha başından, yani Müslümanlar'ın peygamberi Hz. Muhammed'in vefatından beri (632 yılı) münakaşalı olan, mahiyeti ve meşruiyeti (*legitimitaet*) İslâm siyasal düşüncesinin başlıca sorunsallarından olan bir konudur. Bir başka deyişle, Hilâfet aslında teoride tartışmalı olan, fakat pratikte çözümlenen bir kurumdur. Bununla birlikte pratikteki problemler de Hilâfetin tarihini ilginç ve araştırmaya değer kılan bir yöndür. Bugün hilâfet kurumu lağvedilmiştir ve restorasyonunun pek mümkün olmaması da pratikteki problemlerle ilgilidir.

Müslümanlar'ın kutsal kitabı Kuran'da halife sözü birkaç kere geçer. Fakat bu daha çok Hz. Âdem ve Hz. Davud gibi peygamberler için bildirilen bir niteliktir. Hz. Adem için 'Meleklerin halefi (ardılı) ve Allah'ın yeryüzündeki nizamını sağlayan, onun adına hükmeden' olduğu, Davut için ise, 'Allah'ın onu insanlara hakikati anlatmak ve Allah'ın yolundan ayrılmamalarını sağlamak için *Halife*' olarak gönderildiği bildirilmektedir. Müslüman cemaatinin ilk halifesi olan Ebubekir Allah'ın halifesi unvanını reddeder ve "ancak hazır olmayana halife olunur" der. Ebubekir'in halife unvanını kullandığı şüphelidir[19]. Kendisinden sonra gelen Halife Ömer ise Resulullah'ın halifesi unvanını Hz. Ebubekir'e bir saygı gösterisi olarak reddeder ve *Emîru'l-mü'minîn* unvanını benimser. Bununla birlikte İslâm tarihinde *Halifetu'llah* unvanını Hasan bin Sabit bir şiirinde Halife Osman için kullanmış; Emevi hükümdarı Abdülmelik ise, muhtemelen Bizans protokolüne özenerek bu unvanı almıştır. Abbasi halifelerinden El Memun (9. asır) bu unvanı zaman zaman kullanmıştır. Asıl

[19] Caetani, *Annali dell' Islam*-Amm. Wensinck – Kramers, *Handwörterbuch des Islam*, s. 251.

ilginci El Nasır (1180-1225) Selçukî denetimi altında zayıf bir iktidar sahibi olarak bu unvanı kullanmıştır. El Nasır'ın unvana *kaffatu'l- müslimîn* sözünü de eklemesi[20] onun bu makamı neredeyse üniversal bir dinî makam olarak yorumlanmasıyla ilgili olmalıdır. Ancak bunu bir papalık niyabeti anlamında almamalıdır. İslâm cemaatinde bu anlamda bir *klerikalizm*, bir ruhanî sınıf ve kurum yoktu.

İslâm cemaatinin liderliği meselesi, daha başlangıçtan muhtelif siyasî gruplar arasında mahiyet ve meşruiyet açısından münakaşalı olmuştur. İslâm hukukçuları (fukaha) ve siyaset teoricilerinin hilâfet kurumuna bakışları üç kategoride toplanabilir ki; bu görüşler, büyük ölçüde Halife Ali ve Şam Valisi Muaviye arasındaki *Sıffîn Savaşı*'ndan (M. 657) sonra şekillenip ortaya çıkmıştır.

a. Hilâfetin Kureyş kabilesinden (Hz. Peygamberin kabilesi) birine ait olması gerektiğini İslâm doktrininde en etkili biçimde El Maverdi *El Ahkâmu's-Sultaniyye* adlı eserinde savunur. Bu eserde halifede bulunması gereken şartlar da sayılıp tartışılır. Askerî ve idarî kabiliyet, cesaret ve fazilet, vücut ve ruhça sağlık, yeterli bilgi sayılan şartlar arasındadır. İslâm doktrini *hilâfet ve imâmeti* kadınlara yasaklamış gibi görünüyor. Ancak bu konuda Kuran'da aykırı bir hüküm yoktur. Eğer *Saba Melikesi* örneğini alırsak kadınların liderliği üzerinde düşünülebilir de..., görüşü son zamanın modernistleri tarafından ileri sürülmüştür.

b. İkinci görüş hilâfetin daha doğru deyimle imametin peygamber soyuna yani Ali ibn Ebu Talib ile peygamberin kızı Fatma'nın torunlarına (*ehl-i beyt*) ait olmasıdır. Bu görüşün taraftarları yani *Şia* fırkası, hilâfetin, Müslümanlar'ın peygamberi tarafından veda haccından sonra damadı ve kuzeni Ali'ye verildiğini ileri sürer. Devrin İslâm ulemasından El Şahrestanî bu görüşleri bildirir (*Kitaba'l-milel ve'n-nihal*).

---

20 Bernard Lewis, *The Political Language of Islam*, University of Chicago 1988, s. 44-5.

c. Üçüncü grup, Sıffîn Savaşı ve *Hakem Olayı*'ndan sonra iki tarafa da (yani Muaviye veya Ali) katılmayan ve bundan dolayı Haricî (dışta kalan) diye adlandırılan görüş sahipleridir. Onlara göre halife İslâm cemaatinin lideridir, seçimle gelmelidir. Soyluluk veya Kureyş kabilesinden olmak hiç şart değildir. Dindar, bilgili, liderlik vasfından bir Müslüman; gayr-i Arab veya bir köle dahi olsa halife seçilebilir. İdaresi ahlâk ve fazilete dayanmayan, şeriatten ayrılan bir Halife azil ve hatta idam bile edilebilir. Bu radikal görüş aslında sanıldığından daha uzun zaman yaşamıştır ve zamanın modernist İslâm akımları içinde de yeniden yoruma tâbi tutulmaktadır.[21]

Hilâfetin Muaviye'den itibaren bir irsî monarşiye dönüşmesiyle siyasî iktidara itaat ve Şam halifelerinin *legitimitaet* meselesi söz konusu oldu. Burada konunun asıl temel odağı *bey'at*'a, yani halifenin *legitimitact*'ini tanımaya, cemaat ile hükümdar arasında bir teorik kontrata dayanmaktadır. İslâm fakihleri Ebu Ya'la El Furra *El Ahkâmu's- Sultaniyye* ve Belazuri *Ensab* adlı eserlerinde bey'at işlemini bu şekilde formüle etmişler ve bu büyük ölçüde kabul edilmiştir.[22] İslâm monarşisinin karşısında olan ve destekleyen veya nötr olan akımlar vardır. *Mürcie* akımı anarşiye karşı otoriteyi tercih ettiği için, hükümdara itaati; imamet ve hilâfet makamındaki kişinin kötü ve adaletsiz davranışları için hükmün kıyamet gününe bırakılması gerektiğini ileri sürüyordu. 9. milâdi asırda İslâm felsefesinin *hellenizasyon*u demek olan *Mutezile* akımı mensupları hilâfetin monarşik teşkilâtlanışına karşı nötr siyaset takip ettiler. Bazı radikal akımlar ise daha önceki Haricîler'in görüşünü benimseyerek halifenin adaletsiz olduğu takdirde azlinin gerekli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Nihayet Emevi Hanedanı bir kıyam ile görevden uzaklaştırılmıştı. İslâm uleması genellikle Ebu Hanife örneğinde olduğu gibi otorite ve devletin dışında kalmayı, tenkit ve doğru yolu gösterme görevini benimsemişlerdir. Abbasi devrinde teoride İran asıllı İbn Mu-

---

[21] Bu görüşleri özet halinde Thomas Arnold, *The Caliphate,* Oxford 1924, s. 184-9'da bulabilirsiniz.

[22] Vecdi Akyüz, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi,* İstanbul 1991, s. 191.

kaffa'nın başı çektiği bir akım hilâfetin yetkileri ve konumu itibariyle eski İran monarkları gibi olmasını önermektedir. Muhammed Ebu Hanife gibi fakihler bu görüşü engelleme gayretindeydiler.

Tarihi itibariyle Şam'daki Emevi halifeleri emirü'l-mu'minîn olarak imparatorluğun bütün ordularının ve idarenin başıdırlar. Emirü'l-mu'minîn *İmam* olarak İslâm cemaatinin ibadet esnasında en önde yer alan ve adına hutbe okunan lideridir. Abbasî devrinde (750'den itibaren) İslâm peygamberinin akrabası olan bu aile halifenin aynı titulatürü ve ihtişamı daha parlak bir biçimde sürdürmesini de sağladı ve monarşik yapı buna rağmen münakaşasız kabul edildi. Bu devirde Arap olmayan İranlı ve Türk gibi unsurlar orduya ve idareye daha çok girdi. Aynı zamanda siyasal teori, felsefe ve ilimlerde kozmopolit kadrolar söz sahibi oldu. İmparatorluk monarşik bir sistem içindeydi ve kalabalık bir kâtip grubundan çıkan İbn Mukaffa gibileri bunun *legitimitaet*ini formüle ediyorlardı. Ancak bir taraftan imparatorluk parçalanmaya da başlamıştır. Ağlebîler (Tunus), Samanîler, Takırîler (Horosan) gibi yeni siyasî güçleri tanımak zorunda kalan Bağdat halifeleri bir tür bağlantıyı devam ettirmek için bu yeni hükümdarlara *emiru'l-umera* gibi title ve patentler veriyordu. Nihayet 11. asırda Selçukî örneğinde görüldüğü gibi sultanlık müessesesi oraya çıktı. Burada artık halifenin siyasî hiçbir otoritesi yoktur. Ona sultan olarak vekâlet vermiştir ve dinî bir lider konumundadır. Bununla birlikte Abbasi döneminde halife unvanı ve hilâfet kurumu da rekabetten kurtulamadı. Miladî 928'de Endülüs Emevi hükümdarı III. Abdurrahman halife unvanını benimsedi. Nihayet Mısır Fatımîleri 12. asrın sonlarında (1171) Sultan Selahaddin tarafından ortadan kaldırılana kadar Abbasi halifesinin en büyük rakibiydiler. Ali ve Fatma soyundan geldikleri için kendilerini Şii mezhebin koruyucusu, ehl-i beyt mensubu olarak gerçek halife ve imam kabul etmişlerdi.

1256 yılında Hulâgu Bağdat'ı istilâ ve Halife El Mustasım'ı idam ettirene kadar da Abbasi halifeleri otoriter bir idarenin ve tahtın üstünde değillerdi. *Büveyhî* hanedanı (ki

Şii olmalarına rağmen, halifeyi nüfuz ve idareleri altında yerinde bırakmayı tercih ettiler) ve onlardan sonra da Selçukîler aynı durumu devam ettirdiler. Sonuncular Sünni mezhebin şampiyonları olarak Bağdat halifesi ile ilişkileri *suigeneris* bir saygı ve perde arkası otorite olarak sürdürmüşler ve *Sultanu's-Selatîn* yahut *Şehinşah* gibi unvanları kendi imparatorluklarının küçük Asya'daki vassalleriyle olan ilişkilerinde de ustalıkla kullanmışlardı.[23] Fakat Hülagu'nun kanlı istilâsından sonra Abbasi hanedanın iki üyesi Memluk sultanı Baybars'a sığındılar. 1261 yılında birincisi, ardından 1262'de diğeri halife olarak ilân edildi. Ama Memlûk sarayındaki Abbasi halifeleri bir daha Kahire'den Bağdat'a dönemedikleri gibi; durumları da Mukaddes Roma-Germen İmparatorunun yanında gezinen (Jerusalem düştükten sonra) Jerusalem kralından daha farklı değildi.

Abbasi egemenliğinin Hülagu'nun Bağdat'ı istilasıyla kanlı biçimde sona ermesi ve ailenin son fertlerinin Mısır Memlûkleri yanına sığınmasıyla başlayan yeni dönemde; hilâfet unvanı aslında muhtelif bölgelerde hüküm süren bazı Müslüman hükümdarlar tarafından kullanılmıştır. İki asırlık bir dönem için, yeni tarihî tetkiklerle sayısı artacak bazı örnekler verelim. Meselâ, 1271'de Sivas'ta inşa ettirdiği medresede III. Gıyasseddin Keyhusrev kitabede kendisi için "Halife" ve "Hakan" unvanlarını kullanır.

Bu dönemde bir parçalanma geçiren İspanya'daki Müslüman devletçiklerinin hükümdarları da bu unvanı ayrı ayrı benimserler. 1500-1510 yıllarında Orta Asya'da hüküm süren Özbek hükümdarı Muhammed Şaybani tahtından hilâfet makamı olarak söz eder.[24] 16-17. asırlarda Osmanlılar dışında tek Sünnî hanedan ve devlet olan Hind-Moğol devletinde Ekber Şah'dan beri merkezlerinden dar'ul hilâfet diye söz edilmektedir. Osmanlılar'ın aksine Ekber'in altın sikkesinde de bu

---

[23] V.V. Bartol'd, *Khalif i Sultan,* Sochineniia VI, Moskva 1966, s. 30-1.

[24] T. Arnold, *The Caliphate,* s. 116, 118; C. Huart, "Epigraphic Arabe J'Asia Minevre", *Revue Semitique,* III, s. 369.

unvana rastlanır.[25] Esasen Abbasiler'den sonra sultan unvanı hâkimiyet ve hâkimiyetin menşeinin Allah'tan geldiğini gösteren bir unvandır. İlhanlı hükümdarı Gazan Mahmud Han 1260 *Ayn Callut* savaşından sonra fethettiği Şam'da bu görüşü açıkça ilân etmiş, Sultanlığın Allah vergisi olduğunu ve Mısır'daki halifenin veya Memlûkler'in tasdikini gerektirmediğini söylemiştir. Bu dönemde artık hilâfet ile Kureyş arasındaki bağlılık ve zorunluluk da siyasî literatürde açıkça gereksiz görülüyordu.[26]

Kuşkusuz bu durumun devamı siyasî şartlar ve coğrafyadaki değişimle başka bir mecraya girdi. 15-19. asırlar boyu İslâm camiasının en güçlü temsilcisi Osmanlı Devleti'nde hilâfet kurumunun durumu neydi, böyle bir kurum başından beri var mıydı? Yeniçağlar tarihi boyunca Avrupa medeniyetiyle en yoğun temas ve çatışma içindeki bu toplum ve devletin Batı kurumları karşısındaki direnci ve Osmanlı kurumlarının değişen dünyaya göre biçimlenmesi söz konusudur. Hilâfet Osmanlı asırlarında Avrupa siyaseti ile olan ilişkilerin ağırlıklı etkisi altında bir yeniden biçimlenme geçirecektir. I. Selim'in Mısır'ı fethiyle hilâfeti aldığı daha çok sonraki tarihlerde ortaya atılan ve zamanımızda okul kitaplarına kadar giren bir iddiadır. Bu iddia aslen bir Osmanlı Ermenisi olup, sonra İsveç tâbiyetine geçen ve İsveç'i diplomat olarak İstanbul'da da temsil eden mütebahhir (*eruditee*) Mouradgea D'Ohsson'un Osmanlı kaynaklarının tetkiki, Osmanlı kâtip ve hukukçularıyla olan münasebeti ve onlarla tartışmalarıyla kaleme aldığı ünlü eserinde geçmektedir. *Tableau General de l'Empire Ottoman*'da ortaya atılan bu "devralınan hilâfet" olayı sonraları da çok tekrarlanmıştır. Muhtemelen D'Ohsson bu olayı naklederken temasta bulunduğu Osmanlı hukuk ve devlet adamlarının telkinlerinin

---

[25] Arnold, s. 159, S. Lane-Poole, *The Coins of the Moghul Emperors of Hindustan in the British Museum,* New Delhi *1983, s. LXXIII.*

[26] Arnold, s. 111, Moufazzal Ibn Abil-Fazäil, E. Blochet çevirisi, *Histoire des Sultans Mamlouks,* s. 483'den nakil. A. von Kremer, *Geschichte der Herrschenden Ideen des Islams,* 1868 Leipzig/1961 Hildesheim, s. 414, Ebu Bekir Bakillani'nin görüşleri.

etkisi altında kalmıştır. Gerçekte Osmanlı hükümdarlarının I. Selim'den önce de zaman zaman halife unvanını kullandıkları görülmektedir. Mesela II. Mehmed (Fatih) Kanunnamesinin dibacesinde bu unvanı kullanmıştır. II. Bayezid'in de bu unvanı kullandığı ileri sürülmüştür.[27] Ama şunu ehemmiyetle belirtmelidir ki Osmanlı hükümdarları İslâm dünyasındaki üstün durumlarını Hac yollarına hâkim olmak, Şam-Hicaz koruyuculuğunu üstlenmekte görmüşlerdir. Nitekim tarihçi Prof. İnalcık daha II. Mehmed'den itibaren Osmanlı hükümdarlarının Memlûkler karşısında bu göreve talip olduğunu belirtir.

23 Nisan 1920'de Meclis Ankara'da toplanırken telâffuz edilmiyorsa dahi saltanatın kaldırılacağı hissediliyordu. Ancak hilâfet kurumu mebusların zihinlerinde ve gönüllerinde aynı şekilde mütalaa edilmiyordu. Hilâfetin kaldırılmasıyla biten bu dönem, millî mücadeleyi yürüten kadrolar arasında bile derin görüş ayrılıkları, mücadele ve gerilime, cezalandırma ve yurtdışına ilticalara sebep oldu. Meclis, Saltanat lağvedilince 18 Kasım 1922'de veliahd Abdülmecid Efendi'yi sadece halife olarak seçti. 1300 yıl içinde halifeyi bütün milleti temsil eden bir şura seçiyordu. Bu İslâm'ın ilk asrında Haricîler'in önerdiği sistemin garip ve değişik şartlar altında gerçekleşmesiydi, âdeta... Bu halifenin siyasî iktidarı yoktu. Ömrü uzun olmayacaktı. Mısır Ezher uleması ve Hind Müslümanları Hilâfet Komitesi bu seçimi onayladıklarını bildirdiler. Ayrıca Kırım'dan gelen bir heyet Rusya Müslümanları Kongresi adına Cuma hutbesi için Halifeye müracaat etti, yani onu tanıdı.[28]

Şüphesiz siyasî iktidara sahip olmayan ve iktidar araçlarını kullanamayan bir halifenin durumu 1924 Şubat ve Mart aylarından çok önce tartışılmaya başlamıştı. Hilâfetin muhafazasını isteyenler bile Ankara'daki iktidar ile İstanbul'daki hilâfet ara-

---

[27] H. İnalcık, "Mehmed II", *İA*, s. 514 ve Kemal Paşa-Oğlu Şemsüddin Ahmed İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman II. Defter*, Şerafettin Turan, TTK Yay. Ankara 1991, s. 252 (Fatih'in Bosna seferinden söze derken bu unvanı kullanır).

[28] Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yay. Ankara 1981, s.70.

sındaki ilişkilerin geleceğini kesin bir biçimde tarif edemiyorlardı. Hatırlayacağımız üzere tarihteki örnek, Abbasi halifelerinin son zamanları ve Memlûk hanedanıyla Mısır'la olan ilişkilerinin durumuydu. Ama bu örnek; Saltanatın kaldırılmasından sonra Osmanlı hanedanı ve yeni Cumhuriyet arasındaki ilişkileri modern bir dünyada ayarlamak için bir model olamazdı. Diğer yandan Hilâfet Kurumu dış dünyada, özellikle Hind Müslümanları açısından şimdi başka türlü bir önem kazanmış, hatta bu kurum tarihte görülmeyen bir nitelemeye ve yeni bir karaktere kavuşturulmak isteniyordu. *Hilâfet-i İslâmiye* kavramı burada tartışılmaya açılmıştı.

Halifenin tahta çıkışı bir hükümdarınkinden farklıydı. Eyüp Sultan Camiinde kılıç kuşanma (yani bir nevi tac giyme) töreni yapılmadı. Topkapı'da Mukaddes Emanetler ziyaret edildi. Hatta dua Türkçe okundu, 24 Kasım 1922 günkü bir törende Halifenin Arap âlemiyle ilgisi kalmadığını Türkçe dua okumasıyla izah eden A. G. Mears gibi yazarlar vardır.[29] Halife seleflerinin sarayında ikamet ediyordu. Cuma selâmlık törenleri yapılıyordu. Bu Cuma selâmlıkları az zamanda çeşitli yorumlara ve Halife Abdülmecid'in saltanatı özlediği dedikodularına neden oldu.

Kemalist iktidarın hilâfeti saltanatın bir uzantısı olarak gördüğü ve iktidara tam sahip olmak için bu kurumu kaldırmak istediği o günden bu güne literatürde ve siyasî mahfillerde hep tartışılmış, ileri sürülmüştür. Bizzat İslâmcı hareket ve düşünce ile alâkası olmayan politolog ve tarihçiler, mesela Mete Tunçay da bu görüşü ileri sürmüşlerdir.[30] Fakat Kemalist iktidarın hilâfeti, laik cumhuriyetin kurulması için kaldırdığını ileri süren bir siyasî *rhetorique* de vardır. Hilâfet kurumu üzerinde tartışmalar 1924 Şubat ve Mart aylarından çok önce başlamıştı. 1923 yılında, Seyid Bey'in *Hilâfetin Mahiyet-i Şer'iyyesi* adlı risalesi hilâfet kurumunun İslâm itikadı ile bağlantısı olmadığını savu-

---

[29] *Age*, s. 68.

[30] Tunçay, *age*, s. 68-78.

nur,[31] "Hilâfet dinî değil, dünyevî ve siyasî bir kurumdur" der. Daha sonra kanunun Mecliste müzakereler sırasında Adliye Vekili olan bu İslâm âlimi (aynı zamanda İzmir mebusu) bir yıl evvel kaleme aldığı risalenin aksini ileri sürerek hilâfetin ilgası gereğini muhaliflere karşı savunmuştur.

Hükümet bu konuda kararlıydı. Cumhuriyet rejimi, hilâfeti siyasî iktidardan koparmıştı ve şimdi bu siyasî iktidarsızlık sebebiyle (aslında teoriye uygun olarak) hilâfeti ilga ve hanedanı yurt dışına sürme hazırlığındaydı. Hilâfete karşı siyasal rhetorique'in en çarpıcı örneği, Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'in (Atatürk) 2 Mart 1924'de Meclise irad ettiği nutukta görülür. Mustafa Kemal Türkiye'de tedrisatın birleştirilmesi (yani dinî eğitimin kaldırılması ve yabancı okulların Maarif Vekâleti gözetiminde millî okullarla program uyumu sağlamasından) ve aile hukukunda ve vatandaş hukukunda medenî yolun (yani *droit civile*'in) getirileceğinden söz ediyor. O halde 1926'daki hukuk reformu gündeme gelmiş ve iki yıl önceden ilân edilmiş demektir. Hilâfetin kaldırılmasını takip eden zaman içinde dinî eğitim kurumları kapatıldı, İslâmî tarikatlar dağıtıldı, tekkeler kapatıldı ve kıyafet kanunu çıkarıldı. Bu olayla muhtemelen kültürel ve laik bir değişim birbirine bağlanmış olarak bir radikal reform dönemine girildi. Kuşkusuz bir milliyetçilik de göze çarpıyordu. Mart Nisan ayları boyunca (1924 yılı) kapatılan Fransız ve İtalyan mektepleriyle ilgili haberler gazetelerde tasvibkâr bir biçimde yer alıyordu. Geniş bir kitlenin geçmişteki kapitülasyon uygulamalarını tasvip etmediği açıktı. Fransız sefaretinin kapatılan Fransız okulları konusunda çekimser kaldığı ve matbuata bu yönde demeçler verildiği görülüyor.[32]

37 adet okul (7'si İtalyan) Maarif müfettişlerinin bir günlük araştırması ile kapatıldı. Reaksiyon eski imparatorluğun İslâmî strüktürü kadar, kozmopolit strüktürüne de yönelikti. Bu anla-

---

[31] Seyid Bey, *Hilâfet'in Mahiyet-i Şer'iyyesi,* Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara 1923, s. 10. Sonradan Seyid Bey'in Meclis zabıtlarındaki konuşması ayrıbasım olarak yeniden yayımlandı.

[32] *Vakit,* 9 Nisan 1924.

yış yerini Türkçü bir kavrama bırakıyor ve laisist bir *discour*la ifade ediliyordu.

Dinî eğitim kurumları tefrik edilmeden tenkit ve hücum konusu oluyordu. Fransız ve İtalyan rahiplerin okulları için *Vakit* gazetesi başmuharriri Mehmed Asım; "Mektebler mabed değildir, buralarda dinî tasvir bulundurulamaz. Bunun vicdan hürriyeti ile alâkası da yoktur. Hele Fransa kendisi mekteb ile kiliseyi kaç zaman önce birbirinden ayırmıştır" diyor.[33] Rejim modern görüşlü Müslüman din adamlarının yetiştirilmesi için Darülfünun (İstanbul Üniversitesi) İlâhiyat Fakültesini yeniden kuruyor ve yeni bir ders programı tespit ediliyordu. Açılış dersini Seyid Bey vermişti. Tefsir, kelâm, fıkıh gibi klâsik İslâmî ilimlerin adı tefsir tarihi, kelâm tarihi, fıkıh tarihi adını almıştır ve bol miktarda sosyoloji, psikoloji ve edebiyat tarihi gibi dersler ilâve edilmiştir.[34] Laisist bir akım ortalığı sarmıştır. 1924 yılı başlarında Selanik dönmesi (*avdetî*) ailelerin önde gelenlerinden Karakaş Rüşdi Bey dönmeliğin ne olduğunu açıklıyor ve artık Cumhuriyet Türkiyesi'nde bu gibi düşünce ve inanç gruplaşmasının yeri olmadığını söylüyor. Ortalık hareketlenmiştir. Buna karşı 12 Ocak 1924 tarihli *Vakit* gazetesinde Musevi Hahambaşı Bacarano dönmeliğin ve Zebatai Zvi'nin muhalif bir tarikat ve kişi olduğu konusunda demeç vermektedir. Laiklik *anticlerial,* fakat Türkçü bir reaksiyon da getirdi. Bir mebus ismini vermeden 10 Mart 1924 tarihli *Vatan* gazetesinde; "İnkılâbın tamamlanması için gerekli olan işlem, Patrikhaneler ve hahambaşılıkların da hilâfet gibi kaldırılmasıdır. İslâmî tedrisat kurumları gibi Rum, Ermeni, Musevî mektebleri de kapatılmalıdır" diyordu.[35] Bu türlü uluslararası şartlar ile Türkiye'nin gerçeği ne kadar bağdaşabilirdi?

Şüphesiz Osmanlı hilâfetinin son birkaç *decade*'ı ön planda Hindistan Müslüman hareketinin tarihi ile iç içe geçen bir tarihî dönemdir. Hind Hilâfet Komitesi genelde Hilâfetin ayrılması ve Cumhuriyet yönetimi ile (daha doğrusu Millet Meclisi hü-

---

[33] *Vakit,* 9 Nisan 1924.

[34] *Vakit,* 8 Mayıs 1924.

[35] *Vatan,* 10 Mart 1924.

kümeti) birlikte var olmasını olumlu karşılamıştır. Sünnî Müslümanlar dışında Ağa Han ve Seyid Emir Ali de bu tarz çözümü tebrik ve teşvik etmişlerdir.[36] Zaten Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında Hind Müslümanları'nın ünlü liderlerinden Mevlana Azad Osmanlı Hilâfetinin Avrupa emperyalizmine karşı Asya direnişini yönlendirecek bir kurum olduğu üzerinde duruyordu. O hatta 628 milâdî yılındaki *Hudeybiye Barışı*'nı örnek göstererek Hindu ve Müslümanların ittifak halinde bu harekete katılmaları önerisinde bulunmuştur. Eylül 1919'da *All Indian Khilafat Conference*'da Britanya mallarına boykot ilân edilmesi istenmiştir. Vakıa Gandhi burada sadece barış şenliklerinin protestosuyla yetinilmesini istemişti, ama Pencab ve Bengal gibi yerlerde Müslüman hilâfet komiteleri 1929 yılı boyunca İngilizler'e karşı iktisadî boykot teşebbüslerini sürdürdüler. Hindistan Müslümanları için, Hilâfetin kaldırılması şüphesiz büyük bir sarsıntı oldu. Bir Hind Müslüman tarihçinin ifade ettiği gibi; bundan sonra Müslümanlar artık Hind toprağında birlikte yaşadıkları diğer dinden kardeşleriyle kendi toplumlarının kurtuluşu için yol aramalıydılar.[37] Kanaatimizce bu anlayış ve strateji Hind Müslüman liderleri arasında da yerleşmeye başlamıştı. Bizzat Mevlana Azad'ın bundan sonraki hayat ve siyasî kariyeri bunun bir örneğidir.

Son Osmanlı Halifesi Abdülmecid ve hanedan üyeleri çok kısa zaman içinde yurt dışına çıkarıldılar. Maddî ve manevî sıkıntılar içinde uzun bir sürgün hayatı başladı. 9 Mart 1924 tarihli gazeteler Mısır Kralı'nın hanedan üyelerini mülteci olarak kabul etmediğini yazıyordu. Bu arada Irak ve Mavera-i Şarîa (Transjordan) Kralı Hüseyin'e hilâfet teklif edildiği, bunu kabul ettiği bildiriliyordu. Fakat İslâm âlemi Şerif Hüseyin'in hilâfet iddiasını ciddiye almayacaktı.

4-5 Mart 1924 gecesi hanedan azası trene bindirildi. Bazı kadınefendi ve damatlar burada kalmıştı, ama genellikle kervana katıldılar. 1952 affı ile hanedanın kadın azası (sultanlar),

---

[36] Mete Tunçay, *age*, s. 76-7.

[37] Mushir'ul Hasan (Ed.), *Communal and pan-Islamic Trends in Colonial India*, New Delhi 1985, s. 129-30, 172-3.

1974 affı ile erkek azası (şehzadeler) yurda dönebildi. Genelde hanedan yurt dışında Türkiye aleyhinde siyasî faaliyette bulunmadı, cemiyet kurmadı, gazete çıkarmadı ve son hanedan reisi Osman Ertuğrul Efendi; "Cumhuriyet'in millet için hayırlı olduğunu" söyledi.

Hilâfet ve Osmanlı Padişahları

Osmanlı padişahları içinde Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid'in hilâfete benzer unvan kullandıkları *vekayînamelerdeki* bilgilere dayanır. Özellikle Kemalpaşazade Şemseddin Ahmed 1494'de kaleme aldığı tarihinde hem II. Mehmed (Fatih), hem II. Bayezid'den bu unvanla söz eder.[38] *Resmî tarihçi*nin bu gayreti politik bir gereğe dayanıyor olmalıdır. Yavuz Selim'in hilâfet sembollerini hem de merasimle aldığı rivayeti onun çağdaşları tarafından değil de 18. yüzyıl *vakanüvisi* Enderunlu Ata tarafından ortaya atılmıştır. Üstelik Yavuz Selim bu unvanı kullanmamış, sadece *Hâdimu'l-Haremeynu'ş-Şerifeyn* gibi bir unvanla yetinmiştir. Fermanlar ve anlaşmalarda son derece şaşaalı bir *elkab* (*titülatür*) kullanan Kanunî Süleyman'da bile halife unvanına pek rastlanmaz.* Zaten hilâfet unvanını Delhi hükümdarları da kullanıyorlardı.

Hilâfet unvanının kullanılması *1789 Aynalı Kavak Tenkihnamesi* ile başlar. Kırım'ın Rusya tarafından ilhakı tanınmakla beraber, Osmanlı Hükümdarı bu Müslüman ülke üzerinde hilâfetin kendisine bahşettiği ruhanî haklardan yararlanmak istiyordu ve bunun Rusya tarafından tanınmasını sağ-

---

[38] İbni Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman,* Yayınlayan Şerafettin Turan, TTK Yay. Ankara 1954.

* Mamafih bu konuda bazı halde istisnalar görülüyor. Örneğin L. Fekete'nin yayınladığı; Vezir-i azam Ayas Paşa'nın Avusturya imparatoru Ferdinand'a yazdığı mektupta; "Devletlû Padişah, hulidet hılafetehu (sat. 2), makam-ı hılâfetlerine gelüb mülâki oldular (sat. 7)" gibi unvanlar geçiyor. Lajos Fekete, *Einführuug in die Osmanisch-Türkische Diplomatik,* Budapeşt, 1926, s. 3–5, Tafel I.

ladı. Böylece artık hilâfet adeta beynelmilel bir ruhanî kurum halini aldı. Ayrıca Çar her sene Kırım'da, Yalta'daki (Livadya) yazlığına geldiğinde Padişah bir temsilcisini "hoş geldiniz"e gönderiyordu.[39] III. Selim'den (1789–07) itibaren hilâfet unvanı böylece resmî unvanlar arasında yer aldı. 19. yüzyılda bu unvan hem hükümdar, hem halk ve hem de tüm dünya Müslümanlarınca hararetle benimsendi. Bilhassa Sultan Abdülaziz (1861–76) ve II. Abdülhamid (1876–09) *halife-i müslimîn zıllu'llah fi'l-arz* (Allahın yeryüzündeki gölgesi) gibi hem panislamist, hem de mutlak monarşi görüşünü yansıtan bir unvan takındılar. Sultan II. Abdülhamid *zat-ı kudsiyet-i tâcidarî* gibi adeta *cesaro-papist* bir unvanı yazışmalarda kullanmıştır. Maliyesi iflas etmiş, bütün kurumları sarsıntı içindeki bir ülke, bu dönemde beynelmilel alanda kendisinden beklenmeyecek girişimler ve entrikalar düzenliyordu. II. Abdülhamid İngiltere ve Rusya imparatorluklarının topraklarındaki İslâm ahali üzerinde nüfuzunu devam ettirme çabasındaydı. Mısır'da, Cava'da, Hindistan'da *Halife* ruhanî otoritesini kullanarak Müslümanlar arasında bazı girişimlerde bulunuyordu. Bazı kişilere verilen Osmanlı pasaportu onlara Avrupa uyumu, *concert European*, ilkesi gereği bir muafiyet de sağlıyordu. Bu aracı kullanarak II. Abdülhamid Hicaz demiryolu inşası için bütün dünya Müslümanlarından bağış topladı. Ancak *hilâfet*in pek etkin bir kurum olmadığı, I. Dünya Savaşı sırasında anlaşıldı. 1924'de hilâfet kaldırıldığında, tek önemli tepki Hind Müslümanlarından geldi. Çünkü bağımsızlığa kadar Hind Müslümanları *hilâfet*i Hind'in iç politikası için kullanıyordu.

Osmanlı Devleti Bir Şeriat Devleti miydi?

Bu sorunun cevapları çoktur ve tartışılan bir konudur. Bazı yazarlar Osmanlı Devleti'ni yönetim ve yargıda şer'î hükümlerin egemen olduğu bir sistem olarak tanımlar. "Devletin dini, din-i İslâm'dır, kanunlar İslâm Dini'nin kaynaklarıdır" diye

---

[39] Sultan II. Abdülhamid her sene mabeyn-i hümayundan Tarhan Paşa'yı Livadya sarayına gelen Çar'a "hoş geldiniz" demeğe gönderiyor, bunu ülkenin ruhanî reisi olarak yapıyordu.

tezlerini özetlerler ve bununla Osmanlı Devleti'ni şerîate dayalı bir devlet olarak nitelerler. Buna karşılık bazı yazarlar; "Osmanlı toplumunda gayrimüslim gruplara da tolerans gösterildiği"ni, hatta "yönetimlerinin kendi cemaat örgütlerine bırakıldığını, hukukî açıdan özerklik bulunduğu"nu ve "bunların kendi mahkemelerinde yargılandıkları"nı söyleyerek bunun "lâikliğin ta kendisi demek olduğu"nu ileri sürerler.

Ö. L. Barkan'ın öncülük ettiği bir gurup yazar ise; uygulamada *şer'î* mevzuattan çok, dünyevî otorite tarafından konan kuralların *(örf-i sultanî) örf* ve *âdâtın* hâkim olduğunu, bu yüzden Osmanlı Devleti'ne *şer'î* devlet demenin pek kolay olmadığını belirtirler.[40] Gerçekten de uygulamaya bakıldığında bu hükmü doğrulayacak bir durum vardır. Devlet hayatını, toprak düzenini tayin eden kanunnameler *şer'î* hukukla uyum içinde değildir. Osmanlı idaresi toplum ve devlet hayatının temel kurum ve ilişkilerini *şer'î* mevzuattan çok *örfî* kanunlarla, hatta mahallî gelenek ve teamülle düzenlemeyi tercih etmiştir. *Osmanlı kadısı* bile sadece toprak düzeni, maliye gibi konularda değil, hatta bazen aile hukukuna ilişkin sorunlarda bile şerîatten çok *örf* ve *âdet* hukukuna başvurmayı tercih etmiştir.[41] Ulemanın bazı konularda verdiği fetva; *"şer'î maslahat*

[40] Bkz. Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı imparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi", *İÜHF Mecmuası*, XI/3-4, 1945, s. 203-224.

[41] Örneğin, 16. yüzyıl Ankara şer'iye sicillerine baktığımızda *Kaadının* İslâm hukukunun mehr ve nikâh akdine ilişkin kurallarından çok birtakım mahallî örf ve âdete göre hüküm verdiğini görürüz. Namzedlik diye bir âdet göze çarpar ve kız çocuk çok küçük yaştan baba tarafından alınan bir paraya karşılık nikâh için birine vaat edilir. *Kaadı* İslâm hukukundaki açık hükümlerin ihlâli olan bu durumu kabul ederek hükümler vermiştir. Örnekler;

a. *Ankara Şer'iye Sicili*, Etnografya müzesi, H. 958 (M. 1551) No. 2, Kayıt 1314 de; Edhem adlı biri İskender veled-i Devlet adlı bir zımmî hakkında şikâyette bulunuyor ve 600 akça kefalet borcunu ödemesini talep ediyor. Sebebi İskender'in Edhem'in kızı Ayşe'yi nikâhına alan Kara Yeniçeri'ye kefil olmasıdır. Kara Yeniçeri kızı alırken daha evvel onun namzedi olan ve bunun için 600 akça sayan Simitçi Yunus'a parayı vereceğini vaat etmiş.

değildir, ulu'l-emr ne ise öyle ola..." şeklindedir. Buradaki *ulu'l-emr* dünyevî otoritenin koyduğu kanunlardır. Ancak bütün bunlara rağmen Osmanlı devlet düzeninin *şer'î* olmadığını ileri sürmek zordur. Toplumun örgütlenmesine baktığımızda *şer'î* ve geleneksel bir düzenle karşılaşırız. Bu probleme yaklaşım biçimi, toplumsal örgütlenmeyi incelemek olmalıdır.

Lâik devlet; ülkenin her yanında her vatandaş için aynı mevzuatın uygulandığı, idarî ve adlî kuralların standardize edildiği, merkeziyetçi bir devlet olgusuyla çakışır. Tabiî bu özellikle dinî kuralların ve ayırımların kalkması, yani ayrı cinsten (kadın ve erkek) ve ayrı dinden insan guruplarına aynı mevzuatın uygulanması demektir.

Bu yüzden Osmanlı yönetiminde çağdaş Avrupa'ya göre bir dinî tolerans ve Osmanlı hukuk düzeninde din dışı uygulamaların yaygınlığını gördüğümüz halde, Osmanlı devlet ve toplum düzenini lâik diye adlandıramayız. Bunun başlıca sebebi; toplumun resmen dinî mensubiyet esasına dayanan *millet* adı verilen guruplara bölünmesi, vergilerin bu esasa göre tarh ve tevzii, yargı düzeninin ve eğitimin bu anlayış içinde dinî cemaat liderleri tarafından örgütlendirilip yürütülmesidir. Bu ise adlî ve idari örgütlenmede bir tür dine dayalı *adem-i merkeziyetçilik* ve çeşitlilik demektir. *Millet* ayrımında dil ve ırk esası gözetilmezdi. Aynı dili konuşan Ermeniler mensup oldukları kiliseye göre; Ermeni, Ermeni Katolik ve 19. yüzyılda bir de Ermeni Protestan milletleri olarak ayrımlanmışlardı. Buna karşılık Bulgarlar ve Rumlar aynı *millet* sayılıyordu. Türkler, Arnavutlar, Kürtler ve Araplar İslâm idi. İmparatorluk dağılana kadar, nüfus sayımında bile etnik ayırım değil, dinî gruplama esas alınmıştır. Dinî cemaat örgüt ve liderleri; yargı, eğitim, maliye ve belediyeye ait konularda sorumlu ve yüküm-

b. *AŞS*, No. 1, Kayıt 1019; Cüneyd bin Mustafa adlı biri Bali bin Emir Ahmed'i dava ediyor ve davalının kızkardeşinin kızı Katun Bula'nın onun namzedi olduğunu, fakat buna rağmen başkasına verdiğini iddia ediyor. Namzedlik akdi mehr ahkâmına aykırı olduğu halde *kaadı* davalıları haklı görmektedir.

lü tutulmuştur. Bu yüzdendir ki böyle bir düzeni bizim bildiğimiz anlamda lâik olarak niteleyemeyiz.

Şerîate ait sorunları çözmekle görevli olan *şeyhülislâm*dır. Bu makam önemini 16. yüzyılda Kemalpaşazade ve Ebussuud Efendi gibi *müftî*ler sayesinde kazandı. 18. yüzyıldan itibaren başkent müftüsüne *Şeyhülislâm* denmiştir. 19. yüzyılda ise *şer'iye nazırı* olarak *Heyet-i Vükelâ*'ya (kabineye) girdiler. Klâsik Osmanlı devrinde şeyhülislâmlar *divan-ı hümayun* üyesi değildi. *Örfî hukuk* alanına müdahale etmezlerdi. 16. yüzyıldan sonra sosyal rolleri arttı. Esasen bu yüzyıldan itibaren dinî baskı da arttı. 15. yüzyılda İstanbul'a Yunan heykelleri getiriliyor. Gentile Bellini gibi ressamlar faaliyet gösteriyordu. 17–18. yüzyılların mistisizmi ve taassubu ise nerdeyse minyatürü bile reddediyordu. 16. yüzyıldan itibaren toplumun dinsizliğe saptığını iddia eden ve her âdet ve kurumu *bid'at* diye niteleyen Molla Kaabız ve Üstüvani Mehmed Efendi gibi yobazlar türemiş ve taraftar toplamışlardır. (Bunların İbn Taymiyya'dan esinlenmeleri mümkündür). 18–19. yüzyıllarda ise gelen felâketlerin tesellisi, İslâm'ı bir ideoloji haline getirmekte aranıyordu.

Osmanlı Padişahı, bununla beraber bazı konularda, (katl, harb ilanı) *müftî fetvası*na muhtaçtır. Bunun dışında mevcut kanunlar, örf ve âdet de ilk anda onu bağlar. Böylelikle mutlak otoritesi ulemanın reyi ve kurulu düzen ve gelenek tarafından sınırlandırılmıştır. Kuşkusuz Osmanlı şeyhülislâmlık (*ifta*) makamı özerk bir muhalif organ değildir; devletin siyasetini temellendiren bir organdır. Devrin ve dünyanın gereği buydu.

B. Saray Teşkilâtı

Osmanlı Hükümdarı'nın ikametgâhını sadece bir devlet reisinin yaşadığı ve özel hizmetlerinin görüldüğü bir mekân ve hizmetli kadrolarının meydana getirdiği örgüt olarak anlamamalıdır. Yönetimin başında bulunan mutlak hükümdarın etrafında devlet mekanizmasının da en önemli bölümü biçimlenmektedir. Geleneksel devlet de, devlet başkanlığı modern dev-

letlerde olduğundan daha geniş fonksiyonları olan, dolayısıyla yönetim örgütünün en önemli bölümünü içeren bir kurumdur.

Osmanlı sarayının yönetim örgütünü kavramak için, Topkapı Sarayı'nın plânına bakmak yeter. Saray üç bölümden meydana gelir. 1. *Harem*, 2. *Enderûn*, 3. *Bîrûn*. Bu üç bölümde hükümdarın özel hizmetleri kadar kamu hizmetleri de görülür. Her üç bölüm değişen oranlarda önemli kamusal fonksiyonlara sahiptir. Sarayın *babüssaade* denen kapısından itibaren hükümdarın özel ikametgâhı başlar ve buradan içeri hiç bir kamu görevlisi (vezir-i azam dâhil) giremez. Bu kapının önüne *cülûs merasimi* ve bayramlarda taht kurulur ve hükümdar tahta geçtiğinde kendisine biat edilir. Fatih bu kapının hemen ardında elçileri ve yüksek rütbeli devlet adamlarını kabul edeceği bir arz odası yaptırmıştı. Babüssaade Ağası, bu bölümün muhafızı olan ak hadım ağalarının reisi ve 18. yüzyıla kadar sarayın en yüksek rütbeli görevlisiydi. Bu kapının ardında *harem* ve *enderun* yer alırdı.

Harem: Hükümdarın özel hayatının geçtiği mekândır. Kendisi ve ailesi burada yaşar. *Valide Sultan, Haseki Sultan, Veliahd* ve *Şehzade*ler yani hükümdarın karıları, annesi, kızları, oğulları ve kardeşleri de buradadır. Hükümdar'ın ailesinin tüm kadınları burada değildir. Ölen hükümdarın karıları, kızları ve validesi veya diğer şehzadelerin anneleri Beyazid'deki eski saraydadır. Eski saraydaki çileli hayat, harem kadınlarının kâbusudur ve oraya gitmemek için ellerinden geleni yaparlar. I. Ahmed ölünce gençlik yıllarını eski sarayda geçiren Kösem Sultan'ın, Şehzade Mustafa aleyhine entrikalar çeviren Hürrem Sultan'ın oraya gitmemek için trajik olaylar yarattıkları açıktır. Osmanlı Sultanları başlangıçta komşu devlet hükümdarlarının kızlarıyla evleniyordu. 16. yüzyılda artık cariyeleri nikâhlarına almağa başladılar. Bundan sonra Harem'in önemi daha çok artmış olmalıdır. Harem aslında bu nedenlerle tipik özelliğini bulan bir kurumdur. Salt İslâm devletine özgü bir kurum olarak nitelendirilemez. Çünkü benzer teşkilât Bizans'ta da vardır. Harem'e *darüssaade* (saadet evi) dendiğinden en yüksek rütbeli amiri *karahadımların* reisi olan

Darüssaade Ağası'dır. Harem'in kalabalık hizmetli kadrosu üzerinde burada fazla duracak değiliz.

Evvelce sözünü ettiğimiz üzere, 16. yüzyıldan itibaren şehzadeler sancaklara vali olarak gönderilmediğinden, burada kapatılıyor ve eğitim görüyorlardı. Gene Harem'in padişahtan sonra asıl hâkimi olan valide sultan ve haseki sultanın çevresi romanlarda ve bazı söylentilerde abartıldığı kadar olmasa da önemli olayları etkileyen bir baskı grubu oluşturuyorlardı. Esasen 15. yüzyıldan itibaren saray dışı hizmetlere gönderilen birçok *enderunlu* haremden çıkarılan kadınlarla evlendirilmişti. Böylece padişah kullarının mahallî hanedan ve ailelerle evlilik yoluyla akrabalık kurması da engellenmiş oluyordu. Harem'in yüksek rütbeli amiri olan darüssaade ağası ise Hicaz'daki bazı vakıfların (Haremeyn evkafı) yöneticisi idi.

Enderun: Sarayda resmî ve özel hayatın iç içe bulunduğu bölümdür. Enderun'un amiri Babüssaade Ağası'dır. Enderun saraya mensup *gulâm*ların (*içoğlanları*nın) hizmet gördüğü padişahın günlük hayatının geçtiği yerdir. Burada bulanan imparatorluğun önemli bir kurumu olan *Enderun Mektebi*'nden söz etmek gerekir.

Enderun mektebi aslında I. Murad tarafından Edirne sarayında kurulmuştu. Fatih bunu Topkapı sarayında kurdurttu. Sonra II. Bayezid tarafından Galata Sarayı'nda da devşirme gençler için bir okul kurulmuştur. Enderun hizmetlisi olan saray içoğlanları burada hizmetiçi eğitim görürlerdi. Başlangıçtan beri devşirme çocukların en seçkinleri *enderun hizmetleri*ne, diğerleri kapıkulu ocaklarına ayrılırdı. Bununla beraber 16. yüzyıldan sonra devşirme usûlü kalktığından, bazı önemli aileler çocuklarını bu okula vermek istemişlerdir. Ancak devşirme sisteminden vazgeçildiğinden beri bu okulun aristokrat yaratan bir okul olması da önlenmiş ve bazı devlet adamlarının köleleri ve Anadolu ve Rumeli'nden gelenler burada eğitilmiştir. Enderun Mektebi imparatorluğun hayatına 60 sadrazam, şaşılacak nokta 3 şeyhülislâm, 23 *kapdan-ı derya* yetiştiren bir *ocak*tır. Bu okulu temelde Avrupa saraylarındaki okullarla karşılaştırmak pek yanlış sayılmaz. Oralarda da kançılarya hizmetleri, askerlik ve saray hizmetleri için asilzade çocukları benzer okul-

larda eğitilirdi. Osmanlı sarayı kendi aristokrasisini uzak köylerin gençlerinden yaratmıştır.

Osmanlı Enderun Mektebi musikîden dinî ilimlere, oymacılıktan hattatlık ve biniciliğe kadar birçok dallarda eğitim görülen bir kurumdu. Her şeyden çok dikkat edilen etiket ve protokol kurallarıydı. Böylece Enderun mektebi, gerek argosu gerek yaşayış tarzı ve zevkleri itibariyle Osmanlı yönetici zümresinin kültürünün doğup geliştiği bir yerdi. *Enderun'dan Birun'a çıkmak* demek bir tür mezuniyet ve dış görevle taşraya atanmak demektir. Ancak buraya gelene kadar bir *Enderun mensubu*nun (yani zülüflü ağa'nın) geçeceği bazı aşamalar vardır onları kısaca görelim.

Devşirme çocukların içinde Enderun'a ayrılanlar, sıkı bir disiplin ve âdâb-ı muaşeret altında hayatlarını sürdürür ve ilk olarak küçük sonra büyük odalara alınır. Burada yılda iki kat dolama denen esvab verildiğinden "dolamalılar" denirdi. Ardından IV. Murad'ın kurduğu seferli koğuşuna geçilirdi. Acemi ağa diye nitelendirildiklerinden kendilerine tecrübeli enderunlulardan biri *lala* tayin edilirdi. Böylece usta-çırak ilişkileri içinde eğitim başlardı. Seferli koğuşunda yeterince âdâb-ı muaşeret, okuma yazma, dinî bilgiler edinen ve disiplin gösterenler kiler koğuşuna geçerdi. Bundan sonra hazine koğuşu ve nihayet *has oda* gelir. *Has oda*nın ağaları *has odabaşı*başı da dâhil olmak üzere kırk kişidir. Padişahın yakın çevresindeki hizmetlilerdir. Bu koğuşların birine terfih etmek; zaman, zahmet ve eğitim isterdi. Sarayın bu bölümünde, ak hadım ağaların sert disiplinli bir yönetimi vardı. Her cülûsda (yeni padişah tahta geçince) veya yedi yıllık dönemde enderun mensupları, dış görevlere tayin edilir buna çıkma denirdi (*Birun'a çıkma*). Genellikle birunda *müteferrika, çaşnigir* veya sipahi bölüklerine girerler, *kilarcı, hazinedar* gibi yüksek rütbeli ağalar ise sancak beyliği gibi önemli memuriyetlere tayin edilirlerdi. Enderun'da kötü hal yüzünden atılan olduğu gibi, uzun yıllar kalıp sarayın yüksek memuriyetlerine yükselenler veya yükselemeyenler veya kısa bir dönem sonra dış hizmete tayin edilenler vardı. İlk odalardan çıkanlara ancak tımar verilirdi. Enderun'daki eğitim medresedeki gibi değildi. Çeşitli konuları kap-

sayan, amelî yanları ağır basan bir eğitimdi. II. Mahmud devrinde H. 1247 (M. 1831) de okul Enderun-ı Hümayun Nezareti adıyla kurulan bir memuriyetin yönetimine bırakıldı. Ertesi yıl Mabeyn-i Humayun Müşiriyeti adını aldı. 19. yüzyılın ikinci yarısında önemi kalmadı ve II. Meşrutiyet'te ise lağvedildi. Dolayısıyla ruh ve sistem olarak Mekteb-i Mülkiye Enderun ananesine dayanır, ama hukuken hiçbir alâkası yoktur.

Buna rağmen Enderun mektebinin fonksiyonları esasen Tanzimat'tan sonra modern bürokrasiye eleman yetiştiren Mekteb-i Sultanî (Galatasaray) ve 1859'da kurulan Mekteb-i Fünun-ı Mülkiyye'ye geçmiştir.

Birun: Farsça olan bu kelime (taşra-dış) anlamına gelir. Sarayın *babüssaade* denen iç kapısı dışındaki alan ve bu alanda yer alan hizmet ve hizmetliler birun denen bölüme dâhildir. Esasen İmparatorluğun sadrazam dâhil bütün görevlileri bir yerde birun hizmetlisi sayılır. Ancak fiiliyatda *biruna* enderunda olmayan kapıkulları ile divan-ı hümayun hizmetlilerini dâhil etmek gerekir. *Birun* asıl devlet hizmetlerinin görüldüğü yerdir. Burada sarayın hizmetleriyle görevli olanlar yanında *kubbealtı* dediğimiz divan-ı humayun kalemleri yer alırdı.

Birun'daki saray hizmetlileri şunlardır:

a. Kapıkulu süvarileri: Bunlara, altı tane bölük teşkil ettiklerinden *altıbölük halkı* da denirdi. Bu bölükler *ebna-i sipahiyan* (sipahi oğlanları), *silâhdaran, ulûfeciyan-ı yemin* (sağ ulufeciler), *ulûfeciyan-ı yesar* (sol ulûfeciler), *gureba-i yemin* (sağ garibler), *gureba-i yesar* (sol garibler) adını taşırlardı. Son iki bölük Anadolu Türkleri'ndendi. Diğerleri 15 ve 16. asırlarda *devşirme sistemi* ile Enderun'dan çıkan gençlerden oluşurdu.

b. Birun'da padişahın hâkimiyet alâmeti olan bayrak ve tuğu ve *otağ-ı hümayunu* muhafaza eden ve bando görevini yerine getiren mehter takımı, *miralemin* komutasında idi.

c. Gene *müteferrikabaşı* yönetiminde, Anadolu zadegânından ve bazı imtiyazlı eyalet (Kırım, Eflak, Boğdan) aristokrasisinin çocuklarından seçilen müteferrikalar bulunurdu.

d. Birun'da ziyafet işlerine bakan *çaşnigirbaşı* ve *çaşnigirler*.

e. Nihayet *emperyal protokol*ü yürüten, ulaklık ve elçilik vazifesi gören *dergâh-ı muallâ* çavuşları, *çavuşbaşı*nın yönetiminde idi. Bir ulah çavuş veya herhangi Enderun veya Birun halkına saldırı padişaha yapılmış sayılırdı ve idamla cezalandırılırdı.

f. Saray ahırlarını yöneten *mirahur* ve maiyeti.

g. *Çakırcıbaşı* yönetiminde olup av kuşları ve köpeklerini besleyen *doğancı* ve *sekson*cular. Bu hizmetli guruplarının reislerine *rikâbdar ağalar* denir ve Padişahın harpte ve sulhta yakın maiyetini teşkil ederlerdi. Sarayda bundan başka hekimler, terzilik, hattatlık, dokumacılık yapan zenaatkârlar* saray bostanlarının bakımı ve de İstanbul sahillerinin inzibatı ile görevli bostancılar vardır. Bostancılar ocağı bütün sahillerden sorumludur. Bunların kaydını tuttukları Bostancı defterleri zamanımız için önem arz eder.

Birun halkından olup buradan maaş alan kapıkulu piyadesi (yani yeniçeriler) ve topçular ve cebecilerden ise daha ilerde söz edeceğiz. Gene *darbhane eminliği* ve *hassa mimarları* teşkilâtı da bu guruptan oldukları halde onlardan da ilerde söz edilecektir.

Prof. Ö. L. Barkan 1527–28 yılına ait bir bütçeye dayanarak Birun'daki hizmetlilerin topunun sayısını 24.146 ve maaş tutarlarını da 65.882.938 akça yani 1 milyon 200 bin Venedik altını olarak gösteriyor.[42] Sarayın Enderun ve Harem halkı, bu sayı-

---

* Saray dokumaları emperyal protokolün gereği dokunurdu ve komşu ülkeler hükümdarlarına hediye de edilirdi. Bunu Bizans sarayına bağlı ipek dokuma atölyeleri ile kıyaslamak mümkündür.

[42] Ö. L. Barkan, "H. 933-34 (M. 1527-28) Malî Yılına Ait Bütçe Örneği", *İÜİF Mecmuası*, XV/1-4. s. 308-13, saray görevlilerinin sayısı 20719'a ulaşıyor.

nın içinde küçük bir oran teşkil ederdi. Bu miktar zaman içinde hızla yükseldi ve malî sorunları arttırdı. Burada Osmanlı tarihinde çok tartışılan kul sistemine değinmek gerekmektedir. Kul sisteminin esasını meydana getiren devşirme usûllerinden daha ileride söz edeceğiz.

Kul Sistemi

Osmanlı tarihçileri kadar tarihçi olmayan geniş grupları ilgilendiren ve abartılmış hükümler yürütülen bir konu, "kul sistemidir". Devletin, Padişahın kulu olan devşirmeler tarafından yönetildiği, bunun sarsılmaz nitelikte bir merkeziyetçi devlet yarattığı", tezi çok işlemektedir. Acaba hayatı altı tane yüzyılı geçen Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim niteliği devşirme ve kul sistemi olabilir mi? Kul sisteminin bulunamayacağı modern bir örgütlenmeyi amaçlayan reformlarla geçen 19. yüzyılı hesaptan çıkarttığımız zaman, klasik Osmanlı döneminde de devşirme sisteminin kısa bir döneme mahsus olduğunu görürüz. Devletin asıl genişleme ve kuruluş dönemi sayılan tüm 14. yüzyıl boyu bürokrasinin başında bulunanlar, orduları yönetenler devşirmeler değildi. Çandarlı ailesi gibi *ilmiyye*den gelen bir yerel hanedan vezaret görevini adeta irsen yükümlenmişti. Kösemihaloğulları, Evronos Gazioğulları komuta kademelerinde idiler, 16. yüzyılın ikinci yarısında ise *devşirme* âdetinin kalkmasıyla birlikte, gene Anadolu-Rumeli Türkleri ve diğer unsurlar bürokrasiyi ve komuta kademelerini işgal ettiler. Hatta 17. yüzyıl Köprülüler'in hâkimiyet dönemi demektir. Nihayet önemli görevler yürüten ilmiye sınıfının daima yerli Türkler'den geldiğini ve belirli ulema ailelerinin bu silke hâkim olduğunu söylemek gerekir.

Ordu'nun belkemiği; daima *timarlı*lar, Rumeli'de *voynuk, martolos* gibi yerel küçük beylerdi. İlk yaya ordusu -*yaya ve müsellemler*- mahallî halktandı. Yeniçeri ordusunun öneminin arttığı 16-17. yüzyıllarda ise kapıkulu ordusu gene Anadolu ve Rumeli'nin devşirme olmayan zümrelerinden meydana geliyordu.

Kapıkulu sistemi Osmanlı İmparatorluğu'nun kuşkusuz temel kurumlarından biridir. Ancak bunu sistemin belirgin özelliği olarak tarif etmek bir abartmadır. Kapıkulu benzeri uygulamalar, salt İslâm devletlerinde ve Osmanlılar'da değil, bütün geleneksel imparatorluklarda görülür. Bazı lordların çocuklarının adeta bir rehin olarak alınıp okutulduğu, yetiştirildiği saray okulları Büyük Karl'dan beri Karolenj İmparatorluğu'nda, Habsburglar'da, Britanya'da görülüyordu. Sonra kapıkulu süvarisi ve yaya askeri gibi birlikler Avusturya'da *Leibgardist*, Rusya'da *Strelitsiy* (tüfekçi) adı altında görülmektedir. Hatta büyük Petro modernleşme döneminde strelitsiy denen bu kapıkulu ordusunu tıpkı II. Mahmud'un yeniçerilere yaptığı gibi baskınlarla kaldırmıştı. Saray mekteblerinden daima hükümdara sadık memurlar yetiştirmek her geleneksel devlette görülür. Bunlar zaman içinde modernleşmişlerdir. Klâsik şeması ile kapıkulu sistemi Osmanlı tarihinde kısa ömürlü olmuş ve iktidarın odak merkezi de olamamıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda imparatorlukta gözlenen değişim ve ortaya çıkan güç grupları, aslında bu değişik iktidar mihraklarının çok eskiden beri var olduğunu kanıtlar.

C. Divan-ı Hümayun

Topkapı Sarayının orta avlusuna girdiğimiz zaman sol tarafta mütevazı sivri kubbeli bir bina gözümüze çarpar. İşte bu kubbenin altında bir zamanlar üç kıtada yaşayan muhtelif ırk ve dinden toplulukların kaderi tayin edilirdi. Burada toplanıp bu kaderi saptayan yöneticiler Osmanlılar'dı. Yani hükmettikleri rengârenk tebaanın içinden gelen kimseler; Boşnak, Arnavut, Sırp, Rum ve Makedon asıllı paşalarla Türk veya sair Müslümanlar'ın içinden çıkan defterdarlar, kazaskerler... ülkedeki insanların saadetinin veya felâketinin kararlaştırıldığı bu yer adeta Madrid sarayındaki *Despacho Universal*'i hatırlatır. Fakat ondan daha renkli ve ilginç bir yapıya ve atmosfere sahipti.

Osmanlı Divan-ı Hümayunu devlet işlerinde birinci derecede mesûl bir organdı. Tarih içinde devamlılık kazanıp kurum-

laşamamış, 18. yüzyılda adeta geleneksel bir töreni sürdürme kabilinden toplanmaya başlamıştır. Bu nedenle bir kabine çekirdeği olmasına rağmen, durumunu koruyup gelişimini tamamlayamamıştır.

Divan-ı Hümayun gerçekte devlet işlerinin devlet reisi olan Padişah adına görüşüldüğü yani onun adına karar alınan, daha doğrusu karar almasına yardım edilen yerdir. Bütün geleneksel devletlerde bu tip kurullar hükümdarın hususi istişare organıdır. İlk defadır ki Hanover Hanedanı döneminde İngilizce bilmeyen İngiliz hükümdarları bu toplantılara katılamadığından kabine denen kurum gelişip bağımsızlık kazanmıştır.. Başlangıçta Osmanlı hükümdarları divan denen toplantıları bizzat yönettikleri halde, Fatih'den itibaren toplantılara katılmamış kafes arkasından müzakereleri izlemişler ve görüşülüp kendilerine arz edilen hükümleri tasdik etmişlerdir. Divan-ı Hümayun'un kararları büyük çoğunluğu ile padişahın tasdikine sunulurdu. Sadrazam, divanın bitiminden sonra bu hükümleri arz odasında padişahın tasdikine sunardı. Divan toplantısı sona ererken, Padişah arz odasında yerini alır, divan azası da başta sadrazam huzura girerlerdi. Kazasker adlî, defterdar gerekli olursa malî konularda, sadrazam ise her zaman umumî konularda alınan kararları arz ederler, tasdik edildiğinde müsveddesi derhal deftere geçirilip yürürlüğe girerdi ki bu bir hükümdü. Yani kararlar Padişahın ağzından çıkan kabûlle deftere geçirilirdi. Kararların bulunduğu defterlere *Mühimme Defterleri* denilmektedir. (Burada şu noktaya değinelim. 16. yüzyılda İspanyol İmparatorluğu'nda da merkezî hükümeti işleri Umumi Divan'da görüşülürken, İspanya Kralı görüşmeyi gizli bir hücreden izliyor ve kararlar benzer şekilde yürürlüğe giriyordu. Bu gibi ülkelerde Divan'ın veya benzeri kurulların müstakil kuvvetli bir hüküm organı haline gelmemesi toplumdaki belirli bir gelişmenin parlâmentonun ve benzeri kurulların noksanlığındandır. Yoksa monarşinin kendine özgü (!) despotizmiyle ilgisi yoktur. *Mühimme Defterleri* divan kararlarının padişah onayıyla kesinleşmesinden sonra kaydedildiği defterlerdir, demiştik. Eyaletten merkeze akseden olay ve meseleler, tayin ve terfiler, merkezden eyaletlere ve diğer dış devletlere yazılan yazıların hepsi bu defterlerde bulunmaktadır. Bazı kararlar

Mühimme Defterine girmez. (Çünkü Divan-ı Hümayun aynı zamanda yüksek temyiz mercii olduğundan, divan yargı işlerini kazaskerlere havale eder ve alınan karar padişah tasdiki gerektirmediğinden defterlerde kayıtlı değildir). Divan kararları önemlidir ve padişah ağzından ilân edilip uygulanır.

Divanda bitmeyen veya padişaha arza muhtaç olmayan gerek resmî ve gerek hususî işler padişahın mutlak vekili olan vezir-i azamın İkindi Divanı'nda, yani kendi sarayında akdettiği divanda müzakere ve hal edilirdi. Zaten Divan-ı Hümayun'un önemi 17. yüzyıldan itibaren gittikçe azaldığından önemli birçok konular ve tartışmalar sadrazam dairesine bırakılmıştır. Divan-ı Hümayun sabah namazından sonra toplanır ve öğle yemeği ile sona ererdi.

Başlangıçta divan Cuma hariç her gün toplanırdı. 16. yüzyılda 4 gün, 17. yüzyılda 2 gün toplanmaya başladı. Nihayet 18. yüzyılda kurum olarak önemini yitirmeğe başladı ve nadiren törensel olarak toplandı. Artık karar organı niteliğini yitirmişti. Bunu bir despotlaşma süreci olarak değil; divan üyesi olan memurların işlerinde gittikçe ihtisaslaşmalarına, görev alanlarının gelişmesi dolayısıyla bir araya gelememelerine bağlamak gerekir. Çünkü istişarenin demokratik niteliğinin daha başlangıçta bile bulunduğu pek şüphelidir. Nitekim II. Mahmud Divan-ı Hümayun'u lağvettiğinde, her üyeye tekabül eden işler ayrı meclislerde görüşülmeye başladı. Bunlar modern bakanlıkların çekirdeğidir.

Bununla beraber Divan-ı Hümayun'un sadece bir toplantı kurulu olmayıp, biraz ilerde göreceğimiz gibi bazı hükümet bürolarını da içerdiğini söylemiştik. 18. yüzyılda D.H. toplanmamaya başlayınca bu ofisler yavaş yavaş sadrazamlığa bağlanmaya başlamıştır. Ayrıca devlet teşkilatında bir olgunlaşma ve ihtisaslaşma başladığından Divan-ı Hümayun dışında ilgili görevlere bağlı ofislerin doğduğu görülmektedir. *Kubbealtı* denen Divan-ı Hümayun ve kalemleri aslında üç kubbe altında idi. Biri divan'ın toplandığı büyük müzakere salonu olup, bu salonun üst tarafında *kasr-ı adl* denen kafes pencereli yerde Padişah müzakereleri izler ve pulat pencereye asayla vurarak toplantıya son verirdi. Daha sonra gelen ikinci kubbealtı, *Di-*

van-ı Hümayun hacegânı (kâtibler), halifeler ve *şakirdler*in oturduğu büro idi. Bu hacegânın bulundukları kubbeye bitişik olan üçüncü kubbealtında, devletin esas defterlerini ve kayıtlarını ihtiva eden *ruznameler, piyade ve süvari mükabele defterleri, cizye, mukataa, mevkufat, varidat, teslimat, büyük küçük kaleler, maliye, teşrifat* vs. defterleri sandıklar içinde muhafaza olunurdu ki buraya *maliye defterhanesi* denirdi. Bu kısım her divan günü vezir-i azam tarafından açılır ve sonra padişahın mührüyle mühürlenirdi.

Divanı Hümayun mülkî, askerî, şer'î konularda müzakere yapılan ve karar alınan yerdir. Önemli malî sorunlar, toprak meseleleri özetle önemli yöneticilerin tek başına karar alamayacakları bütün konular burada görüşülür. Bundan başka Divanı Hümayun adlî yönden en yüksek temyiz merciidir. Divan'ın temyiz mercii olarak yüklendiği görevler, kazaskerlerce yürütülürdü. Onlar şikâyet dinleme ve davaya bakma işlemini kendi dairelerinde görürlerdi. Divan bundan başka eyaletleri teftiş için bir yüksek rütbeli kadıyı müfettiş olarak tayin ederdi. Müracaatçılar her toplantı günü şikâyetlerini bizzat divana yani padişaha arz ederlerdi. Esasen hukukî davalar Cuma günü *Murafaa Divanı* veya *Cuma divanı* denen divanda kazaskerlerce halledilirdi. Divan'ın bu konularda kararı kesindir. Divan yolsuzluk ve zulümleri önlemek için şikâyetçi dinlemesi halinde *mazlama divanı* adını alır. Divan-ı Hümayun'un tayin, terfi ve denetleme konularında en yüksek karar kurulu olduğunu belirtelim. *Avarız* gibi vergiler de gene Divan'da kararlaştırılıp salınırdı.

Osmanlı Divan-ı Hümayunu barışta ve savaşta devamlı toplanırdı. Zaten üyeleri ön planda askerî görevleri olan memurlardı. Sefere çıkılırken *serdar-ı ekrem* olan Sadrazam'a ve kazaskere tuğra çekilmiş boş kâğıtlar verilir ve onlar vekil-i mutlak olarak kanun ve yürürlükteki hükümler çerçevesinde gereken emirleri buraya yazarlardı.

Divan'ın normal toplantıları dışında harpte toplanması haline Ayak Divanı deniyordu. Genellikle yeniçeri ayaklanmalarında bazen Padişahın *babüssaade* önünde divan kurması istenir ve bu divana da bu nedenle *Ayak Divanı* denirdi. Birde

Galebe veya *Ulûfe Divanı* vardı (Yeniçeri ve diğer kapıkulu askerinin maaşı üç ayda bir verilirse buna maliyeci dilinde kıst, yılda bir verilirse *mevacib akçası* denirdi). Ulûfe tevzii günü yeniçeri ortaları ve sipahi bölükleri, devlet erkânı ve en önde Divan-ı Hümayun azası da hazır bulunurdu. Bunun dışında imparatorluğun şaşaasını göstermek için yabancı elçiler ve gayrimüslim cemaat temsilcileri de davet olunurdu. Önce askere saray mutfaklarından yemek çıkarılırdı. (Asker verilen çorbayı içmezse bu isyan alâmetidir). Bundan sonra, merasimle her bölük kendi ulûfe torbasını alır, ortaların ve bölüklerin eminleri bunu dağıtırlardı. Askerin gulgulesi muhteşem bir manzaraydı ve özellikle süfera tarafından seyri sağlanırdı. Bu muhteşem törene *Galebe Divanı* da denmesinin sebebi bu idi.

Divan-ı Hümayun'daki bütün hizmetlileri üç gurupta toplayabiliriz. *a.* Divan-ı Hümayun'un asil üyeleri (*erkân-ı devlet*) *b.* Muamelât hizmetlileri, *c.* Divan'da düzeni sağlayan memurlar... Bu üç gurubu görelim.

Divanın üyeleri orada tartışmaya katılan ve fikir beyaneden yüksek rütbeli devlet adamlarıdır. Bunlar sırası ile Vezir-i azam, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, Rumeli ve Anadolu Beylerbeyileri (vezir rütbesinde idiler), nişancı, defterdar ve kubbealtı vezirleridir. Bu sonuncular diğerlerinin aksine aktif görevleri yürüten belirli ofislerin başlarında olmayıp, tecrübeli yüksek rütbeli komutanlar olduklarından divan üyesi olmuşlardır. Bunların sayıları zaman zaman 3-7 arasında değişmiştir. Divan-ı Hümayuna maliyeyi temsilen Rumeli defterdarı girerdi. Çünkü o baş defterdardı. *Şıkk-ı sanî* denen Anadolu defterdarı ile *şıkk-ı salîs* denen Arabistan vilâyetleri defterdarı üye değildiler. Divana girseler bile tartışmalara katılamazlardı. Aynı şekilde *reisulküttab* da divanda görüşmelere katılmaz, çağrılırsa ayakta dinleyip sorulara cevap verirdi. Buna karşılık şayet vezaret rütbesine sahiplerse *kapdan-ı derya* ve *yeniçeri ağası* da Divan üyesi olurlardı. *Şeyhülislâm* (veya *müftî*) divan üyesi değildi. Nadiren gerektiğinde çağrılır ve fikri sorulurdu. Şeyhülislam ancak 19. yüzyılda kabine teşekkül ettikten sonra *umûr-ı şer'iyye nâzırı* olarak hükümete dâhil olmuştur. Divan-ı Hümayun'un asil üyelerinin görevlerini aşağıda kendilerine bağlı örgütlerle birlikte inceleyeceğiz.

Divan-ı Hümayun Kalemleri

Divan-ı Hümayun'un asıl önemli kısmı muamelâtın yürütüldüğü bürokratik örgüttür. Bu örgütün başı 17. yüzyıla kadar nişancı idi. Nişancının başlıca iki fonksiyonu vardı. Padişah adına yazılan *name-i hümayun*, ferman ve *berat*lara tuğra çeker ve bazen kaleme alır. Reisi olduğu ofise *defterhane* denir ki, Divan-ı Hümayun'un toplantı salonunun hemen yanındadır. Fakat onun asıl önemli görevi ikincisidir. Nişancı, Osmanlı örfi kanunları ve arazi meseleleri hakkında hem divanın bilirkişisi, hem de bu konuda alınan kararların uygulayıcısıdır. Gene arazi tahririni ve yapılan *timar* tevcihlerini havi *tahrir defterleri*ni o saklar. Yani İmparatorluğun temeli olan toprak yönetimi, *dirlik* tevcihi gibi işlemleri yürütüp, kayıtları sakladığından ve arazi sorunlarının çözümünde en önemli rolü oynadığından kendisine *müftî-yi kanun* da denirdi. Örfi hukuk mevzuatı ve uygulamasının en önde gelen kişisidir. Toprak sistemindeki bozulmaya bağlı olarak 17. yüzyıldan itibaren bu memuriyetin önemi azaldı. Bu zamanlarda Divan-ı Hümayun'un yüksek rütbeli memurlarından reisülküttabın doğrudan sadrazama bağlanıp, ofislerin de Bab-ı âliye nakliyle nişancının görevleri ve durumunda bir düşüş başladı. Fatih Kanunnamesi'nde nişancının ancak şu üç memuriyetten birinden gelebileceği tespit edilmiştir. *1.* Mal defterdarlığı 2. Belli bir yevmiyeye hak kazanmış kadılıklar (yani hiyerarşinin üst basamağındaki hukukçular) *3.* Reisülküttaplık. Her halükârda bu göreve ilmiye sınıfından gelen hiç değilse medrese eğitimli *kalemiyye* erbabından kimselerin yükseltilmesi öngörülmüş oluyor.

Ülkenin güçlü ve istikrarlı dönemlerinde bu görevde bilgili ve nüfuzlu ilmiye mensuplarının bulunduğu görülmektedir. Kanuni devrinde bu görevi Koca Nişancı adıyla anılan Celalzade Mustafa'nın 1534–56 arasında 22 yıl yürüttüğü bilinmektedir. Nişancı gerçekte belirtildiği gibi Divan-ı Hümayun'un bütün muamelât bürolarının şefidir. Dairesi sarayın içinde idi. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün tapu kayıtları burada saklanırdı.

Divan-ı Hümayun'a bağlı bürolardaki yazışma işlerinin şefi ise başlangıçta nişancıya bağlı *reisu'l-küttab* denen yüksek

rütbeli memurdu. Reisülküttaba bağlı ofisler *a.* beylikçi kalemi *b.* tahvil kalemi *c.* ruus kalemi idi. Bu büroları anlatmaya geçmeden evvel şunu belirtelim ki reisülküttap aslında hariciye işlerini yürüten görevli değildi. Ancak doğrudan sadrazam nezdinde çalışmaya başladıktan ve devletin dış ilişkileri yoğunlaştıktan sonra Dışişleri yazışmalarını yürüten kimse olarak bu fonksiyon onun üzerinde kalmış ve 19. yüzyılda Umur-ı Hariciyye Nezareti de bu nedenle reisülküttaplık ofisinin üzerine kurulmuştu.

Reisülküttap, Divan-ı Hümayun kâtiplerinin reisidir ve nişancı, şıkk-ı sanî, şıkk-ı salîs defterdarları ile birlikte birinci sınıf *hacegân*dandır (kâtiblerden). Bu görevi ve rütbesi dolayısıyla sadrazamın yetkisi dâhilindeki işlere ait yazıların yazılmasını gözetirdi. Hiçbir zaman müstakil hüküm ve karar sahibi bir görevli olmamıştır. Esasen kâtiplik kapalı bir meslekti. Genç yaşlarda kaleme *şakird* (çırak) olarak girilir ve yükselinirdi. Enderun'dan ve *seyfiyye*den bu silke girenlere iyi gözle bakılmamış, böyleleri meslekdaşlar tarafından benimsenmemiştir.

Reisülküttaba bağlı olan kalemler: Burada Divan-ı Hümayun'un bürokratik örgütünü ele alacağız. Bu örgüt reisülküttaba bağlı idi, daha doğrusu çalışmaları o gözetirdi. Kâtibler iki kategori idi. Divan ve hazine kâtibleri... *Divan kâtibler*inin 1514'de sayıları *mümeyyiz* ve *çırak* olmak üzere 18 iken, 1609 yılında 44'e çıktı. *Hazine kâtibleri* 23'ü çırak olmak üzere 55 iken, aynı şekilde 1609 yılında 149'a çıktı.[43] "Herhalde bu dönemde bile Osmanlı Devleti'nde bir bürokrasiden bahsedilemez." diyor Prof. İnalcık... Divan-ı Hümayun'un örneğin 16. yüzyıldaki iş hacmine gelince; 46 yıl süren Kanunî Sultan Süleyman döneminde takriben 2300 *name* kaleme alınmıştır. Bu dönem boyunca Osmanlı merkez kançılaryasında kaleme alı-

---

[43] H. İnalcık, "Reis'ul Küttab", *İslâm Ansiklopedisi,* 98. cüz. s. 98.

nan bütün *hüküm* ve *ahidname* gibi vesikaların sayısı ise yaklaşık olarak 70.000 civarında hesaplanıyor.[44]

Bu sadece *ahkâm-ı mühimme*ye ait olup, *ahkâm-ı şikâyet* ve maliyeye ilişkin belgelerle sayı 150.000'e ulaşmaktadır. Böylece nişancı ve defterdarın ofisindeki sayıları 25'i bulan sekreter yılda ortalama 3400 adet (adam başına 136 tane) yazıyı kaleme almak zorundaydı. Bu gibi rakamlar çokça kullanılan kavramların pek geçerli olmadığını gösteriyor sanırız. Her geleneksel imparatorluk gibi, Osmanlı Devleti de yoğun bir kontrol mekanizmasını yürütecek durumda değildi. Bu sebeple Osmanlı tarihini yorumlarken "bürokrasi", "merkeziyetçilik" gibi kavramları bugünkü anlamından farklı ve dikkatle kullanmak gerekir.

Nişancı'nın yardımcısı derecesinde olan reisülküttabın kontrolündeki bürolar şunlar idi.

a. Beylikçi kalemi: Divan kalemi de denir. Burada bütün kanunnameler, ahidname ve fermanlar kaleme alınıp kaydedilirdi. Bu kalemin üç alt bölümü vardı. Bunların ilki evrak muhafızı olan *kîsedar*'ın başkanlığında çalışan ve divan kâtiplerinden oluşan *mühimme kalemi*dir. Bir de kanunların saklandığı ve kanunnameler hakkında açıklama yazılan ve kaleme alınan belgelerin kanuna ve nizama uygunluğunu denetleyen kanuncu kalemi vardı. Beylikçi kalemine bağlı üçüncü şube ise anlaşmazlık konularında ve sorulan meselelerde rapor düzenleyen ilâmcı kalemidir.

b. Tahvil kalemi: Yüksek devlet memuriyetlerinin tayin, terfi işleri ve *dirlik* tevcihinin kayıtları ile meşgul olan büro idi.

c. Ruus kalemi: İmparatorluğun *timar* ve *has* sahipleri dışında kalan bürokrasisinin maaş, tayin, emeklilik, işlerine bakardı.

Bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ilişkiler sisteminden kısaca söz edelim. Çünkü Divan-ı Hümayun kalemleri 18.

---

[44] Josef Matuz, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen Freiburger Islamstudien*, V, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1974, s. 119-120.

yüzyıla kadar bu ilişkileri düzenlerdi. Bu dönemde bu bürolar Bab-ı Âliye yani sadarete bağlanınca görev oraya kaydı ve 19. yüzyılda Osmanlı Devleti dışarıya devamlı elçi gönderince bir hariciye nezareti kuruldu. "III. Selim'e kadar Osmanlı İmparatorluğu dış dünyada devamlı elçilikler bulundurmayı bir zül saymıştır" deniyor. Oysa bu bir ideoloji ve gururdan çok; geleneksel imparatorlukların devamlı elçilik kurmayı gerektirecek yoğun dış ilişkileri olmamasından ileri gelir. Devamlı elçilikler Avrupa'da da Rönesans ve yeniçağlar döneminde ortaya çıkar. Ortaçağlarda mukîm elçilikler sadece İtalyan devletlerinde karşılıklı olarak vardı. 18. yüzyıl sonuna kadar Osmanlılar geçici elçiler yollamışlardı.

III. Selim'e dek süregelen dönemde geçici elçilik ilişkileri genel olarak aşağıdaki sebeplerle kurulmuştur.

a. Yeni padişahın cülûsunu (tahta çıkışını) elçi gönderip yabancı hükümdarlara bildirmek için,

b. Diğer hükümdarların taç giyme töreninde elçiler aracılığıyla temsil edilmek için,

c. Barış ve ticaret anlaşmaları yapmak için,

d. Dostluk, nezaket ve iade ziyaretleri için,

e. Özel durumlar için (mektup, hediye götürme... vb.),

f. Başka bir ülkenin talebiyle de geçici elçi gönderilebilmekteydi.

Osmanlı hükümdarları kendilerini yabancı hükümdarların hepsiyle protokol bakımından eşit saymazlardı. Örneğin Avusturya imparatorlarını *"Roma Çesarı"* olarak tanımazlardı. Bu hüküm Zitvatorok antlaşması (1606) ile sağlandı. Gene *Rusya Çarı*'nı ancak 1739 Belgrad Antlaşması'ndan sonra protokolde eşit olarak kabul ettiler. Yabancı devlet elçilerinin asıl kabul edildiği ve kendileriyle görüşülen makam divan başkan vekilliği olan sadaret makamı idi. Yazışmaları yöneten ve görüşmelerde hazır bulunan bir diğer yüksek görevli reisülküttaptı. Fakat muhatap sadrazamdı. İstanbul'da başlangıçtan beri Venedik *bailo*su, Pisa, Cenova, *podesta*sı, Avusturya, Fransa

elçileri, 1578'den sonra da İngiltere elçilikleri vardı. Elçilerin diplomatik güvenceleri diğer devletlerdeki gibi değildi.

Divan-ı Hümayunun diğer kalemleri (reisülküttaba bağlıdır) ise *Âmedî-yi Divan-ı Hümayun, teşrifatçı* ve vakanüvislik kalemi idi. Bunlara *Divan-ı Hümayun tercümanlarını* da ilave etmek gerekir. Tercümanlar umumiyetle Rumlardan, Fener'in asil Rum ailelerinden idi.

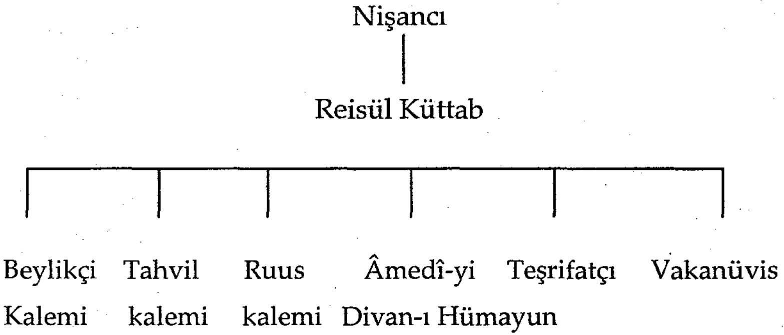
18. yüzyıldan itibaren tüm Divan-ı Hümayun kalemleri ve bu arada reisülküttabın buyruğunda çalışan *âmedî kalemi* de Bab-ı âli'ye yani sadarete bağlandı. (H. 1180/M. 1777). Bu nedenle âmedî kaleminin fonksiyonları da gelişti. Bu kalem Bab-ı Âli'deki müzakerelerin kaydı, idare ve saray arasındaki yazışmaların yürütülmesiyle görevlidir. Padişahın sadrazama gönderdiği yazılar (*hatt-ı hümayun*) ve sadaretin padişaha sunduğu *arz tezkirelerini* kaydedip saklar. Kalemin şefi *âmedci* idi. Kâtipler devlet sırlarını saklayabilecek kimselerden, dikkatle seçilirlerdi. Tanzimat'tan sonra bu büronun önemi arttı. Meclis-i Âlî-yi Tanzimat'ın sekretarya görevi buraya verildi ve giderek kabine sekreterliği haline dönüştü. İsim aynı kaldı.

Diğer bir büro teşrifatçı dairesi idi ve protokol işlerini yürütürdü. Teşrifat işlerinde *müteferrika* denen zümre kullanılırdı. Bunlar çoğun fetholunan ülkelerdeki yerli hanedanların genç üyelerinden alınan rehin kimselerdi. Örneğin Sakız Cenevizli zadegân ailelerinin elinde idi. Fetihten sonra bunlar yerinde bırakıldı. Ancak çocukları saraya *müteferrika* diye alındı veya Kefe'ye gönderildi. Aynı şekilde Kırım Hanlığı'nda bırakılan Giraylar Hanedanı'nın bazı üyeleri de bu statüye alınırdı. Başlangıçta yerli Eflak-Boğdan voyvodalarına da bu usul uygulandı. Ünlü tarihçi Cantimir Dimitri, 18. asırda İstanbul'da rehin olarak bulunan müteferrika zümrelerinden bir Boğdan prensiydi.

Son olarak *vakanüvislik kalem*inden söz etmek isteriz. Daha önce vakanüvisler bürokrasinin her hangi bir şubesine mensup kimselerdi. IV. Mehmed'den (1648–87) itibaren Divan-ı

Hümayun'a bağlı bir memuriyet haline getirildi. 19. yüzyıla kadar Osmanlı tarih yazıcılığı resmi tarihçi olan vakanüvislerin eserlerine dayanıyordu. Bütün evrakın vakanüvise gösterilmesi gerekmediğinden her olay tüm çıplaklığıyla kaleme alınmazdı. İlk resmi vakanüvis Halebli Mustafa Naîma Efendi'dir. Son vakanüvis ise Abdurrahman Şeref Bey idi.* Muallim Naci Bey ise görev yapmış fakat bir *tarih* yazmamıştır. Böylece divana bağlı büroları gözden geçirmiş bulunuyoruz.

Divan-ı Hümayun'daki Bürokrasi ve Hiyerarşi

Divan-ı Hümayu'nda güvenlik ve düzenin ağlanması ile görevli olanlar ise *çavuşbaşının* buyruğundaki çavuşlardı. Çavuşlar hem toplantı ve teşrifatın düzen ve güvenliği ile hem de elçilik ve ulaklıkla görevli idiler, görevleri esnasında dokunulmazlıkları vardı. Gene kapıcıbaşının yönetimindeki kapıcılar da divan-ı hümayunun düzeni ve toplantı bürolarının güvenliğinden sorumlu idiler.

* Mekteb-i Mülkiye Müdürü olan Abdurrahman Şeref Bey bu görevi sırasında Topkapı arşivlerini dağınıklık ve çürümekden kurtarıp düzenletmek ve A. Lütfi Efendi'nin eserlerini bastırmak gibi hizmetlerde bulunmuştur.

Başlangıçta Divan-ı Hümayun tüm merkezî devlet örgütü demekti. Bütün fonksiyonlar burada toplanmıştı. Zamanla bu fonksiyonlar önce sadarete ve 19. yüzyılda müstakil nezaretlere kayacaktır.

Divan-ı Hümayunu bir örgüt olarak böylece gözden geçirdikten sonra, Divan'ın asil üyelerinin durumunu gözden geçirelim. Bunu yaparken Osmanlı merkezî yönetiminin diğer organlarını da ele almış olacağız.

D. Sadrazam ve Bab-ı Âlî

Osmanlı devletinde vezirlik Orhan Gazi zamanından beri vardı. Vezirlerin sayıları artınca içlerinden biri *vezir-i azam* durumuna geçti. Vezir-i azama; *sadrazam* veya *sâhib-i devlet* de denir. Çünkü Padişahın mutlak vekilidir. Bu onun tayini sırasında padişahın mühürünü (*mühr-i hümayun*u) teslim almasıyla, azlinde de teslimiyle anlaşılır. İcraatı dolayısıyla her an hayatı ile sorumlu olduğu ve hesap vereceği tek kişi hükümdarın kendisidir.

Sadrazamın müdahalede bulunamayacağı iki konu, adliye ve maliye, yani kazaskerlerle defterdarın işleridir. Aslında bu iki görevli Padişaha doğrudan arz yetkisine sahipti. Kanun bu kişilere vezir-i azam karşısında bir nevi yetki ve özerklik sağlıyorsa da fiiliyatta durumun incelenmesi gerekir kanaatindeyiz. Sadrazam ordu üzerinde mutlak yetkiye sahip olmasına rağmen, padişah askeri sayılan kapıkulu ordusu üzerinde hiçbir nüfuz ve yetkisi yoktu. Ancak seferde *serdar-ı ekrem* olarak padişah yerine komuta ederse bu konuda da yetkisi tamdı. Gene büyük *dirlik*leri padişaha danışmadan tevcih edemezdi. (*Has, zeamet* ve büyük *timar*lar) otoritesini bu biçimde sınırlayarak, hükümdar baş vezirin ikinci bir diktatör olmasını engellemek istemiştir.

Bunların dışında kanunnameler sadrazama bütün devlet işlerini yürütmede büyük salâhiyet vermektedir. Elçilerle görüşmek, Padişah vekili olarak orduya mutlak yetkiyle komuta etmek, tayinler için Padişaha arzda bulunmak yetkisi onundu. Sadrazam'ın *siyaseten katl* yetkisi de vardı. Buna karşılık

Tanzimat Fermanı'na gelinceye kadar, hükümdarlar da sadrazamları tayin, azl ve siyaseten katl ve malını müsadere etmişlerdir.

Kuruluş döneminde ekseriya vezirlerin ve vezir-i azamların *ilmiyye* sınıfından ve Türkler'den çıktığı biliniyor. Hatta ilk zamanlar bu görev belirli bir hanedanın, Çandarlılar'ın elinde idi. Fakat Fatih ilk defa olarak bir sadrazamı Çandarlı Halil Paşa'yı katlettirerek bu duruma son verdi ve yerine bir devşirme olan Zağonos Paşa'yı tayin etti. Böylece I. Murat devrinden beri görevi elde tutan Çandarlılar sahneden çekildi. Artık bu görev devşirme paşalara geçmeye başladı ve padişahın mutlak otoritesi ön plana çıktı. Osmanlı tarihinde katl ve müsadereye kadar varan padişah-sadrazam arasındaki bu ilişkiler klâsikleşmişken, IV. Mehmed devrinde Köprülüler'in birbiri ardından mutlak otorite ile bu makama geçtiklerini görüyoruz. Osmanlı İmparatorluğu'nun restorasyon dönemi boyunca bu durum yarım yüzyıl devam etti, fakat gene değişti.

Sadrazamın çalışma makamına *paşa kapısı, bab-ı asafî* veya 18. yüzyıldan itibaren *bâb-ı âlî* denir. Bu tabir çok tutundu ve *sublime porte, Hohe Pforte, verhovniy dvor* olarak Avrupa dilerinde Osmanlı hükümeti yerine kullanılır oldu. 18. yüzyıldan itibaren sadrazamlar bugünkü İstanbul vilâyet binasının bulunduğu yerde resmî ve devamlı bir ikametgâha sahip oldular. Sadrazamların yüksek gelirleri vardı. Nitekim *Fatih Kanunnamesi*'nde vezir-i azama yılda 1 milyon 200 bin akça maaş verileceği yazılıdır. Kanunî Sultan Süleyman, çok beğendiği vezir-i azamı İbrahim Paşa'nın maaşını bir buçuk kat arttırmıştı.

Veziriazamlara maaş olarak *has* denilen en yüksek *dirlik*ler verilirdi. Bu bir veya birkaç bölgenin yıllık gelirinin onda biridir (*hâsılat-ı öşriye*). Bu gelirleri *voyvoda* adı verilen tahsil memurları aracılığı ile toplarlardı. Veziriazamların diğer bir geliri ise *caize*lerdir. Her yıl valiliğe, defterdarlığa, yeniçeri ağalığına ve gümrük eminliğine atananlar "caize" denen bu parayı sadrazama verirdi. Veziriazamlar on sekizinci yüzyılda atadığı valilerden 10 bin, defterdar ve yeniçeri ağalarından 20 bin, gümrük eminlerinden 30 bin kuruş caize alırlardı. Caize alın-

ması 1843'te kaldırılmıştır. 15. yüzyılda emekli olan veziriazamlara yılda 150 bin akça verilirdi. On altıncı yüzyılda bu para veziriazamlar için 250 bin veya 300 bin, vezirler için ise 200 bin akça idi.

Sadrazama bağlı Bab-ı Âli görevlilerinin başında sadaret kethüdası gelirdi. Bütün dâhilî işlerden sorumlu idi. Bu makam 1835'de Mülkiye Nezareti, 1837'de de Hâhiliye Nezareti adını aldı. İkinci önemli memur *mektubcu* idi. Sadaretin bütün özel yazışmalarını *mektubcu* yürütürdü. Sadrazam sefere çıktığında yerine sadaret kaymakamı olarak *kubbealtı* vezirlerinden biri bakardı.

Veziriazam salı ve cuma günleri hariç, her gün öğleden sonra konağında *İkindi Divanı* kurar, hükümet işlerini görür, şikâyetleri dinlerdi. Geniş yetkisi dâhilindeki konularda derhal burada karar verirdi. Ancak önemli meseleleri, saraydaki Divan-ı Hümayun'a götürürdü. Bundan başka veziriazam cuma ve çarşamba günleri de devletin ileri gelenleri ve bazı sivil askerî erkânla toplantı yapardı:

Cuma Divanı: Veziriazamın Cuma günleri sabah namazından sonra kendi konağında kurduğu divandı. Bu divana *kazaskerler, büyük tezkereci, çavuşbaşı, divan çavuşları, cebeci, topçu çavuşları* ve diğer bazı görevliler katılırdı. Veziriazam bulunmadığı zaman cuma divanını sadaret kaymakamı toplayabilirdi.

Çarşamba Divanı: Her çarşamba günü sabah vakti İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp kadıları veziriazamın sarayına gelirler ve onun başkanlığında divan kurarlardı. Bu divanda dava dinlenmekle beraber; İstanbul'un çeşitli sorunları da görüşülürdü. Çünkü Osmanlı sadrazamının temel görevlerinden biri de İstanbul şehrinin asayiş ve ticari disiplinini teftiş edip, yerinde cezalar verdirmekti. Hemen belirtelim ki geleneksel devlette görülen bu tür görevler, Tanzimat'tan sonra da devam etmiştir. Tanzimat'tan sonra sadaret makamı hükümet reisliği haline geldi ise de toptan bir kabine sorumluluğu yoktu ve nazırlar tek tek saltanat makamına karşı sorumlu idiler. Bu anlamda kabine denen kurum ancak II. Meşrutiyet'ten sonra ortaya çıkmıştır.

E. Maliye Örgütü

Divan-ı Hümayunda maliyeyi temsilen *baş defterdar* bulunmaktadır. 16. yüzyılda maliye örgütü artık klâsik biçimini almıştı. Bu vakte kadar Osmanlı defterdarlığı ve maliye örgütü uzun bir evrim geçirmişti. Osmanlı malî örgütü üzerinde Bizans, Abbasî, İran, İlhanlı etkileri vardır.

Selçuklu döneminde malî işlerle görevli memura *müstevfî* dendiğini ve Selçuklu idaresinde de merkezî örgütün Abbasîlerdeki gibi muhtelif *divan*lar halinde kurulduğunu görmüştük. İlhanlılar maliyeyi yöneten kimselere *defterdar* demektedir ki, aynı terim Osmanlılar'a da geçmiştir. Bununla beraber gerek bu terime, gerekse malî teşkilâtı bünyesi hakkındaki ilk belirtilere Yıldırım Bayezid zamanında rastlanıyor. Ondan evvel vergi işleri ve malî işlemlerin nasıl yürütüldüğü yeterince açıklığa kavuşmuş bir konu değildir.

II. Murad devrinde devletin gelir ve giderlerinin tespiti ve toplanmasıyla ilgilenen; merkezde bir defterdar, eyaletlerde de onun adına iş gören bürolar vardı. Sınırlar genişledikçe defterdarların sayısı arttı. Fatih kanunnamesinde malî teşkilâtın başı olan baş defterdarın ve defterdarların yetkileri, maaş gelirleri tespit edilmiştir.

Baş defterdar hazine işlerini padişah adına yürütmekle görevlidir. Defterdarın divan üyesi olarak hazineye girecek her türlü paradan haberdar olması gerekir. Burada şu noktayı belirtmek gerekir. Osmanlılar'da kuruluştan beri maliye hazinesi anlamına gelen ve *beytülmal, hazine-i hümayun* gibi adlarla anılan hazine yanında; sonraları harb ve diğer fevkalade masrafları karşılamak için bir *ihtiyat hazinesi* olarak düşünülen, *iç hazine* veya *enderun hazinesi* de vardır. Bilindiği gibi saray masrafları ve kapıkulu askerlerinin maaşı darlık anında bu hazineden ödenir ve sonra yerine konurdu. Defterdar *iç hazine*nin değil, birinci hazinenin sorumlusuydu. Nihayet padişahın şahsî tahsisatı demek olan *ceb-i hümayun* hazinesini de zikredelim. Bilindiği üzere Mısır Eyaleti'nin geliri bu hazineye girerdi.

Her türlü devlet malının alınıp satılması defterdara aitti ve yılda bir kere defterdar padişahın huzurunda devlet gelir ve

giderlerini tespit edip rapor verirdi. Defterdar gelir toplayıp masraf yapan bir kişi olmaktan çok, Osmanlı bütçesini tespit eden memurdu. Fatih Kanunnamesi de görevini böyle düzenlemiştir. Defterdar malî işlerin yürütücüsü olarak hazineye giren ve çıkan meblâğdan haberdardır. Hazinenin yetkili ve mesûl memuru baş defterdardır. Gene *timar mukataaları* veya sair mukataatın tevcihi (yani gümrük ve diğer gelir kalemlerini ihaleye çıkarılması) gibi konularda padişaha doğrudan arzda bulunmak yetkisi vardı.

Fatih Kanunnamesi'ne göre baş defterdarlığa ancak 300 akça gündelik alan kadılardan veya mal defterdarlarından biri tayin edilebilir. Yani defterdar köken olarak *ilmiyye* sınıfındandır. Fakat bu memurun ilmiyye sınıfı mensuplarının imtiyazına ve güvencesine sahip olmadığını belirtmek gerekir. *İlmiyye*den olanların tersine siyaseten katlolunabilirdi. Defterdarların zaman sayısı gittikçe arttı.

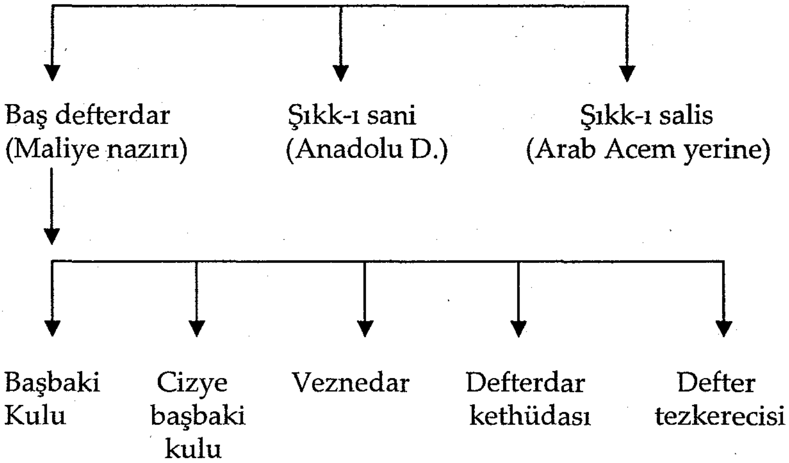
Daha 15. yüzyılda Osmanlı maliye örgütünün geliştiğini ve temellerinin oluştuğunu görüyoruz. II. Bayezid devrinde defterdarların sayısı; *Rumeli defterdarı* ve *Anadolu defterdarı* olmak üzere ikiye çıkarıldı. 16. yüzyılın ilk yarısında Mezopotamya, Arabistan ve Mısır'da yapılan fütuhat dolayısıyla bir de *Arab ve Acem defterdarlığı* ihdas edildi. 16. yüzyıl sonlarında Tuna boyu ülkelerindeki geniş ilhak dolayısıyla *Tuna yalılar Defterdarlığı* diye bir dördüncüsü daha ihdas edilmiştir. Mamafih bu sonuncusu 17. yüzyılda lağvedilmiş ve malî teşkilâtın yönetimi şu şekilde düzenlenmiştir.

Rumeli defterdarı yerine; *şıkk-ı evvel*

Anadolu defterdarlığı yerine; *şıkk-ı sanî*

Arab Acem Defterdarlığı yerine; *şıkk-ı salîs* defterdarları deyimi kullanıldı. Rumeli Defterdarı baş defterdar olarak divana giriyordu ve maliye örgütünün başı idi. Bu üçlü sistem III. Selim devrine kadar devam etti. Bu dönemde kısa ömürlü bir *irad-ı cedid (şıkk-ı râbi) defterdarlığı* kuruldu. Ömrü, *nizam-ı cedid* ordusunun ömrüne bağlı oldu ve onunla birlikte kaldırıldı.

Osmanlı Maliye Örgütü

Osmanlı devletinde baş defterdara bağlı önemli memuriyetler şunlardır:

a. Başbaki kulu: Vergileri tanzim ederdi. Adeta bugünkü vergiler genel müdürlüğünün fonksiyonunu görürdü.

b. Cizye başbaki kulu: Hıristiyanlardan alınan şer'î nitelikli cizye vergisini toplayan, bu vergi kaynağının ihalesini tanzim eden, yani cizyeyi mukataaya veren memurdu.

c. Veznedar: Sikke basımı ve rayicinin tespiti ile uğraşırdı. 16. yüzyılda dört yardımcısı vardı, bunların sayıları sonradan arttı. Burada Osmanlı ülkesinde kullanılan para birimi ve para sorunlarına kısaca değinelim. Osmanlı para birimi (*vahid-i kıyasî*) *akça* idi. Bu gümüş sikkedir. Fakat altın sikke olarak tedavülde yabancı paralar da bulunurdu. Bunların başında *flori* gelirdi. *Efrenci flori* ve *Venedik dukası* dolaşımda idi. Mısır'ın *eşrefî* florisi de dolaşımda idi. 17. yüzyıldan itibaren Avusturya Maria Theresia gümüş *thaler*'i de geniş ölçüde dolaşımdaydı. 15. ve 16. yüzyılın ilk yarısında para birimi olan akça altın para karşısında oldukça dengeli bir değere sahipti.

16. yüzyılda ise Akdeniz dünyasını sarsan gümüş enflasyonu Osmanlı para birimi olan gümüş akça'nın da değerinin hızla düşmesine neden oldu.

Devletin gümüş kaynakları kıttı. Ticaret ve tarımın gelişmemesi ile iktisadî çöküntü hızlandı. Prof. İnalcık bu durumu şöyle gösteriyor.[45]

Yıl	*1 altın duka akça olarak*
1477	45
1488	49
1510	54
1523	55
1548	57
1550	60
1566	60
1575	60
1586	120

1575–86 arasındaki bu ani düşüş piyasayı Avrupa gümüşü ve kalp paranın istilâ etmesiyle sonuçlandı. Bu dönemden sonra kalpazanlar, gümüş sikkelerin kenarını kırpanlar Osmanlı güvenlik örgütünün başının derdi oldular. Sonuçta Osmanlı devlet bütçesi de 1650 yılında 4,5 milyon altın dükaya düştü. Oysa 1534 yılı bütçesi 15 milyon düka altını idi. Osmanlı darphanesi gelen külçe gümüşü sikke olarak basar ve bundan bir rüsum alınırdı. Darphane 16. yüzyıldan itibaren sadece İstanbul'da idi ve başında Divan-ı Hümayun kâtiplerinden biri *darbhane emini* olarak bulunurdu. Genellikle Osmanlı vilayetlerinde altın ve gümüş para arasındaki rayiçte bir birlik yoktu.

---

[45] Halil İnalcık, "Yükseliş Devrinde Osmanlı Ekonomisine Umumi Bakış", *Türk Kültürü*, VI/68, Haziran 1968, s. 539.

Buna ticaret ve ulaşımın gelişmemiş olmasına ve tedavüldeki altın ve gümüş miktarı arasındaki oranların bölgeden bölgeye farklılık göstermesine bağlamak gerekir. 19. yüzyıldaki modernleşmeye kadar bu durum devam etmiştir.

d. Maliyenin diğer önemli bir memuru defter kethüdasıdır. Maliyeye ait bütün defterlerin tutulmasıyla meşgul olurdu.

e. Defter tezkirecisi: Devlet hazinesine giren çıkan meblâğı baş defterdara rapor eden memurdu.

18. yüzyılda maliye dairelerinin sayısı ihtisaslaşma dolayısıyla arttı. Memur sayısı da birkaç yüze çıktı. Bu dönemde büroların adedi yirmi beşe ulaştı. Özellikle devlet gelirlerinde mukataa sistemine başvurmak yaygınlaştığından, *maden mukataası, salyane mukataası, haslar mukataası* (bu iki gelir kaynağı da iltizama verilmeğe başlamıştı) *Haremeyn (Mekke-Medine) mukataası, İstanbul mukataası* (ihtisab vs. gelirlerinin iltizama verilmesinden dolayı) *Bursa mukataası, Avlonya mukataası, Kefe mukataası* gibi yeni kalemler (bürolar) göze çarpar.

Aslında *timar*ların ve evvelce merkezî hükümet tarafından tahsil edilen vergilerin mukataa yoluyla, yani ihale ile mültezimlere verilmesi merkezî örgütün güçsüzlüğünden ve belirli bir gelir elde etmek istemesindendir. Ancak bu yola başvuran tek devlet Osmanlı Devleti değildi. 15. yüzyıldan itibaren merkezîleşen Avrupa krallıkları da maliyenin gelir kaynaklarını sabit tutmak ve bütçe yapabilmek için bu sisteme başvurdular. Ancak Avrupa'da gerçek bir tarımsal ürün artışı, ticaret ve manifaktürde zenginleşme başladığından iltizam benzeri usûller orada halk için yıkım olmadı. Devletler bu sayede güçlenip, dengeli bir gelişme sağladılar. Richelieu ve Mazarini Fransası bu sistemi başarıyla uyguladı. 18. yüzyıldan itibaren Avrupa'da merkezî devlet örgütleri güçlenince iltizam sistemi tasfiye edilip merkezî vergi örgütü onun yerini aldı. Osmanlı ülkesinde ise bu sistem çok uzun sürüp semeresi görülmediği gibi tasfiye de edilemedi. Memleket tarımı, ticaret ve sanayii inkişaf edemediğinden iltizam yıkıcı ve fakirleştirici bir sistem olarak devam etti.

Osmanlı maliyesinin kabaca şemasını gördüğümüz bu merkezî örgütü, daha önce de değindiğimiz gibi bazı kuramcıların iddiasının tersine "merkeziyetçi devlet" niteliğiyle bağdaşır, bir bürokratik örgüt değildir. Osmanlı maliye örgütü bütün geleneksel devlet sistemlerindeki gibidir. Vergi toplamak, kaynakları tespit etmek bakımından modernleşen 17-18. yüzyıl devletlerinin malî organizasyonuna sahip değildi. Nitekim 1568 yılında bütün merkez maliye örgütündeki memur ve şakird (çırak-aday) sayısı 222 idi. D'Ohsson 18. yüzyıl sonunda bu miktarı 700 den fazla olarak gösteriyor. Personel adedi de malî organizasyonun niteliği hakkında fikir verebilir.[46]

Malî organizasyon da bu güçsüzlüğü telafi edecek biçimde teşekkül etmiştir. Nitekim devlet gelirlerini toplamak ve masrafları tespit etmek için Osmanlı maliyesinin eyalet (beylerbeylik) ve sancak, gibi taşra idare birimlerinde *timar ve mal defterdarı* dediğimiz maliye memurları vardı. *Kenar defterdarlığı* da denen bu birimlerden merkeze gelen işlerle baş defterdar ilgilenir, gerekirse hükümdara maruzatta bulunurdu. II. Selim ve III. Murad devirlerinde, yani 16. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu defterdarlığının görev sahası İstanbul, Karaman ve Sivas olmak üzere üçe ayrılmıştı. Gene Arabistan vilayetlerine bakan defterdarlığın görev alanı da Şam, Haleb, Trablusşam, Diyarbakır ve Erzurum olmak üzere beşe ayrılmıştı. Zamanla eyaletlerde *timar* ve mal defterdarlarının sayısı arttı ve yetkileri de genişledi. Özellikle mukataa ve iltizam sistemi bu birimlerin yetkisini daha da artırmıştır. *Timar* defterdarları kırsal alanda üretim birimi olan *timar*ların teftişi ile de görevliydi.

Maliyenin vazifesi belirli gelirleri toplamak ve harcama yapmak olduğuna göre, yıllık planları öngören bir bütçe hazırlamak gerekiyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk bütçenin 17. yüzyılda yapıldığı ileri sürülmektedir. Arşivlerde en eski bütçe kayıtlarının 16. yüzyıla uzandığı görülüyor ki Prof. Ö. L.

---

[46] İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 336-7.

Barkan bunlar üzerinde çalışmıştır.[47] 16. yüzyıla ait bu yıllık cetvelleri kuşkusuz ki bugünkü anlayış içerisinde bütçe diye değerlendirmeye de imkân yoktur. Zira bütçe; gelir kaynaklarına göre masrafların alanını tespit edip, idareye verilen bir direktif niteliğini taşır. Büyük Petro'dan itibaren Rus maliyesi ve daha önceden Avrupa devletlerinin yıllık bütçeleri bu esası benimsemişlerdi. Osmanlı Devleti'nde ise, bütçe dediğimiz bu cetveller, tüm gelir ve masraflarını başlangıçtan belirleyen programlar değil, ancak hesabı malî yılsonunda kapayan bir nevi bilânço niteliğindedir. Bu demektir ki, malî yıl içinde yöneticiler geniş bir inisiyatif içinde istedikleri harcamayı yapmaktadırlar. Harcamaların malî yılbaşı direktifine uygun bir düzende olmayışı ise ancak geleneksel devlet sistemlerinde görülen bir malî özelliktir. (Harcama düzenini ancak gelenekler ve önceki uygulamalar saptardı. Bu ise durağan düzendeki bir geleneksel yönetim sistemine özgüdür). Osmanlı bütçelerinin bir diğer özelliği de, bu cetvellerde İmparatorluğun tüm gelirlerinin ve harcamalarının değil de sadece merkezî hükümet kasasına giren gelirlerin ve oradan yapılan masrafların belirtilmesidir. Yani eyaletlerin kendi malî işlemi, gelir ve giderleri o birimler içindeki büro ve yöneticilerin inisiyatifi ve bilgisi dâhilindedir. İşte bu Osmanlı ekonomisinin 19. yüzyıla kadar geleneksel bir mali sistem içinde yaşadığının en belirgin kanıtıdır. Çünkü İmparatorluğun taşra teşkilatı malî ve idarî yönden adeta otonom birimler olarak kalmıştı. Ancak Osmanlı Devleti'nin merkez örgütü taşradan belirli gelirleri almaktadır. Bu gelirleri şöylece dört gurup altında toplayabiliriz.

a. Ülkenin dört yanındaki padişah *has*larının yıllık gelirleri merkez bütçesinin en büyük gelir kaynağıdır. Bu gelirlerden I. bölümde söz etmiştik.

b. Şer'i vergilerden doğrudan merkeze gönderilenler vardır. Bunlar *cizye* (şer'i baş vergisi) ve *ağnam resmi*dir (koyun vergisi). Toplamada güçlük olduğundan merkez bunları mukataaya yani ihaleye veriyordu.

---

[47] Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *İÜİF Mecmuası*, XV/1-4, 1953-54, s. 238-50.

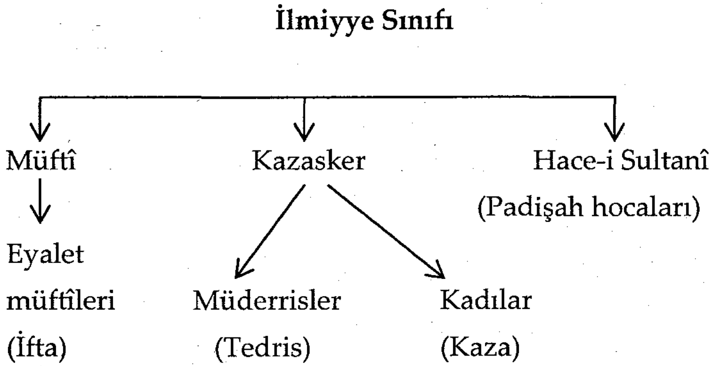
c. Tekâlif-i divaniye denen vergiler. Bu vergilerin başlangıçta olağanüstü zamanlarda alınırken gittikçe sık ve normal zamanlarda da toplanan vergiler haline geldiğini biliyoruz.

d. Dördüncü gurup gelirler, vilayetlerin kanunnamelerinde belirtilen ve merkeze gönderilen hisselerden meydana gelir. 16. yüzyılda devlet gelirlerinin % 53'ü merkeze gidiyordu. Osmanlı bütçeleri de gelir ve gider kayıt ve kaynakları sınırlıdır. Maaş sistemi olmadığından (zira *dirlik* tevcih ediliyordu) bu özellik göze çarpar. Hatta eyalet ordusunun, ordunun esasını meydana getirdiğini düşünürsek, savunma harcamaları bile büyük ölçüde bu yolla karşılanıyordu. Merkezî hükümet teşkilâtının memurları ile kapıkulunun aylıklı sınıfının aldığı maaş yekûnu merkezî devlet giderlerinin en önemli kısmını meydana getiriyordu. Eyaletlerde elde edilen gelirden merkeze gönderilmeyen kısmın nasıl sarf edildiği yukarda izah ettiğimiz gibi bütçelerde görünmüyordu. Merkezde saray ve kapıkullarının masraf ve maaşı dışında, açıkçası devletin gelir ve giderleri tam olarak belli değildir. Son olarak şunu da belirtelim ki 19. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı maliyesinin yeni gelir kaynakları yaratmak gibi bir endişesi ve girişimi de olmamıştır. Bunun bir tek anlamı, malî ıslahatın köksüzlüğü ve geleneksel nizamın devamı demektir ki nedenleri çok daha derinlerde yatmaktadır.

F. İlmiyye Teşkilâtı

"Osmanlı ilmiyye teşkilâtı" sözünden, sadece bilim adamı kadrolarını ve eğitim kavramlarını anlamamak gerekir. Bu örgüt her şeyden önce ülkenin yargı, yönetim ve kentsel alanda da belediye hizmetleriyle iç içe geçmiştir. İlmiyye sınıfının başlıca üç fonksiyonu vardır: *1.* Eğitim (*tedris*) *2. İfta* (fetva görevi) *3.* Yargı (*kaza*) ve yönetim görevi. Bu üç fonksiyonu sırasıyla müderrisler, müftüler ve kadılar gerçekleştirmektedir.

İlmiyye Sınıfı

İdarî teşkilât içindeki görev bölümü de şemada görüldüğü gibi idi. *Müftî*lerin içinde en önde geleni *başkent müftîsi*dir. Yani *şeyhülislâm* aslında başkent müftîsidir. Diğer sancak ve kaza *müftî*lerini de o tayin ederdi. Bu zümre fetva ile görevlidir. Yani gerek merkez ve eyalet idaresinde, gerekse mahkemelerde şer'î konularda reyi sorulduğunda fetva veren, bir nevi hukuk müşaviri gibiydiler. Başkent *müftîsi*nin bu gurubun hiyerarşisi içinde başa geçişi ne zamana rastlıyor? Bu olay II. Murad devrinde başkent *müftîsi* olan Molla Fenari'ye hiyerarşide öncelik verilmesiyle başlar. Anadolu Selçukluları'nda hiçbir *müftî*nin böyle bir öncel durumu yoktu. Fatih Kanunnamesi her ne kadar *müftî* için, *reisu'l-ulema, şeyhülislâm* gibi deyimleri kullanıyor ise de, şeyhülislâmın *ilmiyye* teşkilâtının reisi haline gelmesi Kanunî Süleyman devrine rastlar. Çünkü Fatih devrinde *mevleviyyet payeli* (en yüksek rütbeli) kadılar 500 akça yevmiye alırken, Şeyhülislâm Molla Güranî 200 akça almaktaydı. 18. yüzyıla kadar *müftî* Divan-ı Hümayun üyesi de değildi. Şeyhülislâmın esasen fetva ile görevli olduğunu belirttik. Fetva kurumu Müslümanlar'ın sorularını cevaba yönelikti. Fetva genel hukuka ve özel hukuka ait olmak üzere iki türlü verilirdi. *Hukuk-ı umumîye*ye yani genel hukuka ait konular; harp ilânı, sulh akdi, askerî kanunun tebdili, ıslahat icrası, gayrimüslim isyanları, eşkıyalık yapanların katli ve bir vezirin idamı gibi konular olup, bunlara ait fetvaların alınması hükümete aittir. Herhangi bir kimse şer'î bir konuda fetva almak isterse fetva dairesine müracaat eder, *fetva emini*

kâtibi de bu suali kaleme alır, daha sonra bu meselenin önemine göre kısaca cevap verilirdi.

Mühim devlet işlerinde şeyhülislâmların fikir ve mütalaalarından da yararlanılırdı. Şeyhülislâmlar on dokuzuncu yüzyıla kadar Divan-ı Hümayun üyesi olmamalarına rağmen, harp ve sulh akdi şeyhülislâmların fetvaları alınmak suretiyle yapılmıştır.

Şeyhülislâm'ın görev yerine makam-ı meşihat denirdi. Burada şer'î konularda ihtisas sahibi olup, şeyhülislâm adına fetvaları hazırlayan fetva emini, siyasî ve iktisadî işleri yürüten ve vakıf muamelelerine bakan *kethüda*, şeyhülislâmla hükümet arasındaki hukukî-dinî meseleleri yürüten *telhisci* ve yazışmaların tümünü yöneten *mektubcu* gibi önemli görevliler ve personel çalışırdı. Sonraları bir de miras sorunları ile uğraşan *kassam-ı umumî* vardı.

Kazaskerler ve kadılara gelince; ilmiyye teşkilâtının gerçek beyni ve yöneticileridir. Bu onların divanda rey verip merkezî idareye katılmasından, yargı ve eğitim işlerini yürütmesinden ileri gelir. 14. yüzyılda Veziriazam Çandarlı Kara Halil Paşa ordudaki davalar için bir ordu kadılığı (*kadı-yı leşker*) kurmuştu. Fatih Kanunnamesi'yle bunların sayıları ikiye çıkarıldı. Gittikçe askerî yargıç statüsünün de dışına çıkarak 15. yüzyılda geniş idarî yetkilerini kazandılar. Protokolde Rumeli kazaskeri, Anadolu kazaskerinden önde gelirdi. Yavuz Sultan Selim bir ara *Arab-Acem kazaskerliği* görevini ihdas ederek başına İdris-i Bitlisî'yi getirdi ise de zamanla bu üçüncü kazaskerlik lağvedilmiştir. Bu kazaskerlik daha ziyade İdris-i Bitlisî gibi feodal bir beyin ve tanınmış bilginin, yeni fethedilen doğu ve güneydoğu Anadolu topraklarının entegrasyonunda oynayacağı rol göz önüne alınarak ihdas edilmiş olmalıdır. 16. yüzyıl sonlarına kadar idarî salâhiyetleri bakımından ilmiyye teşkilâtının gerçek reisi olan kazaskerliğe ancak 500 akça yevmiye alan *mevleviyyet payeli* kadılardan biri tayin edilebilirdi. Kazaskerin bu yevmiyeye ilave olarak her yaptığı müderris ve kadı tayininden, *resm-i kısmet* adı altında bir harç aldığını da biliyoruz ki bu 8-10 bin akça gündeliğe kadar yükselmiştir. Katiyyen rüşvet olarak görülmemelidir.Gerçekten mirasın intikali, mü-

sadereden masuniyet gibi gerçekler de göz önünde tutulduğunda, bu rakamlar ilmiye sınıfının İmparatorluğun en zengin ailelerini içerdiğini gösterir.

Anadolu'da bulunan bütün müderrislerin ve kadıların tayini Anadolu kazaskerinin, Rumeli'deki tayinler de Rumeli kazaskerinin görevidir. Rumeli ve Anadolu kazaskerleri haftada bir gün sadrazam konağında *huzur mürafaası*na katılırlar, bu adeta temyiz mahkemesinin duruşması gibidir. Demek ki kazaskerler; *a.* Divan-ı Hümayunda *b.* sadrazam konağında *huzur mürafaası*nda *c.* kendi konaklarında, davalara ve tayin ve azillere bakarlardı. Kazaskerin altı büyük yardımcısı vardır. Bunlar; *1. tezkireci;* resmi yazışmaları yönetir, *2. ruznameci;* müderris ve kadıların tayini için gerekli sicil, sıra ve kayıd işlemleriyle uğraşır, *3. matlabcı;* ilmiyye mensuplarının tayininde sıra ve kıdem esas olduğundan bu konuyla uğraşır gerekli kayıtları tutar, *4. tatbikci;* büyük kadıların mühürlerinin bir nümunesini saklar. *5. mektubcu; 6. kethüda;* gibi kançılarya işleriyle uğraşanlar... Kazaskerlik bütün ilmiyye görevlerinde olduğu gibi belirli bir süre ile sınırlanmıştır. Bir yıl için tayin edilirlerdi. Anadolu kazaskeri Rumeli kazaskerliğine, Rumeli kazaskeri ise şeyhülislâmlığa adaydı. 16. yüzyıla kadar tayin ve azillerde görevli olan ve konuyu Padişah'ın tasdikine sunan makam kazaskerlik iken, bundan sonra şeyhülislâm bu konuda da üstünlüğü elde etmiştir.

Kazaskerliğe bağlı birinci silk müderrislerdir. Medrese bütün ilmiyye zümresinin yetiştiği bir yer olduğundan, bunun kadrolarını tayin önemlidir. Gerçekte medrese ilk, orta ve yüksek eğitimi içeren bir kurumdur. Medreseler % 99 çoğunlukla vakıf olarak kurulmuş müesseselerdir. Medrese sistemi klasik şeklini Fatih devrinde bulmuştur. Fatih camii'nin yanında kurulan sekiz ayrı dalda öğrenim gören bu medreselere sahn-ı seman dendi. Medrese eğitimi başlangıçtan en yükseğine kadar altılı bir hiyerarşiye dayanıyordu.

1. Haşiyye-i tecrid ve *2. Miftah* medreseleri, bu ikisi adeta ilköğretim derecesindedir. Burada okuma yazma ve dört temel bilgi olan hadis, fıkıh, kelâm ve tefsir'e giriş öğretilir. *3. Telvih* medreseleri; burada artık temel konularda derinleşiliyordu. *4.*

Hariç medreseleri; Buharî şerhi ve tefsir, hadis ve fıkıhta önemli meseleler inceleniyordu. 5. *Dâhil* medreselerinde yüksek seviyeli ilimlere giriş söz konusudur. 6. *Sahn-ı seman* medreseleri; burada tıp hariç matematik, astronomi veya temel şer'î konularda ihtisaslaşma söz konusudur. 16. yüzyılda Süleymaniye Medreseleri kurulunca, tıb medresesi de buna ilâve edilmiş oldu. Osmanlı medreselerinde eğitim; belirli sürelere bağlı olmayıp, talebenin şahsî başarısına bağlıdır. Ancak son kademe olan *Sahn-ı semanîye*'ye geçmek için asgari üç yıllık eğitim aranırdı. Buralarda ders veren müderrisin maaşı vakıf gelirinden verilir ve bilindiği üzere her vakfın, vakfiye dediğimiz kuruluş statüsünde bu belirlenmiştir. Medreselerin seviyeleri maaşa göre sıralanır. Buna göre bir müderris 25 akça yevmiyeli bir yerden başlayıp 100 akçaya kadar terfi ediyordu. Medrese talebesi de, *şakird* veya eğitimin ileri derecelerinde *suhte* olarak adlandırılırdı. Esasta medreselerin yapı ve hiyerarşi olarak Ortaçağ Avrupası'nın *universitas* denen kurumlarıyla büyük benzerliği vardır. Medresenin yobazlık ve cehaletin ve geriliğin sembolü, universitasın ise modern bilimin sembolü haline gelmesi bazı yaygın düşüncelerin tersine başka sebeplere dayanmaktadır.

Büyük medrese talebesi *danişmend*dir (Batıdaki *bachelor* ve *scholar* gibi). Öğrenimi bitirdikten sonra *mülazim* rütbesiyle (aday) *ilmiyye silki*ne girerlerdi. Buraya ulaşana kadar bir öğrenci şu yolu izlerdi. En alt seviyedeki medreseden öğrenime başlayan talebe medresenin derslerini okuduktan sonra hocasından *icazet* alır, bir üst seviyedeki medreseye devam eder, orayı da bitirince yine icazet alırdı. Böylece *haşiye-i tecrid* Medresesi ile öğrenime başlayan talebe bu şekilde Süleymaniye medreselerine kadar çıkardı. Nihayet burayı da tamamladıktan sonra kendisine bir diploma (*icazetname*) verilirdi. Şu kadarını belirtelim; karma bir ulema heyeti önünde imtihana girip, başarana *İstanbul rüusu* verilir. Bu merkezî yüksek imtihanı geçip bu rüusu alamayana pek itibar edilmez ve merkez bürokrasiye ve ilmiyye mesleğine gerçek giriş yapamazdı.

Müderrisin derslerini tekrarlayıp izah edenlere müderris yardımcısı anlamında *mu'îd* denirdi. Danişmendlerin en liya-

katlilerinden seçilen *mu'îd* (asistan) hem müderrisin derslerini tekrarlar hem de danişmendlerin disiplini ile meşgul olurdu.

İcazetname ile medreseyi bitiren müderris adayı, adını *ruznameye* kaydettirir, *nevbet* denilen sıraya girerdi. Anadolu'da müderris veya kadı olmak isteyenler, Anadolu kazaskerinin, Rumeli'de müderris veya kadı olmak isteyenler Rumeli kazaskerinin *matlâb* denilen defterine kaydolurlar, belirli günlerdeki meclislerine devam ederlerdi. Bu bekleyişe nevbet, bu durumdaki danişmendlere de mülazim denirdi. *Mülâzemet* dönemi sonunda önce yazılı sonra sözlü bir imtihanla, boşalan alt derecede bir medreseye tayin söz konusu olurdu.

Rumeli ve Anadolu kazaskerliklerine bağlı diğer önemli memuriyet kadılıktır. Kadıların İmparatorluğun yargı fonksiyonu kadar, mülkî, malî, beledî alanlarda da önemli rolü olduğunu belirtelim.

Osmanlı kadısı esas olarak idarî birim olan sancak ve kazalara tayin edilirdi. Sancak kadıları hiyerarşide daha üstündür. Bir kadı ilk olarak kazalara tayin edilir ve 20 akça *yevmiye* ile göreve başlardı. Rumeli kaza kadılıkları dokuz sınıfa, Anadolu on sınıfa ve Mısır altı sınıfa ayrılmıştı. Bir kadı terfide son basamağa geldiğinde yevmiyesi 150 akçaya yükselmiş olur ve *eşrâf-ı kuzât* adıyla anılan zümreden sayılır. Görev süresi bir yerde 20 ayı geçemez. Bu muhtemelen terfi imkânlarının tıkanmaması ve ahali ile yakınlık peyda etmemesi içindir. Mamafih olaylar bu süreye ekseriya pek uyulmadığını gösteriyor. Görev yerinde süresini dolduran kadı, İstanbul'a gelip *ma'zûlen* ait olduğu kazaskerlik dairesinde yeni tayinini beklerdi. Kaza kadılığından yükselen kadı, *sancak kadısı* olur ve *mevleviyyet* payesi alırdı. *Mevleviyyet* beş kategoriye ayrılmıştı: 1. *Devriye mevalisi* 2. *Mahrec mevalisi*, 3. *Bilâd-ı Hamse mevalisi* 4. *Haremeyn mevleviyyeti* 5. *İstanbul kadılığı*. 18. yüzyılda bu *mevleviyyet* payeli kadılıklar şunlardı; Mekke ve Medine kadılıkları *haremeyn mevleviyyeti*dir. Edirne, Bursa, Mısır ve Şam kadılığı *bilad-ı hamse mevleviyeti*ni teşkil ederler. Üçüncü derecedeki *mahreç mevleviyeti*ne; Kudüs, Haleb, Tırhala, Mora Yenişehri, Galata, İzmir, Selanik, Eyüp, Üsküdar, Sofya ve Girit ile onbir başka

şehir girer. En küçük *mevleviyyet* derecesi olan *devriye mevleviyyet*ine ise; Maraş, Bağdat, Bosna, Belgrad, Antep, Kütahya, Konya, Filibe, Diyarbekir, Erzurum, Trablusgarp gibi yerler girerdi.[48] Bu derecelere giren yerler zamanla değişmiştir. Görüldüğü gibi ülkenin mühim ve büyük yerleşme merkezleri yani sancak kadılıkları, önem sıralarına göre bu beş kategoriden birine giriyordu. En son kademe İstanbul Kadılığı idi. Bundan sonra sıra kazaskerliğe gelirdi. *Mevleviyyet*de yevmiyeler 300-500 akça arasında değişiyordu.

Osmanlı klâsik düzeninde kadının yargı görevi yanında, idarî, malî ilmî, hatta askerî görevlerinin de bulunduğunu belirtmiştik. Kendisi diğer yöneticilerden bağımsız olup, doğrudan merkeze bağlıydı. Ancak fiiliyatta sancak beyi ve beylerbeyinin kadı'nın işlerine müdahale de bulunduğu biliniyor. Padişah ferman ve *berat*ları yürürlüğe girmeden kadıya duyurulup, onun tarafından kaydedilmektedir. Gene vergi toplanmasına nezaret ettiği gibi, avarız vergisi için avarız hanelerini tespit ederdi. Kadı bundan başka yargı bölgesi dâhilinde asayişin amiridir. Ancak bu konuda sancak beyi de yetkilidir. Herhalde subaşı, adlî zabıta olarak kadının yardımcılığını yapmakta idi. Osmanlı kadısının bu gibi görevleri daha çok kasaba ve şehirlerin sınırları dâhilindedir. Şeriat adamı idi, halkın talepleri adına merkeze onlarla birlikte arzuhalde verirdi.

Gene fiyat ve kalite kontrolü, *narh* (fiyat) tespiti, esnaf loncalarının denetimi ve işlemlerini kaydetmek onun görevi idi. Kadı'nın konağı mahkeme ve evrak mahzeni vazifesini görürdü. *Kadı* veya *Şer'iyye Sicilleri* her türlü olay ve işlemin kaydedildiği vesikalar olarak, Osmanlı tarihinin son derece zengin bir kaynağını meydana getirmektedir.

Kadıların özellikle fizikî mekândaki yardımcıları *naib*lerdir. *Kadı naibi*, kadı tarafından kendi bölgesinde ulaşamadığı nahiye merkezlerine tayin edilir. Bu müessese 16. yüzyıldan itibaren suiistimal konusu olmuş, kadılar ihale usulü ile gereğinden fazla *naib* tayin etmişlerdir. Bu zümre de ahaliyi soyup soğana çevirmiştir.

---

[48] İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 99.

Kadıların yolsuzluğunu merkezde Divan-ı Hümayun tarafından seçilip tayin edilen *mehayif kadıları* (mehayif müfettişi), veya seyyar *toprak kadıları* denetlerdi.

İlmiyye sınıfında üçüncü kategoriyi padişah hocaları (*hâce-i sultanî*) meydana getirirdi. Padişah hocaları şehzadelikten beri onun yanında olduğundan büyük nüfuz sahibi olmuş ve teşkilâtın içinde ayrı bir yerleri olmuştur. İlk olarak Çelebi Sultan Mehmet'in hocası Sofu Bayezid Paşa'yı görüyoruz. Gene Fatih'in hocası Molla Güranî, sonraları Hace Saadeddin bu nüfuzlu kimselerdendir. Sultan İbrahim'in hocası olarak tayin ettiği Cinci Hoca'yı, (Safranbolulu Hüseyin Efendi) sonra Vanî Mehmed Efendi ve İkinci Mahmud devrinin diktatörü Halet Efendi'yi burada zikretmeliyiz. Bu paye sahipleri arızî olarak bu nüfuzlu duruma gelmiştir.

16. yüzyıldan itibaren peygamber sülâlesinden gelen *seyyid* ve *şerîf*lerin işleriyle uğraşmak için, ilmiyye teşkilâtının hiyerarşisi dışında bir de *nakıbu'l-eşraf*lık görevi ihdas edilmiş ve son devirlere kadar gelmişti.

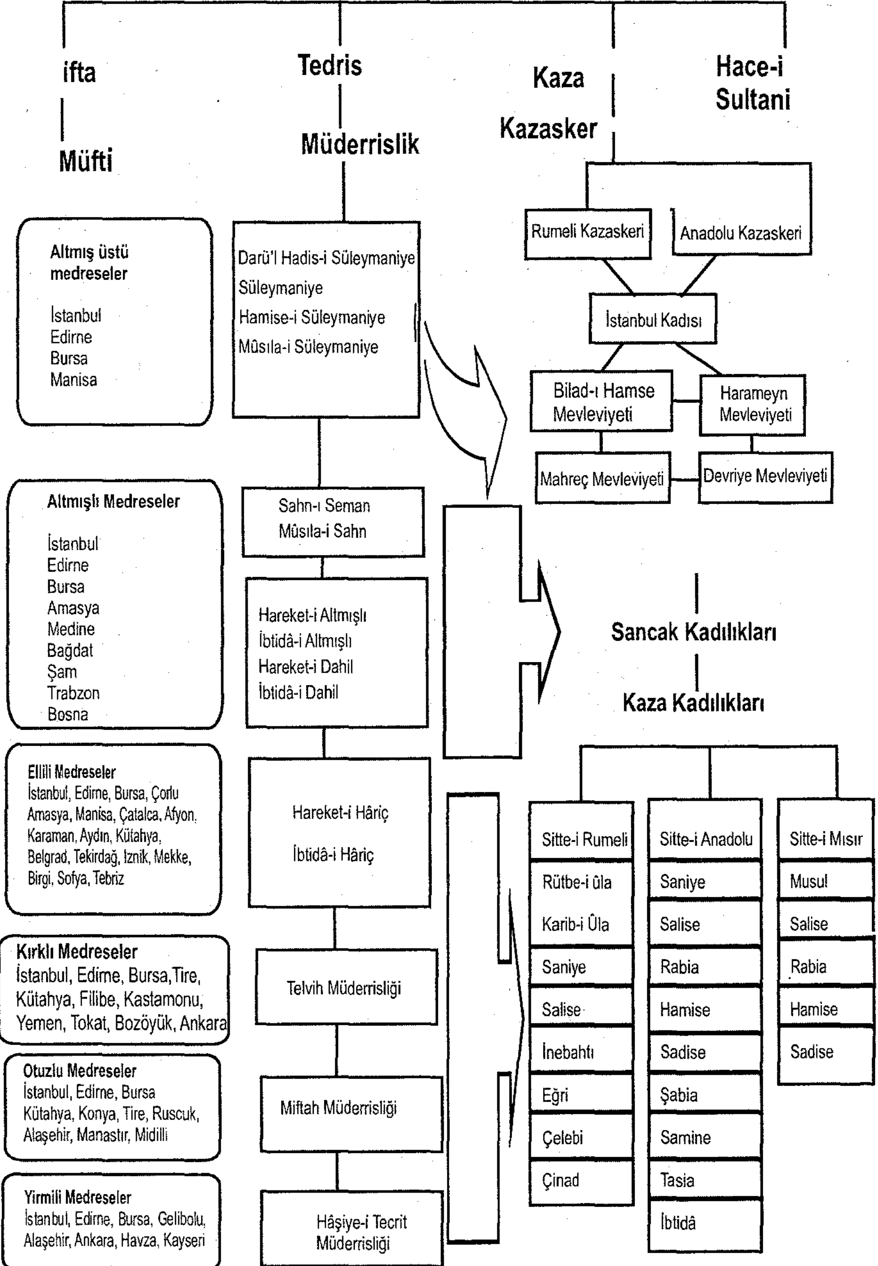
İlmiyye sınıfında terfih aynı zamanda yeniden tayin edilmek demekti. Ulema; *ifta, tedris, kaza* meslekleri yani kadılık, müderrislik ve müftülük dalları arasında yan geçişler de yapabilirlerdi. Medrese ilmiyeye girmek için yegâne yoldu. Bu nedenle pratikte bu yola sadece Türk ve İslâm kökenli kimseler girmiştir. Şu konu önemlidir. Hocalardan icazet almak şart ama yeterli değildir.Çünkü bir ilmi heyet huzurunda imtihana girip *İstanbul ruusu* almayan pek kaale alınmazdı. Arabistan uleması ve o ülkelerde ayrı bir silk oluşturmuştu. Belirttiğimiz gibi mülâzim rütbesiyle kazaskerliğe müracaat eden danişmend, ya müfti ya müderris ya da kadı olarak tayin olunma yollarından birini seçerdi. Ayrıca bu konuda da ya Rumeli ya da Anadolu kazaskerliğinin kadrosuna girmeyi seçmek zorundaydı. Yazılı ve sözlü sınavı başaran aday, kendi seçimine göre 20 akça yevmiyeli Anadolu veya Rumeli'deki müderrislik veya kadılıklardan birine tayin edilirdi. 16. yüzyılda tayin işlemleri; ilgili kazasker, şeyhülislâm ve sadrazamın arzı ve padişahın tasdikinden geçerek yapılıyordu. Müderrislerin görev süreleri kadılarınki gibi belirli süreyle sınırlanmıştı.

İlmiyye mensupları bir meslek grubunda kalmak zorunda değildiler demiştik. Müderris kadılığa, kadı da müderrislik veya müftîliğe geçebilirdi (bir nevi yatay hareketlilik söz konusudur). Her görev maaş ve rütbesine göre diğer *silk*de bir eşdeğerine sahiptir ve sonuçta hepsi de kazaskerlik derecesine ulaşabilir. Örneğin 100 akça yevmiye alan ve *kibâr-ı müderrisîn*den sayılan Süleymaniye Medreseleri hocaları kadılığa geçerse *mahreç mevleviyyeti* payesini alırlardı.

İlmiyye mensuplarının görev sürelerinin aksatılmaması ve tayinde hiyerarşik sıraya riayet edilmesi gerekirdi. Aksi takdirde kadrolarda tıkanma ve İstanbul ruusu alan yeni adayların iş bulamaması gibi bir durum meydana gelirdi. Ancak bu düzen pek çabuk bozulmuştur. Yüksek rütbeli kimselerin çocukları ve kayırdıkları kimseler çok genç yaşlarda haksız olarak rütbe atlamışlar. Diğer taraftan had safhada dolan medreselerin mezunları işsiz kalmıştır. Kadrolarda da tıkanıklık ve şişkinlik başlamıştır. Genellikle ideal şemayı tarif edenler. İlmiyye mesleğini kabiliyetli halk çocuklarının yükseldiği bir yol olarak gösterir. Oysa geleneksel toplumdaki her meslek gibi, o da babadan oğula devam edecekti. Kısa zamanda ulema arasında hanedanlar meydana geldi ve bu meslek de belirli bir zümrenin kontrolü altında kaldı ki, Osmanlı toplum sisteminin genel çizgileri ile uyum gösteren bir durumdur.

İLMİYYE TEŞKİLÂTI

Şeyhülislâm

G. Ordu ve Donanma

Osmanlı ordusu deyince akla Anadolu ve Rumeli'nin *timarlı* ordusu ve kapıkulu askeri gelmelidir. Buna ilâve olarak imtiyazlı emirliklerden gelen yardımcı kuvvetleri de saymalıyız.

Başlangıçta Osmanlı ordusunun asıl kuvveti olan atlılar aşiret düzeni içinden çıkıyordu. Bu süvari kuvvetinin yanı başında bulunan yaya asker de çiftçi halktan gönüllü olarak bu hizmeti yüklenen yaya ve müsellemlerdi.* Daha sonra atlı birliklerin yerini geniş ölçüde *timarlı* ordusu, yaya ve müsellemlerin yerini de *azeb* askeri aldı. Böylece kapıkulu ordusu, *timarlı*lar ordusunun yanında gelişmekteydi. Esasta Osmanlı ordusunu kapıkulu askeri - eyalet askeri olarak ikiye ayırıp incelemek yerinde olacaktır. Eyalet ordusu hakkında daha önceki bölümde açıklamalarda bulunuldu. Kapıkulu devşirme askere verilen addır. Bunların başlıca Yeniçeri ve sipahilerden oluştuğunu görüyoruz. Yeniçeriler Sultan Orhan zamanındaki yaya ve müsellemlerle yakından ilgilidir. Ancak yaya ve müsellemler Türk menşeli idiler. Yeniçeriler ise devşirme ve esirlerden alınırdı. Mamafih bu durumun devşirme sisteminin kalktığı 17. yüzyıl sonuna kadar devam ettiğini belirtelim. Kapıkulu askerinin sayısı II. Murad devrinde 3-4 bin, Fatih devrinde ise 8-12 bin arasında idi. Kanuni devrinde kapıkulu askerinin sayısı arttığı gibi ateşli silâhlarla donatıldılar. Avrupa tarihlerinde ve popüler düşüncede Türk ordusu demek, kılıç kalkanlı atlılardan çok toplu tüfekli ordular demektir ki doğrudur. Osmanlı *kapıkulu* ordusu Avrupa kıtasının ilk daimi düzenli ordusudur. Bu ordu 17. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı Devleti'ne nüfuz ve üstünlük sağlamakta etkin olan önemli bir unsurdur.

Devşirme Sistemi: Ordunun yapısı ve yönetimine geçmeden evvel devşirme sisteminin niteliği ve işleyişi üzerinde kısaca durmakta yarar vardır. Osmanlıların çağdaşı olan

---

* Yayalar, Osmanlılar'da Türkler'den teşkil edilen ilk muntazam kuvvet olup Çandarlı Kara Halil Paşa'nın girişimiyle meydana gelmişti. Bu askere muharebe zamanında iki akça yevmiye verilir ve harpten sonra yerlerine dönünce yevmiyeleri kesilirdi. Fakat memleketlerinde ziraatle meşgul olduklarından ektikleri araziden vergi alınmazdı.

Memlûkler kul sistemini geniş ölçüde uygulamışlardır. Ancak Osmanlı devşirme geleneğinde esir alınan (harbte veya satın alınan) gençler yerine daha sistematik bir uygulama göze çarpıyor. Gene bu devşirme gençlerin eğitimi ve taliminde de değişik yönler vardır.

Osmanlı kul sisteminde; harp esirleri, para ile satın alınanlar, tabi devlet hanedanları ve beylerin rehin gönderdikleri çocuklar (Eflak-Boğdan Voyvodaları ve Kırım Hanları tarafından) ve bilhassa belirli bölgelerden devşirme usûlü ile toplanan çocuklar esası teşkil ederdi. Harb esirlerinin tıpkı diğer ganimet gibi beşte biri padişaha aitti (*hums-ı şer'î*).

Bu nedenle esir çocukların beşte biri padişah adına alındığından bunlara *pençik oğlanı* da denmiştir. Fakat belirli zaman aralıklarıyla devşirme işlemi kapıkulu için temel kaynak olmuştur. Devşirme sisteminin I. Bayezid devrinden, yani 14. yüzyıldan beri uygulandığı biliniyor. Ama II. Murad devrinde kesinlikle uygulandığı açıktır. Bunun için bilhassa Rumeli'ye bir devşirme emini başkanlığında komisyonlar gönderilirdi. Devşirme sistemi suiistimale müsait olduğundan ulemadan ve ümeradan güvenilirliğiyle tanınan kimseler görevlendirilirdi. Arnavutluğun ve Bosna'nın ve Çerkezistan'ın fakir köylerinde açıklıktan kırılmağa namzet çocuklar bazen ebeveyn tarafından istekli verilmiştir. Esas Hıristiyan çocuklar seçilmekle beraber, Bosna ve Arnavutluk'ta Müslümanlar'dan da alınırdı. Devşirilecek çocuk zenin aileden, âyan ve eşraftan olamaz. Yaşları 8-18 arasında olacak. Bunlara *gulamçe* veya *gulam* denirdi. Daha küçükleri *şirhor* (süt çocuğu) ve *beççe* (çocuk) olup devşirilmesi yasaktır. Şehir uşağı, manastır öğrencisi ve bir zenaatde çalışanlar devşirilemez. Toplanan gençlerin adedi iki üç yılda ortalama olarak 3000-5000 civarında (16. yüzyıl) hesaplanmıştır.[49] Bu seçilenler uzun bir yolculuktan sonra Edirne, İstanbul, Galatasaray ve Topkapı'da Enderun'a ayrılmak için seçime tâbi tutulur, en kabiliyetli görünen ve göze batanları *Enderun*a ayrıldıktan sonra diğerleri Anadolu ve Rumeli'nin yakın köylerine gönderilirdi. Burada hem çalışır hem de memleketin hayat ve adetlerine bir ailenin yanında intibak ederlerdi. Artık İslâmî terbiyeyi alıp bir miktar Türkçe öğrenenler (bulundukları kıta-

---

[49] Halil İnalcık, *İdari Teşkilat Tarihi,* (Ders Notu), SBF Yayın Bürosu, s. 77.

ya göre) kendilerinin kayıtlarını tutmak ve nezaret etmekle görevli olan Ocağın iki büyük zabiti, Anadolu ve Rumeli ağaları tarafından merkezdeki *acemioğlan kışlalarına* sevkedilir ve Ocağa girmiş olurlardı. *Acemioğlanlık*da gösterecekleri sebat ve kabiliyete göre yeniçeri kışlalarına ve ordusuna alınırlardı. Terfihleri de liyakat esasına göredir ve belirli yaştan evvel evlenemezlerdi. Bosna'nın, Arnavutluğun, Kafkasya'nın ve Mora'nın uzak köylerinden devletin hayatına hükmeden, ama hükümdarlardan başka efendileri olmayan büyük vezir ve kumandanların birçoğu bu şekilde yetişmiştir. Sokullu Mehmed Paşa dahi bir idareci olarak Enderundaki devşirmeler arasından yetişmişti. Ancak 16. asır sonlarından itibaren kapıkulu askeri gene Anadolu ve Rumeli'nin yerli halkı, özellikle Türkler arasından çıkan gençlerden meydana geldi. Ocağın bozulma dönemi devşirme geleneğinin kalkmasından sonraya rastlar. Demek ki Yeniçeri ocağının tarih içindeki başarıları ve yozlaşması, bazı düşüncelerin (meselâ İsmail Hami Danişmend) tersine Türklük veya Türk olmamak gibi sebeplere bağlanamaz. Bu bozulmanın nedenleri ve gösterdiği gelişmeye değinelim. Devşirme sistemi özgün bir emperyal kurumdu ve dâhiyane bir gelişmeydi.

Daha 15. yüzyılda yeniçeriler İmparatorluk'ta iktidar sahibini ve siyaseti tayin eden önemli bir odak noktası haline geldiler. Fatih'in ölümünden hemen sonra, II. Bayezid'i Cem Sultan'a karşı desteklediler. Aynı şekilde Şehzade Selim'i (Selim I) babasına karşı destekleyip tahta geçirdiler.

Cülûs bahşişleri saltanatın başında hükümdar adına veziriazam ve defterdarla yeniçeriler arasında bir pazarlık konusu halini almıştı. Hakikatte yeniçeriler devlet adamları arasında yahut saraydaki iktidar mücadelelerinde entrikalara vasıta oluyorlardı. Onların bu rolü daha II. Murat zamanında açıkça meydana çıkmıştı. II. Bayezid'in ölümünde İshak ve Zağanos Paşalara alet oldular. II. Selim devrinde (1566–74) Sokullu Mehmed'in iktidarını yıpratmak isteyen Lala Mustafa Paşa için çalıştılar. Kanuni'den sonra valide sultanlar ve haremin devlet işleri üzerinde nüfuzu çoğalınca, onların entrikalarına âlet oldular. Neticede 16. asır sonlarında ve 17. asrın ilk yarısında yeniçeriler açıktan açığa devleti kendi tahakkümleri altına soktu-

lar.[50] 16. yüzyılın ilk yarısında, IV. Murad'ın diktatörlük devrine kadar üç defa padişahları tahtından indirdiler ve birinde II. Osman'ı (Genç Osman) rezilane hareketlerle katlettiler. 16. yüzyılda yeniçeri ağalığı hatta sadaret makamı, Enderunlulardan çok ocağın mensuplarına veriliyordu. Ordu artık Osmanlı yönetiminin odak noktası haline gelmişti.

Başlangıçtan beri Osmanlı devlet adamları ve özellikle *Koçi Bey Risalesi* ordunun bozulmasında duraklamayı görmüşler ve ordunun ıslahatını ele almışlardır. Gerçekten de ordunun bozulması başka olayların bir sonucu ise de zincirleme etkileri de olmuştur. Bunda *Timar* sisteminin bozulması etkin olduğu gibi, ateşli silahların icadı, sınırların savunmasındaki güçlükler dolayısıyla ortaya çıkan emperyalist paradoks eyalet ve kapıkulu ordusunun dağılmasında etkin olmuştur. Maliyedeki darlık genişleyen kapıkulu ordusunun ulûfelerinin muntazam ödenmesini güçleştiriyordu. 16. yüzyıl sonlarında bazılarına ulûfe yerine *dirlik* verilmeye başlandı. Bu ise eyaletlerde toprak ihtilâfını arttırdı. Eyalet ordusu da işlemez hale gelmişti. Öyle ki devletin asıl gücünü teşkil eden ve Kanuni devrinde 100.000 kişiyi aşan eyalet ordusu, 150 sene sonra 20.000 kişilik bir başıbozuk alayı haline geldi. Bu ordunun yeri kapıkulu ocakları tarafından doldurulamadı. Zaten ulûfe ödenememesi ve Ocak üzerindeki disiplinin kaybolması, kapıkulu arasına esnaf makulesinin doluşması gibi gelişmeler tutucu ve sık sık ayaklanma çıkaran bir müessese doğurdu. Kanunî devrinde 14-16 bin kişilik bir kuvvet olan yeniçeri ordusu, 17. asır başında 40.000 kişilik lüzumsuz ve aç bir kalabalıktı. Dünyadaki bu ilk daimî ordu, Avrupa ordularına nazaran teknolojik üstünlüğünü kaybedene kadar rakipsizdi. Fakat geri bir askerî nizam ve geniş sınırların muhafaza edilmesi problem oldu. *Koçi Bey Risalesi*'nden de anlaşılacağı üzere daha 16. asırda eyalet ordusunun yok olmaya başlaması, kapıkulu ocağını azdırmış, maliye ve devlet idaresi üzerinde Demokles'in kılıcı haline getirmişti. 1584 de para rayicinin % 100 düşüşü bunların ilk büyük isyanına sebep oldu.[51] Ancak IV. Murat ve ardından Köp-

---

[50] H. İnalcık, *Ottoman Empire*, s. 92 ve *İdari Teşkilat Tarihi*, s. 91-2.

[51] H. İnalcık, "Yükseliş Devri Osmanlı Ekonomisine Umumi Bakış", *Türk Kültürü*, VI/68, Haziran 1968, s. 539.

rülüler dönemindeki şiddetli sindirmelerle eskiye dönüş sağlanabildi. Eyalet ordusunun Beylerbeyilik, Sancak Beyliği, Subaşılık ve Sipahilik hiyerarşisi bozuluyordu. Bu ordunun bozulması ve Celâlî İsyanları sırasında soyguncu sarıca ve sekban gibilerin orduya girmesi ile kul geleneği geriledi. Askerin sayısının artışında işsizliği önlemek ve ordunun teknolojik geriliğini asker sayısıyla karşılamak gibi nedenler aranmalıdır. Yeniçeri ordusu 1826 da kanlı bir iç savaşla kaldırıldı. Benzer deneyimi Rusya; Çar Petro zamanında aynı nitelikteki bir teşkilâtı, tüfekçileri (*strelitsiy*) kaldırarak vermişti. Osmanlı hükümdarlarının bu ocağı iki yüz yıldan beri istekleri hilâfına kaldıramayışları geleneksel devlet sisteminin merkezî modern bir orduyu besleyecek ve kuracak durumda olmamasıyla açıklanmalıdır.

Kapıkulu askerinin yaya kısmı olan Yeniçeri Ocağı ile Sipahiler, Topçular ve Cebeciler arasında şiddetli bir rekabet vardı. Bu rekabet normal zamanlarda muhtelif nedenlerden dolayı kanlı bıçaklı kavgalara, kriz zamanlarında ise saray ve devlet adamları arasında rakip gruplarla bütünleşerek kanlı isyanlara ve kent-içi savaşlara dönüşürdü.

Yeniçeri Ocağı 196 adet *orta* ve bölükden meydana gelmekteydi. Yeniçeriler arasında en güçlü bağ; *orta yoldaşlığı* ve *ayakdaşlığı* idi. Her *orta*nın ayrı bir nişanı vardı. İstanbul'da olsun yahut iç vilayetlerdeki kaleler ve sınır kalelerinde olsun her yeniçerinin kütük defterinde kaydı vardı ve bu defterler yeniçeri ağası'nda bulunurdu. Yeniçerilerin 196 ortasının 101 ortası *cemaatli*, 61 ortası *bölüklü*, 36 ortası *sekban ortası* olarak adlandırılırdı. Cemaatli ortalarından 60, 61, 62, 63'üncü olmak üzere dört ortanın tümü Saray ve İstanbul muhafazası için adeta *hassa alayları* olarak başkentte bırakılıp, diğerlerinin içinden seçilenler imparatorluğun muhtelif kale ve kentlerinde garnizon hizmeti görürdü. Bunlar Padişah adına muhtemel isyan ve direnişlere veya ihanet ihtimali olan valilere karşı bir tedbir olarak oralarda bulunuyorlardı. 61 adet bölüklü ortanın 31 ortası ise İstanbul asayişini sağlamak için *karakullukçu* (*karavul*dan da gelebilir) olarak semt karakollarında polis vazifesi görürdü. Diğer 30 tane bölüklü ortası da imparatorluğun muhtelif garnizon merkezlerinde idi. Sekban ortaları ise İstanbul ve Edirne civarındaki Padişah *has*larında yani mirî çiftliklerde bulunurlardı.

Yeniçerilerin en büyük kumandanı *Yeniçeri Ağası* idi. Yeniçeriler ve acemi ocağından sorumlu idi. Makamı Süleymaniye'deki *Ağakapısı* idi. Sonra sırasıyla *sekbanbaşı, kulkethüdası* (yeniçerilerin kurmay başkanı durumunda), *zağarcıbaşı* gibi büyük subayları vardı. Bundan başka bazı ortaların komutanları, komuta hiyerarşisinde öncelik sahibi idi. Örneğin 71. orta kumandanı olan *seksoncubaşı*, 68. orta kumandanı olan *turnacıbaşı* ve 14., 49. ve 67. ortaların komutanları olan *hasekiler* ocağın önde gelen subayları olup kendilerine *ağalar* denirdi.

Yaya askerin dışında önceden sözünü ettiğimiz *sipahiler, topçular, toparabacılar, cebeciler* (cephane ve levazım sınıfı), *lağımcılar* (istihkâm sınıfı, ayrıca harpde kalelerin altına lâğım kazıp kalenin içine girmek için barut patlatırlardı), *humbaracılar* gibi diğer ocaklar vardı.

Osmanlı kapıkulu ordusu tıpkı Romalılar'ın *peditatus* (piyade) ve *equitatus* (süvari) askeri gibi belirli bir düzen ve disiplin içinde hareket etmiştir. Sefere giden ordu yağmacılığa başvurmamıştır. Bu, ordunun kendi iaşe sistemini sabote etmek sayılırdı. Yolda tarlaya atını bırakan askerin başı vurulurdu. Bu ilahî adalet duygusundan çok, ertesi yıl aynı yerden geçecek ordunun boş, ekilmemiş tarlalar ve boşalmış köyler ortasında kalmaması içindi. Pazarlama ve iaşe belirli bir disiplinle sağlanırdı. (*Sürsat* denen mecburî pazarlama yükümlülüğünü ve sefere katılan orducu esnafı hatırlayınız).

Osmanlı Denizciliği

Osmanlı donanmasına gelince, bu konuya burada genel olarak değinilecektir. Selefi Bizans gibi, Osmanlılar da Akdeniz'in batısındaki ülkeleri bastıracak bir denizcilik tekniği ve denizci hayat tarzına sahip görünmüyorlar. Ancak olağanüstü disiplin ve örgütlenme Osmanlı donanmasına 16. yüzyıl boyu doğu Akdeniz'de bir bahrî üstünlük sağlanmıştır.

Osmanlılar ilk devirden itibaren ufak bir donanmaya sahipti. Ancak Akdeniz'de kuvvetli bir donanmanın ortaya çıkışı, Kanuni devrine rastlar. 16. yüzyıla kadar Osmanlı donanması "çektiri" denen hafif gemilerden müteşekkildi. Fakat zamanla

Venedik ve Ceneviz'e karşı kalyon tipi gemiler inşaasına başlandı. Bunlar kullanılan kürek sayısına göre *firkate, kalita, kadırga* gibi isimler alırlar. Kürekçiler (*forsa*), Hıristiyan esirler ve küreğe mahkûm olan veya ücretle tutulan Müslümanlardı. Nitekim *avarız-ı divaniyye* dediğimiz vergilerin bir kalemini her haneden alınan kürekçi vergisi teşkil ederdi. 16. yüzyılda Venedik ve İspanyol kalyonlarını andıran iki katlı kadırgalar da inşa olundu. Donanmanın esaslı kısmını buna rağmen hafif gemiler teşkil ederdi. Osmanlı donanması esasta bütün çağdaş denizci devletler gibi korsanlık faaliyetlerini desteklerdi. Gerçekte Osmanlılar Akdeniz'de gemi teknolojisi bakımından mutlak üstünlüğe sahip olamamıştır. 16. yüzyıl sonunda Lepanto (İnebahtı) yenilgisi (7 Ekim 1571) ile donanma rekabet gücünü adamakıllı kaybetti. Artık batı Akdeniz havzası güçlenmiş ve yayılma dönemine girmişti.

Gemi teknolojisinde ilk önemli değişme 17. yüzyılda başladı. Bu devirde ilk olarak Cezayir-i garb ocakları denen (Tunus, Cezayir) gemileri kürekten yelkene geçti. Esasen imtiyazlı eyalet statüsündeki bu ülke, Osmanlı donanmasının Akdeniz'deki vurucu gücüdür. Bununla beraber Osmanlı donanmasının 19. yüzyıla kadar önemli bir ıslahat geçirdiği şüphelidir.

19. yüzyılda donanmanın ıslahı dış borçlanmanın başlıca sebeplerindendir. Özellikle Abdülaziz devrinde donanmadaki gemi sayısının; personel, yan teçhizat ve tamir ihtiyacı düşünülmeden arttırılması bir malî yıkıma sebep olmuştur.

18. yüzyılın başında *Marsigli*; frikata bergende (brigantin), galiotta, galer, mavna, orta baştarda gibi gemilerin Osmanlı tersanelerinde yapıldığını bildiriyor.[52]

Osmanlılar'ın denizde ilk gördükleri gemilerin *karamürsel* denilen çektirmeler olduğunu belirtmiştik. Bunlar Marmara iskeleleri arasında yük taşıyan güvertesiz bir buçuk direkli küçük nakliye gemileridir. Bunların büyüklüğü oturak denen bir ölçü ile belirtilir. 10-17 oturaklı olanlarına *fırkate* (İtalyanca *frigata*) denir. Her oturak bir kürek olup, her küreği 2-3 nefer kürekçi

---

[52] Luigi Ferdinando Marsigli, *Stato Militare dell Imperio Ottomanno,* Haag. Amsterdam 1732, Reproduktion- Akad. Druckeri Graz, 1972 (Kramer-Kreutel) s. 139.

kullanır. Fırkatelerin en küçüklerine *kırlangıç* denirdi. Son derece süratli ve hareket kabiliyeti yüksek olan bu gemiler dağınık düzen deniz harbinde yararlı oldukları gibi, karakol görevi de görürlerdi. Bunların 18-19 oturaklı olanlarına *perekende* (İtalyanca *brigantine*) denir. 20-24 oturaklı olanları *kalita* (İtalyanca *galita*) diye adlandırılır. 25-30 oturaklı olanlar *kadırga* adını alır. 26-36 oturaklı gemiler *baştarda* (İtalyanca *bas tarda*) olup, bunların her küreği 6-7 kürekçi tarafından kullanılırdı.[53] Bu gemilerin teknesi yüksek ise *mavna* adını alırdı. Kadırga tipindeki bu gemilere Akdeniz milletleri *galer* adını verirler. Mavnalara ise Venedikliler *mahor* veya galeazza derlerdi. Osmanlı kalyonları donanmada en büyük gemilerdi. Ancak İspanyol ve İtalyanlar daha büyüğünü yapıyorlardı. 1588'de İspanyollar 50'şer toplu olanını yapmışlardı.

Bütün bu isimlerin İtalyan asıllı olmalarının nedeni açıktır. Osmanlı donanması teknik gelişimini Akdeniz'in denizci milletlerinin ustalarının öğretisi ve onların tekniğinin taklit edilmesi ile başarabilmiştir. Örneğin denizciliğimizde kullanılan şu birkaç kelimeye bakmak bile bunu gösterir. a larga = alarga, alla banda = alabanda, via = viya, nisa = ıssa, fonda = fonda, apoco = apiko, arriva = arıva, a lista = alesta, a quanta = ağanta, gancio = kanca, chima = çıma, mazzane = mizane, testo di moro = destemore, bas tarda = baştarda gibi.[54]

Açık deniz donanmasının dışında bir de ince donanma denilen Tuna Nehri donanması vardı. Bu nehir donanması üzerinde de duralım. İnce donanmada; *uçurma, varna başçifteleri, aktarma* (nehir muhafaza gemisi), *üstüaçık* (nakliye gemisi, sekiz kürekçisi vardı). *Çete kayığı* (top çeker), *brolik, çamlıca* (nakliye gemisi), *kancabaş, şayka* (Rus kazakları *çayka* der 20-50 muharip alır, Ozi ve Tuna'da işler), *şahtur, kırlangıç, hafif frikate* ve *kalita* gibi küçük ve hafif gemi ve mavna tipleri kullanılırdı. *Tuna kapdanlığı* Vidin (Bulgaristan'da) ve Budin (Macaristan) arasındaki bölgeden sorumlu idi. On adet firkate ve bini aşkın donanma azebi ile bu nehrin güvenliği sağlanırdı. Tersane Rusçuk'ta idi. 16. asırda Fırat üzerindeki kontrol için

---

[53] Mehmed Şükrü, *Esfar-ı Bahriyye-i Osmaniyye,* Birinci Cild, İstanbul Karabet Matbaası, Sene 1306, s. 164 vd.

[54] *Age,* s. 147'den.

Birecik'te de bir tersane kuruldu. Fırat nehri komutanına *Basra kapdanı* deniliyordu. Tuna kapdanlığının önemli iki yardımcısı *girdablar ağası* ve *açıklar ağası* idi. Tuna nehri ulaşımının düzeyi bize bu bölgede kentler, ulaşım ve ticaret hakkında da fikir verir. 16-18. yüzyıllardaki Tuna ulaşımı bize Budin, Belgrad, Vidin gibi merkezler arasında önemli bir bütünleşme ve yoğun ilişkiler sistemi bulunmadığını gösterir. Esasen Avusturya İmparatorluğu bile Tuna ulaşımını ancak 18. yüzyılda İmparatoriçe Maria Theresia döneminde geliştirebilmişti.

Osmanlı donanmasının en büyük âmiri *kapdan-ı derya*'dır (kapdan paşa). Ekseriya vezir rütbesinde olup, Divan-ı Hümayun üyesiydi. Bu makama zengin bir vezirin getirilmesine dikkat edilirdi. İcabında, donanmanın donatımına katkıda bulunabilecek (borç olarak) kadar dünyalığı olmalıydı. *Kapdan Paşa*'nın yardımcısı *patrona* (vice-admiral) ve sonra *riyale* İtalyanca *reale* (rear veya contr admiral) idi. Bu üçü en yüksek komuta heyetini meydana getirmekteydi. Kapdan Paşa'nın bugünkü Haliç'de tersanede bir mirî sarayı vardı. *Kapdan Paşa Divanı* da burada toplanırdı. Kançılarya ve tersane hizmetlerinde yardımcısı tersane kethüdası olup, meslekten tecrübeli bir denizciydi. Tersanenin malî sorumlusu bu memur idi. Oniki Adaların ve Kıbrıs Adası'nın on bir sancak halinde *Kapdan Paşa*'ya bağlı olduğunu biliyoruz. Bunların *sancakbeyi* rütbesindeki amiralleri gemileriyle *Kapdan Paşa*'ya Anadolu'da Çeşme, Rumeli'de Navarin Limanı'nda katılırlardı. Adeta *timarlı* ordusu gibi; *levend*ler sancakbeyleri rütbesindeki amirallere, onlar da beylerbeyi olan kapdan-ı deryaya bağlıydılar. Kasımpaşa'da da tersane azeblerinin kaldığı bir *kalyoncu kışlası* vardı. *Kapdan Paşa Eyaleti* şu sancaklardan meydana gelirdi; Gelibolu (merkez paşa sancağı), Ağriboz, İnebahtı, Midilli, Sığacık, Kocaili, Karlıili (Mora'da)... Bu sancaklar birer kalyonla donanmaya katılırdı. Rodos beş ve Mystra (Mora'da) ise iki adet kalyonla iştirak ederdi. Bundan başka Sakız Adası, Mehdiye (Libya'da), Kıbrıs'ta Lefkoşe, Baf, Girne sancakları vardı. *Kapdan Paşa* bu geniş alanda 33 adayı iltizama verirdi. Cezayir, Tunus korsanları ve Kefe donanmaları yardımcı kuvvetlerdi. Korsanlık 18. yüzyıla kadar bütün devletlerde olduğu gibi Osmanlılar'da da vurucu güç olarak himaye edilen bir denizcilik türü idi. H.

1017'de (1608 M.) Osmanlı donanmasında 138 *zaim* ve 1434 *timarlı levend* olmak üzere 1572 *kılıç* vardı.[55]

Bir gemide *reis, odabaşı* ve *aşçıbaşı* üç komutan idi. Bir *galer*de ise *bey, gardiyanbaşı* ve *reis* en yüksek rütbeli üç komutandı. Böyle bir gemide 327 adet personel vardı. Azebler, *donanma* ve *tersane azebi* olarak ikiye ayrılırdı. Bunlar daimî askerdi. Ayrıca *aylakçı* denen ücretli askerler de vardı. Donanma hizmetindeki askere umumen *levend* denirdi. İtalyan ve İspanyollar'ın aksine Osmanlılar gerçek denizcilik geleneğini miras olarak alamamışlardır. Ayrıca ne Bizans ne Selçukîler ne de Memlûkler bu konuda kayda değer gelişmeler göstermişti. Ancak yeni genç nüfus yığınlarının denizciliğe geçişi, mağribî ülkelerin desteği ve kara ordularındaki gibi bir disiplin ve örgütlenme Akdeniz'in doğusunda ilk elde bir egemenliğe imkân sağladı. Zaten bu çevrede denizcilikte ileri bir ülke yoktu. Özellikle Akdeniz adalarındaki Venedik egemenliğinin ahali üzerinde yarattığı baskı, Osmanlı fetihlerini kolaylaştırıcı bir rol oynadı. Ama denizcilikte Akdeniz 16. yüzyıldan itibaren umumi bir çöküntüye girmişti ve Osmanlı denizciliği de bu çöküntüyü yaşadı.

Tersanenin en büyük memurları ise başta *tersane emini, tersane kethüdası, tersane ağası, liman reisi, tersane reisi, tersane defter emini, tersane defter kethüdası, ruznamçeci ve icare kâtibi* gibi görevlilerdi. Haliç ve Kasımpaşa bölgesinin güvenliğini sağlamak da donanmaya aitti.

Osmanlı donanmasında ıslahat hareketi Navarin felâketinden sonra başladı. 1867 Nisanında ise, Kapdan-ı deryalık tamamen kaldırılarak Bahriye Nezareti kuruldu.

Buraya kadar Osmanlı devletinin merkezî hükümet örgütünü kısaca gözden geçirmiş bulunuyoruz. Bundan sonra eyalet idaresi ve kentlere geçebiliriz.

---

[55] *Age*, s. 139.

H. Osmanlı Eyalet İdaresi

Osmanlı yönetim sistemi hakkında siyaset biliminin babası, Rönesans İtalyası'nın parlak diplomatı Machiavelli ilk analizi yapmıştır. Akdeniz'in doğusunu Toscana Elçisi veya Venedik *balio*'sunun raporlarından tanıyan bu düşünürün betimlemesi, fazla uzun boylu düşünülmeden günümüzde bile etkilerini sürdürüyor... Rönesans Avrupası'nda biri daha vardı aynı düşünceyi taşıyan; Avusturya İmparatoru'nun İstanbul sefiri *Ogier Ghiselin von Busbecque...* Bu 16. yüzyıl adamlarının fikirleri şöyle özetlenebilir:

"Hükümdarın lûtfu ile yönetici olanların yönettiği Osmanlı İmparatorluğu'nun her parçası, hükümdarın otoritesine sıkı sıkıya bağlıdır. Böyle bir ülke zaptedilemez. Ancak, edilirse idaresi çok kolaydır. Oysa bir sürü feodal lordun krala kafa tuttuğu bir Fransa kolayca zaptedilebilir. Ama orada tutunmak müstevli için çok zordur". Tarih bu kehanetin tam tersini gösterdi. Fransa gibi ülkeler zaptedilemedi; Osmanlı ülkesi ise, 17. yüzyıldan sonra yavaş yavaş erimeye başladı. Ama hiç bir müstevli orada kolayca tutunamadı. Daha 16. yüzyılda Osmanlı yönetiminde belirli bir desantralizasyon göze çarpar. Bu, geleneksel devletin ve toplum sisteminin özelliklerinden ileri gelmektedir.

Geleneksel toplum, ulaşım ve haberleşme teknolojisinde organik enerjiden (yani taşımacılıkta; katır ve deve, haberleşmede; insan ve at gibi araçlardan) yararlanan, güçlü bir merkezî denetimin kurulamadığı, malî yönden özerk birimlerden oluşan, bürokrasinin dar kadrolardan oluştuğu, yaygın ihtisaslaşmanın bulunmadığı bir devlet sistemine sahiptir. Böyle bir toplumda yönetimin abartılacak ölçülerde merkeziyetçi olamayacağı ve hatta bu terimin kullanılmasının caiz olamayacağı açıktır. Ancak güçsüz birimler üzerinde merkezî devlet bir otorite ve bağ kurabilir.

Çünkü taşradaki birimler aslında bağımsız olarak ekonomik zenginlikten yoksundur. Ekonomik yönden zenginleşmenin XI. yüzyıldan beri görüldüğü Avrupa'da küçük birimlerin giderek geçlenip bağımsızlaşması sonucunda "feodalite" denen sistem doğmuştur. Aslında bu olay klâsik feodaliteden çok bağımsız küçük devletlerin çıkıp yaşayabilecek hayat kaynaklarına sahip olması sonucuydu. Fakat bir müddet sonra fazlaca güçlenen

diğer birimler tarafından yutulmaya başladılar. Bu, merkezî millî krallıkların doğuşu veya güçlenmesi diye betimlenen olaydır. Şedid istilâ ve çatışmalar bir yerde hukukî söyleşme, ast-üst arası bir hukukî kurumlaşma ile yeni bir dünya yaratmıştır. Doğu Akdeniz havzasında ise küçük birimler kurak, bereketsiz topraklarda güçlenecek bir ekonomik kaynak bulamadılar ve bağımsızlaşamadılar. Osmanlı yönetimi bu bölgede hükümran olmuştur. Onun için, onu eski Roma, Bizans, Sasanî ve Ortaçağ Avrupası'ndaki Şarlman İmparatorluğu gibi düşünmek ve yönetim sistemine bu çerçeve içinde yaklaşmak gerekir diyoruz.

İlk devirlerde Osmanlı hükümdarları bir bölgeyi idare etmek için iki yetkili yönetici tayin etmişlerdir. Bir bey (ilk anlarda subaşı) ki sultanın icraî otoritesini temsil eder, onun yanında da hukukî otoriteyi temsilen bir kadı tayin edilirdi. Demek ki, kadının beyden bağımsız olduğunu düşünürsek, eyalet idaresinde ikili bir denge ile hükümranlık tesis edilmiş oluyordu. Ancak bu şemanın ve mekanizmanın devam ettiğini düşünmek zordur. İlk zamanlarda ülkenin çok geniş olmadığını düşünürsek bu sistem işleyebilir. Eyaletlerin Tuna'dan Basra'ya kadar uzandığı bir zamanda ise, bu mekanizma şüphesiz ki değişecektir. O zaman eyalet idaresinde merkezî otoritenin lehine olan bu tür bir kuvvetler ayrımı acaba ne kadar zaman ve ne ölçüde devam edebilmiştir diye sormak gerekmektedir.

İlk Osmanlı devrinde idarî birim sancaktı ve idarede sancak temeline dayanan bölümlenme, eyalet birimlerine rağmen 19. yüzyıla kadar devam etmiş, ancak Tanzimat'tan sonra taşradaki örgütlenme vilâyet (eyalet) esasına göre düzenlemiştir.

Osmanlı taşra idaresinde sancak temel birimken, 1361'den sonra, özellikle Rumeli'de fetihlerin artması, sancaklar üzerinde de bir kontrolün tesisini zaruri kıldı. Birinci Murat lalası Şahin Paşa'yı ilk olarak Rumeli Beylerbeyi tayin etti. Böylece klâsik Osmanlı idaresinde eyalet bir üst örgütlenmeden çok bir kontrolcü ve koordinatör fonksiyonlu birim olarak doğdu ve idaresi beylerbeyine verildi. 1393'de I. Bayezit Anadolu Beylerbeyliği'ni teşkil etti. 15. ve 16. yüzyıllarda sancak idarî teşkilât ve kamu hizmetleri bakımından temel birim olmakta devam etti ise de (örneğin eyalet kadısı yoktu), bu yeni fethedilip kurulan

sancaklar eyalet olarak birleştiriliyor ve başlarına beylerbeyi tayin ediliyordu. Böylece 1520'de sayıları altı olan eyaletler, Kanunînin ölümünde on altıya çıktı. 1610'da ise bunların sayısı otuz ikiye ulaşmıştır. İmtiyazlı beylik statüsündeki Eflak-Boğdan, Erdel (Transilvanya), Kırım Hanlığı bu sayıya dâhil değildi. Bu eyaletler; Rumeli, Anadolu, Rum (Amasya-Sivas), Trabzon, Bosna, Karaman, Kefe, Dulkadir, Erzurum, Diyarbekir, Musul, Haleb, Şam, Trablusşam (Yani Lübnan), Mısır, Yemen, Cezayir-i Bahr-i Sefid (Oniki adalar), Cezayir-i Garb, Kars (1580'de Kafkasya fütuhatı dolayısıyla beylerbeylik oldu), Bağdat, Van, Tunus, Basra, Lâhsa, Budin, Trablusgarb, (Libya), Tamışvar, Şehr-izor, Kıbrıs'dır.[56]

Sancak, *timar* sistemine dâhil olan idare birimidir. Mısır, Bağdat, Habeşistan, Basra ve Lâhsa gibi eyaletlerde sancak statüsü uygulanmıyordu. Buralarda Osmanlı *timar* sistemi ve örfi kanunları uygulanmadığından bir tür özerklikleri vardı. Macaristan fetihten sonra *timar* sistemine sokuldu (Eyalet-i Budin). Sözü edilen bu yarı özerk eyaletlerde buna rağmen yeniçeri garnizonları, kadı ve defterdar vardı ve bunlar merkeze her yıl "Salyane" denen belirli bir vergi öderlerdi. Salyane eyaletlerinin öbüründen farkı, toprağın *timar* olarak askere tevcih edilmemiş olması ve beylerbeyinin adeta bir kral naibi gibi mahallî lordlar (beyler) üzerinde denetim kurmak için gönderilmiş olmasıdır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise mühim yerleşme merkezleri yoktu ve göçebe halk yaşıyordu. Burada sancak idaresi aşiret şeyhlerine verilmiştir. İrsî lordluk görülen bu yerde hükümet bazı yerlere kadı tayin ederdi. Ocaklık ve Yurtluk ve Malikâne-divanî denen sistemle idare edilen bu yerdeki aşiretler belli sayıda askerle orduya katılırdı.

Eflak ve Boğdan, Erdel, Dubrovnik, Gürcistan, Çerkezistan ve Kuzey Kafkasya'daki Kumuk Şamhallığı, Ukrayna Kazak Hetmanlığı, (17. yüzyılda) Kırım Hanlığı, Mekke Şerifliği ve bir süre için Geylan Emirliği imtiyazlı beylik statüsünde olan yerlerdi. Bu dördüncü kategori ülkelerden aşağıda bahsedilecektir.

---

[56] H. İnalcık, *Ottoman Empire,* s. 106'daki cetvel.

Tipik Osmanlı eyaleti, *timar* sisteminin uygulandığı sancaklardan meydana gelen bir bütündür. Yani sancak; askerî, idarî, malî yönden *timar* sistemi içerisinde Osmanlı İmparatorluğunun taşra yönetiminde ana birimdir. Şu kadarını belirtelim ki, İmparatorluğun sancak taksimatı nisbeten sabit kalmışsa da, eyaletlerin kompozisyonu ve sayısı İmparatorluk yıkılana kadar devamlı değişmitir. Hele 19. yüzyılda bazı liman şehirlerinin önemli ölçüde gelişmesi ve buna bağlı olarak ulaşım ağındaki kaymalar, eyaletlerin mekânsal organizasyonunda önemli değişmelere sebep oldu. 19. yüzyılda; Selanik Vilâyeti'nin, Tuna Vilâyeti'nin yeniden düzenlenmesi ve Aydın Vilâyeti'nin merkezinin İzmir'e kayması buna örnek olarakg österilebilir. Demek ki, bu değişmelerde yeni fetihler etmen değildi. İktisadî değişmeler, mekânsal organizasyonda bazı manipülasyonlara sebep oluyordu.

Her şeyden önce bir örnekle şu noktayı tebarüz ettirmeliyiz. Bir Osmanlı eyaleti bugünkü Türkiye vilâyetlerinden çok daha geniştir. Bir iki istisnasıyla (Konya, İstanbul) bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin vilayetleri esasen Osmanlı sancaklarının genişliğindedir. Bir Osmanlı eyaleti bunların üç veya dördünü birden içerirdi. Örneğin, Edirne Vilâyeti; bugünkü Edirne, Tekirdağ, Kırklareli (Kırkkilise) ve Tırnova'yı, Kastamonu Vilâyeti; bugünkü Kastamonu, Sinop, Bolu, Çankırı ve Zonguldak'ı içerirdi. Bu tarz bir taksimatın gerçek ve modern anlamdaki merkeziyetçilikle bağdaşamayacağı bir gerçektir. Nitekim Tanzimat'taki düzenlemeden başlayarak, özellikle İttihad ve Terakki devrinde merkeze bağlı sancakların sayısı arttırılmıştır. Bu olay bugünkü Cumhuriyet yönetiminde sahip olduğumuz vilâyet taksimatının biçimlenişinin bir başlangıcıdır. O zamanki uygulamada "Elviye-i gayri mülhaka" diye anılan bu sancaklara; Karesi (Balıkesir), Şehrizor, Canik (Samsun) gibilerini örnek olarak gösterebiliriz.

Eyaletin sancaklara ayrıldığını belirtmiştik. Beylerbeyi bunlardan birinde, Paşa Sancağı'nda oturur ve kapısı halkı ile konağında yaşardı. Eyaletde malî işler için *timar* defterdarı ve hazine kethüdası vardır. Beylerbeyinin de kethüda ve tezkirecisi vardır. Bu memurlar onun başkanlığında beylerbeyi divanını meydana getirirlerdi. Beylerbeyi ve divanı; *timar* meselelerinin çözümler, şikâyetleri dinler, gereken tedbiri alırlardı. Vilâyetle-

rin toprak servetine göre, vali paşaların *has*ları az veya çok olurdu. Valilikler içinde *has* geliri en zengin olan vilâyet Mısırdı, o yüzden sorunu çoktu bu salyane eyaletinin... Beylerbeyinin Memlûk beylerinden topladığı vergiyi (Mısır hazinesi) merkeze yollar; bu *cib-i hümayun* denen padişahın şahsi gelir idir. Fakat ekseriya buhran zamanı hazineye borç diye verilir, tabiî geri gelmezdi. Bir dönem Mısır hazinesinin toplanması ve gönderilmesi bile gecikmiştir. Erzurum ve Van valilikleri de büyük makam idi. Erzurum Beylerbeyi merkeze danışmadan İran hudut valileri ile bazı hudut sorunlarını görüşüp çözebilirdi. Erzurum Valisi yazışmalarda evrak üzerine kendi tuğrasını çekerdi. Aynı şekilde Budin (Macaristan) Belerbeyi de, Habsburg'larla muhabberatta bulunmaya selahiyetli idi. Kefe sancak beyi Azak muhafızı Paşa'nın benzer yetkileri vardı. Van Valisi ise yurtluk ve ocaklık sahibi Kürt aşiret beyleri üzerinde hâkim idi. Onların yıllık hediyelerini alırdı. Bir beylerbeyi, tayin edildiği vilâyetin *beylerbeyi hasları* ile (ki bunların ne kadar asker çıkaracağı merkezce bilinirdi) asker çıkarır, ayrıca kapısı halkını, muhafızlarını ve ailesini besler ve bir miktar servet sahibi de oludu. Bu hizmetkâr ve muhafız alayı o kadar kalabalık olurdu ki, özellikle 16. yüzyıldan itibaren "sarıca", "levent" denilen bu muhafız ve başıbozuklar beslenemediğinden etrafta soygunlara başladılar. Tarihimizde kendi kapı halkı dört-beş bin ve daha fazlayı bulan valiler vardı ve bunlar tayin edildikleri vilâyete Naîma'nın tabiriyle "bir çekirge sürüsü, bir asumânî belâ" gibi çökerdi. Diğer sancakların başında sancak beyi vardı. Sancaklar kazalara ayrılmıştır. Her kazada, sancakta olduğu gibi, birbirinden bağımsız subaşı ve kadı bulunurdu. Subaşıların yönettiği kazaların alt kademesinde de *timarlı* sipahilerin bulunduğu köyler yer alır. Esasda gerek beylerbeyi hassı ve sancak beyi hassı ve gerekse *zeamet* ve sipahi *timar*ları bir yerde toplanmayıp dağınık yerlere serpiştirilmiştir. Fakat bunların zamanla muayyen yer ve ellerde temerküz ettiği görülmektedir. Gerçekte, bu lord bürokratlar Osmanlı toplumunun en zengin ve kudretli sınıfıdır. Prof. İnalcık'a göre; "1500'lerde bir sancak beyinin yıllık geliri 4 bin 12 bin düka altını arasında değişiyordu. Oysa aynı dönemde Bursa'nın zengin bir tüccarı dört bin altın servete nadiren sahipti".[57]

---

[57] H. İnalcık, a.g.e., s. 115.

19. yüzyılda, yeni modern anlamda daimî ordu kurulana kadar eyalet teşkilâtının organizasyonunda en önemli faktör askerî düzen idi. Örneğin 1475'de üç bin kapıkulu sipahisi ve altı bin yeniçeriye karşılık; Anadolu'da 17 bin, Rumeli'de ise 22 bin *timarlı* sipahi vardı. Kanuni devrinde kapıkulu süvarisi 6 bin ve yeniçeriler 12 bin kişi iken, *timarlı* ordusu 40 bin kişidir. Demek ki, imparatorluğun ikbal devrinde eyalet ordusu en önemli yekûnu tutuyordu. Ancak, eyalet ordusu bozuldukça, kapıkulu askerinin önemi artmıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi, geleneksel devlet, birçok hizmetleri götürmekte olduğu gibi, vergi toplamak ve maaş ödemek gibi bünyesinin müsaade edemeyeceği faaliyetleri yürütemez. Bu, modern anlamda bir merkeziyetçiliğin olmayışındandır. Ayrıca, merkezî hazine anında maaş ödemesi yapamaz. Bu nedenle maaş yerine belirli bir kaynak tahsis edilir. Hatta bu gelire göre, belirli hizmetin o memur tarafından yerine getirilmesi istenir. *Timarlı* sipahiler üç bin akçalık gelir için bir cebelü (atlı ve silâhlı asker)le orduya katılır. Subaşılar sancak beylerine, onlar beylerbeyine ve beylerbeyi de belirli menzilde orduya katılır. Böylece Anadolu ve Rumeli'den çığ gibi büyüyen bir ordu sefere çıkmaktadır. Benzer sistem başka ülkelerde de görülmüştür. Örneğin, Macar toprak beyleri yanlarında yaya asker getirir. Her yirmi adet yaya için bir de atlı getirirler ki, bu süvariye Huszar (yirmilik) denirdi. Eyalet ordusu daha çok hafif süvari askeri niteliğindeydi ve Osmanlı ordusunun belkemiğini teşkil ederdi.

Osmanlı ordusunun 17. yüzyıl sonuna kadar önemli bir bölümünü meydana getiren, imtiyazlı eyaletlerin askerleridir. Osmanlı eyalet teşkilâtına bir istisna teşkil eden bu eyaletleri kısaca gözden geçirelim.

Osmanlı İmtiyazlı Eyaletleri

Eflak-Boğdan: Eflak (Vlahia) 15. yüzyılda, Boğdan (Moldavya) ise 16. yüzyılda Osmanlı egemenliğine giren ve ahalisinin Romence konuştuğu, modern Romanya ve Moldavya Cumhuriyeti'ni meydana getiren iki bölgedir. Bu iki bölge de haracgüzar olmuş ve mahallî hanedanların yönetimine terkedilmişti. Bu iki eyaletin prenslerini ve gospodorlarını mahallî zadegân (Boyar'lar) seçiyorlar, Osmanlı Padişahı da seçimi

tasdik ediyordu. Bu nedenle zaman içinde Eflak ve Boğdan âyanı, Bab-ı âli'nin önde gelenlerini elde edip tahta geçme yolunu seçtiler ve sık sık prens ve gospodorlar değişmeye başladı.

1711 Prut Savaşı sırasında her iki eyalet prenslerinin özellikle Boğdanda ünlü tarihçi ve musikişinas Dimitri Cantimir'in Büyük Petro'ya meyletmesi; bu statünün değiştirilmesine neden oldu. Bundan sonra, her iki bölgeye İstanbul'da, Fener'deki Rum aristokrasisinden beyler tayin edilmeye başadı. Bu nedenle İstanbul Rum Patrikhanesi ve Rum aristokrasisi, bölgede baskıcı bir fonksiyon yüklendi. Bu tutum ve durum dolayısiyle Romenler Fener'in düşmanı oldular. 1821'de Yunan isyanı patlak verince, Bab-ı Âli yeniden yerli zadegândan beyler tayin etti. Ancak Rus Çarlığı'nın bölgede nüfuzu arttı ve 1861'de her iki bölge Romanya Prensliği haline getirildi. 1878 Berlin Kongresi ile de Romanya bağımsız krallık oldu. Romen kilisesinin Fenerli Rumların idaresi döneminde bağımsızlık eğilimi doğdu. Bütün bunlara rağmen ünlü Romen tarihçi Nicolai İorga'nın da dediği gibi; Osmanlı egemenliği Romen Ortodoks Kilisesi'nin ve kültürünün erimeden aşamasına, latin karakterinin devam etmesine ve modern Romen Ulusu'nun oluşumuna büyük katkılarda bulunmuştur.

Erdel Beyliği: Bugün kısmen Macaristan, kısmen de Romanya'da bulunan bu bölgeye Transilvanya (orman boyu) da denir. Daha 1526 Mohaç Meydan Savaşı'nda Erdel zadegânı Macar Kralı Layoş'a olan kinlerinden ve çıkar çatışmalarından dolayı Yanoş Zapolya'nın başkanlığında Osmanlılar'a biat etmişti. O devirden beri Osmanlılar Erdel'i içişlerinde bağımsız bir imtiyazlı beylik haline getirdiler. Ancak idaresi bir ek hanedanın elinde değildi. Krallık Erdel zadegânının seçimine ve Osmanlı Sarayı'nın tasdikine bağlıdır ki Erdel beyleri, daima muhtelif hanedandan olagelmişlerdir. Erdel süvarisi garb cephesi savaşlarında Osmanlı ordusunun yardımcı kuvvetlerinden biriydi. Erdel beyleri de, Eflak-Boğdan gospodorları gibi sadrazamla yazışırlardı. 1683 Viyana bozgununda burada Türk nüfuzu azaldı ve 1699 Karlofça Antlaşması'yla Avusturya'ya bırakıldı. Erdel bölgesinin Osmanlı dönemindeki özerk yönetimi orta Avrupa ve Macar tarihi bakımından birkaç önemli sonuç doğurdu. Evvela, Erdel'de doğup güçlenen protestan mezheplerinden biri olan "Ünitarizm" Osmanlılar devrinde gördüğü hi-

maye ile tutundu. Bu, Macar ulusunun önemli bir bölümünün katolik kilisesi ve kültürüne karşı direncini sağladı. İkinci olarak, Erdel aristokrasisinin ve halkın Macar kültürünü devam ettirmeleri, onlara Avusturya devrinde Almanlaştırma sürecine karşı Macar ulusalcılığını koruyabilme olanağı verdi.

Dubrovnik: Ragusa Cumhuriyeti de denir. Adriyatik kıyısındaki bu şehir cumhuriyeti 15. yüzyıldan beri haraçgüzar olup Osmanlı himayesi sayesinde Venedik ve diğer İtalya şehirlerine karşı ticaret emniyetine sahip oldu. Aynı zamanda güney Slav ve Rönesans İtalyan kültürünün kaynaşmasına da yardımcı oldu. 1815 de Avusturya'ya geçene kadar da bu rolünü sürdürdü.

Doğu tarafında Kafkas dağ kabilelerinin kontrolü Kumuk Şamhalı gibi otonom bir emir aracılığıyla sağlanıyordu. Diğer yandan Arap Yarımadası da Hicaz Emirliği peygamber soyundan gelen Mekke Şeriflerinin idaresine bırakılmıştı. Ancak, Hicaz Emiri, Osmanlı garnizonunun gözetimi altında olup, bedevi kabilelerin zabt-u rabt altına alınmasında rolü vardı.

Kırım Hanlığı: İmtiyazlı beylikler statüsündeki diğer bir yarı müstakil devlet Kırım Hanlığı'dır. Bu devletin iktisadî, sosyal, idarî yapısının geçirdiği değişmeler konumuz açısından ilginçtir. Kırım Hanlığı Osmanlı hâkimiyetine 1475'de girdi. Bu andan itibaren Kefe Sancağı doğrudan merkeze bağlandı. Burada bulunan vali ve garnizon, bir tür gözetim ve denetim görevine sahipti. Esasen Kırım Hanlığı Ceneviz elindeki sahillere Osmanlı hâkimiyetinin sayesinde hükmedebilirdi. Hanlığın başkenti Bahçesaray'dı. Hanlık, Giraylar Hanedanı'nın elindeydi. Giraylar, Cengiz soyundan geliyordu. Bu statülerini önemle belirtmişlerdi. (Halef'ul Selatin'ul Kırımiyye ve Şerif'ul Havakin'ul Cengiziyye). Giraylar, Osmanlı soyu tükendiğinde, İmparatorluğun yönetimi için namzet hanedandı.[58] Giraylar Hanedanı'nın hangi üyesinin Kırım tahtına geleceğine Osmanlı sultanları karar vermiştir; ancak egemenlik devamlı olarak aynı ailede kalmıştır. Kırım Hanlığı, Bender Çerkesleri ve Ukrayna üzerinde de Osmanlı Sultanı adına kontrolcü ve hükümran ol-

[58] Bu yaygın mythos ve iddiayı A.D. Alderson ve J. Hammer kabul etmiyorlar. Ancak her iki yazarın gözden kaçırdıkları olaylar vardır. Örneğin, II. Mahmud'a karşı ayaklanan Yeniçerilere, "Hanedanın son üyesini katletmek mi istersiniz" dendiğinde, kalabalık "Girayları getiririz" demişlerdi.

muştur. 1739 Belgrat Antlaşması'na kadar Moskova Çarları protokol yönünden İstanbul'un muhatabı olmadıklarından dış ilişkileri ve elçi teatisi Kırım ve Rusya arasında yapılıyordu. Kırım Hanlığı bir dizi dış ülkeyle elçi teatisinde bulunmuş hatta Eflak ve Erdel gibi daimî elçilikler de kurmuştu. Ancak dış politikasını Osmanlı sultanlarının çıkar ve eylemiyle paralel yürütmesine dikkat edilmiştir. Kırım Hanlığı'nın bürokratik örgütü ve kançılarya dili, Osmanlı devlet ve bürokrasi geleneğinin şiddetli etkisi altında idi.[59] Üç yüzyıllık Osmanlı egemenliği sayesindedir ki, Kırım Hanlığı'nın devlet teşkilâtı ve iktisadî-toplumsal durumunda göçebelikten yerleşik tarım toplumuna doğru bazı değişmeler görüldü. 15. yüzyıl sonuna kadar Kırım hanlarının belirli bir sistem olmadığından, süregelen taht kavgaları da Osmanlı döneminde bitmiştir. Kırım hanı Osmanlı Sultanı'nın, vassali idi. Ancak, Vezir-i azam ve Han'ın ilişkileri belirsiz olduğundan, komuta-karar konusunda, Sultanın bulunmadığı yerlerde anlaşmazlık çıkıyordu. Bu ilişki tarihi bir cilve olarak; Kırım hanlarının soyundan gelen Tevfik Paşa'nın son sadrazam olmasıyla kendini göstermiş gibidir.

Kırım Hanı tam otoriter bir hükümdar değildi. Altınordu devrinden kalmış diğer hanedanlar, başta Karaçi denen dört büyük aile ve *ulan*lar, *mirza*lar, seyit ve beyler önemli kararlara iştirak ediyordu. Bu kurultay tıpkı Polonya diyeti gibi idi ve oybirliği gerekirdi. Her büyük mırzanın kendi ulusu vardı. Ulus arazisinin vergileri, damga resmi, gümrükleri onlarca toplanır, sadece onların sürüleri otlaklardan yararlanırdı. Ulus toprakları cemaatin ortak mülkü sayılır, birlikte ekilip biçilirdi. Han'ın memurları buralara giremezdi. Her ulusun başındaki mirza harbe belirli sayıda askerle katılırdı. Kırım ordusu, yardımcı hafif süvari kıtalarıyla Osmanlı savaş gücünün önemli bir bölümünü oluştururdu. Bununla birlikte kefe ve ona tâbi Suğdak gibi yerler merkeze bağlı sancaktı. Yavuz Selim'in de şehzade iken yönettiği bu sancak Kırım Hanlığı'nı denetirdi. Burada top vardı ve hanlık arazisinde ağır toplar yoktu. Gene müstahkem kaleler de yoktu. Azak Paşası da bir müstakil garnizonun başındaydı ve kefe gibi bu bölgede hanlık sınırları dı-

---

[59] J. Matuz, Krim-tatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen, Klaus Schwarz Verlag, Freiburg 1976, s. 83.

şındaydı. 16-17. yüzyılda Kırım'a Osmanlı saray teşrifatı, ilmiyye ve yargı sistemi ve ateşli silâhları girdi. Kapıkulu askeri vücuda getirildi. Aynı zamanda göçebelikten toprağa yerleşme başladı.[60] Bu andan itibaren eski ulus beylerinin yanında, bu yeni hizmetlerin ortaya çıkardığı bir aristokrasi daha doğdu. Bu gibi hizmetlerde eski Ceneviz aileleri de kullanıldı. Örneğin 1505–07 yıllarında Mirza Vitsenti, Litvanya'daki Kırım elçiliği görevini yerine getiriyordu.

16. yüzyıla kadar hayvancılık, özellikle atçılık ülke ekonomisinin esasını teşkil ediyordu. Moskova Knezi III. Vasil'e Han Saadet Giray; "Savaşsız yaşayamayız, geçimimiz budur" demişti. Gerçekte, Moskova devletinden alınan *tıyış* (*vıhod*) denen haraç yanında, Karadeniz esir ticareti de Kırım'ın elindeydi.

16. ve 17. yüzyılda sistem değişmeye başladı. Her şeyden evvel sahil tarafından meyvacılık, bağcılık, step tarafından da ziraat başladı. Alınan esirler, halk devamlı seferde olduğundan servaj usûlü ile toprakta çalıştırılmaya başladı. Bu andan itibaren Kırım; tahıl, meyva, deri ve süt mamülleri bakımından İstanbul'un ve hatta tüm doğu Akdeniz'in geçim kapılarından biri olmuştur. Sahip Giray devrinde teşkil edildiğini belirttiğimiz "kapıkulu ordusu" da Çerkesler'den kurulmuştu. Ancak bu ordu, Han'ın mırzalar üzerinde hakimiyet kurmasını sağlamaktan çok, Osmanlı Sarayı'nın hakimiyetini pekiştirdi. Çünkü içinde mühim miktarda Kefe valisinin gözetimindeki yenieri bulunuyordu. Kırım Hanları, Moskova kadar Polonya ile de mücadele etmiş ve bu iki devleti birbirlerine karşı kullanmışlardır.

Ülke devamlı sefer halindeydi. Her yetişkin erkek süvari idi ve gerek Avrupa cephesi, gerekse İran harblerinde Osmanlı ordusunun en büyük desteği bu hafif süvari kuvvetleri idi. 16. yüzyıl sonlarında Don ve Zaporojye Kazakları'nın ateşli silahlarla donatılması, Kırım ordusunu bu cephede müşkül duruma sokmuştu. Diğer yandan sonuçsuz İran harplerinin insan erit-

---

[60] Martin Bronevskiy, Tartariae Descriptio, adlı sefaretnameden "Kırım" adıyla çeviren: K. Ortaylı, Ankara 1969. 16. yüzyılda Polonya'nın Kırım sefiri olan M. Bronevskiy bu eserinde muhtelif yerlerde göçebeliğin bulunmadığını ve toprağa yerleşik bir düzenin görüldüğünü yazar.

mesi, Kırım Hanlığı'nın Bab-ı Âli'den daha evvel, orduda ve diğer alanlarda Avrupa usûlü reforma sevketti. 18. yüzyılda Kırım ordusunun düzenlenmesi için Rus teknisyenleri celbediliyor ve hatta bizzat Şahin Giray, kalgaylığı (veliahdlığı) sırasında Rusya'da askerlik tahsil ediyordu. Fransız Edebiyatı'ndan çeviriler ve hayat tarzındaki değişiklikler bunu izledi, Baron de Tott'un gözlediği gibi sarayda oynanan Molyer oyunları bu cümledendi.

Toprağa yerleşilip tarımsal faaliyetler attığından, Rus işgali (1783) burada feodal bir düzen bulmuştu. Eski feodallerin Çariçe Katerina tarafından tanınması ile bu işgal tamamlandı. "Aynalı Kavak Tenkihnamesi" ile de, Osmanlı Sultanı hilâfet haklarının tanınması şartı ile bu ilhakı tanıdı...

İmtiyazlı eyalet statüsüne giren diğer eyaletler Cezayir'i Garb (Tunus, Cezayir, Libya) idi. Osmanlı yönetimi özellikle toprak kaybına uğradığı 19. yüzyılda elden çıkan ülkelere ilk elde bu statüyü vermiş, ancak klâsik dönemin tersine bu, fiili bir bağımsızlık olmuştur.

Nitekim 1861'de Romanya, 1878–1908 arasında Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan (1878'e kadar) ve Mısır Hidivliği emaret-i mümtaze statüsünde sayılıyordu. Bu ülkelerin hükümdarları, olağanüstü yetkili bir vali (vice-roi) gibi görülmektedir. Ancak bunun pratikte hiç bir anlamı yoktu ve geleneksel birliğin kâğıt üzerinde devamı idi.

Osmanlı eyalet yönetim sistemi, çağımızdaki sonuçları bakımından çok önemlidir. Türkiye Cumhuriyeti kadar, İmparatorluğun bir zamanlar vilâyeti olan başka ülkelerde de bu sistemin kalıntıları görülmektedir.

Bölüme Ek:

OSMANLI DEVLETİ'NDE KADI

Osmanlı Devleti'nde beylik döneminden beri fethedilen yerlere hukuku temsilen bir kadının, idareyi temsilen bir subaşının tayini, yerleşmiş bir gelenekti. Osmanlı kadısı İslâm devletleri içinde özgün bir yeri olan adliye ve mülkiye görevlisidir. Memuriyeti, kendinden önceki İslâmî asırlardaki meslektaşlarına göre daha geniş yetkilerle donatılmıştır. Ayrıca tahsili, mesleğe geçişi ve terfii itibariyle de gelişmiş bir hiyerarşiye ve kurallar bütününe tâbidir. İlmiye sınıfına mensup olan Osmanlı kadısı son İslâm devletinin geniş ve renkli coğrafyasındaki temsilcisi, bu dünyayı baştan sona en iyi tanıyan memur tipidir ve bu devletin hukukçular sınıfını şahsında temsil eden meslek adamıdır. Mesleğe girişi, terfii, tayin yerlerindeki çeşitlilik sebebiyle bütün devlet görevlileri içinde kaza silkine girenlerin hem Osmanlı devlet işlerinin malî, idarî, askerî kompartımanlarını hem de Anadolu, Rumeli coğrafyasının birçok noktasını tanımaları kaçınılmazdı. Ne yazık ki Osmanlı kadılarından günümüze ulaşan şahsî hatıra, mütalâa ve gözlem gibi malzeme hemen yok denecek kadar azdır.

Osmanlı kadısının mülkî, beledî, malî, askerî ve adlî sahaları kapsayan görevleri göz önüne alınırsa onun kadar geniş bir görev alanı bulunan bir başka memur olmadığı gibi memuriyet kompartımanı ve şahsiyeti onun kadar çeşitli olanı da yoktur denebilir. İlmiye sınıfındandır, şer'î hukuk adamıdır, ancak mülkî erkân içindedir.

Bütün yönetici zümre gibi askerî sınıfın bir üyesidir (vergiden muaf yönetici imtiyazı ve yetkileri vardır), fakat bir yerde yönettiği Müslüman halkın dahi merkezî devlet karşısında sözcüsü odur. Şer'î hukuku uygulamakla vazifeli olması sebebiyle merkezî hükümet memuru olduğu kadar ahalinin de devlet karşısındaki temsilcisi ve sözcüsü durumundaydı. Meselâ Pazar yerinin değiştirilmesi, bazı derbentçilerin muafiyet talebi gerektiği zaman bu talebin merkeze arzedilmesi onun vazifeleri arasında idi. Gayrimüslim ahalinin yaşayışına dahli yoksa da o zümrenin de hukukunu gözetmek ve malî yükümlülüklerini yerine getirip getirmediklerine dikkat etmek zorundadır.

Kadılara siyaset cezası uygulanamazdı. Adaletnâmelerden birinde, kadılardan görevlerini doğruluk ve adaletle yerine getirmeyenlerin "dibekte dövülüp helâk edileceği" gibi, muhtemelen Cengiz yasasındaki asil sınıfın kanının akıtılmayacağı prensibine dayanan bir garip ceza tehdidi sadece bir an'ane olarak yer almaktadır.[1] IV. Murad'ın Bağdat Seferi sırasında İznik kadısını yollar temizlenmediği için idam etmesi protesto edilen bir eylemdi ve Kanunî Sultan Süleyman'ın Kızıl Yenicesi Kadısını menzil parasını çalması yüzünden astırması dışında[2] bu kuralın ihlâline de pek rastlanmaz.[3] Bir diğer husus da 15-17. yüzyılın kadısının 18. yüzyılda yaşanan değişime uyum sağlamasıdır. 19. yüzyılda ise daha farklı bir kadı tipi ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılın başında kadılar Osmanlı Devleti'nin adliye sistemi içinde yine farklı bir yer işgal etmektedir. Bunun için de müessesenin tarihi evrimi son derece ilgi çekicidir.

Tarihî Gelişim: Kaynakların verdiği bilgiler daha Sultan Orhan zamanında kadıların eğitimi için ilk medresenin kurulduğunu gösterir. Fakat Osmanlı devlet ve top-

---

[1] H. İnalcık, "Adaletnameler", *TTK Belgeler,* II/3-4, 1965, s. 106.
[2] Feridun Bey, *Münşeât,* I, s. 567.
[3] İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK Yay. Ankara 1965, s. 107.

lum sisteminde *tedrîs, kazâ ve iftâ* mesleklerinin ayırımı, derecelenmesi ve rütbelerin muadeletinin asıl şekillenişi Fâtih Sultan Mehmed devrinde olmuştur. Bu dönemde de henüz başşehir müftüsü ne şeyhülislâm unvanını taşır ne de ilmiyenin reisleri Rumeli ve Anadolu kazaskerleridir. Kanunî Sultan Süleyman döneminde Ebussuûd Efendi –gerek halefleri ve gerek seleflerinin intiba ve itibarı dolayısıyla- başşehir müftüsü diye anılmış, ilmiyenin reisi sayılmış ve kazaskerler onun ardında kalmıştır. Ancak kadıların tayin, terfi mercii her zaman için bu iki kazaskerin dairesi olmuştur. Özellikle müderrislerin yüksek sınıfı gibi kadıların da yüksek yevmiyeli ve molla unvanlı sancak kadıları (*mevleviyet* pâyeli) "eşrâf-ı kudât" diye anılır oldu ve bunlar arasında muadelet vardı.

Eldeki en eski şer'iyye sicilleri (*Bursa Şer'iyye Sicilleri*) 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzandığından Osmanlı idaresinin ilk bir buçuk asrında kadılar ve mahkeme faaliyeti hakkında birinci derecede kaynaklardan bilgi edinme imkânı yoktur. İlk kadıların İznik, Bursa ve Edirne gibi merkezlere tayin edildiği, yeni fethedilen yerlere ikinci ve üçüncü derecede kadıların gönderildiği vakayinamelerden öğrenilmektedir. Vakayinameler, Yıldırım Bayezid zamanında Vezîriâzam Çandarlı Ali Paşa'nın mârifetiyle kazâ silkinin ve kadı hiyerarşisinin bir nizama bağlandığını nakleder.[4] Devletin gerçek anlamda kurucusu olan Fatih Sultan Mehmed kanunnamesinde kadıların alacağı harçları belirtmiş, hiyerarşiyi kurmuş, tedrîs, kazâ ve iftâ arasındaki muadeleti tespit etmiştir. Meselâ onun Sahn-ı Semân medreselerini kurmasıyla kadı olmak için gereken tahsil derecesi disiplin altına alınmış, 500 akça yevmiyeli mevleviyet pâyeli kadılar Sahn-ı Semân müderrisliğine muadil tutulmuştur.

Bu devirde kadının meslekî eğitiminde kurumlaşma

[4] *A.g.e.*, s. 84.

ve hiyerarşinin yerleşmesi açısından en önemli olay Sahn-ı Semân diye bilinen Fâtih medreselerinin teşekkülüdür. Böylece 16. yüzyılda Süleymaniye medreseleri kuruluncaya kadar bu yüksek eğitim kurumu kadılık mesleğine girecek gençlerin tahsil görüp *icâzet* aldıkları yer olmuştur. Özellikle 16. yüzyıl sonunda, Anadolu ve Rumeli'de kenar medrese tabir edilen taşra medreselerinden icâzet veya *tezkire* alanların -eğer eskiden o medreseye verilmiş böyle bir imtiyaz yoksa- başvuru ve adaylığının söz konusu olamayacağı karara bağlanmıştır.[5] Süleymaniye Medreselerini bitiren bir kişi (*danişmend*), kazaskerliğe müracaattan sonra bir nevi stajyerlik olan *mülâzemet* için önemli sancaklara mevleviyet pâyeli kadılar yanına gönderilir ve mülâzemet devri (üç beş yıl) sonunda İstanbul'a gelirdi. 18. yüzyılda daha da uzatılan bu bekleme döneminin ardından sonra imtihanı verenler en alt kademedeki kazalardan birine tayin edilerek mesleğe başlarlardı.

Kadıların tayini mutlaka *padişah beratı* ile olur, ilmiye mensuplarının tayin, yol ve nakil işlemlerini Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin daireleri yapardı; bunun için de kadının mesleğe intisabında bu dairelerden birini seçmesi gerekirdi. Dairelerde işlemler *rûznâme* denilen deftere kaydedilir ve artık kadıların meslekteki terfii ve özlük işleri bu büroda yürütülürdü. Pek azı literatürde kullanılan bu defterlerin[6] geniş ölçüde incelenip tasnifi yoluyla kadı biyografileri elde edilebilir. Eğer bir kadının tayini bu deftere işlenmemişse elindeki berat hükümsüzdür ve iptali gerekir.[7] Aynı şekilde beratsız göreve gelen kadının tayin işlemi "butlân ile mâlûldür" ve "beratsız fuzulî mahkeme kurmak" diye tarif edilir. Bu aynı zamanda kadının beratında belirtilen kazâ dairesi dışında bir bölgede miras taksim etmek, teftişe çıkmak gibi işlemlerde

---

[5] H. İnalcık, "The Ruznamçe Registers of the Kadıasker of Rumeli", *Turcica*, XX, Paris 1988, s. 257.
[6] A.g.m., s. 251-75.
[7] Ö. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 81-4.

bulunmasını önleyen bir yetki belgesidir. Bu beratla ilmiyede müderris, müftü ve kadı gibi görevlilere *mansıb* verilir ve bunlara **ehl-i menâsıb** denilir. Cami vb. müessese vazifelilerine verilen göreve ise cihet adı verilir (**ehl-i cihât**). Kadıların içinde küçük merkezlerde ve kazalarda görev yapanlar hayli kalabalık olduğu halde **mevâlî** denilen sancak kadılarının sayısı azdır; 19. yüzyılda bu vazifeyi görmeyip rütbeyi alanların, İstanbul veya Anadolu ve Rumeli pâyelilerle, sayısı 296 civarındadır.[8]

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadı tayini her şeyden önce belirli tahsil ve hiyerarşik terfi düzenine dayanır. Bundan dolayı klâsik İslâm döneminde kadılık için öngörülen şartlar (erkek ve reşid olmak, temyiz kudretine ve yeterli bilgiye sahip olmak, sağır-kör olmamak) dışında eğitim önemlidir. İftâ, tedrîs, kazâ dalları arasında yatay geçiş mümkündü ve her rütbenin muadili hiyerarşide belirlenmişti. Bir kadı adayı mesleğinin başından sonuna kadar hiyerarşik basamağı tırmanırdı. Bu terfi basamağına uyulduğu anlaşılmakta ve tedris silkindeki tayin ve erken terfiler, kadılar yani kazâ silki için pek yaygın bir uygulama olarak görünmemektedir. Bu sebeple kazâ silkine mensup ilmiye üyeleri devletin son asrına kadar eğitim ve tecrübe bakımından seçkin bir zümre sayılırdı.

Kadıların göreve tayini ve görev yerlerindeki sürelerinin uzatılması, kısa tutulması veya iki kadının karşılıklı yer değişimiyle ilgili zengin örneklere *kazasker rûznâmçesi* denilen defterlerde rastlanmaktadır. Görevin verilmesine "sadaka etmek, edilmek" tabir edilir ve kadılar bir bölgeye kural olarak iki yıllık süreyle (*müddet-i örfiyye*) tayin edilirdi. Ancak bu sürenin kesilmesi veya uzatılması da mümkündü.[9] Kazasker rûznâmçelerinde yer alan örnekler müddet-i örfiyyeye

[8] H. İnalcık, a.g.m., s. 256.
[9] Uygulama örneği için bkz. İ. Ortaylı, *Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Ankara 1994, s. 15.

(yani iki yıl *tevkît*, bir yıl merkezde mülâzemet) oldukça riayet edildiğini göstermekteyse de 17. yüzyıldan sonra bu konuda aksamalara rastlanır. Ancak yine de bir bölgede kadının mevcudiyeti, tayin usûlü, müddeti içinde azli ve bir başkasının tayini çok dikkat edilen bir husustu. Osmanlı idaresinin zayıf mevcudiyet gösterdiği Kuveyt gibi köşelerde dahi kadı mutlaka vardı. İmtiyazlı statü ile imparatorluktan kopan eski eyaletlere kadılar düzenli olarak tayin edilirdi; kısacası kadı Osmanlılar'da asırlar boyunca hâkimiyet sembolü olan bir memurdu.

Kadının göreve başlaması, terfii ve çeşitli yerlerde görev yapma usûlü, Osmanlı idarî yapısı ve memuriyetin mevzuatı açısından çok erken devirde gerçekleştirilen geniş bir memuriyet hiyerarşisinin varlığını gösterir. 15-17. yüzyıllarda herhangi geniş bir imparatorlukta gerçekleştirilebilen böylesine merkeziyetçi ve kontrollü bir bürokratik sisteme güç rastlanır.

Bir aday mülâzemette en az üç yıl kalıp mesleği öğrendikten sonra en az yevmiyeli ve en az işi olan kaza kadılıklarında, Anadolu veya Rumeli kazaskerinin dairesine intisapla, göreve başlar. Bu ikisinin dışında bir de Mısır için bir kariyer vardır. Görev süresi sonunda aday merkeze *mâzulen* gelir ve bir üst derecedeki kazaya tayinini bekler. Kaza kadılıklarının en yüksek derecelisinde görevi tamamlayıp dönen kadı, merkezde *tahta başı* denen ve mevleviyet pâyeli sancak merkezlerine tayini bekleyen kadılar arasında yer alır. Bu ise meslekte aşılması zor bir basamaktır; bilgi seviyesiyle ve eserleriyle tanınmayan bir kimsenin mevleviyet pâyeli büyük merkeze tayini güçtür. Genellikle kaza kadılarının yevmiyesi 300 akça iken mevleviyet pâyeli sancak kadılarının yevmiyeleri bunun üstündedir. Mevleviyet pâyeli merkezlerden en küçük dereceli mevâlî, *devriye mevleviyet*inden sonra (Maraş, Bağdat, Sofya, Belgrad, Antep, Konya gibi) *mahreç mevleviyeti* (Kudüs, Halep, Tırhala, Yenişehir, İzmir, Galata, Selanik, Eyüp), ar-

dından *bilâd-ı hamse mevleviyeti* (18. yüzyıla kadar Bursa, Şam, Mısır, Edirne kadılıklarını belirten *bilâd-ı erbaa* tabiri Filibe'nin eklenmesiyle bilâd-ı hamseye dönüştürülmüştür), daha sonra da *Haremeyn mevleviyeti* (Mekke ve Medine kadılıkları) gelirdi. Bunları da *İstanbul kadılığı*, nihayet *Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri* takip ederdi. Aslında fiilen İstanbul kadılığı veya kazaskerlik yapmayan bazı kadılara da İstanbul, Anadolu ve Rumeli pâyeleri verilmiştir. Bu bilhassa son asırda sıkça görülen bir uygulamaydı. Kazâ, iftâ ve tedrîs arasında yatay geçiş mümkündü; meselâ Süleymaniye müderrisleri kazâ silkine geçerlerse Haremeyn mevleviyetine veya İstanbul kadılığına tayin edilirlerdi yahut bu pâyeyi almaları gerekirdi. Kibâr-ı müderrisîn denen Süleymaniye büyükleri kazaskerliğe geçerdi. Ahmed Cevdet Paşa bunun bir örneğidir.

Kadılar 18. yüzyıldan itibaren idarî değişimlere de uyum sağladılar. Bu şartlara intibak kabiliyeti müessesenin Osmanlı devirlerinde sağlam bir geleneğe sahip olduğunu gösterir. 1078'de (1667) Şeyhülislam Minkârîzâde Yahya Efendi, Rumeli Kazaskeri Abdülkadir Sinânî Efendi'ye Rumeli kadılıklarının yeniden tanzimi görevi verdi. Burada bazı kazalar gelir esasına göre birleştirildi. Bununla irtikâbın önlenmesinin amaçlandığı görülmektedir.[10] 18. yüzyılda devlette merkezî idarenin güç kaybetmesine bağlı olarak kadıların görevlerine mahallî güçlerin müdahalesine rastlanır. Adliye ve kanuna saygısı tükenen ahalinin mahkeme basması gibi olaylar artmıştır. *Örf* yetkisini kullanan idarecileri ve mahalli mütevelli, kethüda gibi zümreleri denetlemede yalnız kalan, müeyyide gücünü kaybeden kadı görevini yerine getiremeyince ortaya çıkan mahallî âyan gibi zümrelerle kaynaşmak zorunda kalmıştır.[11]

---

[10] H. İnalcık, a.g.m., s. 262.
[11] Ö. Ergenç, "18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetimi", *TUBA*, X, 1986, s. 96.

1826'da yeniçeriliğin kaldırılmasıyla birlikte bazı idarî kurumlarda meydana gelen değişim Osmanlı kadısının görev bütünlüğünü de sarsmıştır. Kadıların asayiş görevine Yeniçeri Ocağı zabitleri yardımcı olduğundan kadıların mülkî görevi bitmiş, şehirlerde, İhtisab Nezareti'nin teşkiliyle, kadının beledî görevleri, II. Mahmud devrinde 1836'da Evkaf Nezareti'nin kurulup vakıfların idare ve denetiminin tek elde toplanmasıyla da vakıflar üzerindeki denetim ve gözetimi sona ermiştir. Bu arada tarihte ilk defa Bab-ı Meşîhat'taki odalardan birkaçının İstanbul kadısına verilmesiyle İstanbul kadıları kendi konaklarının dışında bir daireye sahip olmuşlardır.[12] Osmanlı kadısının yetki ve görev hacmini asıl azaltan süreç idare hukuku, ceza ve ticaret alanında Fransız mevzuatının uyarlanması ve karma nizamî mahkemelerin kurulması, ceza ve bidayet mahkemelerinin, vilâyetlerde ise temyiz divanlarının teşkilidir. Böylece şer'î mahkemeler nikâh, tereke taksimi, talak, alacak, borç vb. davalarla sınırlı bir faaliyet içine itilmiş oldu. *Kâtib-i âdillik*, avukatlık ve savcılık gibi kurumların asrın sonunda adlî sisteme girmesi de şer'î mahkemenin ve kadının yetki ve konumunu zayıflattı. Bununla beraber ilmiye zümresi bu yeni şartlara intibak etmiştir. 1270'te (1854) Şeyhülislâm Meşrepzâde Mehmed Ârif Efendi zamanında kurulan Muallimhâne-i Nüvvâb (sonraki isimleri Mekteb-i Nüvvâb, Medresetü'l-kudât) düzenli eğitim ve programla hukukçu zümresini yetiştirmiştir. Son devir Osmanlı bürokrasisinde, Bab-ı Meşihat ve Meclis-i Tetkîkât-ı Şer'iyye azaları dışında Şûrâ-yı Devlet'te, İntihâbât-ı Me'mûrîn Komisyonu ve nezaret meclislerinde, nizamî mahkemelerde bu mektebin mezunları veya ilmiye sınıfından olanların sayısı kalabalıktır. Hatta *romanizasyon* sürecine giren yeni hukuk nizamını da bu zümre yürütmektedir.[13] Nitekim Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin meşihatı zamanında çıkan 7 Ramazan

---

[12] *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, I, s. 300.
[13] İ. Ortaylı, *A.g.e.*, s. 74.

1332 (30 Temmuz 1914) tarihli *Kadılara Müteallik Kanun*'da kadı olmak için sayılan şartlar arasında Medresetü'l-kudât'tan mezuniyet aranmaktadır.[14] 4 Ramazan 1342 (9 Nisan 1924) tarihli şer'î mahkemelerin ilgasına dair kanunla beraber Ankara'da Hukuk Mektebi'nin açılması, ardından *Tevhid-i Tedrisat Kanunu* ve Darülfünun'un ıslahatıyla birlikte kadıların fiilî görevi ve eğitimi müessese olarak sona ermiştir.

Görevleri: Osmanlı kadısının mülkî, adlî, beledî, askerî alanlardaki görevleri şöyle sıralanabilir: *Sefer-i hümayun* sırasında geçilecek yol, köprü, çeşmelerin tamiri ve erzak temininin başlıca sorumlusu kadıdır. Yangın ve zelzele zamanlarında, ordu sevkıyatı, donanma inşası gibi olağan üstü durumlarda acilen inşaat işçisi, kalfası, ustası sevki ve malzeme sağlanması için kadılara emir verilirdi. *Avârız* vergilerinin toplanması, sefer zamanında gerekli okçu, kürekçi, beygir temini, bunların nakli için iskelelerde at gemilerinin hazırlanması kadıların görevlerindendir.[15] Kadı ordunun tahıl, saman ihtiyacını karşılar ve konak yerlerine sevk ederdi.[16] Yine İstanbul'a erzak ve et, sebze ve meyve temini için civar şehir kadıları görevlidir; ecnebi gemilere erzak devredilip kaçakçılık yapılmaması ve muayyen yerlerde yağ vb. karaborsacılığının önlenmesi için kadılar dikkatli olmalıdır. Ülkede zaman zaman çeşitli şehirlerde kahvehane ve meyhaneler kapatılır, bunları kapatmak ve yasağı gözetmek asayiş amiri olarak kadının görevidir.[17] Bu gibi yerlerin kapatılması için kadı merkeze şikâyet ve arzda bulunurdu. Kadının şehrin idaresinde özellikle asayişten sorumluluğunun ne kadar geniş bir görev manzumesini kapsadığı görülmektedir. Şehrin kalesinin muhafazasındaki kale *dizdar*ları ve *dizdarbaşı*, o bölge sancakbeyi

[14] Ebülulâ Mardin, "Kadı", *İA*, VI, s. 45.
[15] BA, *MD,* nr. 16, hk. 276-8.
[16] BA. *MD,* nr. 5, hk. 1155.
[17] BA, *MD,* nr. 6, hk. 1218.

ve beylerbeyinin değil asıl kadının sorumluluğu ve yönetimi altındadır. Bu aynı zamanda taşra idaresi ve asayişinde bir politik dengenin gereğidir. Meselâ dizdarın kalenin tamiri ve düzenine dikkat edip etmediğini, kale muhafızının görevini yerine getirip getirmediğini kadı denetler. Bir tarihte Yoros Kalesi dizdarı Sadullah'ın kale içindeki evleri otla doldurduğu ve gece bağ ve bahçesine gidip kale hıfzında bulunmadığının teftişi Yoros Kadısı'na emrediliyordu.[18] Yine kale ve şehirlerin muhafazası için olur olmaz yerlere ev ve dükkân yapılmaması, kalenin imar ve savunma nizamının gözetilmesi, meselâ kasaba kalelerinin tamirinin bölge muhafızı tarafından yaptırılıp yaptırılmadığının kontrol edilmesi kadının sorumluluğuna dâhildir.[19] Kadının askerî kategorideki bu görevleri arasında *devşirme* işleri ve devşirme eminlerinin kontrolü de vardır. Kısacası Osmanlı kadısı faal bir idareci, malî memur, müfettiş ve taşrada devletin rüknü olan bir görevlidir. Onu sadece makamında oturur bir hâkim olarak düşünmek yanlış olur.

Bir yerin aranması ve baskın düzenlenmesi veya bazı şahısların tevkifi ancak kadı emriyle mümkündür. Diğer asayişle görevli zabitler kadı emri ve izni olmadıkça bunu yapamaz. Nitekim adlî teşkilâtın başı olan kadı burada sade bir hâkim olmaktan öte aynı zamanda soruşturma ile görevlidir.[20] Gerçekten kadı bugünkü savcı ve soruşturma hâkiminin görevini de yüklenmiştir. Klasik dönem İslâm yargılama hukukunda tek hâkim sistemi cari olduğundan hâkim adaletin tecellisi için soruşturmayı yapmak zorundadır. Çünkü ayrıca bir savcı yoktur (15. yüzyılın son çeyreğine kadar). Bu gibi hallerde, yani keşif ve bazı hukukî konularda bazen iki kadının yazıştığı görülür.

---

[18] BA. *MD,* nr. 3, hk. 66.

[19] Sadece İstanbul'da değil taşrada da, Akkirman ve Bender kalelerinde bu nizamın ihlâlini meneden bir karar için bk. BA, *MD,* nr. 16, hk. 386.

[20] Bkz. BA. *MD,* nr. 35, hk. 23.

Bu tür iş birliği zikredilen tek hâkimli yargılama prensibine aykırı değildir.[21]

Kadıların kaza daireleri içindeki yoğun görevleri yerine getirme dışında kendi kaza daireleri dışındaki işlere karışmamaları prensibi önemlidir. Her fert ait olduğu *kazâ dairesi*nde yargılanır. Kadılar başka dairedeki davalı ve davacının müracaatını kabul edemez. Aksine hareket iki kadı arasında gerilime ve merkeze şikâyete yol açar.[22] Meselâ Dodurga ve Taraklı Yenicesi kadıları arasında böyle bir çatışma ve merkeze şikâyet söz konusudur.[23] Buna karşılık kadının davacı veya davalıya garazkâr olduğu ve mahkemenin tarafgirliği anlaşılırsa o davaya merkez başka kadıyı bulmakla görevlendirir. Aynı şekilde kadının bulunduğu yerde memleket *tahrir*ine karışması yasaktır. Nitekim 23 Zilhicce 979 (5 Mayıs 1572) tarihli bir *mühimme* kaydı Kıbrıs Kadısı'na vilâyet tahririne karıştığının işitildiğini bildirir ve tahrir işlerine müdahale edilmemesini emreder.[24]

Bazı durumlarda kadının değişik dinden kimselerin miras davalarına bakabildiğine dair kayıtlar vardır; ancak esas itibariyle kadı şeriat adamı olarak Müslümanlar'ın hâkimidir ve bazen cemaat adına onların taleplerini merkeze arz eder. Ülkede Pazar yeri değişikliği, imam ve müezzin tayini için *arz* onun görevidir. Vakıf mütevellilerini denetlediği gibi tekkelerin kontrolünü yapmak, ehliyetsiz derviş ve şeyhlerin ahaliyi ifsat etmemeleri için dikkatli olmak zorundadır.[25] Aynı şekilde vakıf medreselerinin nizamını gözetir, usûlsüz müderrisler ve idare hakkında merkeze arzda bulunur ve bilhassa talebenin durumunu

---

[21] Ç. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan 'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri,* İstanbul 1944, vesika 69, 70, 71.
[22] Ö. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* s. 83.
[23] İ. Ortaylı, *A.g.e.*, s. 22.
[24] BA, *MD,* nr. 16, hk. 309.
[25] BA, *MD,* nr. 3, hk. 1644.

denetler.[26] Bürokratik ihtisaslaşmanın olmadığı bir cemiyette belediyenin iktisadî kontrolü, çarşı, pazar denetimi, mahallenin imam vasıtasıyla kontrolü (azınlık mahallerinde papaz ve *kocabaşılar* aracılığıyla), her yıl ürün ve hizmetlere *muhtesib, lonca kethüdası* ve *yiğitbaşıları*yla *narh* konması gibi görevler onun bir şehirde işleri en yoğun bir idareci olmasının sebebidir.

Geniş bir bölgede bütün davaları göremeyen kadının nâibleri vardır ve *nâib* mahkemesinin bölgesi için kullanılan *nahiye* buradan kalmadır. Nâibler genelde mahallî medreselerin icazetlileri arasından çıkarsa da büyük merkezlerde bu böyle değildir. Meselâ İstanbul kadısına bağlı nahiyelerden birindeki nâib mevleviyet pâyeli bir kimse olabilir. Nâibler, yatay bir hiyerarşi içinde kadının görevlerini kendi nahiyelerinde yerine getirirler. Bunun için de bulundukları bölgenin iş yoğunluğuna bağlı olarak asayiş, beledî hizmet, davaların görülmesi, ihtikârın men'i, depolama, narh kontrolü gibi hizmetleri herhangi bir sancak merkezinden daha yüklü ve sorunlu şekilde üstlendikleri de olur. Şehrin asayişini sağlamakta kendisine *subaşı, asesbaşı*, kalelerde dizdarlar gibi görevliler yardımcıdır. Mahkeme personeli ise *sicil kâtipleri, muhzır*, beledî hizmetler için muhtesib gibi görevli yardımcı memurlardır. Yine kadı şehrin imar nizamını *mimarbaşı* ile birlikte sağlar. Genelde beylerbeyi veya sancakbeyi ile kadı arasındaki ilişki tartışma konusudur. Literatürde bazı yazarlar beylerbeyinin kadı mahkemesinin kararlarına müdahale ettiğini, bazıları ise kadının memuriyetinin bağımsızlığını ileri sürer. Ramazan 979 (Ocak 1572) tarihli bir mühimme hükmündeki hitap, Anadolu Beylerbeyisi ve beylerbeyiliğine tâbi kadılara mektup gönderilmesinden söz eder.[27] Buradaki tâbi sözü, ast-üst hiyerarşisini ifade etmekten çok beylerbeyinin koordinatörü olduğu bir saha, yani Anadolu Eyaleti için-

---

[26] BA, *MD,* nr. 16, hk. 396.
[27] BA, *MD,* nr. 16, hk. 439.

deki sancak ve kaza kadıları olarak anlaşılmalıdır. Kadı askerî, mülkî görevleri itibariyle her zaman beylerbeyinden çok müstakil olamazdı. Ancak mahkemesinin vakıflar ve medreseler üzerindeki denetiminde bağımsız olduğu görülmektedir. Osmanlı taşrasında kadı, defterdar ve *ehl-i örf* mensubu beylerbeyi veya sancakbeyi idarece birbirini dengeleyen üç unsur olarak düşünülmüştür.

Kadıların elkabı, protokoldeki yerleri ve kıyafetleri de tespit edilmiştir. Kaza kadılarının beratında kullanılan elkab "*Kudvet-i kuzâtü'l-islâm, umdet-i vülâti'l-enam, mümeyyiz-i helâl ani'l-harâm*"dır. Mevleviyet pâyeli olan sancak kadılarının elkabı ise *Fatih Kanunnamesi*'nde belirtilmiştir; bu durumda onlar için daha şaşaalı bir elkab kullanılır ve "*Mevlânâ ... zide fazluhû*" ibaresine yer verilir.

İslâm asırları boyunca kadılara gösterilen hürmet Osmanlılar'da bütün ilmiye mensubu ve kadılar için âdeta artmıştır. Kendilerinin özel bir kıyafet ve destarı vardı. 1254 (1838) tarihli *hatt-ı hümayun*da[28] kadılar için *eyyam-ı resmiyye*de giyilecek kıyafet müderrislerinki gibi telli imame ve ferace diye tarif ediliyor ki bu emir makam-ı meşîhatın *müzekkere*si üzerine çıkarılmıştır.

Osmanlı kurumları içinde en dikkate şayan olanlardan biri *Toprak Kadılığı* denen seyyar kadılıklardı. Bunlar tahkiki gereken yolsuzlukları tahkik ve teftişle görevliydiler. Toprak Kadılarının bazen stratejik madde sayılan toprak mahsulâtının kaçakçılığını önlemek için teftiş ve tedbirle görevlendirildikleri anlaşılmaktadır.[29] Kadılar bir olay ve şikâyet halinde diğer kadılar tarafından teftiş edilmektedir. Bu sıkça rastlanan bir uygulamaydı. Meselâ İne Kadısının Tuzla Kadısını teftişle görevlendirildiğine dair bir kayda rastlanır.[30] Ayrıca şikâyetlerin çok ol-

---

[28] BA, *HH*, nr. 24176.
[29] BA, *MD*, nr. 16, hk. 329.
[30] BA, *MD*, nr. 16, hk. 336

duğu ve devlet görevlileriyle halk arasında büyük problemlerin ortaya çıktığı yerlere merkez tarafından durumun teftişi için *mehâyif müfettişi* adıyla itimada lâyık kadıların gönderildiği de bilinmektedir. Mehâyif teftişi mahallî görevlileri ve kadıları da kapsardı. Nitekim Kütahya ve Karahisar sancaklarında subaşı, timarlı sipahi, zaîm, kadı ve nâib gibi mahallî idarecilerin halka zulmettikleri konusundaki şikâyetler üzerine Kütahya beylerbeyi ve kadısının teftiş işiyle görevlendirildiği anlaşılmaktadır.[31]

Genelde sefer-i hümayunda *kadîleşker* olan kazaskerlerin orduda kadılık yapması an'ane iken padişahlar seferde bulunmadıkları vakitte serdar-ı ekrem olan vezirlerin yanında kazaskerlere vekâleten mevâlîden kadılar *ordu kadısı* olurlardı. Aynı işlem ve memuriyet donanmanın seferlerinde de söz konusuydu.

Kadıların mahkemedeki yazışma ve diğer hukukî işlemlerinin şekli *sakk-i şer'î, sicill-i sakk* denen kaidelerle ve örneklerle belirlenmişti. Bu tür defterler içinde sistematik olarak *i'lâm, hüccet, fetva* örnekleri yer aldığı gibi şiirler, hatta ilâç tarifleri dahi mevcuttur. Bunlar resmî kayıt olmayıp kadının şahsî ilmühaberi özelliği taşır. Kadı mahkemesinde merkezden gelen fermanlar, dava özetleri, askerlik işlemleri fazla ayrıntıya girilmeden kaydedilmiştir. Bütün bu kayıtlar kadının evinde veya camide saklanırdı. Osmanlı mahkeme arşivlerinde dava zabıtları, mukavele, senet, satış, vakfiye kayıtları, vekâlet, kefalet, vesayet, azatlık belgesi, borçlanma, tereke ve taksim senetleri, günlük narh listeleri, esnaf teftişiyle ilgili kayıtların tutulduğu defterler, ayrıca ferman, berat, ruûs, tezkire kayıtlarının yer aldığı siciller bulunurdu. Bunlara genel olarak *kadı sicilleri* veya *şer'iyye sicilleri* denilirdi. Ancak bu gibi kayıtlar pek çok yerde tek bir sicil defterinde yer alırdı. Edirne, Bursa gibi şehirler-

---

[31] İ. H. Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 128-9.

de ihtisaslaşmış bir ayırım vardı. Kadıların çeşitli davalar yahut talepler karşılığı verdikleri, altta kendi imzalarını veya herhangi bir durumun, davanın tespitini ihtiva ediyorsa şahitlerin imzalarını taşıyan belgeler özelliklerine göre i'lâm, hüccet, *maruz, sicil* vb. adlarla anılırdı. Kadıların defterleri ve evrakı kaybetmesi yahut tahrifi cezayı gerektirirdi. Göreve yeni gelen bir kadı önceki kadıdan evrakı, defterleri talep eder, iki emin tayin ederek onların önünde bunları gözden geçirirdi. Mahkeme sicilleri aynı zamanda şehrin ticarî kayıtları, noterlik arşivi özelliğindeydi.

İlâve Okumalar

Mustafa Akdağ: *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* C. II. (1453-1559), AÜ, DTCF, TTK Yay. Ankara 1971.

Halil İnalcık: *The Ottoman Empire,* Weidenfeld and Ncholson, London 1973 s. 104-120.

Nejat Göyünç; *16. Yüzyılda Mardin Sancağı,* İÜEF Yay. İstanbul Üniv. Matbaası İstanbul 1969.

İlber Ortaylı: "Türkiye'de Taşra Yönetim ve Yöneticiliğinin Evrimi", *Türkiyede Mülkî İdare Amirliği,* Ankara 1976.

__________, *Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler (1840-1878),* TODAİE Yay., Ankara 1974.

Aynî Ali Efendi; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet Taksimatı, Toprak Dağılımı ve Bunların Malî Güçleri:* 1018 (1602) tarihli yazmadan bugünkü dile çev; Hadiye Tuncer, Gürsoy Basımevi, Ankara 1964.

YEDİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Şehirleri ve Ulaştırma

Osmanlı Şehirleri ve Ulaştırma

Osmanlı şehirleri gibi bir konuya girerken belirtilmesi gereken bir nokta vardır. Kimi yorumcular, Türkler'in göçebelikleri dolayısıyla şehir kültürüne yabancı olduklarını ve Anadolu'da hiçbir şehir kuramadıklarını söylerken, bazı tarihçiler de Türklerin yoktan var ettikleri şehirlerden söz ederler. Oysa bir şehrin kurulup gelişmesi uzun bir tarihî döneme ve ön planda coğrafya şartlarının elverişliliğine bağlıdır. Hatta 20. yüzyılda bile bir şehrin kurulması veya anî büyümesi sırasında karşılaşılan zorluklarda coğrafya ve doğa şartlarının etkisi küçümsenemez.

Ortaçağlardaki teknoloji ve insan gücünün düzeyi bakımından şehir kurmaya cesaret edecek ve ihtiyaç duyacak kavim yoktu. Türkler de en azından diğer insanlar kadar akıllı ve tedbirli olduklarından, Küçük Asya'da eski merkezlere yerleşip onları restore etmişler, şehir kurmak gibi iddialı işlere kalkışmamışlardır. Bu konudaki istisna Karaman'da Ermenek ve Bursa Yenişehri olmalıdır. Ancak nüfus hareketlerinin zorlaması ve coğrafî-siyasal mekândaki değişmeler dolayısıyla Anadolu kıtasının Ege-Marmara bölgelerinde bazı kentler zamanla nüfus ve hacim yönünden büyüme göstermiş; Balkanlar'da bazı küçük yerleşmeler Osmanlı döneminde, geleneksel toplum şartları içinde kayda değer gelişmeler göstermişlerdir.

A.Osmanlı Şehirlerinin Yapısı ve Kurumlaşması

Şehir denen yerleşmeyi herhangi diğer bir yerleşmeden ayıran başlıca özellik; kendi kendine yetmeyen bir iktisadî birim olmasıdır. Şehir; çevre yerleşmelerin iktisadî faaliyetini denetleyen, ona göre ihtisaslaşan, üretimde bulunan ve bunun sonu-

cunda toplumsal ve idarî yönden de çevresi üzerinde denetimci bir görev yüklenen yerleşme merkezidir. Bu tür bir tanım, geleneksel şehirler kadar modern metropolleri de içerir. Geleneksel şehrin ayırıcı özelliklerini ise şöyle belirleyebiliriz:

Geleneksel şehir, denetlediği bölgenin iktisadî faaliyetlerine göre biçimlenir. Böyle bir sistemde kırsal alandaki temel üretim tarımsaldır ve organik bir teknolojiye dayanır (Öküz-saban tarımı, yel değirmeni, ulaşımda katır, deve gibi...). Bunun neticesinde doğan tarımsal artı ürünün denetimi şehirden yapılır. Bu şehirde üretim buna göre ihtisaslaşmıştır. Yani tarımsal ürünlere göre biçimlenen zanaatlar ve o çevreye yönelik faaliyetler vardır. Bundan başka, dar yönetici grubun lüks tüketim eğilimine cevap verecek bir kısıtlı üretim de söz konusudur. Kısacası, geleneksel şehir, üretimde ihtisaslaşma ve örgütlenmenin kentte olduğu ve bu üretimde de gene kırdaki gibi organik enerjiye dayalı ilkel bir teknolojinin kullanıldığı yerleşme birimidir. Bu şehrin fizik dokusu, nüfus büyüklüğü, idarî ve ekonomik örgütleşmesi de buna uygun olacaktır.*

Osmanlı Şehrinin Mekânsal Yapısı

Bütün geleneksel şehirlerde olduğu gibi, Osmanlı şehrinin merkezinde de (çekirdek bölge) bir *mabet* (cami), merkezî devlet ofisi (başkentte saray, eyaletlerde sancakbeyi konağı) ve nihayet Avrupa şehirlerinde de bulunan lonca binası ve depo (*guildhall*) gibi bir *bedesten* vardır. Bunlar genellikle abidevî binalardır. Bu yapılar şehrin merkezdeki büyük meydanı üzerinde yer alır. Bu çekirdek bölgenin hemen etrafında zanaatçıların ve esnafın bulunduğu çarşı vardır. Her sokağın bütünü veya belirli kesimi belli dalda çalışan esnaf tarafından işgal edilmiştir. *Bezzaz*lar, *saraç*lar, *kavaf*lar, *sahaf*lar, *yemeniciler*, *bakırcılar* çarşıları gibi isimler alır bu sokaklar... Saman pazarı, hayvan pazarı gibi yerler şehrin çevre kesimine veya varsa li-

* Geleneksel ve modern şehir ayırımı için bkz. Mübeccel B. Kıray, *Ereğli - Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, DPT. Yayını, Ankara 1964, s. 1-8.

mana yakındır. Bu iş bölgesinden sonra, konut bölgesi (mahalleler) yer alır.

Osmanlı kentinde mahalle sosyal sınıflaşmaya göre değil, etnik ve dinî farklılığa göre biçimlenmiştir. Yani Müslim ve gayrimüslim aynı mahallede oturmaz. Bu ayırım, ırk farklılığı bakımından da vardır. Bazı yerde göçmen gruplar (Boşnak, Arnavut gibi) veya şehir çingeneleri aynı mahallede, yani çevrededir. Bir dinî ve etnik grubun zengini ile fakiri aynı yerde yaşar ki, bu Ortaçağ Avrupa şehirleri için de geçerlidir. Şehrin periferisinde ise belirtildiği gibi, azınlıklar veya diskrimine etnik gruplar yaşarlar. Avrupa'da da Yahudilerin oturduğu -*Gettolar*- şehrin çevresindedir. Örneğin, İstanbul'da sur dibinde Balat (Musevîlerin mahallesi), Fener (Rumların), Sulumanastır, Samatya, Kumkapı (Ermenilerin) ve Sulukule (Çingenelerin) mahalleleri bulunur. Şehir dışında bostanlar, bazı konaklama tesisleri veya pisliği dolayısıyla buralara atılan dericiler (*debbağhane*), çömlekçiler gibi esnafın iş yerleri bulunur. 18. yüzyıldan sonra İstanbul kadar Anadolu kentlerinde de sayfiye ve bağ evleri kullanılmaya başlandı. Bu, ülkede değişen hayat tarzı ve bazı zümrelerin artan servetiyle yakından ilgili bir olgudur. Şimdi bu saydığımız kent bölümlerini ele alarak şehirlerin sosyo-ekonomik yapısını ve kurumlarını da görelim.

Şehrin Yönetimi

Denebilir ki, Osmanlı şehrinin en yüksek yöneticisi *kadı*dır. *Kadı* şehirde sadece bir yargıç değil; aynı zamanda idarî, malî ve beledî fonksiyonları olan bir memurdur. Gerçekte tarihsel gelişimine baktığımızda şehir yönetimi gittikçe ihtisaslaşan bir alandan ibarettir. Çünkü endüstri öncesi, tarımsal ekonomi dönemindeki şehirlerde beledî organ; yürütme ve yargı organı niteliklerini de bünyesinde toplamıştı. Ortadoğu ve feodal Avrupa şehirlerinde tayinle gelen şehir yöneticisi (ister ruhanî, ister dünyevî yönetici olsun) kendini tayin eden imparator veya papa adına şehrin yürütme erki (vergi toplama, asayiş ve savun-

ma, temizliği temin, sosyal yardım, beledî kontrol) ile birlikte yargı erkini de temsil etmekteydi.*

Tabiatıyla bütün bu fonksiyonlar şehir beyinin tayin ve emriyle ve ona bağlı memurlarca yerine getirilmektedir. Bu tür bir örgütlenme ve işleyiş ister doğuda, ister batıda olsun, geleneksel tarımsal ekonomi sistemindeki bütün şehirlerde görülen biçimdir. Esasen ortaçağ şehir yöneticisi her yerde, beledî nizam ve yasakları diğer grupların da desteğiyle ve gayet sert bir şekilde uygulamıştır. Ekmeğin ölçüsünü şaşıran, çürük, bozuk yiyecek ve mal satan esnaf her zaman, her yerde sert cezalara çarptırılmış, cezanın infazında da ibret prensibine önem verildiğinden teşhir yoluna gidilmiştir. Örneğin, İstanbul kadısı, sahtekâr esnafı falakaya yatırıp, loncanın *yiğitbaşısı* vasıtasıyla dükkânını kapattırırken, Viyana şehir hâkimi kusurlu gördüğü satıcı veya zanaatçıyı demir kafes içinde nehre daldırır, şehir meydanındaki teşhir yerinde ahalinin hakaretine terk

---

* Sanılanın tersine, Ortaçağ Avrupa şehirlerinde de yönetici başlangıçta seçimle değil, ülke hükümdarının tayiniyle gelen ve otonom olmayan bir memurdur. Şehir yöneticilerinin seçimle gelişi ve muhtariyeti çok sonraları meydana gelen bir olaydır. Avrupa kentlerinde 13. yüzyıla kadarki tipik yönetimin Doğu şehirlerinden temelde farkı yoktur. Örneğin, 1221 yılında Aşağı Avusturya büyük dukası olan VI. Leopold'ün Viyana şehrine verdiği imtiyaz beratında, şehrin en yüksek otoritesi olarak zikredilen şehir hâkimi (*Stadtrichter*) *Dük*'ün tayiniyle gelir ve şehri onun emriyle yönetir. Yargı görevinin yanında, aynı zamanda, şehir meclisinin de yöneticisidir. Şehir meclisi 24 kişiden kurulmuş olup, seçimle değil istişare için lonca ve grupları temsilen gelen şehirlilerdir. Üç kısmı kapsayan *berat*ta (Ius Mercatorum, Ius İvratorum, Ius Civitatis) bunların seçileceğine dair bir bahis yoktur. İlk defa, 1278 imtiyazıyla bu meclis pazar ilişkilerini kontrol hakkını kazanıyor. Bununla beraber 1288 yılında Habsburglar, belediye başkanının seçimle işbaşına gelmesi üzerinde direnen Viyana ahalisini tedib edip eski statüyü sürdürdüler. 1221 beratı Viyana Nat. Bibl. Cod. Lat. 352'de kayıtlı olup, bakınız. Felix Czeike, *Vom Stadtrecht des Mittelalters zur modernen Verfassung*, Wiener Geschichtsblaetter, Viyana 1971, s. 260.

ederdi. Ahali, yöneticilerin bu tür şiddetli cezalarını her zaman candan tasdik eder ve desteklerdi.[1]

Klâsik Osmanlı şehir idaresinde, beledî ve mülkî idare fonksiyonları birbirinden ayrılmamıştır. *Kadı*, şehrin yargı mercii olduğu kadar, asayişin amiri, vakıfların denetçisi, beledî hizmet ve beledî kolluk görevlerinin de amiridir. *Kadı*'nın bu görevleri yerine getirmesi için kendisine yardımcı olan bazı başka görevliler, kurumlar ve toplumsal gruplar vardır. *Kadı*'nın görev yükü bu şekilde bölüşülmekteydi. Örneğin, *kadı*'nın yanındaki *subaşı, böcekbaşı, çöplük subaşısı, mimarbaşı* gibi *yeniçeri ocağı*na bağlı *zabit* ve görevliler; genel güvenlikten, temizlik ve imar nizamına kadar çeşitli alanlardaki kolluk görevlerini yerine getirmekteydiler. Gene *kadı*'nın büyük merkezlerin muhtelif semtlerindeki *ayak naibi* denen vekilleri, onun adına *narh*ın uygulanmasına nezaret, mahallin davalarına ilk merci olarak bakmak ve esnafın teftişiyle görevliydiler. Hatta, İstanbul *kadı*sına bağlı olmamakla beraber, protokolce ondan aşağı olan; Eyüb, Galata, Üsküdar *kadı*larının da bölgeleri dâhilinde *ayak naibi* denen vekilleri vardı.[2] İstanbul surları dâhilinde ve *Bilâd-ı Selâse*'de (Eyüb, Galata, Üsküdar) kırk adet *nahiye* yani *ayak naibi* vardı.[3]

Belirtildiği üzere Osmanlı şehrinde, şeriat adamı olarak *kadı* diğer görevlilerle yakın bir işbirliği içindedir ve görevleri de bu

---

[1] Şüphesiz ki bu konuda kitlenin duygu ve düşünüşü folklor ürünlerinde görülebilir. Meselâ, eski şenliklerde *muhtesib* kılığına giren bir oyuncu grubu bir karakolun önünde durmuş, kolluğun falaka değneği ve sopalarını tartmış ve etrafındaki ahali ile birlikte kolluk çorbacısına; "Bre çorbacı, bu sopalar hafif çekiyor, sen zabit değil misin, zabitin ve hâkimin takdir ve değneği eksik ola, hiç ekmekçi tamam çalışır mı?" diye bağırırlarmış. Bakınız, Cevdet Kudret, *Ortaoyunu*, İş Bankası Yayını-128, Ankara 1973, s. 23.

[2] Örneğin Evliya Çelebi de: "Hâkim-i Şehri Tobhane; buranın hâkimi Galata mollasının ayak naiblerindendir" diyor. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I, Naşiri; Ahmet Cevdet, Dersaadet İkdam Matbaası, 1314, s. 435.

[3] Osman Nuri, *Muhtasar Mecelle-i Umûr-u Belediyye*, Bahriye Matbaası, İstanbul 1339, İkinci Tab'ı, sah. 6.

nedenle salt bir yargı organı olmanın ötesine taşar. Bu görevlerin görülmesinde müeyyideci bir otorite olarak rol oynar. Bütün bu görevlerde de kendisine bir takım memurlar yardımcıdır. Esasen kadı örfî (yürütme) otoritelerle, onlar da *kadı* ile yakın işbirliğinde bulunmak zorundadır. *Kadı'*nın güvenliğini sağlamak için işbirliğinde bulunduğu memurlar ve diğer görevliler şunlardır:

a. Subaşı: Osmanlı devrinin başlangıcında merkezden tayin edilirdi. 16. yüzyılın sonlarından itibaren *beylerbeyi* ve *sancakbeyleri* tarafından onlara bağlı bir memur olarak tayin edilmeye başladı. *Subaşı*nın asayişle ilgili görevleri sadece şehir içine mahsus değildir. Esasen her *sancak kaza*ya tekabül eden *subaşılık*lara ayrılmıştır. *Subaşı*nın tayinini *beylerbeyi* veya *sancakbeyi* bir mektupla *kadı*ya bildirir ve bu durum sicile kaydolunurdu. İki görevi vardır:

Birincisi, *bad-ı hava* adı altında toplanan *cürm-ü cinayet, niyabet, resm-i arusane* gibi vergileri toplamaktır (malî görev).

İkincisi de, bu malî göreve ilişkin olarak kolluk görevini yerine getirmektir. Kolluk görevi aslında geleneksel idare sisteminde yargı erkine giren bir görev olup, *kadı*ya ait olması gerekir. Ancak *kadı'*nın carî iktidarı olmadığından, *subaşı* bu görevi onun adına yerine getirir ve *ehl-i örf*tendir. Bu nedenle *kadı'*nın hükümlerinin ve merkezden gelen emirlerin uygulanmasını sağlamak, suçları önlemek ve suç işleyenleri takip edip yakalamak, kovuşturmak ve *kadı'*nın suçlu görüp hüküm verdiklerini cezalandırmak onun görevidir. Şüpheli kimseleri takip edip yakalamak, yetkisi dâhilindedir. Ancak *kadı* hükmü olmaksızın kimseyi cezalandıramaz. Bu yüzden gece gündüz bu gibileri mahkemeye sevk etmek yetkisi vardır.[4] Subaşı bir anlamda adli polis, diğer anlamda en yüksek emniyet görevlilerinden biri ve infaz memuru olarak Osmanlı *kadı*sının en başta gelen yardımcısıydı.

---

[4] Ö. Ergenç, *Ankara ve Konya (1580-1596)*, AÜ DTCF, Dr. Tezleri, Ankara 1973, s. 97-98; *1580-1596 Arasında Ankara ve Konya*, Ankara Vakfı Yay. Ankara 1995.

b. Yatakçılar (asesler) *Subaşı*nın yanında, *sancakbeyi* tarafından atanan yeteri kadar *ases* (*yasakçı*) bulunur. Bunlar geceleri çarşı ve pazaryerlerini beklerlerdi. Şehrin neresinde ne kadar *ases* bekleyeceği kanunlarla belirtilmişti. Görevleri karşılığında asesler, dükkân sahiplerinden belli bir ücret alırdı. Bu ücret geliri beylerbeyi veya sancak beyine tahsis edilmiştir. *Asesbaşılık* genellikle 16. yüzyıldan sonra *mukataa*ya veriliyordu. Bunlar hırsızlık olayında ihmalleri görülürse tazminatla yükümlüydüler.

16. yüzyıl sonlarından itibaren asayiş bozukluğunun artması dolayisiyle *subaşı*na takviye kuvvet olarak *yasakçı*lar verildi. *Yasakçı*lar şehir asayişinde *subaşı* ve *kadı*nın yardımcısı olarak olağanüstü şartlar dolayısiyle ortaya çıktılar. Bu kuvveti genellikle *kapıkulu askeri* meydana getiriyordu.[5] Özellikle 16. yüzyıl sonlarında sahte *kapıkulu* olarak ortaya çıkanları takip ve yakalamak bunların göreviydi.

c. Kale Dizdarları *Beylerbeyi, sancakbeyi* ve *kadı'*nın denetimi altında şehrin iç kalesinin (ki hazine ve mühim evrak buradadır) müdafaa ve inzibatından sorumlu olan *dizdar* ve *kale erleri*ni de *kadı'*nın yardımcısı olan *ehl-i örf* arasında saymak gerekir. *Kadı*nın önemli bir yardımcısı olan *muhtesib*den ileride söz edeceğiz.

Osmanlı *kadı*ları *sancakbeyi* veya *beylerbeyinin* devamlı sefere gittikleri göz önüne alınırsa, esasında şehir yönetiminin ve güvenliğinin birinci derecede sorumlu amiriydi. Görevinin dinî niteliği gereği bir çok müessese üzerinde meşru ve doğal görülen ıkı bir denetim yetkisi de vardı. Buraya kadar saydığımız *örf ehli* dışında *kadı*nın esnaf ileri gelenleri, ayan ve eşraf ile de teması bulunup, bu gruplar nezdinde önemli yardımcılara sahip olduğunu belirtmek gerekir. Esnaf ileri gelenleriyle sadece *narh* tespiti, *lonca* işlemlerine nezaret ve *lonca kethüda* ve *yiğitbaşı*larının tayin ve kaydı gibi konularda değil, asayiş işlerinde de işbirliği etmiştir. Örneğin 1599 yılında Ankara *Kadı*sı, esnafın ileri gelenleriyle birlikte, ahaliyi *Celâli* eşkıyasının

---

[5] *Age*, s. 99-108. 9 Şaban 978 tarihli Konya sicilinde, "Asesbaşlık mukataası 50 altına beylerbeyi kethüdası Mehmet bin Hamza'ya" veriliyor.

saldırılarına karşı organize etmişti.[6] *Kadının* görevlerini daha alt kademe yerleşme birimlerinde yani mahallelerde yerine getirmek ve onun temsilciliğini yapmak ise mahalle imamlarına aitti. Demek ki, mekâna göre bir görev bölüşümü göz önüne alındığında *kadı-naib-imam* hiyerarşisi görülmekteydi. *İmamın* muhtarlık teşkilâtı kurulana kadar, mahallenin mülkî ve beledî amiri sayıldığını ve padişah *beratıyla* tayin edildiğini belirtelim. *İmam,* cami vakfından *vazife* (maaş) alıp, mahallede yangınlarda ve asayişle ilgili konularda cemaati organize etmek, temizlik işlerine dikkat etmek, nüfus kayıtlarını tutmak ve mahalle ahalisinin her biri için üst makamlara karşı kefil olmakla yükümlüydü. Azınlık mahallelerinde, *imamın* görevini papaz ve *kocabaşılar* yerine getirirdi. Papazlar kendi kilise vakıflarından ödenek almaktaydı. Esasen azınlık cemaatler üzerindeki kontrol patrik ve hahambaşılar aracılığıyla sağlanmaktaydı. Örneğin Rum patriği, cemaati üzerinde sansür makamı ve sulh yargıcı olup; mektep, yetimhane gibi vakıfların denetimi yetkilerine sahipti. Bu durum, millî hareketlerin geliştiği 19. yüzyılda önemli sorunlar yaratacaktır. Nitekim Ortodoks mezhebindeki Bulgar halkı bu nedenlerden dolayı Rum Patriğini reddedip, ayrı bir Bulgar *Eksarhlığı* kurulması için çaba göstereceklerdir. Azınlık mahallelerde klâsik devirden beri gerek mekân, gerekse binaların niteliği bakımından sıkı bir imar kontrolü vardı. Bu görevin yerine getirilmesinde imar kolluğuyla görevli *mimarbaşı, kadı'nın* diğer bir yardımcısıdır. *Kadı'nın* ikametgâhı mahkeme ve aynı zamanda belediye konağıydı.

Esnaf loncalarının denetçisi olan *kadı,* aynı zamanda onların kişiliğinde bazı beledî görevlerin yerine getirilmesi bakımından en iyi yardımcılara sahipti demiştik. Esnaf *kethüdaları,* çarşının temizliği, çarşı dâhilindeki yol, çeşme, suyolu gibi tesislerin bakım ve onarımı ve bedelinin kendi *avarız* sandıklarından sağlanmasına nezaret ederlerdi.[7]

---

[6] *Age,* s. 136.

[7] Esnaf sandığına bakan kişi avarız mütevellisidir. Çarşının düzen ve temizliği, tesislerin bakım ve onarımı esnafın sorumluluğu altında olup,

Her şeyden önce alışveriş ve imalâtta düzen ve doğruluğun sağlanması için her *lonca* kendi içinde sıkı bir denetim düzeni kurmuştu. Tabii esnaf gruplarının beledî görevlerini yerine getirip getirmediklerini, alışveriş ve imalât nizamına uyup uymadıklarını da *kadı* denetlerdi. Şu kadarını belirtmekte fayda vardır ki, *lonca* düzeni sayesinde, esnaf grupları üzerinde sağlanan kontrol, imparatorlukta modernleşmenin yavaşlığı ve eksikliği yüzünden 19. yüzyılda da kolay kolay bırakılamamıştır. Hatta İttihat ve Terakki iktidarı esnaf gruplarını *lonca* mekanizması sayesinde parti kontrolüne almıştı. Tanzimat'tan sonra da esnaf *kethüda*ları bazı halde devletçe bürokrasi mensupları arasından tayin edilip, böylece bir kontrol sağlanmış oluyordu.*

---

masraflar sandık tümettüünden karşılanırdı. Bu uygulamayı kadı tefti edi. Durumu canlandırmak için Musahipzade Celal Bey'in "İstanbul Efendisi" adlı oyunundan bir sahneyi veriyoruz.

Savleti efendi (kadı) = (Yeniçeri neferine) Çeşmeyi yokla...

Nefer = Akmıyor efendim.

Savleti = Ya peki... Bu ne hâl? Mecralar taşmış, yollardan mürur-u ubur düşvar... Kaldırımlar bozuk. Bu semtin her ciheti çamur deryasına dönmüş. Bu mahallenin avarız mütevellisi, ihtiyaranı celb ve ihzar olunsun!

......

Savleti = Avarız mütevellisi hanginiz?

Mütevelli = Bendeniz efendim.

Savleti = Niçin bakmıyorsun ha, bu mahallenin hususatına sarfedilecek avarız akçesi yok mu?

Mütevelli = Var efendim.

Savleti = Pekalâ, mecraların, çeşmelerin tarik-i hass-ü am'in tamir ve tersimine niçin ihtimam olunmuyor.. ha. söylesene!

M. Celal Bey, *İstanbul Efendisi,* Oyun iki perde, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1938, s. 70.

* Örneğin 12 Şevval 1283 (17 Şubat 1867) tarihli bir irade-i saniyye, "Münhal olan İstanbul Sebzeciler Kethüdalığının, Taberdaran-ı Hassa İmamlığından mahreç Mehmet Hamdi Efendiye tevcih edildiğini" bildiriyor. Başb. Arş. Cevd. Bel. 12 Şevval 1283/ 17 Şubat 1867 tarihli ve 1595 Nolu İrade-i Seniyye.

*Kadı*nın yargıçlık ve noterlik gibi görevleri yanında, vakıf mütevellilerini teftiş, vilâyetlerde de merkezden gelen ferman ve emirleri ahaliye tebliğ, vergi tevzii gibi görevleri vardı. *Kadı*ların adlî, mülkî, malî ve beledî görevleri H. 1241 (1826) yılına kadar devam etti. İstanbul *Kadı*sının, fonksiyonları ise esasta aynı olmakla beraber, merkezî devlet teşkilâtının diğer yüksek rütbeli memurlarıyla birlikte çalışırdı. Hatta sadrazam ve padişah dahi görevine müdahale etmekte, bazı meseleleri bizzat düzenlemekteydiler. İstanbul *Kadı*sı doğrudan *Bab-ı Âli*'ye bağlıdır. Vilâyetlerdeki *kadı*lar o yerin *beylerbeyi* ve *sancakbeyi*nden bağımsızdırlar. *Kadı*'nın; esnafı teftiş, *narh* tespiti, temizlik kontrolü gibi beledî görevlerini bu bütün içinde düşünmek gerekir. Beledî müeyyidelerin uygulanmasında *kadı*nın başlıca yardımcısı *muhtesib*dir. Gene *narh* tespitinde de *muhtesib* ve esnaf temsilcilerinden meydana gelen bir kurul kendisine yardım eder.[8] Altyapısal tesislerin teftişi, aynı zamanda bu hizmeti gören vakıfların mütevellilerinin de denetlenmesini gerektirir. İmar nizamını korumayı ise uzman bir görevli olan mimarbaşı ile yürüttüğü belirtilmişti.

Geleneksel şehir yönetimi bir takım hizmetleri aktif olarak yerine getirecek güce sahip değildir. Örneğin, su, kanalizasyon gibi bazı tesisler vakıflar tarafından yönetilip bakıldığı gibi, temizlik ve itfaiye hizmeti de bazı gruplar ve halk tarafından yerine getirilir, çarşı temizliği çarşı esnafınca, mahalle aralarının temizliği de arayıcı esnafı tarafından sağlanırdı. *Arayıcı*lar, *çöplük subaşısı*na (bir yeniçeri zabiti) belirli bir yıllık bedel ödeyerek çöpleri toplar, deniz kıyısında ayıklayarak işlerine yarayan şeyleri satarlardı. Meydanların temizliği *subaşı* tarafından yeniçeri acemi oğlanlarına yaptırılırdı. Gene itfaiye görevi de bunlara ve bizzat halkın kendisine aittir.[9] Bu durumdan anlaşılacağı üzere, beledî görevler ahalinin ve resmi görevlile-

---

Gene aynı şekilde, "Yoğurtçular Kethüdalığının da İstabl-ı amire ikinci hazinedarı Ahmet Ağa'ya ba'ruus tevcih edildiğini" 10 Ramazan 1281 (6 Şubat 1864) tarihli bir diğer iradeden öğreniyoruz. Başb. Arş. Cev. Bel. No: 1931, Ramazan 1281 (6 Şubat 1864) tarihli irade.

[8] H. İnalcık, *Ottoman Empire*, s. 154.

[9] Osman Nuri, *Muhtasar Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, s. 8.

rin işbirliğiyle yerine getirilmekte olup yapıcı ve aktif bir hizmetler bütününden çok, kontrolcü ve yaptırımcı bir idare ve organizasyon söz konusudur. Gene modern belediyenin tersine beledi nizamlar ve kurallar bütünü, tam anlamıyla kodifikasyona tabi tutulmamıştır. Şehir yönetiminin kural ve müeyyideleri yazılı-yazısız çeşitli kaynaklar (fermanlar gibi) ile önemli bir ölçüde, örf, âdet ve teamüle dayanır.

Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra kadının kontrolcü fonksiyonlarını yerine getirecek imkân ve iktidarı ortadan kalktı. Bu nedenle şehir yönetiminde etkin bir denetim yapılmasını ve gelirlerin toplanmasını sağlayacak yeni bir yönetim biçimine gidildi. Hicrî 1242 (1826) yılında başkentte *İhtisab Nazırlığı*, eyaletlerde de *ihtisab* müdürlükleri kuruldu. Şehirlerin kolluk ve beledî fonksiyonları, vergi tahsili gibi görevleri bu memurluklara verildi. Bu görevlerin yeni memurluklara bırakılmasıyla da kadı yargı organı, noter ve vakıf denetçisi durumuna düştü. H. 1252'de (1836) kurulan *Evkaf Nazırlığı*'nın vakıf işlerini yüklenmesiyle de, *kadı*lar artık sadece yargı organı olarak kaldılar. İstanbul *Kadı*sı, âdeta bu temel fonksiyonunu kaybetmesiyle orantılı olarak H. 1253 (1837) de *Bab-ı Meşihat* binasına yerleştirildi. Zamanla *Sadaret* makamıyla ilgisi kesilerek *şeyhülislâm*a bağlandı. Esasen gittikçe anonimleşen ilişkiler içinde kadılık ve benzeri sistemlerin, şehir yönetimini yükümlenip yürütmesi de imkânsızlaşmıştı.

İhtisab Nazırlığı *İhtisab Nazırlığı*, temelde vergileri toplamak, asayişin sağlanması, *narh*ın uygulanması ve zorlayıcı tedbirlerle şehir hayatının düzenini korumak gayesiyle kurulmuştur. Bu nedenle *İhtisab Nazırlığı* da yapıcı bir beledî hizmetler bütününden çok, yasaklayıcı ve despotik bir uygulamanın tipik örneği olmuştur. Örneğin, *ihtisab nazırı*nın İstanbul'daki görevlerini şöyle sıralayabiliriz: *a.* Esnafı teftişi, b. Anadolu'dan gelenlerin tespiti ve *mürur tezkireleri*nin kontrolü, c. Gelen bekârlara münasip yer tahsisi ve bunların durumunu gözeterek kontrol etmek, d. Esnafın kontrolü, *narh* tespiti, fiyat-kalite kontrolü, e. *lonca* disiplinine nezaret etmek ve uygunsuz esnafı ve ahaliden nizama uymayanları cezalandırmak...

Gerek başkentte, gerekse eyaletlerde *ihtisab rüsumu*ndan ve yolsuzluklardan dolayı şikâyetler ve direnişler baş gösterdi. Şam'da bu yüzden yaygın direniş hareketleri görüldü. Bu nedenle 1249 Ramazan evailinde (1833 Aralık sonu) ve 16 Cemaziyelevvel 1254'te (7 Ağustos 1838) çıkan fermanlarla ihtisab resimleri azaltıldı.[10] İmparatorluğun başkentinde 1261'de (1845) hususi bir polis teşkilâtı, 1262'de (1846) *Zabtiye Müşiriyeti* kurulunca, *İhtisab Nazırlığı*'nın görevi, yalnız *narh* işleri ve esnaf kontrolü ile sınırlı olarak kaldı. Receb 1268'de (1851 Nisan-Mayıs) *İhtisab Nazırlığı* tamamen silik bir duruma düştü. *İhtisab* kurumu ne başkentte, ne de eyaletlerde arzu edilen sonucu vermemiş, yıkılan klâsik teşkilâtın yarattığı boşluğu dolduramamıştı.

Oysa Osmanlı şehirlerinin bazılarında değişen yapı ve beliren yeni ihtiyaçlar modern belediye idarelerinin bir an evvel kurulmasını gerektiriyordu. *İhtisab Nazırlığı* gibi uygulamalarla bu ihtiyaçların karşılanamayacağı anlaşılmıştı. Bu düzensiz ve modern şehir hayatının gelişmesini engelleyen ortamdan içteki reformcu yönetim adamları kadar, dış ticaret çevreleri ve yabancı makamlar da şikâyetçi olmaya başlamıştı.

Modern Şehir Yönetimine Geçişi Gerektiren Nedenler

19. yüzyılda Osmanlı şehirleri, özellikle dış dünyayla gelişen ilişkilerinin düğüm noktasını meydana getiren liman şehirleri önemli yapısal değişiklikler geçirmektedir. Ülkenin değişmekte olan ekonomik, toplumsal ve idari yapısına bağlı olarak geleneksel şehir yönetimi ve belediye örgütleri de sarsıntılar geçirmekteydi. Bu ise, geleneksel şehir yönetimi ve belediye örgütünde değişiklikler yapılmasını gerektirecekti. Çünkü, Avrupa

---

[10] A. Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, Kanaat Kitaphanesi, Dersaadet 1328, I, 1249 Ramazan'da (Aralık 1833) çıkan *emr-i* âlî sureti için bkz. s. 119-123. 16 Cemaziyelevvel 1254 (7 Ağustos 1838) tarihli *emr-i âlî* içinse bkz. S. 123-139.

ile gittikçe yoğunlaşan iktisadi ilişkilere giren doğu Akdeniz liman şehirleri, 19. yüzyılın ticaret faaliyetine uygun bir ulaşım ve hizmetler bütününe sahip olmak için yeni örgütlenmelere gitmek zorundaydılar. Bu liman şehirlerinde, tüccar gemileri için karantina ve konaklama tesisleri, uygun sağlık şartları ve düzenli bir şehir ulaşımı yaratmak başlıca sorun haline gelmişti. Avrupa dünyası için şark limanları artık egzotik uzak şehirler olmaktan çıkmış, yeni bir kazanç ve hayat sahası haline gelmişti. Bu nedenle modern hizmetleri görecek yeni belediye idarelerinin kurulması gerekmekteydi. Nitekim İzmir şehrinde belediye kurulması için ilk teşebbüs yerli-yabancı tüccarlarca yapılmıştı. Bu liman şehirlerinin ilk beledi atılımları yapması göze çarpan bir özelliktir ve belirttiğimiz nedenlere dayanmaktadır.

Osmanlı Şehrinin Yönetim ve Yapısal Özellikler Yönünden Avrupa Kentleriyle Karşılaştırılması

12. yüzyıl sonlarında başlayan tarımsal teknoloji değişikliğiyle Avrupa şehirlerinde başlayan büyüme ve zenginleşme diğer kıtalarda görülmediği gibi, bu kıtanın da her yerinde görülmedi. Bununla beraber tarımsal devrimden payını alan şehirler ve bu şehirlerde doğan tüccar sınıfı yeni örgütlenmelere ve şehir yönetimine iştirak için mücadeleye başladı. Flandr ve Kuzeybatı Avrupa şehirleri bu imtiyazları para veya mücadeleyle aldılar. Alman dukalık şehirlerinde bu olanak kolay elde edilemedi ve daha çok kuzey Almanya'nın boş topraklarında yeni şehirler kuruldu ve gelişmeye başladı ki, bunların 13. yüzyıl sonunda serbest şehirler olarak Hansa birliğini meydana getirdiklerini evvelce gördük. Kuzey İtalyan liman şehirleri ise çok evvelden Avrupa dünyasının zenginliğinden ticaretle yararlanarak zenginleştiler. Bu durumda şehir yönetimi dar bir zengin tüccar grubun egemenliğine giriyor, bunların seçtiği yönetici ise şehir beyinin yerini alıyordu. Bu oligarşik sistemli şehirlere kuzey İtalyan, kuzey Alman Hansa ve Flandr şehirleri örnektir. Gene Rusya'da Novgorod şehri de *hansa* sistemine entegre oldu ve 15. yüzyıla kadarki yönetim biçimi ve toplumsal yapısı bakımından Slav ruhunun ve yönetiminin despotik

niteliği hakkında renkli (!) kuramlar ortaya koyanları yalanlayacak ilginç bir gelişme gösterdi.

Bu tüccar şehirlerde ilk olarak şehir meclisleri ortaya çıkıyordu. Meclis üyesi ileri gelen tüccarlardandı. Bildiğimiz gibi, yasama ve denetim görevini onların seçtiği kurullar yerine getiriyordu ve şehir yöneticileri de yargı ve yürütme erkini ele almıştı. Bununla beraber, bugünkü sistemlerin tersine bütün bu yetki ve fonksiyonların kesin sınırlarla birbirinden ayrılmadığını söylemek gerekir. Tabii, endüstri öncesi şehirde, beledi fonksiyonların da bugünkü anlamıyla diğer kamusal fonksiyonlardan ayrılmadığını söylemeye gerek yoktur. Bu durumda beledi nizam ve yasaklar aynen diğer kanun ve kurallar gibi hazırlanıyor, beledi kontrol ve kolluk görevi gene kolluk hizmetlerinin içinde yer alıyordu. Gene beledi yaptırımların uygulanması ve yargılama görevi de aynı şekilde genel yargı ve infaz organları tarafından yerine getiriliyordu.

Geç orta zamanların Kuzey Alman *hansa* şehirlerindeki *magister* veya İtalyan şehirlerindeki *podesta, oligarşik* şehir yönetiminde meclisler tarafından yürütme ve yüksek yargı görevlisi olarak seçilen temsilcilerdi. Bunlar aynı zamanda beldenin belediye reisi olup, meclislere danışmak ve hesap vermek zorundaydılar. Keza Adriyatik kıyısındaki Ragusa (Dubrovnik) şehri rektörü veya Kuzeybatı Rusya'daki Novgorod şehri *knez*i bu tür fonksiyonlara sahip yöneticilerdi. Buna karşılık sosyo-ekonomik yapı bakımından bu yönetsel yapıya geçmeyen Kiev Rusyası'nın şehirlerinde örgütlenmiş bir tüccar sınıfı bulunmadığından, klâsik monarşi hüküm sürüyordu. Kiev şehrinde *boyar*lar (*zadegan*) *knez*in muti memurları olduğu halde, Novgorod'da *boyarlar meclisi; knez*i seçen, denetleyen tüccarlardan kurulu bir organdı. Novgorod'da da diğer *oligarşik* bünyeli şehirlerde olduğu gibi, kamu masrafları gösterişten çok, ticarî sınaî faaliyetleri kolaylaştıracak tesislere yönelmekte, beledî harcamalar daha düzgün ve kontrollü yapılmaktaydı.

Genellikle araştırıcıların, ortaçağ şehirlerinin zaman içinde farklılaşması ile ortaya çıkan bu iki tür şehri birbiriyle kıyaslarken, mevcut ekonomik ve organizasyonel değişimi gözetmeden; senkronik bir analizle sonuçlara gittikleri ve Doğu-Batı

şehri veya İslâm-Hıristiyan şehri ayırımını yaptıkları görülmektedir. Oysa her iki tür şehir, çevresel faktörlerin getirdiği yapısal değişikliklerle, zaman içinde farklı düzeyde fonksiyonlara ve kurumlara sahip olmuşlardı. Bu bakımdan Venedik ile Bizans'ı, Kiev ile Novgorod'u, *Hansa* birliğinin merkezi Lübeck ile 13. yüzyıl Viyana'sını, hele Osmanlı şehirleriyle Akdeniz ve Avrupa şehirlerini kıyaslarken; bunların merkez olduğu çevrenin geçirdiği yapısal değişiklikleri, ekonomik aktivitelerin nitelik ve niceliğini bilmek ve buna bağlı olarak yönetsel örgütlenmelerini incelemek gerekmektedir. Geleneksel şehrin yönetici beyinin, yönetimi mutlak olarak elde tutması ve bütün nizam ve uygulamanın bu kalıp etrafında biçimlenmesi, her şeyden önce şehir ahalisini meydana getiren bir takım grupların yeterince güçlenip zenginleşemediği ve teşkilâtlanamadığı şehirler için söz konusudur. Esasen ortaçağın *oligarşik* bünyeli şehirleri de bu safhadan geçmişlerdir. Nitekim bu durumun, yani beledî, adlî ve mülkî fonksiyonların farklılaşması halinin, henüz *oligarşik* yönetime ulaşamayan 14. yüzyıl Viyana'sı, Kiev ve İspanya şehirleri için de söz konusu olduğunu belirttik. Bu sonuncu gruba giren Osmanlı şehrinde de kadı merkezi otoritenin tayiniyle göreve başlardı. Kadı mahallî ve beledî mevzularda bir takım kurallar koymakta, adeta uygulamada kanun ve nizamların bıraktığı boşlukları doldurmaktaydı.

Türkiye şehirlerinde, geleneksel şehir yönetimi 19. yüzyıl başlarından itibaren büyük değişikliklere uğramıştır. Bu değişim Batıdaki gibi belirli kuvvet gruplarının etkisi ile olmamışsa da, dış dünyanın zorlayıcı şartlarından dolayı değişen ülkesel sosyo-ekonomik yapı; şehirlerin yapısında, yönetim kurumları ve beledî fonksiyonların yerine getirilmesi üzerinde de etkin olmuştur.

Osmanlı Şehirlerinde Üretim ve Esnaf Loncaları

Geleneksel toplumda kent yönetim ve zanaat (küçük üretim) faaliyetlerinin yoğunlaştığı yerleşim merkezidir, demiştik. Kırsal bölgedeki ilkel tarımsal üretim, esasen her hanenin kendi tüketimini de büyük ölçüde kendisinin karşıladığı bir toplumsal düzen yaratır. Bu otarşik yapı dolayısıyla kentteki üretim

sınırlı kalır. Tarımsal üretimin yarattığı sınırlı ihtiyaç fazlası ürünü değerlendirerek kısmen kırsal kısmen de kentsel ahalinin sınırlı ihtiyacını karşılamak yanında, dar bir yönetici zümrenin gene sınırlı miktardaki lüks emtia ihtiyacına yönelik üretim kent zanaatlarının görevidir.

Yani gerek mal çeşidi, gerekse mal miktarı yönünden sınırlandırılan bu üretim, büyüme, rekabet gibi olaylardan çok uzaktır ve bu gibi eğilimler toplumsal denge yönünden önlenmek zorundadır. Geleneksel toplumda üretimde ve pazarlamada dikeyine ve yatayına bir bütünleşme yoktur. Bunun için yeterli sermaye birikimi, örgütlenme ve teknolojik olanak yoktur. Örneğin, sığırı alıp kesmek, derisinden, etinden yararlanıp nihaî mal olarak satmak muhtelif zanaat kollarına aittir. Bir kimse veya grup mezbahada deri elde edip bunu ayakkabı olarak satma işlemini yürütemez. Gene aynı malın satımında da bir tekelleşme ve merkezleşme olamaz. Zaten üretimde de işbölümü ve işçinin bağımlılık yaşının yükselmesi gibi bir olay söz konusu değildir. Pazar yerleri belirlidir ve ancak merkezi otoritenin izniyle yenisi kurulur veya yeri değiştirilir. Ticaret serbestîsi yoktur; şehirdeki hanlar esasen mal monopolünün sağlandığı belirli depolama merkezleridir. Ancak saman ve ot serbestçe satılır. Bu sınırlamaya ve kontrole dayanan iktisadi düzen kontrol yeteneği sınırlı olan geleneksel devlet tarafından nasıl yürütülecek sorunu akla gelecektir. Bu kontrol kentsel zanaat faaliyetinin katı bir örgütlenmeye gitmesiyle olur. Üretim faaliyetinin kaç dalda olduğu tespit edilip sınırlandırılır, bu dallarda kaç atölye, dükkân olacağının sayısı saptanır (*gedik*) ve her gedikte kaç usta, kalfa, çırak çalışacağı, ne kadar üretim yapılacağı belirlenir. Bu belirleme ve kurumların kontrolü önce esnafın kendi kurduğu lonca örgütü tarafından denetlenir. Asıl denetleyici ve işbirlikçi ise devlet örgütüdür. İşsizlik, pahalılık, kıtlık doğması için Roma devrinden beri bu tür teşkilâtlanmalar Avrupa ve Asya'da her yerde görülür. Osmanlı esnaf teşkilâtı ve zanaat üretimi bu oluşumun bir devamı olup, modern dünyaya intibak aşamasında ilginç gelişmeler göstermişti.

Osmanlı kentinde çarşının yerini fizikî mekânda belirlemiştik. Burada her dalda faaliyet gösteren esnaf ve zanaatkâr bir

arada mekânı işgal eder. Osmanlı kentinin bu kesimindeki tipik bir yapı da *bedesten*dir. Mamafih bedesteni salt Osmanlılar'a özgü bir yapı ve kurum olarak ele almak pek doğru olmasa gerek... *Bedesten* tüccarın malının, kıymetli eşyası ve hatta parasının saklandığı bazı dükkânların yer aldığı ve ticari işlemlerin yapıldığı bir binadır. Aynı nitelikteki binalar İtalyan şehirlerinde *fondaco* (Venedik'teki Fondaco di Turchi ve Fondaco di Tedeschi gibi) Londra'da *guildhall*, Fransa'da *Hotel de Ville* olarak bilinmekte ve benzer fonksiyonları görmekteydiler. Bu sonuncusu sonra belediye binası olarak değişim geçirdi.

Lonca ekonomisi ortaçağın feodal düzeninde belirli bir aşamayı temsil eder. Her evin kapalı bir ekonomik birim olduğu *otarşik* ekonomiden (ev ekonomisi) sonra, *Lonca* düzeni hammaddeyi etraftan toplayan, bunları işleyecek araç ve personeli barındıran ve ürettiğini satan bir sistemi temsil eder. Yeniçağlarda lonca ekonomisinin çöküşü parça başı üretimin, üretim aracına sahip olan evlere ve köylere yayılmasıyla oldu. (*domestik* endüstri, götürü iş, *putting-out, verlag*) Bu bir tür ortakçılık olup *otarşik* üretim ve *lonca* düzeninin yıkılışının başlangıcıdır. Osmanlı ülkesinde Ankara, Bursa gibi uluslararası kumaş ihraç merkezlerinde bu tür bir üretimin izlerine bir süre için rastlanıyor; fakat ardı gelmemiş ve *manifaktür* sistemine geçilememiştir. Kısacası 18. yüzyıl sonuna kadar loncalar Osmanlı üretiminin temel kurumu olarak yaşamış ve ancak Atlantik ekonomilerinin hegemonyası artınca iktisadî-sosyal hayatımızdaki yerlerini kaybetmeye başlamışlardır.

Çarşının her bir sokağında aynı mesleğe mensup esnafın aralarında bir *lonca* teşkil ettiklerini gördük. Buna *hirfet* de denir. Örgütlenme ve ihtisaslaşma birimlerinin sayısı bakımından Osmanlı loncaları tarihteki diğer Ortadoğu toplumlarına göre daha gelişkin idi. Devlet kontrolü de o nispette daha sıkı idi. Örneğin, Memlûkler'de her *lonca* (*futuvva*) suç işleyen üyesini kendi cezalandırır, kadı ve *şurta*'ya (*zabıta*) vermezdi.[11] Bu tür *lonca* imtiyazları Osmanlılar'da *debbağlar* gibi ba-

---

[11] Hermann Thorning, *Beitraege zur Kenntnis des Islamischen Vereinswesens*, Berlin 1913, s. 103.

zıları dışında, esnafın elinden alınmıştı. Daha önce değindiğimiz üzere Osmanlı loncalarında görüldüğü kadar yaygın ihtisaslaşma Bizans'ta yoktu. Ancak örgüt hiyerarşisi ve sıkı devlet kontrolü orada da vardı. Ancak örgüt hiyerarşisi ve sıkı devlet kontrolü orada da vardı. (Bizans'taki ipekçi loncalarını hatırlayalım). 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin bildirdiği sayıya göre İstanbul esnafı bini aşan dalda örgütlenmişti.[12] Tabii bu sayı muhtelif şehirlerde çok küçüktü.

Osmanlı *lonca*larının doğuş ve gelişimi ve örgütlenme şeması bir hayli spekülâsyon konusudur. Özellikle *fütüvvet, ahîlik* gibi kurum ve kavramları ele alanlar bu örgütlerin islâmî bir kaynaktan çıktığını ileri sürerler. Oysa bu gibi çalışan insanların örgütlenmeleri uzun bir tarih boyu her yerde aynı özellikleri gösterir. Eski Roma'dan beri meslek örgütlerinin geçirdiği evrelere bakar ve bazı karşılaştırmalar yaparsak bunu anlarız.

Eski Roma Cumhuriyeti'nde mülksüzleşen ve geçim için şehirlerde kamusal hizmetlerde ve bazı dallarda ücret karşılığı çalışmaya başlayan *plebler,* hukukî ilişkilerde ve toplumsal yapıda yeni sorunlar yaratmışlardı. Gerek doğrudan kamuya yönelik işlerde, gerekse bazı özel meslek dallarında bedeni iş yapan bu insanlar devlet tarafından *collegium*larda bir araya getirildiler ve bu birlikler *collegium publicum* olarak anıldı. *Collegium*lar ilkçağın sonları ve ortaçağlar başında muhtelif mesleklere mensup işçileri bir arada topluyordu.[13] Bunun nedeni açıktır. Henüz şehir zanaatları ve faaliyetlerinde yaygın ihtisaslaşma olmadığı ortamlarda, herkesin bir birlikte toplanması normaldi. Ne zamanki şehir nüfusu çoğalmaya başlamış ve faaliyetlerde çeşitlenme ve işçi sayısında artış meydana gelmiştir, o zaman ayrı işkollarında loncalar kurulmuştur. Bu nedenle ilk Avrupa ortaçağında bu birlikler *collegium* (meslekdaşlık) veya *fraternite* (kardeşlik) gibi adlar aldılar. Çoğunlukla bu birlikler yiğit genç insanların toplandığı, hatta

---

[12] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* I, s. 489-669.

[13] Ö. Karadeniz, *Roma'da İş İlişkileri,* AÜHF. Yay. No: 336, Ankara 1976, s. 1-31.

şehirlerin savunması gibi görevleri de yüklenen kuruluşlardı. Başlangıçta Avrupa'da da *fraterniteler* hukuken tüzel kişiliği ve statüsü olmayan ahlâk, dindarlık gibi *rythler* etrafında toplanan insanlardan oluşurdu. Şark'taki *fatadan* (*yiğit*) türeyen *fütüvvet* veya kardeşlik anlamına gelen ahîlik gibi gruplaşmalar gerek isim, gerek nitelikçe Ortaçağ Avrupası'ndaki bu gibi kuruluşlarla büyük benzerlik göstermektedir. Ahîlerin şehirlerin savunma ve güvenlik alanındaki işlevini, örneğin Almanya'da da *gildeler* görmekteydi. Feodal devletler kuvvetlendikçe bu birlikler merkezî hükümetin kontrolüne girdi ve kapitalizm geliştikçe bazıları tasfiye olup, bazıları da (ticaret ve zanaat odaları) biçiminde hükmî şahsiyet kazandılar.

Loncaların ve meslek birliklerinin ideolojisi her yerde dinsel ve ahlâkî temellere dayanıyordu. Her birliğin ve *loncanın* peygamberler ve din büyüklerinden birer *pîri* vardı. Örneğin Floransa'da noterlerin *pîri* İncil yazarlarından St. Lucas'dı. Başka *loncaların* başka *pîri* (*master, maestro, padrone*) vardı. Ortaçağ Avrupa *loncalarının* yarı dinî eğlenceleri vardı (*mysteries* denen tiyatro oyunları gibi). Aynı törenler doğudaki esnaf *loncalarında* da görülür. Meslek dayanışması, dinsel ideoloji geleneksel toplumlarda sırf zanaatçılar arasında değil, bürokratlar, âlimler arasında da görülür. Anonimleşmiş güvence sisteminin bulunmadığı bir toplumda bu gerekli bir yaşama aracıdır. Özellikle geleneksel toplumdaki otorite boşluğunu kendi alanlarında doldurmak gibi bir toplumsal fonksiyonu olan esnaf birliklerinde bu psikolojik bağın kaçınılmazlığı tartışılamaz.

Çalışanlar kadar başıboş olanların da kontrolü için devlet tarafından örgütlendirilmeleri gerekir. Osmanlılar'da esnafın dışında dilencilerin hatta fahişelerin, marjinal grupların bile örgütlendirilip başlarına bir kethüda tayin edildiğini, güvenlik görevlilerinin gözetimine bırakıldıklarını biliyoruz.

Loncalarda esas ilişki usta-çırak ilişkisidir. Zaten geleneksel toplumda bürokraside, ilmiyyede, sarayda ve orduda bu sistem görülür. Etkili eğitim ve denetim bu sayede mümkündür. Kalemdeki *şakird*, medresedeki talebe, çarşıdaki çırak genç yaşta işe başlayıp ustalarının gözetimi ve sert disiplini sayesinde işle-

rini öğrenirler. Geleneksel toplumda üretim anonim ilişkilerle değil, yüz yüze ilişkiler içinde ve birincil gruplar içinde cereyan eder. Esnaf *lonca*sının bu temel ilişkisi, örgüt hiyerarşisine de yansımıştır. Her meslek dalındaki *lonca*nın başında bir *kethüda* bulunur. *Kethüda* o dalda faaliyet gösteren esnafın reisi olup, meslekten olması şart değildir. Tayini kadı tarafından onaylanan bu görevli, esnafın yönetiminden, kanuna ve nizama uymasından sorumludur. *Lonca kethüdaları*nın üzerinde bir de *şehir kethüda*sı vardır. Bu, ahalinin önde gelenlerinden biri olarak devlet ile teba arasında aracılık apar. Hiyerarşide *lonca kethüdası*ndan sonra esnafın arasından seçilen yiğitbaşı gelir. *Yiğitbaşı* esnafın denetimi, fiyat ve kalite normlarının gözetimi ve esna arası çatışmaları çözümlemede ve verilen cezaları uygulamada önemli rolü olan bir kişidir. Bundan başka gene ustaların arasından seçilen bir veya iki kişiden kurulu *ehl-i hibra (bilirkişiler)* vardır. Bunlar özellikle zanaatın uygulaması, yapılan eserlerin değerlendirilmesi ve fiyat tespitinde bilirkişilik görevini yerine getirirler. Bu saydığımız kişiler bir arada mensup oldukları lonca'nın idare heyeti gibi görev görürler.

Lonca esnafının istediği gibi dükkân açıp tezgâh kurmak hakkı yoktu. *Lonca*nın her üyesi müteselsil bir kefalet altındaydı. Her dükkân bir *gedik* sayılırdı. Bu bir nevi kadrodur. Usta ölünce o gedik evlâdına kalır. Evlâdı ve yetişmiş kalfası yoksa *gedik* boşalmış (mahlûl) demektir. Esasen *lonca* ustası istediği sayıda çırak çalıştırıp, istediğini kalfalık ve ustalığa terfih ettiremezdi. Gereği kadar ve belirli sayıda çırağı olup, bunları kalfalık ve ustalığa terfih ettirmek ancak *lonca* heyetinin tetkiki ve tasdikiyle mümkün olurdu. Bu terfiler peştemal kuşatma denilen törenlerle kutlanırdı. Avrupa ve Türkiye'de de klâsik üniversitelerdeki öğretim üyelerinin terfiinde yapılan törenler, aslında bu lonca geleneğinin bir yansıma ve devamıdır.

Gene *lonca*nın bir tasarruf sandığı vardı (*Avarız Sandığı*). Usta, kalfa ve çıraklar kazançlarının belli bir kısmını bu sandığa yatırırdı. Bu sandığın sermayesi bir nevi sosyal yardım ve kredi fonudur. Çarşının bakımı bu sandıktan karşılanır ve üyeler buradan faizle borç alabilirdi. Onun için bir sandık kuramayacak

kadar kalabalık üyesi olmayan zanaat dalı, ilgili bir meslek dalının *lonca*sına yamak lonca olarak bağlanırdı. Örneğin uncular, un elekçileri, nişastacılar; değirmenciler *lonca*sının yamağıydılar. *Lonca* devlet kapısından önce bazı sorunları çözmeye ve cezaları vermeye yetkili ve yükümlüydü. Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında *lonca*lar bu bakımdan çok daha geniş yetkilere sahipti ve toplumsal fonksiyonları daha kapsayıcıydı. Zamanla yetkileri azalmıştı. Ama *debbağ* esnafı (dericiler) gibi kalabalık ve kanlı bıçaklı bazıları bu infaz yetkisini kıskançlıkla korumuş ve aralarına aldıkları katl zanlılarını bile yöneticilere teslim etmemişlerdir.

Lonca sistemi demek, üretim ve tüketimin sınırlandırılmasına yönelik bir ekonomik düzen, yani feodal düzen demektir. Gerek tüketim ve gerekse üretimin sınırlandırılması ise, a. Fiyatta serbestî olmaması (fiyatların seviyesi tespit edilir), b. Kalitenin sabit bir ölçüye göre tespiti, c. İşgücü, işçi sayısının sınırlandırılması ve dolayısiyle mamûl madde arzının sınırlandırılması demektir. Bunun bütün nedeni, hammadde darlığı ve kırsal alanda bir fazla yaratılmadığından alıcı sayısının düşüklüğüdür. Eğer üretim miktarı serbest bırakılsa, bazı üretim dalları kıt olan hammaddeyi çeker, bu da zincirleme etkilerle diğer zanaat dallarında ihtiyaç duyulan hammaddenin azalmasına sebep olur. Onun için devlet *lonca*larla müştereken gerek kalite normlarının ve gerekse fiyatların tespitine dikkat eder ki, buna narh işlemi diyoruz. Böylece istihdam, kalite, üretim miktarı ve fiyat üzerindeki bu denetimle rekabet önlenirdi. Çünkü muhtemel işsizlik ve iflâstan çok çekinilirdi. Konan *narh*a uyulmasını da *lonca*ların yanında devlet adına *muhtesib* sağlardı. *Lonca* düzenin sarsılmaya başladığı Osmanlı döneminde bu nedenle *lonca*lar devamlı olarak yöneticileri kendi işlerine karışmaya ve bu düzeni korumaya davet etmişlerdir. Üretimin ve *lonca*ların denetiminde kalite kontrolünde ve *narh* tespitinde de esnaf ve ahalinin ileri gelenleri şehrin kadısına yardımcı oluyordu. Bununla beraber *narh* konusunda *kadı*nın başlıca yardımcısı *muhtesib*dir. Onun için bu konuyu gözden geçirmekte yarar görüyoruz.

Muhtesib ve Narh İşlemi

Şehir hayatının ekonomik faaliyetlerini düzenlemek ve yürütmek Osmanlı toplumunda *muhtesib* denen memurun görevi idi. Bu kurumu islâmî bir kaynağa indirgemek doğru değildir. *Muhtesib* kelimesi *hisba*dan geliyor. Oysa bu, *Kuran'*da rastlanmayan bir kelimedir. Gûya Müslümanların günlük hayatta iyiye uymak, kötüyü izlememek şeklinde, birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen kurallar bütünü olarak tarif edilmektedir. Bununla beraber bu kuruma 11. yüzyıldan önce İspanya'da, 12. yüzyıldan önce de Mısır ve Suriye'de rastlanmadığı belirtilmektedir. Gene bu görevin zaman olarak başlangıcı da kesinlikle anlaşılmış değildir. Genellikle bu görev sahibinin eski Hellen-Bizans şehirlerindeki *agoranomos* denen memurun İslâm-Ortadoğu şehirlerindeki halefi olduğu ileri sürülür.[14] Emeviye devrinde *muhtesib*in görevlerini *sahib al sukh* denen bir memur yerine getirmekteydi. Muhtesib, klâsik İslâm döneminde çarşı-pazar kontrolü dışında, re'sen ahalinin toplum kurallarına uymasını denetler ve zorlardı. *Muhtesib* dinî kurallara uyulmasını sağlayan geniş görevli bir memur olarak, *kadı*yı da bu konuda uyarıp eleştirebilirdi. Osmanlı döneminde *muhtesib*in bu görevleri son derece daralmış ve diğer *örf ehlini* meydana getiren memurlar arasında; özellikle çarşı-pazar ve *narh* kontrolüyle, *meskûkat*ın (paraların) rayicine dikkat etmekle görevli bir memur haline gelmiş olup, kadının başlıca yardımcısıydı. Her halde bu memurun görev alanı şehrin sınırlarının ötesine taşmamaktaydı.16. yüzyılda *muhtesiblik* iltizamla verilen bir görevdi ki, buna *ihtisab mukataası* denirdi. Bu *mukataa*nın genellikle *kapıkulları*ndan birine ya da iltizam sahibi birine verildiği biliniyor. Bu mukataayı alan, bedelini cerimeden veya *ihtisab rüsumu*nun tahsilinden çıkarırdı. Bazen bu *mukataa*nın *has* yani *dirlik* olarak devlet ileri gelenlerine verildiği de oluyordu. Bu gelirler *narh*a uymayan, geleneğe aykırı üretimde bulunan esnaf ve zanaatkârdan alınan cerimeler ile çarşı pazara gelen mallardan alınan resimlerden

---

[14] Pauly-Wissowa, *Byzantine Egypt*, West Johnson, s. 487. M.G. Demmombynes, Muslim İnstitutions, G. Allen and Unwin, London 1968, s. 154-155.

(yani *ihtisab rüsumu*) meydana gelmektedir. *İhtisab rüsûmu*, a. *Narhlık akçası* (2 şer akça olup, narh konan maddeleri satandan alınır.), b. *Bac-ı pazar*dan ibarettir. *Bac-ı pazar* şehir ve pazara gelen malların giriş ve satışından alınır. Geleneksel Avrupa kentlerindeki *oktrua* resmine benzer. Gene *rüsum-u kapan* ve *rüsum-u kantar* diye anılan resimler de bu türdendir.

Kadı ile *muhtesib*in bir görevi de, para rayicine dikkat etmek ve alış verişin bu rayiç üzerinden yapılmasını gözetmektir demiştik. Tabii bu konuda asıl aktif görevli *muhtesib*dir. *Kadı* ve *muhtesib*in başlıca görevi, iaşe ve ibade maddelerine *narh* koymak ve bunun uygulanmasını sağlamaktı.

"*Narh* esasta ortaçağların sonunda ortaya çıkan bir uygulamadır", diyor, C. Cahen....[15] Bu belki de fiyatın resmî görevlilerce tespiti olarak anlaşılmalıdır. *Muhtesib*, kadının yanında eşraftan ve *lonca* temsilcilerinden meydana gelen bir kurulla *narhı* tespit ederdi. *Narh* usûlü *ihtisab* kanunlarında etraflıca açıklanmıştır. 1562-63 tarihli bir kanunnamede, *muhtesib* olan kimsenin *kadı* vasıtasıyla ona on dört üzerinden *narh* vermesini, o yerin ayan ve ihtiyarlarından ve emekçilerinden kimselerin hesabı yapıp ona göre ona on dört (% 40) kârla *narhı*n tespiti emrediliyor.

Bununla beraber bu on'a ondördün (% 40) sabit bir oran olmadığını belirtmek gerekir. Bu oran ürünün cinsine, durumuna, ticarî fiyat oynamalarına, hâsılata ve maddenin mübremliğine göre değişir ve narh tespitinde mevsimin de rolü olup, yılda bir kaç kere tespit işlemi tekrarlanırdı. İnşaat ustalarının ücretleri mevsimlere göre ayarlanır. Ekmeğe % 40 kâr konamaz, çünkü zarurî maddedir. Bir demirci ile kitap süsleyicisi (*müzehhib*) için aynı oranda narh konamaz. *Müzehhib*in emeği daha çok değerlendirilir. Çünkü az miktarda ve lüks tüketime yönelik bir üretimde bulunmaktadır. Kâr oranı yüksek tutulur. Bunun gibi bir çok konular göz önünde bulundurulur.[16]

---

[15] C. Cahen, "Hisba", *EI* ², vol. III, sah. 488.

[16] Ö. Ergenç, Ankara, s. 160'daki örnekle; 1588-89 (997 H.) Narh listesinde bem helvasının okkasının 23 akçeye satılmasına, pazarbaşı ve

*Narh*ın konuş usûlü üzerine Prof. Barkan, neşrettiği İhtisab Kanunları adlı makalesinde etraflı izahat vermiştir.[17] *Narh* Tanzimat'ın ilânından sonra yavaş yavaş birçok maddeler üzerinden kalkmış ve nihayet et ve ekmek gibi birkaç zarurî madde ile sınırlı kalmıştı.

İstifçi ve karaborsacıları takip ve esnafın teftişi, fiyat, ölçü, kalite, temizlik kontrolü ve uygunsuzluk edenleri cezalandırmak muhtesibin vazifesi idi. Özellikle yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra *ihtisab* ağalığı başkentte ve vilâyetlerde güvenlik ve malî görevlerle de yükümlü bir makam haline gelmiş; fakat zamanla bu işleri yürütecek başka kurumlar meydana getirildiğinden 19. yüzyıl ortalarında tamamen lağvedilmiştir. İhracı yasak hammaddelerin ihracının önlenmesinde Osmanlı yöneticileri *lonca*larla daima el ele çalışmıştır.

Tanzimat'tan sonra liberal ekonominin prensiplerine uyularak *narh* uygulaması kaldırıldı. (Temmuz 1865'te ekmek hariç hepsinden) Ekonomik bünyedeki değişme dolayısiyle olacak ki, bazı maddeler ilk anda ucuzladı. *Gedik* usûlü de lağvedildi. Buna rağmen endüstrileşen bir toplumda *lonca* düzeninin ilgasıyla aynı anlama gelen bu uygulamalar, Osmanlı toplumunda loncaları ve lonca düzeninin kalıntılarını son zamanlara kadar temizleyememiştir. Örneğin bazı zarurî maddeler üzerinde *narh* uygulamasına zaman zaman başvurulduğu gibi, gerek 19. yüzyılın ikinci yarısında, gerekse meşrutiyet devrinde *lonca* heyetlerinin başına *kethüda* tayinine devam edildi ve İttihat ve Terakki bile bu organize grupları kendi politikasına uygun bir şekilde kullanmak bakımından bu düzenden yararlandı. Örneğin 1860'da Midhat Paşa Gedikler Nizamnâmesi ile esnafı yeniden organize etmek istiyordu. Nihayet 1879'da İstanbul Ticaret Odası kurularak esnaflar burada örgütlendirildi. 1910 yılında esnaf cemiyetleri kurularak, 1913 yılında ge-

---

muhtesib birlikte karar vermiş. Temmuz 1594 de Ankara eşraf ve ayanı Müracaatla ekmeğin 400 dirhemin 1 akçe olmasını ister ve kabul ettirerek sicile kaydettirirler.

[17] Ö. L. Barkan, "İhtisab Kanunları", *Tarih Vesikaları*, 1942, C. I. No: 5. C. II No: 7, C. III, No: 9.

dik usûlü tamamen ve fiilen lağvedildi. Böylece Tanzimat'tan beri başlayan bu süreç kesinlikle bir sonuca bağlandı. Osmanlı devlet adamları Tanzimat başlangıcından beri lonca esnafını sanayinin ıslahı meselesinde temel taşı olarak kullanmak istemiştir. Oysa ağır sanayiye geçmek esnafın tasfiyesiyle mümkündü. Buna rağmen sanayii kuramayan toplum, bu geniş zümreyi sefalete terk etmeye de cesaret edememiştir.

Osmanlı Şehirlerinde İaşe ve İbate Sorunu

Üretimin nüfusun gerçek ihtiyacını karşılamaktan uzak bir düzeydeki teknolojiyle yapıldığı geleneksel toplum sistemlerinde kıtlık korkusu, *hevayic-i zaruriye* veya *res necessariae* denen mübrem gıda ve kullanım maddelerinin; taşınmasından depolanmasına, alım ve satımına kadar despot usûllerle kontrolünü ve belli merkezlerde toplanmasını sağlayacak bir organizasyonun doğmasına sebep olmuştur. Geleneksel devletin başlıca uğraşı ve dikkat alanı budur. Bu nedenle, a. Belli ürünlere daha üretim alanında devletçe el konulur, mecburî tekellerle taşıttırılır, b. Bu mallar şehirlerde belirli merkezlerde depolanıp ana pazarlama buradan yaptırılır, c. Alım ve satım fiyatları katiyken rekabete bırakılmaz, zira ihtiyaca göre kıt olan mal hacmi ticaret serbest bırakılırsa karaborsa ve açlık doğurur. Oysa toplum düzenini bozucu bu hallerin önlenmesi gerekir. Bu mekanizma Osmanlı şehirlerinde de benzer şekilde işlemektedir. Genellikle tarımsal faaliyetlerle hayvancılık ve zanaatların iç içe bulunduğu ve her hanenin kendine yetecek bir üretimde bulunduğu, nakdî mübadeleden çok, aynî (mal ile) mübadelenin söz konusu olduğu küçük şehirlerde; beslenme ve zarurî maddelerin temini ve dolaşımı sorunları önemli değildir. Ancak Akdeniz imparatorlukları daha ilkçağlardan itibaren nüfusu on binlerle ifade edilen büyük şehirlere sahipti ve Roma, İstanbul, Kahire, Bağdat, Şam gibileri bazen yüz bini aşan nüfus barındırmışlardı. İşte bu büyük şehirlerin (*metropolis*) beslenme ve yakacak ihtiyacının karşılanması büyük sorun olagelmişti. Örneğin Mısır, Bizans döneminde İstanbul'un tahıl ambarıydı. Et ihtiyacı mecburî tekellerle yakın çevreden sağlanırdı. Aynı şekilde Osmanlılar da İstanbul için Mısır'dan pirinç, Balkanlarda

Dobruca'dan buğday, yakın merkezlerden (Gelibolu, Tekfurdağı gibi) et ve kesimlik hayvan ve Kırım'dan süt mamullerini mecburî taşıma tekelleriyle temin ederlerdi. Bu bölgelerde ürünlere belli fiyatlarla el konur ve bu işle görevli gemi kaptanları tahıl gibi ürünleri getirirdi. Bunlar Unkapanı, Balkapanı, Yağkapanı, Odun iskelesi, Yemiş iskelesi gibi iskelelerde mecburî boşaltım ve depolamaya tabi tutularak, bu iskelelerin eminleri vasıtasıyla dağıtım yapılırdı.

Bundan başka et ihtiyacının karşılanması için devlet bazen sermaye vererek bir takım kimseleri kasap yapardı. Böylece şehrin et ihtiyacı karşılanmak istenirdi.[18] Bazen parası bol zenginleri şehrin et ihtiyacını karşılamak için re'sen kasap yazarlardı.[19] Böyle riskli bir mükellefiyet, istenmeyen tehlikeli bir işti. Özellikle yakacak ve yiyecek maddeleri üzerindeki narha çok dikkat edilir, teftişler sık ve cezalar şiddetli olurdu. Başkentte bizzat sadrazam da bu konuda mesûldü ve sadrazamlar bu görevlerini Tanzimat'tan sonra da yerine getirmişlerdir. Bununla beraber ulaşım teknolojisinin ilkelliği, sık sık istifçilik, karaborsa ve pahalılığa sebep olurdu. İstanbul ayaklanmalarında kıtlık ve pahalılığın önemli nedenlerden biri olduğunu kaydedelim.

Ulaşım teknolojisinin ilkelliği kırsal alandaki üretim teknolojisinin ilkelliği ile birbirini tamamladığından, büyük şehirler ta 19. yüzyıl ortalarına kadar zarurî maddelerin temininde devamlı sıkıntı çektiler. Bu konuda değişmeler tarımda, ulaşımda başlayan yavaş modernleşme ile paralel gitti.

Osmanlı kentlerinde çarşıdan sonra konut bölgesi yer almaktadır. Mahalle, konut bölgesinde de temel bir sosyal ve idarî birimdir. Mahallenin incelenmesine başlayabiliriz.

---

[18] Örneğin 973 Şaban (1565 yılında) İstanbul vakıflarının gelirinden alınan 698 bin akça, kasap olmaları için koyun emini vasıtasıyla bir takım kimselere subvansiyon olarak verilmişti. A. Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, İstanbul Matbaa-i Orhaniye, 1333, s. 123.

[19] Ayrıca örneğin, Rumeli'de bazı celepler yılda... şu kadar koyun ve hayvan temin etmekle yükümlü kılınıp defter edilmişlerdi. Bu miktarı temin edemeyen cezalandırılırdı. Bakınız A. Refik, *age*, 967 Muharrem (1560 yılı) tarihli bir hüküm, S. 109-110.

Mahalle (İdaresi ve Toplumsal Yapısı)

Kentsel alanda mahalle ve kırsal alanda da köy toplulukları, Osmanlı idaresinin klâsik dönemden beri en alt birimleridir. Gerçekte köy ve mahalle statüsü bugünkü sisteme, büyük ölçüde Tanzimat'tan evvel geçmişti. Yönetim akımından cemaat (*komün*) idaresinin çekirdeğini teşkil eden bu alt birimlerin niçin daha mükemmel bir yapıya ve idari muhtariyete ulaşamadığı sorusu, Türkiye tarihinde şehirler ve köylerin toplumsal ve ekonomik gelişmesiyle yakından ilgili temel bir sorundur.

Geleneksel Türk şehirlerindeki mahalle; henüz sınıf ve statü farklarının biçimlendirmediği bir fizikî mekândır. Bir paşanın konağının karşısında basit bir evkaf kâtibinin aşıboyalı küçük evi, ilmiye ricalinden bir efendinin kâşanesinin yanı başında mahalle suyolcusunun kulübesi bulunur. Bütün bu insanlar birbirleriyle her gün karşılaşır, etiket farklılıklarına rağmen muhatap olurlardı. Paşanın vekilharcı ile müderrisin damadı, suyolcu ile evkafın küçük kâtibi aynı kahvehanede toplanıp görüşürlerdi.18. yüzyıl ve hatta 19. yüzyıl başlarında büyük şehirlerin mahallelerinin bile toplumsal sınıflaşmaya göre biçimlenmiş, belirgin bir mekân farklılaşması yoktu. Geleneksel mahalle, adeta bir Şeyh Küşteri Meydanı, yani Karagöz perdesi gibidir. Orada dinsel farklılık hariç, imparatorluğun her sınıf ve her bölgesinden insanlar, belirli kurallar ve etiket çerçevesinde birlikte yaşarlardı. Mahalle mescidi ve kahvehane bir toplantı ve tartışma mahalli olup, kamuoyunun oluştuğu merkezlerdendi.

19. yüzyılın ilk yarısına dek, mahalleleri yönetenler *imam*ların. *İmam*, padişah *beratı* ile tayin edilip, aynı zamanda mülkî ve beledî bir amir olan kadı'nın mahalle düzeyindeki temsilcilerindendi. (Gayrimüslim mahallelerinde bu görev, ruhani reis ve cemaatin *kocabaşı*sına aittir). İmam, doğum-ölüm gibi nüfus kayıtlarını tutardı. Bundan başka bir kimsenin o mahalleye yerleşmesi için, mahallenin sakinlerinden birinin ve imamın kefaleti şarttı. İmam böylece zincirleme olarak birbirine kefil olan mahalle halkının hepsinin kefilidir. İmamın en önemli görevi ise, mahalle sakinlerine isabet eden verginin tevzii ve

tahsilini yürütmektir. Zamanla mahalle imamları bu son görevlerini kötüye kullanmışlardır.

Daha Tanzimat'tan önce, II. Mahmud devrinde, kadılık makamının fonksiyonları azaltılmıştır. *Kadının* elinden asayiş ve beledî alandaki görevlerinin alınması, mahalle imamlarına kadar sirayet etti. Bu nedenle II. Mahmud devrinde mahalle ve sonraları köy birimi de idarî bakımdan bir statü değişikliğine uğradı. Ancak mahalle birimindeki bu değişiklik, şehir idaresinde olduğu kadar derin değişiklikler yapmadı. *Kadı* şehir idaresinde giderek bütün nüfuzunu kaybettiği halde, imamlar muhtarlıklar kurulduktan sonra da mahalle idaresinde gene söz sahibi olmuştur.

Muhtarlık teşkilâtının kurulmasına ilk olarak İstanbul'da başlandı. Bu olay, bir tesadüf veya alelade bir deneme değildir. *Yeniçeri ocağı* lağvedildikten sonra, şehrin asayişini sağlamak, vergi toplayabilmek ve mahallelerdeki yeniçeri kollukları büyük rol oynuyordu. Asayişin dışında diğer malî mülkî görevlerin yerine getirilmesi için yeni bir teşkilât gerekmekteydi. Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi'ye göre; 1827 yılında Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse (Eyüb, Galata, Üsküdar) ahalisinin erkek nüfusunun sayım ve yazımı yapıldı. Nüfusun artması ve işsizlik ve serseriliğin önünün alınması için şehre giriş ve çıkış kontrol altına alındı. İmamların, gelen gidenlerin mürûr tezkerelerini kontrolde ihmal ve yolsuzlukları görülmüştü. Bu nedenle imamların müsamaha edip, göz yummaması için mahalleye *evvel* ve *sanî* olmak üzere iki de muhtar tayin edildi.[20]

Taşrada muhtarlıklar teşkiline ise daha sonraki bir tarihte başlanmıştır. Dr. Musa Çadırcı taşrada ilk muhtarlık teşkilâtının Kastamonu'da kurulduğunu söylemektedir.[21] Yazar, 19.

---

[20] Vak'anüvis Ahmet Lütfi, *Tarih-i Lütfi,* II, Dar'ultaba-i Amire, Sene 1290, s. 173.

[21] Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtı'nın Kurulması Üzerine", *Belleten,* XXXIV, Sayı 135 Ankara 1970 sah. 410. Çadırcı bu yargıya Takvim-i Vekayi'nin 1833 yılı 79 No'lu nüshasındaki habere dayanarak veriyor.

yüzyılın ilk yarısında ihtiyar meclislerinin varlığı ile ilgili herhangi bir kayda rastlamadığını bildiriyor. Bizce, mahalle ve köy idaresini bir mahallî idare statüsüne kavuşturmakta büyük bir adım teşkil eden ihtiyar meclisleri, ilk defa 1864 Vilâyet Nizamnamesi ile resmen kurulmaya başlamıştır. İhtiyar meclislerinin ilk kurulup çalışmaya başladıkları yer de Tuna vilâyeti olmuştur. Her mahallenin bir mescidi, bir vakıf tarafından yönetilen ve çocuklara ilk tahsilin verildiği bir okulu (bunu mahalleli de açardı) ve mahallenin çeşmesi bulunurdu. Mahalledeki suyolu, çeşme gibi altyapısal tesislerden mahalleli ortak olarak sorumlu idi. Mahalleli demek; kaldırılacak cenazeden, çıkan yangından, semtin temizlik ve bakımından ortaklaşa sorumluluğu olan kimseler demektir. Mahalleli asayişi sağlamaktan ortaklaşa sorumlu idi ve her mahallenin ortaklaşa ücretini vererek istihdam ettiği bir bekçisi vardı.

İlk bakışta ahşap evlerden, yangın artığı boş arsalardan oluşan bu mahalleler için yangını önleme ve altyapı tesislerinin bakımı büyük problemdi. Türk şehirlerinde ahşap binalar, özensiz konut yapımı 18. yüzyıldan beri yöneticileri rahatsız etmeye başlayan bir konuydu. Esasen yanan ahşap bina yerine kârgir bina yapılması için sık sık hükümler çıkarıldığı halde buna uyulmamıştır. Şüphesiz ki, bu tür emirlere uyulamamasının başlıca nedenleri arasında, kârgir bina malzemesinin pahalılığı, kentsel ve bölgesel ulaşımın ilkelliği başta gelmektedir.16. yüzyıldan beri, ülkemize gelen seyyahlar Türk evlerini tenkit edegelmişlerdir. Mimarlık sanat olarak kendini ancak, toplumsal artı ürünün kanalize edildiği mabet, hamam, imaret gibi kamusal binalarda gösterebilmiştir. Feodal toplumun *merkantil* toplumdan ayrıldığı bir yön, özel mimariden çok kamusal binalara para harcanmasıdır. Nitekim 16. yüzyıl sonlarında ülkemize gelen Protestan Alman papazı Salomon Schweigger'in bu konudaki yargısı çok anlamlıdır: *"Bütün sahte dindarların eski devirlerden bugüne kadar yapageldiği gibi, Türkler de Allah'ı aldatmak için gösterişli pahalı binalar, mabetler yaparlar; kendi evlerine özen göstermezler. Oysa biz hakiki inanç sahipleri bu gibi masraflardan kaçınırız. Parayı kendi yararımıza şeyle-*

re harcamak daha iyidir." diyor Schweigger.[22] Bu kendi yararına denen şeylerin (!) evler, antrepo, yol ve liman tesisleri olduğuna şüphe yoktur.

Anadolu şehirleri kadar İstanbul'da da mahallenin henüz toplumsal bütünleşme görülmeyen kentlerde temel birim olduğunu biliyoruz.

Türk şehirlerinde olsun, geleneksel Avrupa şehirlerinde olsun şehir periferisi (kenarı) etnik ve dinî azınlık gruplarının iskân edildiği bölgedir. Örneğin, İstanbul'da Fener, Balat, Sulumanastır, Samatya, Kumkapı semtlerinde Rum, Yahudi ve Ermeniler gene Sulukule'de Çingeneler yerleştirilmişti. Azınlık mahallelerinde arazi dar olduğundan binalar sıkışık nizam üzerine inşa edilmiştir. Geleneksel şehirde azınlık nüfusunun artması, artan nüfusun ihtiyacına cevap verecek umumi bina ve konut bölgesinin büyümesi arzu edilmez. Bu nedenle yeniden kilise, mektep gibi umumi binalar yapılmasına müsaade edilmez. Mevcutların da genişletilmemesi için onarımın denetlenmesi gerekmektedir. İskân bölgesinin darlığı ve sınırlarının sabit tutulması, azınlık cemaatlerinin oturduğu bölgelerde her şeyden önce arsa fiyatlarını arttırmaktadır. Bu nedenle dar sokaklar, yüksek yapılar ve yer kazanmak için uzatılan balkon ve sundurmalar bu kesimin temizliğini, suyolu ve lağım gibi tesislerini de tehlikeye sokmaktaydı. Örneğin fakir aileler yüksek binalarda yaşarlardı. Özellikle eski İstanbul'da *Yahudhane* denen yüksek binalar bizdeki ilk sefalet apartmanlarıdır. Bunları bugün de tipik *slum* yapıları olarak İstanbul'da Balat semtinde görmek mümkündür. Gene altyapısal hizmetler yeterli olmadığından zengin evlerine bile hamam yaptırılamaz.

Gerek Anadolu'da, gerekse başkentte 19. yüzyıldaki sosyal ve ekonomik değişme banliyöleri doğurmaya başladığından, eski şehir hudutlarının dışında yeni mahalleler kuruldu. Azınlık semtlerinde de altyapısal tesislerin onarımı ve hizmetlerin görülmesi aynı şekilde cemaatin ortaklaşa yüklendiği bir konuydu. Cemaat adına papaz, haham, kocabaşı gibi temsilciler

---

22 İ. Ortaylı, "16. Yüzyıl Alman Seyahatnamelerindeki Bilgiler Üzerine", *SBF Dergisi*, XXVII/4, Ankara 1973. s. 152-153.

bu işleri yürütüyorlardı. Burada imar denetimi de, yer darlığı dolayısiyle daha sıkıydı.

Osmanlı ülkesinde şehirlerdeki gayrimüslim azınlıkların her birinin fermanlarla tespit edilen kıyafetleri vardı. Kıyafet talimnamesine dikkat etmelerine özen gösterilirdi. Bu, orta zaman Avrupa şehirlerindeki azınlıklar için de böyleydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda azınlık milletlerin örgütlenmesini kısaca gözden geçirmekte bu bakımdan yarar vardır.

Osmanlı İmparatorluğu'na *Pax Ottomana* (Osmanlı birliği, barışı) denir. Bu, birçok din ve etnik gruba mensup halkların bir arada yaşamalarından ileri gelen bir durumdur. Osmanlı yönetimi her cemaati kendi kilisesinin örgütü altında toplayıp; dinî, hukukî, malî birçok konuların onlar tarafından yürütülmesini sağlamıştır. Her cemaat belirli bir hiyerarşi içinde mahalle ve köy düzeyine kadar dinî liderlerin başkanlığı altında örgütlenmişti.

Doğu Katolikleri, Lâtinler hariç, doğrudan Papa'ya bağlı olmayıp yarı müstakil halde idiler. Özellikle Çukurova (Klikya) Ermenileri Katolik olduğundan bunlar ayrı bir patrikhaneye ve millet teşkilâtına bağlı idi. Aynı şekilde *Doğu Katolikleri* denen, *Süryaniler, Keldaniler* de ayrı bir patrikhaneye bağlıydı. *Lübnan Katolikleri (Maruniler)* ayrı bir milletdi. *Melkitler* de Lübnan'da bulunan ve 1724'de Halep'te, bilâhare 1833'de Şam'da ilk patrikhaneyi kuran ve Grekçe ibadet eden *Doğu Katolikleri'*dir

Osmanlı ülkesindeki bu yarı müstakil Katolik cemaat örgütlerinden başka, Roma Papalığı'yla ilgisi olmayan Katolisizm dışında varlığını sürdüren Sırp Patrikhanesi de, 1459'da Fatih tarafından Rum Patrikhanesi'ne bağlandı. Rum Patrikhanesi, uzun tarihi boyunca Roma'dan kopan ve Doğu Hıristiyanlarının ayrı akidelere dayanan örgütü olarak gelişmişti. Fatih, bu kilisenin bütün Ortodokslar'ın ruhanî merkezi olduğunu tasdik etti. Bu nedenle evvelce 13. yüzyılda bağımsızlığını alan Sırp Patrikhanesi de, 1459'da Fatih tarafından Rum Patrikliği'ne bağlandı. Buna rağmen 1557'de Sokullu Mehmet Paşa Sırp Kilisesi'ne bağımsızlığını geri verdirtti ve İpek'te kurulan patrikhanenin başına kardeşi Makariy'i geçirdi. Bu bağımsızlık 18.

yüzyıl sonuna kadar devam etti. Bulgarlar ise 19. yüzyılda *eksarh*lık olarak Rum Patrikhanesi'nden kopabildiler. Ortodoks Rumlar ve Slavlar dışında en geniş kitle Ermeni Gregoryenler'di. 5. yüzyılda *Monofizizm*'in çıkışından sonra bu mezhep Ermenilerin millî dini olmuştu. Fetihten sonra İstanbul'da bir Patrikhane kuruldu ve sonraki devirlerde Ermenistan'da Eçmiyazin, Gregoryen Ermeniler'in en önemli merkezi haline geldi. Özellikle Doğu Anadolu ve Kafkasya Ermenileri Gregoryen'dirler. 5. yüzyılda Doğu Kilisesi'nde çıkan ayrılıkta Patrik Nestorius'u izleyen Yukarı Mezopotamya ahalisi *Nasturî* Kilisesi'ni kurdular. Bu patriklik önce Nizip, sonra Musul'da idi. 1915'te *Nasturî*ler ülkeyi terk ettiler. Gene *Monofizist* inançtaki bir kısım Süryaniler El Cezire havalisinde yaşıyorlardı. Mısır'da bulunan *Monofizist Kıbtîler (Kobt)* ise ayrı bir patrikliğe bağlıydılar. Habeş Kilisesi de bu kiliseye bağlıydı.

Şehirler ve köylerde yaşayan Hıristiyanlar'ın dışında Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece şehirlerde yaşayan gayrimüslimler Yahudi cemaati idi. Özellikle 16. yüzyılda Avrupa'daki baskılardan dolayı Musevîler geniş ölçüde Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmış ve milli mücadelede de batılı işgalcilere karşı millî hükümetin yanında yer almışlardır. Musevîler bir hahambaşının başkanlığında örgütlenmişlerdi. Hahambaşılık ruhanî bir kisve olmaktan çok bir cemaat yöneticiliğidir.

Dinî liderler arasında protokolde Rum Patriği önde gelirdi ve kendisi resmî devlet literatüründe *reşatlu* unvanını taşırdı. Cemaatler millî değil, dinî gruplaşma esasına göre millet teşkilâtında toplanırdı. 19. yüzyılda milliyetçilik akımları dolayısıyla bu statü değişmeye başlamışsa da, esasta imparatorluk yıkılana kadar aynı kalmıştır.

Osmanlı Kentlerinde Altyapı Tesisleri ve Kentsel Hizmetler

Osmanlı kentlerinde altyapısal tesisleri ele alırken işe imaretten başlamak gerekmektedir. Osmanlı şehirlerinde imaret, şehrin ekonomik ve sosyal aktivitelerine can veren bir teşkilât gibi görünmektedir. Birçok yazar bunu belirtip imaretin İslâmî

karakteri üzerinde durduktan sonra konuyu kapatırlar. Bu anlayış, Ortadoğu şehrini Avrupa'daki feodal dönem şehirlerinden farklı kılan bir kriter olarak ele alınmaktadır. Oysa imaret mahiyeti itibariyle ancak kent çevresindeki kırsal bölgenin yarattığı değer fazlası oranında doğup gelişebilen bir ünitedir. Kaldı ki bu tip kurumlar Garp şehirlerinde de kilise vakfı olarak doğup gelişmiş ve aynı şekilde şehrin çevresinin zenginliğine ve ekonomik aktivitelerine bağlı olarak ortaya çıkabilmiştir. İmaret vakıf olarak kurulan, aşhane, okul (medrese), hastahane, yetimhane ve bazı gelir getiren dükkânların bir cami etrafında toplanmasıyla meydana gelen ünitedir. Bu tip kuruluşlara *müsakkafat* denir. Bu şehirde bu kurumlar dediğimiz gibi o kentin ekonomik zenginliğine bağlı olarak kurulup yaşayabilmiştir. Avrupa'da kilise evkafı bu vazifeyi görmüş ve toplum üzerindeki denetimci rolünü bu sayede pekiştirebilmişti. Vakıflar esasen büyük gelir kaynaklarını tasarruf eden yöneticiler için bu sayede evladına miras bırakabilecekleri tek müessese idi. Bu nedenle daha 16. yüzyılda Ankara'da 741 köyden 148'i, Bursa'da 1966 köyden 477'si, Kütahya'da 1071 köyden 166'sı vakıf köy statüsüne geçmişti.[23] Bunlar kent dışı aktiviteler kadar kentsel ihtiyaçlara da yönelikti. Kaldı ki kentlerde kurulan vakıflar da bundan aşağı bir oranda olmamalıdır. Vakıfları *mütevvellî* ve büyüklüğüne göre yeterince personel yönetir ve bunları *kadı* denetlerdi.

Vakıf

Vakıf, İslâm coğrafyasında şehirleri oluşturan mimarî ve içtimaî manzara vakıf kurumunun eseridir. Sadece bu değil, çıplak gözün ötesinde bir parça soruşturma ve tetkikle kırsal düzenin oluşumunda da vakıf kurumunun önemini ortaya çıkarır. Bugün Hint kıtasında yapılan bir gezide Babüroğulları Hindistanı'nın temel ülkesi olan kuzeydeki şehirler anıt eserlerle doludur. Bu şehir dokusu Babürlüler'in giremediği eski Hint topraklarında görülmez. Babür İmparatorluğu (ki yanlışlıkla

---

[23] Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyon", *Belleten*, XXXVIII/152, Ekim 1974, s. 673.

Mughal devri denir) mirasının bu derecede çarpıcı olmasında, onun da bir vakıf medeniyeti olmasının etkisi vardır. Hem bizim gözlemlerimiz hem geçmişteki Avrupalı seyyahların da üzerinde durduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları çarpıcı biçimde vakıf medeniyetinin yaratısıdır. Her yerdeki camiler bu camilerin hamamları, medrese ve kütüphanesi bazen sıbyan mektepleri yanı başlarındaki imarethane hankâh ve bilhassa Selçuklu dönemindeki kervansaraylar geniş ülkenin vakıf eserler ağıyla örüldüğünü gösterir. Akla gelebilecek sayısız tesis yanında bu eserlerden gelen veya vakfedilen tarla ve bahçelerin neması eğitim, sağlık, aş dağıtmaktan kuş beslemeye hatta çocuklara kır gezisi yaptırmaya, onları eğlendirmeye kadar çeşitli amaçlara vakfedilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda münakaşalı bir kurum da para vakıflarıdır. Ebussuud Efendi gibi en muhafazakâr bir müftünün bile cevaz verdiği para vakıfları; vakfedenin bağışladığı miktarın muayyen hadde faiz ile işletilmesi ve hâsıl olan nemanın sadaka olarak taksimidir. Ulema arasında da taraftar bulan para vakıfları tesis edilmiştir. Prof. Murat Çizakça bu tip vakıfların isimlerini ve ömürlerini tespit edebilmiştir. Buna göre; çoğunun ömrü ancak 15–20 yıl, pek azınınki de 100 ya da 120 yıla kadar ulaşabilmiştir. Hiç şüphesiz ki öbür vakıflara göre kısa ömürlüdürler ve para işletmek vakıf statüsü altında bile risklidir.

Bir mülkün menfaatini umuma tahsis edip ve aynını (yani esas mülkü) Allahü Teala'nın mülkü hükmünde tutup, temlikten ebediyen kaçınılması vakıf statüsünün esasını teşkil eder. Bu nedenle vakıflar idaresi de belirli şartları haiz *mütevelli*lere bırakılır. Ve bu mütevelli vakfiyede belirtilen esaslara uymak zorundadır; her halükârda vakfın idaresi için doktrinde oluşan yani fıkıhtaki *ahkâm-ı vakf*a uymak zorundadır. Vakfın yaşaması için tahsis edilen araziler, su kaynakları, dükkânlar, bu ölçüler içinde kiraya verilir, tamir edilir. Bu konuda iki terimi bilmemiz gerekir. *Vâkıf*, yani sahibi olduğu mülkü ammenin menfaatine hayır için vakfeden kişi; *Mevkûf* da vakfedilen mülktür, yani arazi, bina, su kaynağı, dükkan vs. veya para.

Vakıf müessesesi İslâm itikadında yani Kur'an-ı Kerim'de "sadaka" olarak geçer. Bu kapsamlı terim beşerî tarihin en an-

lamlı kültürel kurumlarından birinin gelişmesine neden olmuştur. Elbette ki bu gibi hayır kurumlarının medeniyet tarihinde yaygınlığı vardır. Fakat İslâm vakıflarının tesisi ve statüsü çok özgündür. Bu özgünlük vakıflara çok uzun süreler etkin bir işlerlik kazandırmasına rağmen; dünyanın son birkaç asrında enflasyon, hızlı şehirleşme, kentsel-yapısal bozulma ve çevre kirlenmesi gibi sorunlar karşısında darbe yemesine sebep olmuştur. Günümüz medenî kanunundaki vakıf hükümlerinin eski hukuktaki vakıfla birçok yönden alâkası yoktur. Vakıa kurumların zaman içinde değişmesi bir dinamizm kazanması gereklidir. Fakat kâr gayesi gütmeyen bir kurumun kâr amacı güden bir işletme haline dönüşmesinin nedeni anlaşılmış değildir. Sadakanın gelişmesi ve kurumlaşmasının İslâm tarihinin hem en çok bilinen, hem de en çok tartışılan noktası olduğu açıktır. Meselâ Memlûkler ve Osmanlılar'daki vakfiyelerin elimizde bulunması bu kurumun teşekkülü ve işleyişi hakkında sağlam bilgi verir; zira vakfedenin yazılı olarak bu iradesini beyanının şart olmasına karşılık, bazı hukukçular da, sadece sözlü beyanın yeterli olduğunu ileri sürmektedirler. İmam-ı Azam Ebu Hanife ile talebesi Ebu Yusuf arasındaki farklı *ictihad* buna örnektir. Bu takdirde "yazıyla bu irade kesinleşene kadar vakfeden sözünden dönebilir" veya aksine "sözle vakf işleri tamamlanır" hükümleri; hukukî bir problem olduğu kadar tarihçiye belge bırakmak yönünden de çok farklı problemler yaratacak iki farklı görüş ve durumdur.

Bunların dışında vakfın menşei üzerinde tartışmalar bulunmaktadır. Vakıf kurumunun menşeini eski Roma'ya bağlayanlar vardır. Buna karşılık Roma vakıflarının "mukaddes adaklar" statüsünün Konsül tarafından tasdikinin gerekli olduğunu, oysa İslâm'da vakfedenin kendi iradesinin geçerliliği gibi bir statü ile keyfiyetin karşılaştırılamayacağını belirtenler vardır. Vakfın menşeini Bizans'a götürenler daha kalabalıktır. Şüphesiz semavî dinler arasında vahyin birliğine dayanan kurumsal benzeşmeler söz konusudur. Ayrıca bütün bu imparatorluklar Doğu Akdeniz dünyasının ürünüdür. Bizans'taki Dolos dediğimiz hayır kurumunun DLS diye kısaltılarak ifade edilen ismi Arapça'da *delese* ve tedlis diye çekilmiştir. Lâkin bu delililer dahi tam bir devamlılığı ispat için yeterli değildir. Tam bağım-

sız bir gelişmeyi öne sürmenin de gereği yoktur. Bu arada İslâmî vakıfların kendi atmosferi içinde geliştiğini, meselâ fetihler sırasında ribad denen müstahkem mevkilerde okul, hastane hatta kütüphane gibi kurumların askerî bir ortamda gelişip hayır ve bağışla vakfın temelini oluşturduğu görüşünü ünlü tarihçimiz Fuat Köprülü de benimsemiştir. Gene çağdaş hukukçularımız arasında Prof. Hüseyin Hatemi, vakıfların pekâlâ tüzel kişilik sahibi olduğunu ileri sürmektedir. Her halükârda vakıflar mülkiyeti değişmez biçimde bir amaca tahsis edilmiş kurumlardır. Osmanlı döneminde çoğu Osmanlı vakfı *evlâdî vakıflar* veya *zurrî vakıflar* statüsünde olduğundan, mütevelliler de vakfedenin evlâdı soyundan gelirlerdi.

Ne var ki vakıflarımız 16. asırdan itibaren evvela dünya enflasyonunun yarattığı iktisadî çalkalanmada önce gelirlerin kaybı dolayısıyla işletmelerde zorluğa uğramış, bilâhare statüleri değiştiren bir takım gayri hukukî tasarruflarla gayelerinden sapmışlardır. Unutmayalım ki II. Mehmed Fatih devrinde, bazı vakıfların zarurî askerî harcamaları karşılamak gerekçesiyle *mîrîleştirilmesi* istisnaî bir uygulama iken sonraki asırlarda bu gibi uygulamalar sıklaştı. Diğer taraftan bazı *mahlûl vakıfların* (burada mütevellinin soyu kesilmiş ve vakıf idare edilemez hale gelmiştir) satışı yapıldı. Bu nedenle Mısır'da Mehmet Ali Paşa devrinde başvurulan bir uygulamayı II. Mahmud devrinde de imparatorlukta genişçe izlediler. Kurulan Evkaf-ı Umumiye Nezareti'ne bütün vakıfların idaresi ve gözetimi rabtedildi. Fütuhat durup gerileme başlayınca başka görünümler ortaya çıktı; meselâ Edirne'deki Selimiye Camii'nin vakıf köyleri sınır ötesinde kaldı. Edirne'deki birçok cami gibi bakım gelirlerinde aksamalar ortaya çıktı. Bu örnek yaygındır.

Osmanlı tatbikatında arazi ve taşınmaz mameleke sahip olan vakıf azınlıkta kalıyor. Vakfedenler daha çok kendi mülkü olmayan mirî araziyi bir takım tesis ettikleri bina ve eserlerin yaşaması için tahsis etmektedirler. Yani bir yerdeki beylerbeyi veya sancakbeyi kendi tasarrufundaki "has"lardan mülkü olmadığı halde kurduğu vakıf esere gelir olarak belirgin arazi veya köyü bağlamaktadır. İmparatorluğun dört köşesindeki camiler, medrese, hastane, hamam, kütüphane şehirlerarasında

bilhassa kervansaray, köprü, su yolu, çeşme gibi yarı askerî yarı medenî kurumların çokluğu bu durumu açıklar. Bu tip vakfedenin mülkü olmayan mirîden tahsis ettiği vakıf topraklara *gayri sahih* vakıflar denir. Ve Osmanlı vakıf medeniyetinin sayıca esaslı bir kısmı bu kategoridendir. Merkezî devlet ise mirî araziden vakfedilen, ancak vakfedenin inşaat masraflarını kendinin ödediği bu gibi tesisleri teşvik eder ve onların yaşatılması için mirîden arazi tahsisini de tasdik eder. Amaç; öngörülen ve gerekli olan inşaatın sağlanmasıdır. Nitekim öksüz çocukların okutulmasına hatta kuşların beslenmesine yönelik vakıflar yanında, bilhassa idareci zümrenin kurduğu büyük vakıflar Osmanlı medeniyetinin bir *Vakıf Medeniyeti* olarak tavsifine neden olmuştur. Ama asıl bu gibi büyük vakıfların sefer yollarında askerî ihtiyaçları karşıladığı da açıktır. Gene Şam ve Kudüs gibi bölgelerde imparatorluğun çok önem verdiği hac yolunda hacılara hizmet verecek vakıfları özellikle hanedan azasının, valide sultanların kurduğu açıktır. Şu kadarını belirtelim. Tanzimat dönemine kadar, sıbyan mektebi, medrese, su şebekesi, sağlık hizmetleri gibi temel hayat üniteleri vakıf konusuydu.

Vakıfların işleyişini sayısız vakfiye ve mahkeme sicillerinden izlemek mümkündür, zira bu sayısız vakfın işleyişini, hesaplarının kontrolünü ve mütevellinin faaliyetini denetlemek her yerdeki kadıların başlıca vazifesiydi. II. Mahmud'un Evkaf Nezareti'ni kurmak zorunda kalışı büyük ölçüde kadıların etkinliğinin zayıflaması ve vakıflar üzerindeki denetimci işlevlerinin kaldırılmasıyla ilgilidir. Aslında merkezî bir hiyerarşiye tâbi olan kadıların memalik-i mahrusadaki sayısız vakfı belirli şer'î kurallar ve örfî tatbikatın ışığı altında desteklemesi de bir nevî merkezî denetim demekti.

Yukarıdaki izahattan da anlaşılacağı üzere vakıflar üzerinde bilgi edinmeden, envanterlerini gözden geçirmeden, bilhassa doğru tarih yazabilmek için Osmanlı şehir medeniyetini ve hatta Osmanlı ziraatini anlamak mümkün değildir. Bu yapıyı anlamak için Osmanlı payitahtının ünlü Süleymaniye Camii'nin ve onun külliyesinin yer aldığı mahalleyi gözlemek yeter; caminin etrafında Mimar Koca Sinan'ın tersimi olan aşevi, imaret

(halen işler), darüşşifa (halen doğumevidir), tabhane ve müze olarak kullanılan Süleymaniye medreseleri ve halen Ortadoğu'nun en büyük yazma kitaplar merkezi olan Süleymaniye kütüphanesi ile bir şehrin kültür hayatını yönlendirdiği açıktır. Önceki 16., 17., 18. asırlarda Süleymaniye Camii ve vakıfları büyük şehrin merkeziydi. Bu merkezî, kültürel, sosyal kurumların işlevinin kesildiği yerde, bir yanda Şehzadebaşı Camii öte tarafta kiliseden çevrilme Zeyrek Camii'nin ve nihayet Fatih Camii vakıflarının etki alanları başlar ve bu zincir böyle devam ederdi. Meselâ Balkanlar'da bugünkü Bosna'da ünlü Vişegrad şehrinde Sokollu'nun yaptırdığı köprü, han, hamam, cami gibi tesislerin bu ücra şehrin hayatını nasıl değiştirip diriltti̇ğini tarihçiler, ama onlardan çok daha renkli bir kalemle İvo Andriç *Drina Köprüsü* adlı ünlü romanında anlatmaktadır[24].

Osmanlı kentlerinde esasen su yolu (lağım), çeşme, hamam gibi birçok müesseseler vakıf olarak meydana getirilmişti. Vakfın servetlerin emniyeti bakımından gerekli bir müessese olması bunda rol oynamıştır. Diğer yandan geleneksel devlet sosyal yardım kurumlarını yaratıp yöneticilik gücünden yoksun olduğundan, bu fonksiyon hayırseverlik adına şahısların veya grupların girişimleri sayesinde yerine getirilir. Osmanlı kentinde bu görev Müslümanlar kadar, gayrimüslimlerce de yerine getirilmiştir. Vakıf binalarının civarında bulunan kaldırım ve yollar, o vakfın gelirinden yapılırdı. C. Orhonlu gayrimüslimlerin oturduğu yerlerde de aynı uygulamanın görüldüğünü belirtiyor (Örneğin, Balat kapısı civarından Salmatomruk kumluğuna kadar olan cadde ve kaldırımlar için gereken tamir masra-

---

[24] Şu eserlerin tetkiki vakıf ve Osmanlı imparatorluğu'ndaki vakıf için fikir verebilir: Ziya Kazıcı, *İslâmi ve Sosyal Açıdan Vakıflar,* Marifet Yay. İstanbul 1985; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesi,* TTK Yay. Ankara 1985; Hüseyin Hatemi, *Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I,* İstanbul 1999; Ali Himmet Berki, "İslâmda Vakıf; Sahih ve Gayri Sahih Nevileri I", *İlahiyat Fakültesi Dergisi,* VI; Fuat Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi ve Vakıf Müessesesi,* Ötüken Yay. İstanbul 1983; Murat Çizakça, *Para Vakıfları,* İnan Neşriyat, İstanbul 1993.

fı o civardaki Ermeni kilisesinin vakfından yapılıyordu).[25] Şehirlerin su ve kanalizasyon yapım ve onarım sorunu, klâsik devirde vakıflar ve çarşı esnafının kendi avarız sandıkları tarafından çözümlenirdi. Bu tesislerin korunması ise belirtildiği üzere *suyolcular ocağının* göreviydi. Azınlıkların oturduğu semtlerde, kendi cemaatlerinin vakıfları bu sorunu çözümlerdi. Modern belediye idareleri ise kuruluş dönemlerinde bu görevi yükümlenmek için güçsüzdüler. Bu nedenle Altıncı Daire-i Belediye gibi ender örneklerin dışında, her yerde vakıflar ve bazı devlet organları bu gibi görevleri 19. yüzyılda da yürütmeye devam ettiler. Örneğin 1877 Belediye Kanunu'ndan sonra, İstanbul'da vakıflara bağlı Su İdaresi *Şehremaneti*'ne geçmişse de, Emanet bu görevi yerine getirmediğinden II. Meşrutiyet'te tekrar vakıflara geri verilmiştir. Genellikle kentsel alt yapı tesislerinin onarım ve bakımı, bu işle yükümlü ve sorumlu kurumlar açısından bir görev ikileşmesi yaratmış ve Osmanlı şehir yönetimi için bir sorun olmakta devam etmiştir. Bu alanda görevli kurumlar arasında bir koordinasyon sağlanamadığından hizmetlerde aksama ve kırtasiyecilik artmaktaydı. 1877 Osmanlı-Rus savaşı sırasında, İstanbul'daki avarız sandıklarına devletçe el kondu. Bu nedenle esnafın yüklendiği yapım ve onarım görevleri de *şehremanetine* ve merkezî hükümete geçti. Vakıfların bu dönemde bu gibi görevleri istenen şekilde yerine getiremediği görülmektedir. Evvela bir çok mahallede bu gibi hizmetlerin görülmesi ve avarız vergilerinin ödenmesi için avarız sandığı vardı. Esasen bu işlerin komşuluk anlayışı ve hali vakti yerinde olanların bağışıyla yapıldığı görülüyor. Esnaf çarşılarının temizliği, çeşme, su yolu, lağım onarımı esnafın kurduğu avarız sandığı geliriyle yönetilirdi. Bu sandığın mütevellisi kadının denetiminde idi. Gene yangınlarda herkesten evvel mahalleli görevliydi. Temizlik ve çöp işlerini arayıcı esnafı dediğimiz esnaf yapardı.

---

[25] Cengiz Orhonlu, "Mesleki Bir Teşekkül Olarak Kaldırımcılık" *İÜEF Güneydoğu Araştırmaları Dergisi,* No. 1. İstanbul 1972, s. 110-111.

Burada özetle söyleyeceğimiz nokta şudur: Kentsel alandaki tesislerin idaresi ve hizmetlerin görülmesi geleneksel devletin teşkilât ve bütçe yönünden gücünün ötesindedir. Bu bakımdan, esnaf ve mahalle sakinleri bu görevleri büyük ölçüde yerine getirirlerdi.

Osmanlı Şehirlerinde Yapı İşlerinin Düzenlenişi ve Yapı Örgütü

Geleneksel topluma özgü şehir sisteminde yapı işlerinin niteliği ve örgütleniş biçimi bugünkü anlamından farklı olduğu kadar, çok kimsenin zannettiğinin tersine, basit bir meslek örgütü olmaktan gerek fonksiyonları gerekse örgütleniş biçimi ve yetkiler bakımından uzaktır. Bunun nedenlerini başlıca şu ögelere bağlayabiliriz.

a. Kentsel alandaki, alt yapı tesisleri ve ulaşım teknolojisinin düzeyi, b. Ekonomik faaliyetleri ve ilişkilere dayanan mekân organizasyonu, c. Yapı malzemesinin niteliği, d. Azınlık cemaatlerin oturduğu bölgeler üzerindeki mekân sınırlaması ve farklı yapı denetimidir.

Gene devlet, her meslek dalında olduğu gibi, bu alanda çalışan esnaf loncalarını da denetim altında tutmaktadır. Ancak bu mesleklerin niteliğinden dolayı, denetimin uzmanlaşmış devlet görevlilerince yerine getirilmesi gerekmektedir. Klâsik Osmanlı teşkilâtında bu görevi *hassa mimarları ocağı* ve ocağın yöneticisi olan *hassa başmimarı* yerine getirmekteydi. Başmimar masa mimarları olup, eyaletlerde de görevli mimarlar vardı ve ocak, askerî bir ocaktı. Bu memurlar *hassa* unvanı taşımalarına rağmen, sadece saraya ait ve mirî binaların yapım ve onarımı ile değil, ülke çapındaki bayındırlık tesisleri ve beledî imar denetimi alanlarında da görevlidirler. Prof. Ş. Turan eyaletlerde ve merkezdeki hassa mimarlarının sayısını 1526-1665 yılları

arasında 40 olarak tespit etmektedir.[26] *Hassa başmimarı* imparatorluktaki bütün yapı usta ve işçilerinin en büyük amiriydi.

Bütün geleneksel toplumlarda olduğu gibi, Osmanlı mimarı da pratik bir eğitimden geçer. Özellikle asker olduğu için Tuna boyundan Fırat kıyılarına uzanan geniş ülkelerin mimarisini yakından tanıyıp senteze götürebilecek imkâna sahip olmuştur. Sanılanın tersine Osmanlı mimarı dar yöneticisinin tüketim zevkine hitabeden bir mimar olmayıp; köprü, kaldırım, umumî tesis, kanalizasyon ve medrese inşasından saray inşasına kadar mimarînin her türünde tecrübe sahibi olarak yetişir. Osmanlı mimarisi bir imparatorluğun mimarisidir. Bu imparatorluk Ortadoğu ve Balkanlar'ın imparatorluğudur. Onun hâkim kültürü ne salt Anadolu, ne salt Rumeli, ne de sadece Mezopotamya'dır. Nasıl Osmanlı tarihi bütün bu ülkelerin halklarının karayazıları ve ikballeriyle birlikte ördükleri bir duvara benzerse, Osmanlı mimarisi de bu tarihin zamanda ve mekândaki müştereklinin bir simgesidir. Osmanlı mimarının her eserinde; duvarından çatısına, temelinden penceresine ve kapı doğramasına bütün bu halkların tarihî mirasını bulmak mümkündür. Sinan, Davut Ağa gibi mimarlar bu büyük sentezin usta temsilcileridir. Onların eserlerinde bu zengin birleşik mirası görürüz.

Mimarlar yapı işlerinin yalnız teknik yönünden sorumlu olup, malî işler şehremini denen memura aittir. *Şehremini*ler bu dönemde yapıların malî sorumluluğunu taşıyan görevlilerdi. Eyaletlerde, *hassa başmimarı*nın görevini onun tayin ettirdiği *hassa* mimarları görmektedirler. *Başmimar*ın inhasıyla tayin edilen bu memurlar halen görevlerinin sınırı ve eyalet sistemi içindeki yeri bakımından iyi anlaşılmamıştır. Herhalde *başmimar*ın merkezdeki görevini görmekteydiler. Eyaletlerde bu sistem Tanzimat'tan sonra da devam etmiştir. Modernleşen vilâyet teşkilâtında meclis-i belediyelerde mühendis, vilâyet ve liva meclislerinde tarîk ve ebniye mühendisleri yer alırken, aynen klasikte olduğu gibi bu uzmanların bulunmaması halinde kalfaların belediye meclisinde müşavir aza olduğu görülüyor.

---

[26] Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi,* I, Sayı 1; Ankara 1963, s. 9-10.

Hassa mimarlarının ikinci önemli görevinin de vakıflara ait bina ve tesislerin onarımını talep üzerine bizzat yönetmek, fakat ön planda bu onarımı teknik bakımdan denetlemek olduğunu söylemiştik. Onarımı denetlemek; ilk ve son keşif işlerini yapmak ve bu sayede vakıf mütevellisinin suiistimalini önlemek gayesini güdüyordu. Vakıfları denetleme göreviyle yükümlü olan *kadı*'nın bu önemli fonksiyonunun bir parçasını teşkil etmektedir. İnşaat ve tamiratın gereğini keşif ile anlamak ve tasdik etmek bu yönden gerekliydi. Kentlerin su yolu, lağım gibi alt yapı tesisleri çoğunlukla vakıflara aitti ve bir vakıf görevlisi olan su nazırı'nın görevini teşkil ederdi. Buna rağmen bu tesislerin bakımıyla görevli olan personel, yani *suyolcuları ocağı, hassa başmimarlığı* makamına ve *hassa* mimarlığı ocağına bağlı olduğundan suyolunun bakım ve korunması ve inşa ve onarımında yapılacak keşif ve denetim, suyolu üzerine usulsüz yapılan binaların yıktırılmasına karar vermek hassa mimarlarının görev ve yetkilerindendir. Bu gibi konularda *kadı*lar daima *hassa* mimarlarının oyuna ve beyanına başvurur ve ona göre inşaatı önler ve hatta yıktırırlardı. Demek ki, kentin genel altyapısal tesislerinin bakım yapım ve onarımına nezaret görevi bu örgütçe yerine getirilmektedir. Hiç kuşkusuz kentlerin imar düzenini *kadı* ile birlikte sağlamak *hassa* mimarlarının en önemli görevlerindendi. Yangın, pislik, geçit ve su yollarının kapanmasını önleyecek tedbirler alınır, yani mevcut yapı nizamına uymayan binalara izin verilmez, yapılmışsa yıktırılırdı. Mimarbaşı maiyetinde *çavuşları* olduğu halde atla şehri teftiş ederdi. Örneğin, yapıların *şahnişin*lerinin geniş olmaması, sokakların kapanmaması, sokakları daraltacak şekilde binaların genişletilmemesi, sur diplerine bina yapılmaması, debbağhane ve çömlekçilerin konut bölgesinde bulunmamaları dikkat edilecek konulardı.

Hassa mimarlarının kontrolcü fonksiyonu başka konuları da içerir. Askerîye silki içindeki yerleri dolayısıyla savaşa katılırlar, gerekli kaldırım ve köprü inşası için usta ve işçileri temin ederlerdi. *Hassa başmimarı* ordunun hareketinden evvel maiyetiyle yola çıkar ve güzergâhtaki tesisleri onarırdı. Bu asli göreviydi. IV. Murad'ın Bağdat seferinden önce ordunun geçeceği yerlere kısa zamanda taş yol döşendiğini biliyoruz. Ancak bü-

tün yatırım ve inşaatlar ulaşım sistemini meydana getiren normal kervan yolları için söz konusu olmayıp, askerî amaçlıdır.

Geleneksel toplumda, üretici sınıf içinde yer alanlar kuşkusuz, tarımcılar ve kentlerdeki zanaatçı esnaf gruplarıdır. Zanaatçıların içinde, inşaat işleriyle uğraşan loncaların üzerindeki kontrol da, ihtisas sahibi bürokrat bir grupça yapılmalıdır. Bu önemli fonksiyonun *hassa* mimarlarınca yerine getirildiğini konunun başında belirtmiştik. Bu denetim görevi tüm imparatorluk düzeyinde *hassa başmimarı* ve maiyetince yerine getirilmekte ve başlıca;

a. İşçi ve usta sayısı,

b. Ücretler,

c. Yapı malzemesinin kalite ve fiyatı üzerinde uygulanmaktadır.

Bilindiği üzere, feodal toplumda işçi ve usta sayısı bütün zanaat dalları için kesindir ve *gedik* adını alır. Her daldaki işçi ve usta sayısı etnik ve dinî farklılıklara göre değil, işgücü arzındaki fazlayı önleme prensibine göre ayarlanır. Fakat bu sayının usta ve kaba işçi için dondurulması, özellikle büyük yangınlar ve benzeri olaylardan sonra inşaat alanında doğan işgücü sıkıntısı dolayısıyla çok zaman uygulanamamıştır. Gene ücretler de buna bağlı olarak resmen tespit edilen miktarın çok üzerine yükselmiştir. Özellikle başkente böyle zamanlarda taşradan gelen *bekâr taifesi* inşaatlarda çalışmaya başlamış, ne ücretler ne de çalışanların miktarı üzerinde kontrol kurulabilmiştir. Çıkan hükümler fazla ücret ödeyenleri de bundan menetmek istemektedir.

İstanbul'da ve eyaletlerde; yapılarda, yol ve kaldırım işlerinde çalışacak usta ve kalfalar *hassa başmimarı*ndan ve *hassa* mimarlarından icra-yı zenaat için bir ehliyet belgesi almak zorundaydılar. Böyle bir belgesi olmayan faaliyet gösteremezdi. Gene usta ve işçi ücretleri de inşaat ve para değerine göre tespit edilirdi. Ücretler Ruz-i Hızır (6 Mayıs-18 Aralık) ve Ruz-i Kasım (15 Aralık-5 Mayıs) devreleri için yılda iki döneme göre tespit edilirdi. Başkentte yapı işlerinde gedik usulü dolayısıyla usta ve işçi sayısı sınırlı olup, yapı mevsiminde, özellikle yan-

gınlardan sonra işgücü sıkıntısı çekilir ve fiyatlar tespit edilen düzeyin üstüne çıkardı. Bu usta ve işçi sınırlaması usulü pratikte Tanzimat'tan sonra da devam etmişti. Örneğin; 23 Muharrem 1274 (13 Eylül 1857) tarihli bir tebliğ-i resmîde, işçi darlığı dolayısıyla bazı eyaletlerde yapı ustaları celbedildiğinden, fazla ücret verilmemesi ve isteyenlerin de cezalandırılacağı bildiriliyor.[27] Ücret tespiti meclis-i nafîa tarafından yapılırdı.

II. Mahmud 1831'de *Şehreminilik ve Mimarbaşılığı, Ebniye-yi Hassa Müdürlüğü* adı altında bir merkezî organda birleştirdi. Bu makam sonraki dönemde *Nafia Nezareti* ve *Şehremaneti* arasında gidip geldi ise de fonksiyonların aynen devam ettiği söylenebilir. Azınlıkların inşa faaliyeti, işçi ücreti, malzeme fiyatları, eyaletlerdeki imar faaliyetleri ve bölgesel yol ve tesisler üzerindeki denetim ve yönetim aynen kalmıştır. Esasta yapı işlerini yürüten grupların üretici ve kontrolcü fonksiyonlarını yerine getiriş biçiminde büyük farklılaşmalar olmadığını görüyoruz. Ne var ki, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra liman şehirlerinin geçirdiği yapısal değişikliği göz önünde tutmak zorundayız. Kuşkusuz, Selânik, İzmir, İstanbul gibi limanlarda geleneksel mekân organizasyonu değişikliklere uğradı. Bu durum, konut alanının kontrolünde ve kentsel altyapısal hizmetlerde bazı değişiklikleri de getirdi. Bununla beraber bu şehirlerde bile bir endüstrileşme olmayışı, değişikliği dar alanlara has bir olgu haline getirdi. Örneğin İstanbul'da Galata-Beyoğlu kesimi dışında önemli değişiklik görülmez. Gene taşra şehirlerinde kentsel yapı yavaş yavaş değişmekteydi. Bu nedenle geleneksel mekanizma geniş ölçüde devam etmişti.

Gayrimüslim Mahallelerindeki İmar Denetimi

Geleneksel şehirde, konut alanındaki mekân organizasyonu sınıfsal farklılaşmadan çok, etnik ve dinî farklılaşmaya göre biçimlenir demiştik. Geleneksel şehirde, azınlık cemaatlerinin nüfusunun artmasından dolayı konut alanlarının genişlemesi, bu-

---

[27] İ. Ortaylı, "Eski Türk Şehirlerinde Yapı İşleri", *Mimarlık Dergisi,* Sayı 7, Temmuz 1974, s. 16.

na paralel olarak bazı umumi bina ve tesislerin sayıca artması veya ilâve inşaatla büyütülmesi şehir yöneticileri tarafından arzu edilmez. Bu yüzden azınlık cemaatin kilise, okul gibi binalarının onarımı ve bu alandaki konut yapımı ancak sıkı bir denetimle mümkündür. Konut bölgesinin darlığı ve sınırlarının sabit tutulması, bu semtlerde her şeyden önce arsa fiyatlarını arttırmaktadır. Bu nedenle, dar sokaklar, yüksek yapılar ve yer kazanmak için uzatılan balkon ve sundurmalar, bu semtlerin temizliği, su yolu ve lağım gibi tesisleri için başlıca problemi meydana getirmekteydi. Malî gücü yetersiz büyük kitle yüksek sıkışık binalarda yaşıyordu. Eyaletlerde de şehirlerde azınlık semtleri ve azınlık köylerinin umumi binaları için aynı denetim sistemi uygulanırdı. Gereken yapı ve onarım izni daima *Bab-ı Âli*'den alınır, *kadı* adına *hassa* mimarları gerekli denetimi yapardı. Umumî binaların onarımı sırasında ilâve yapılmaması, özel konutların inşası sırasında da hamam gibi bölümler yaptırılmaması için ilk ve son keşif yapılırdı. Çünkü bu semtlerde su sarfiyatının asgarîde tutulması ve yetersiz nitelikteki alt yapı tesislerinin zorlanması, böyle bir semtin şehir hizmetleri için aşırı bir yük ve sorun yaratmaması gerekliydi.

Azınlıklar için yeni hak ve imtiyazlar elde etmeyi öngören 1855 Viyana Protokolü'nde yer alan istekler dolayısıyla Bab-ı Âli; hususî müsaade gerekmeksizin gayrimüslimlerin mabetlerini tamir ve hatta sırf Hıristiyanlar'ın oturduğu bölgelerde serbestçe yeniden kilise inşa edilebileceğini bildirdi. Arkasından ilân edilen Islahat Fermanı hükümlerinin genel eğilimi içinde, bu tür bir uygulamaya gidileceği de beklenirdi. Ancak böyle bir serbestî Osmanlı memleketlerinin bünyesel özellikleri göz önüne alındığında, şehir yönetimi kadar imparatorluğun genel idari politikası ile de çelişik ve problemli bir durum yaratacaktı. Şöyle ki, Rum Ortodoks kilisesinden ayrılmak isteyen Bulgar'ın, bu ayrılık gerçekleşince her yerde *eksarh*lığa bağlı kilise, okul ve benzeri tesisler kurarken, Katolik Kilisesine giren bazı Bulgarların bu gibi girişimleri ve gene aynı şekilde Protestan kilisesine geçen Ermeniler'in artacak yapı faaliyeti; her şeyden önce rakip cemaatlerin haset, kin ve tepkisini kışkırtırdı. Osmanlı idarecilerinin ise bu tür çatışma ve problemlere tahammülü yoktu. Bundan başka ne gayrimüslim cemaatler, ne de

hükümet yetkilileri bu konuda eski alışkanlıklarından kolay kolay vazgeçmemişlerdir. Bunu başkentin gayrimüslim semtlerindeki binaların onarım ve yapımı kadar, vilâyetlerdeki şehirler ve köylerde de görmek mümkündür. Nitekim Viyana Protokolü'ne rağmen, 25 Cemaziyelahır, 1272 (4 Mart 1856) tarihli bir *hatt-ı hümayun*, inşaat hakkında gereken ruhsatın, cemaat *metropolit*leri ve hahambaşılar aracılığıyla, Bab-ı Âli'den alınmasını buyuruyor (Takvim-i Vekayi 25 CA. 1272-4 Mart 1856, No: 539). Bu tarihlerden çok sonraki uygulama da, eski durumun değişmediğini, bina onarım ve yapım izni için aynı uzun bürokratik formalitenin devam ettiğini gösteriyor. Eyaletlerde kasaba ve şehirlerde harap bir okul veya kiliseyi tamir veya yerini değiştirmek için de aynı usûl izleniyordu. Hatta Viyana Protokolü'ne verilen cevabın aksine, tamamen Hıristiyan nüfusun bulunduğu bölgelerde küçük bir köy kilisesi inşa etmek için dahi Bab-ı Âli'nin izni gerekiyordu. Bu durum azınlık cemaatlerin oturduğu bölgelerdeki imar denetiminin geleneksel biçimiyle devam ettiğini, belki eski rijit uygulamadan bir ölçüde vazgeçilip daha müsamahakâr davranıldığını göstermektedir.

B. Kentsel ve Bölgesel Ulaşım Sistemi ve Ticarî Örgütlenme

Endüstri öncesi toplum, tarımsal üretimin ekonominin temelini teşkil ettiği ve bütün üretici faaliyetlerin tarımda öküz ve saban, zanaatta tezgâh, el emeği gibi organik enerjiye dayandığı bir toplum sistemidir. Geleneksel toplumda tarımsal teknoloji değişiklik geçirememiştir. Bütün mülkiyet şekilleri, yönetimdeki kurumlaşmalar, ulaşım örgütü, şehir kurumları bu faktörün etrafında şekillenmektedir. Bizim ele alacağımız konu da bu çerçeve içerisinde; üretim ve tüketim merkezlerinin bağıntısını, kısacası üretimin dağıtımını sağlayan bir faaliyetin, ulaştırma sorununun üzerinde bu açıdan durmak olacaktır.

Endüstri Öncesi Toplumda Ulaştırma Sorunları

1. Yollar ve konaklama tesisleri,

2. Ulaşımın sağlandığı araçlar olmak üzere, iki odak noktasında mütalâa edilebilir.

Genellikle tüccar gruplarının organizasyonu ve ticarî mal akışının düzeni bu iki odağa göre biçimlenmektedir. Yolların dağılımı ve devenin niçin ulaşımda temel araç olduğu sorunu aslında geleneksel sistemlerin sınaî yapısından çok, ziraî teknolojiyle ve buna bağlı olarak yerleşme düzeniyle ilgilidir. Bu nedenle araştırmaların bu sorunları aydınlığa çıkarması gerekmektedir. Burada yol ve konaklama meselelerini içeren birinci noktadan çok, ulaştırma araçlarının niteliği ve bundan dolayı taşıma maliyetinin ne şekilde teşekkül ettiği üzerinde durulacaktır. Bununla beraber konuya girmek için ticaretin organizasyonu üzerinde literatürde bilinen gerçekleri kısaca tekrarlamakta fayda vardır.

Tarihçiler bugüne kadar, mevcut yolları ve konaklama kurumlarını tespite çalışmışlardır. Tüccar grupları ve bunların kendi aralarındaki ihtisas ve sermaye kontrolüne dayanan farklılaşması (occupational and functional differantiation) ilgiyi çekmiş ve önemli açıklamalar getirilmiştir.

Bununla ilgili olarak şehirlerin yapısı ve mekân dağılımı üzerinde bu kurum ve mekanizmanın yaptığı etkiler şehirciler ve sosyologların da ilgisini çekmeye başlamıştır. Şu kadarını belirtelim ki, geleneksel şehirdeki ulaşım da yerleşmenin fiziki dokusundan dolayı geniş ölçüde organik enerjiye (yani at, eşek, sırık hamalına) dayanır. Araba vesaire gibi gelişmiş taşıma araçları kullanılamadığından kent içi ulaşım zahmetli ve pahalıdır. Çoğun evlerin ucuz ve hafif malzeme ile yapılmasına neden de budur. 16. yüzyılda İstanbul'a gelen Schweigger: *"Evleri ağaç ve kerpiçtendir. Buna rağmen bizdeki binalar kadar pahalıya mal oluyor."* diyordu.[28] Burada belirtil-

---

[28] İ. Ortaylı, "16. Yüzyıl Alman Seyahatnameleri", s. 151-152.

mesi gereken bir özellik vardır. Organik enerjiyle üretim yapılan toplumda güçlü yerleşme merkezleri yoktur. Kıtalar arası ticaretin organizasyonu ve emniyeti, daima imparatorluklar çapında bir örgütü gerektirir. Bu nedenle eskiçağ ve ortaçağlarda yol şebekesi, özellikle Ortadoğu ülkelerinde önemli ölçüde bürokratik ve organizasyonel bir dehanın eseri olarak görülmüştür. Genellikle ortaçağların yol sistemleri yani deve kervanlarının geçeceği yollar, Roma yol sisteminden devralınmıştır. Ancak eski çağların köleci sistemlerinde, devenin bir ulaşım vasıtası olmayıp, bu fonksiyonunun katır kervanlarınca yerine getirildiği biliniyor. Deve kervanları geleneksel ekonomilerde, doğulu sistemlerin ortaçağlarda geliştirdiği bir ulaştırma organizasyonudur. İrem Acaroğlu Roma çağına kadarki klâsik Anadolu şehir yapısını ele alan araştırmasında; kervan yollarının antik Roma taş döşeli yollarını izlediğini birçok yerde görmüştür.[29] (örnek olarak Antakya-Cilvegözü arasındaki yol). Osmanlı yol sistemi Roma İmparatorluğu'ndan sonra Akdeniz-Ortadoğu bölgesinde en önemli ve birleştirici rolü oynadı. (Tablo 2'ye bakınız) Balkanlar'ın ilk birleşme ve ikbali Roma devrinde oldu. Bu bağlantı deniz yerine Via Egnatia denen meşhur yolla karadan yapıldı. Edirne (Hadrianopolis), Niğbolu (Necepolis), Sofia (Sardica), Niş (Naissus), Belgrat (Singidunum) bu yolun üzerindeki önemli merkezlerdi. Aynı yol Bizans ve Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Osmanlı yol sistemi Mezopotamya, Kuzey Afrika ve Anadolu'yu Balkanlar'la bütünleştirmiştir.

Ortadoğu'da özellikle konaklama bakımından, Osmanlılar'ın Abbasî-Selçukî geleneğini devam ettirdikleri bilinen bir tezdir. Bu konu üzerinde fazla durmayı gerekli bulmadığımızdan, açıklamalarımızda kullanacağımız birkaç noktayı belirtmek istiyoruz.

1. Yol emniyeti ve konaklama imkânları tüccar kervanı tarafından değil, merkezî otoritece yükümlenmiş ve organize edil-

---

29 İ. Acaroğlu, *The Evolution of Urbanization in Anatolia, (8000 B C-400 A.D.)*, 1970, çoğaltılmış doktora tezi.

miştir. Özellikle geleneksel sistemin bünyesel özellikleri uzun mesafe ticaretinde mahallî organların veya tüccar gruplarının bu tür fonksiyonları yerine getirmesini imkânsızlaştırmaktadır. Bu nedenledir ki sorunu, merkezî otoritenin bürokratik ve organizasyonel tedbirlerle başarılı bir şekilde çözümlediği görülmektedir. Ünlü Slav tarihçisi Jirecek'in, Osmanlı İmparatorluğu'nu, modern zamanlara kadar bütün tarihte, Roma'dan sonra yol sistemini en iyi çözümleyen sistem olarak nitelemesi bundan dolayıdır. Örneğin, yol emniyetini sağlamak merkezî devletin tümüyle başarabileceği bir iş değildi. Bu nedenle yol güzergâhında önemli noktalar, eşkıya soygununun mümkün olduğu geçitler (derbent) civarındaki köylülerin korunmasına bırakılmıştı. Bunlar yolun asayişini gece ve gündüz sağlar, karşılığında avarız vergileri ve bazı rüsûmdan muaf tutulurlardı. Görevlerini hakkıyla yerine getiremezlerse soygun vukuunda tazminat ödemekle yükümlüdürler.

2. Kervansaray gibi konaklama tesisleri, ticari organizasyon kadar, mekân organizasyonunun da oluşumunda önemli rol oynar. Kervansaray, kervanlar için konaklama yeri fonksiyonunu gördüğü kadar; civarın ekonomik aktivitesi, nüfus toplama ve emniyeti üzerinde de etkin rol oynar.

Tablo 2
KERVANLAR VE GÜZERGÂH

Ağır Kervanlar
5-6 kantarlık develer

- Hicaz Kervanları
  (mal, eşya, insan taşır)
  - Şam Kervanı
    (60-70 bin kişilik)
  - Mısır Kervanı
    (40-50 bin kişilik)
- Hind ve İran Kervanları
  (Yalnız mal taşırlardı)
  - Hind Kervanları
    Afganistan ve İsfahan
    Yoluyla →
    Bağdat →
    Halep
  - İran Kervanları
    İsfahan → Tahran →
    Tiflis → Erzurum →
    Trabzon
    (Trabzon'a gelen mallar
    gemilerle İstanbul'a

Hafif Kervanlar
3 kantarlık develer

- Anadolu Kervanları
  Tokat, Ankara
  Mallarını →
  Üsküdar'a, Sinop'a
- Samsun ve
  İç Anadolu malları →
  İzmir'e
- Bursa mallarını
  → İzmit, Bandırma
  Gemlik'e
- Rumeli Kervanları Bulgaristan,
  Sırbistan mallarını
  (Tuna yoluyla) →
  Karadeniz'e
- Filibe, Sofya, İslimye, Edirne malları
  (Meriç yoluyla) →
  Burgaz, Tekirdağ, İstanbul'a
- Gümülcine, Serez, Drama
  Malları →
  Üsküp, Prizren'e
- Kosova'nın malları
  → Selanik'e
- Arnavutluk, Yanya malları
  → Preveze, Golosa, Avlonya'ya
- Bosna ve Hersek malları
  (Tuna yoluyla) →
  Karadeniz, Ragusa'ya

1kantar: 44 okka: 57 kilo

Bu kurum sıkı kurallar ve yönetim altındadır. Giriş ve çıkış belirli saatler dâhilinde mümkündür. Kervansaraydaki hırsızlık ve soygun olaylarından devlet adına, kervansaray amiri sorumludur. Geleneksel ticarette sigorta yerine, tazminat ödemenin söz konusu olduğu görülüyor. Kervansaray müstahkem bir kale, adeta bir eski Roma *oppidumu*dur. Müessese gerek ticarî, gerek güvenlik ve kontrol bakımından *oppidum*un gelişmiş bir devamı gibidir.* Keza kervanların kuruluşu ve hareket zamanı da belirli kaidelere bağlıdır. İstendiği zaman yola çıkılması, keyfî bir teşebbüsle yeni kervan teşkili olağan değildir. Yolların tamir ve emniyeti, derbentçi, kaldırımcı ve köprücü gibi gruplara bırakılır ve hizmet, devletçe vergi muafiyeti gibi teşvik tedbirleri ile sağlanırdı.

Geleneksel sistemde ticaret ve ticari kapital seçkin bir yere sahip olamamıştır. Tüccarlar, *merkantilist* ekonomilerdeki gibi, aktif, gittikçe zenginleşen bir grup değildir. Geleneksel sistemin zengin insanları toprak beyleridir. Bu sistemde tüccar, henüz üretici bir fonksiyon sahibi olarak görülmez, küçümsenir. Bu, tarımsal teknolojik değişme olmaması, üretimin artıp yeni ihtiyaçların, yeni üretim dallarının ve pazarlamanın gelişmemesinden ileri gelmektedir. Gerçekte bütün Doğu kaynaklarında, *Tevrat*'tan beri ticarete ve tüccara karşı kuşkulu bir tutumun varlığı görülmektedir. Bunun nedenleri arasında, bu toplumlarda zaruri maddelerin uzak mesafe ticaretine konu olmaması, ticaretin daha çok dar bir elitin lüks emtia ihtiyacını tatmine yönelmesindendir. Bununla beraber kervan ticaretinin yoğunlaştığı 8. ve 9. yüzyıl İslâm dünyasında toplumsal sınıf tasniflerinde değişiklik görülmektedir. Ticaret yoluyla servet yapmanın bir Müslüman için iftihar vesilesi olduğunu, Hanefi fukahasından Muhammed' al-Şaybani söylemiştir.[30] Aynı şekilde Kutadgu Bilig adlı eserde de (9. yüzyıl) tüccarlar top-

* Sub vesperum oppidani portas claudebant, (akşamleyin oppidumda oturanlar kapıları kaparlar). Roma oppidumları gerek orduların müstahkem mevkii, gerek barbarlarla yapılan ticaretin sınırdaki merkezi olup, emin konaklama yerleridir.

30 Abraham Udovitch, *Partnership and Profit in Medieval Islam,* Prenceton Univ. Press. New Jersey, 1970, s. 10-11, 14-15.

lumun servet ve refahını sağlayan zümre olarak kutsanırlar.[31] Buna karşılık esnaf-tüccar çatışması geleneksel ekonomilerde vardır. Çünkü tüccar, esnafın ihtiyacı olan hammaddeyi götürür veya onun pazarlayacağı mamûlü getirir. Esnaf da tüccarın getireceği malı ucuza pazarlar veya götüreceği hammaddeye el koyar. Nitekim bu çatışma sonucu tüccara esnafın *bezirgân, madrabaz* gibi tahkirane adlar taktığını Prof. İnalcık belirtiyor.[32] Bu örnekler her ülkede görülür. Zaten *hirfet* ahlâkının katılığı içinde kalan bazı ulema örneğin, Al Gazali Şaybani'nin görüşünde değildir ve tüccar aleyhtarıdır. 16. yüzyılın müverrihlerinden Gelibolulu Mustafa Ali tüccarı; servet yapan ama kazanç ve hayatı tehlikede bir adam olarak tarif eder.[33] Bu görüş Osmanlı toplumunda yaygın görünüyor. Osmanlı Devleti'nin ve diğer Doğu devlet sistemlerinin geleneksel ticareti teşvik ve himayesinde; lüks emtia naklinin devamı ve posta-habercilik gibi fonksiyonların yerine getirilmesi daha önemli bir faktör olmuştur. Bu sistemlerde lonca nizamını bozacak bir ticarî organizasyon ve faaliyet düşünülemezdi.

Şimdi de bir kervanın organizasyonu ve tüccar grupları arasında ihtisaslaşmanın bazı noktalarını gözden geçirelim. Bu konuda Prof. İnalcık'ın açıklamalarını temel alarak, ilgili yönleri belirleyebiliriz. Helenistik devre kadar uzanan bir geleneğe göre, Ortadoğu kültürü üç eşit tacir tanırdı.

1. Stok yapan ve zamanı gelince satan tüccar. Bunlara *hazîn* denir.

2. Bölgeler arası kervan veya deniz ticaretini bizzat yöneten, *saffar* denen tüccar tipi. Bunlar tam nakliyeci tüccardır.

3. *Mücehhiz* denen, sermaye ve donatım masraflarını karşılayarak ticarete katılanlar... Bunlar genellikle zengin emlâk ve mal sahipleri olan yöneticilerdir. Bu usûle *mudaraba* (*commanda*) denir ki, asıl şirket faaliyetlerinden sayılmakta-

[31] Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Amer Journ of Econ. Hist.* Vol. XXIX/1 March 1969, s. 102.

[32] Agm, s. 105.

[33] A. Tietze, "The Poet As Critique of Society", *Turcica,* Tome IX/1 1971. s. 125.

dır.[34] Gerek Osmanlı ülkesinde, gerek İspanyol ve İtalyan şehirlerinde *commanda* yolu ile kazanç sağlayan tüccar çok görülmektedir.

Geleneksel ekonomi sisteminde, büyük şehirlerin iaşe ve ibatesi piyasa mekanizması ile değil, cebrî inhisarlarla sağlanmakta idi. Örneğin, İstanbul için zarurî ihtiyaç maddeleri karadan kervan yoluyla değil, deniz yoluyla sağlanırdı. 17. yüzyıl ortalarında Karadeniz'de 2000, Akdeniz'de 3000 kaptan İstanbul'un zahire alım ve taşıma işini yerine getiriyordu.[35] Bu spekülatörler, sonraları Avrupa gemilerine gayrimenkul bir şekilde kaçak zahire devretmeye başladılar.

Kervan mübrem gıda maddeleri ve benzeri tüketim maddeleri taşımadığı gibi, geniş ölçüde yolcu nakli gibi bir ihtiyacı da yerine getiremez. Bu uzun ve zahmetli yolculuğa herkes katlanamayacaktır. Bundan başka kervana katılmak, kervan amirinin iznine bağlıdır. Kervan hamulesi fırsat bulunan yerlerde gemilere yüklenir. Meselâ Balkanlarda, Köstence-Tuna yolu, Ege'de İzmir körfezi, Mezopotamya'da Dicle nehri uygun güzergâhtandır. Keza Fatımîler devrinde Mısır-Lübnan ticareti önemli bir ölçüde deniz ulaşımına dayanıyordu. Goitein, Nil ve Akdeniz'de bu dönemde işleyen 150 kadar gemi tespit edebilmiştir.[36] Son olarak belirtilecek husus, kervanın iki merkez arasında sabit kalem ve hacimdeki bir mal kompozisyonuyla gidip gelemeyeceğidir. Uğradığı her merkezde mal alıp, mal satar. Bu özellikleri kısaca gözden geçirdikten sonra, devenin ulaşımdaki taşıma maliyeti üzerinde durabiliriz.

Öncelikle bilinmesi gereken bir özellik, deve ile ulaşımın uzun mesafe ve uzun zamana yönelik bir ticaret tipi yarattığıdır. Kısa mesafe ticareti, daha çok ilkçağın çok kısıtlı üretime dayanan sistemlerinde görülür ve ulaşım hayvanı katırlardır.

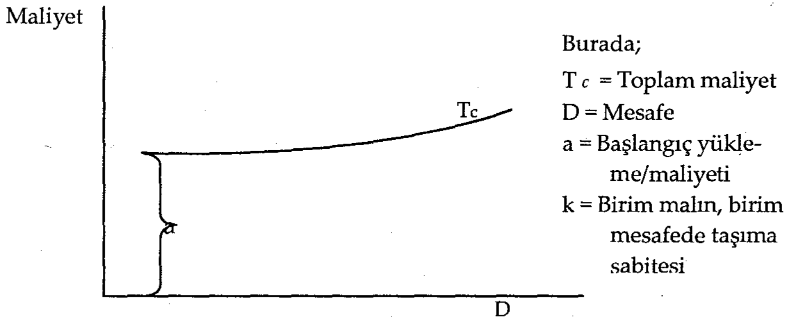
---

[34] H. İnalcık, a.g.m. s. 99-100.

[35] Evliya Çelebi Seyahatnamesi, I, s. 552. "Esnaf-ı reisan-ı bahr-ı sefid, 3000 kapudan, 200 kalyon, 2000 şayka ve karamürsel, 27000 neferatdır."

[36] S.D. Goitein, "Mediretterenean Trade in the Eleventh Century", *Studies in the Econ. Hist. of Middle East*, Edit. M. A. Cook, Oxford Univ. Press, London 1970, s. 59.

Uzun mesafeye yönelen deve ticaretinde ise modern ulaştırmanın tersine, kervanın iki merkez arasındaki uzun mesafeyi, aynı yük ve mal çeşidi ile aşması beklenemez. Muayyen bir noktadan, örneğin on kalem malla hareket eden kervan bunu uğradığı yerlerde satmak yerine yenilerini almak suretiyle hedefe değişik bir emtia kompozisyonuyla ulaşacaktır. Katar sayısının azalıp artması, erzakın yenilenmesi, bazen vakıf kervansaraylarında konaklama, bazen yem ve yemeğin bedava olması gibi azaltıcı etkenlerden dolayı, devamlı surette artan veya azalan bir maliyet eğrisi elde edemeyiz. Eğer değişmeyen şartlar altında, sabit bir mal miktarı ile belirli bir mesafe aşılsa idi, şöyle bir maliyet eğrisi ve denklemi elde ederdik. (Şekil 1).

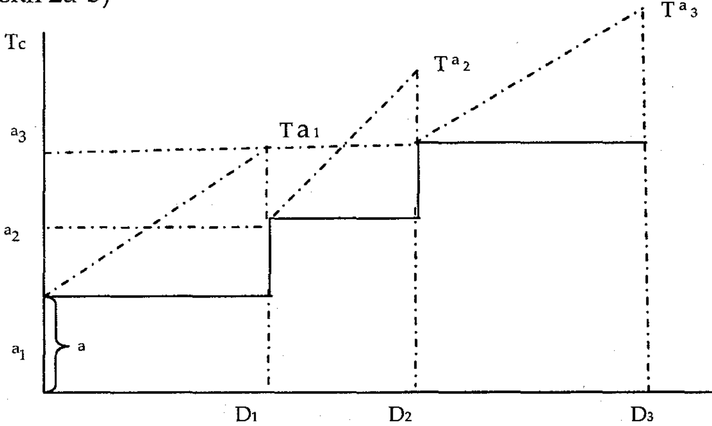
olduğuna göre toplam maliyet; **$T_c = a + (D.k)$** denklemi ile ifade edilecektir. Ne var ki kervanın taşıma masraflarının, kısa mesafelerde ucuz konaklama ve alış veriş dolayısiyle devamlı bir azalış ve bu azalışı izleyen bir artış göstermesi, lineer bir maliyet eğrisi ile durumu ifade etmemize manidir.

Belirtildiği gibi, **A** şehrinden on kalem malla kalkan kervan bundan sonra gelen **B** şehrinde bir kısım malı satar. Kervan ilk anda buraya kadar yaptığı masrafları tamamen veya kısmen karşılayacak bir hasıla elde etmiştir. Müteakiben tekrar yeni mallar satın alır ve C şehrine hareket eder. Bu sefer aynı olay tekrarlanır. Ne var ki, bu sefer maliyet hiç bir zaman başlangıç noktasında değil, daha yüksek bir seviyede teşekkül eder. Üstelik yeniden hareket durumunda tekrar ani bir yükseliş (Yükleme ve satın almalardan dolayı) görülecektir. Yani süreci açık bir

şekilde ifade ettiğimizde, her iki nokta arasındaki mesafede yeniden yapılan yükleme masraflarını da hesaba katmaktayız. Bu durumda;

$T_c = [a_1 + (D_a . k_a)] + [a_2 + (D_b.k_b)] + ... [a_n + (D_n. k_n)]$ denklemi ile maliyeti hesaplarız. Burada; **a = Devenin bakımı, beslenme masrafları + kervan sürcü masrafları + yükleme kapasitesi ile değişik yük miktarı arasındaki farktır.** Bu yeni durumu bir diyagram üzerinde görelim.

(Şekil 2a-b)

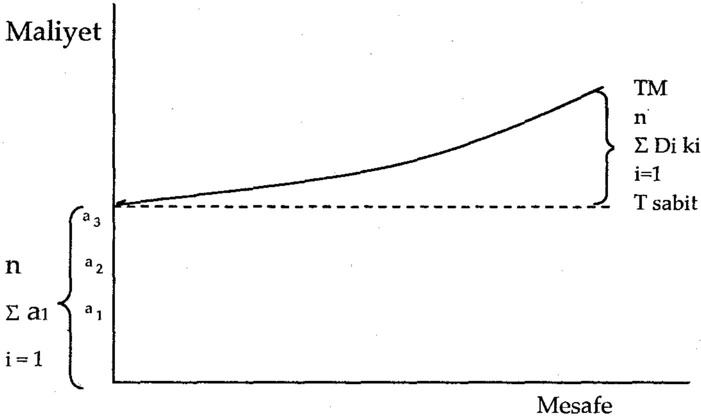

Şekil (2a)

Bu durumda toplam taşıma maliyeti denklemi ve eğrisi şu şekilde teşekkül eder. (Şekil 2b)

$$T_c = \sum_{i=1}^{n} a_i + \sum_{i=1}^{n} D_i \, k_i$$

$i = 1 \ldots\ldots\ldots n$

Görüldüğü üzere, kervanın anlattığımız şekilde organizasyonu ve izlediği ticarî usûl, taşıma masraflarının hızla artmasını önlemektedir. Böylece yol üstü merkezlerde fiyatlar son ulaşım noktasına nazaran daha ucuz olmakta, bu nedenle de ticaret kervanları bütün bir ülkenin imalâtını merkezler arasında dağıtabilmektedir. Geleneksel ticarette emtianın maliyetini belirleyen en önemli unsur mesafedir. Yani geleneksel ticaret sistemi mekân farkından yararlanan bir sistemdir. Bu yüzden birinci ve ikinci dereceden önemli ihtiyaç malları değil, daha çok lüks emtianın uzak mesafe ticaretine konu olduğu görülmektedir. Çünkü mübrem ihtiyaç maddelerinin nakli bu tür bir ulaşımla çok pahalıya mal olmaktadır. Burada geleneksel ekonominin serbest piyasa ekonomilerine göre en mühim farkı ortaya çıkmaktadır. Yani geleneksel ekonomide arz ve talep hiçbir zaman birbiriyle kesişemez. Mevcut ticarî organizasyonun yapısında, depolama ve nakliyatta da böyle bir gaye göz önüne alınamaz. Mesafe uzaklığı her türlü kâr ve inhisarın nedenidir.

Muayyen merkezlere muayyen zamanlarda nakliyat, konaklama ve seyahat şartlarından ileri gelir ve pazar şartları da buna göre şekillenir. İktisat biliminde *Cobweb teoremi* olarak bilinen ve zirai üretim için söz konusu olan, arz ve talebin kesişmemesi hali, geleneksel sistemde bütün ticari emtia için söz konusu olmaktadır. *Saffar* (nakliyeci) ve *hazîn* (stokçu) bir yılın taleplerine bakarak, ertesi yıl için yeterli bir tahmin ve ayarlamada bulunamazlar. Dolayısiyle arz ve fiyatın kontrolü ellerinde değildir. Zaten yönetim sisteminin uyguladığı narh mekanizması da böyle bir ticarî sisteme uygun düşmektedir.

Mübrem maddelerin nakli, mecburi taşıma tekelleriyle sağlanır. Pazar kurulması, kaldırılması veya yerinin değiştirilmesi ancak merkezî hükümetin yetkisi dâhilindedir ve pazar organizasyonu konusundaki bu yetkiyi, Osmanlı hükümeti Tanzimat'tan sonra da elinde tutmuştur. Bu nedenlerden ötürü nispeten talep elâstikiyeti yüksek, lüks emtia ticaretin konusu olmaktadır.

Geleneksel ticaretin bu yapısı, yeniçağların değişiklikleriyle uyuşamamıştır. Özellikle altın karşısında gümüş değerinin yerel farklılıklar göstermesi lüks emtianın uzak mesafe nakliyatını güçleştirmektedir. Diğer yandan, manifaktür mamulâtı olan ucuz eşya ile tezgâh imalâtı olan lüks emtia rekabet edememektedir. Şehirlerde artan talebi bu ticaret karşılayacak kapasitede değildir. Bu nedenle Avrupa Kıtasının 14. ve 15. yüzyıllarda değişmeye başlayan ticari organizasyonuna, daha doğrusu ulaştırma teknolojisine değinerek bu konuyu bitirmek istiyorum.

Avrupa Kıtası'nda zirai teknoloji değişiklik geçirmiş, yani at ve ağır saban kullanılması sayesinde zirai üretim artmıştır. Dolayısıyla mal talebinin hacmi büyümüş, şehirlerde büyüme ve imalâtta da manifaktüre yöneliş görülmüştür. Bu durumda ticari nakliyat da at ve araba ile yapılmaktadır. Bir devenin 3-5 kantar yük (70-130 kg.) taşıyabileceği gerçeğini göz önüne alırsak, at ve arabanın behemehal daha çok yük taşıdığını, bu nedenle daha mübrem ihtiyaç maddelerinin nakledilebileceğini görürüz. En büyük kervanlar, örneğin yılda bir kere Hicaz-Suriye'den gelen kervan 60.000 kadar adamla gelirdi. Şam-

Mekke arası 61 gün çekmektedir. Oysa at ve araba ile yapılan ulaşımda süre bundan daha kısa olduğu gibi, ulaştırma kapasitesi de yüksek olacaktır. Ne var ki, at ve araba ticaretinin gerektirdiği şartlar ve sistem çok daha başkadır. At ve araba ulaşımının temeldeki pahalılığını zaman ve mal miktarındaki kompozisyon azaltır. Bir başka deyişle kârı biçimlendiren faktör mesafe değil, üretimin kendisidir. Yüksek miktarda üretim kadar, bunun çabuk nakli mühimdir. Bu, üretim teknolojisindeki değişme ve buna bağlı olarak yapısal değişikliklerle mümkün olmuştur. Ziraî üretimdeki artış hem kentsel hem de kırsal alanda talebi arttırır. Fazla nüfusun doldurduğu şehirler, lonca üretiminin yıkılışını yaşar. Artık bol miktarda mübrem maddenin seri bir ulaşımla yeni pazar alanlarına sevki gerekmektedir.[37] Sanayi ve ticarette ihtisaslaşma artar. Yol üstü konaklama tesisleri gelişir. At ve araba yolculuğunun gerektirdiği onarım tesisleri doğar. At ve araba, ziraî fazlası sadece öküz ve sabanla yaratılan toplumun besleyebileceği bir ulaşım aracı değildir. Saniyen at ve arabanın ulaşıma girmesi; araba, nal, koşum vs. gibi donatımı temin eden yeni iş dallarını gerektirir. Ziraî teknolojinin değişmediği bir sistemde, ulaşım fazla ihtisas ve organizasyon gerektirmeyen araçlara dayanmalıdır.

Atlı arabanın 3-4 deve yükünü daha çabuk nakledebileceğini belirtmiştik. Ancak, gereken yol, konaklama, bakım merkezleri, şehir merkezlerinin rasyonel dağılımı ve asıl önemlisi emtiayı tüketecek çevrelerin bulunması şarttır. Bu türden bir kara ticareti, kervanların aksine kıtalar arasında cereyan etmez. Kıtalararası ticaret görevi gelişen gemiciliğe aittir. Zirai teknoloji değişip, şehirler büyüyüp, merkezlerin bağlantısı mükemmelleşmediği takdirde at lüks bir binek hayvanıdır. Nal ve koşumu bile pahalıya mal olmaktadır. Veteriner Dr. Carnat, ilginç bir çalışmasında eski çağlarda nalın kullanılmadığını veya çivili nal bilinmediğinden çok pahalı bir donatım olduğunu söylemektedir. Gene bu dönemde at, eşya ulaşımı için elverişli değildi ve buna göre ıslah edilmiş cinsler de yoktu. *Carnat*'ın

---

[37] Toplum yapısındaki değişmeleri, tarım teknolojisinin değişimine bağlayan tez bizce temel kabul edilmiştir. Bkz. Mübeccel Kıray, "Toplum Yapısındaki Değişmeler", *Mimarlar Odası Seminer Tebliği*, Ankara 1969.

bildirdiğine göre, çivisiz nalla yapılan bir deney, bu nalın 30 günden fazla dayanmadığını göstermiştir.[38] Üstelik yeni zamanlara kadar nal dökümünün çok pahalı bir ameliye olduğunu da göz önüne almak gerekir.

15. yüzyıldan sonra, giderek demirhanelerin büyüdüğü, ucuz ve bol nal döküldüğü ve araba imalâtının geliştiği görülüyor. Buna paralel olarak veterinerlik, yol yapımı, paralı konaklama tesisleri gibi dallarda görülen gelişmeler atlı araba ulaşımını yaygınlaştırdı. Bununla beraber katır ikincil ulaşım ağını tamamlayan bir araç olarak kullanılmakta devam edilmiştir.

Gene 19. yüzyılda, demiryollarının kurulmaya başladığı ülkemizde, deve kervanları demiryolla bütünleşmiş ve ikincil yolların demiryoluna bağlanmasında vazgeçilmez ulaşım araçları olmuşlardır.[39] Ancak deve burada artık, kısa mesafe ulaşım aracıdır. Gerçekten deve kervanlarının uzak mesafe ulaşım aracı olmaları keyfiyeti *otarşik* tarımsal bünyeli sistemlerde görülür. Deve ile mübrem madde nakli, ancak 19. yüzyılda görüldüğü gibi kısa mesafelerde mümkün olabilmektedir.

Kapitülâsyonlar Hakkında

Osmanlı ticaretinin çöküşü bizce tarımda ve zanaatlarda yapısal değişmeler olmayışından ileri gelmektedir. Ticaretin çöküşü olayını gaflet içindeki yöneticilerin kapitülâsyonlar vermesiyle açıklamak pek doğru değildir. Bu nedenle kapitülâsyonlar üzerinde de kısaca duralım.

---

[38] Germain Carnat. *Das Hufeisen in Seiner Bedeutung für Kultur und Zivilisation,* ABC Verlag, Zürich-1953, s. 134 vd.

[39] Tekeli bu olayı "ağaç modeli" ile açıklamaktaydı. Bkz. "Osmanlı İmparatorluğunda Mekân Organizasyonunu Evrimi" Bölge Plânlama Üzerine İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayını, İstanbul 1972, s. 108 Gene Kıray-İzmir bölgesi için "deve kervanları sahipleri ile demiryolu kumpanyacıları birbirinden vazgeçmemekte idi" diyor. Bakınız, Örgütleşemeyen Kent İzmir, Sosyal Bilimler Derneği Yayını A.I, Ankara 1972, s. 14-15.

Teoriye göre; İslâm ülkesine gelen bir *harbî* (gayrimüslim ülke tebası) cezalandırılır ve malları yağmalanır. Salimen ikamet etmesi ve ticaret yapabilmesi için kendisine zaman verilmesi gerekir. İşte hükümdarın verdiği bu izin *beratı* (*ahidname*) kapitülasyondur. İslâm teorisine göre yapılan bu açıklama pratikte pek önemli görülmüyor. Unutmayalım ki, Hıristiyan Bizans ve *Mecusî* Sasanî İran'ı da bu gibi ticari kapitülasyonları benzer gerekçe ile veriyorlardı. *Ahidname* denen bu kapitülasyon beratı bir tür mütareke belgesidir. Hıristiyan hükümdarlarla yapılan barış antlaşmaları sonunda hazırlanan belgelere de *ahidname* deniyordu. Bu belgenin sonunda dostluk ve sadakat üzere ibaresi yer alırdı.[40] Kapitülasyon elde eden *harbî* tüccarlar *musta'mîn* statüsüne geçerler ve Osmanlı devletinin koruyuculuğu altında faaliyetlerini yürütürlerdi.

Kapitülasyonların veriliş nedeni geleneksel ekonomilerdeki kıtlık korkusudur. Mal olmamasındansa, dışardan getirilmesi yeğ tutulurdu. Özellikle ticaret yollarının kaymaya başladığı dönemde Osmanlılar beynelmilel ticareti yeniden bölgelerine çekmek için ticarî imtiyazlar vermek yoluna başvurdular. *Merkantilist* ekonomi şartlarına geçemeyen bir ülkede bu zorunlu ve rasyonel bir yoldu. Bilinen ilk kapitülasyon Venedik ticaretini baltalamak için Cenova'ya verilen 9 Haziran 1387 tarihli olanıdır.[41] Osmanlılar devletlerin birbirlerine kapitülâsyonlar verdiği bir ortamda meydana çıktılar. İstanbul'un fethinden sonra da İtalyan cumhuriyetleriyle ticaret antlaşmalarını yenilediler. Mamafih bu yeni antlaşmalar eski imtiyazları epey kırpıyorlardı. Mısır'ın fethinden sonra orada daha önce Memlûklardan alınan imtiyazlar bir *Katalan* papazın aracılığıyla yenilendi. Fransa bilinen ilk kapitülasyonunu, Kanunî'nin Irak seferi sırasında, sefere bizzat katılan elçisi Jean de la Foret eliyle almıştır. Ancak bu *ahidnameler*in sürekli olarak yenilenmesi gerekiyordu. Fransa ilk kez sürekli imtiyazı 1740'da elde etti. Bunu diğerleri izleyecektir. Kapitülasyonlar zamanla devamlılık kazandıkları gibi, ticaretin sınırlanması da yavaş yavaş gevşedi. Özellikle 1838 İngiltere-Osmanlı Devleti ticaret sözleşmesi

---

[40] H. İnalcık, "İmtiyazat", *EI*², vol. 3, s. 1179.

[41] Agm, s. 1182.

bu geleneğin bir devamı olup, zor bir siyasî dönemde İngiltere'ye verilen radikal bir serbesti demektir. Böylece İngiltere ve onu izleyen diğerleri uzun bir tarihî gelişim sonu devamlı ve kapsamlı bir ticarî imtiyaz elde ettiler. 8 Eylül 1914'de harbe girilince kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırıldı. Sevres Muahedesi ile yeniden getirilmek istendi ise de, 24 Temmuz 1923 Lozan Antlaşması Osmanlı kapitülasyonlarının kaldırılmasını içeriyordu. Kapitülasyonlar başlangıçta; taşıma ve satış, seyr-u sefain (deniz ulaşımı) ve ikamet için veriliyordu. Özellikle 18. yüzyılda Avusturya deniz ulaşımında kapitülasyonlar elde ederek Adriyatik ve Kuzey Afrika pazarlarını ele geçirmeye başlamıştır. İngiltere, Hollanda ve Fransa ise 16. yüzyıldan beri bu imtiyazları elde etmişlerdi.

İlâve Okumalar

Ahmet Refik (Altınay), *16. Asırda İstanbul Hayatı,* Devlet Basımevi, İstanbul 1935.

Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihî,* II. AÜDTCF Yay. Ankara 1971.

Gabriel Baer, "Osmanlı Loncalarının Yapısı", *Osmanlı Tarih Arşivi,* I/1, Ocak 1977, İstanbul, s. 7-19.

Ömer Lütfü Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı,* I/10, VI. Seri, TTK Yay. Ankara 1972.

Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire (1856-1978),* Princeton Univ. Press, Princeton 1963, s. 114-135.

S. D. Goitein, "Mediterrenean Trade in the Eleventh Century", *Studies in the Economic History of the Middle East,* Ed. M. A. Cook, Oxford Univ. Press, London 1970, s. 1-62.

Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, No: 1458, İÜEF Yay. İstanbul 1969.

Halil İnalcık, "The Otttoman Empire", *Weidenfeld and Nicholson,* London 1973, s. 140-162.

________, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *American Journal Economic History,* March 1969 XXIX/I, s. 97-140.

________, "İmtiyazat", *Encyc. of Islam,* New Edit. vol III, s. 1179-1189.

________, "İstanbul", *Encyc. of Islam,* New Edit. vol IV, s. 224-248.

Mübeccel Kıray, *Örgütleşemeyen Kent (İzmir'de İş Hayatı),* A-1, Sosyal Bilimler Derneği Yay. Ankara 1972.

R. Ekrem Koçu, "Esnaf", *İstanbul Ansiklopedisi,* XI.

Fuat Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi,* TTK Yay. Ankara 1963.

Osman Nuri Ergin, *Türkiye Şehirciliğinin Tarihi,* İÜİF İktisat ve İçtimaiyat Enst. Yay. No: 3, İstanbul 1936.

Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı,* İÜEF Yay. 1209, İstanbul 1967.

________, "Mesleki Bir Teşekkül Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* I (1971), s. 93-138.

Cengiz Orhonlu, "Köprücülük", *VII. Türk Tarih Kongresi Zabıtları,* II, TTK Yay. Ankara 1973, s. 701-708.

İlber Ortaylı, "Eski Türk Şehirlerinde Yapı İşlerinin Düzenlenmesi", *TMMOB Mimarlık Dergisi,* Sayı Temmuz 129, Ankara1974 , s. 11-16.

________, "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi" *SBF Dergisi,* XXXVIII, Sayı 1-2, Ankara 1974, s. 181-190.

________, "16. Asır Alman Seyahatnamelerine Göre Türkiye Şehir ve Köyleri", *SBF Dergisi,*. XXVII, Sayı 4, Ankara 1973, s. 135-159.

________, "Osmanlı Kadı'sının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine", *Amme İdaresi Dergisi,* Sayı 9, Ankara 1976, s. 95-107.

Franz Taeschner, "Islam Ortaçağında Futuvva", İÜİF Mem. XV, No: 1-4, Ekim 1953-Temmuz 1954, s. 1-32.

Franz Taeschner, "Akhi (Ahî)", *Encyc. of Islam,* New Edit. vol. I, s. 321-323.

İlhan Tekeli, *Bölge Planlama Üzerine* (Makaleler), S. 89-120 İTÜ Mimarlık Fakültesi Yay. İstanbul 1972.

Şerafettin Turan, "Osmanlılarda Hassa Mimarları", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi,* Sayı 1, Ankara 1963, s. 3-12.

Abraham L. Udovitch, *Partnership and Profit in Islam,* Princeton Univ Press, N. Jersey 1970.

Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyon", *Belleten,* XXXVIII/ 152, TTK Yay., Ekim 1974, Ankara s. 675-708.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Siyasal ve Toplumsal Değişme Dönemi

Siyasal ve Toplumsal Değişme Dönemi

16. yüzyıl sonunda değişen dünya şartları Tuna'dan Fırat'a, Ukrayna'dan Habeşistan'a kadar uzanan Osmanlı İmparatorluğu'nun buhranlar dönemine girişini hızlandırdı. Bununla beraber Ortaçağ imparatorluklarının halefi olan bu siyasal sistem, bünyesindeki kurumsal tutarlılık nedeniyle bu buhranlardan yıkılmayacak, hatta 18. yüzyıla kadar yeniçağ imparatorlukları arasındaki nüfuzunu sürdürebilecektir.

A. Klasik Osmanlı Düzeninin Bozulması

7 Ekim 1571'de Lepanto'daki (İnebahtı veya Naupectus) deniz mağlubiyeti Osmanlı donanmasının Akdeniz tarihinden silinmesinin başlangıcıdır. Bu tarihten sonra Akdeniz'deki Osmanlı denizciliği, Girit'i el'an ellerinde tutan Venedikliler ve diğer Katolik devletler tarafından engellenecek, bu da Mısır ve kuzey Afrika ve hatta Lübnan gibi ülkeler üzerindeki Osmanlı iktisadî ve siyasî hâkimiyetini sarsacaktır.

Yeniçağların yarattığı gümüş enflasyonu, denizaşırı ticaret gemicilik ve ateşli silahlar teknolojisindeki gelişmeler, Osmanlı toplumsal-siyasal düzenini sarsan olaylardı. Osmanlı ordusu da bu gelişmelerden etkilendi. Üstelik artan nüfusunu besleyemeyen memleket, şimdi Anadolu kıtasında başıboş gezen medreseli ve sekban, sarıca gibi asker artıklarının beslediği isyanlarla karşılaşıyordu. 17. yüzyılda Balkanlar ve Anadolu'daki karışıklıklara Lübnan Dürzîlerinin emîri Ma'anoğlu Fahreddin gibilerinin bağımsızlık amacı güden ayaklanmaları yeni felâketli boyutlar ekliyordu. Ülkede *timar* düzeni bozulmuştu. Bunun yarattığı buhranlara, Avusturya Habsburgları ve İranlılar'la süregelen sonuçsuz yıpratıcı harbler ekleniyordu. 1591'de Yemen fatihi Koca Sinan Paşa'nın ısrarıyla Avusturya'-

ya açılan ilk harbte Erdel prensi ve Eflâk-Boğdan voyvodalarının, Avusturya tarafında Osmanlı ordularına karşı savaştığı görüldü. 1596'da Eğri (Eger yahut Erlau) kalesi zabt edildi ise de harb sonuçsuz devam ediyordu. Üstelik Celâli karışıklığı ile kasılıp kavrulan ülkenin başına yeni bir dert çöktü: 1603'de İranlılar harb ilân ettiler. Bu arada Kırım hanlığına bağlı kuvvetler Erdel ve Eflâk-Boğdan'ı işgal ve talan edince, yeni Erdel Prensi Bosckay, Osmanlılarla anlaştı. Yardımcı kuvvetlerini kaybeden ve Osmanlılar kadar yorgun düşen Avusturya sulhe razı oldu ve 1606'da Zitvatorok'da akdedilen muahede ile on beş yıl süren bu yorucu harb bitirildi. Bu anlaşma ile Avusturya 200 bin kuruşluk bir tazminat veriyordu. İmparator'un *Roma Kayzeri* unvanı tanınacaktı.

16. yüzyıl Moskova Çarlığının güçlendiği; Rusya'da toprak düzeninde ve yönetimde merkeziyetçi feodalitenin kurulduğu dönemdir. Rusya, Sibirya ve Astrahan bölgesinde Çar Korkunç İvan döneminde önemli ilerlemeler gösterdi. Ondan önce 1485'de III. İvan Novgorod Cumhuriyeti'ni Moskova'ya bağlamış ve Rusya'nın kapılarını denize açmıştı. Rusya'nın 16. yüzyıldaki güçlenmesini Osmanlılar Volga-Don kanalını açarak önlemek istediler.[1] Bu proje başarılı olamadı (1569). Özellikle Rusya'nın uçlarda Kazakları kullanması ve bunları ateşli silahlarla donatması giderek Osmanlılar'ın vurucu gücü olan Kırım Hanlığını da sarsıntıya uğrattı.

Kurumların çöküntüsüne rağmen, toplumda bir reform düşüncesinin uyanmadığını görüyoruz. Daha 16. yüzyılda Gelibolulu Mustafa Ali gibileri bu sarsıntıyı görüp yazmışlar, 17. yüzyılda ise gerek müverrihler gerekse devlet adamları durumun vahametini görebilmişlerdir. Bununla beraber öneriler; "kurumların tekrar Kanunî Süleyman devrine dönülecek biçimde restore edilmesi" fikri üzerinde toplanmaktadır. Toplumdaki ve dünyadaki değişikliği yakından ve gerçek nedenleriyle teşhis edebilen ve ileriye yönelik reformlar öneren pek yoktu. Devlet adamları da aynı tutum içerisindeydiler. Kuyucu Murat Paşa

---

[1] H. İnalcık, "The Origin of the Ottoman-Russian Rivarly and the Don-Volga Canal", *Annales de L'Univ. D'Ankara*, vol. I, 1947, s. 47-110.

Celalî eşkıyasını ve şüpheli binlerce kişiyi katlederek isyan ve karışıklığı önledi. Aynı şekilde IV. Murad kanlı bir despotizmle asayişi sağladı ve terör havasıyla idare ve orduyu düzelterek Kafkasya'da Revan'ı ve Bağdat'ı İranlılardan geri aldı. 1639 Kasr-ı Şirin antlaşmasıyla İran'la harb sona erdi. Ancak bu dönem geçiciydi... Nitekim imparatorluğun kurumlarının çöküntü içinde olduğu 1640-48 arasında başlayan Girit muhasarası sırasında anlaşıldı. Osmanlı donanması çok zayıftı. Özellikle IV. Mehmed'in saltanatının ilk yıllarında otorite ayağa düştü. Devletin kaderini büyük valide Sultan Kösem'le, Valide Tarhan Sultan'ın entrikaları ve kapıkulu ordusunun hangi tarafı destekleyeceği tayin ediyordu. Bu karışıklık dönemi Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete geçmesiyle son buldu.

Köprülüler devri, kapıkulu geleneğinde önemli bir çatlak yarattı. Böylece devletin başlangıcındaki gibi bir hanedanın sadaret mevkiini işgal ettiğini göreceğiz. *Omni potens* (tam yetki ile) iktidara geçen Köprülü Mehmed Paşa; orduda, maliyede ve idarede klâsik Osmanlı devlet şemasına uygun şiddetli bir ıslahatla işe girişti. Kanlı idaresi başarıyla sonuçlandı. Ölümünde yerine oğlu Fazıl Ahmed Paşa getirildi. Köprülüler iktidarı, özellikle askerî başarılar ve dâhilî düzenin iadesi açısından bir Osmanlı restorasyonudur. Bu nedenle devlet, haricî itibarına yeniden sahip oldu. Esasen Avrupa'da düzenli ordular henüz yoktu. Fazladan otuz yıl savaşlarıyla harab olan Almanya ve Avusturya'nın üzerine yürümek için düzenine yeniden kavuşan Osmanlı ordusu için olağanüstü bir olay sayılmasa gerektir. Avusturya harbi Erdel Prensi Tököly İmre'nin hukukunu Habsburglara karşı korumak gerekçesiyle başladı. Bununla beraber gerek strateji hatası, gerekse Polonya, Alman prenslikleri ve Avusturya ordularının birleşmesi, başarıyla sonuçlanması mümkün olan İkinci Viyana kuşatmasının felâketle bitimine sebep oldu. Önemli bir neden de, iaşe ve ikmal merkezlerinin Viyana'ya uzaklığı ve merkantil ekonomiye geçemeyen Avusturya'da yol gibi ulaşım imkânlarının geriliği idi. 1684'de papalık *mukaddes liga*yı teşkil etti. 1686'da Rusya da bu *liga*ya katıldı. Kahlenberg, Mohaç, Zenta gibi bir seri muharebelerle Osmanlı orduları Tuna ötesine püskürtüldü. Venedik Mora'yı, Ruslar Azak kalesini ele geçirdiler. Bununla birlikte sadarete

geçirilen Köprülü Fazıl Mustafa Paşa ve Kırım Hanı Selim Giray'ın yönetim ve komutasıyla Belgrad 1690'da geri alındı. Batıda XIV. Louis'nin saldırgan politikası Habsburgları barışa zorladı. 1699 Karlofça Antlaşmasıyla Macaristan ve Erdel elden çıktı. Bu olayla Osmanlı İmparatorluğu artık Avrupa devletleri karşısında eski nüfuz'unu kaybetti ve askerî gerileme dönemine girdi. 18. yüzyıl; Avrupa'da orduların, maliyenin ve idarenin modernleştiği, merkeziyetçi idarenin güçlendiği dönemdir. Bu gelişme karşısında şaşkına dönen ve kurumlarını gereğince ıslah edemeyen Osmanlı Devleti'nin yaşama şansı muhakkak ki, veraset harbleri ve Fransız İhtilâlinin yarattığı sonuçlara bağlı olmuştur. Böylece Osmanlı İmparatorluğu siyasal ve askersel gerilemesine rağmen, 19. yüzyılda başlayan modernleşmeye kadar klâsik düzeni ile ayakta kalabilmiştir.

18. yüzyıl, Osmanlı ülkesinde geri kalmışlığın bilincine varıldığı dönemdir. Avrupa savaş tekniği kadar sanayinin üstünlüğü de anlaşılmış ve bir ıslahat eğilimi uyanmıştır. 18. yüzyıl bütün bunların dışında Avusturya ve Rusya'nın güçlendiği ve Akdeniz ve Balkanlar bölgesinde aktif bir savaş ve iktisadî yayılma politikası izlemeye başladıkları dönemdir. Daha 1711'de Prut'da yenilgiye uğratılan Büyük Petro'nun orduları, Çariçe Anna devrinde Avusturya ile birleşerek Azak kalesini zaptettiler ve Kırım içlerine kadar girdiler. Avusturya ve Rusya ordularının Balkanlardaki ilerleyişi zorla püskürtülebildi ve 1739'da Fransa'nın aracılığıyla Belgrad Antlaşması yapıldı. Buna göre Avusturya'nın Balkanlar'da ticaret serbestisi ve ulaşım güvenliği garanti edilmiş oldu. Rusya Çarı protokolde Osmanlı Padişahına eşit oluyordu ve Azak kalesi Rusya'ya bırakıldı. Rusya'nın Balkanlar'a inişi 18. yüzyılın ikinci yarısına rastlar. Çariçe II. Katerina devrinde, General Suvorof komutasındaki kuvvetler Tuna'yı aştılar (1770) ve Rus donanması Çeşme'ye kadar inerek Osmanlı donanmasını yaktı. Uzun süren harbin sonunda yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) Rusya'nın büyük devletler arasında yer aldığının bir belgesiydi. Her yerde konsolosluklar kurabilecek, Osmanlı topraklarında *seyrüsefaîn* güvenliğine sahip olacaktı. Osmanlılar Kuzey Kafkasya ve Kırım'dan çekiliyordu. Padişahın Rusya

Müslümanları üzerindeki ruhanî yetkisine karşılık (halife olarak), Rusya da Osmanlı Ortodokslarının hamisi olarak tanındı. 1774 olayı, Osmanlı gerilemesinde hızlandırıcı bir nokta olarak sayılır ve Rusya Çarlığının Doğu'daki emperyalist politikasında ilk başarılı ve önemli adımıdır. Avusturya ve Rusya'nın bu ilerleyişine karşılık Osmanlılar Fransa ile olan ittifakı kuvvetlendirdiler. Ordudaki ıslahat ve batı kültürüne açılma Fransa'nın önderliğinde oluyordu ve Fransa Doğu Akdeniz ticaretine en imtiyazlı devlet olarak girmekteydi. Fransa 18. yüzyıldaki bu imtiyazlı durumunu 19. yüzyılda İngiltere'ye kaptıracaktır.

Osmanlı imparatorluk sistemi tam bir çöküntünün içinde idi. Bu çöküntüden ancak köklü ıslahat hareketleri ile kurtulunabileceği anlaşılmıştır. 1787'de III. Mustafa devrinde başlayan Rusya harbi, müttefik Avusturya ve Rusya'nın başarılarıyla sürdü. Ruslar Kuzey Karadeniz sahillerine hâkim oldular. Avusturya Tuna'yı geçti. Ne var ki, Lehistan'da ihtilal çıkması, İsveç'in Rusya'ya harb ilânı bu istilayı durdurdu. Avusturyalılarla Ziştovi (1791), Rusya ile Yaş (1792) antlaşmaları imzalanarak toprak kaybı önlendi. Osmanlı Devleti'ni bu sefer de büyük Fransız Devrimi kurtarmış, Avrupa monarşileri doğu'daki girişimlerinden bu tehlike dolayısıyla vazgeçmişlerdir.

III. Selim ordu'yu yeniden kurmak; maliyeyi ise mukataaları devletin eline alıp, adeta Kardinal Richelieu devri Fransız malî reformunu izleyerek düzenlemek istiyordu. Bu girişiminde başarılı olamadı. Yeniçeriliğin kaldırılması ki büyük Petro devri reformlarının taklidi gibi görünüyor, haleflerinden II. Mahmud devrinde başarılabildi. Malî ıslahat ise Osmanlı devri boyunca başarıyla tamamlanamadı. 18. yüzyılın değişen dünyası içinde Osmanlı Devleti de toplumsal, siyasal değişmeler geçiriyor ve yeni ortaya çıkan güçlerin sömürü alanına giriyordu. Daha 1798'de Napoleon Bonaparte'ın Mısır'ı işgaliyle *Şark Meselesi* fiilen başlamış oldu.

18. yüzyıl Türkiyesi'ndeki bu önemli değişmeyi henüz bütün boyutlarıyla kavrayabildiğimiz söylenemez. 18. yüzyıl; Türkiye kadar, tüm Akdeniz dünyasındaki çöküntünün de il-

ginç boyutlara ulaştığı ve yeni bir çağın açıldığı zaman kesitidir.

17. yüzyılda Akdenizliler, ortaçağlar boyu devam eden ticari üstünlüklerinin ve egemenliklerinin yıkıldığını gördüler. Bu denizi doldurmaya başlayan İngiliz ve Hollanda gemileri hem yeni tür bir ulaşımı, hem de değişik temellere dayanan bir ticareti temsil ediyordu. İtalyan denizciliğinin 16. yüzyıl sonuna kadar sürdürdüğü taşıma tekniği ve ticarî emtia kompozisyonu; bu yüzyılın sonunda daha gelişmiş bir tekniğe dayanan Atlantik gemiciliği ve mübrem mallara dayanan ticaret karşısında geriledi. Kuzey Avrupa tüccarları daha bilgili ve gelişkin bir ticarî organizasyon kurdular. Hiç bir zaman ticarî olmayan, askerî nitelikteki İspanyol donanması 16. yüzyıl sonunda deniz üstünlüğünü kaybetmeye başladı ve yerini İngiltere'ye bırakmak zorunda kaldı.

Fransa 17. yüzyılda Başbakan Kardinal Richelieu döneminde başarılan denizcilik ve gemicilik reformları sayesinde Doğu Akdeniz pazarlarında tutunabildi. Kısacası 17. ve 18. yüzyıllar Akdeniz'in eski sahipleri olan; Venedik, Cenova, Dubrovnik, İspanya ve Osmanlı İmparatorluğu gibi güçlerin silindiği ve yerlerini Atlantik denizcilerine terk ettikleri devirdir. Ancak tarımsal-sınaî yapıları değişen ve güçlenen iki devlet; Avusturya ve Rusya da 18. yüzyılda Akdeniz ekonomik ilişkileri içine sızdılar. Bu olay, özellikle Osmanlı toplumsal-ekonomik bünyesindeki etkileri yönünden çok önemlidir.

18. yüzyıl başlarından itibaren Orta Avrupa imparatorluğu haline gelen Avusturya'nın ekonomik yapısında önemli değişmeler ortaya çıktı. Daha başka bir deyişle, o zamana kadar merkantilist politikanın şartlarını gerçekleştiremeyen Avusturya, şimdi bu sistemi uygulayabilme durumuna geçmişti. Bunun nedenlerini Avusturya'nın gelişmekte olan batı Avrupa ile bütünleşmesinde ve özellikle tarımsal devrimin gerçekleşmesinde aramak lazımdır. Şimdi Avusturya; Macaristan ve Adriyatik kıyılarındaki egemenliği ile belirgin bir ekonomik fazla elde etme imkânına da sahip olmuştu.

18. yüzyılda Avusturya'da karayollarının, nehir ve giderek deniz taşımacılığının geliştiği gözleniyor. Oysa 1683 Viyana

bozgununun önemli bir nedeni de, Türkler'in Avusturya'nın ilkel yolları dolayısıyla iaşe ve ikmal işlerinde karşılaştıkları zorluktu. 18. yüzyıl sonuna kadar Avusturya manifaktür sistemini gerçekleştirmekte başarısızlıklara uğramıştı. Bu başarısızlığı bazı tarihçilerin yaptığı gibi Türk harblerine bağlayarak[2] açıklamak doğru değildir. Bunun nedeni, batı Avrupa'nın ekonomik ve teknolojik yayılma gücünün 18. yüzyılda henüz Tuna bölgesine ulaşamamasından ileri geliyor. Çünkü 18. yüzyıl Avusturya manifaktürü, teknolojisi ve ulaşım ağı Hollandalı, Fransız ve kuzey Almanyalı girişimciler tarafından gerçekleştirilmiş ve yukarıda belirtildiği gibi ekonomik alt yapı, batı Avrupa sisteminin bir uzantısı olarak ve onun temsilcileri tarafından kurulmaya başlamıştır.

Avusturya manifaktürünün ihtiyaç duyduğu hammaddelerin kaynağı ve mamulâtını satacağı pazar, ilk elde Osmanlı ülkesinin belli merkezleri olacaktır. 18. yüzyıla kadar tıpkı Osmanlı ülkesi gibi, batı manifaktürünün ürünleri için pazar görevi gören Avusturya, bu yüzyılda tarım teknolojisini değiştirdi. Tarımdaki fazla manifaktüre yöneldi. Güney Avusturya (Karintiya, İştirya) bölgesinde maden üretimi arttı. Bu atılım sonucu gelişen ticaret, yol sisteminin de mükemmelleşmesine neden oldu. Bunun dışında Tuna Nehri, Avusturya'nın Balkan ticaretinde kullanacağı başlıca güzergâh haline geldi. 18. yüzyıl, Avusturya nehir gemiciliğinin, sivil ve askerî alanda önemli aşamalar kaydettiği dönemdir.

Yasaklamalara rağmen Osmanlı ülkesi ile Avusturya arasındaki kaçak ticaret karada gelişiyordu. Bütün bu ticareti yürütenler daha çok, Hırvat, Sırb ve Yunan asıllı Osmanlı tebaasından tüccarlardı. Avusturya'dan Osmanlı ülkesine giren maddeleri ele almadan önce şunu belirtmek gerekir. Avusturya manifaktürünün bu yüzyıldaki büyük başarısı daha çok, porselen, çini, kumaş üzerinedir. Pancardan şeker elde edilip bunun bir ihraç maddesi haline gelmesi daha sonraları gerçekleşecek-

---

[2] F. Tremel, *Wirtschafts und Sozialgeshichte Österreichs*, Garz, 1969, s. 263 vd. Avusturya merkantilizmi hakkında bilgi vermekle beraber, bu yanlış kanaati de tekrarlamıştır.

tir. Avusturya bu dönemde Bohemya'daki porselen sanayiini geliştirerek Venedik rekabetini yendi ve Bohemya porselenlerinin başlıca alıcılarından biri Türkiye oldu.

18. yüzyılda Macaristan, Avusturya'nın tahıl ve hayvan temin ettiği zengin bir kaynaktı. Fazladan Maria Theresia ülkeyi Alman kolonizatörlerle de iskân etmiş ve bu olay ülkenin başına II. Dünya Savaşı sonuna kadar sürecek bir Alman azınlığı sorununu çıkarmıştı. Avusturya'nın Balkanlardan çekmek zorunda olduğu hammaddeler, tütün, pamuk, tiftik, yün, deri ve keçedir. Özellikle keçe ve aba ihtiyacı Bulgaristan bölgesinden elde ediliyordu. Bu nedenle Bulgaristan esnafı bu alanda üretimi arttırmış ve klâsik esnaf teşkilatı daha 19. yüzyıl başında (özellikle abacılar) çöküntüye uğrayıp aralarında sermayedar bir zümre gelişmeye başlamıştı.[3] Gene tütün ve pamuk ihtiyacı, Rumeli ve batı Anadolu'nun bazı bölgelerinde, *monokültürel* tarımın ortaya çıkmasına ve bundan zenginleşip güçlenen bir toprak lordları sınıfının otoritelerini arttırmasına neden olmuştur. Ancak tarımın bu bölgelerdeki niteliksel değişimini saptayabilmemize rağmen, niceliksel göstergelere henüz sahip değiliz.

Buna karşılık Avusturya'nın porselen, dokuma mamulleri, demir, gemi kerestesi (daha çok İtalya ve Tuna ülkelerine) mobilya ve benzeri lüks kullanım maddeleri sevk ettiğini belirtmiştik. Avusturya bu dönemde Türkiye'den daha çok mum almakta idi. Gene Doğu-Batı ticaretinde Avusturya'nın eski İtalyan şehirlerininkine benzer bir aracılık rolünü çok daha geniş çapta organize ettiğini görüyoruz.

Burada akla şu soru gelecektir. Avusturya ticaretini niçin Balkanlar ve Doğu Akdeniz'e yöneltmektedir? Bunun cevabı, 18. yüzyıldaki Akdeniz güçler dengesinde aranmalıdır. Avusturya bu dönemde gemiciliği ve ticarî organizasyonu bakımından, Atlantik ülkeleri gibi Okyanus aşırı faaliyetlere girişecek

---

[3] N. Todorov, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilâtında Karakter Değişmeleri", *İÜİF Mecmuası*, XXVII/1-2, İstanbul 1968, s. 1-36'daki makale bu olayın nitelik ve sonuçlarını abartmakla birlikte gerekli bilgiyi vermektedir.

durumda değildi. İngiltere, Hollanda ve Fransa 18. yüzyılda faaliyetlerini daha çok Atlantik aşırı bölgelerde yoğunlaştırmışlardı. Bir başka deyişle, hammadde kaynağı ve mamûl madde pazarı bütün dünya olmuştu. Nitekim Fransa, dış ticaretinin yarısını 16. yüzyılda Akdeniz limanlarıyla yapıyorken, 1780'lerde bu oran 1/20'ye düştü. Gene kolonyal bir imparatorluk olan İngiltere, 17. yüzyılda dış ticaretinin 1/10'unu Akdeniz'de yaparken, bu oran 1770'lerde 1/100'e düştü.[4] Bu, sadece dış ticaret hacminin büyümesi ile ilgili bir nispet değişimi değildir. Atlantik ülkeleri Akdeniz'deki faaliyetlerini bir süre için tatil ediyorlardı. (Bu durum 19. yüzyılda yeniden değişecektir.) Şimdi ise meydana gelen boşluğu Avusturya dolduruyordu. Çünkü Avusturya Okyanus aşırı faaliyetlerde pek beceriksizdi. Nitekim İmparator VI. Karl'ın 1719'da kurduğu Kaiserliche Privat Orient Kompanie kısa zamanda iflas etmiş, 1722'de kurulan Ost Indische Kompagnie de Hindistan'da Bengal'e kadar uzanmış ise de Hollanda rekabetine dayanamayarak uzak denizlerdeki faaliyetini tatil etmişti. Bunun üzerine 1719'dan itibaren Fiume ve Trieste limanları ıslah edilerek trafiğe açıldı ve Avusturya ticareti Akdeniz'de yoğunlaşmaya başladı.

Avusturya Akdeniz ticaretini, İngiltere ve Hollanda'nın uzak denizlerde uyguladığı bir sistemi izleyerek organize etmiştir. Bu da, Akdeniz'deki seyrüsefaînin güvenlik altına alınmasıyla mümkün olabilecekti. 16-18. yüzyılda korsanlık devletlerin yarı resmi bir deniz gücü ve deniz politikasıydı. Avusturya hem deniz ticareti faaliyetini, hem de kaçak ticaretini güven altına alabilmek için seyrüsefaîn anlaşmaları elde etmek yönüne gitmiştir. 1699 Karlofça ve 1789 Pasarofça antlaşmalarından sonra bu gibi ahidnameleri devamlı olarak elde etmiştir. Örneğin, 1727 Osmanlı-Avusturya seyrüsefaîn sözleşmesi bunlardan biridir. Bu sözleşmelerde ticaret serbestîsi ve kuralları

---

[4] Ralph Davis, "English Imqorts from the Middle East 1580-1780", *Studies in the Economic History of the Middle East,* Ed. By Cook, London Oxford Univ. Press 1970, s.205.

zikredilmediği, sadece seyrüsefaîn güvenliği konu edildiği halde, kaçak ticaret için uygun zemin hazırlanmaktadır.[5]

Temelde bu Avusturya-Osmanlı ilişkilerine özgü bir durum değildi. Aynı tip seyrüsefaîn sözleşmelerini İngiltere ve Hollanda, İspanya ile yapıyor ve İspanya'nın Amerikan sömürgelerinde rahatça kaçak ticaret yapıp, İspanya'nın ticaret ve sömürge gelirlerini baltalıyorlardı.[6] Avusturya da bu yolla Doğu Akdeniz ve fakat daha çok kuzey Afrika limanlarıyla ilişki kurmaktadır. Böylece Avusturya karadan ve nehirden Balkanlar'a uzanırken, Akdeniz'de eski güçler dengesini değiştiren yeni iktisadî bir öge haline gelmiştir.

Bu dönemde Osmanlı-Rus iktisadî ilişkilerine gelince; Büyük Petro döneminde modernleşme ve merkezîleşme sürecine giren Rus monarşisi, 18. yüzyıl sonunda Avusturya ölçüsünde olmasa bile, özellikle Osmanlı Karadeniz'i ve Ege kıyılarını içine alan bir ticari ağı kurabilmiştir. 18. yüzyıl Rusya'da yavaş gelişen bir manifaktürün çağıdır. Bu ise 19. yüzyılda gelişmekte olan kapitalist bir Rusya'yı yaratacaktır.

Büyük Petro Rusyası'na baktığımızda, maliyenin merkezîleştiğini, ziraatte bazı reformlara girişildiğini, gelirlerin arttırıldığını, madencilik ve manifaktürde önemli atılımlar gerçekleştirildiğini görüyoruz. Çar bütün bunları yaparken bir burjuvazi yaratmayı da ihmal etmemiştir.

Urallar'da maden ocakları açılıp, demirhaneler kurulmuştu. Ordunun ihtiyacına yönelik manifaktür kurulurken, gümrük duvarları da çekilmişti. 1729 ve 1762 arasında manifaktür sayısı (tekstil, demir döküm, dericilik alanında) 26'dan 335'e yükselmiştir. Genellikle bu alanda devlet tekeli yanında özel imtiyazlar, feodal sistemin kurallarına uygun olarak veriliyordu. Örneğin ünlü manifaktür sahibi Şuvalof'a 1760'larda 30 bin işçi toprak serfi statüsünde verildi.

---

[5] İlber Ortaylı, "1727 Osmanlı Avusturya Seyrüsefain Sözleşmesi", *SBF Dergisi*, XXVIII/3-4, Ankara 1975, s. 97-110.

[6] Bu kaçak ticaret mekanizmasının Amerika kıtasındaki durumu için bkz. Henri See, *Modern Kapitalizmin Oluşumu*, çev. Selahattin Özmen, İstanbul 1972, s.56 vd.

Nehir ulaşımı geliştirildiği gibi, patates gibi kültür bitkileri ekimine geçilmekteydi. Dönem içinde Alman çiftçilerin tarımı modernleştireceği düşüncesiyle, Rusya'nın her yerinde Alman ziraî kolonileri meydana getirildi. Gerçi, Rusya 18. yüzyılda topraklarının ve nüfusunun genişliği ölçüsünde tarımsal ve endüstriyel bir atılım yapamamıştır ama ordu ve maliye düzenlenmiş, ülkenin Karadeniz ve Akdeniz'e uzanması mümkün olmuştur. Donanmadaki reformlar teknik kadroların yetersizliği nedeniyle istenen ölçüye ulaşamamıştı. Çeşme önlerinde Osmanlı donanmasını yakan Rus donanmasının büyük amirali Orlov, bu görevinde göstermelikti. Asıl donanma komutanı ise İngiliz Elphinston'du ve mürettebatın çoğu Alman ve Danimarkalı idi.

Fakat Rusya'nın Karadeniz ticaretindeki rolü artıyordu. Hele Kırım'ın (1774–83) de Rusya'ya ilhakı ile İstanbul'un tahıl ve yiyecek ihtiyacının kısmen karşılandığı bu yerle ticaret devam ediyordu. Buna karşılık Rusya'ya narenciye vs. gibi ürün yanında, kaçak maddeler taşınıyordu. Bu taşımacılığı yapan Osmanlı tebaası Rum armatörler dönem içinde hayli zenginleşti. Alexander İpsilanti (sonradan Yunan ayaklanmasını yönetenlerden biri) bile bunlardan biri idi ve olay, azınlıklar arasında bir burjuvalaşmanın başlangıcı sayılabilirdi.

B. 18. Yüzyıl Türkiye'sinde Siyasal ve Sosyal Değişme

Akdeniz dünyasındaki güçler dengesinin değişimi ve yeni ögelerin bu dünyaya girişi, Türkiye'nin tarım bünyesindeki sömürüyü arttırmış, dış ticarî ilişkilerin yoğunlaşmasıyla da yeni güç grupları ortaya çıkmıştır. Bu bunalım döneminde Türkiye tarım ve zanaatlarında altyapısal (teknik anlamda) bir değişme görülmüyor. Ancak toprakta temerküz dış ticaretle bütünleşmektedir. Bu, Türkiye tarihinde yeni ve yavaş bir gelişmenin başlangıcıdır.

Akdeniz ticaretindeki yeni güçler, Osmanlı ülkesinde dış ticarete yönelik faaliyetleri de yoğunlaştırmış, dolayısıyla birtakım maddelerin ihracında artış meydana geldiği gibi, Avustur-

ya-Rusya ticaretiyle bütünleşen bölgelerde tarımsal yapıda da değişmeler meydana gelmeye başlamıştır. Bu süreç 19. yüzyılda belirgin olarak ortaya çıkacaktır. Özellikle tütün, pamuk, tiftik vs. gibi maddelerin dış pazarlarca talep edilmesi, tarım ve hayvancılıkta da Avrupa taleplerine yönelen bir üretimi yaratmıştır. 18. yüzyıl tarımında beliren tipik ünite *çiftlik*tir. Çiftliklerin dış pazarlara yönelik bölgelerde çoğalması, Avrupa ekonomisinin taleplerine yönelik bir monokültürel tarımın ortaya çıkması demektir. Böylece bu monokültürel tarımın girişi bir mahallî toprak lordları zümresinin ortaya çıkışı ile de paralel gitmektedir.

Bu çiftliklerde ortakçılık göze çarpıyor.[7] Zaten Osmanlı maliyesi mukataa ve iltizam sistemine geçtiğinden bu olay *timar* rejimini de hızla tasfiye etmektedir. Balkanlarda *baştina* denen çiftlikler, esasen *Celâli kaçgunu*ndan beri (köylülerin arazilerini terketmesi ve bu terk edilen araziye *âyan, eşraf, timarlı, kapıkulu, voyvoda* gibilerinin el koyup ekmesi veya sürülerine otlak yapmasından dolayı) yaygınlaşmaya başlamıştır. Bulgaristan'da çiftlikler 200-250 hektar arasındadır. Teselya ve Makedonya'da çiftliklerin büyüklüğü daha fazla idi. Ülkenin her yanında Müslümanlar kadar, *timar* rejiminde rastlandığı gibi gayrimüslim yerli çiftlik sahipleri de görülmektedir. Bunların üretimi yakın pazara yöneliktir. Esasen aralarından en güçlü mahallî lordların çıktığı bölgelere bakarsanız, bu bölgelerin Batı pazarları ile en yoğun ticaret yapan bölgeler olduğunu görürsünüz. Bu güçlü lordlar, bölgelerinin hâkimi, yöneticisi, malî otoritesi, hatta eşkıyaya karşı koruyucusu idiler. Bu ailelerin bazılarının isimlerine ve bulundukları bölgelere baktığımızda, dışa yönelik bir tarımsal yapı değişikliğinin bu güçlenmede başat rolü oynadığını görüyoruz.

Örneğin; Ege'de Karaosmanoğulları, Trabzon yöresinde Tuzcuoğulları, Yozgat'ta Çapanoğulları, 17. yüzyıldan beri Kilis'te Canbolatoğulları, Suriye'de Şahabîler ve Hazımîler, Musul'da Kotalhalilzadeler, Bulgaristan'da

[7] Halil İnalcık, "Çiftlik", *Encyclopeadia of Islam*, II, s. 32-3.

Pazvandoğulları, Arnavutluk'da İşkodralı Mustafa Paşa hanedanı ve ünlü Tepedelenliler...

Âyanlık, özellikle mukataa sistemi sonucu ortaya çıkan mültezimlerin vergi topladıkları topraklarda fiilî hâkimiyetlerini kurmaları ve giderek idarî görevleri de yükümlenmeleriyle güç kazandı. 18. yüzyılda bu kurum devlet tarafından daha yetkili olarak tanındı. Madencilik ve sanayide gelişme sağlayacak bir atılım yoktu. Bu zümre onun için toprağı kontrol etmiştir.

Özellikle şehir ve vilâyet âyanı unvanını alıp toprak gaspında bulunmak ve bölgeyi yönetmek mümkündür. Bu unvan için bazı yerel ailelerin birbirleriyle çatıştıkları ve âyanlık statüsünü elde ederek soygunu arttırdıkları görülüyor.[8]

Bu sıralarda literatürde yaygınlaşmış olan bir yanlış görüşe burada değinmek zorundayım. Gûya bu yeni *âyan*lar bir feodalleşmenin nedenidir ve merkezî devlete karşı bir başkaldırı ile mahallî halkın temsilciliğini ele geçiriyorlar ve merkeziyetçi Asya devleti de böylece çökmüş oluyor. Bu görüş şunun için hatalıdır; evvelâ 15. ve 16. yüzyılda bile bir koordinatör olan beylerbeyi ve sancakbeyini, daha küçük alt birimlerde voyvoda, *âyan*, kadı naibi, subaşı gibi mahallî nüfuz sahipleri temsil etmişlerdi. Bu grupların nüfuzu her zaman artmıştır. Her monarşide görülen kapıkulu tipindeki uygulamalar, feodal devletin tarihinde kısa dönemlere özgüdür. Nitekim Osmanlı Devleti'nin de ilk iki asrı yerli hanedanların devlet bürokrasisinde egemen olduğu dönem olduğu gibi, 17. yüzyıldan itibaren lord bürokraside gene bir Türkleşme, daha doğrusu yerlileşme başlamaktadır. Mamafih temelde yerli aristokrasi her zaman için taşranın hâkimi olmuştur. Demek ki, böyle bir *âyanlaşma* ve feodalleşme süreci gibi bir olay 18. yüzyıla özgü değildir. Bu ortaya yeni çıkmış gibi görünen zümrenin eskiden beri mevcut olduğunu belirttik. Ahali ile bürokrat lordlar arasında aracılık yapan *âyan* zümresi başlangıçtan beri vardır. Hatta bunlara sadece Osmanlılar'da değil, 15. yüzyılda Akkoyunlular, sonra Safeviler'de de rastlanıyor (bunlara *Gomaştegân, Kethoda-*

---

[8] Yücel Özkaya, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Ayanlık İddiaları", *DTCF Dergisi*, XXIV/3-4, s. 195-231.

yan, Kalenteran deniyordu).[9] Bu gibi mahallî *âyan*, voyvoda, subaşı vs.nin güçlenmesi, yukarıda belirttiğimiz tarımsal strüktür değişikliğine bağlıdır. Esasen bu değişme, sosyal-ekonomik yapının tüm kilit noktalarında ve günlük hayatın kendinde de gözleniyor. Bu değişmeyi 18. yüzyıl boyu bir geçiş döneminin bunalımı ortaya çıkarmıştır. Bu bunalımın varlığı; merkezî devletin (geleneksel anlamda) bir dönem boyu olağanın dışında sarsıntıya uğraması, ülkede hayat standartlarının değişmesi ve Osmanlı devlet sisteminin çevre sistemlerdeki teknolojik değişimin sonuçlarından etkilenmesi şeklinde gözlemleniyor. Osmanlı sistemi 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılda çevre dünyanın şartlarına kısmen ayak uydurarak bu bunalımdan çıkacaktır. Bu bunalımın tezahür şekillerini gözden geçirmeden önce, güçlenen toprak zümresinin genel niteliklerini görelim.

Aslolan şimdi tarımsal fazlayı kontrol edebilen bu *âyan*ların emirlerinde birer küçük ordu ve palanga gibi savunma sistemleriyle yerel otoritelerini arttırmalarıdır. O kadar ki, yeniçeriliğin kaldırıldığı, merkezî hükümet teşkilâtının yıkıntıya uğrayıp yeniden kurulduğu 19. yüzyıl başında, bir buhran ve bu buhranın yarattığı otorite boşluğu (ki aynı zamanda hizmet boşluğu demektir) ortaya çıktı. *Âyan*lar ise, ticaret, tarım, asayiş ve savunmada bu boşluğu doldurdular. 18. yüzyılda *âyan*ların yönetimindeki bazı şehirler ve iskelelerde kısmî bir ticarî inkişaf ve gelişme bile göze çarptı. Örneğin Yanya ve çevresinde Tepedelenli Ali Paşa döneminde böyle bir durum gözlendi. Gene Konya'da ve Yozgat'ta da Çapanoğulları devrinde huzur ve gelişme sağlanabildi.

Eyaletlerdeki idarî boşluğu bu mahallî lordlar, mütesellim unvanı ile doldurdu. Bu, bir tür valilik, komutanlık ve malî otoritenin bir kişide birleşmesidir. Mütesellim görevini ekseriya paşa ve vezir rütbesiyle yerine getiriyordu. Eğer Türkiye'de bu gibi gelişmeler gerçek bir tarımsal ve sınaî zenginleşme sonucu ortaya çıksa idi, merkezin görevlerini böyle bir kişi veya hanedan değil, zenginleşen toprak sahiplerinin tümü ve şehirlerin

[9] H. Busset, *Urkunden zur Islamischen Kanzleiwesen*, Urkunde 2, Uzun Hasan Beratı, s. 20, Urkunde 1, Karakoyunlu Cihan Şah Beratı, Tafel 1.

zenginleşen tüccarları ele geçirirdi ve bu bir mahallî demokrasi ve otonom (özerk) şehir yönetiminin başlangıcını teşkil eden bir olay olurdu. Oysa bu aslen güçsüz olan derebeyleri, sonradan merkezî hükümetin tepkisine karşı koyamamıştır. Bir müddet sonra tarımsal gelirin kontrolü yavaş yavaş merkeze kaymaya başlamıştır. Daha II. Mahmud döneminde merkezî otorite tesis edildikten sonra, bu mahallî lordlar birer birer ortadan kaldırılmaya başlandı ve Tanzimat merkeziyetçilik olayını daha da hızlandırdı.

Diğer yandan *âyan*, eşraf gibi zenginleşen mahallî lordlar bir süre sonra şehirlerde arazi gelirleriyle yaşayan bir *absentee londlord* zümresinin de büyümesine neden olacaktır. Toprak hızla mülk haline gelmektedir. Tanzimat'tan sonraki arazi düzenlemeleri bu fiilî durumu kanunîleştirmekten başka bir niteliğe sahip değildir. Bununla beraber ülkenin henüz tarımsal teknolojik devrimi başaramadığı ve otarşik ekonomi düzeyinden çıkamadığı göz önüne alınarak değişme fazla abartılmamalıdır. 16. yüzyıl seyyahı Dernschwam gibi, 19. yüzyıl başında gelen Moltke de, düven ve saban gibi aletleri tanımıyor bile... Avrupalılar için bu ilkel teknoloji meçhuldü. Moltke; "Ekilmeyen, boş bırakılan tarlaların ülkenin her tarafında yer aldığını" buruk bir şekilde alaya alarak anlatır. Herşeyden evvel toprak gaspı ve asayişsizlik, mevcut tarım düzenini baltaladığından, köyler terkedilmekte, bu da zanaatlar kadar beslenme normlarında bile bir gerilemeye neden olmaktaydı. 18. yüzyıl, sefaletle birlikte yönetici elitin gösterişçi tüketim eğilimlerinin de arttığı tipik bir bunalım çağıdır. Bu çağı Avrupa daha başka dünya şartlarında 3-4 asır önce yaşamış, orta Avrupa ülkeleri ise aynı bunalımı kesin bir sosyal değişime ulaşamadan atlatmışlardır.

Ülke kentlerinde azınlıklar arasında da yeni malî güç grupları ortaya çıkıyor (Örneğin Suriye'de Musevî Farhî ailesi iltizam ve malî işleri de elde edip güçlenirken, Musevî Picciotto ailesi Haleb ve diğer kentlerdeki yabancı konsolosluk görevle-

rini ele geçirmişlerdi).[10] Fenerli Rumlar Karadeniz ticaretinde armatörlük işleriyle zenginleşmişlerdir. Hatta bunlardan İpsilanti ailesi zamanla Yunan bağımsızlık hareketini destekleyecektir. Balkanlar'da bu tip dışa dönük toprak ağaları ve tüccarlar, dış kışkırtmalara açık olduklarından yerel isyanları körüklemeye başlayacaklardır.

Özellikle Karadeniz'den yoğun bir bekâr erkek göçü başlar. Sadece İstanbul'a değil, Karadeniz Rus limanlarına da göçerler. Liman ameleleri veya fırıncı Karadenizliler bu dönemden itibaren güney Rusya hayatının tipik unsuru olmuştur. (Aynı şey İran için de söz konusu idi. 19. yüzyılda Petersburg'daki İran konsolosu 200.000 İranlının Rusya'da mevsimlik işçi olarak çalıştığını bildiriyordu).

Kentlerin yapısı değişmeye başlamıştır. İstanbul'da Kasımpaşa, Eyüp, Üsküdar gibi yerlerde bir tür gecekondulaşma, iç göç dolayısıyla işsiz ve serseri kalabalıkların artışı gözlemleniyor. Bunlar şehirdeki her karışıklık ve ayaklanmanın gönüllü üyesidir. Esasen büyüyen kentteki sıkıntılar, harap olan taşrada da sürürken, yönetici sınıfın artan tüketimi bu ayaklanmaların başlıca sebeplerindendir. 16. yüzyılın Osmanlı yöneticisi aslında mütevazı bir hayat yaşardı. Bu yaşam tarzı şimdi büyük ölçüde değişmektedir.

Feodalitenin çözülmesi sırasında lord bürokrasinin tüketim eğiliminin artması, askerî harcamaların büyümesi (merkezîleşme eğilimi nedeniyle) salt bizim ülkemizin tarihinde görülmez. Avrupa bu süreci çok erken geçirmiş, Orta Avrupa monarşileri ise bu nedenle doğan bunalımlar esnasında Türk istilâsına uğramışlardı. Bu ortaya çıkan akültürasyon süreci, (dış sistemlerin etkisiyle) yönetici elit de kontrol ettiği gelirin ötesinde bir masrafa, ordu ve bürokraside ise dış sistemin etkilediği modernleşme denemelerinin yarattığı harcamalara neden olmuştur. Dönem içinde kasırlar, yeni camiler, sayfiyede yalılar birbiri

[10] Moshe Maoz, "Jewish Communities of Palestine and Syria in the Middle of 19th Century", *Studies On Palestine During the Ottoman Period*, The Hebrew Univ. Press, Jerusalem 1975, s. 143-45.

üstüne yapılıyor, Anadolu *âyan*ları yaptırdıkları konaklarda bile yeni bir barok uygulamayı getiriyorlardı.

Devlet ve edebiyat dilinde Türkçeleşme, yaşam biçiminde değişmeler yanında, başarısız manifaktür girişimleri de görülüyor (çini, halı, kumaş alanında). Ancak tarımsal fazlanın büyümediği ülkede bunlar yüzeysel ve iflâsa mahkûm teşebbüslerdi. Nevşehirli İbrahim Paşa'nın, III. Selim'in dramı, çağın modernleşme eğilimlerinin tipik örneğidir. Türkiye Yeniçağ dünyasına giriyordu; ancak bu, iç dinamiklerle değil, dış dünyanın itkileriyle oluyordu. Esasen burjuvazisi gelişemeyecek olan ülkede yerel toprak sahipleri de Avrupalı akranlarıyla boy ölçüşemeyecek kadar fakir bir hayatın içinde idiler. Açgözlü yağmacılıklarının sonu yoktu. Bu dönem içinde köylülerin hayatındaki dramatik gelişmeler henüz yapılan araştırmalarla ortaya çıkmaktadır.

18. yüzyıl Türkiye'de "azgelişmiş ülke kapitalizminin şafağıdır" ve Türkiye bu dönemde bu sürece girmeye hazırlanan ilk örnek olmaktadır. Tarımdaki nispî değişmeler ticareti arttırıyordu. Ancak bu yapısal değişim Avrupa dürtüsüyle olduğundan, doğan tüccar zümresi büyük ölçüde o pazarın ajanı olarak yaşıyordu. Bunların daha çok gayrimüslimlerden olması, dil bilme ve temas kolaylığıyla ilgili bir durumdur. Şüphesiz gayrimüslimleri sadece Rum ve Ermeni tüccar olarak düşünmeyelim. Bulgaristan, Sırbistan ve Eflâk'ın tüccarları Avrupa merkezlerinde ticarî depo ve temsilci bile bulunduruyordu.

Türkiye idaresinde, orduda ve maliyede değişme belirtileri 19. yüzyılın ilk yarısında kesinlik kazandı. Bu girişimler ilk anda başarısızlıkla sonuçlansa bile, kısa buhran döneminden sonra taşradaki güçler merkezî hükümetin baskısı altına alınmaya başladılar. Nitekim yeniden IV. Mustafa'nın saltanatına son vermek ve mahpus III. Selim'i tahta çıkarmak için Rumeli *âyan*ının başında İstanbul'a yürüyen Rusçuk *âyan*ı Alemdar Mustafa Paşa sarayda padişahın ölüsünü bulunca, tahta II. Mahmud'u çıkarttı (1808). Yeni padişaha *âyan*ın eyaletlerdeki durumunu hukukîleştiren bir belge imzalattırıldı (1809). Sened-i İttifak adı ile tarihe geçen bu belgeye göre; padişah ve sadrazam her konuda eyalet *âyan*ına danışacak, sorunlar birlikte çözümlenecek, asi kuvvetler birlikte bastırılacaktı. Ana-

yasacılarımızın bir Magna Charta diye nitelendirdikleri bu belge, mevcut feodal adem-i merkeziyetçiliğin geç kalmış bir belgelendirme ve kurumlaştırma çabasından başka bir şey değildir. Alemdar'ı yeniçerilerin yok etmesine seyirci kalan padişah, yeniçerileri de kendisi ortadan kaldırdıktan sonra bu belgeyi yok etti ve merkeziyetçi monarşinin tesisi için öngördüğü reformlara girişti. Bu girişimle bir anlamda modern Türkiye'nin kurumlarının ilk temeli atılıyordu.

Devlet 1820'de Tepedelenli'nin isyanı, ardından Yunan bağımsızlık hareketi ile karşılaştı. Navarin'de donanma yakıldı. Mısır valisi Mehmed Ali'nin isyanı ve Mısır kuvvetlerinin Anadolu'da Kütahya'ya kadar ilerlemesi bu girişimleri baltaladı ise de, 1839'dan itibaren Osmanlı İmparatorluğu bir merkeziyetçi monarşi olma yolundaki atılımlarını sürdürdü. Osmanlılar Mısır meselesinin halinde İngiltere'den gördükleri müzaheret üzerine, bu devletle 1838'de önemli bir ticaret sözleşmesi imzaladılar. İngiltere'nin Doğu pazarlarına yönelmesi daha önce de değinildiği gibi, 16. yüzyılda başlar. İngiliz pamuklu dokuma sanayiinin gelişmesi Levant Company'nin Doğu'daki faaliyetine bağlı olmuştur. 19. yüzyılda ise İngiltere Doğu'dan her türlü malı serbestçe almak ve satmak ve düşük orandaki gümrüklerden yararlanmak suretiyle en imtiyazlı devlet haline geldi. 1838 anlaşmasının hükümlerinden kısa zamanda diğer Avrupa devletleri de yararlandılar. Batı'ya açılma Osmanlı devlet adamlarını, «Batı'nın kurumlarını kabul etmekle yaşamanın mümkün olduğuna» inandırdı. Osmanlı modernleşmesini, bu zarurî olarak izlenmesi gereken tarih çizgisi üzerinde değerlendirmek gerekir.

Türkiye idaresi merkezîleşecek, yeni nitelikler kazanacaktır. Kırsal alanda göçebeler bile hızla toprağa yerleştirilmekte, tarım bünyesinde, teknolojide ve ulaşımda değişmeler görülmektedir. 19. yüzyıl aynı zamanda imparatorluk kavimleri arasında ulusallaşma ve ulusalcılık hareketlerinin de hızlandığı dönemdir. Avrupa Osmanlı ülkesine artık salt tüccar olarak değil, sermayedar ve işletmeci olarak da girmektedir. Bütün bu gelişmeler Osmanlı idaresinin modernleşmesine ilginç boyutlar getirmiştir ki, bugünün Türkiye'sini anlamak, bir ölçüde bunları bilmekle mümkündür.

Bölüme Ek 1:

17. YÜZYIL SONLARINDA ORTA ANADOLU VİLÂYETLERİNİN TOPLUMSAL-EKONOMİK DURUMU ÜZERİNE

17. yüzyıl sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda, 150 yıldır süregelen toplumsal bozukluk, çözülme düzeyine gelmiştir. Bu hızlı çözülmede İkinci Viyana bozgunu bir başlangıç olaydır. 1683'te Viyana'nın Osmanlı orduları tarafından ikinci defa kuşatılması Orta Avrupa tarihi için önemli bir dönüm noktasıdır. Harp tarihçileri Viyana'nın Osmanlı orduları tarafından ele geçirilmesini önleyen önemli bir sebep olarak Polonya Kralı Jan Sobieski'nin başarılı hücumunu ve uyguladığı stratejiyi gösteriyorlar. Acaba, şehir Osmanlılar'a geçseydi ne olurdu? Muhtemelen değişen bir toplumsal düzenin bütün sancılarını çeken, Aşağı ve Yukarı Avusturya ülkeleri ile Salzburg ve Würzburg'un köylüleri de Osmanlılar'a karşı fazla direniş göstermezler ve Osmanlılar Tuna Nehri'nin kaynağına kadar ilerleyebilirlerdi. Böyle bir olayın Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal-ekonomik ve kültürel hayatında yeni değişmeler yaratacak etkileri olurdu. Ama bozgunun da Osmanlı toplumunun hayatında derin etkileri vardır ve bunlar yeterince incelenmemiştir.

Türkiye tarihçiliğinde ve halk arasında "Viyana önüne uzanan ecdâd" sloganı, daha çok 1529'daki Birinci Viyana Kuşatması'nın bir anısıdır. 1683 bozgunu bir asırdır fakirleşen, anarşi içindeki imparatorluk için normal bir tarihî sonuçtur. Hatta ikinci kuşatmanın nasıl olabildiği sorusuna bugün için Köprülü devri restorasyonunu neden göstermek artık yeterli bir cevap değildir. 1683'te Osmanlı ordularının Viyana önlerine uzanmasında, Orta Avrupa'da toplumsal düzen değişikliğinin yarattığı sancılar, 30 Yıl Savaşları'nın ge-

tirdiği yıkıntı ve Habsburg İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu[1] umumî zaafı da göz önüne almak gerekir.

İkinci Viyana Kuşatması ve bozgununun Osmanlı ülkelerinde yarattığı iktisadî, sosyal çözülmeler, literatürde yeni yeni ele alınıyor. Bu konuda Balkan eyaletlerindeki değişmeler üzerine bazı etütler var ise de; Anadolu kıtasındaki değişmeleri ele alan çalışmalar yapılamamıştır. Viyana bozgununun tesirleri doğal olarak Osmanlı Rumelisi'nin eyaletlerinde göze batan sonuçlar yarattı. Bu eyaletler, ilk anda bir kargaşalık, İktisadî çöküntü asayişsizlik içine düştüler. Ordunun bozgunu, şehirlerde asayişi sağlamakla görevli garnizonların erimesi, iktisadî çöküntü, yol güvenliğinin azalması ve süregelen harpler bu eyaletlerde merkezî idarenin kontrolünü yok etmişti. Örneğin; Prof. H. İnalcık'a göre, Bosna ahalisi bu yıllarda merkezden sürekli olarak para ve asker yardımı istiyordu. Merkezî hükümet ise bu talepleri karşılamaktan acizdi. Bu nedenle şehirlerin halkı kendi güvenliklerini kendileri sağlama yoluna gittiler[2]. Bu yıllardan itibaren Rumeli eyaletlerindeki şehirlerde güvenlik, malî idare önemli ölçüde yerel güçler tarafından sağlanmaya başladı. Bunların başında mahallî toprak sahipleri veya vakıf yöneticileri veya Hıristiyan ruhban ve muteberândan seçilen *kocabaşı*lar görülür. Nihayet idare çoğu yerde *ayan*lara ve sancaklarda *mütesellim*lere teslim edilmeye başlandı. Vergi toplamak, asayişin sağlanması, ahali temsilcilerine bırakıldı. Bu olaylar bütünü, bir ölçüde, Osmanlı şehirlerinde bir tür yerel yönetimin başlangıcı sayılabilir. Özellikle İkinci Viyana Kuşatması yıllarında Bosna Vilâyeti'nde mahallî bir özerkliğin doğuşu gözleniyor ve şehir yönetiminin doğuşundan söz edilebilir[3].

---

1 İlber Ortaylı, "İkinci Viyana Kuşatması'nın İktisadî Sonuçları Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, II, İstanbul 1981, s. 195.

2 Halil İnalcık, "Saray-Bosna Şer'iyye Sicillerine Göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harb Yıllarında Bosna" *Tarih Vesikaları*, II/11, Ankara 1943, s. 1-3,

3 Avdo Suçeska, "Die Rechtsstellung der Bövelkerung in den Stadten Bosniens und der Herzegovvina 1463-1878", *SOEJ*, 8, 1968, s. 84-99. Bu tür bir otonominin daha erkenden doğmaya başladığını ileri süren bir görüş için bkz.: Adem Handziç, "Bövelkerungsbewegungen (Relation; Dorf-Stadt) in Bosnien in

Köprülüler devri ile Osmanlı İmparatorluğu, 17. asrın ikinci yarısında klâsik dönemdeki kurumlarını restore etmiş ve geçici bir güvenlik ve düzen geri gelmişti. Ancak bu olay bir modernleşme ve idarî bünyedeki temelden bir değişim değildi. Bu nedenle Viyana Bozgunu yıllarında 17. asır başlarındaki anarşi dönemi avdet etti. Fakat, bu seferki karışık dönem, imparatorluğun toplumsal ve idarî hayatında bir değişme başlangıcı olmaktadır.

Harp yılları içinde imparatorluğun iktisadî ve idarî hayatındaki karışıklık, bizzat başkentteki yabancı diplomatların bile gözünden kaçmamıştır. İdarecilerin ve büyük komutanların sık sık değiştirilmesi, şehirlerin iktisadî vaziyetinin sarsılması para ve erzak darlığı ve isyan havası meselâ, Fransız elçilik raporlarında en çok zikredilen konulardır. 1684 Martı'nda Fransa'nın İstanbul'daki elçisi Guilleraques raporunda: "İmparatorluktaki kumandanlar, vezirler, valiler ve yüksek rütbeli memurların devamlı değiştirilmesi ve çoğunun görev yerinde 6 ay bile kalamaması idarî otoritenin aczine, rüşvet, yolsuzluk ve isyanların artmasına sebep olmakta." demektedir[4]. 17. asır sonuna kadar üstünlük ve yenilmezlik imajını muhafaza eden ordudaki teknik gerilik ve çözülme de elçi Guileraques'nin gözünden kaçmamıştır: "...Türkler'in askerî teknolojideki acz ve cehaletleri anlaşılır gibi değil"[5] demektedir. Ordu düzeninin açık bir çözülme içinde olduğu anlaşılıyor.

Bir asırdır devam eden çöküntünün doruk noktasına ulaşıp patlak vermesi adeta Viyana bozgununu beklemiştir. 1686 Temmuzu'nda ünlü Fransız elçisi Girardin: "Büyük senyörün yoluna çıkıp protesto gösterisi yapan İstanbul halkı her an bir isyana hazırdır. İstanbul uzun zaman kıtlık içindedir."[6] diyor. Girardin, Kasım 1687'de, *def-*

XVI. Jahrhundert", *9. Türk Tarih Kongresi,* III A seksiyona sunulan bildiri, Ankara 1988, s. 895-901.

[4] Archive du Ministre des Affaires Etr. (Quay D'Orsay), *Memoires et Documents C.P. Turquie,* XVII, 168, s. 12, (Pera 28 Mars 1684).

[5] *A.g.e.,* "Pera-9 Haziran 1684 tarihli rapor", XVII, fog. 40 v-43 v.

[6] *A.g.e.,* "Girardin-Pera, Juillet 1686», XVIII, fog. 283 v.

*terdan*ın hazine gelirlerini çoktan tükettiğini, zarurî masrafları karşılayamadığını, maaşları ödeyemediğini bildiriyor[7].

Başkentte bile gözle görülen bu dâhilî çöküntünün, imparatorluğun Anadolu vilâyetlerinde daha trajik bir şekilde tezahür ettiğine şüphe yoktur. Bu yıllara ait Anadolu şehirlerinin mahkeme arşivleri bize iktisadî-içtimaî durumun hayli renkli bir görünümünü vermektedir.

16. yüzyıl sonlarından itibaren ziraî ve sınaî yapısı değişmeye başlayan Avrupa dünyası, Osmanlı İmparatorluğu'nun içtimaî, ekonomik bünyesi üzerinde sarsıcı tesirler yaratmıştı. Bilinen bazı sebeplerden; yani nüfus artışı, topraksızlık, fütuhatın durması ve enflasyondan dolayı Anadolu kıtası, *tımarlı sipahi*ler, vakıf *mütevelli*leri vesair yöneticilerin toprak gaspına, idarenin bozulmasına ve köylü isyanlarına sahne oldu. Ekseriya devlet otoritesini sağlamakla görevli olanlar da bu isyanlarda yerini alıyordu[8]. 17. asır ortalarında *Celâli karışıklıkları* denen bu olaylar, şiddet tedbirleri ve büyük askerî operasyonlarla durduruldu. Köprülü ailesinin vezareti döneminde imparatorluğun 15. ve 16. asırlardaki asayişi yeniden sağlandığı ve sınırlı bir desantralizasyon uygulanarak eski idarenin restore edilebildiğini belirtmiştik. Ancak Viyana bozgunu yıllarında ordunun strüktürünün ve idarenin geriliği kendini belli etti. Buna bağlı olarak toprak ve vergi sistemindeki aksaklıklar, yeniden eşkıyalığa, idarî anarşiye, yer yer ayaklanmalara ve umumen köylü kitlelerin maruz kaldığı zulmün artmasına sebep oldu.

Bu dönemde, 16. yüzyılda başlayan, muayyen ellerdeki arazi temerküzü olayı hızlanmaktadır. *Timarlı sipahi*nin ölümü dolayısıyla boş kalan *timar* (mahlûl timar) usulsüz olarak diğerleri tarafından gaspedilmektedir. Bundan başka orduyla seferde olan *timarlı sipahi*nin toprağı da diğer görevliler, vakıf *mütevelli*leri veya başka *timarlı*larca gaspediliyordu. Köylülerin kaçıp boş bıraktığı topraklar da bu biçimde zapt edilmekteydi. Bazen kendisine belirli yer dirlik olarak verilen bir sipahi, toprağının başkaları tarafından önceden işgal edildiğini

---

[7] *A.g.e.,* «Girardin-Pera, Novembre 1687», XIX, fog. 325 v.
[8] Bu konuda, Mustafa Akdağ, *Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması,* Atatürk Üniversitesi Yay. Erzurum 1963.

görüyordu. Dönem içinde bu gibi haksızlıkları aksettiren vesikalar yanında, mahkeme sicilleri birbirinin toprağını zapt eden *timarlı*ların davaları ile doludur. H. 1098/M.1685 yılına ait bir sultanî ferman; Ankara Sancağının *tımarlı*ları ordu ile harpte iken, *tımar*ların sahipleri öldü, boş kaldı (mahlûldur) diye uydurma bahanelerle *beytü'l-mâl emini* ve başka görevliler tarafından zaptedildiğini veya vergilerinin toplanıp zimmete geçirildiğini, bu duruma mani olunmasını âdeta boşuna emrediyordu[9]. Bu gibi durumlar çok yaygındı. Harp yıllarında yeni dirlik beratlarıyla yeni kimselere tımarlar veriliyor; ancak bu kimseler çok kere kendilerine verilmiş olan tımar toprağını işgal edilmiş buluyorlardı. Hatta 1689 Ocak ayında bizzat sarayın çavuşlarından Hasan'a verilen Çubuk nahiyesindeki Kızılkilise köyünün 17000 akçe tutan *tımar* gelirini, kazanın *beytü'l-mâl emini* zimmetine geçirmekten korkmamıştı[10].

*Tımarlı sipahi*lerin ve *tımar* düzeninin bu anarşik hali, tabiatıyla Anadolu ordusunun da çözülmesine neden oldu. Beklenen asker çağırılınca orduya gelmiyordu ya da kaçıyordu. 1688 senesinde Sivas-Ankara-Eskişehir bölgesinde bütün sancaklar askerine, defalarca sefere katılmaları emri gönderildiği halde, bu iş iyi yürümediğinden aynı yıl Vezir Ahmet Paşa Anadolu'dan Macaristan seferine asker toplamak için fevkalâde olarak görevlendirildi. 1687 Şubat ayında yazılan bir fermanda, Anadolu kıtasındaki *yeniçeri, topçu* gibi *ulûf*eli askerin bile: "Acemiyiz, mütekaidiz veya şehir muhafazasuna memuruz (sefermânde olduk)." diye sefere gelmedikleri belirtiliyor[11]. Merkezî hükümet ve sultanî fermanlar durumu düzeltmekten acizdi. Çok kere subay ve komutanların ve görevlilerin rüşvet alarak bu duruma göz yumdukları da anlaşılıyor. Asker toplamakla görevli ordu ve

---

9 *AŞS.*, no: 66, hük. 816. H. 1099 / M,1687-1688.
10 *AŞS.*, no: 68, hük. 494, Ra1100 / Aralık 1688
11 *AŞS.*, no: 66, hük. 814, s. 301-21, Ra. 1098/Ocak 1687. *AŞS.*, no: 66, hük. 827 «Bir ferd yerinde kalmayıb cümlesi ihraç olunmak üzere kol kol askeri, sefer-i hümâyun tenbih idüb gitdikten sonra bazı kimesneler biz sefermânde olduk, yedimizde sürüci paşadan buyuruldu ve zabitlerimizden memhurumuz var deyu, yerlerinde kalub yine askerîlik iddiasında oldukları...»

saray memurları (*sürücü çavuşlar*) bazen sefere gitmek istemeyen askerler tarafından kandırılıyor, hatta öldürülüyordu[12]. Asker toplayamama sebeplerinden biri de eyalet *tımarlı ordusu* mevcudunu bildiren kayıtların eskiliğidir. Bu dönemde acele teşebbüs edilen bazı tedbirler de sonuçlanamamıştı[13]. Fermanlarda emredilen yeni kayıt ve *tımar* tevcihleri gerçekleştirilemediğinden, ordunun mevcudunda artma beklenemezdi.

Uzun harp yıllarının köylüler üzerindeki fevkalade hal vergilerini ve mükellefiyeti artırdığı açıktır. Viyana Muhasarası yıllarında Anadolu eyaletlerinde de vergiler ve angarya arttırılmış, gayri kanunî uygulamalar çoğalmıştır. Harp masraflarının artışı ve devamlı asker ve malzeme ihtiyacı yüzünden; harp vergileri (*avârız-ı dîvâniyye*) arttırılıp daha sık toplandı. Bu sebepten vergi mevzuu olan nüfus ve hane adedinin, yeniden tespitine girişildiğini görüyoruz. Çünkü, eski sayımların yetersizliği anlaşılmıştır. Aynı şekilde gayrimüslimlerden alınan cizye de artırılarak, vergi mevzuu hane ve insan sayımının yeniden yapılması emredilmiştir[14]. Bir diğer konu; *tekâlîf-i şâkka* denen vergiler kategorisidir. *Kürekçi bedeli, bildar bedeli, nüzul akçesi* gibi nakdî olarak alınan (*avarız vergileri*) ekseriya yük hayvanı olarak isteniyor ve alınıyordu, Sancaklara yazılan emirlerde harp için yük hayvanı (ester ve katırlar) istenmektedir[15]. Hükümetin her türlü vergiyi, ister nakdî, ister hayvan ve zahire olsun geciktirmeden hatta daha önceden toplattığını görmekteyiz[16]. Her meslek mensubu esnafın saman, ot, zahire, askerî malzeme teslimi gi-

---

[12] *AŞS.*, no: 66, hük. 830, Evâil-i Ca. 1098 / Nisan 1687. *AŞS.*, no: 66, hük. 862, Evâil-i Z. 1098 / Ekim 1687.

[13] *AŞS.*, no: 65, hük. 618, «Yeniçeri acemioğlanı, topçu ve cebeci ve çalık esâmileri ve yevmiyeleri kaç akça ise tashih olunmaları», H. 1095-1096 / M. 1683-1684. *AŞS.*, no: 65, hük. 697. Hatta silâhlı genç adamların bile asker kaydedilmesi isteniyor.

[14] *AŞS.*, no: 68, hük. 380, Evâhir-i B 1099 / 1688 Mayıs.

[15] *AŞS.*, no: 65, hük. 692, H. 1095/M.1684. *AŞS*, hük, 693; *AŞS*, hük, 696.

[16] *AŞS.*, no: 65, hük. 715, 10 M. 1096 / 18 Aralık 1684. 94 senesi mahsub olmak üzere Ankara kazasına varid olan bedel-i nüzul emri.

bi yükümlülükleri arttırıldı. Gene köylülerin ordu için ucuz hayvan ve tahıl pazarlamaları (*sürsat*) sık sık istenen mükellefiyetlerdendi. Bu mükellefiyetin bazen belirli bir miktar para ile yerine getirilmesi de isteniyordu[17]. Kalelerin tamiri için inşaat malzemesi veya asker donatımı için para (*bildar bedeli* gibi) alınması yanında, *nüzul akçesi* denen verginin miktarları artırılmaktaydı[18]. Bazı halde bu vergilerin mahallî görevlilerce fazladan toplandığı da oluyordu[19].

Devletçe, vergiler dışında, geniş ölçüde şehirlerin eşraf ve tüccarlarından mecburî istikraz yoluyla para alındığı da görülüyor. Tespit edilen mecburî istikraz miktarı bir hayli yüksek görünmektedir. Meselâ Kayseri muteberânı ve tüccarlarından bir keresinde 10000 kuruş (400 altın) alınmıştır[20].

Köylüleri ve şehirlileri bunaltan ödemelerden biri de devamlı olarak gelip giden memur ve askerin konaklama masrafları ve mühimmatını karşılamaktı. Bir yıl içinde sadece Ankara'da 3 *kadı* değişmişti. Asıl müfettiş paşaların, asker sürücüsü paşaların kalabalık maiyyetiyle şehirler ve köyler üzerinden **Naîma**'nın tabiriyle bir çekirge sürüsü, asumani bir belâ gibi kona göçe geçtiklerini, hele bazen gereğinden fazla isteyip erzak ve mal yağmaladıklarını düşünürsek, Anadolu ahalisinin bezginliği anlaşılır[21].

Devlet otoritesinin zayıflığının ve memurların itaatsizliğinin en mühim bir delili de toplanan vergilerin bazen zimmete geçirilip, merkeze gönderilmemesidir. Bu yıllarda merkezî hükümetin mahalli kumandan, kadı ve mültezimlere sık sık emir göndererek, toplanan vergilerin el'an gönderilmediğini veya eksik olduğunu belirterek gönderme istemini tekrarlamak zorunda kaldığını görüyoruz[22].

---

[17] *AŞS.*, no: 66, hük. 850, H. 1098 / M. 1686 yılı. Burada kadıdan 4713 kuruş sürsat bedelinin ya teslimi ya da ahalinin *sürsat* için çıkarılması emrediliyor.
[18] *AŞS.*, no: 66, hük. 840.
[19] *AŞS.*, no: 65, hük. 619, Tekâlîf-i şâkka ile reayanın ezildiği ve bunun önlenmesi...
[20] Kayseri Şer'iyye Sicilleri, no: 94, s. 109.
[21] *AŞS.*, no: 66, s. 5, hük. 33.
[22] *AŞS.*, no: 68, hük. 366, 9 N. 1099 / 8 Temmuz 1688.

Bu yıllardaki malî buhran ve aşırı para ihtiyacı vergi ödemelerinin akçalı (nakdî) olarak yapılmasını gerektiriyor ve halk buna zorlanıyordu. Böylece zorlama bir nakit dolaşımı (*monetary circulation*) başlamaktadır. Ancak, nakdî ekonomiye geçemeyen bir toplumda bunun yarattığı sıkıntılar yanında geleneksel enflasyon da halkın tahammülünün ötesindedir. Bizzat Ankara sancağında iki sene zarfında, 1 altın resmi kayıtlara göre 500 akçeden 600 akçaya çıkmıştı[23]. Böyle bir enflasyon oranı geleneksel bir tarım ekonomisi içinde yaşayan halk için ağır şartlar yaratmaktaydı. Üretim artmıyor, düşüyordu ve Anadolu halkı uzun bir harbin getirdiği ekonomik yıkımın ağırlığı altında eziliyordu.

Harbe gitmeyip isyan eden askerler veya toprağını terk eden köylüler, sayısız eşkıya çetelerine katılmaktan başka bir şey yapamazlardı. Üstelik sık sık görevinden azledilen bir kısım yüksek kumandanlar da devlete karşı isyan ettiler. 1689 yılı Ocak başlarında Sivas Beylerbeyi Gedik Paşa devlete isyan bayrağı açan vezirlerden biriydi[24]. Alışılagelen tedbirler ve mahallî görevlilerle eşkıyalık olaylarının önü alınamadığından, devlet fevkalâde selâhiyetli *müfettiş paşalar* görevlendirdi. Bu yıllarda Anadolu eyaletleri üst üste gönderilen müfettiş paşaların birlikleri ile doludur. Ancak eşkıya takibi için gelenler, kendileri eşkıya kadar amansız olup, ahalinin mal ve erzakını yağmalamaktan, suçsuz kimseleri cezalandırmaktan çekinmiyorlardı[25]. Halk ağır vergilerden, eşkıya ve eşkıya takipçisi tarafından soyulmaktan bıkıyor, toprağını terk edip başka bir eşkıya grubuna katılıyordu. Anadolu'ya bu yıllarda Ali Paşa (1685 Ocak), Cafer Paşa, Halid Paşa gibi gözde kumandanlar eşkıya takibi için gönderildi. Ama başarılı sonuçlar alınamadı. Çorum, Amasya, Çankırı, Ankara, Kastamonu, Bolu *beylerbeyleri, sancakbeyleri, kadı, âyân*

---

[23] *AŞS.*, no: 66, hük. 840, H. 1103 / M. 1691-1692. *KSŞ.*, no: 97, s. 81'deki değerlerinin karşılaştırılması. H. 1101 / M. 1689-1691.
[24] *AŞS.*, no: 68, hük. 515, Evâil-i Ra. 1100 / M. Aralık 1688
[25] *AŞS.*, no: 68, hük. 476, 478. *AŞS.*, no: 65, hük. 650; *AŞS.*, no: 66, hük. 820; *KŞS.*, no: 93, s. 132; *KŞS.*, no: 93, s. 132.

ve *dizdar*larına, merkez ihtar ve tenbihlerde bulunuyor ama durum değişmiyordu[26].

Bu durumda şehirler ve köyler kendi sorunlarını kendileri çözmek zorunda kaldılar. Mahallî eşraf ve muteberân bu konuda öncülük etti. Bu dönemden itibaren *âyân* denen mahallî temsilcilerin unvanı fermanlarda sık sık zikrediliyor ve bazı işler için sorumlu tutuluyorlardı. Böylece Anadolu şehir ve köylerinde idareyi yeni bir sınıf ele geçirmeye başladı ki, 18. asırda *mütesellim* ve *âyân* unvanlı ve fevkalâde yetkileri olan bu mahallî yöneticiler taşra idaresinde, çok önemli iktidar sahipleri oldular. Osmanlı yönetimi zorunlu olarak fevkalâde bir desantralizasyon dönemine giriyordu.

[26] *AŞS.*, no: 65, hük. 716, H. M. 1096 / M. Ocak 1684/1685.

Bölüme Ek 2:

İKİNCİ VİYANA KUŞATMASINDAN SONRA OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA SLAV ULUSLAR SORUNU VE RUSYA

İkinci Viyana kuşatmasından sonra Osmanlı İmparatorluğunda ulus sorununun somut biçimde ortaya çıktığı bir gerçektir. Bu gelişmenin sebebi ve kökleri kuşkusuz kuşatmanın doğurduğu bozgunun gerisine gider. Ama 17. yüzyılın sonunda Osmanlı dünya gücünün yenilebilir ve dağılabilir olduğunu sadece Avrupa devletleri değil, Osmanlı ülkesindeki halklar, özellikle Balkan halkları da görmüştür. Bu olay onların millî hareketlerinin örgütlenmesini teşvik etmiş ve 17. yüzyıl sonunda Osmanlı Rumelisi artık öncesinden çok farklı bir dinamizme girmiştir. İmparatorluğun Müslüman unsurları içinde Türk unsur ise, bozgunun hızlandırdığı idarî değişimler dolayısıyla devlet hayatında daha fazla söz sahibi olmuştur. Böylece Osmanlı yönetimi ve egemen Osmanlı kültürü içinde Anadolu Türklüğünün öne geçtiği görülmektedir. Kısacası eski çağların Roma'sı, ortaçağların Bizans'ı gibi kozmopolit nitelikli ve gerçek anlamda "Osmanlı" diye nitelendirilebilen bir geleneksel imparatorluk, Osmanlılığını kaybetmekteydi. 18 ve 19. yüzyıl Osmanlı devletini artık rahatça milliyet meselesinin başat faktör olduğu bir siyasî, toplumsal sistem olarak incelemek mümkündür.

14. yüzyılın Osmanlı Balkan fetihleri bir yerde Balkanlar'a yeni bir sükûnet (*stabilite*) getirmiştir. Sükûnetin ve geleneksel sistemin restorasyonu Balkanlar'da 14-15. yüzyıl boyu süren sosyal değişme sancılarını durdurmuştu. Ancak Osmanlı gücü de 16. yüzyılda *pickpoint*'ine (*zenith*) ulaştığından Rumeli'de ve

özellikle Anadolu'da bir iktisadî sosyal değişmenin sancıları ve hoşnutsuzluk kaçınılmaz olarak başlamıştı. 17. yüzyılda ise imparatorluk eski gücünü kaybetmişti ve yeniçağ dünyasının değişen şartlarına uyum sağlayamıyordu. 1683'de Osmanlı ordularının Viyana kapılarına nasıl ulaştığı tarihçilikte çözülebilmiş bir problem değildir. Devletin arazi rejimi, bürokratik örgütlenmesi, asıl önemlisi askerî düzeni büyük sarsıntılar geçiriyordu. Kuşatmanın gerçekleşmesi ve ilk andaki başarısı, muhtemelen 30 Yıl Savaşlarının orta Avrupa'da yarattığı sarsıntılara ve Osmanlı ordularının halen göreli üstünlüğüne ve Avusturya ülkesinin bu vakte kadar kendini yenileyememesine bağlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli dinlere mensup ve çeşitli diller konuşan unsurları arasında 16. yüzyıldan beri gerek kültürel, gerekse milliyetçi nitelikle bazı hareketlerin, hiç değilse kıpırdanmaların varlığı bilinmektedir. Balkanlardaki millî uyanışı 1789'un neticesi gibi göstermek pek doğru olmasa gerektir. Ulusal bilinç, Balkanlar'da ortaçağdan beri o halkların kendi mirasının bir sonucudur; çünkü Osmanlı o mirasın yaşamasına imkân vermişti.

Erken ulusçuluk bir bakıma Balkan halkları arasında kökleri Rönesans'a kadar uzanmaktaydı. Rönesans'ın ünlü siyaset teorisyeni Machiavelli'nin *Il Principe*'deki düşünce tarzının 16. yüzyıl sonunda ve 17. yüzyıl başında bazı güney Slav topluluklarının aydınları arasında revaçta olması basit bir tesadüf değildir. Bundan başka 16. yüzyıldan beri görülen köylü ayaklanmaları veya mahalli Osmanlı yönetimine karşı çıkan *hayduk* hareketleri[1] hiç değilse bir ölçüde Balkanlar'da ilkel etnik çatışmaların devam ettiğini gösteren olaylardır.

Balkan halklarının milliyetçilik hareketleri ve ulusalcılığın gelişimi herhangi bir Batı Avrupa ülkesinde olduğundan daha farklıdır. Ama 18 ve 19. yüzyılları kapsayan Balkan ulusalcılığı

---

[1] B. Svetkova, "Problems of the Bulgarian Nationality and the National Consciousness in the 15th-18th Century" *Etudes Historiques*, VI, Sofia, s. 57-80. M. Janov, "Die Ereignisse in Südosteuropa am Ende des 16. Jarhhunderts und die Politische Taetigkeit der Anführer der Befreiungsbewegungen in Bulgarien" *Etudes Historiques*, VIII, Sofia 1978, s. 158-77.

nitelik olarak modern dünyadaki milliyetçi hareketlerden de farklıdır. Osmanlı sosyal-ekonomik düzeni ve hukukî yapısından dolayı Balkanlarda irsî aristokrasi gelişmemiş, 14. yüzyıldan evvelki aristokrasi de hemen hemen yok olmuştu. Balkan Slavlarının milliyetçi hareketi ön plânda kilisenin, 18. yüzyıldan itibaren gelişen ticaret takımının ve giderek köylülerin katılmasıyla gelişti. Milliyetçiliğin karşısında *Osmanlılık* vardı (Osmanlıcılık değil!). Bu Osmanlılık bir hayat tarzı ve toplum düzeniydi, henüz bir ideoloji değildi. 18. yüzyıldan sonra Osmanlılık bir ideoloji olmaya başlayacaktır. Onu değiştiren ve sonunda imparatorluktaki Müslümanların da her birinin ulus olarak milliyetçilik akımına geçmesini sağlayan, Balkan ulusçuluğunun etkileri olmuştur. Kilise Hıristiyanlık ve milliyetçiliğin ideolojisini en azından birlikte yürütmüş ve millî kurtuluş hareketlerinde çok aktif ideolojik rol oynamıştır. Kilisenin yaşamasında ve gelişmesinde de gene Osmanlı idaresi ve Ortodokslar arasındaki ilişkilerden doğan bazı problemler vardı, bu problemlerin varlığı da milliyetçi hareketi etkiledi.

II

Osmanlı İmparatorluğu, 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar bir Balkan imparatorluğu olarak doğdu ve gelişti. Kültüründe ve hayat tarzında bu topluma Balkanlılık ve Akdeniz karakteri çok önceden damgasını vurmuşa benzemektedir. Bu yüzdendir ki ortaçağ Bizans ve Balkan devletlerinin strüktürünü iyice tanımadan Osmanlı toplumunu anlamakta büyük güçlük çekilecektir. Osmanlı İmparatorluğu, 15. yüzyılın ortalarında Doğu Ortodoks kilisesine bağlı halkların devleti olmuştu. Kendisi dışında Rusya Çarlığı Ortodoksların tâbi olduğu ikinci devletti. II. Mehmed (*Conqueror*), bilinçli olarak Ortodoks kilisesinin tek elden yönetilmesi taraftarıydı. Ghennadios'u, Roma Katoliklerinin bu azılı düşmanını patrik tayin etmiş, ona Bizans devrinde gösterilmeyen bir saygı göstermişti ve Konstantinopol patrikleri resmî protokolde seçkin bir yer almışlardı.[2] Bundan başka Bulgar ve Sırplar'ın da kiliselerinin *autocephaly*'si kaldırılmış ve Konstantinopol patriği bütün

[2] F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und Seine Zeit*, F. Bruckmann, München 1959, s. 110-11.

Balkan Ortodoksları üzerinde ruhanî, idarî, malî ve adlî yetkilere sahip olmuştu. Bu yüzden Grekler Osmanlı ülkesinde *prominent* ve ayrıcalıklı bir yere sahip oldular. Ortodoks Kilisesi imparatorlukta belirli bir otonomi ve imtiyaza sahip olduğu gibi, Yunan dili ve eğitimi de bir engelle karşılaşmadan yaşayabiliyordu. Hatta Bizans hukuku da belli ölçüde devam edebilmiştir. Babıâli'de yerine göre Grekçe fermanlar kaleme alınmıştır ve Grekçe *semi-official* bir dil olarak yaşamıştır. Bundan başka devlet bürokrasisinde, kançılarya hizmetlerinde kullanılan tek gayrimüslim taife de gene Hellen Rumlardı. Bu yönüyle Hellenler herhangi bir etnik gruba göre en iyi durumdaydılar. Çünkü, imparatorluğun temel unsuru diye bilinen Türkler'in 18-19. yüzyıla kadar devlet idaresine katıldığı kadar Yunanlılar da katıldı. Hatta bazı Osmanlı yazarları Türk unsurunun idareye karıştırılmaması gerektiğini ısrarla belirtirler.[3] Türk adı seçkin Osmanlı grupları kadar bazen İstanbul halkı arasında bile hakaret olarak kullanılırdı. Hellenlerin denizciliği, Rönesans'tan beri İtalya ve orta Avrupa ile ilişkileri, ayrıca Avrupa'da onlara karşı duyulan yakınlık bu etnik grubun milliyetçi duyguları çok erkenden, fakat bir Avrupa patronajı altında sahiplenmesine sebep oldu. Osmanlı egemenliği sayesinde Konstantinopol patrikliğinin bütün Balkanlardaki Ortodoks Slavlar üzerinde *monolithik* bir denetime sahip olmasının, onların milliyetçilik duygularının ve direnişlerinin güçlenmesinde etkin bir rol oynadığı gerçektir. 18. ve 19. yüzyıllarda ise Bulgarlar için patrikhane en azından Babıâli kadar antipatik bir güçtü. Bulgar millî hareketi ilk anda bağımsız bir kilise kurmak için mücadele vermiş ve 19. yüzyılın ikinci yarısında bunu başarmıştır.

Osmanlı egemenliği Hellen eğitiminin ve kültürünün yaşamasında engelleyici bir rol oynamadı. Hatta 17. yüzyıldan beri ticaretle zenginleşen bu halk sadece Mora ve Epir'de (Yanya) değil, Karadeniz kıyılarında, Batı Anadolu'da okullar açtı. Osmanlı fethinden sonra Kıbrıs'ta ve Girit'te de bu süreç devam etti. Yunan aydınlanmasında (?) Avrupa'nın olumlu katkıları sadece bu okullarda değil, erkenden Avrupa'da tahsil gören ti-

---

[3] Bkz. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2nd Edit. Oxford 1968, s.1-2.

caret burjuvazisinin çocukları sayesinde de oldu. Ayrıca İon adalarında Türk egemenliği olmadığından İtalya ve Fransa'nın kültürel etkisindeki bu yerlerde klâsik Yunan kültürü ve Yeniçağ hümanizmi yerli Hellenler tarafından Avrupalılardan öğrenildi ve bu adalar bütün Osmanlı Hellenleri üzerinde kültürel etkide bulundular. Buralarda İtalyanca, Fransızca ve daha sonraları İngilizce çok öğrenilen dillerdi ve klâsik Yunanca da en iyi biçimde eğitimde kullanılıyordu. 18. yüzyıl başında Avusturya'nın, Adriyatik sahilleri ve Tuna boyunda ticarî ve siyasî etkinliği artınca, gerek siyasî, gerek ticarî ve gerekse kültürel amaçlarla Avusturya'nın önemli şehirlerine Epir, Makedonya ve İon adalarından birçok Grek göç etmiş, buralarda kiliselerini ve okullarını kurmuşlardır. Avrupa ile herkesten önce yoğun olarak temas eden Grekler, diğer Balkan ulusları üzerinde de kültürel ve ideolojik etki yaratmakta gecikmediler.

Bulgar rahiplerinin Aynaroz (Mont Athos) Bulgar manastırlarında bu yeni Yunan kültürü ile temasa geçtikleri açıktır.[4] Balkanlar'daki yeni Hellen kültürü müesseseleşti de... 1694'de Prens Constantin Brincoveanu, Romenler için Saint Savas Prenslik Akademisi'ni kurdu, eğitim Yunancaydı.[5] Bir müddet sonra Balkanlılar Batı Avrupa ile kendileri doğrudan kültürel ilişki kurdular.

Esasen Balkan Slavları'nda millî tarih probleminin ortaya çıkışı sadece Yunan aydınlanması veya Fransız devrimine bağlamak da pek doğru değildir. Bir tür Slav birliği veya *irredantizm* fikri Balkan Slavları'nda 16. yüzyıldan beri görülmektedir. Özellikle Osmanlı hâkimiyetiyle, ruhanî otoritenin Konstantinopol patrikine verilmesi Balkan Slavlarının dinî sorunlar kadar dil, hukuk ve eğitim konularında da bağımsızlığını kaldırmıştı. Bu zor durumda Balkan Slavları erkenden egemen bir güç olan Rusya'ya yönelmişlerdir. Slav irredantizminin ilk fikirlerinin İtalyan politik bilimcisi Machiavelli'nin etkisiyle

---

4 G. Nešev, "Les Monastéres Bulgares du Mont Athos", *Etudes Historiques*, VI, Sofia 1973, s. 97-115.

5 A. Dascalakis, "Le Rôle de la Civilisation Grecque dans les Balkans", *Actes du Premier Congres Internationales des Etudes Balkaniques*, Sofia 1969, s. 109-10.

doğmuş olması mümkündür. Çünkü Rönesans İtalyası ile yoğun kültürel ve ticarî ilişkileri olan Dubrovnikli ve Hırvat düşünürlerin bir tür Slav birliği ve kurtuluşundan söz etmeleri tesadüf değildir. 1626 yılında Ragusalı (Dubrovnik) şair Ivan Gundulič "Osman" adlı lirik şiirinde âdeta Rönesans şairi Tasso'nun üslubuyla Slavların birliği ve kurtuluşundan söz ediyor. Gundulič, Slavların ancak Polonya kralının öncülüğünde bu tarihî görevi yerine getirecekleri kanısındadır.[6] Fakat bu alanda özellikle göze çarpan bir düşünür ve tarihçi Hırvat rahip Juraj Križanič'tir (1618-1683). Križanič Rusya'ya gitmiş bütün Slavlar'ın Rus Çarı'nın ve Katolik olan bir kilisesinin önderliği altında birleşip kurtulmalarını öne sürmüştü. *Rusya'nın Politikası* adlı eserinde, bu tarihî misyonu yerine getirmek için Rusya'nın modernleşmesini ve güçlenmesini, içtimaî düzenini ve kilisesini değiştirmesini istedi. Tabiî muhafazakâr çevreler ve ruhban tarafından kınandı ve unutuldu.[7] Balkan Slavları'nın millî dirilişinde Rusya'nın aktif rolünden hayli söz edilmiştir. Rusya'nın bu rolünü büyütmek Türkiye'deki tarihçi çevreler kadar, Balkan tarihçiliğinde de bir dönem çok vurgulandı. 19. yüzyıl Avrupa düşüncesi *Şark Meselesi*'nde Rusya'yı en aktif unsur olarak görme eğiliminde idi.[8] 1774 *Küçük Kaynarca* Antlaşması'ndan sonra bu rolün arttığına şüphe yoksa da 17. ve 18. yüzyıl Balkan nationalisminde Rusya'nın rolünü en dominant faktör olarak ele almak gerekir. Hatta ideolojik yönden Križanič örneğinde görüldüğü gibi Balkan Slavları Rusya'nın önünde gidiyorlardı. Rusya geliştiği ve modernleştiği ölçüde Balkanlar'da etkin rol oynamaya başladı. Moskova Rusyası 16. yüzyıldan sonra bir Batılılaşma sürecine girmiştir. Özellikle Romanovlar hanedanı devrinde Rusya, bütün Batı Avrupa ile daimî elçilikler düzeyinde ilişkiler kurmuştu ve Rus

---

[6] A. Fischel, *Der Panslawismus bis zum Weltkrieg*, Berlin 1919, s. 19-20.

[7] Fischel, *Panslawismus*, s. 20. H. Kohn, *Panslawism – It's History*, Notre Dame, Indiana 1953, s. 4; M. Petrovich, "Juraj Križanič a Precursor of Panslavism", *The American Slavonic and East European Rewiev*, VI, 1947.

[8] Bizzat F. Engels bile 1853'deki bir yazısında beceriksiz Avrupa diplomatlarının yanında Rusya'nın Balkanlar'daki aktif ve hegemonyacı politikasını vurgular. *NY Daily Tribune*, Nr. 3798, 21 April 1853.

tüccarları İskandinav, Alman, Polonya şehirlerini tanıyorlardı. Gelişen siyasî ve ticarî ilişkilerin Rusya'ya batı Avrupa hayat tarzını yavaş yavaş getirdiğine şüphe yoktur. Bazı asilzadeler evlerini Avrupa tarzında döşüyor, Rönesans ve barok hayat tarzını ve Alman âdetlerini benimsiyorlardı. Rus kültürü bu dönemde bazı çevirilerle Avrupa edebiyatını ve bilimini tanımaya başlamıştı. Regent Sofya'nın gözdesi Knez Golitzin de bu gibi Avrupaî asilzadelerden biriydi. Çoktan beri Bizans'ın halefi olma misyonunu benimseyen Rusya'da artık Balkan Slavlarının ve Rumların aydınlarına ve kilise mensuplarına rastlanmaktaydı. Bu gelenler eski Slovince'den, Yunanca'dan çeviriler yapıyor, saray matbaasında, kütüphanelerde çalışıyor, zengin ailelerin yanında öğretmenlik yapıyorlardı. Moskova ve Kiev'de basılan çok sayıda dinî, edebî ve siyasî nitelikli kitapları beraberlerinde Balkanlara taşıyorlardı. 17. yüzyıl ortalarından itibaren Balkanlarda Rusya'nın belli bir siyasî etkisinin başladığı görülüyor. Boğdan'ın (Moldovya) Yaş şehrinde 1640 yılında açılan ilk matbaanın Kiev Metropoliti Pjotr Mogila'nın yardımı sayesinde gerçekleşmesi buna bir örnektir.[9] Yavaş yavaş Balkan Slavları, Rusya'nın kültürel gelişimini izlemeğe başlayacaklardı.

Rusya'nın Balkan Slavları ile ilişkileri Batı Avrupa'nın tersine ticaretle değil kilise aracılığıyla olmuştur. 17. yüzyıldan beri Sırp, Montenegrolu (Karadağlı), Romen ve sonraları Bulgar rahipleri Rusya ile temasta idiler. Sırbistan'da 1557-1766 arasında otonom olarak faaliyet gösteren İpek Patrikliği yeterince malî ve idarî imkâna sahip olmadığından Sırp manastır ve kiliselerinin yaşaması bir ölçüde Rusya sayesinde olmuştur. Sırplı rahipler her sene Rusya'ya belirli miktarda yazma ve ikonalar götürürlerdi. Kısmen Moskova'ya kabul edilen, kısmen sınırdan sadaka ve bağış verilerek geri çevrilen bu rahiplerin 18. yüzyıldan itibaren dinî ve laik neşriyat da getirdiği biliniyor.[10] Rus kilisesi 17. yüzyıldan beri Balkanlı rahiplerden ve Balkan

9 *Vsemirnaya Istoriya*, (World history) Red; Zutis, Weynsteyn, Pawlenko, Akad. Nauk, SSSR, Moskova 1958, V, s. 182.

10 C. Rogel, "The Wondering Monk and Balkan National Awakening", *Nationalism in a Nonnational State*, Ed. Haddad, Ohio, s. 90.

manastırlarındaki yazmalardan geniş ölçüde istifade etmiştir. C. Rogel'in belirttiği gibi; Nikon'un Rus kilise reformu sırasında 17. yüzyıl boyu yazma ve baskı dua kitapları makbuldü ve bütün Balkan manastırlarından isteniyordu. Üç manastır rahibi Moskova'ya on bir adet elyazması kitap taşıdı (7 Slavca, 4 Yunanca). Bunları Patrik Nikon istiyordu. Sonra Patrik Arsenii Sukhanov da istedi. Bunlar Rus dua kitapları metinlerini tashih etmek için kullanılıyordu.[11] Mamafih Karadağ, Eflak-Boğdan ve Bulgaristan'a göre 1690'dan sonra Sırp manastır hayatı belirgin biçimde Habsburg İmparatorluğu'nun kültürel tesiri altına girmiştir. Bizzat Sırp din adamlarının en tanınmışı Obradovič bu yüzden seculer bilgiyi dinî bilginin yerine koymuştu. 1804'den sonra Obradovič, Karageorgi'nin sekreteri ve Sırp okulları genel müfettişi oldu. Balkanlarda'ki millî uyanışta kilisenin öncülüğünü geç vakitlere kadar kaybetmeyişinin asıl sebebi, kilise mensuplarının laik (secular) eğitim ve dünya görüşünü benimsemekteki kabiliyetleri olmuştur. Tarih, coğrafya gibi konularda ilk popüler eserleri onlar kaleme almıştır. Sırpların Jovan Rajič (1726-1801), Dositei Obradovič (1742-1811); Romenlerin G. Şincai'si, Petru Maior'u, Samuel Clain'i, bu gibi rahiplerin en önde gelenleridir. Nihayet 1762'de Mont Athos'daki Hilander manastırında ilk Slavyan-Bulgar tarihini popüler bir dil ve üslûpla kaleme alan ve Bulgar milliyetçiliğinin haklı olarak babası sayılan rahip Paissiy Hilandersky ve ondan sonra Sofroniy Vračansky Balkan Slavlarının kilise adamlarının laik ideolojiyi geliştirmekteki rolü için en tipik örneklerdir. 18. yüzyıl boyu Balkan Slavları'nın kilise mensupları, eski Yunan, eski Sloven eserleri yeni dile çevirdiler ve böylece halk dili edebî dil haline geldi. Bu konuda Slav Ortodoks rahipleri dil açısından Yunan rahiplerinden farklı niteliktedirler. Obradovič'in Sırpçaya ve Sofroniy Vračansky'nin Bulgarcaya yaptığı çeviriler bu yönden önemlidir.[12] Gerçekte Balkan Slavları Roma Kilisesine karşı her zaman *ksenophobique* bir davranış içinde olmuşlardır. Ancak

[11] Rogel, "The Wondering Monk", s. 85-86.

[12] N. Danova – Z. Markova, "Ideja Zerkovnogo Reformatorstva i Balkanskoe Prosveščenie (XVIII-XIX vv)" / "Idee der Kirchenreform und Balkanische Aufklaerung", *Etudes Historiques*, VII, Sofia 1975, s. 161-74.

Osmanlı idaresinden çok baskıcı bir unsur olarak gördükleri Konstantinopol patrikliğinin varlığı yüzünden 17. yüzyıldan beri Katolik kilisesine bağlanmak, kilesinin ve Slav toplumunun kültürel, ruhanî otonomisini bu yolla elde etmek fikri, eylemi de hep var olmuştur. Bulgaristan ve Romanya'da aktif Katolik propaganda merkezlerinin varlığı biliniyor. Fazla taraftar toplayamayan bu teşebbüslerin tarihi nerede ise Osmanlı egemenliği kadar eskidir. İstanbul'daki Fransız elçisi Girardin'in 1686 yılı 13 Şubat'ında yazdığı bir rapora göre bir Bulgar Ortodoks rahip Fransız kralına verilmek üzere bir istida sunmuştu, bu istidada Bulgarlar'ın Katolisizmi kabule hazır oldukları ve kralın himaye ve müdahalesi istenmektedir.[13] Viyana bozgunu yıllarında bu gibi girişimlere rastlanması hiç de şaşırtıcı olmamalıdır.

Bulgar tarihçi B. Svetkova'ya göre harb yıllarında Tuna boyunda hayduk hareketleri artmıştır.[14] Eflâk Voyvodası Şerban Cantacuzen'in 1688'de Çar V. İvan ve I. Peter'e yolladığı istida da herkesin malûmudur. Ruslar Akkerman'a gelirlerse Sırplar, Bulgarlar ve Moldavanlar'ın kendilerine yardım edeceği bildirilmişti. Osmanlı egemenliğinin üçüncü yüzyılında Balkanlar'daki bu reaksiyonda Viyana bozgunun hızlandırıcı bir etkisi vardı.

III

İkinci Viyana kuşatmasının en önemli sonuçlarından biri Avusturya İmparatorluğu'nun orta Avrupa, Balkanlar ve doğu Akdeniz'deki siyasî-askerî gücünün sağlamlaşması ve ticarî etkinlik ve örgütlenmesinin pekişmesidir. Bir yandan bu ticarî yayılma bir kültürel etkinliği de birlikte getirirken, diğer yandan Osmanlı Avrupası'nda bozgunun yarattığı uzun süreli iktisadî, idarî, askerî buhran ister istemez eyaletlerde bir *decentralization*'a gidilmesini gerekli kılmıştı. Decentralization

[13] Arch. Des Affaires Etrangeres (Quai D'Orsay), *C.P. Turquie*, vol.18, Ambas. Girardin, Pera 13 Fevrier 1686, s. 102.

[14] B. Svetkova, "To the History of the Resistance Against the Ottoman Feudal Domination in the Danube Region of Bulgaria", *Etudes Historiques*, IV, Sofia 1968, s. 221-3.

süreci sadece Balkanlar'da değil Anadolu'da da görülmektedir ki önemli strüktürel değişmelerin başlangıcı oldu.

17. yüzyıl sonuna kadar Avusturya'nın iç ve dış ticareti devletin vergi gelirlerini yükseltecek bir düzeyde değildi. Avusturya Tuna bölgesini kontrol edemediğinden nehir ticareti de gelişmemişti. Mukaddes Roma-Germen imparatorluğunun üyesi olan devletçiklerin arasındaki ticarî ilişkinin azlığı Avusturya topraklarında ticaretin gelişmesi için bir başka engeldi. Akdeniz'le bağıntısı olmayan ülke denizlere açılamamıştı. 1667'de Becker tarafından kurulan Orientalische Handelskompagnie bir müddet sonra iflâs etti.[15] Ülkede karayollarının da batı Avrupa'ya göre çok ilkel bir düzeyde olması ticareti engelliyordu. Bizzat 1683 kuşatmasının Osmanlı ordusu için bir yenilgiyle bitmesinde, aşağı Avusturya (Niederösterreich) ülkesinin bozuk ve ilkel yol sisteminin büyük payı olmuştur. Oysa 1699 Karlowitz (Karlofça) ve 1718 Pasarowitz (Pasarofça) antlaşmalarından sonra Habsburglar imparatorluğu Tuna bölgesinde yerleşmiştir. Bu olay imparatorluğun Balkan ticaretine el atmasını sağladı. Balkanlar bir Pazar alanı ve hammadde kaynağı oldu. 1719'da VI. Karl'ın Trieste'yi Venedik'e karşı önemli bir liman olarak geliştirmesinden sonra Avusturya Akdeniz ticaretine açıldı. Avusturya 18. asrın ilk yarısında Osmanlı Devleti ile *Navigation act*lar yaparak seyrüsefaini güvenlik altına aldı.[16] Böylece bütün Akdeniz ve Balkanlarla gerek legal gerekse kaçak ticaret yapılıyordu. Grekler 18. asır başında 600 gemilik bir filoyla bu işin başındaydılar. Gelişen ticaret ve gelişen Avusturya manifaktürü Balkanlar'da ticaret burjuvazisinin *emergence*'ini kolaylaştırdı. 18. yüzyılda Avusturya sanayinin talepleri doğrul-

---

[15] H. Hassinger, "Die erste Wiener Orientalische Handelskompagnie 1667-1683", *Viertelj. F. Soz. und Wirtschaftsgeschichte*, XXXV/I, 1942, F. Tremel, *Wirtschafts und Sozialgeschichte Österreichs*, Graz 1969, s. 232-5, 255, 261-2.

[16] İ. Ortaylı, "1727 Osmanlı-Avusturya Sözleşmesi- Handelsvertrag zwischen Östereich und Osmanenreich im Jahre 1727", *SBF Dergisi*, XXVIII/3-4, 1975, s. 97-109.

tusunda gelişen bir hammadde ve yarı mamûl madde üretimi Balkan şehirlerinde değişiklikler yarattı.[17]

Osmanlı İmparatorluğu'nun eski tüccar halkı olan Hellenlere şimdi Sırp-Hırvat ve Bulgar tüccarlar da ilâve oldular. 18. yüzyılda bütün Balkan halkları arasında ticaret burjuvazisinin ortaya çıkışıyla ulusal kültürün *renovation*u paralellik gösteriyor. Avrupa'da Livorna, Napoli Trieste, Venedik, Viyana ve bazı Rus şehirlerinde birtakım kalabalık Balkanlı tüccar, din adamı ve öğrenci grupları ortaya çıktı. Kiliseler ve kültür evleri kuruldu. Avrupa aydınlanmasının etkileri de asıl bu olaydan sonra görüldü. 18. yüzyılın Voltaire, Rousseau, Diderot, Herder, Lessing gibi filozofları Balkan aydınlarınca tanındı. Ama ciddî bir biçimde değil, brüt yorum ve kulaktan dolma biçimde... Güney İtalya'da Arnavutlar, orta Avrupa şehirlerinde Sırplar, Romanya ve Güney Rusya'da Bulgar grupları Batıya dönük bir kültür ve eğitim hayatı yaşadılar.[18]

Özellikle 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl boyu Avusturya, Balkan Slavlarının kültür hayatında çok etkili oldu. Bunda Habsburg İmparatorluğu'ndaki kültürel yönden gelişen Batı Slavlarının da etkisi olmuştur. 18. yüzyıl Avusturya ve Macaristan'ındaki barok kültürün, edebiyat, tiyatro ve plastik sanatların Balkanların kültürel gelişimindeki etkileri gün geçtikçe daha iyi anlaşılmaktadır.[19]

---

[17] N. Todorov, *Balkanski Gorod XV-XIX vekov – Balkancity XV-XIXth Centuries*, Izdelstva Nauka, Moskva 1976 s.194-222. V. Paskaleva, "Die Wirtschaftsbeziehungen der Bulgarischen Gebiete mit Mitteleuropa im 18 und 19. Jahrhundert", *Wirtschaftswege: Hermann Kellenbenz Festschrift*, Klett-Gotta 1978, s. 169.

[18] V. Traikov, *Ideologiĉeski Teĉeniya i Programi v Nazionalno – Osvoboditelnite Dvijeniya na Balkanite do 1878 Godina* (Ideologische Richtungen und Programme in den Nationalen Befreiungsbewegungen der Balkanlaender bis 1878), Sofia 1978, s. 14-5.

[19] Paskaleva, "Sredna Evropa i Kulturno-Prosvetnoto Razvitie na Bulgarite Prez Vazrajdeneto" (Mitteleuropa und kulturelle Aufklaerung und Entwicklung in Bulgarien vor der Renaissance), *Istoriĉeski Pregled*, kn. 3-4, s. 116-117, 136.

İkinci Viyana kuşatmasından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki eyaletleri ilk anda bir kargaşalık, iktisadî çöküntü ve asayişsizlik içine düştüler. Asayişsizlik ve savaşın getirdiği ağır vergiler, Anadolu'da da aynı çöküntüyü doğurdu. Ordunun bozgunu, şehirlerde asayişi sağlamakla görevli garnizonların da erimesi, iktisadî çöküntü, yol güvenliğinin azalması ve süregelen savaşlar, Balkan eyaletlerinde merkezî idarenin kontrolünü yok etmişti denebilir. Meselâ Bosna ahalisi merkezî hükümetten sürekli olarak para ve asker yardımı istiyordu. Merkezî hükümet ise bu istekleri karşılayamıyordu. Bu yüzden şehirlerin halkı kendi güvenliklerini kendileri sağlama yoluna gittiler.[20] 18. yüzyıl başlarından itibaren Rumeli'de kentlerin güvenlik ve malî sorunları halk ve *local notables* tarafından çözülmeğe başlandı. Şehirleri temsilen âyanlar otoriteyi ele aldı. Bunlar *local landowners, administrators of pious foundations (waqf)* gibi kimselerdi. Rumeli şehirlerinde ve eyaletlerinde mahallî eşrafın ön plâna geçişini Peter Sugar da aynı doğrultuda etraflıca tasvir etmektedir. Örneğin Bosna'nın Müslüman beyleri bu yeni otorite değişimi için iyi bir örnektir. Osmanlı fethinden hemen sonra Müslümanlığa dönen eski küçük Bosna aristokratlarının torunları olan bu beyler Osmanlı idaresi boyunca aralarından çıkan vezirler, sancakbeyleri aracılığıyla merkezî idare ile de iyi ilişkiler kurmuşlardı. Şimdi merkezî devlete olan sadakatlerine rağmen, uzun harbin getirdiği anarşi ortamında mahallî otoriteyi tamamen ele aldılar. Bazı köylü direnişleri ve başıboş haydut çetelerinin hareketine karşı, merkezî devlet de bu yeni decentralization ve otorite değişimini hayırhah bir biçimde kabul etmiştir. Böylelikle dil ve gelenekleriyle Bosnalı olan bu yeni yöneticiler, mahallî halk için daha tercihe şayan idi. Vali genellikle şanlı ve şaşaalı bir misafirdi. Yerel beyler eyaleti istedikleri gibi idareye başladı.[21] Aynı durumun Arnavutluk-Epir bölgelerinde de görüldüğü söylenebilir.

---

[20] H. İnalcık, "Saray Bosna Şer'iyye Siciline Göre Viyana Bozgunundan Sonra Bosna" (Bosnien nach der Wiener Niederlage-Materiell aus der Kadi Register von Sarajivo), *Tarih Vesikaları*, II/2, Ankara 1943, s. 1-3.

[21] P. F. Sugar, "Southheastern Europe under Ottoman Rule (1354-1804)", *A History of East Central Europe*, V, University of Washington Press, London 1977, s. 233-6.

Anadolu kıtasında da 16. yüzyıldan beri görülen *land concentration* dolayısıyla yeni bir mahallî toprak sahipleri grubu ortaya çıkmıştı. *Timariot* rejimi bozulmuş, savaş için asker toplanamaz olmuştu. Bu devirde Anadolu kentlerinin ve eyaletlerinin güvenliği de büyük ölçüde mahallî nüfuz gruplarına, yerel temsilciliklere bırakılmıştı.[22] Ağır vergilere ve haydutluk olaylarına karşı halk bu yerel adem-i merkeziyetçiliğe ve mahallî yöneticilere sığınır olmuştu. 18. yüzyıldan itibaren bu yeni idareci grubun varlığı ülkenin sosyal ve siyasal strüktüründe önemli değişmelere sebep olacaktır.

1685 yılında Anadolu'da asker kaçaklarıyla vergi memurlarının soygunlarından bıkıp devlete başkaldıran köylüleri de etrafına toplayan bir eşkıya reisine daha, Yeğen Osman'a beylerbeyilik verildi. Merkezî devlet Rusya, Venedik ve Polonya'ya karşı giriştiği savaştan yorgun düşmüştü. Yerel ayaklanma ve eşkıyalık hareketlerini bastıramayınca haydut reislerine rütbe ve unvan dağıtıyordu.[23] 1684 Mart'ında Fransız sefiri Guilleragues'un bir raporu bozguna uğramış ülkeyi tasvir ediyor; "yüksek mevkideki kumandan ve *functionaries* devamlı değişmekte, idarî otorite felce uğramaktadır."[24] Harb yıllarında *timarlı* sipahiler birbirlerinin arazisini gasp ettiklerinden *land concentration* da artmıştı. Merkezî devletten bağımsız idareye el atan ve toprak genişletenler çoğalmıştı. Bunu devrin sultan fermanlarında ve resmi kayıtlarında sıkça görürüz.[25] Bir yandan ordudaki görevine gitmeyen *timarlı*lar ve asker kaçakları ile eşkıya orduları ortaya çıkmış ve anarşi büyümüştür.[26] Böyle

---

[22] İ. Ortaylı, "17. yüzyıl Sonlarında Orta Anadolu Vilayetlerinin Toplumsal Ekonomik Durumu Üzerine" (Uber die Soziale und Wirtschaftliche Lage der Mittel-Anatolischen Provinzen am Ende des 17. Jahrhunderts", *Toplum ve Bilim*, 15-16, Güz 1981/Kış 1982, s. 33-60.

[23] M. Akdağ, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi" (Die Grundlinien der Geschichte der Türkei im XVII. Jahrhundert), *DTCF Dergisi*, IV/6-7, Ankara 1968, s. 236-8.

[24] Archives du Ministré des Affaires Etrangéres, Paris, *C.P.Turquie*, XVII/168, s. 12, Pera 28. 3.1684.

[25] *Ankara Şer'iyye Sicili* (Kadi records of Ankara), 66, Hüküm 816, vom Jahr 1098 H/November 1686.

[26] *Ankara Şer'iyye Sicili*, Hüküm 862 (Zilhicce 1098/Oktober 1687).

bir durumda merkezî hükümet otoriteyi kullanamadığından *âyan* denen yerel eşraf idarî görev yüklendi ve Anadolu'da da idare, kozmopolit orijinli devşirme paşalardan bu yeni zümreye geçti. Uzun karışıklık yıllarında Anadolu askeri arasından sivrilenler veya devlete vergiyi toplayıp teslim eden *mültezim*ler ve bölgesinde asayişi sağlayan mahallî nüfuz sahipleri devlet tarafından görevli tayin ediliyordu. Valilerin yerine tayin edilen ve *mütesellim* denen bu mahallî lordlar bir değişmeyi temsil ediyorlar. Enderun'da (*Palace school*) yetiştirilen devşirme çocuklarının yerini şimdi artık Anadolu halkından çıkan insanlar alıyor, yani Osmanlı siyaset anlayışında *kaba-Türk* denen zümre 18. asırdan itibaren kesinlikle devlet yönetimine sahip oluyordu.[27]

Gerçekten de 18. yüzyılın ünlü *grandvizir*'leri, komutanları daha çok Türk kökenlidir. İmparatorluğun reform devri sayılan Lale Devri'nin (*Tulip Age*) ünlü veziriazamı İbrahim Paşa ve gene reformcu Sadrazam Halil Hamid Paşa bu yeni idareci zümrenin tipik temsilcileridir. İdaredeki bu Türkleşme, sanat ve kültür alanına da yansımakta gecikmedi. Geleneksel bir toplumda her şeye rağmen yönetici sınıfın zevki ve talebi, sanatçının ihmal edemeyeceği bir faktördür. Osmanlı yüksek sınıfının edebiyatı olan Divan Şiirinde 18. yüzyıl şairleri; ağdalı, Arapça Farsçalı bir dil yerine daha saf Türkçe kullanmayı tercih ettiler. 18. yüzyılda, Nâbî, Nedîm gibi şairlerin dili İstanbul halkının konuştuğu Türkçeye eski şairlerinkinden çok daha yakındı. Üstelik şiir, hayata daha dönük ve coşkun bir karakter kazanmıştı. Bilhassa bu devrin şairlerinden Sâdî, şiirin konuşulan Türkçe ile yazılmasını açıkça istiyor ve şöyle diyordu:[28]

Nice Türkî dinür ol şi're kim her lâfzunun halli
Lûgatlar bakmaya muhtâc ide mecliste yârânı

(Dinleyenler şiiri anlamak için lûgata bakmaya ihtiyaç duyarsa, o şiire nasıl şiir denir.)

---

[27] Akdağ, "Genel Çizgileriyle...", s. 238.
[28] A. Levend, *Türk Dilinde Gelişime ve Sadeleşme Safhaları* (Die Entwicklungs und Laeuterungs-phasen der Türkischen Sprache), TDK, Ankara 1949, s. 94-5.

İkinci Viyana bozgunu askerlik alanında acele ve köklü bir ıslahatı gerekli kılmıştı. Açılan askerî *imperial* mühendislik okullarında (Mühendishane-i Bahri-yi Hümayun ve Berri-yi Hümayun) ilk anda yabancı dilden kitaplar çevrildi. Bilim kitaplarının dilinin Türkçe olmasına gayret ediliyordu. Çünkü talebe çoğunlukla halktan ve Türk kökenli idiler. Şânizade ve Hoca İshak gibi bilginler, coğrafya, tıp, kimya ve matematik terimlerini Latinceden aldıkları gibi, Türkçe karşılıklarını da bulmaya gayret etmişlerdir.[29] 18. yüzyıl Türkçesi henüz bakir bir araştırma konusu olmakla birlikte bürokraside, eğitimde ve edebiyatta konuşulan Türkçeye bir yakınlaşma olduğu açıktır. Arapça ve Farsça *vocabulary* ve *idiom* yüklü Osmanlı *jargon*u, yerini daha saf bir Türkçeye terk etmeye başlamıştı.

Türkî unsurun yönetim ve kültür hayatında dominant olması ancak gelecek yüzyıllardaki Türk milliyetçiliği için bir platformun oluşması demektir. Yoksa 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk unsur arasında Türk milliyetçiliğinin doğuşundan söz edilemezdi. Bu kavramın ilk çarpıcı örnekleri 1860'larda aslen Polonyalı olan ve 1849'da Türkiye'ye iltica eden Mustafa Celaleddin Paşa'nın yazdığı bir kitap ile (*les Turcs anciénnes et modérnes*) Ahmed Vefik Paşa'nın ilk Osmanlı parlamentosuna başkanlık ederken (1877-1878) Suriyeli Hıristiyan mebuslara dediği şu sözlerdir: "Aklınız varsa en kısa zamanda Türkçe öğrenirsiniz".[30] Türkçe her zaman resmî dildi, bunun ilk defa 1876 Anayasasında belirtildiğini görüyoruz. Türk unsur idarî ve askerî alanda öne geçmişti ama bunun bir *nationalism* konusu olması 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında görülmektedir. 18. yüzyıl boyu nationalism Balkanlara özgü bir ideolojiydi, Anadolu ise henüz Türk milliyetçiliği yapmıyordu. Sadece belirgin bir *Türkleşme* süreci vardı. Bu son gelişme dolayısıyla da 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu artık eski yüzyıllardakinin tersine kozmopolit yapısını süratle kaybetmeğe başlamıştır. Orta Avrupa eyaletlerinin Karlofça ve Pasarofça antlaşmalarıyla elden çıkması, bütün Balkanlarda

---

[29] *A.g.e.*, s. 89-91.
[30] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Red: H.T. Vs.40, Sitzung, 18 Mai 1877 s. 313.

nationalist gelişmelerin ortaya çıkması ve büyük Avrupa devletlerinin Osmanlılar üzerindeki müdahale ve tehditleriyle, imparatorlukta 18. yüzyılda yeni bir İslâmcı ideoloji doğmaya başladı. İlk defadır ki mutaassıp bir İslâmcı hayat tarzı ve düşünce egemen oldu. Hilâfete unvan ve kurum olarak büyük önem verildi. Bununla beraber Avrupa'nın gösterdiği tehlike imparatorlukta modernleşmeyi ve batı dünyasını tanımayı da gerekli kılmıştı.

Bu çağda Osmanlı Sultanı'nın Berlin'deki elçisi Azmi Efendi yazdığı sefaretnamede; Prusya'dan, üstün bir devlet ve toplum düzeni olarak söz etmektedir ve Osmanlı Devleti'nin ıslahatı için bazı önerilerde bulunmaktadır. Açıktır ki Osmanlı *self-praising*i artık kalmamıştır.[31] Osmanlı mimarisine orta Avrupa etkisi ile yeni bir barok üslûp girmiştir. Başkentteki cami, kışla gibi binalarda ve bazı saraylarda olduğu gibi eyaletlerde de bunu görmek mümkündür. Osmanlı resminde de sadece İstanbul değil bütün Anadolu ve Balkanlar'da Avrupa etkisiyle yeni bir stil doğmaktadır. 18. yüzyılda görülen bu stilin klâsik Osmanlı stiline göre bir zevksizlik olduğu ileri sürülebilir, ancak belli kalıplar içinde yaşayan durgun bir tarz yerini harekete ve değişikliğe bırakmaktadır. 18. yüzyıl resim sanatında artık Batı resmine özgü figürler, tabiat manzaraları, perspektif gibi yenilikler görülüyor.[32] Batılılaşma veya modernleşme günlük hayatın her safhasında görülmeğe başlamıştır. Matbaanın bu devirde Türkçe eserlerin basımında da kullanılmağa başladığını da göz önüne alırsak sanat ve bilimin daha geniş zümrelere hitap ettiğini bunun da Türkleşme sürecini hızlandırdığını daha iyi anlarız. 18. yüzyıl Avusturya halk resmine ait olan ve Avrupa milletlerini tasvir eden bir tabloda türbanlı ve kaftanlı tip; İspanyol, Fransız, İsveçli Rus (*Muskovil*) gibi figürlerin yanında Avrupa'nın en olumsuz en düşman adamı olarak çiziliyor. Ancak türbanlı ve kaftanlı tipin adı bu tabloda "Türk veya Helen"

---

[31] B. Lewis, *The Muslim Discovery of Europa*, Weidenfeld and Nicholson, London 1982, s. 208.

[32] G. Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850* (Türkische Maleri im Zeitalter der Westernisation 1700-1850), Hacettepe Üniversitesi Yay. Ankara 1977.

olarak zikredilmiştir.[33] Türkler hakkındaki bu bilgisizlik, az zaman sonra yerini Türk araştırmalarına bırakmaya başladı. 18. yüzyılın ilk yarısında Fransa'da Paris'te Louis le Grand Lisesi'nde bir kısım öğrenci Türkçe eğitimine alındı, Viyana'da Maria Theresia Akademisi Doğu dilleri eğitimine başladı. 18. yüzyılın sonunda Avrupa bilim âlemi Joseph Hammer[34] gibi ünlü Türkologlara sahipti. Avrupa Türkolojisinin gelişmesi, Türklerin dili ve tarihi üzerine yapılan araştırmaların sonuçları da ileride Türk milliyetçiliğini besleyen kaynaklardan biri olmuştur. Orta Avrupa ülkelerinde 18. yüzyıldan beri hem *Balkanistik* hem de *Türkoloji* alanında araştırmalar yapılıyordu. Bu araştırmaların etkisi bütün Balkanlar'da ve Türkler arasında görüldü. 18. yüzyıl Avrupası'nda bütün halklar birbirini araştırıyor ve tanıyordu. Bu karşılıklı araştırma ve tanıma Avrupa'da nationalismin gelişmesiyle paralel yürümüştür. Bu sürece bir ölçüde Türkler de girmişti. Böylece uzun savaş ve toprak kayıpları bir yerde geç kalmış Türk milliyetçiliğinin doğuşunu ve gelişmesini hızlandıran bir tarihî sürecin başlangıcı olmuştur.

---

33 *Österreichisches Museum für Völkerkunde*, Inv. nr. 30905.

34 İ. Ortaylı, "Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von", *DİA*, XV, s. 491-4.

Bölüme Ek 3:

18. YÜZYIL VE MODERNLEŞME DÜŞÜNCESİ

Sosyal değişme esas itibariyle Rönesans'ta fark edilen bir olgu ve buna bağlı olarak edinilen bir bilinçtir. Keşfedilen yeni kara parçalarındaki ilkeller (*bon savage*) Avrupa'da insan ve insan toplumunun evrimi konusunda bir bilinç uyandırdı. Bu evrim kuşkusuz Avrupa Kıtasına has bir olgu olarak algılanıyordu. Özellikle Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'ya yapılan geziler 18. yüzyılda Avrupa'da; diğer dünya parçalarındaki toplumların durgun olduğu ve oralarda tarihin fâsid bir daire teşkil ettiği, fikri yaygındı. Bu keyfiyete seyyah Chardin'in "Asya atalettir, Avrupa devamlı değişmedir" ifadesinde şahit oluyoruz.

Nitekim Mousnier 1740'da Paris Akademisi adına yaptığı bir açıklamada; 'Avrupa bilinç ve bilgi düzeyindeki gelişme sayesinde değişen bir dünyadır, diğer bölgeler atalet (*immobilite*) içindedir.' diyor[1]. Bu gibi görüşler şarkın münevverleri tarafından da değişme çağında yani 19. asırda benimsenmiştir. Öyleyse 19. asrın öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda nasıl bir sosyal değişme ve ıslahat fikri vardı. Galiba 18. yüzyıl bizdeki değişme biçimi bakımından en önemli çağdır. Osmanlı 18. yüzyılının değişmeci dalgalanmalara uzak olmadığı apaçık... Ama bu gerçek Türk tarih bilincinde yeterince aksini bulamamıştır. Çünkü biz 18. asrımızı bilmiyoruz. İmparatorluğun 18. asrı sadece Türk *ethnie*'sinin dili ile anlaşılamaz; zira İmparatorluğu oluşturan kitlelerin bazıları değişimden, ulustan, tarihten söz etmeye başlamıştı. Sanıldığı gibi sadece Hellenler değil, fakat bağımsız ulus fikrinde Hıristiyan kitlelerin hepsi benzer programlarla ve görüşlerle ortaya çıktılar. Mehitarist-Katolik Ermeniler, Bulgarlar, Romenler, Sırplar da Hellenleri izledi. Osmanlı

---

[1] Michel Devèze, *L'Europe et le Monde à la fin du XVIIIe Siècle*, Paris 1970, s. 3.

İmparatorluğu Avrupa ile göğüs göğüseydi. Rusya ve Avusturya (Bu asırda henüz Alman İmparatorluğu adını taşıyor) hep müttefik olarak Osmanlı ordularıyla çarpışıyordu. Bazen yenilgi, bazen direniş ve bazen zaferle geri püskürterek Avusturya ve Rusya'ya karşı Osmanlı askeri modernleşmesi direnebiliyordu. Türkiye Doğudaki değişme bilincinin doğduğu yerdi, zira bu bilince sahip olmak zorundaydı. 18. asrın siyasî sosyal görüşleri bu nedenlerle en açık olarak sefaretnamelerde izlenebiliyor. Ünlü gezgin Evliya Çelebi'den beri seyahat eden ve en açık biçimde seyahatname yazabilecek olan ise yoktu. Seyahatname Osmanlı edebiyatında zayıf ve geç gelişen bir tür. Klasik İslâm çağı ve Rönesans Avrupası ile boy ölçüşebilecek durumda değil. Tek istisna, ünlü dâhimiz Evliya Çelebi...

18. asırdaki siyasî tefekkürümüzü bu nedenle memurların genel raporlarından izlemek zorundayız. İkinci kaynak ordu ve maliyenin başındakilerdir. Doğrusu fennen gelişen merkezî ordunun ağır masraflarını karşılayacak zümre ıslahat üzerinde düşünmek durumundaydı.

18. yüzyıl Osmanlı dünyası artık geçen asırlardaki ıslahat lâyihaları geleneğinden daha farklı bir ıslahat fikri ve ıslahat hareketi ihtiyacı içindedir. Bunu Türk yönetici zümresi anlamıştır. Balkan halkları ise bu asırda yeni bir tarz-ı hayatın içine girmiştir. 17. asır Osmanlı yazarları İbn Halduncu kuramdaki çöküşün farkındadır ve adeta *asabiyye* ve "dayanışmayı" askerî reformlarla sağlamayı ve muhafazayı düşünüyorlar; yine askerî reform müesseselerin iç içeliği itibariyle toprak nizamı ve maliyeyi de etkileyecekti. Eskiyi diriltmeyi öneren yazarlarla artık değişimin gerekli olduğunu anlayanlar yan yanaydı... Osmanlı *devlet-i ebed müddet*'e inanır. Binaenaleyh çöküntü emarelerine rağmen diriliş, devletin temel müesseselerine avdet ile mümkün olabilir. Kınalızade'de bu görüş açıkça ortadadır. *İstanos Politikos* deyiminden haberdar olan Kâtib Çelebi, politika ilmini toplumu bir insan bedeni gibi ele alarak mütalaa eder. Asıl olan hükümdarlık ve askerî kurumların düzgünlüğü ve malî güçtür. Tabiî ki bu yazarlar İbn Haldun'u benimser, ama onun işaret ettiği kaçınılmaz sona kendi reform layihalarında pek itibar etmezler.

Osmanlı düşüncesinde, İbn Haldun'un çevirisini tamamladığı ve Şeyhülislam Pîrîzade Mehmet Said Efendi'nin

ilk bölüm çevrisini gözden geçiren kişi olduğu halde, Cevdet Paşa büyük sosyologa temelden zıt bir düşünce geliştirmiştir. 19. yüzyıl siyasal edebiyatımızda özgün yeri olan Cevdet Paşa, bir fakihin (hukukçu) yaklaşımıyla toplumu ele alır. Hem İbn Haldun'un dâhiyane gözlem ve kurgusundan, hem de Rousseau'nun Rönesans tipi antropolojik vurgularından uzak bir devlet kuramı vardır. Ona göre devlet bir vahiydir. Epistemolojik yönden diğerlerinin kuramı da Cevdet Paşa'nınki kadar tartışmalıdır.

Osmanlı siyaset düşüncesinde bir noktanın bizce dikkate alınmadığı görülüyor. Şöyle ki, genelde Lütfü Paşa'nın *Âsafname*'si (16. asır) veya Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nushatü's- Selâtîn*'i (16. asır sonu) gibi eserler ve 17. asrın Koçi Bey, *Selanikî Tarihi*, *Hızru'l-Mülûk* ve Mustafa Naîma tarihindeki veya Kâtib Çelebi'deki fikirler paralel bir ıslahat modeli öngörüyor. Bu kuvvetli eserlerde İbn Halduncu bir çöküş teorisi hâkimdir, fakat Osmanlıya özgü bir düzelmenin mümkün görülüp padişahlara tavsiye edildiği de açıktır.

Ancak 18. yüzyılın siyasî literatürünü teşkil eden lâyihalar ve sefaretnameler bu doğrultuda değerlendirilemez. Vakıa 18. asrın siyasî düşüncesi daha önceki asrın yazarları gibi kuvvetli şahsiyetler tarafından temsil edilmez. Layihalar açıkçası bir teoriye dayanmaz; kaleme alanlar Naîma, Kâtib Çelebi, Selanikî gibi Osmanlı tarihi müesseselerinden derinlemesine haberdar değildir. Ama daha uygulamacı ve bizzat sivil-asker idareci zümresindendir. Sefaretnamelerdeki tavsiye ve tahliller de derin malûmattan çok, somut gözleme ve hayatın içinde edinilen tecrübelere dayanır. Zekice kaleme alındıkları ölçüde tıpkı Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet'in bugünkü Fransa tarihçilerini dahi yakından ilgilendirmesi gibi, geniş bir alana ışık tutabilirler. Fakat ıslahat ve toplumsal değişimin sancısını çeken 19. yüzyılın mütefekkirâne eserleriyle de mukayese edilemezler. 18. yüzyıl ilginç bir asırdır. Değişmenin adının konmadığı ve değişmenin zarurî olarak yaşandığı bir asırdır. 18. asır uleması içinde Batı dillerini bileni ve Dünya tarihi ile ilgilenenleri de vardır. 17. asır sonu ve 18. yüzyıl başları, yani bizim tarihî düzenlememiz açısından daha doğru bir deyişle II. Viyana muhasarası sonrası dönemde Hüseyin Hezarfen Efendi, Antoin Galland'ı dahi hayran bırakan bir tarihçiydi (Bernard Lewis'e

göre o da Kâtib Çelebi ve Koçi Bey'in görüşlerine katılıyor, *Islamic History*, 15. bölüm, s. 210-12). Bu durumda çağdaşı Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın eseri daha amelî görüşlü ve bürokratik tecrübeye dayanan bir lâyihadır.

18. yüzyıla mekteb kitaplarının deyişiyle "gerileme çağı" demek bir düşünsel hamlıktır. Bu kabuk değiştirme çağında devlet ve toplum; asrî merkezî bir ordunun kuruluşu, buna mümasil vergilendirme ve malî organizasyon, ister istemez yükselen tüketim ve bunun yaratacağı dinî tepkileri bir arada yaşamak zorundaydı. Mesela 18. yüzyılda Necd'de ortaya çıkan ve Arap kabilelerinden İbn Suud ailesinin öncülüğünü yaptığı Vahhabî hareketini ele alalım. Ahmed Cevdet Paşa vukufla ve büyük maharetle bu hareketi ele almıştır. Kökünün İbn Taymiyya'ya kadar uzandığını söylüyor, doğrudur. 16-17. asırlarda Kadızadeliler gibi hareketlerde de İbn Taymiyya'nın eşitlikçi ve anarşist eğilimli görüşlerini aramalıdır; bu pekalâ 18. asra yakışan bir görüştür. Medeniyeti reddeden ve her yenilikte bid'at arayan Vahhabîlikte, ünlü Arabistan seyyahı William Gifford Palgrave'in verdiği bilgilerin tesirini de görmezlikten gelemeyiz.

Vahhabîliğin intişar ettiği orta Arabistan ve Necd'de, Muhammed İbn Abd'el-Vahab birçok bedevî kabilenin hükmettiği bu bölgede eski bedevî âdetlerinin ortaya çıktığını ve İslâm'a zarar verdiğini ileri sürüyordu. Özellikle "Atalar Kültü" ve "kutsal mezar" gibi olgular Vahhabîliğin bu alandaki sertliğini ortaya çıkarmıştır[2]. Vahhabîlik Osmanlı merkezî otoritesini sarsan taassubuna rağmen yeni bir sosyal, siyasal yapılanma öneren akımdı. Muvaffak olamamasında tek sebep asrın gerisinde olması değil, ehil olmayan bir söylemle yetersiz bir düşünürden ve taraf kitlesinden ileri gelir.

III. Selim devri, kendisinin daha veliahd iken (I. Abdülhamid bu olayı biliyordu ve hoşgörülü davranmıştı.) Fransa Kralı XVI. Louis ile istişarî yazışmasından da anlaşılacağı üzere, artık devlet sisteminde Avrupa modelli bir ıslahatın kaçınılmaz olduğu fikrinin yerleştiğini gösteriyor[3].

---

[2] W. G. Palgrave, *L'Arabie Centrale 1862-1863 une année de Voyage*, trad. Emile Jonveau, I, Paris 1866, s. 328 vd.
[3] Bkz. *Mufassal Osmanlı Tarihi*, IV, s. 2680-81.

Ergin Çağman'ın bu konuda ele aldığı ıslahat lâyihalarının sayısı, yirmisi Türk, ikisi ecnebi mütehassıslara ait olmak üzere, 22'dir. Üzerine dikkati çekmek istediğimiz yön Batılılaşmanın lâyihalarda ifade ve talep edilmekten çok, hayatın içinde gerçekleştiğidir. Çağman, Mehmed Şerif Efendi'ye ait olan lâyihayı ele almaktadır[4]. Mehmed Şerif Efendi her şeyden önce gelir ve giderin eşitlendiği, önceden bilindiği, yani merkeziyetçi ve bütçeye tâbi bir maliyeden söz ediyor. Askerî ihtiyaç için bu gereklidir. Bu meyanda mukataaların da satılmayıp (yani ihaleye verilmeyip) merkezî hazineden idare edilmesini öneriyor. Mehmed Şerif Efendi faîde ve geliri azalan timarların da tasfiyesi ve dirliklerin merkezî hazineye rabtından söz ediyor. Bu gerçekçi ve devrimci malî öneriler, varidat ve masarifatın eşitliğine, vergilerin toplanmasına bağlıdır. Vergilerin düzgün toplanması için âyanlık müessesesini önerir. Bu feodal parçalanmayı ifade eden bir âyanlık değildir, daha sonra Tanzimat'ta da başvurulan yerel güçlerle malî işbirliğidir. Çok daha ilginç layihalar, daha doğrusu muhtıralar da vardır. I. Abdülhamid döneminde, 1789'un ilk ayında, Galata'da Ceneviz surlarının Karaköy kapısına Kaptan Paşa sebili önüne kimliği bilinmeyenlerin yazdığı bir kâğıt bırakıldı. "Sultan Abdülhamid, bizim takatimiz kalmadı, aklın başına gelmiyor." Diye başlayan layiha Yusuf Paşa'ya muarız ifadeler taşıyor[5]. Bugün elimizde aslı bulunmayan ve Cevdet Paşa tarihindeki nüshayı kullandığımız *Sened-i İttifak* da o çağdaki benzerlerinden biridir. Metin kendisini aşan olaylar ortasında, sadece bir yerel taşra ve merkez istişaresini öneriyor. Öte yandan gene *Cevdet Paşa Tarihî*'ndeki *Koca Sekbanbaşı Risalesî*'nde Nizam-ı Cedid'e karşı çıkanlar görgüsüz, bilgisiz (hem de taharetini bilmez) ve galiz zümreler olarak nitelenir. Gerici-ilerici, cahil-aydın gibi geleneksel inkılâpçı *dichotomie*ler (zıt ikilemler) böylece ortaya çıkmaktadırlar.

18. yüzyıl siyasal düşüncesi Türk toplumunun Batılılaşması etrafında cereyan eder. Ancak Batılılaşmanın adı konmamıştır.

---

[4] Ergin Çağman, "III. Selim'e Sunulan Bir Islahat Raporu", *Divan*, 1999/2 ve 4-7, s. 217 vd.

[5] Fikret Sarıcaoğlu, "İlk Muhtıra Bir Provokasyon muydu?", *Popüler Tarih*, Sayı 2, Temmuz 2000, s. 34 vd. Başbakanlık Osmanlı Arşivi H.H. tasnifi 54819 numaralı vesikaya istinaden.

Hele Batının siyasal müesseselerinin kabul veya red anlamında mülahazaya alınması hiç söz konusu değildir. O kadar ki Fransız İhtilali senelerinde Beyoğlu'ndaki Fransız sefarethanesi personelinin ihtilalci giyimi, üç renkli kokardlarla gezmesi ve etrafta propaganda yapmalarını Reisülküttab'a şikâyet eden Avusturya sefirine bu zat; "Sizin ne düşünüp ne yaptığınız bizi ilgilendirmez, isterse üzüm küfesi giyerler." Diye cevap vermiş. Sonraki dönemin diktatör müşaviri Halet Efendi bu ihtilali, âdeta keferenin birbirini kırdıkları, "oh olsun" dediği bir olay gibi görür[6].

Batılılaşma Türk Osmanlı için tarz-ı hayat, zengin hayat, renk, ihtişam, güzel cins bahçeler ve artık hoşlanmaya başladıkları Batı musikisidir. Batılılar çok şey bilir; tıp bilir, astronomi bilir, mekanik bilir, hatta İbn Haldun'u dahi duymuşlardır. Ahmet Resmî Efendi'nin *Viyana Sefaretnamesi*, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin *Fransa Sefaretnamesi*, Ebubekir Ratıb Efendi'nin *Nemçe Sefaretnamesi*, Nişli Mehmed Ağa'nın ve ardından II. Katerina devrinde giden Mustafa Rasih Paşa'nın *Rusya Sefaretnameleri* böyle eserlerdir. Gözlem ve nakilde yeni bir dünyaya dikkat çekerler. Ama hürriyete, parlamentoya vs.ye dair söz yoktur; zaten bu kurumlar kara Avrupası'nda da yoktur ve sefirlerin hiç biri entelektüel dünyaya girecek kadar dil bilmezler. Sefaretnamelerin Batıya açılmada Doğu dünyası için ortak yanı olan gözlemler; 19. yüzyıl başında Mısırlı Tahtavî'nin *Fransa Seyahatnamesi*'ndekiler ile Ahmed Resmî Efendi'nin gözlemleri, şaşıracak kadar paraleldir. Bu eserlerle devrin Türk'ünün kafa yapısı öğrenildiği kadar, Avrupa toplumunun da ilginç boyutları ortaya çıkmaktadır ve son yirmi yılda Avrupa tarihçileri kendilerini, çevirdikleri bu eserler sayesinde bir başka açıdan gözlemekte ve incelemektedirler. 18. yüzyıl ıslahatı ve Batılılaşması bir risale ve teori konusu olmaktan çok, bir tatbikattır. Koca Ragıp Paşa kütüphaneler kurar, devrin ricali onu izler. Paşa Fransızcadan çeviriler yapar, yaptırır. Halil Hamid Paşa (1736-1785) kâtib kökenlidir, ancak tersane eminliği dolayısıyla askerî ıslahatta, reisülküttablığı dolayısıyla dış politikada radikal uygulamalara gitmiştir. Dönemin askerî ve mülkî erkânının ıslahat fikirleri Naîma, Koçi Bey, Kâtib Çele-

[6] Bernard Lewis, "The Impact of the French Revolution on Turkey", *Cahiers d'Histoire Mondiale*, UNESCO, Paris 1953, s. 105-25.

bi, hattâ Ahmed Resmî Efendi gibi değildir. Değişen dünyayı, değişen askerî teknolojiyi gözleyebilmektedirler.

El Hac Ali Paşa bunlardan biridir[7]. O özellikle askerî ıslahat üzerinde durmaktadır. 1803'te kaleme alınan *Nasihatname* başlıklı risalesinde[8] ne İbn Halduncu bir çöküş, ne de fâsid bir ıslahat dairesi önerir. Malî mevzuat ve askerin düzeni üzerinde öneriler getirir; belli ki Avrupa orduları ve düzeni üzerinde fikri vardır.

Sefaretname türü içinde en ilginç eserlerden biri Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi*dir. Fatih Andı'nın bir incelemesiyle ele alınan eser[9] Avrupa'nın tekâmül, refah ve kanunî idaresini ilim ve fendeki ilerlemesine bağlıyor. Pozitivist zihniyetin ilk naif örneklerinden olan bu Mustafa Sami Efendi, Paris, Berlin, Tahran sefaretlerinde bulunmuş ve Takvimhane nazırı da olmuştur. Daima görevlerinden atılmış; Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi'nin nakline göre, Avrupa'yı devamlı medhüsena edip Osmanlı'yı zemmetmesi buna sebepmiş. Daha ilginci Avrupa'yı hep metheden Efendi, Avrupa dillerinden hiçbirini öğrenememiş. Mustafa Sami Efendi bizdeki Batıcıların bazıları için tipik örnektir, denebilir. Sağlık, Maarif, Endüstri gibi Avrupa'yı yapan çağdaş unsurlar bakımından Tanzimat arifesinde Osmanlı bürokratının pragmatik ve gözlemci Batıcılığını Mustafa Sami Efendi ifade eder. Bunlardan bazıları siyasî müesseselere eğilen bir münevver zümreden değildiler. 18. yüzyılda tarih, musikî, lisanlar (hattâ Yunanca, Latince) ile uğraşan Nefiyoğlu, Yanyalı Hoca Mehmed Esad Efendi (Eski Galata kadısı ve Müteferrika matbaasının musahhihi) Nikolo Mavrokordatolar ve Dimitri Cantimir gibi aydın grupların siyaset teorisi ile uğraştıkları, Aristo'yu, Farabi'yi okudukları tartıştıkları malûmdur; fakat bunlardan ıslahata yönelik bir risale ve kitap hâsıl olmamıştır. Tanzimat döneminin siyasî düşün-

[7] Müteveffa Bistra Svetkova bu konuyu ele alan bir makale yayınlamıştır: "To the Prehistory of the Tanzimat – An Unknown Political Treatise of the 18th Century-", *Etudes Historiques*, VII, Sofia 1975, s. 133 vd.

[8] Sofya Kiril Metodiy Milli Kütüphanesi Op/1363 No'da kayıtlı.

[9] *Bir Osmanlı Bürokratının Avrupa İzlenimleri*, Kitabevi, İstanbul 1996. Ayrıca, Baki Asiltürk, *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, Kaknüs, İstanbul 2000, s. 17 vd.

ce açısından en önemli yeri, tarihçilik, hukukçuluk gibi disiplinlerin ışığında başta Ahmed Cevdet Paşa olmak üzere siyasî teori düzeyine ulaşılmasıdır.

18. yüzyıl Türk siyasî düşüncesi deyince yapılabilecek geniş özetleme bundan ibaret görülüyor. Kastettiğimiz Müslüman toplumu ve Türk dilindeki düşünce ve raporlardır. Oysa Hellenler ve Slavlar açısından baktığımızda imparatorluğun Balkan eyaletleri kaynamaya başlamıştır. Bulgarlar 18. yüzyılda Bulgarlık bilincine ulaşmıştır. Halk tabakası folklor ve dinî vaaz dili olarak Bulgarcayla yaşıyordu; ama aydın ve tüccar sınıf Hellen eğitimi ve diliyle Hellen bilincini taşıyordu. Paissiy Hillanderskiy ve Sofroniy Vraçanskiy gibi rahipler (birincisi popüler bir Bulgar tarihi yazdı ve milliyetçi bir söylem getirdi) Bulgarlık bilinci aşılarken; Romen, yani Boğdan-Eflak voyvodalıklarında Romen kültür ve tarihi kendini klasik Latinliğe bağlayan bir eğitim ve bilinçle yetişti. Hellenizm bu asırda henüz bütün Ortodoks Hıristiyanların ortak bilinciydi, ama Avrupa'daki Hellen koloniler dış devletlerin desteğiyle siyasî bir programa geçti. Genç Sırp ve Makedonlar'ın birincisi Avusturya'yla, ikincisi Fransa ve Avusturya'nın Katolik propagandası ile, tezatlı bir biçimde millî bilinç ve kültürlerini geliştirmeye başladılar. Aslında Balkanlar'a millî bilincin Fransız ihtilâli sonucu geldiğini tekrarlamak; bu gelişmeleri göz önüne aldığımızda biraz hazırcı bir yorumdur. Aynı şeyi Yunan ayaklanması için de söyleyemeyiz. Türk siyasal düşüncesinin dışında kalan, ama Osmanlılık olgusu için birinci derecede önemi haiz Hellen ve Slav milliyetçi düşüncesi, Avrupa merkezli eğitim odakları kadar, popüler bir söylemle de gelişti; bu bizim ülkemiz tarihçiliğinde ihmal edilen bir safhadır. Şüphesiz Ermeni-Katolik bir dinî tarikat olan *Mehitarist*lerin; Venedik, Viyana gibi merkezlerdeki kültürel faaliyetlerinin de modern Ermeni milliyetçiliğini hazırladığını hatırlamak gerekir; nihayet Lübnan *Marunî* ve *Melkit*leri de Katolik dünyadan edindikleri kültür ve yöntemle, çok geçmeden modern Arap kültürünün ve tarihçiliğinin öncüsü olacaklardır. Osmanlı tarihinin bu dönemini siyasî kültürel yönden bir konglomera olarak incelemek gerekmektedir.

İlâve Okumalar

Münir Aktepe, "Tuzcuoğulları İsyanı", *İÜEF Tarih Dergisi*, III/5-6, s. 21-52.

Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *TTK Belleten*, XXVII/12. s. 603-22, TTK Yay. Ankara 1964.

________, "The Nature of Traditionel Society", *Political Modernization in Japan and Turkey*, ed. R.E. Ward and D. A. Rustow, Princeton 1964, s. 42-63.

Mücteba İlgürel, "Balıkesir'de Ayanlık Mücadelesi", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3, Yıl 1972, İstanbul 1975, s. 63-4.

Helmuth v. Moltke, *Türkiye Mektupları*, çev. H. Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.

Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, DTCF Yay. Ankara 1977.

Virginia Paskaleva, "Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)", *İÜİF Mecmuası*, XXVIII/1-2, İstanbul 1969, s. 37-74.

T. Stoianovich, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy", *Journal of Economic History*, vol. 13, No. 4, 1953, s. 398-411.

M.Z. Pakalın, "Ayan", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözcülüğü*, I, MEB Yay. İstanbul 1947, s. 120-2.

H. İnalcık, "Çiftlik", *Encyclopeadia of Islam*, New edition, Vol. II, s. 32-3.

Ö. Lütfü Barkan, "Çiftlik", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, III, s. 392-97.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Tanzimat Dönemi / Yönetimin Modernleşmesi

Tanzimat Dönemi / Yönetimin Modernleşmesi

3 Kasım 1839 günü, devlet ileri gelenlerinin, kalabalık bir halk kitlesinin, Osmanlı tebaasının her din ve sınıftan ahalisini temsil eden ruhanî reislerin ve yabancı diplomatların önünde okunan *hatt-ı hümayun*, imparatorluğun devlet ve toplum hayatında bir dönüm noktasını teşkil ediyor, yeni bir devri açıyordu. Bundan sonra aydın bürokrat zümre, imparatorluğun işlevini yitirmiş kurumlarını ve sarsılan merkezî otoriteyi yeniden kurmak, devleti malî, idarî, adlî alanlarda düzenli bir yapıya kavuşturmak için hâkimiyeti ele geçirdiler.

A. Tanzimat Hareketinin Nedenleri ve Niteliği

Bu *ferman* esasen klâsik *adaletname* geleneğinin bir devamı idi. "Üç asırdan beri, tahta çıkan her sultan, tebaasına adaletli bir idare vaad eden, benzeri *hatt-ı hümayun*ları ilân etmişti." diyor Prof. İnalcık. *Ferman*da adalet ve refah vaadedilen *millet* bütün imparatorluğun tebaası idi.[1] İşte *ferman*ın evvelki benzerlerinden farklı yönü de buydu. Bu *ferman*a hâkim ilkeler, Fransız aydınlanma devri felsefesinin doğrudan bir taklidi değildi. İmparatorluğun iktisadî ve sosyal

---

[1] H. İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, XXVIII/ 109-112, Ankara 1964, s. 611.

bünyesi içinde güçlenip, iktidarı ele geçiren yeni bir sınıfın zorlaması ve dünya görüşünün eseri de değildi. Ama Tanzimatçı devlet adamları tarafından pratik gayelerle benimsenip, ilân ettirilen bu *eşitlik ilkesi* imparatorluk içindeki yapısal dönüşümün yarattığı buhranlara bir çözüm aramak kaygısından doğuyordu. Bu kaygılar ise, 19. yüzyılın başından beri devleti sarsan millî ayaklanmalar, bölgesel başkaldırmalar ve özellikle Balkan halklarını kışkırtan dış devletlerin faaliyetleridir. İşte *Gülhane Fermanı*, iktisadî bünyesi ve toplumsal kurumları ile endüstri çağına ayak uyduramayan bir imparatorluğun aydın bürokratlarının, bu gibi iç ve dış baskılar sonunda zarurî olarak ilân ettirdikleri bir belge idi. İmparatorluk iki asırdır, gereken ziraî ve sınaî reformları başaramamıştı. Bunun getirdiği çöküntü; *Pax Ottomana* çevresinde yaşayan kavimlerin isyanına sebep oldu. Ülkenin değişen toplumsal yapısı, büyük buhranlar yaratmıştı ve devletin dayandığı temelleri sarsıyordu. İmparatorluğun Balkanlar'daki tebaası Osmanlı idaresinden yüz çevirmişti. Bozulan toprak rejimi; merkeze başkaldıran mahallî derebeylerinin her yerde süren nüfuz mücadelesine ve bir otorite bunalımına sebep oldu. Tanzimat hareketi, özellikle imparatorluğun içine girdiği ekonomik ilişkilerden dolayı ziraî sistemin uğradığı çöküntü ve bu çöküntüden doğan buhranlara bir tepki mahiyetinde düşünülmelidir. Devletin askerî, malî ve mülkî alanda giriştiği Islahat teşebbüsleri de beklenen sonuçları vermemişti. Nihayet Nizip muharebesi ile dış devletlerin desteğine muhtaç olan Osmanlı Devleti, bir dizi ticaret anlaşmasıyla Avrupa ekonomisi ve siyasetiyle daha fazla bütünleşmekteydi.

1838 İngiltere-Osmanlı Devleti Ticaret Anlaşması yarı sömürgeleşme sürecini hızlandıran ve Tanzimat'ın bir an evvel ilânını gerektiren önemli bir olaydır.

Hünkâr İskelesi Antlaşması (1833) Rusya ile Osmanlı Devleti'nin ilişkilerini yoğunlaştıracak endişesi ile İngiltere Mehmet Ali davasında Türkiye'yi destekledi ve sonuçta bu anlaşmayı elde etti. Böylece iç ve dış gümrük dâhil, gümrük vergisi İngiliz mamûlâtı için yüzde beş oluyordu. Ayrıca ticaret konusu olacak hiç bir mal için bundan böyle ihraç ve ithal yasağı yoktu.

Liberal bir ticaret düzeni her iki tarafça garanti ediliyordu. Ama bunu fiilen kullanabilecek olan İngiltere idi. Osmanlı ülkesi için Avrupa, liberal bir düzen istiyordu. Acaba Tanzimat bu gelişmenin içteki bir ayarlaması mıdır? Duruma bakıldığında Tanzimat hareketi, bu gelişmelere karşı ayakta durabilmek için girişilen bir reformlar silsilesi olarak görülüyor.

Avrupa bundan sonra iş yaptığı ve kendi komisyoncusu olan gayrimüslim tebaanın eşitlik ve güvenliğini sağlamak için çalışacaktır. Tanzimat bürokrasisi ise, Avrupa'yı işe karıştırmamak için her din ve gruptan tebaasına kendiliğinden eşitliğe yönelik haklar vermek veya vaadetmek yolunu benimseyecektir. *Ferman*da; *eşitlik* ve *güvenlik* benzeri kavramlar bunun için yer alacaktır. Bundan başka imparatorluğun geleneksel toprak düzeni işlemez hale gelmişti. *Tımar* sistemini bütünü ile kaldırmak ve tasarruf hakkını genişletmek de *Ferman*ın nedenlerinden biriydi. Yenilikçi bürokratlar grubu, daha güçlü olmak ve faaliyetlerini rahat yürütmek gereğini duyuyorlardı. Böylece *Sened-i İttifak*'taki ayanların yerini, *Tanzimat Fermanı*'nda dışa dönük merkez bürokratları alıyor ve Padişahın geleneksel mutlak otoritesi bunlar lehine kısıtlanıyordu. Tanzimat liderlerinin dış tehlikenin [!] yardımından başka güvenceleri yoktu. Kimi zaman Beyoğlu'ndaki sefarethanelerin dostluğunu (!) kullanmaktan çekinmediler. 1804 Sırp isyanı ve 1824 Yunan istiklâlinden beri dış devletler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ulusal ayaklanmaları desteklemeye başladılar. Özellikle Reşit Paşa grubunda ise bu çeşit ayaklanmaların Islahat ve hürriyetle söndürüleceği kanaati hâkimdi.

Tanzimat Fermanında her sınıftan tebaaya vaadedilen güvenlik ve bu konuda konulan kurallar ile yeniden teşkilâtlanmanın başlıca nedenlerinden biri budur.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu hazırlayan merkez bürokrasiyi buna sürükleyen başlıca nedenlerden biri de taşradaki ayanların isyanı ve Mehmet Ali Paşa olayıdır. Bu, Osmanlı Devleti'nde esaslı bir Islahat isteği uyandırdı[2]. III. Selim gelene-

---

[2] 1809 da imzalanan Sened-i İttifak'ın esasları şunlardı: Bu esasların niteliği merkeziyetçi bürokrasinin reaksiyonunu celbetti.

ğini yürüten Hüsrev Paşa, Abdülmecid'in ilk devrinde çekildi ve meydana sefaretlerden yetişen ve liberal fikirli dışa dönük bir gruba, daha doğrusu bu grubun önderi Mustafa Reşit Paşa'ya kaldı. Mustafa Reşit Paşa bir İngiltere hayranıydı ve liberal ekonomik düzen taraftarıydı. Devrinin açılışında en önemli sebep şüphesiz ki, dıştan yapılan ticarî, siyasî ve dinî şekilli baskılara karşı koyabilecek bir düzenin kurulmasıydı. II. Mahmud'dan sonra ordu bu grubun dünya görüşüne uygun olarak kurulmuş ve taşradan ayanlardan ve ulemadan gelen reaksiyonlara karşı güçlü bir silâh haline gelmiştir.

Tanzimat Fermanının İncelenmesi

Tanzimat Fermanı'nın içerdiği hükümlere göz attığımızda bu noktaları açık olarak görürüz: Hattın ilânı, a. Taşrada merkezî otoriteyi arttırmak, b. Fert benliğini kayıtlayıcı kurum, kanun ve usûlleri kaldırmayı hedef tutmuştur. Fakat *ferman*, çelişik bünyesi dolayısıyla gerçekte bu gayeleri gerçekleştirememiştir.

Hukukçularımız çeşitli yaklaşımlarla *fermanı* tahlil etmişlerdir. Bazı hukukçularımız *ferman*da bir anayasa karakteri aramışlardır ki, bu yanlıştır. *Tanzimat Fermanı* ne ruhen, ne

---

a. Vüzera, ulema, rical, hanedanlar veya ocaktan padişaha karşı bir ayaklanma olursa diğerleri onu el birliği ile bastıracak. Böylece ayanlar "hanedanlar" adı altında hukuken bir sınıf ve güç olarak tanınıyor.

b. Ocak isyan çıkarırsa ona karşı birlikte hareket edilecektir.

c. Vergi toplanması gibi hususlarda devlete yardım olunacak.

d. Sadrazama hep birlikte itaat edilecek. Fakat o da doğru yoldan saparsa gene hep birlikte düşürülecek.

Böylece bu ajanlar merkezî devleti hukuken de ellerinde oyuncak yapmak istiyorlardı. Sened-i İttifak'ın hükümleri kısaca özetlenecek olursa ajanlar merkezi otoritenin ortağı ve bunu hukuken gerçekleştirme yolundaydı. Sened-i ittifak metni için bkz.

Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu", *Belleten*, XXVII/112, s. 603-22.

de lâfzen bir anayasa değildir. Ancak getirmek istediği kurumlar silsilesi itibariyle Türkiye tarihinde anayasal bir harekettir. Prof. S. M. Arsal *fermanın* şu ıslahatı öngördüğünü söylüyor.[3]

1. Bütün tebaanın hayat, şeref, haysiyet ve mülklerinin emniyet ve masuniyeti,

2. Vergilerin tarh ve cibayeti usûllerinde Islâhat,

3. Asker toplanması usûlünün düzenlenmesi.

Arsal bu tasniften sonra din ve vicdan hürriyetinin laiklik prensibi olarak görülemeyeceğini, zira gayrimüslim tebaya tanınan bu hakkın, Müslümanlara da tanınmadığını söylüyor. Gerçekten devletin şer'î idare ve alevî-sünnî ayrımına dayanan tutumunda esaslı bir gelişme olmamış, Anadolu köylüsünü ezen bu ayırım, bu sosyal organizasyon süregitmiştir. Kaldı ki gayri Müslim teba da bu hakkı bazen çok geniş tutmuş, adeta şer'î vergi olan cizyeyi bile vermekten kaçındıkları olmuştur.[4]

*Ferman*da liberal bir görüşle can, mal, ırz emniyetinden bahisle *müsadere* ve angaryanın kalktığı bildiriliyor. *Müsadere*nin kalkışı bürokrat tabakanın ve doğması arzu edilen ticaret burjuvazisinin güvenliğini sağlamaya yöneliktir. Vergi hususunda da *iltizam*ın kaldırılacağı belirtiliyor. Fakat bu usûl ileride gene konacaktır. Vilâyetlerde *muhassılık*lar kurulmuşsa da vergi ve maliye teşkilâtının zamanında tamamlanamaması ve yanlış anlamalar bir çok yolsuzluklara ve ayaklanmalara sebep oldu. Kaldı ki, çıkarı zedelenen birçok sınıflar da buna önayak oldu. Bu gibi olaylara ilerde değinilecektir. Kaldı ki, cizyenin kalkmaması vergi alanında bir eşitliğin getirilmediğini gösterir.

---

[3] S. Maksudi Arsal, "Teokratik Devlet ve Lâik Devlet", *Tanzimat I,* İstanbul 1940, s.91.

[4] Çamardı Kazası, Meşeli Kariyesi'nin ahalisinin hisselerine düşen cizye-i şer'iyeyi vermemek için ayaklandıklarını bildiriyor. Bkz. Halil İnalcık, "Tanzimat Uygulaması ve Sosyal Tepkileri" (Tanzimat hakkında belgeler), *Belleten,* XXVI / 112, s. 681682.

*Ferman*da asker toplamanın ve görev süresinin de bir düzene konması gerektiği belirtiliyor. Cemaatlerin eşitliği, din ve vicdan hürriyetinin temini ile Padişahın şeriata uygun olan bu kanunları tasdik edeceği belirtilerek *ferman* sona eriyor.

Ferman negatif statü hakları yanında, amme hizmetlerine katılma ve bu alanda eşitliği (aktif statü hakları) öngörüyor. Bunun yanı başında isteme hakları (pasif statü) de yer alıyor. Ancak askerlik alanında Hıristiyanlar için bedel usûlü bilâhare kabul edilmiş, bu alanda da eşitsizlik doğmuştur. Böylece ticaretle uğraşan gayrimüslim tebaa her türlü devlet hizmetinden uzak kalacaktır. Müslümanlar gene vergi veren, feodal *mütegallibe*den kurtulamayan, askerlik hizmeti yükünü tümü ile çeken, din ve vicdan hürriyeti alanında hiç bir yenilik ve ferahlık görmeyen dağınık fakir birimler olarak kalmışlardır.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda oturmamış yeni kurumlar ve eski geleneklerin çatışmasından doğan bir düalizm vardır. Bununla beraber *ferman* esas teşkilâta ve idarenin bünyesine kadar önemli değişiklikler ve idare hukuku alanında bazı yenilikler getirmiştir.

Gene, "kanunsuz suç ve ceza olmaz prensibi" ve buna bağlı usûl meseleleri *ferman*ın yenilikçi tarafıdır. Bu sayededir ki, hususî hukuk alanını düzenleyen *Mecelle*'nin hazırlanıp yürürlüğe konması adlî ve idarî teşkilâtta görülen bazı önemli değişiklikler, *Tanzimat Fermanı*'nın eseridir. Bunun yanı başında şeriata uyulması ve şeriata uymayanların cezalandırılacağına dair bazı müeyyideler konması *ferman*ın belirgin şer'î niteliğidir.

Yeni bir idarî düzen, bütün tebanın can ve mal güvenliği, özellikle gayrimüslim Osmanlı tebası için hukukî eşitlik ve teminatın sağlanması, Avrupa devletlerinin üzerinde önemle durduğu bir konu idi. Ticaret ortakları olan Hıristiyan tebanın mal ve kazanç emniyeti, bazı hak ve imtiyazları Avrupa'nın iş ve siyaset çevrelerini yakından ilgilendirmekteydi. "Tanzimatçıların getirdiği ve *ferman*da görülen *bütün tebanın eşitliği* ilkesi yeni bir Osmanlılık siyaseti idi." diyor, Prof. İnalcık...Ancak bu geleneksel devletin *bütün tebanın himayesi* veya *Osmanlı Devleti tebası* anlayı-

şından farklıdır. Mustafa Reşit Paşa Osmanlılığı yeni bir ruhla canlandırmak azmindeydi. Batı'nın millî devletlerinde eşitlik prensibi, içtimaî sınıfların, vatandaşların eşitliği yönünde gelişirken, Osmanlı İmparatorluğu'nda bu prensip tabi kavimlerin, gayrimüslimlerin eşitliği şeklinde kendini göstermişti. Hiç şüphesiz kaynağını gene Batıdan almaktaydı.[5] Nitekim *hattın* içindeki hükümlerde, tebanın hukukî eşitliği ve güvencesiyle adlî ve malî Islâhat yeni düzenin en mühim iki ilkesi olarak yer almaktaydılar. Bu ise, malî sistem ile hukukî mevzuat ve adlî teşkilâtın ıslahı anlamına gelmekteydi ki ülkenin merkez teşkilâtı kadar eyalet idaresinde de köklü yenilikler beklenmeliydi. Beklenen yeniliklerin kaderi, bu reformları başaracak nitelikte bir öncü ve uygulayıcı kadronun varlığına bağlı idi. Oysa, imparatorluğun bürokratik örgütü çöküntü içindeydi. Tanzimat önderleri daha başlangıçtan, işleri yönetecek yetişkin kadroların sıkıntısını çekmekteydiler.

Merkez ve eyalet idaresinde yapılacak, adlî, malî ve mülkî Islâhat için yeterli eleman yoktu. Tanzimat'ın ilânından çok sonraları bile valiler normal işleri yürütecek personele sahip değillerdi. Meselâ malîyede tasarruf için 1848 yılında vilâyetlere yazılan ve ihtiyaç fazlası memurların tasfiyesini isteyen bir sadaret hükmüne bazı vilâyetler cevap olarak; *mevcut personelin dahi ihtiyacı karşılayamadığını, bu yüzden memur tasfiyesinin mümkün olmadığını* bildirmişlerdi.[6] Bu gibi nedenlerden ötürü ilk elde bütün sistemi merkeziyetçi bir modele göre yenileyemediklerinden, Tanzimatçılar merkezde ve eyalet idaresinde klâsik kurum ve usûllerin ıslâhı ile işe girişmeyi tercih etmiş olmalıdırlar. Eyalet idaresinde meşveret usûlüne gidiş de, böyle bir zoraki tercihten ileri gelmelidir. İleride değinilece-

---

[5] *Agm,* s.621.

[6] Örneğin Bşb. Arş. Cev-Dah. 5432 Nr da kayıtlı 2 Cemaziyelahır 1276 (27 Aralık 1859) tarihli Kastamonu Vilâyeti'nden Sadaret'in hükmüne cevaben yazılan bir mazbata "Taşrada müstahdem ketebenin icab-i maslahata göre hadd-i kifayeye tenzili hakkındaki emrin, Kastamoni Meclisi'nde okunduğu ve müstahdemin hadd-i kifayede bile olmayıp, hariçten valinin maaş ile adam kullandığı dahi vaki olub, tenzilin mümkün olmadığı" bildiriliyor.

ği üzere, taşra idaresinde 18. yüzyıldan beri, önemli fonksiyonu olan meşveret meclisleri, şimdi merkezden tayin edilen *muhasılların* yanında teşkil edilecek *muhassıllık* meclisleriyle yeni bir biçimde ihya edilecektir. Bu sefer meclislerin yapısı, görevleri ve çalışma usûlleri yeniden düzenlenmiş ve ayrıntılarına kadar tespit edilmişti. Kısa zaman sonra, bu meclislerden beklenen başarılı sonuçlar elde edilemeyince, valilere eski otoriteleri yeniden iade edildi. Fakat mahallî halktan seçilen üyelerin de bulunduğu bazı meclislerin kuruluşuna ve çalışmalarına devam edildi. 1864 ve 1871 *Vilâyet Nizamnameleri* ile de bu kurulların varlığı devam etti. Böylece taşradaki eski feodal nüfuz grupları sarsıntı geçirmeden merkezle uyuşmaya devam ettiler. Özellikle *Islâhat Fermanı* hükümlerinden dolayı, mahallî temsilciler vilâyet teşkilâtında sadece vilâyet, liva ve kaza idare meclislerine değil, mahkemelere ve eyaletin bazı hizmetlerini görmek için kurulan ihtisas komisyonlarına da girdiler. Şüphesiz ki, bu kurulları; içlerinde seçimle gelen mahallî temsilciler bulunsa da, mahallî idare kuruluşları olarak niteleyemeyiz.

Ancak bu noktada modern kıstaslarla yapılacak bir nitelendirmeden çok, devrin şartlarını da gözönüne almak gerekir. Bundan başka bu tür girişimler Türkiye mahallî idarelerinin nüvesini teşkil etmektedir. Taşra yönetiminde, mahallî nüfuz grupları idarede resmen söz sahibi oluyorlardı.

B. Merkezî İdare Örgütünde Modernleşme

Merkezî hükümet örgütünün yapısı esasen II. Mahmud devrinden beri değişmekteydi. 19. yüzyılın ilk yarısında fonksiyonları yok olan ve ortadan kalkan *Divan-ı Hümayun*'un yerini Avrupa örneğine göre kurulan bazı nezaretler almıştı. Adlî ve mülkî konuların yürütülmesi için *Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye* (sonraları *Meclis-i Valâ*) Tanzimat döneminde bir tür parlamento ve yüksek mahkeme kurumunun doğuşunu hazırlayacak bir organ olarak ortaya çıktı. Bu meclis 1837 de II. Mahmud döneminde kurulmuştu. Daha 19. yüzyıl başında *Umur-u Hariciye* ve *Umur-u Dahiliye* nezaretleri kuruldu. Bu so-

nuncusu 1836'da *Sadaret Kethüdalığı*'nın yerini aldı. Bilimler akademisi karşılığı olarak bir *Encümen-i Daniş* kurulması Tanzimatçıların eylemleri arasındadır. Bakanlık görevi gören *Meclis-i Nafia* gibi bazı organlar yarı tüzel kişiliğe sahip kurumlardı. Orduda Islâhat, özellikle *yeniçeri*liğin ve *kapukulu* askerinin imhasından sonra başlıca sorundu. Osmanlı ordusunun modernleşmesi, 19. yüzyıl boyu kritik dönemler ve olaylarla içiçe gelişmiştir.

Fakat Tanzimat hareketinin esasta malî Islâhatla bir anlama geldiğini belirtmiştik. Merkezde maliye örgütü yeniden düzenlendiği gibi, eyaletlere de müşir yetkisinde *muhassıllar* gönderildi ve yanlarına diğer memurlar ve ahaliden kurulu *muhassıllık* meclisleri verildi. Bir müddet sonra, reaksiyoner grup iktidara geçince valilerin azaltılan yetkileri yeniden arttırılacak ve vali yeniden vilâyet idaresinin başı haline getirilecektir.

Aslında her nezaret bir icraî ve bir de teşriî organdan meydana geliyordu. İcraî otoriteyi nazır, teşrîi veya daha doğrusu istişarî görevi meclis yerine getiriyordu. Dahiliye nezaretinde her eyalet bir *kapı kethüdası* ile temsil ediliyordu. Her nezaret yazışma, teftiş ve özlük işlerini yürüten ofislerden meydana geliyordu. Bu ofisler eski divan veya kançılarya geleneğinin bir devamı gibidir, tüzel kişiliğe sahip bakanlıklara doğru bir gelişmedir.

Umur-u Hariciyye Nezareti ise Osmanlı devlet geleneği ve dış ilişkiler sistemindeki önemli bir gelişme sonucu ortaya çıktı. dışişlerini yürütmekle görevli bu ofiste, Osmanlı azınlıklarının uluslararası bir sorun haline gelmesi sonucu *Mezahib-i Gayrimüslim Dairesi* diye bir bölümün de kurulduğunu görüyoruz. Bu dairenin her dinî cemaat için alt seksiyonları vardı. *Tercüme Odası, Hariciye Evrak Odası* gibi ana bölümlerden özellikle ilki diplomatların yetiştiği bir okul halini aldı. Bu bakanlık, milletlererası bir sorun haline getirilmiş olan muhtelif bölgelerdeki dahilî reformlar sorununu da çözme ve yürütme görevini üstlenmiştir. Gene vilâyetlerdeki umur-u hariciye müdürleri, *Hariciye Nezareti* tarafından tayin edilirdi. İmparatorluğun dış ticaret ilişkilerini yürütmek de bu bakanlığın görevi idi. *Hariciye Nezareti* aslında uzun zaman sadaret ma-

kamı ile aynileşmiştir. Bakanlığın yazışmaları kendi içinde bile ekseriyetle Fransızca idi.

Maliye Nezareti veya diğer ismiyle *Bab-ı Defteri,* II. Mahmud tarafından 1838'de klâsik defterdarlık ofisinin bakanlık haline getirilmesi ile ortaya çıktı. Bu nezaret hazine ve muhasebe kalemi olmak üzere birbirinden oldukça bağımsız iki bölümden meydana geliyordu. Kırım Harbi sonrasında Fuad Paşa tarafından bir Divan-ı Muhasebat (bugünkü *Sayıştay*) kuruldu ve toplam harcamaların kontrolü görevi bu kurula verildi. *Divan-ı Muhasebat* eyaletlerde de malî işlemleri ajanları aracılığı ile kontrol edecekti. Eyaletlerde kurulan *muhassıllıklar* başlangıçta büyük otorite sahibiydi.

Tanzimat devri boyunca maliye örgütü klâsik yapıdan modernleşmeye doğru en çok değişiklik geçiren bir bölümdü ve sorunların odaklaştığı bu örgütün sağlıklı bir değişim geçirdiğini ileri sürmek güçtür. Malî merkeziyetçiliğin gerçekleştirilmesi ideali, evvela ülkenin ilkel sosyo-ekonomik ve idarî yapısı, saniyen iflâs eden maliyenin yabancı devletlerce kontrolünün başlaması dolayısıyla suya düştü. Klasikten beri alınan vergiler çoğunlukla kaldı. Özellikle aşar vergisinin alınmaya devam etmesi, ziraî yapıda gerçek bir modernleşme görülmemesi ile yakından ilgilidir. Gene ticaretin inkişafına engel teşkil eden dahili gümrük resimleri de bırakıldı. Üstelik merkezî devletin maliye örgütü, gelir kaynaklarını sağlıklı ve ayrıntılı bir biçimde saptayıp, bu gelirlerin tahsili işini yürütecek bir bürokratik kadro meydana getiremediğinden iltizam sistemi devam etti. Tanzimat vergi mükellefleri olan üretici ve yerli tüccarın hayatında bir yenilik ve zenginleşmeye yönelik değişiklikleri gerçekleştiremedi.

Eğitim Kurumlarında Modernleşme

Yeni dönem bürokrasisinin eğitim alanındaki atılımı medreseler dışında laik okullar kurarak gerçekleştirmeye çalıştığını görüyoruz. Medrese ıslâhı mümkün olmayan ve gelişmesi dumura uğramış bir eğitim kurumu olarak düşünülmüş ve eğitimdeki modernleşme medrese dışı eğitim kurumlarında ger-

çekleştirilmek istenmiştir. *Gülhane Fermanı*'nın ilânından hemen sonra bu iş için *Meclis-i Maarif-i Muvakkat* kurulmuş, bu sonra *Meclis-i Maarif-i Umumî* ve nihayet 1866'da *Maarif-i Umumiye Nezareti* olarak bir bakanlık halinde örgütlenmişti. ilköğretim kademesinde lâik ve modern eğitim ancak imparatorluğun son yıllarında ele alınan bir sorundu. Tanzimatçılar, mühendislik, tıp ve harp tekniğini modern anlamda öğretmeye çalışan ve askerî amaçlı eğitim kurumlarının II. Mahmud döneminden devralmışlardı. Bunu hukuk ve idarede modern çağa ayak uydurması gereken bürokratların yetiştirileceği *Adliye Mektebi, Mülkiye Mektebi* gibi kurumlar izledi.

Tanzimat döneminde orta dereceli okulların modern eğitim esaslarına göre kurulduğunu görüyoruz. *rüştiye* mektepleri İstanbul ve eyaletlerde kurulmaya başladı. Bir müddet sonra *inas rüştiyelerin*in (kız ortaokullarının) kurulduğunu da görüyoruz. Bu sonunculara öğretmen yetiştirmek için kızların da yüksek öğrenim görmesi gerekiyordu ve *Dar'ul Muallimat* bunun için kuruldu. Böylece öğretmenlik mesleği daha 19. yüzyılda Türk kadınlarının iş hayatına girmesine olanak veren bir gelişmenin başlangıcını teşkil etti. Rüşdiyelerden sonra vilâyetlerde idadi (lise seviyesi) mektepleri geliyordu. *Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultani)* örneğinden sonra bütçesi padişah tarafından karşılanan *sultanî*ler Rumeli ve Anadolu'da kurulmaya başlandı. Özellikle II. Abdülhamid dönemindeki bürokratik büyümenin gerektirdiği kadrolar bu mekteplerin sayısını arttırdı. Bu gelişmeler sonucu 1900'de *Dar'ulfûnun-u Osmanî (İstanbul Üniversitesi)* modern bir üniversite olarak tıp, hukuk, edebiyat fakülteleriyle hizmete girdi. Tanzimat'la başlayan eğitim modernleşmesi medreseyi söküp atamadığından bir kültürel ikileşme doğdu. Medreseli ve mektepli Osmanlı yönetim ve kültürel hayatında gırtlak gırtlağa boğuşarak yaşayan iki zümre haline geldiler. Eğitimdeki zıtlık bu kadarla bitmedi. *Tanzimat Fermanı* ve özellikle *Islâhat Fermanı*'nın (1856) ilânı ile imparatorluğun gayrimüslim tebası kendi dil ve dinlerinde eğitim yapan ilk, orta ve yüksek dereceli okullar kurmaya başladılar. Bilhassa Ermeni, Rum, Bulgar ve Hıristiyan Arapların kurduğu ilk ve orta dereceli okullar her yerde yayıldı. Bunun dışında Katolik ve Protestan mezhebini

bu azınlıklar arasında yaymayı amaçlayan Fransız, İngiliz, Amerikan, Alman, Avusturya ve İtalyan okulları her yerde kuruldu. Pratikte bu okullar dinî propagandadaki başarıdan çok, temsil ettikleri ülkelerin kültürünü ve ticarî nüfuzunu yerleştirecek bir elit gençlik yetiştirdiler. Eğitimdeki bu kargaşa ancak 1925 de *tevhid-i tedrisat* kanununun çıkışı ve uygulanması ile kaldırılacaktır. Bütün bunların dışında Tanzimat eğitimi, ziraat ve sanayinin geliştirilmesine yönelik mektepleri gereken sayı ve kalitede kuramamıştır. Zaten bu gibi teknik eğitimin yaygınlaşmasını gerektirecek bir tarımsal ve endüstriyel gelişmenin gerçekleşmediğini biliyoruz.

Yargı Örgütünde Değişmeler

Tanzimat döneminde adliye örgütünde yapılan ıslâhata gelince; bu hareketin başını çekenler ve kurulan meclisler esasında bir yerde adliye örgütünün ta kendisini meydana getirmekte, yani yüksek yargı mercii görevini görmekteydiler. (*Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye* gibi). Ama Tanzimat hareketi şer'î mahkemelerin görevini ve nüfuzunu daraltmak yolunu seçmiştir. Kodifikasyon faaliyeti yanında adliye hayatı ve hukukî mevzuatın bir çok bölümlerinde laikleşme eğilimi, Tanzimat döneminin başlıca niteliğidir. Adliye örgütünü modernleştirecek, kısmen laikleştirecek bir nezaret II. Mahmud tarafından *Nezaret-i Deavı* adıyla kuruldu. Bunun bugünkü anlamıyla bir bakanlık yani *Adliye Nezareti* haline gelmesi 1870'tedir. Tanzimat devri yöneticileri hukuk alanında her sınıf ve mezhepten tebaaya hitap eden ortak bir kanun külliyatı meydana getirme konusunda birleşmişlerdir. Özellikle ceza, idare ve ticaret alanındaki kanunlaştırmalar bu amacı yöneliktir ve Tanzimat dönemi hukuk alanında laikleşmenin başlangıcı sayılabilir. 1840'da *Ceza Kanunu*, 1850'de bir *Ticaret Kanunu* hazırlandı. Bu kanunlar her din ve mezhepten tebaaya uygulanacak biçimde idi. 1879'da *Teşkilât-ı Mehakim Kanunu* ile savcılık, noterlik gibi kurumlar adliye örgütü içinde yer aldı. 1875'te önce İstanbul'da, sonra her yerde Avukatlık kurumu da kabul

edildi.[7] İlk merci mahkemelerin kararları her yerde Müslim gayrimüslim üyeler ve hukuk tahsil eden yargıçlardan kurulu temyiz divanlarında gözden geçiriliyordu. *Nizamiye Mahkemeleri* denen bu yarı laik yargı kuruluşlarının yargıçları hukuk mektepleri mezunuydu. Şer-î yargıçlar dahi Medresetu'l-Kuzzat denen özel *kadılık* medreselerinde yetiştirilmeye başlandı. 1872'de *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* denen ve Avrupa hukuk sistemi ile İslâm hukuku hükümlerini telife çalışan bir eser sekiz kitap halinde tamamlandı. Böylece bugünkü *Medeni Kanun*'un konuları kısmen şer'î hukukun dışında düzenleniyordu. Belirtildiği gibi ticarete, aileye ve araziye ait konular bu külliyatın dışında bırakılmıştı.

Bununla beraber Tanzimat döneminde yargı örgütünde arzulanan birlik ve laik nitelik gerçekleştirilemedi. Hususî hukuka ilişkin konularda gayrimüslim cemaatlerin kendi cemaat mahkemeleri faaliyete devam etti. Yargı alanları daralmakla beraber bu alanda Müslümanlar arasında da şer'î mahkemeler varlıklarını korudular. Ticaret mahkemeleri normal nizamiye mahkemeleri dışında ve daha çok seçimli üyeler ve ticarî temsilcilerden meydana geldiğinden ayrı kuruluşlardı. nihayet İmparatorluktaki yabancı tebaa (çoğu yabancı pasaport alan eski Osmanlı *reaya*sı idi) yabancı devlet konsolosluk mahkemelerinin yargı yetkisine tâbi idi. "Her tür mahkemenin çalışma kuralları, alt örgütleri başka idi. Bu kadar çok mahkeme arasında büyük yetki-görev çekişmeleri de olmuş, devletin adalet yaşamı dağınıklık ve karışıklık içinde sürüp gitmiştir." diyor, Prof. C. Üçok...[8]

Bununla beraber Tanzimat döneminin hukuk reformu, Cumhuriyet devrindeki hukuk devrimine yol açacak büyük değişiklik ve sarsıntıların başlangıcını teşkil etmek bakımından önemlidir.

Tanzimat'tan sonra şeyhülislâmlık da (Bab-ı Meşihat) bir müstakil nezaret gibi örgütlendi ve *şeyhülislâm*lar kabineye adeta *Şeriyye Nazırı* olarak girdiler. Bab-ı Meşihat'te,

---

[7] Ç. Üçok - A. Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 334.

[8] *Age*, s. 335.

medreseleri ders vekili, fetva işlerini fetva emini en yüksek memurlar olarak yönetiyorlardı. Ayrıca, Anadolu-Rumeli kazaskerleri ve miras taksim işlerinde en önemli görevli olarak *kassam-ı umumî* vardı. Vakıflar da Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından yönetildi. Tanzimat dönemi, bütün kurumların görevlerinin geliştiği, ihtisaslaşmanın arttığı ve devlet örgütündeki ofislerin hükmî şahsiyet kazandığı bir dönemdi. *Bab-ı Âli* ve Sarayın hücrelerindeki ofisler müstakil nezaretler olarak örgütleniyordu. Bu ihtisaslaşma ve bürokratik büyüme Abdülhamid döneminde de gelişen bir hızla devam etti. Ancak bu dönemde despotik bir mekanizma kurulmuş, Bab-ı Âli etkisini kaybetmiş, önemli işler Yıldız Sarayında görülmeye başlanmıştır. Adeta Bab-ı Âli'deki nazırlar dışında Sarayın mabeyninde de hususî bir nazırlar gurubu vardı. Bu dönemde önemli belgeler bile Bab-ı Âli arşivlerinde değil, Yıldız arşivlerinde saklanıyordu.

19. yüzyılda devlet örgütünde kayda değer bir merkeziyetçilik ve güç artımı görülür. Ancak bunu abartmamak gerekir. Osmanlı merkez örgütü çağdaşı olan dünya devletlerine göre henüz modernleşmenin çok başlarındaydı. Vergi toplama, askere alma ve cemaat yönetiminde eski adem-i merkeziyetçi karakter bilinçli bir tercihten dolayı değil, fakat güçsüzlükten dolayı devam etti. Devletin merkezi örgütünde bile ne gelirleri ne giderleri saptayıp kontrol edecek kesin bir malî kurallar mekanizması kurulabilmişti. *Maliye Nazırı* adeta basit bir icra memuruydu. Ekseriya nezaretler istedikleri gibi harcama yapıyordu. Bu harcama ne öngörülen bir bütçeye göre yapılıyordu, ne de hizmet ve mal alım satımı Maliye Nezareti tarafından etkin bir biçimde denetlenebiliyordu.[9] Gümrükler İdaresi kendi gelirini toplayıp memurunun maaşını düzenli verirken, başka kurumlarda memur maaşları düzenli bir biçimde ödenemezdi. Etkin bir adlî denetim yoktu. Merkeziyetçi bir eğitim sistemi de kurulamadı. Bütün bu sancıların İmparatorluk yıkılana kadar devam edip, hastalığın genç Cumhuriyete devredildiğini belirtelim.

---

[9] Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat,* çev. Ali Reşat, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1328, s. 258.

Tanzimat'tan Sonra Hukuk ve Yönetimde Lâikleşme Başlangıcı:

19. yüzyıl dünyasının şartları içinde merkeziyetçi bir bürokratik yapıya ve bu tür bir yönetimin gereği olan standart, derlenmiş bir hukukî mevzuata sahip olması kaçınılmaz olan Osmanlı İmparatorluğu; modernleşmenin ilk adımlarını özel hukuk alanında atmıştır.

İmparatorluk dünyanın yeni ekonomik düzenine ayak uydurmak için ilk elde Fransız *Ticaret Kanunu*'nu adapte etti (*Kanunname-i Ticaret* - 1850). Yeni kanuna göre; faiz kabul ediliyor, ticarî davalarda haliyle din ve mezhep ayırımı söz konusu olmuyordu. Gene modern anlamdaki şirketler dahi İslâmî uygulamada bulunmayan hukukî kurumlardan (tüzel kişi) sayılıyordu. 1863'te de *Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi* kabul edildi. Bu sonuncuda[10] da başka denizci ulusların kanunlarından yararlanıldı. Üstelik ticarî davalara bakacak mahkemeler de şer'î hâkimlerden değil; nizâmî hâkimler ve tüccarlardan oluşan karma kurallardan oluşuyordu. Tanzimat ileri gelenlerinden Ali Paşa Fransız *Medenî Kanunu*'nu kabul ettirmek istediği halde, A. Cevdet Paşa'nın başını çektiği muhafazakâr grup, 1868–1876 yılları arasında 16 kitaptan meydana gelen *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* adlı eseri hazırladılar. *Mecelle* esasta İslâm Hanefî fıkhının esaslarını benimsemekle birlikte, fasılların düzenlenişi ve eserin kendi içindeki sistematiği göz önünde alındığında da, Batı hukukundan esinlendiği görülüyor. Nihayet ticaret, aile ve şahsa ait konuların bu eserle düzenlenemeyişi, şer'î görüşün modern dünya şartları karşısında çaresizliğini kabul ettiğinin açık belirtisidir.

Yargı usûlünde nizami mahkemelerin kurulup, yargı alanlarının günden güne şer'î mahkemeler aleyhine genişlemesi, Tanzimat dönemiyle başlar.

Nihayet 1879'da çıkarıldığını belirttiğimiz *Teşkilat-ı Mehakim Kanunu* ile savcılık, 1875'te noterlik ve avukatlık kurumunun kabulü ve ceza mahkemelerindeki hâkimlerin sa-

[10] C. Üçok, – A. Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, AÜHF, Ankara 1976, s. 329-30.

yısının arttırılmasıyla İslâm hukukunun *monist* yargılama usûlünün ağır bir darbe yediği görülüyor. Zira davada vekâlet ve bireyin mahkeme önünde savunulması ve çok yargıç esasları İslâm'da yoktur. İslâm'da *monist* yargılama usûlü esastı.[11] Sonuç olarak modern yargılamanın istinaf ve temyiz gibi müesseseleriyle mahkemeler bir hiyerarşiye tabi oluyor ve denetim geliyordu ki, *kadının* tarafsız ve hukukî tek otorite olduğu İslâmî sistemden oldukça ayrılınmıştır.

Kamu hukuku alanında, şer'î mevzuat ve örgütlenmeden ilk ayrılma 1840'da *Ceza Kanunu*'nun kabulü ile olmuştur. 14 Temmuz 1851'de yeniden düzenlenen bu kanun, sınıf ve mezhep ve din farkı gözetmeksizin bütün Osmanlılar'a uygulanmıştır.[12]

Böylece ceza hükümleri ve yargılama usûlü lâik denecek bir esasa göre hazırlanmıştır. Nihayet 1858'de toprakta özel mülkiyet, miras ve kadınla erkeğe eşit mirası öngören hükümler getiren *Arazi Kanunnamesi,* 1869 *Vilâyet Nizamnamesi,* 1878 *Vilâyet Belediye Kanunu,* kamusal alanda lâikleşme sürecine girildiğini gösterir. Son iki nizamname ve kanun göreceğimiz üzere taşra yönetiminde idarî kurulların teşekkülünde, Müslim ve gayrimüslim ahalinin temsilinde eşitliği amaçlıyordu. Esasta lâik bir devlet düzeninde görülmeyecek bu eşitliği sağlama hassasiyeti, İslâm'ın meşveret kuralını temelden zedelemiştir. Yani ilk defadır ki gayrimüslim ahalinin idareye katılması bir devlet düzeni haline getiriliyordu. (Fiiliyatta bu durum daha eskiye gider). Nihayet *1876 Anayasası,* o çağın hukukçularının *meşveret* usûlü diye açıklamasına rağmen, *meşveret* kurumuyla alâkası olmayan bir sisteme dayanır. Devlet dininin, Din-i İslâm ve padişahın hilâfetinin özellikle belirtilmesine rağmen, anayasa her dinden bütün tebaanın idareye katılmasını ve denetimini öngörüyordu. 1876 Anayasası bir İslâm ülkesinde ilk defadır ki lâik devlet düzeninin temellerini atan belgedir.

---

[11] E.Tyan, *Historie de l'Organisation Jurdiciaire en pays d'Islam,* deux. edit. Leiden-Brill, 1960, s.212.

[12] C. Üçok – A. Mumcu, *age,* s. 321-23.

Daha 1839 *Tanzimat Fermanı'*yla lâikliğe doğru ilk adımların atıldığını belirttik. *Ferman* kiliselerin topladığı bazı vergileri de kaldıracak bir uygulamayı öngörüyordu. Bu husus başarılamadı ise de, *ferman*a Batı hukukunun bazı temel kurumları ilk defa İslâm Hukuku içine giriyor ve ikisinin birlikte yaşamaları durumu doğuyordu.

II. Meşrutiyet döneminde 1913'te çıkarılan *Kiliseler Kanunu* ve 1915'te çıkarılıp kısa yetersiz bir uygulamadan sonra mütarekede kaldırılan *Hukuk-ı Aile Kararnamesi Medenî Kanun'*a yaklaşan önemli adımlardır. Nihayet Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği zaruretten dolayı, medrese talebesinin askerlik muafiyetinin kaldırılması ve daha önce cizyenin kaldırılıp (*bedel-i askerî* konmuştu) gayrimüslimlerin fiilen askere alınması gibi uygulamalar hem laisizme yaklaşmayı sağlamış, hem de şer'î ve lâik uygulamanın bir arada bulunmasından ileri gelen karışıklığı arttırmıştır.

Tanzimat'la başlayan uygulama lâikliğe doğru bir gidiştir ama çelişki ve karışıklığın da büyümesine neden olmuştur. 19. yüzyılın düşünür ve yöneticisi, reformları yarı İslâmcı yarı batıcı bir dilemma (ikirciklenme) içinde yürütmeğe ve düşünmeğe çabalamaktadır. Bu niteliği Osmanlı toplumunun düşünürleri kadar bütün İslâm toplumlarının düşünürlerinde de görmek mümkündür.[13]

N. Kemal, Seyyid Ahmet Han, Cemaleddin Afganî modernleşmeyi kolaylaştıracak şartların İslâm'ın içtihat kurumu içinde mümkün olduğunu savunurlar. Her Müslüman bir içtihat da bulunabilir. Eğer bu itiraz ile karşılanmaz ve tasvip görürse İslâm'a uygun bir içtihattır. Anayasal rejimi İslâmî *icma* ve *meşveret* kurumuna, her yeniliği İslâmî içtihada indirgeyerek açıklayan bu görüşler ikircikli bir gelişmeyi önleyememiştir. Bu yeni ideoloji yeni düzenin eğitim sisteminde ortaya çıkmaktadır. Tanzimat başlangıcından beri eğitimde bir ikilik başlamıştır. Merkeziyetçi modern bir devlet, kendi ideolo-

---

[13] Fazlur Rahman, *Islam*, A. Doubleday Anchor Book, New York 1968, s. 261-89. Burada 19. yüzyıl İslâm modernleşmeci düşünürlerin fikirleri serimlenip, tartışılmaktadır.

jisini aşılamak ve ihtiyacı olan kadroları yetiştirmek için vatandaşların din ve inanç farkını pek dikkate almayan ve lâik eğitim veren bir eğitim sistemi kurmak zorundadır. Bu nedenle klâsik dönemde (*Enderun* hariç) dinî eğitimin egemen olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda lâik niteliğe yakın modern eğitim veren okullar, dinî eğitim kurumlarının yanında ve onların aleyhine yayılıp, gelişmeye başladılar. Osmanlı İmparatorluğu; tebaaya adaletin iki çeşit mahkemede (şer'î ve nizamî) iki ayrı sistemdeki kanunlarla dağıtıldığı, eğitimin iki tür okulda verildiği, bürokraside iki sınıf memurun yan yana bulunduğu (daha doğrusu birbiriyle çatıştığı), iki tür dünya görüşünün birbiriyle çekiştiği bir sistem içinde ömrünü tamamladı. Bunun toplum hayatında yarattığı sancıları son nesil Osmanlı aydınları çektiler.

Parlamentarizmin Gelişmesi

Tanzimat, yönetimde yasallık ve güvencenin getirilmeye çalışıldığı bir dönemdir. Tebaanın can ve mal güvenliğinin, ekonomik uğraşısının korunması, geliştirilmesi bunun kanunlarla sağlanıp, kanunsuz uygulamalara son verilmesi reformcu grubun başlıca isteği idi. Bu amaca yönelik bir örgütlenme, *Tanzimat Fermanı*'nın ilânı ile başladı ki sonuçta bu gelişim parlamento kurumunun da gelenek olarak temelini oluşturacaktı. Daha II. Mahmud devrinde gerekli kararname ve nizamnameleri (tüzük) hazırlamak, yargı kararlarını temyiz etmek, idarenin icraatının yasallığını denetlemek için bir Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye (Adlî Kararlar Yüksek Kurulu) teşkil edilmişti (1838). Bunun yanı başında idareyi istişarî bir organ olarak düzenleyecek bir Dar-ı Şûra-yı Bab-ı Âli kurulmuştu.

1854'te Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin görevleri fazlaca arttığından, idarî karar ve yargılama yetkilerinin bir kısmı yeni teşkil edilen Meclis-i Âlî-yi Tanzimat'a devredildi. Fakat bu sonuncu ile birlikte evvelki iki organ Meclis-i Âlî-yi Umumî denen bir umumî kurul halinde toplanıyorlardı. Bu umumî kurul bir bakanlar kurulundan çok, bir *reichsrat* veya Çar Rusyası'ndaki *senato* gibi anlaşılmalıdır.

Doğrudan doğruya istişarî yetki ile önemli kararlar alıyor, denetimde bulunuyordu. Bu görevi hükümdar adına yürütüyordu. Esasen bu gibi istişarî meclislerin yasama ve denetim görevini hükümdar adına yürütmesi bütün monarşilerde görülür. Osmanlı Devleti'nde de bu *meşveret* geleneği vardı. Ancak şimdi idarî modernleşme dolayısıyla bu organların sayısı artıyor, görevlerinde ihtisaslaşma ve gelişme görülüyordu. İşte bu organlardır ki, ilerde kurulacak ilk parlamento için bir geleneğin doğmasını sağlamış oldular.[14] 1868'de Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye kaldırılarak, idarî yargı, denetim ve nizamnamelerin incelenmesi ise Şura-yı Devlet'e (Danıştay), yüksek yargı görev ve yetkisi de yeni kurulan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'ye bırakıldı.

Şura-yı Devlet kendi içinde beş daireye ayrılmıştı:

a. Mülkiye ve harbiye, *b.* Maliye ve evkaf, *c.* Kanun, *d.* Nafıa, *e.* Ticaret, ziraat ve maarif daireleri... Devlet Şurası'nın görev ve yetkileri şunlardı:

√ Her çeşit kanun ve tüzük tasarılarını inceleyip, hazırlamak,

√ İdarî ve adlî mahkemeler arasında çıkan anlaşmazlıklarda görevli mercii saptamak,

√ Her türlü idarî işler hakkında, kendisine verilmiş olan yetkiler dâhilinde karar vermek,

√ Nasıl davranacakları kendisine padişah emri ya da devlet kanunlarıyla bildirilmiş olan memurları yargılamak,

√ Padişah ve nazırların sordukları bütün meseleler hakkında görüş bildirmek.

Şura-yı Devlet Nazırı aynı zamanda kabineye dâhil olmuştur ve ilk nazır (reis) Midhat Paşa idi. Divan-ı Ah-

---

[14] Merkezî kurulların parlamenter bir gelişim sağladığını, Prof. T. Z. Tunaya 1869'da merkezî yöneticiler ve vilâyetlerden gelen temsilcilerden kurulu Büyük Şura-yı Devlet'in varlık ve görevine işaret ederek ileri sürmektedir. Bkz: Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Müesseseler ve Anayasa Hukuku,* İÜHF Yay. İstanbul 1975, s. 325.

kâm-ı Adliye de iki bölümden oluşuyordu. Mahkeme-i Temyiz ve Mahkeme-i İstinaf. Bu organlar en üst derecede yargı kuruluşları olup, kazalardaki devaî meclisleri, livalardaki temyiz-i hukuk meclisleri ve vilâyetlerdeki temyiz divanlarının kararlarını incelerlerdi. Görülüyor ki, yasama ve yargı organları arasında başlangıçta bir görev birliği varken, zamanla bir görevsel ayırım başlamıştır.

Yasama görevinin merkezde bu gibi istişarî kurullarda yerine getirilmesi ve vilâyet idaresinde de mahallî temsilcilerin benzer istişarî organlara, ticaret mahkemeleri ve temyiz divanlarına üye olarak girmesi; 1877'de toplanan ilk Osmanlı parlamentosunun çalışma ve müzakere geleneğine bir hazırlık oldu. İlk Osmanlı anayasasını ve parlamentosunu sadece dış baskılar nedeniyle ortaya çıkan bir kurum olarak görmemek gerek. Bu parlamentonun kökeni Osmanlı geleneğinde ve modernleşmesinde aranmalıdır.

19 Mart 1877'de Osmanlı başkentinde, ülkenin dört yanından gelen rengarenk bir heyet toplanıyordu. Arabistan vilâyetlerinden gelen çeşitli din ve mezhepteki temsilcilerin yanında, Anadolu ve Rumeli'nden gelen Türk ve Rum, Bulgar ve Arnavut temsilcileri, ilk Osmanlı parlamentosunu oluşturuyordu. Meşrutiyet rejimi içerde olduğu kadar dışarıda da şaşkınlık ve sorular yaratmıştı. Nasıl oluyordu da aydınlanma devrinden beri Avrupa siyasal düşününde despotik yönetimin modeli sayılan bir toplum, anayasal rejime geçiyordu? Bu soru bir yana, bu parlamentonun kompozisyonuna göz attığımızda, Tuna monarşisinin parlamentosunda ve 1905'den sonraki Çarlık Rusya *duma*larında bile görülmeyen ilginç bir özellik daha vardı. O da imparatorluğun hâkim unsuru olan Müslümanların yanında gayrimüslim unsurların da hayli yüksek bir oranda temsil edilmesiydi. Bu durum ilginçti. Çünkü Avusturya-Macaristan monarşisinde; Çek, Hırvat, Sloven, Slovak, Polonez, Ruten gibi unsurların temsili, oran bakımından haksızlık derecesinde düşüktü. Macar milletvekilleri ise çifte monarşinin kurulmasına kadar aynı haksızlığa maruzdular. Rusya'da ise 1905'ten sonra kurulan *duma*da Rus olmayan milletlerin düşük oranda temsili özel bir statü ile sağlanmıştı.

İlk Osmanlı parlamentosunun bu konudaki istisnaî durumunun nedenlerini açıklamak, sadece bir takım dış siyasal baskıları belirtmekle mümkün değildir. Nedenleri, Osmanlı imparatorluk geleneğinde de aramak gerekiyor. Osmanlı imparatorluğu bir Akdeniz imparatorluğudur. Ona tarihin Üçüncü ve Son Roma imparatorluğu demek pek yanlış olmaz. Roma İmparatorluğu eski dünyanın çok budunlu (kavim) geleneksel imparatorlukları için kullanılacak bir deyimdir. Bu imparatorluklarda devlet ve toplum hayatında kabul edilmek ve yönetime katılmak etnik kökenden çok, devletin ideolojisini benimsemek ve onun şartlarına uyum sağlamakla mümkündür. Bu Bizans ve Osmanlılar'da olduğu gibi, resmî dinin veya eski Roma'daki gibi imparatorun kişiliğini tanrısallaştıran kültün üyesi olmaktır. Bu uyum, Bizans'ta Ortodoks kilisesine mensubiyet ve onun başı olan İmparatora sadakat, Osmanlılar'da ise Din-i İslâm'a mensup olmak ve hükümdara sadakat diye belirlenebilir. Bu statü etrafında toplanan herkes, ister Dağıstan ve Gürcistan'ın uzak köşelerinden, isterse Bosna ve Mora'dan gelsin, kişi olarak yöneticiliğe aday ve grup olarak da *millet-i hakime*'ye mensuptur.

Gerçi 19. yüzyılda bu geleneksel kalıbın kırılmağa başladığı, bir yerde uluslaşma sürecinin ve ulusalcılık akımının başladığı görülüyor. Bununla beraber eski düzen el'an devam ediyordu. Diğer yandan dış devletlerin gayrimüslim cemaatler lehine zaman zaman yaptıkları müdahaleler, İmparatorluğun klâsik dönemdeki kozmopolit bürokrasisinin daha renkli bir görünüm ve yapıya ulaşmasıyla neticelendi. 19. yüzyılda ne Avusturya ne de Rusya'da hâkim ulusun (yani birincisinde Almanca konuşan Katolik Avusturyalının ikincisinde ise Ortodoks Rus'un) dışında herhangi bir dini etnik gruptan sefir, nazır, devlet adamı görülemezdi. 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'nda ise Hıristiyan nazırlar, sefirler, valiler ve hatta milletlerarası konferans ve barış antlaşmalarına gönderilen gayrimüslim murahhaslara rastlanıyor. İlk parlamentonun yapısında da bu kozmopolitizme rastlamak o nedenle istisnaî bir durum değildir. İlk mecliste dokuzu *ayan* azası ve otuz yedisi *mebusan* azası olmak üzere, toplam kırkaltı gayrimüslim mebus vardı. Bu ilginç görünümü sadece büyük devletlerin baskılarına değil,

bürokrasinin geleneksel kozmopolit yapısına da dayanarak açıklamak gerekiyor.

Klâsik devirden beri Osmanlı eyalet idaresinde yerel gurupların temsili geleneği, merkezi hükümet adına yürütmeyi elde bulunduran valilerin sık sık başvurup, yararlandığı bir usûldü. Vergi tahsili, zaruri işlerin yaptırılması, reayanın temsilcilerinden meydana gelen kurulların yardımı ile sağlanırdı. Meşveret kuralına dayanan bu temsil görevi, ruhanî reisler, Hıristiyan reaya adına kocabaşılar ve memleket eşrafının temsilcileri (ayanlar) tarafından yerine getiriliyordu. Vergi tevzi ve tahsili, sefer anında gereken işlerin yerine getirilmesi gibi konularda yöneticilere yardım gayesini taşıyan meşveret usûlü bugüne kadar literatürde, sosyal fonksiyonları göz önüne alınmadan İslâmî bir kurum olarak nitelendirilmiştir. Oysa bu geleneksel devletin güçsüzlüğünü telâfi etmek için, vergi toplamaktan, kamu hizmetlerinin görülmesine kadar her alanda bölge ileri gelenlerinin yardımına başvurması demektir. (Aynı sistem, ilk ve ortaçağlarda Avrupa'da da görülür. Almanya'da *rat*, Rusya'da *veçe* denen bu kurullar başlangıçta bir devamlılık ve hükmî şahsiyet sahibi değilken, zamanla şehirlerin güçlenmesi ve sosyal yapıdaki değişmelerle ilâve haklar elde etmiş ve devamlılık kazanmışlardır). Türkiye'de bu tür kurumların devamlılık kazanması ve hükmî şahsiyete sahip olmaları, Tanzimat'tan sonra eyalet idaresinde yapılan reformlarla mümkün olmuştur. Resmen Avrupa'dan beş asır sonra gerçekleşen bu süreç, daha önce, *de facto* olarak Balkanlar'da, bazı Akdeniz adalarında kısmen gerçekleşmekte idi. Örneğin, Kıbrıs Adası'nda, Hıristiyan reayanın temsilcilerinden kurulan ve *demogerentos* denen bu heyet, zamanla ada ahalisinin örgütlenmesinde ve bağımsız hareket etmesinde önemli bir etmen olmuştu.

Esasen ülkenin her yerinde bu tür kurallar ve onların önde gelen temsilcileri, 18. yüzyıl sonlarından itibaren, merkezin güçsüzlüğünden istifade ile yürütme erkini ele geçirip, devamlı bir meşveret geleneği kurabilmişlerdir. Balkanlar'da bu kurullar, özellikle 19. yüzyılda Mazzini'nin fikirlerinden esinlene-

rek örgütlenen ve çalışan, *diaspora revolutionnere*ler haline geldiler ve Balkan bağımsızlığında önemli rol oynadılar.

Tarihsel ve toplumsal temelini de göz önüne aldığımızda Osmanlı parlamentosunun sınıfsal bir nitelikten çok etnik bir renkliliğe sahip olması, çağdaş parlamentolara göre onun belirgin ve ayırt edici özelliğidir. Bununla beraber bu durum önemli bir etnik çatışmaya ve ulusal talepler ileri sürülmesine neden olmamıştır. Parlamento, dış örgütler ve kitle hareketleriyle organik bağlar içinde değildi. (Zaten bunlar ya yoktu ya da pek cılızdı). Tartışmalar ve eleştiriler zaman zaman cılız kalıyordu. Mebuslar ülkesel sorunlardan çok yerel sorun ve istekleri yansıtıyordu. Gerçi bu durum, özellikle kalabalık nüfuslu ve dış ticarete açılan vilâyetlerin aydın nitelikteki mebusları tarafından ülkenin gerçekleri kavrandıkça değişmeye yüz tutmuş, sorunlar ülkesel düzeyde ele alınmağa başlanmıştır. Zaten ilk meşrutî mecliste Müslim ve gayrimüslim mebuslar arasında burjuva güçleri veya eğilimleri temsil edenler de görülüyor. Ama gene de Osmanlı parlamentosu örgütlü sınıfsal çıkarlar ve etnik düzeydeki isteklerin gerçekleşmesi için verilen mücadele açısından, o çağın çok budunlu imparatorluklarında görülen atmosfere sahip değildi.

İlk Osmanlı parlamentosunun etnik görünümünde hükmedilen millet temsilcilerinin oranının, Avusturya Parlamentosu ve Çarlık Rusya *duma*sına göre daha yüksek olmasına karşılık etnik çatışmalar henüz aynı belirginlikte değildi. Milliyetçilik 19. yüzyıl başından beri Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslim ve gayri Türk vilâyetlerine sızmağa başlamıştır. Buna karşılık Tanzimatçılar'ın reform girişimlerinin odak noktası Osmanlılığı, yani imparatorluğun geleneksel kozmopolit yapısını ve ideolojisini restore etmekti. Bütün bunlara rağmen, bürokrasideki modernleşme, eğitimde ve kültürel alandaki modernleşme ile paralel gittiğinden Türk milliyetçiliğinin doğuşu da kaçınılmaz olarak hazırlanmıştı.

İlk Meclis-i Mebusan'da ulusalcı eğilim ve çatışmalar belirgin olmamasına rağmen, doğuş halindeki ulusalcı duygu ve eğilimlerin zaman zaman ortaya çıktığı görülecektir. Belirtildiği gibi mebuslar daha çok geldikleri bölgelerin sorunları ile

meşgûldüler. Eleştiriler vilâyetlerdeki ehliyetsiz valiler, hırsız defterdarlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ancak Rumeli vilâyetlerinden gelen bir iki gayrimüslim mebus, özellikle vilâyet meclislerinde Müslim ve gayrimüslimlerin eşit oranda temsili ilkesini eleştirerek nüfus esasına göre temsil ilkesinin geliştirilmesini istiyordu.[15] Bu gibi çekingen taleplerin yanında Arabistan vilâyetlerinin bazı mebusları tamamen pratik nedenlerle, mebus olacakların Türkçe bilmesi şartının kaldırılmasını istemişti. A. Vefik Paşa, riyaset makamında kültürel milliyetçiliğin ilk örneği sayılan şu çıkışı yapmıştır: *"Gelecek seçime kadar daha dört yıl var, akılları varsa bu zaman içinde Türkçe öğrenirler"*[16] Gayrimüslim mebusların arasında hâkim millete karşı bir birlik yoktu. Rumeli'nin sözü geçen Hıristiyan mebuslarının yukarıda bahsettiğimiz taleplerine karşı, Anadolu'nun Müslim mebusları ile birlikte Mezopotamya vilâyetlerinin Hıristiyan mebusları da karşı çıkmışlardı.

Bütün bunlara rağmen ilk Meclis-i Mebusan'ı, azınlık milletlerin gerçek talep ve eğilimlerinin temsil edilebileceği bir mahal olarak görmek pek yanlıştır. Esasen buraya gelen tabi millet temsilcileri, hükümetin itimadını kazanmış kimselerdi. Bu kimseler genel bir oyla değil, geldikleri vilâyetin valisinin seçimiyle adeta tayin edilerek bu göreve gelmişlerdi.[17]

İlk anayasamızın ilânından sonra ne bir *İntihab Kanunu* çıkarılabilmiş, ne de seçimler için gerekli hazırlık yapılabilmişti. Bu durumda liva ve vilâyet idare meclislerindeki seçimli üyeler arasından mebus seçmek uygun görülmüştür. Esasta bu üyelerin (Liva ve Vilâyet İdare Meclisi üyesi) bir seçilmiş üye

---

[15] Özellikle Selanik mebusları Mihalaki ve Vasilaki Efendilerle, Yanya mebusu Argiri Kantarcı Efendi bu talepleri ileri sürerken, Anadolu ve Rumeli'nin Müslüman mebusları ile Mezopotamya ve Anadolu'nun Hıristiyan mebusları taleplere karşı çıkmıştı. Bkz: *Meclis-i Mebus'an Zabıt Ceridesi,* H. Tarık Us, 7 Nisan 1877 oturumu, s. 84-5.

[16] *Meclis-i Mebus'an Zabıt Ceridesi,* s. 313; ayrıca İ. Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler,* s. 191.

[17] Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat,* s. 345-55.

olmaktan çok, vali ve mutasarrıflar tarafından adeta tayin edilen kimseler olduğu, hem ilgili nizamnameden hem de uygulamadan biliniyor. Şimdi ise valiler bunların arasında en çok meşrebine uygun ve güvenilir kimselere mebusluk sıfatını adeta tevcih ediyordu.

Bununla beraber şu noktayı önemle belirtmek gerekir: Osmanlı Meclis-i Mebusan'ındaki gayrimüslim mebus kalabalığının nedeni salt dış baskılar olmadığı gibi, valilerin toleranslı seçiminden ibaret de değildi. Tanzimat'tan beri imparatorluk bir lâikleşme ve geleneksel kozmopolitizmin kurumsallaşması süreci içine girmişti. 1840'lardan beri vilâyetlerde, liva ve kazalarda teşkil edilen İdare meclislerinde, belediye meclislerinde, ziraat komisyonu, menafi-i umumiye sandığı gibi kurullarda gayrimüslim üyelerin de bulunmasına dikkat ediliyordu. Bu meclisler bir beynelmilel şûra, hatta kimisi tarihte eşi görülmemiş ruhban şûraları halinde toplanıyorlardı. Ticarî davalar şer'î hâkimlerin önünde değil, Müslim ve gayrimüslim üyelerden kurulan karma mahkemelerde görülüyordu. Gene ilk derece mahkemesi olan şer'î mahkeme ve gayrimüslimlerin ruhanî mahkeme kararları aynı biçimde karma olarak kurulan *Temyiz Divanı*'na getiriliyordu. Ceza davaları şer'î veya ruhanî mahkemelerde değil, nizamî mahkemelerde görülüyordu. Bu İmparatorluk bir *Mundi Ottomanorum* idi. İlk parlamentosunun da böylesine bir kozmopolit kurumlar silsilesi içinden çıkan ve o nitelikleri taşıyan bir organ olması doğaldı. Nitekim ilk Osmanlı parlamentosu bu kozmopolit birliğin, gerçekte pek de var olmayan (daha doğrusu yok olmağa başlayan) özlenir bir örneğini vermişti. Etnik çatışma nedeni olacak konulardan müzakereler esnasında özellikle kaçınılıyordu. Meclis; Rusya ile savaş başladığında, Osmanlı vatanseverliğinin örneği sayılan nutuklara sahne olmuştur. Bu nutukların bazıları samimiyetten uzak olsa bile, hiç bir üyenin çeşitli milliyetçi dernek ve hareketlerle organik bağı olduğu bugüne kadar açıkça ve kesinlikle ortaya konamamıştır. Bunun tersine sadakat örnekleri çoktur.

Gerçi Osmanlı parlamentosu Osmanlılar dünyasının yıkılışını gösteren bazı örneklere de sahne olmuştu. Buna rağmen

uyanan Balkan milliyetçiliğini burada görmek mümkün değildir. Hele böyle bir vehme dayanarak II. Abdülhamid'in meclisi dağıtması, bu ortam içinde anlaşılacak bir olay değildi. Parlamentonun milliyetçiliği körüklemesi gibi bir durum, ancak 1866'dan sonraki Avusturya-Macaristan İmparatorluğu için söz konusudur. II. Abdülhamid'in meclisi dağıtma gerekçesini Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın içindeki durumdan değil, Avusturya-Macaristan parlamentarizmine bakarak ortaya koyduğu düşünülebilir. Çünkü ilk Osmanlı Meclis-i Mebusanı azınlıkların en geniş şekilde temsil edildiği, fakat milliyetçilik sorununun da en az görüldüğü bir parlamento idi.

Anayasal rejimin ömrü uzun olmadı. 1876 Anayasası Belçika Anayasası esas olmak üzere bir Avrupa anayasaları karması olarak hazırlanmıştı. Sultana sürgün yetkisi veren 113. maddenin ilk kurbanı bu anayasayı hazırlayanlardan biri, yani Midhat Paşa oldu. Parlamento *mebusan*dan ve tayinle gelen *ayan*dan (senato gibi) meydana geliyordu. Anayasa sultana aslında olağanüstü yetki ve iktidar veriyordu. Bundan başka hukuken kabine müessesesi mevcut değildi. Nazırlar parlamentoya karşı değil, tek tek sultana karşı sorumluydular. Bununla beraber parlamento, nazırları tenkit görevini ilk acemilikten sonra yerine getirdi. Bu ilk parlamento dış politika konularında da gayet serbestçe eleştirilerde bulundu ki, 1960'lara kadar Türkiye tarihinde hiç bir parlamento buna cesaret edememiştir. Meclis-i Mebusan vilâyet ve belediye kanunlarını bilgece müzakere edip çıkardı ve böylece kısa ömrü başarı ile bitti.

II. Abdülhamid 1878'de Mebusan Meclisi'ni dağıttığı zaman Ayan Meclisi dağıtılmadan kaldı. Ama toplanmadı. Anayasa fiilen uygulanmıyordu ama ilga edilmedi, bu anayasa 1908 devriminden sonra değişikliklerle kullanılacaktır. Böylece 19. yüzyılı Osmanlı İmparatorluğu mutlak bir monarşi olarak değil, sıkıyönetim altında yaşayan bir anayasal monarşi olarak kapatıyordu.

C. Taşra Yönetiminde Merkeziyetçilik

Tanzimat hareketiyle merkeziyetçiliği modern anlamda arttıracak bir takım girişimler görülmekte, yeni kurumlar ortaya çıkmaktadır, demiştik. Aslında Tanzimatçı bürokratlar ülkemizde yerel özerklik ve mahallî demokrasiyi yerleştirmek gibi bir niyete sahip değildiler. Onlar, reformla bir demokrasi denemesi yapmak değil, Metternich-Schwarzenberg Avusturyası veya II. Aleksandr Rusyası'nda olduğu gibi, eyalet idaresinin ıslahı, gelirlerin artması ve tutarlı bir idarenin yerleşmesini sağlamak istiyorlardı. Üstelik bu tür bir örgütlenme ile merkezî hükümet taşradaki egemen guruplar üzerinde otoriter bir kontrol de kurabilecekti. Bu nedenle Tanzimatçı gurubun üyeleri, Reşit, Cevdet, Ali ve Fuad Paşalarla, Meşrutiyet kahramanı Midhat Paşa arasındaki farkı da görmek gerekir. Tanzimatçı devlet adamı için gerekli şey hürriyet değil, kazanç, mal ve hayat güvenliğidir. devlet hayatında aslolan unsur; geniş grupların siyasal katılması değil, sadık olan ve çok kazanıp çok vergi veren bir tebaadır. Despotizmden bu ölçüde, zarurî olarak ve kanunî-otoriter bir idare yararına vazgeçilmektedir. Özet olarak Tanzimatçılar mahallî halkın idareye katılmasını, eyalet idaresinin ıslahı için istemekteydiler. Bu nitelikleriyle daha çok, modernleşme sürecindeki devletlerin politikasına benzer bir yol izlemişlerdir.

Vilâyet Örgütünde Değişmeler

19. asırda ülkenin ulaşım ağı ve dış ticaret kanalları değiştiğinden, üretim ve kontrol merkezleri de değişmektedir. Bu nedenlerle yeni doğan merkezlerin zorlamasıyla, imparatorluğun eyalet taksimatı da bu yüzyılda devamlı olarak yeniden düzenlenmektedir. Örneğin klâsik Osmanlı çağında Aydın Vilâyeti'nin toplayıcı ve dağıtıcı fonksiyonlara sahip kontrol merkezi Aydın şehri iken, yolların ve üretim kontrol merkezinin İzmir'e

kaymasıyla, bu şehir eyalet merkezi oldu.[18] Gene 1860'larda Tuna bölgesi, vilâyet olarak yeniden düzenlenmiştir. Basra'nın sık sık değişen idarî durumu böyle bir ihtiyaçtan ileri gelmekteydi. Bir ara Maraş müstakil eyalet olmuş, fakat Halep merkezinin peyki olmaktan kurtulamadığı için, gene Halep'e bağlanmıştır. 19. yüzyılda modern tarıma açılmaya başlayan ve diğer merkezler ile dolaysız üretim ilişkilerine giren Çukurova, bir iktisadî kontrol merkezi haline geldi. Bölgenin Adana şehri, Halep'e nazaran gittikçe güçlenen bir faaliyet merkezi olduğundan, ayrı bir idarî birim olarak teşkilâtlandırıldı. 13 Safer 1275 (22 Eylül 1858) tarihli bir talimatname ile ülkenin idarî taksimatı üzerindeki herhangi bir değişiklik ve düzenleme padişah *ferman*ına bağlanmıştır.[19] Ancak değişen üretim yapısı ve bölgesel organizasyon ile yerleşme merkezleri arasındaki hiyerarşi, idarî taksimatın imparatorluğun son yıllarına kadar mütemadiyen değiştirilmesini gerektirecektir. Bu nedenle Tanzimat'tan sonra vilâyetlerin idarî teşkilâtı kadar mekânsal organizasyonunda da değişiklikler görüldü. Bu değişikliklerin hepsi merkeziyetçi bir idarenin yerleştirilmesi gayesiyle yapılmıştır. O yüzden merkezî hükümetin, çeşitli kurullar ve belediyelerde merkeziyetçi bir politika izlemesi doğal bir sonuç idi. Gerçekte, merkeziyetçi bir idarenin uygulanması için gereken bazı şartlar da yerleşmekteydi. İmparatorluğun yol sorunu en önemlisiydi. Bu dönem içinde idarecilerin, özellikle valilerin karayolu şebekesinin geliştirilmesi üzerinde ısrarla durdukları görülecektir. Yabancı kumpanyaların döşemeye başladığı demiryollarından evvel, Tanzimatçılar posta şebekesini ıslah etmeye başlamıştı. 1865 yılı ortalarında, İzmir-Manisa-Edremit-Çanakkale-İstanbul telgraf hattı tamamlandı.[20] Telgraf şebekesi

---

[18] Mübeccel B. Kıray, *Örgütleşemeyen Kent (İzmir),* Sosyoloji Bilimi Derneği Yay. Ankara 1972, s. 9-10.

[19] Bu talimatname için bkz. *Düstur,* I. Tertip, I, s. 559 2. tab'ı "Vülât-ı izam ve mutasarrıfîn-i kiram ile kaimmakamların ve müdirlerin vezaifini şamil talimatdır" 13 Safer 1275 (22 eylül 1858) tarihli md. 4, "Bir dairenin kasr ve tevsîi mutlaka emr ü ferman-ı hazret-i Padişahiye men'utdur" demektedir.

[20] *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye,* Sene 1282 (1865) s.7.

İmparatorlukta hızla tesis edildi ve merkeziyetçi idarenin vazgeçilmez teknik vasıtalarından birini teşkil etti. Tanzimat dönemi içinde, yabancı vapur kumpanyalarının yanı başında Türk vapur kumpanyaları da kurulup faaliyete girdiler. Osmanlı devlet adamları bu konuda önemli girişimleri başarabildiler. Ancak karayolu, demiryolu ve deniz yolu ağlarının birbirini rasyonel bir şekilde tamamlayamadığı açıktır. Bu nedenle ülkenin bütün merkezleri arasında, ucuz ve kolay bir ulaşım sistemi kurulamamıştır.[21]

Osmanlı vilâyet yönetiminin yeniden düzenlenmesinde bir örnek, ama olumsuz bir örnek teşkil eden 1861'de tespit edilen Cebel-i Lübnan'ın statüsü olmuştur. 1845'den beri *Dürzîler* ve *Maruniler* arasında süregelen çatışmalar Lübnan olaylarını uluslararası bir sorun haline getirdi. *Bab-ı Âli* ise İngiltere ve Fransa'nın silâhlı müdahalesi üzerine bölgedeki hükümranlığını korumak için 1861'de Beyrut bölgesini hariç tutarak Cebel-i Lübnan için özel bir statü hazırladı. Bu statü etnik-dini grupların eşit olarak idareye katılması esasını gözeterek hazırlanmıştı. Buna göre; Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı, Hıristiyan bir *mutasarrıf* başkanlığında (ilk *mutasarrıf* Ermeni asıllı David Paşa'dır) karma üyeli bir idare meclisi tarafından yönetilecekti. Mahkemeler ve diğer kurullarda da bu karma temsil esasına dikkat ediliyordu. Bugünkü Lübnan Anayasası'nın da esasını oluşturan bu sistemin, Avrupalılar bütün Osmanlı Rumelisi ve Mezopotamya vilâyetlerinde de uygulanmasını isteyince *Bab-ı Âli* telâşa kapıldı. 9 Haziran 1861 Lübnan statüsünün yaygınlaşması, imparatorluğu bir yamalı bohça haline getirebilirdi. Bu nedenle Metternich zihniyetindeki bir yönetim ve hukuk dehası olan A. Cevdet Paşa, Fuad Paşa ve liberal fikirli Midhat Paşa yeni vilâyet yönetiminin statüsünü hazırladılar. Ancak bu statü genelleştirilmeden önce bazı vilâyetlerde uygulamaya kondu. Kısmî uygulamada Tanzimat devlet adamlarının *kaide-i tedric* prensibi başlıca sebepti. Bu yüzden 7 Kasım 1864 *Vilâyet Nizamnamesi* önce Tuna Vilâ-

---

[21] Ulaşım ağının 19.yy.'daki çelişik düzeninin nedeni ve işleyişi için bkz. İlhan Tekeli, *Bölge Plânlama Üzerine (Anadolu'da Mekân Organizasyonunun Evrimi)*, İTÜ MF, İstanbul 1972, s. 108-9.

yetinde (bugünkü Bulgaristan ve ilk vali de Midhat Paşa oldu). Halep, Edirne, Trablusgarb ve Bosna'da uygulanıp cesaret verici sonuçlar alındı. Merkeziyetçi eğilim nizamnamede açıkça göze çarpıyordu. Model olarak Fransız *departemente* sistemi benimsenmişti, ama ondan bile daha merkeziyetçi bir eğilim göze çarpmaktaydı. 1864'den itibaren Osmanlı Avrupası'nda 10 vilâyet (44 sancak), Osmanlı Asyası'nda 16 vilâyet (74 sancak) Osmanlı Afrikası'nda ise 1 vilâyet (5 sancak) da uygulanan bu sistemin, 22 Ocak 1871'de yeniden formüle edildiğini *ve İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi* adıyla hazırlanıp ilân edildiğini görüyoruz. Ancak Cebel-i Lübnan özel statüsünden, Mısır, Bosna ve Girit özerk durumlarına, Hicaz ve Yemen uzaklıkları ve aşiret düzenine dayanmalarından, İstanbul ise başkent oluşundan dolayı bu nizamnamenin dışında bırakıldılar.

Bütün bunlara rağmen, merkeziyetçi idareye yönelik reformcu uygulamaların tepkisiz kalmadığını belirtmek gerekir. Uzun süre devam eden bu tepkiler, bazı bölgelerde tutucu nitelikli ayaklanmalara kadar vardı. Anadolu kıtasının bazı yerlerinde de yeni idarî yapıya karşı mahalli eşraf türlü tepkiler gösterdiler. Örneğin, 1867 yılında kaza merkezî haline getirilmek istenen Amasra'da, eski ayan ve ağalar, bu teşebbüsü Bolu'ya kadar gidip önlediler. Gene aynı zümre döşenen telgraf direklerini söktürmüşler, yol yapımını engellemişler ve şube binasının yapımını durdurmuşlardı.[22] Bu tür direnişler herhalde az değildi. Mahallî otoritelerini kaybetmekten korkan taşra eşrafı ilk anda direnişe geçmişti. Ancak yeni idarî teşkilâtlanma tamamlandıktan sonra, bu sefer de idare meclislerine, belediyelere ve mahkemelere üye olarak girip nüfuzlarını sürdürme imkânını elde etmekte gecikmediler.

Bütün vilâyet taksimat ve örgütü kadar, orduların teşkilâtı ve dağılımı da değiştirildi. Osmanlı taşrasında bu değişiklikler tepkisiz kalmadı. Osmanlı adliyesi ve kanunları da revizyona tâbi tutuldu. Ancak bu konuda A. Cevdet Paşa'nın başını çektiği ılımlı grup, şartların gereği üstünlük kazandı ve Osmanlı adliyesi ve hukukî mevzuatı bir ikilik ve çirkin bir

---

[22] Necdet Sakaoğlu, *Amasra,* Lâtin Matbaası, İstanbul 1966, s. 178.

eklektisizm içinde bocalamaya devam etti. *Kadı*ların mülkî ve beledî yetkileri esasen azaltılmıştı. Bu dönemden sonra hukuk adamı kişilikleri de gitgide sarsılmaya devam edecektir. İmparatorluk bürokratik yapısı bakımından önemli, fakat hâlen dertlere deva olamayacak değişiklikleri yaşıyordu. Merkezî idare bu değişikliğin sıkıntılarını çekerken; taşra örgütü de malî güçlükler, personel yetersizliği gibi nedenlerle bir hercümerç içindeydi. Vilâyet teşkilâtının başında vali yer alıyordu. Tanzimat'tan sonra valilerin askerî yetkileri alınmış, bu görev İmparatorluğun Anadolu, Rumeli ve Arabistan kıtasına yayılan altı tane ordunun müşirlerine bırakılmıştır.

Valinin yanında, maarif müdürü, nafia müdürü, umur-u hariciye müdürü zaptiye kumandanı, baytar, sertabip, defterdar gibi memurlar bulunmaktadır. Ayrıca ahaliden Müslim ve gayrimüslim ikişer üye seçilerek yukarıda sayılan memurlarla birlikte bir Vilâyet İdarî Meclisi meydana getirilmiştir. Bu meclise her cemaatin ruhanî liderleri de katılmaktadır. Bundan başka livalardan gelen temsilcilerle birlikte yılda bir vilâyet umumi meclisi toplanırdı. Bu meclis bugün de İl Genel Meclisi olarak devam etmektedir. Bu kurullar istişarî niteliktedir. Pratikte seçimli üyeler adeta tayinle bu göreve gelmiştir. Vilâyet idare meclislerinde valinin nüfuzu hissedilmiştir. Bazı görevler için, maarif ve nafia meclisleri, Menafi-i Umumiye Sandığı gibi kurullar da kurulmuştu. 1877'ye kadar meclis-i belediler de, bu tür doğrudan valiye bağlı istişarî kurullardandı.

Esasen bu tür kurullar ekseriya, vilâyetin nüfuzlu eşrafının veya gayrimüslim burjuvazinin yuvalandığı yerlerdi. Ancak Osmanlı yöneticisi de yeterince ekonomik ve siyasal gücü elde edemeyen bu grupları zaman zaman etkisi altına almıştır. Böylece bir tür uyum içinde bu kurullar taşra yönetiminde kayda değer bir iş görmekten çok, mahallî nüfuz sahiplerinin halk adına iş takipçiliği yüklendiği veya vergi tarh ve tahsilinde kendi çıkarlarını gözetip, yolsuzluklara neden oldukları kurullar haline geldiler.

Vilâyetin alt birimleri liva, kaza, nahiye ve köylerdi. Livalar *mutassarrıf* tarafından yönetilirdi. Mutasarrıfın yanında gene

maarif, nafia, tahrirat ve malî işlerle görevli memurlar ve benzer şekilde kurulan bir liva idare meclisi bulunurdu. Kazalar kaymakam tarafından yönetiliyor ve burada da bir kaza idare meclisi bulunuyordu. Bir alt yerleşme birimi olan nahiyenin yeni statüsü ise *1871 Nizamnamesi* ile tespit edilmişti. *1871 Nizamnamesi* nahiyede tamamen mahallî bir yönetimi öngörür. Müdür mahallin ahalisinden olup, 25 yaşını geçmiş, okur-yazar ve *tebaa-i Osmaniyye*'den biri olacaktı. Bu memur vali tarafından inha ve Dâhiliye Nezareti'nce memuriyeti tasdik edilecek, maliyeye, asayişe ilişkin konularda hükümetin vekili olacaktı. Nahiyenin köy birimi üstünde hiçbir denetim ve müdahale yetkisi yoktu. Nahiye meclisleri mahallin ahalisinden seçimle kurulacaktı. Yılda dört kere vilâyetin izin ve emriyle toplanıp, mahallin bayındırlık ve eğitimle ilgili işlerinde karar vereceklerdi. Ancak kararların da vilâyetçe tasdiki gereği, mevcut özerkliğin pek kısıtlı olduğunu gösterir.

Gerçekte nahiye statüsü Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygınlık kazanmış bir uygulama değildi. Esasen böyle bir yönetim birimi, merkezî hükümetçe de pek arzu edilmemiştir. Evvelâ tarım teknolojisinin ve köydeki iş bölümünün gelişmediği bir tarımsal yapıda bu tür merkezler doğamazdı. Bundan başka özerk statüsü dolayısıyla nahiye, özellikle, Balkanlar'da oluşan ulusalcı hareket ve fikirlerin kırsal alana kadar inmesi için çok uygun bir ortam demekti. Bab-ı Âli'yi korkutan buydu ve haksız da değildi. Çünkü Rusya Bulgaristan'da, Avusturya-Macaristan ise Bosna'da nahiye idarelerinin kurulması için devamlı baskı yapıyorlardı. Bizzat Avusturya ve Macaristan Hariciye Nazırı Kont Andrassy Paris Antlaşması'ndan sonra bir nota vermiş ve Bosna'da Hıristiyan çoğunluğun üye olduğu nahiye meclisleri kurulmasını istemişti. Rusya Sefiri İgnatiev de bir nota ile benzer önerileri Bulgaristan için tekrarlamıştı.[23] Bu nedenle 6 Nisan 1876'da bir *Nevâhî Nizamnamesi* çıkarıldı ise de uygulama pek oyalayıcı ve yavaş oldu.

Nahiye statüsü Doğu'daki aşiretlerin kontrolü için de uygulandı. Göçebe aşiret reislerine nahiye müdürü statüsü verilerek,

---

[23] Bkz. Benim, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, s. 87-95.

ne nizamname ile ne de mahallî yönetim ile ilgisi olan tuhaf bir uygulamaya geçildi. Hele *1876 Nizamnamesi*'ndeki *müdürün seçimle geleceği* hükmü uygulamaya konmadı dense yeridir.

Nahiye uygulamasına, öngörülen bürokrasinin kalabalıklığı, masraflı oluşu gibi sepeplerle de pek başvurulmamış ve idare adamları kadar nahiyede de çekingen bir karşıt tutum gözlenmiştir. Gerçekten de kapalı köy ekonomilerinin egemen olduğu, aksak bürokrasili, dinî-etnik ayrılıkların görüldüğü bütünleşmeyen toplumlarda, nahiye örgütünün kurulup düzenli işleyebilmesi güçtü. Bu idarî kademe bir mahallî özerk yönetim tipine ulaşamayacağı gibi, taşra yönetiminde kırtasiyeciliği arttırmaktan ve ahaliye ek angarya ve vergi yükü getirmekten başka pek yarar da sağlayamazdı.

Osmanlı yönetiminde klâsik dönemden beri mahalle ve köyün idarenin en alt ve temel unsuru olduğunu biliyoruz. 19. yüzyıl başından itibaren yönetimi yeniden düzenlenen bu birimler, *1871 Vilâyet Nizamnamesi*'nde de yeniden merkeziyetçi bir düzenleme ile ele alınmıştır.

1871 Vilâyet Nizamnamesi'ne göre bir köy 20 haneden büyükse, bir de ikinci muhtar seçerdi. Seçimden sonra birinci ve ikinci muhtarın memuriyeti kaymakamca tasdik edilirdi.

Muhtarların yanında nüfusa göre 3-12 kişilik seçimle kurulan bir İhtiyar Meclisi bulunur. Bunlar, köyün bekçi, korucu gibi zabıta memurlarının tayin ve yönetimi, vergi tahsili, beledî hizmetlerin gözetimi ile görevlidirler. Meclisler cemaat üyeleri arasındaki davaları sulhen çözmeğe yetkilidirler. Birkaç köyün ihtiyar meclisleri kaymakamlardan izinsiz birlikte toplanamazlar.

Osmanlı yönetimi, iki etnik grup bir köyde yaşasa bile, her ikisine de ayrı köy statüsü tanımıştır. Pratikte bu köylerde iki ayrı cemaat bir arada değil ayrı mahallelerde yaşadığından, bölünmüş yönetim, merkezî hükümetçe uygun görülmüştür. Ancak bu köylerde ortak konu ve davaları çözmek için, iki cemaatin ihtiyar meclisi, muhtar ve papazları birlikte toplanabilirlerdi. Muhtar seçimi yılda bir yapılır; 18 yaşını geçen Osmanlı

uyruklu ve yılda en az 50 kuruş vergi verenler seçerler. Muhtar ve ihtiyar meclisi üyelikleri için 30 yaş ve 100 kuruş senelik vergi verme şartı aranır. Devlet böylece kontrol edebileceği dar bir gruba yönetime katılma yetki ve hakkını tanımıştır. O devrin hukukçuları köyü, tüzel kişiliği olan bir yönetim birimi olarak görmüşlerdi. Osmanlı hukuk mektebinin temsilcilerinden İsmail Hakkı Bey, köy idaresini organları, görev ve yetkileri bakımından tüzel kişiliğe sahip bir birim olarak niteler.[24] Modern ölçülerle baktığımızda bu su götürür bir hükümdür.

Pratikte malî gücü sınırlı olan bu birimler, su yolu, cami vb. bayındırlık tesislerinde en basit bir onarımı bile yapamıyor, merkezî hükümetin yardımını bekliyordu. En ufak sorunlar bile vilâyete, hatta Bab-ı Âli'ye kadar yansıtılıyor ve kırtasiyecilik son hadde ulaşıyordu. Köy idaresinden beklenen, vergi tevzi ve tahsilinde düzenlilik ve adaletin sağlanması idi. Köylerin hesap defteri kaza idare meclisleri tarafından kontrol edilirdi. Ancak meclislerin kontrolü sadece para miktarı üzerinde kalıyordu. Verginin hakça alınıp alınmadığı incelenmediğinden (zaten köyde bu muhasebeyi tutacak bir beceri ve bürokratik bilgi de yoktu) muhtarlar vergi konusunda kolayca yolsuzluk ve soygunculuk yaparlardı.[25]

Kısacası, devlet, bürokratik yeteneği ve teknik olanakları el verdiği ölçüde, mahallî özerk yönetim ilkelerini dikkate almadan her alana otoriter bir tutumla el attı. Yeteneksiz ve imkânsız kaldığı zaman ise köyleri başıboş bıraktı. Bu ise soygun ve asayiş bozukluğu demekti. Merkezî devlet beklendiği yerde ve anda yoktu. Karışmaması gereken yer ve konuda ise kırtasiyecilik ve engelleme ile mahallî atılımı büsbütün önlüyordu.

---

[24] İsmail Hakkı, *Hukuk-u İdâre,* Birinci kısım, Dersaadet 1328, s. 330-1.

[25] Abdurrahman Vefik Bey, *Tekâlif Kavavidi,* II, s. 65. Ayrıca bkz. Ortaylı, *age,* s. 102-3.

Belediye Örgütünün Kurulması

Kent yönetimi eski yönetim sisteminin çöküşü nedeniyle bir anarşi içindeydi. İmparatorluk sanayileşemiyordu. Kentler modern metropoller haline geçmek şansına sahip olmadığı gibi, artık klâsik geleneksel Osmanlı şehri yapısına da sahip değillerdi. Belediye örgütü uygulaması bu dönemin yeni bir problemi olarak ortaya çıkmıştı.

Belediye idarelerinin kurulmasını reform hareketlerinin genel niteliği içinde değerlendirmek gerekir. Bu çağda Osmanlı şehirlerinin alt yapısal tesislerinin ve kamusal hizmetlerinin düzensizliği, her türlü iktisadî ve kültürel faaliyetin gelişmesine engel teşkil eden örgütsüzlükleri, yeni devrin idarecilerinin önemle meşgul olduğu sorunlardandı. Gördüğümüz kadarıyla, Tanzimat hareketinin önderi Reşit Paşa daha Avrupa'da sefaretlerde iken, garp şehirlerinin yapısı ve organizasyonuna duyduğu hayranlıkla, Osmanlı şehirlerinin ıslahı gerektiğini resmî raporlarında belirtiyordu. Bu düşünceler Osmanlı yöneticilerinin hepsinde vardı. Ancak Osmanlı yöneticisi, şehirlerin gelişmesinin neye bağlı olduğunu anlayamamıştır. o kadar ki, bazı valiler, bu tutkularını şehrin büyümesini engellediği gerekçesiyle eski surları yıktırmak veya hükümet binalarını şehir dışında inşa ettirmek derecesine vardırmışlardı. Her şeye rağmen yeni devrin bürokratları modern belediyelerin kurulup gelişmesini şiddetle arzu etmişlerdir.

Ancak bu şiddetli arzu, sadece modern, düzenli şehirlere sahip olmak içindi, Yoksa *komünal* bir özerklik hiç bir zaman söz konusu olmamıştır. Bu sorun o derecede ihmal edilmişti ki, belediye idarelerinin çalışabilmesi için gerekli malî kaynakların tahsisi bile gereğince ele alınmamıştı. Zaten belediyelere gerekli malî kaynakların tahsisi de, hazinenin bazı önemli gelir kaynaklarını kaybetmesiyle aynı anlama gelecekti. Avrupa dünyası ise, iktisadî faaliyetlerinin kolayca yürütülebilmesi için, özellikle Osmanlı liman şehirlerinin ıslahını istemekteydi. Bu şehirlerde, ulaşım, su, kanalizasyon, aydınlatma ve sağlık hizmetleri

gibi sorunların çözülmesi kendi ekonomik yatırımları için gerekli ön şartlardı. Ayrıca bu gibi tesis ve hizmetlerin getirilmesi de, ilgili Avrupa kumpanyaları için yeni, cazip iş sahaları yaratacaktı. Ne var ki aynı nedenlerden ötürü Avrupalılar kendi iş temsilcileri olan, gayrimüslim ve *levanten*lerin belediye idarelerinde söz sahibi olmalarını da gerekli görmüşlerdi.

İşte bu iki yönlü etki ile ilk önce liman şehirlerinde belediye teşkilâtı kurulmaya başlandı. Teşkilâtın kuruluş nedenleri o kadar açık şekilde belli oluyordu ki, İstanbul'da bile ilk düzenli belediye idaresi şehrin liman ve iş bölgesi olan Galata-Beyoğlu'nda, Altıncа Daire-i Belediye unvanıyla kuruldu. Aynı etkilerle Selanik, Beyrut, İzmir gibi yerlerde de belediye idareleri *1877 Belediye Kanunu* çıkmadan çok önce, *Vilâyet Nizamnamesi* hükümlerine dayanılarak kurulmuştur.

Örneğin, henüz İzmir-Aydın demiryolu imtiyazı verilip sözleşme imzalanırken, İngiliz tüccarları İzmir'de belediye kurulması teşebbüsüne girişmiş ve kabul ettirmişlerdi.[26] Gene aynı yıllarda Tuna Vilâyetinin birçok kentinde, 1869'da Bağdat'ta 1871'de, Kıbrıs'ta belediye idarelerinin kuruluşu tamamlanmıştı. *1864 Vilâyet Nizamnamesi* belediyeler hakkında gayet müphem hükümler getirdiği ve böyle bir kuruluş için gereken statüyü belirlemediği halde, ismi geçen eyaletlerde kuruluş teşebbüsünün başarıyla tamamlanması, bu yerlerin dış dünya ile olan ilişkilerde kilit noktalarını teşkil etmeleriyle açıklanabilir.

İstanbul'da ilk modern belediye idaresi kurma teşebbüsü Kırım Savaşı sırasında müttefik devletlerin etkisiyle oldu. 13 Haziran 1854'te savaşın başkentte yarattığı hareket ve karışıklığı bir düzene koymak için İstanbul Şehremaneti kuruldu ve Meclis-i Valâ tarafından bir nizamname hazırlanarak başına bir şehremini tayin edildi.

Bu şehremanetinin başında merkezî hükümetçe tayin edilen ve merkezî hükümette görevli bir memur (*şehremini*) bu-

---

[26] Orhan Kurmuş, *The Role of British Capital in the Economic Development of Western Anatolia*, Ph. D. Thesis, 1974. Bu eser, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi* adıyla çevrilip basılmıştır (Bilim Yay. İstanbul 1974), s.91.

lunuyordu. Görevlerine ve bunları yerine getiriş biçimine göz attığımızda eski *ihtisab* nazırından pek farklı olmadığını görüyoruz. *Şehreminleri* hem çok yetkili despotlar, hem de eldeki araçların kıtlığından, güçsüz yöneticiler olmuştur.

*Şehremini*nin yanında gene Bab-ı Âli'nin seçimi ve padişahın tayini ile görevlendirilen üyelerden kurulu bir Şehremaneti Meclisi vardır. Bu üyeler esnaf ve ileri gelen bazı memurlardı. Meclisin görevleri, *kadı*ya yardımcı olan eski kurullara benzer. Daha çok istişarîdir. Şehremanetinin malî yeteneği sınırlıdır. *Şehremaneti* bağımsız gelirlere sahip değildir. Masrafları devletçe ödenir; topladığı gelirleri maliyeye öder. Yani bağımsız bir *komün* maliyesinden söz edemeyiz. Şehremanetinin mühendis ve *kavas*lardan (belediye zabıtası) oluşan yetersiz bir kadrosu vardır. Şehremaneti modern belediyecilik için iyi bir başlangıç sayılmaz. Değişen, sadece İhtisab Nezareti'nin adı idi. Ne *şehremin*leri, ne de Şehremaneti Meclisi üyeleri bu konuda bilgi, beceri, hepsinden de önemlisi özerk statü ve yetki sahibi değillerdi.

Diğer yandan, İstanbul'da bu başarısız deneme sürerken bir bölgede ayrıcalıklı bir statüyle yeni bir denemeye girişildi. Osmanlı hükümeti, özellikle ecnebilerin yaşadığı ve modern liman kentinin karşılaştığı sorunların yoğunlaştığı bir bölgede, Galata ve Beyoğlu'nda modern beledî hizmetlerin görülmesini sağlamak zorundaydı. Bu nedenle İstanbul'un tümünde etkin bir beledî hizmet örgütü kurulamazken, hiç değilse bu bölgede modern beledî hizmetlerin görülmesi istendi. Altıncı Daire-i Belediye, Paris örneği izlenerek kuruldu. Başına Hariciye memurlarından Kâmil Bey atandı. Dairenin yazışmaları Fransızca idi. Daireye olağan dışında bazı gelirler tahsis edildi. Sefarethane ve iş muhiti Beyoğlu'nun beledî hizmetleri böylece ayrıcalıklı bir bütçe ile yerine getiriliyordu. Gerçekten de Altıncı Daire-i Belediye bu ayrıcalıklı durumunu ve bu durumundan ileri gelen başarılarını Cumhuriyet dönemine kadar sürdürdü. Hatta ilk belediye binası, ilk belediye mahkemesi ve yabancı uyruklu reis ve meclis üyeleri de burada rastlanan kural dışı uygulamalardı. Böylece gelişen, modernleşen Beyoğlu karşı yakada ilkel beledî örgütlenmenin devam ettiği, her yan-

gında kül olan eski İstanbul'a tepeden bakıyordu. Herşeye rağmen *Altıncı Daire*'de de mahallî bir demokrasi değil, bayındırlık endişesiyle yönetilen bir merkezî hükümet bürosu niteliğinin ağır bastığını belirtelim.

1868 yılında *Altıncı Daire* örneğine bakarak bütün İstanbul 14 belediye dairesine taksim edildi. Fakat uygulamada her birinin başına onursal bir paye olarak emekli bir yüksek memur tayin edilen bu dairelerin çoğunda beledî meclisler kurulup personeli bile tayin edilmedi.

Osmanlı taşra kentlerinde modern beledî örgütlenmeye *1864 Vilâyet Nizamnamesi* ile başlandığını görüyoruz. Bu nizamname ile liva ve kaza merkezlerinde seçimli üyelerden kurulu *meclis-i beledîler* bulunacaktır. Ancak uygulamada görev ve çalışma düzeni bakımından bu meclislerin bir tüzel kişiliği olduğu bile tartışılmalıdır. Zaten bu meclislerin her kazada kurulamadığı da bir gerçektir. Ancak bazı gayretli valiler (örneğin *Midhat* Paşa Tuna ve Bağdat'ta görevli iken) bu meclisleri kurdurmuş ve nispeten görevlerini yapmalarına önayak olmuşlardır.

Osmanlı belediyeleri, gelirleri kıt, personeli ya yok ya çok yetersiz, denetim yetkisi ve kapasitesi bakımından pek etkisiz idiler. Normal olarak kentleşmenin başladığı bölgelerde bunların belirli bir varlık göstermesi mümkün oldu. Zaten statüleri ve organlarının kuruluş ve çalışma sistemi yönünden de *komünal* bir yönetimin özelliklerini taşımadıkları gerçekti. Taşrada ilk beledî hareket, kapitalizme geçişin başladığı yerlerde görüldü. Tuna Vilâyeti kentleri, Bağdat, liman kentleri belirttiğimiz nedenlerden ötürü bu alanda öncü olmuşlardır. Belediyecilik bir özerklik ve mahallî yönetim sistemine geçiş olmaktan çok, bir bayındırlık ve kentsel hizmet bütününe yönelik bir kurumlaşma olarak düşünülmüş ve uygulanmıştır.

Taşra belediyeleri için öngörülen malî kaynaklar kırsal ekonomik ve sosyal yapının egemen olduğu bir ülkede pek hayalî idi. Hatta *duhûliye (octroi=oktruva)* gibi feodal *rüsûm* bile tahsil edilemiyordu. Çünkü yarı göçebeliğin görüldüğü yerlerde bu verginin yükümlüsü saptanamıyordu. İlk Osmanlı parlamentosu tarafından 1877'de *Vilâyet Belediye Kanunu* çıka-

rılmasına rağmen, bu noksan teşkilât süregitti. Bu durumun nedenleri açıktır. Her şeye rağmen, Osmanlı ülkesi modern beledî fonksiyonları gerçekleştirecek derecede bir şehirleşme ve endüstrileşme süreci içinde değildi. Zaten, geleneksel şehrin örgütsüzlük ve düzensizliğine karşı, şehir sakinleri pek de isyan etmiyordu. Ahali şehir düzeni ve beledî hizmet olarak, yöneticiler kadar çok şey istemiyordu. Bundan başka böyle bir örgütlenmeyi ve hizmetleri gerektirecek ne canlı bir şehir hayatı ne de refah vardı. Öyle ki halk bazı modern belediyecilik teşebbüslerine muhalif bir tavır bile almaya başlamıştı. Bizzat devletin resmî vakanüvisi Ahmet Lûtfi Efendi, *Altıncı Daire*'nin muzır faaliyetlerinin payitahtın diğer belediye dairelerinde de görülmemesine şükrediyordu.[27]

İlk anda yaygın ve olumlu sonuçlar sağlayamamakla birlikte, imparatorluğun hayatında belediye örgütünün gerçek temelleri I. Meşrutiyet'te atıldı. 1877'de çıkan *Belediye Kanunu* ve uygulaması sonraki düzenlere de damgasını vurmuştur. İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı Tanzimat başlangıcından beri rastlanan uygulamaların tecrübesi altında, bu kanunu ehliyet ve bilgi ile müzakere etmiştir. Mebusların bütün itirazlarına rağmen, hükümet İstanbul ve vilâyetler için iki ayrı kanun tasarısı hazırlamış ve bunlar kanunlaşmıştır.[28] Bu kanunlarla Osmanlı ülkesinde belediye yönetsel bir varlık olmaktan da ötede, âdeta bir tüzel kişilik kazanıyor. (Belediye meclisinin görevleri-

---

[27] Vak'anüvis Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, IX, (1266-77) seneleri vekayii, Türk Tarih Kurumu kütüphanesi, yazma nüsha, Y. 531/2 s. 151'deki açıklama: "İcad-ı Devair-i Belediye: İstanbul ile Bilâd-ı Selâse devair-i belediyeye taksim olundu. Galata ile Beyoğlu, Altıncı Daire-i Belediye ittihaz olunarak, ol havalinin ekser ahalisi, devair-i belediyenin lüzum ve mehasenatına ve Avrupa usûlüne vakıf olduklarından, devair-i saireye örnek olmak üzere iptida oradan başlanılarak icab-ı hale şuru'ı olundu. Hamdolsun devair-i saire ahalisinde o kadar malûmat olmadığından, daireleri dâhilinde alenen fuhuşhaneler ve kumar mahalleri gibi meniyatın itiyadile, altıncı daireden örnek almadılar."

[28] Kanun metni ve tahlili için bkz. "Dersaadet Belediye Kanunu" ve "Vilâyet Belediye Kanunu" *Düstur*, I. Tertip, II; ayrıca Osman Nuri, *Muhtasar Mecelle-i Umur-ı Belediyye*, s. 43-7.

ne ilişkin 3. Madde belediye meclisinin, belediye aleyhine açılan davalarda taraf olduğunu belirtir).[29] Kanun belediyelere imar işlerini düzenleme ve kontrol, bayındırlık hizmetleri, aydınlatma, temizlik, belediye mallarının yönetimi, emlâk tahrîri, nüfus sayımı (bu son iki görev bugün merkezî devletçe yürütülür), pazar ve alışveriş kontrolü, hijyenik tedbirler almak, mezbaha, okul açmak, itfaiye görevi ve belediye gelirlerini tahsil etmek gibi görevler yüklüyor. Bu görevlerin bir kısmı gerçekleşemedi. Bir kısmı ise uygulamada merkezî hükümet organları tarafından yürütüldü. Yine, su işleri gibi bazı görevler vakıflara aitti ve onların elinde kaldı.

Kanuna göre belediye organları belediye reisi ve daire meclisinden ibarettir. Kent veya kasabanın nüfus büyüklüğüne göre, dört sene için 6-12 kişilik bir belediye meclisi seçilir. Üyelerin yarısı iki senede bir kur'a ile değiştirilir. Reis ise bu üyelerin arasından hükümet tarafından seçilip tayin edilir. Meclisin tabip, baytar, mühendis gibi müşavir üyeleri de vardır. Uygulamada taşrada meclis reisleri mahallî eşraftan gelmiştir. İstanbul belediye reisleri ve 1877'den sonra şehremaneti meclis üyeleri hep tayinle bu göreve gelmişlerdir. Uygulamada belediye meclisleri kent sorunlarını tartışırken, üyelerin dışında o yerin eşraf ve muteberânını da toplantılara davet ediyordu. Taşra belediyelerinde yılda iki kere belediye meclisleri o yerin vilâyet, liva veya kaza idare meclisleri ile birlikte toplanıp bütçe hazırlar ve tasdik ederdi. Cemiyet-i Belediye'ye adı verilen bu katışık toplantı, merkezî hükümetin aşırı vesayetinin bir başka delilidir.

Belediye meclis üyeleri 25 yaşını geçmiş, Osmanlı tebaasından olan, senede en az 50 kuruş emlâk vergisi veren kimselerden seçilir. İlginç bir şart da Türkçe bilmek zorunluluğu idi. Bu konu Meclis-i Mebusan'da Arabistan vilâyetleri mebuslarının itirazına neden oldu ise de, milliyetçilik başlamıştı ve kabul ettirildi.

Belediye gelirlerinde de İstanbul ve taşra belediyeleri arasında eşitsizlik vardı ve taşra belediyeleri kendilerine ayrılan

---

[29] O. Nuri, *age*, s.78.

hayalî gelirleri tahsil edemiyorlardı. Belediyelerin görecekleri hizmetler de ancak bu şartlar dâhilinde eksik olarak gerçekleştirilebilmiştir.

Kuruluş dönemi içinde Osmanlı belediyeleri beledî kolluk, imar denetimi gibi geleneksel görevlerin yanında, şehrin ekonomik-toplumsal hayatını düzenleyen koruyucu ve yapıcı bazı hizmetleri yerine getirmek için örgütlenmeye başlamışlardır. Kent yollarının ve kaldırımlarının yapımı, Dârül-Eytâm kurulması ve yönetimi, su şebekesi, ulaşım faaliyetleri, itfaiye gibi aktif hizmetlere geçiş söz konusudur.

Ancak az gelişmiş kent, örgütleşemeyen kent demektir. Bu nedenle bu faaliyetlerde bir eksik örgütlenme, eski ile yeninin yan yana yaşaması gözlenmekteydi. Örneğin beledî denetim pek etkisiz kalmakta, koruyucu sağlık hizmetleri gereğince yerine getirilememekteydi. Kimi taşra belediyeleri basit bir yangın tulumbasından bile yoksundu. *Otarşik* yapılı kentlerde, herkes tükettiğinin çoğunu kendi üretmekte, merkezî bir pazarlama ve dağıtım görülmediğinden hal ve mezbaha gibi tesislere ihtiyaç duyulmaktadır.

Ülkemizde mahallî idarelerin malî kaynaklarını, kadrolarını kontrol biçiminde gerçekleştirilen merkezî hükümet baskısı, bu nedenlerden ötürü bir gelenek halini aldı. İkinci Meşrutiyet döneminde İstanbul'da ilk belediye seçimleri yapılarak, özerk bir belediyecilik uygulamasına geçilmesi öngörülmüşse de bu sevdadan çabuk vazgeçildi. Meşrutiyet idaresi bu alanda da genel merkeziyetçilik eğilimine saptı. Vilâyetlerde ve merkezdeki uygulama bunu gösteriyor. Özellikle *1913 Geçici Vilâyet Kanunu* mahallî demokrasiye ve yönetime bütün özerklik kapılarını uzun süre kapatan bir uygulamayı daha 1910'da (1324) değiştirilen *Dersaadet Belediye Kanunu* ile pekiştirmiştir. Buna göre İstanbul Belediyesi dokuz şubeye ayrılıyor, her birinin başına maaşlı bir müdür tayin ediliyordu.

İkinci Meşrutiyet'in siyasal ortamında, mahallî demokrasi konusu düşünürlerin ilgisini çekmişti. Prens Sabahattin, vilâyetlerde valilere fazla yetki verilmesini ve bunun yanında seçimli üyelerden oluşan il kurulları aracılığıyla malî-yönetsel kontrolün ahaliye devredilmesini istiyordu. Prens Sabahat-

tin bireyci bir toplum düzeninin gelişmesi, merkeziyetçi olmayan bir yönetimin gerçekleşmesi için bunu gerekli görüyordu. Prens, Tanzimat'tan beri girişilen bütün ıslahat hareketlerini bu amaçtan uzak oldukları için eleştiriyor, başarısız olarak niteliyordu. Bu görüşlerin, Osmanlı yönetici kliğinin eğilimleri kadar, ülkenin gerçekleriyle de taban tabana zıt olduğuna kuşku yoktur.

I. Dünya Savaşı bitip mütareke yılları başladığında, *şehremini* olan Topuzlu Cemil Paşa döneminde, 18 Kânun-ı evvel 1338 (Aralık 1922) tarihli bir *Teşkilât-ı Belediye Kanun-u Muvakkatı* çıkarıldı.[30] Bu kanun, esasen bir süreden beri görülen uygulamanın kâğıda dökülmüş biçimi idi. Görülüyor ki, gûya İttihat Terakki'nin tersi fikirlere sahip Hürriyet ve İtilâf Fırkası da, iktidar döneminde merkeziyetçi bir eğilimi onaylamak zorunda kalıyordu. Belediye örgütü merkeziyetçi bir esasa göre yeniden kuruluyordu. Bununla beraber, belediî hizmet ve örgütlenmedeki ikiliği bu kanunun da ortadan kaldıramadığını belirtelim. Vakıflar, nafia, liman reisliği gibi örgütler, kent hayatının can damarı sayılan hizmet alanlarında ya özerk ya da merkezî hükümete bağlı olup, belediyeden tamamen ayrı idiler. Böylece belediye örgütü, modern kentin gerektirdiği bütünlüğe yine sahip olmamıştı. Özellikle asayiş konusu merkezî devlet organlarınca yürütüldüğünden, belediye kendi alanındaki kolluk görevini bile yerine getirememiştir. Belediyeyi, örgütü, fonksiyonları, kadroları ile acz içinde bırakmak politikası bu ortamda yeşermiş ve yeni boyutlarla günümüze kadar uzanmıştır.

Bu eğilimin, 20. yüzyıl başında aynı şartların Osmanlı taşra vilâyetlerinde yaşaması dolayısıyla devam ettiği görülüyor. Vilâyetlerde 1930 kanununa kadar uygulanan *1877 Belediye Kanunu* da, temelde aynı koşulların varlığından ötürü, merkeziyetçi bir politikanın aygıtı olmuştur. İmparatorluk, Cumhuriyete giderek modernleşen bir belediye örgüt ve hizmetler bütünü bırakmıştır. Ama gelişen mahallî yönetim ve demokratik

---

[30] Kanun metni için, O. Nuri, *age*, s. 1612-19.

katılma sisteminin, doğuş halinde bile olsa, devredildiğini söylemek güçtür.

Osmanlı belediyesi otoriter bir merkeziyetçiliğin filizlendiği dönemde, o sistemin ayrılmaz bir parçası olarak doğmuştu. Bu durumun köklü bir değişim olmaksızın ve uzunca bir zaman geçmeksizin değişemeyeceği açıktır. Merkeziyetçi mutlak idare kanun devleti demektir. Kanuniyetin olduğu yerde, hukuk düzeninin anlamı siyasal katılmayı içermeyebilir. Yeniçağ devletinin temeli kanuna dayanır. Bireyin katılma hakkı esas değildir. Mutlakıyetçi devlet; anarşiye, kent hayatını öldüren soygunculuk, asayişsizlik ve başıboşluğa karşı kanun ve düzeni yerleştirme çabasındadır. Liberal hak ve özgürlükler ve geniş yığınların siyasal katılma istek ve eylemi bundan sonra başlar. Osmanlı mahallî idaresi bu ikinci düzeye geçemeyen bir toplumda doğup, gelişme durumundaydı.

D. Tanzimat Hareketinin Yarattığı Tepkiler ve 1858 Arazi Kanunnamesi

Her şeyden evvel şunu belirtmelidir ki, Tanzimat geniş köylü kütlelerinin hayatında iyiye giden etkiler yaratmadı. Bunun sonucunda bilhassa Balkanlar'da ortaya çıkan köylü isyanları toplum yapısında hareketlilik yarattı ve ulusalcı ateşlenmelere dönüştü. Bu olaylar bilhassa azınlık arasında ulusal direnişe varan köylü ayaklanmalarının başlangıcı oldu.[31] *Tanzimat Fermanı* ve *1858 Arazi Kanunnamesi* arasında çıkan tebliğ, kararname ve bir sıra kanun, toprak sistemi ve işletmelerde liberal tarım düzenine yönelik bir hayali değişiklik yaratmıştır.

1838 Ticaret Anlaşması'nın sağladığı en belirgin sonuç, tezgâh sanayiinin çökmesi ve yarı sömürgeleşme sürecinin hızlanmasıdır. Tanzimat'ta açılan bazı fabrikaların ömrü uzun olmadı. Bir kaç fabrika da devletin yardımı ve Padişahın himmeti ile bugüne kadar gelebildi. Paşabahçe porselen, Hereke halı fabrikaları ve Feshane bunlardandır. Bursa, Bilecik, Şam, Halep,

[31] Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 95-8 ve s. 56-73.

Ankara, Amasya, Tırnova, İşkodra, Edirne, Selanik Kütahya gibi el sanayii merkezleri tamamen söndü. Halıcılık merkezleri olan Uşak ve Isparta'da bile üretim düştü. Meselâ, Homaire de Hell'in, Bursa ipekli sanayiinin 1547'deki durumu hakkında verdiği bilgiler son derece çarpıcıdır: "Birkaç sene evvel Bursa, 25.000 okka ipek sarfeden 1.000 tezgâha malikti, bu gün tezgâhlarının sayısı 75'den fazla değildir, sarfettikleri ipek de 4.000 okkayı geçmemektedir."[32] 1866'da kurulan *Islah-ı Sanayi Komisyonu*'nun 1868 tarihli bir 'mazbata'sında, Osman Nuri [Ergin]'nin aktardığına göre, "30-40 sene zarfında İstanbul ve Üsküdar'daki kumaşçı tezgâhlarının 2750'den 25'e, kemhacı tezgâhlarının 350'den 4'e, çatma yastıkçı tezgâhlarının 60'dan 8'e indiği ifade edilmektedir."[33] Bu ise işsizlerin sayısını ve eyaletlerde hoşnutsuzluğu artırdı. Bursa ham ipek, Ankara ise tiftik ihraç merkezi durumuna düştüler. *Manifaktür* diye bir şey kalmadı. *Tanzimat Fermanı iltizam* sistemini kaldırıyor, angarya gibi mükellefiyetleri yok ediyor ve ayanlara da bazı vergiler yüklüyordu. Ancak Dîn-i İslâm'ın gücü için tekke ve zaviyelerdeki vergi muafiyeti aynen bırakılmıştır. Bu demektir ki bu gibi ünitelerde eski düzen ayniyle devam edecektir. Vakıflarda da vergiyi gene vakıf idareleri topluyordu. Bu oradaki iltizam ve zulmün devamı demektir. Başta köprü-yol bakımı ve sulama sistemlerini koruyan derbentçilerden vergi muafiyeti kaldırılmış, bu da fakirleşen ve gayri-memnun bir zümre yaratmıştır.

Gerçekte devlet iltizamı kaldırarak merkezî bir vergi teşkilâtı kurmak gayretinde idi. Bunun için bugünkü defterdarlıkların menşei olan *muhassıllık*lar kuruldu. Ancak böyle bir teşkilât kapitalist düzen, geçmiş olan devletlerin harcıdır. Nitekim iltizam dışarıdan aldığımız borçlarla orantılı olarak yeniden yerleşecek, nihayet *Düyun-ı Umumiye* ile dış devletlerin kontrolünde olarak yeniden daha güçlü ve dışa dönük bir karakterle

---

[32] A. Viquesnel, *Voyage dans la Turguie d'Europe,* Paris, 1868, s. 297'den zikreden Ö. Celâl Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz" *Tanzimat I,* Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 427.

[33] Osman Nuri[Ergin], Mecelle-i Umûr-ı Belediyye, Cilt I, İstanbul, 1922, s. 750'den zikreden Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz"..., s. 428.

Birinci Cihan Harbi'ne kadar devam edecektir. Vergi reformunun yanlış anlaşılması, Anadolu'da birçok gayrimüslim köylerde ve Rumeli'nde önemli isyanlara sebep oldu. Bazı Hıristiyan ahalinin *cizye-i şer'iyye* vermemek için isyan ettiğini anlatmıştık. Demek ki bu halk, din ve vicdan hürriyetini ve tebaanın eşitlik ilkesini bu şekilde yorumlamıştır. Aynı şekilde isyanlar Rumeli'nde de görüldü. Diğer yandan feodal yapıda bir değişiklik olmadığından feodallerin isyanlarına köylüler de katıldılar.

Prof. İnalcık'ın *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* adlı araştırması Vidin'de toprak isteyen köylülerin ardından *voyvoda*ların da beraber isyan ettiklerini hatırlatıyor.[34] Doğu Anadolu'da *muhassıllar* ve merkez adına hegemonya tesis etmek isteyen memurlarla çatışan ve otoritelerini kaybetmekten çekinen Ekrad aşiret şeyhleri bir sıra isyan çıkardılar. Bunlar Abdülhamid'in eski düzeni iade eden politikası ile yatışacaktır. Doğu'daki bu isyanlar mahallî şeyhlerin dinsel ve siyasal nüfuzları sayesinde olmuştur. Özellikle mahsûlün kötü olduğu ve devletin asker toplamaya kalkıştığı yıllarda bu daha da artmıştır. 1854 isyanı ve 1870 Ubeydullah isyanı gibi...

Diğer ayaklanmalarda da benzer karakter hâkimdir. Onlarda da memurların suiistimali, halkın şaşkınlığı ve ayanların nüfuzu etkin olmuştur. Esasen ayanların nüfuzlarından istifade ile halkı peşlerine takıp devlete karşı isyanlarının yeni bir olay olmadığını biliyoruz. Çapanoğulları isyanı, Tepedelenli Ali Paşa isyanı ve bu kategoriye sokabileceğimiz Mehmet Ali Paşa isyanı en önemlileridir. Trabzon'da 1814–1817 ve 1818–1834'te üç devre halinde çıkan Tuzcuoğulları isyanı, Tanzimat'tan evvelki zincirin bir halkasıdır. Birinci isyanı tefecilik ve toprak sahipliğiyle otorite kuran Memiş Ağa (Tuzcuoğlu), Trabzon Valisi Süleyman Paşa ile çekişerek çıkarmıştı. Onun zorlukla ve yardımcı kuvvetlerle tehcirinden sonra damadı ve oğulları da isyana devam ettiler.[35] Bu tip hareketler yer

---

[34] Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 76 vd.

[35] M. Münir Aktepe, "Tuzcuoğulları İsyanı", *İÜEF Tarih Dergisi*, III/ 5-6, İstanbul, 1953, s. 21.

yer Tanzimat'tan sonra da devam etti. Konan vergilerden menfaati sarsılan ayanlar, ulema ve eski taşra feodalleri ile yeni alafranga sadrazam ve etrafındakilerle çatışan eski merkez bürokratları bu nevî hareketleri kışkırtmak ve desteklemekten geri kalmadılar. Nihayet Tanzimat devri azınlıkların millî his ve hareketlerinin kuvvetlendiği bir devirdir.

Tanzimat'ın en önemli sonucu ve Türk köyünün çehresini değiştiren yönü, arazi hukuku yönünde getirdiği değişiklik ve toprak işletme biçimlerindeki dışa dönük yeni düzendir. Esasen Niş, Vidin isyanları sonucu, yeni Tanzimatçı grup liberal ekonomist fikirlerini uygulamak istedi ve dış devletlerin liberal bir toprak düzeni üzerindeki baskıları da bu değişikliği getirdi. İmparatorluk ziraî ekonomisiyle de dışa dönük karakterini tamamladı.

Yeni arazi sisteminin teşekkülü üzerinde Prof. Ö. L. Barkan'dan yararlanarak aşağıdaki açıklamayı yapabiliriz.[36] Esasen imparatorluğun çeşitli bölgelerinde toprağın imbat kudretine ve sulamaya göre çeşitli aşar nispetleri vardı. Bu 1/10'dan 1/2'ye kadar değişiyordu.

Meselâ Basra bölgesinde, aşar, 1/3 ve 1/2 idi. *Tanzimat Fermanı*'yla bu nispet 1/10 gibi sabit bir miktarda donduruldu. 1261 (1845) kanunu, üç sene bırakılan toprağın *reaya* elinden alınacağını bildiriyordu. 1263 (1847) tebliği ise kızların da veraset hakkına sahip olacağını söylüyordu. Anadan oğula veya kıza toprak geçebildiğine göre bu konuda şer'î hukuk, yani *feraiz* hükümleri kaldırılmış demektir. *1263 (1847) Tapu Nizamnamesi* şahsa tasarrufu altındaki toprakların tapusunu veriyordu. Bu, toprağa fiilen tasarruf eden Ayanların işine yaramıştır ve Tanzimat'ın onları bertaraf edemediğini göstermektedir.

1274 (1858) Ramazan Kararnamesi ise toprağa tasarruf hakkını arttırmakta ve tasarruf edene borcuna mukabil toprağını rehin yetkisini vermektedir. Borçlu, araziyi ferağ edebilir

---

[36] Ö. L. Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 321-421.

ve o miktar ödenmedikçe murisleri de geri alamaz. Böylece tefeciler topraklarını genişletip *mütegallibe* haline gelmektedirler. Yalnız alacaklı bu toprağı başkasına rehine veremez. Genel hüküm ecnebilerin toprak tasarruf edemeyecekleridir. Ancak şimdi maden kaynaklarına göz diken ve endüstriye yönelik tarım yapmak isteyen dış devletler, toprak satın almak istemekte ve bunun için baskı yapmaktadırlar. Safer 1284'te (1869) bu hak da kabul edilecektir. Yalnız "Arazilerinde kapitülasyon haklarından istifade edemezler ve Hicaz Eyaletinde toprak alamazlar." hükmü kondu. Tebaadan çıkanlar da toprak alamayacaktı. *1284 Muharrem (1869) Kararnamesi* de, toprakta intikal hakkını üçten sekize çıkarıp, verâset hükümlerini genişletiyordu. Bundan evvel çıkan *23 Şevval 1274 (1858) Arazi Kanunname-i Hümayunu* toprak düzenini değiştiriyordu. Unutmayalım ki bu kanunnamenin hükümleri kısmen bugün de yürürlüktedir.

Bu kanun araziyi beş kategoriye ayırıyordu:

1. Arazi-i memlûke (mülk arazi)

2. Arazi-i mîriyye

3. Arazi-i mevkufe (vakıf arazi)

4. Arazi-i metruke (baltalık, mera gibi umuma mahsus arazidir)

5. Arazi-i mevat (boş arazi, ekim yapılmayan).

Bu kanunla mülkiyet hakkına oldukça yaklaşılmıştır. Esasen *tımar* sistemi çok eskiden lağvedildiğinden köylerde sipahinin yerini denetimi zayıf olan memurlar almış, bunlar da gereken doğruluk ve ihtimamı gösteremediğinden toprak işgali, arazi kavgaları ve fiilî gasp artmıştı. Kanunnamenin 130. maddesi, ahalisi mevcut bir köyün toprağının çiftlik olarak müstakilen bir şahsın uhdesine verilemeyeceğini söyler. Bununla beraber yürürlükte olmayan bir hüküm olduğu açıktır. Mamafih örneğin Bulgaristan'da bu tip çiftlikler 200-250 hektarı hiç bir zaman geçmemiştir. Genel olarak taşra feodallerimiz, Avrupa ve Rusya'daki benzerleriyle mukayese edilemeyecek kadar zavallı ve cılızdırlar. Avrupalılar kendi çıkarları için liberal bir görüşle

toprak mülkiyetinin yerleşmesini istediler. Devrin idarecileri de şahsî mülkiyetin gayret ve geliri arttıracağı düşüncesiyle bunu tatbik ettiler. Bununla beraber tadiller ve son şekliyle kanunname, Türk köyündeki bünye değişikliğini de hızlandırmıştır.

Esasen *iltizam*ın kalkması bir anlam ifade etmedi. Çünkü devlet dış borçlar almaya başladı. Bu arada gayrimüslim sermaye sahibi ve tefecilerden türeyen *Galata bankerleri* dediğimiz zümre de devlete verdiği borca karşı muayyen vergi gelirlerini satın almaya başladılar. Bu da iltizamın yeniden yerleşmesi ve köylünün soyulması demekti. Aşar gene adaletsizce alınıyordu. Göçebelerin toprağa yerleştirilmesi de adaletsiz bir sistem içinde cereyan ediyordu. Böylelikle imparatorluğun maliyesi iflas edip *Düyun-u Umumiye* kurulduğunda, Türk Köyü tapulu *mütegallibe*nin, dışa dönük ticaret burjuvazisinin ve merkezî idare memurlarının zulüm ve soygunundan kan kusuyordu.

Bölüme Ek:

OSMANLI TOPLUMUNDA MİLLET SİSTEMİ

Millet Aramca ve İbranca'dan Arabça'ya geçmiş bir kelimedir. Melel (מלל), söz söylemek, söz ve konuşma anlamındadır. Aramca ve İbranca'da yakın anlamda kullanılır.[1] Bu kelime "Allah'ın sözü etrafında toplananlar" da demektir. Millet sözü Arapça'da bu son anlamı etrafında şekillenmiştir. İslam'ın uzun asırları boyunca *millet* sözünün kullanılmadığını ileri sürenler vardır. Taife sözü bunun yerine kullanılır, demektedirler. Daha çok Yahudi ve Hıristiyanlar için zımmî teriminin geçerli olduğu söylenir. Bu ayırım pek kesin değildir. Nitekim dinî zümre için *millet* sözünün kullanıldığı biliniyor. Klasik Osmanlı devrinde dahi böyledir. 16–18. asırlarda *Papa'nın milleti* veya *millet-i Ermeniyan* gibi ya da *milel-i selâse* gibi kullanılırdı. Ahmet Refik'de *Hicrî 10., 12* ve *13. Asırlarda İstanbul* başlıklı üç eserde geçer.[2]

Zımmî tebaa hakları ve konumu itibariyle *Daru'l-İslam*'da ikinci sınıf zümredir, denir. Bu ifade ile anonim kurallar içinde yaşayan bir toplum düşünülüyor. Oysa her dinî zümrenin kendi bölümünde yaşadığı, mensuplarının refahı, yükselmesi, cezalandırılması da bu içtimaî sistem içinde düşünülür. Her dinden toplumun bütününü içine alan müesseseler yoktur.

19. yüzyıldan evvel de *millet* sözü dinî bir topluluk için kullanılırdı ve hatta sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda değil, *Daru'l-Harb*teki toplumlara da böyle hitap edildi. Nitekim

---

[1] William Gesenius, *Gesenius' Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament Scriptures With an Exhaustive English Index*, Wm. B. Eerdmans 1957, s. 479.

[2] Michael Ursinus, "Millet", *EI²*, s. 63.

Osmanlı padişahları, Avusturya büyük dukaları ve Alman İmparatoru gibi Hıristiyan ülke hükümdarlarına hitap ederken onları o *millet*in reisi olarak düşünmüşlerdir. Mesela Kanunî'nin Avusturyalı Ferdinand'a gönderdiği namesinin elkab (titulatür) kısmında; *milleti'l-Mesihiyye ve taifetü'l-Nasraniyye* şeklinde bu deyimler geçmektedir. Burada aynı anda *millet* ve taife sözü kullanılmaktadır[3]. *Millet* sözü 19. yüzyılda müstakil olarak gayrimüslimler için kullanılır. Ermeniler için Ermeni, Katolik Ermeniler için sadece Katolik tabir edilir. Bu dinî aidiyete rağmen gene 19. yüzyıl Osmanlı siyasî terminolojisi Arapça *millet*'i, Fransızca-Latin menşeli (*nation*) terimine karşılık olarak kullanmış ve bu söz bu haliyle Şark milletleri arasında modern zamanlarda yerleşmiştir. Son asırda deyimin ikili anlamda kullanılması dikkati çekmektedir.

Millet sistemi nedir? Bir bölgenin *Daru'l-İslâm*'a katılmasından sonra buradaki kitap ehlinin (*ehl-i zimmet*) bir *ahidname*, hukuk ve himaye bahşedici bir ahid ile İslâm devletinin idaresi altına girmesinden doğan bir teşkilât, bir hukukî varlıktır. Bu tarifin dışında, *millet*in hukukî veçhesinin farklı ayrıntılı yönleri vardır. Bu *ahidname* tek taraflı bir tasarruftur. Osmanlı İmparatorluğu, tarihdeki son İslâm İmparatorluğu olarak, bu konuda idarî bir kesinleşme ve hukukî-idarî yapıda bazı somut görünümler ortaya koyma durumundadır.

Osmanlı ilerlemesi 14. ve 15. yüzyılda hareketli, değişen dünya şartlarında vukua geldi. Bu iki asırlık dönemin şartları İslam'ın ilk asırlarındaki dünyadan farklıdır. Fütuhat için Osmanlı askerî gücü ve askerî tekniği, hassaten uzun vadeli politik uygulamalarla birlikte yürümek zorundaydı. Prof. Halil İnalcık'ın deyimiyle, gayrimüslimler Osmanlı idaresi altında dört farklı devir veya aşamadan geçmiştir. İlk fütuhat döneminde propaganda maksadıyla fetihten sonra köylü, şehirli zenaatkâr, ruhban ve toprak sahiplerine, bazen İslâm hukukunu bile zorlayan *imtiyazat* verilmiş; fetih öncesi hukukî müessese ve kaideleri tatbik edilmekle beraber, eski düzen ağır şartlar içeri-

---

[3]Anton C. Schaendlinger, *Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II. aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien*, VÖAW 1983, vesika 34, L. Fekete, *Diplomatik*, Ekim 1547 tarihli name.

yorsa, lağvedilmiş, eski yönetici gruplar ve toprak sahipleri askerî zümreye dahil edilmişlerdir. Bu politika ve sisteme *istimalet* denir.[4] Fetihten sonra bu durumun değişmesi için mücbir sebepler olmadıkça bu statü devam eder. Balkanlar'da fatihlerle uzlaşmayan eski feodal zümrenin zamanla ya Müslüman cemiyet içinde eridiği veya sahneden çekildikleri gözleniyor. Ama Osmanlı cemiyet nizamı bu muhtelif dinlerin *millet* sistemi içinde varlığını sürdürmesi şeklinde oluşmuştur. *Millet* teşkilâtı bir sosyal sınıflama esasına da müstenid değildir. Her *millet* grubu içinde Osmanlı toplumunun imtiyazlıları olabilir. Genellikle *askerî* tabiri altında sınıflandırılan ve hizmet karşılığında belirli veya hemen tüm vergilerden muaf zümre, her *millet* gurubunda vardır. Mesela *martolos* dediğimiz Hıristiyan askerler, *voynuk* dediğimiz sipahi statüsündeki Bulgar savaşçılar, muhtelif dinden *derbendçi*ler veya bir Rum *metropolid,* bir Ermeni *vartabed* veya *amira* zümresi üyesi (memurlar) Ermeniler veya bir haham ve hahambaşı tıpkı bir Müslüman müderris ve mütevelli vs gibidir. Askerî sınıfın dışında *reaya* dediğimiz vergi veren, angarya yükümlüsü ve silah taşımayan geniş zümreye Müslüman, Hıristiyan, Yahudi herkes dâhildir. Bunların yükümlülüklerinde malî kalem farkı olur; bir kısmının meselâ Müslümanların cizye vermemesi gibi.

Millet teşkilâtı etnik (kavmî) ve lisan aidiyetine değil, din ve mezhep aidiyeti esasına dayanır. Ermeniler'in hepsi *Ermeni Milleti* olarak değil; (Gregoryen) Ermeni ismiyle (Ermeni-Katolik) Katolik ismiyle iki *millet* halinde teşkilatlanmıştı. 19. yüzyılda 1850'den sonra Protestan taifesi içinde yaralan Ermeniler de oldu. Zamanla Protestanlık tanınınca Ermeni etnik grubu (kavmi) üç *millete* mensuba oldu. Bir süre Süryanikadim cemaati Ermeni cemaati ile birlikteydi. Bunun nedeni ikisinin de *anti Chalcedon* (Kadıköy konsili) karşıtı denen *monofizizist* mezheb içinde olmalarıdır. *Musevi Milleti* ise Karaim mezhebindeki Yahudiler ile hem bir arada idi, hem değildi. Ferman ve işlemlerde *Musevi milleti hahambaşısı* ve *Karaim milletbaşı*ndan söz ediliyor. Bu iki cemaatin ayrılığı daha çok idarî malî meseleler açısından böyle görülmüş

[4] Halil İnalcık, "The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans." *Turcica* 11-13: 1991, s. 25 vd.

olmalıdır[5]. Bulgarlar, Sırplar, (bir ara 16. asırda Peç-İpek patrikliği kurulmuş ise de lağvedilmiş ve Sırp Kilisesi 19. asır başına kadar bu açıdan mevcut olmamıştır) Ortodoks Arnavut ve Rum-Ortodoks Araplar Hellen unsurla beraber Fenerde Rum-Ortodoks patrikhanesinin ruhani, malî, idarî ve hukukî ve sansürcü (eğitim ve yayın sansürü) denetim ve yönetimine tâbi idiler. Fener semtine Patrikhanenin taşınması 16. yüzyıl sonundadır. İşte 19. yüzyılda ulusçu hareketler sırasında bu unsurların Bab-ı Âliden çok Hellen unsurla ve Patrikhaneyle mücadelesinin nedeni budur. Bu unsurlar arasındaki çatışma ve olaylar cemaatlerin tarihinde derin izler bırakmış; bizatihi Makedonya ve Bulgaristan'da Katolik Kilisesi kurma ve mezhebe girme nedeni de bu gibi ulusçu duygular sayesinde olmuştur. Zira Fener bu unsurlara ibadet ve eğitimde kendi dillerini kullanma izni vermiyor, yüksek rütbeli ruhbanı hep Hellen unsur arasından tayin ediyordu. Bu durum; Ortodoks Araplar arasında da o günden bugüne bir huzursuzluk yarattı ve Grek-Katolik denen (*Melkit*) kiliseye geçme eğilimini arttırdı. 19. asırda Filistin'de yerli Hıristiyan Araplarla Ortodoks Kilisesi ruhbanı arasındaki bu gerilim ve mezhep değiştirme olayını Rus peder Porfirij nakletmektedir.[6] Esasen *ökümenik* (üniversal) unvanıyla itibar kudretine Osmanlı devrinde ulaşan Ortodoks kilisesi, 19. yüzyılda Sırp, Eflâk, Bulgar ve hatta Atina başpiskoposuna bağlı Yunanistan kiliselerinin *autocephal* (özerk) olarak kopmalarıyla zayıfladı.

Rum-Ortodoks Kilisesinin ve patrik'inin konumu bu imparatorlukta *millet* sistemine en tipik örnek olmuştur. Bu multietnik (çokuluslu) yapıyı gösterir. Bunun aksine Ermeni ulusunun üç *millete* ayrılması da; Osmanlı *millet* sisteminin özelliğini belirler.

Osmanlı İmparatorluğu bir Müslüman devletti ve şu ana kadarki tarih çizgisi itibariyle son İslâm imparatorluğudur. İkinci

---

5 BA, Gayrimüslim Cemaat Defterleri, *Yahudi ve Karai defterleri*, Cild 18, s. 38-42'deki hükümler.

6 *O Polojiniie Jerusalimskoi Serkvi*: Friedrich Heyer, *Kirchengeschicte des Heiligen Landes*, Urban-Taschenbücher 357, Stuttgart 1984, s. 203, 207, 209'dan nakil.

halife Hz. Ömer zamanındaki fütuhatla başlayan İslâm İmparatorluğundan önce İslâm devletinin ve tarihinin başlangıcında Medine şehrinde gayrimüslim cemaatle yaşama uygulaması başlamıştır. Binaenaleyh İslâm ülkesi (*Darü'l-İslâm*) içinde semavî dinlerden olan gayrimüslim zümrelerin *zımmî* statüsü altında hakları ve yükümlülükleri vardır. İslâm devletinde gayrimüslimler himaye altındadır. Buna karşılık bazı farklı vergiler (tarımda *harac*) ve kafa vergisi (*cizye*) öder. İslâm imparatorluğunun daha ilk asırda *harac* vermekle yükümlü gayrimüslimlerin Müslüman olmasıyla vergi geliri azaldığından; bir müddet sonra vergi konusu mükellefin kendi değil, arazi olacağı biçiminde yorumlandı ve arazi *haracî* olarak sınıflandırıldı. Bu verginin alınmasındaki bazı meselelerin de Halid bin Velîd (Irak fatihi) zamanında, eski Sasani *dihkan*ların (köy başkanları) görevlendirilmesi ile çözüldüğü malûmdur. *Cizye* gibi bir baş vergisi ise uygulamada Roma, Bizans, Sasani İmparatorluklarında da (*capitatio, kephaletikon, gizit*) adı altında devletin resmî dini dışındaki unsurlardan alınmaktaydı. Cizye İslâm hukukunun esasları içinde askerlik yükümlülüğüne karşı alınmaktaydı. İslâm tarihinde bu tabir Osmanlı'nın son asrında, yani 19. asır modernizasyonu sırasında kalmış ise de, vergi gayrimüslimlerden bedel-i askerî (askerlik bedeli) adı altında alınmıştır. (Ne var ki kimi gayrimüslimlerin orduda ve donanmada asker olduğu malûmdur. Hatta donanmada nefer olarak da bulunuyorlardı. Bundan başka bazı Müslüman gençlerin de bu bedeli ödeyip askerlikten muaf olduğu görülmüştür. Diğer yönden Birinci Cihan Savaşı'nda askerlik muafiyeti geniş ölçüde lağvedilmiş, gayrimüslimler de orduya alınmıştır. Ordunun meslek sınıflarında zaten bir hayli gayrimüslim zabit vardı). Bundan başka İslâm imparatorluğu eski imparatorlukların bu sahadaki adet ve kurumlarından uygun görülenleri kabul etmiştir. Meselâ Sasani imparatorluğu'nda Hıristiyan kiliselerinin çan çalmaları hoş görülmez, bir tahta tokmakla dövülmek suretiyle cemaat ayine çağırılırdı. Bu usûl hep benimsendi; ancak 1839 Tanzimat Fermanı (Reform) hükümleriyle bu yasak kalktı.[7] Kudüs'teki mukaddes mezar kilisesine (St. Sepulchere veya Kamame kilisesi) Rus Çarı I. Nikola dev bir çan hediye etti. Ancak eski tahta tokmak çalma ananesini

[7] BA, ADNVH, nr. 22-51, 1263'de H. Safer 20/7 Fevrier 1847.

Hıristiyanlar da benimsemiş olmalı ki; bugün dahi ayin başında çanlarla birlikte aynı yerde tahta tokmak vurulmaktadır. Gene değişik din mensuplarının ayrı kıyafet giymeleri de bu gibi mükellefiyetlerdendir. Mamafih kılık kıyafet ayırımı ve ayrı mahallelerde oturma gibi zorunlulukları; gayrimüslim gruplar da benimsemiştir. Gayrimüslim için de Müslüman'la karışmama, dinini ve ananesini bu yolla devam ettirme gibi bir keyfiyet söz konusuydu. Bu nokta mühimdir. İslâm devletindeki ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki *millet* biçiminde teşkilâtlanma ve ferdin dinî kompartımana aidiyeti modern dünyadaki azınlık statüsü ve psikolojisinden hem objektif hem de sübjektif esasları itibariyle farklıdır.

Millet sözü gerçekten de dinî bir aidiyeti ifade eder. Bu kavramı bugünkü "nation" anlamında kullanmak, Şark milletlerine Osmanlı asırlarının, hassaten son asırda kazandırdığı bir kullanım biçimidir. Ferd doğduğu *millet* kompartmanının içinde o cemaatin ruhanî, malî, idarî otoritesine bağlı olarak yaşar. Ancak ihtida ederse bu kompartımanı değiştirir. İslâm devleti gayrimüslimlerin ihtida dışında bir dinden öbürüne geçmesini hoş görmez; pratikte de bu pek olmamıştır. (Yahudi cemaatinden Hıristiyanlığa, Hıristiyanlardan Yahudiliğe geçiş gibi) Fakat Hıristiyan cemaatin kendi içinde de mezhep değiştirme olayları görülür. Nitekim Ermeni Gregoryenlerin Katolik ve Protestan; Süryani Kadim cemaat azasının Katolik, hatta Kobtların ve 19. asırda bazı Bulgarların, Katolik olması gibi olayları kastediyoruz. *Millet* bir kavram değil bir içtimai teşkilâtlanma, bir ruh hali ve tebaanın birbirine bakışını ifade eder. *Ekalliyet* (minorité, azınlık) sözü devlet ve toplum hayatımıza imparatorluğun son onyıllarında girmiştir.

Millet kompartmanına mensup olan kimse; modern toplumdaki azınlıkların aksine bazı farklı davranış ve tutum sergiler. Bu aidiyet fertlere aile ve sülâle ve cemaat içinde bir güvenlik ve kimlik verir. Kendi toplumsal grubu içinde kendi ananesi babadan oğula, sözlü kültürü içinde yaşar. Kompartmanlar arasında ilişki azdır. Modern toplumdaki azınlık ferdi gibi çevre ile yarışma, kimlik ispatı, asimile olma (çoğunluk tarafından emilme) veya asimilasyona karşı direnme dolayısıyla çatışmacı davranışlara girme gibi durumlar söz konusu değildir. Bu gibi, cemiyet hayatında kozmopolit elitin içi-

ne girmek için rekabet ve çekişme gibi tutumlar, Osmanlı cemiyetinde son asırdaki uluslaşma ve modernleşme ile başlamıştır. 19. asırda her dinden bir grup genç imparatorluğun eğitim müesseselerinde bütün diğer kompartmanlardan insanlarla birlikte eğitilmiş, bürokrasiye girmiş, yükselmiş ve Osmanlı seçkinleri içinde yer almışken; bir grup bu sürecin dışında kalmış ulusçu akımlar ve çatışmalara katılmış, diğer kalabalık üçüncü grup ise asırlardan beri sürdürdüğü hayatı köylü ve şehirli zenaatkâr ve esnaf olarak devam ettirmiştir. *Millet* teşkilâtı nedir? Bir bölgenin İslâm imparatorluğuna katılmasından sonra, burada monoteist dinlere inananların (*ehl-i zimmet*) bir *ahidname*, yani hukuk ve himaye bahşeden bir patent ile İslâm idaresine girmesinden doğan bir teşkilât, bir hukukî statüdür. Bu tarifin dışında, *millet*in hukukî esasının farklı ve ayrıntılı yönleri vardır.

Esas olarak *Rum milleti* (Rum-Ortodoks veya Batı dillerinde yanlış olarak *Greek-Orthodox* denen) *milleti* ele almalıyız. Başlangıçta Helen etnik unsurun ağırlık kazandığı bu kilisede şüphesiz başka etnik gruplar da vardı. Zamanla bu farklı etnik gruplar bilhassa 19. asırda kiliseden koptu ve Rum-Ortodoks Kilisesi adeta batılıların dediği anlamda bir Hellen ulusal kilisesine dönüştü. Bugün bu kilisenin en önemli sorunu ise Yunan ihtilali ile Yunanistan'da doğan *autokefal* kilise ile olan mücadelesidir. Osmanlı döneminde Rum-Ortodoks kilisesi derken tabir Roma anlamında kullanılır ve kilisenin kendi için kullandığı *Ökümen* unvanı aslında Roma ile bağdaşır. Doğrudan Roma deyimi Osmanlılığın siyasi hâkimiyet alanı hedefi ile bağdaşmaktadır.

19. yüzyılda bu kiliseden ayaklanmalar nedeniyle önce Sırplar, Yunan ayaklanmasından sonra ise Atina merkezli Yunanistan patrikhanesinin kurulması, daha sonra ancak II. Dünya savaşında tanınmakla birlikte Romanya ve 1870'te Fener'den ayrılan *Bulgar Eksarhlığı* Fener patrikhanesine ağır darbeler indirmiştir. Kıbrıs başpiskoposluğu ve Sina Yarımadasındaki St. Katherina Manastır Cumhuriyeti Hıristiyanlığın ilk asırlarından beri; Rusya patrikliği de 15. yüzyıldan beri *autokefal*dir.

Bilhassa ulusal devletlerin doğuşu ve ardından Tanzimat reformları Rum-Ortodoks kilisesinin birliğini bozdu; nüfuz ala-

nı azaldı. Meselâ 1830'da Filistin'deki Hıristiyan Arapların %90'ı Rum-Ortodoks iken, asrın sonunda bu oran %30'a iner. (Heyer s. 203) 27 Nisan 1851'de Rum-Ortodoks Araplar'ın Müslümanlığa geçmesine izin veren ferman çıkarıldı. Bu hal meselâ ihtida dışında mezhepten mezhebe geçişi hoş görmeyen hatta yasaklayan klasik *millet* nizamıyla bağdaşmaz.

Ardından takaddüm (*priorite*) meselesi çıktı. Devlet protokolünde ve tabiî kent ve taşra yönetiminde idarenin işlemlerini destekleme ve Hıristiyanları temsil konusunda Rum-Ortodoks ruhbanının öncelik ve üstünlüğü vardı. Tanzimat'ta bu durum diğer gayrimüslim ruhbanın itirazına sebep oldu. *"Dersaadette Rum kilisesi cümleden eski olmakla birlikte Rum Patrikinin mevaki-i resmiyyede sairlerine takaddüm olunmasını iktiza eder ise de; taşrada bazı mahallelerde Ermeni ve Katolik milletlerin nüfusu ziyade olduğundan onların, Rumlar'a takaddüm etmesi, aksi takdirde taşra meclislerinde münazaa çıktığı..."* no. 383 İrat, Mec. Mahsus 5 Recep 1273 / 1 Mart 1857 tarihli bir iradeyle resmen ilân edildi. Tanzimat döneminin bu politikası Rum-Ortodoks Kilisesinin inhitat (çöküntü) devridir. Tanzimat'tan sonra Rum Patriki de diğer ruhani reislerle protokolde eşitlendi ve hepsi *rütbetlü* unvanıyla zikredildi.

Tanzimat ruhbandan olmayan tüccar ve memurların; Rum, Ermeni ve Musevi *millet* meclislerine üye olarak cemaat işlerini yürütmelerini ve hatta patrik ve hahambaşının seçimlerine katılmalarını sağladı. Museviler için çok şey değişmemekle birlikte kuşkusuz kiliselerin yetkisi azaldı. Mamafih eski devirden beri ruhanî reislerin nihai tayin ve azil makamı Bab-ı Âli idi ve doğrusu bu yetki sıkça kullanılırdı. Meselâ 17. yüzyılda 58 Rum Patriki değiştirildi. Ortalama yönetim süresi 20 aydı. Hatta Patrik III. Kalinikos için 1757 yılında bu süre ölümünden sonraki birkaç saatten ibaretti[8].

Ermeni Milleti için *millet* statüsünün tarihi konusunda tartışma vardır. Genelde II. Mehmed Han'ın muhtemelen Rum-Ortodoks Kilisesine karşı bir ağırlık olarak, Bursa'dan getirttiği

---

[8] R. Clogg, "The Greek *Millet* in the Ottoman Empire", s. 187.

metropolit *Hovakim*'i İstanbul'da Patrik tayin ettiği 1461 tarihi kabul edilir. Mamafih 16. ve 17. asırlarda da İstanbul Ermeni Patriki'nin Osmanlı Ermenileri'nin *milletbaşı* statüsünde olduğu anlaşılmaktadır. Eçmiyazin, Sis ve Ahtamar *katolikosluk*larına ve Kudüs patrikliğine rağmen, Ermeni patrikinin Osmanlı Ermenileri'nin *milletbaşı* olduğu görülür. Kuşkusuz bu hal, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için de aynıdır. Tabiî Eçmiyazin Rusya İmparatorluğu sınırları içindeydi ve artık İstanbul'daki patrike karşı ruhani üstünlük durumu vardı, idarî bir bağı yoktu.

Ermeni Milleti 17. ve 18. yüzyıllarda Katolik misyonların faaliyetleri ile kadim Ermeni kilisesini terk ederek Katolikliğe geçen Ermeniler dolayısıyla nüfus kaybetmiştir. Ocak 1830'da II. Mahmud Han Ermeni Katoliklerine *millet* statüsü verdi. Bu eski Ermeni kilisesini zayıflattığı gibi bundan daha evvel Süryani-kadim kilisesinin de müstakil olarak kabûlü Ermeni Patriki'nin, nüfuz ve nüfus alanını daraltmıştır.

İstanbul, İzmir ve Selanik'de eskiden beri giderayak Sayda, Trablusşam, Haleb gibi şehirlerde Osmanlı devrinde yerleşen tüccar, zenaatçı İtalyanlar vardı. Ancak 18-19. yüzyıllarda İtalya ve Batı Avrupa'dan hayat ve ekmek arayan türlü kavimden insanlar da buralara göç etti. Roma-Katolik Kilisesine tâbi ve bizim Avrupalıların *levanten* dediği bu gruplar *Latin taifesi* olarak ayrı tasnife tabi tutulur. Taife, *millet* statüsünde bir topluluk değildir, bir cemaattir, Levantenlerden *nation* diye bahsetmek mümkün değildir, zira etnik bir vahdetleri yoktur. Bunların içinde Almanca, Macarca, Çekçe, Fransızca, İtalyanca konuşanlar vardı; fakat zamanla hepsi kendine özgü deyiş ve şiveli bir Fransızca kullanmaya başladı. Latin taifesi doğrudan Roma-Katolik ritüeline tâbidir; o çağda Roma-Katolik kiliselerinde ibadet Latince idi. Fetihten sonra Galata'daki Latinlerin statüsü konusunda Halil İnalcık'ın açıklamaları şöyledir[9]: Ocak 1453 tarihli ahidname ile II. Mehmed (Fatih) daha kuşatma başlamadan Galata Cenevizlilerini belirli ölçüde bertaraf etme politikası izledi. Bu bir Galata özerkliği değildir. Zira Haziran 1453 ahidnamesinde bu özerkliğin verilmediği açıktır, ama Ceneviz ahalisine zımmî statüsünde belirli haklar tanındı. Mart 1478'de

[9] H. İnalcık, "Istanbul", *EI*[2].

yapılan Galata tahriri ile Galata'da 332 hane Avrupalı yaşadığı görülür. Buna Kefelilerin 267 hanesini de ilave etmelidir. Galata'da *Latin milletinin* St. Anne, St. Benedict, St. Giovani Ospedale, St. Sebastiano, St Antonio, San Giorgio, St. Maria, San Nicolo, St. Pietro et Paulo gibi kiliseleri vardı. Bu kiliseler pratikte yabancı elçiliklerin ve misyonların himayesi altında idi.

Latin cemaati veya *Latin milleti* imparatorluğun Rum-Ortodoks, Ermeni, Ermeni-Katolik ve Yahudi *millet* teşkilâtı gibi değildir, İstanbul'da yaşayan Levantenler (yani Latin cemaati) yabancı diplomatik misyonlara ve dinî gruplara ait kiliselere devam eder ve dinî hizmet ve ibadetleri yabancı tebaalı ruhban tarafından yerine getirilirdi. Başlarında *milletbaşı* olabilecek, temsilcilik yapabilecek *tebaa-i şâhâneden* bir din adamı yoktu. Bunlar ecnebi olduğundan ruhani reisleri yoktu. Bu nedenle tebaa-i şâhâneden olan gayrimüslimlerin aksine bunların günlük işleri için gereğinde vekilleri aracılığıyla hükümetle temas edilirdi. *Latin vekâleti* bu bakımından hukukî bir temsil ve zümre idaresinden farklı bir şey değildi.

Şark Katolikleri ise; Ermeni-Katolik, Süryan-Katolik, Kobt-Katolik ve 1860'dan sonra Bulgar-Katolik cemaatleri idi. İbadette kendi dillerini kullanırlar; Roma Kilisesine tâbi olmakla beraber, kendi özgün ritüel ve hiyerarşilerini bir nevi özerklik içinde korurlardı; Lübnan *Marunî*leri ve *Melkit*ler (Grek-Katolik) de bu cümledendir.

Musevi Milleti Osmanlı topraklarında en dağınık ve en çok dilli bir cemaatti, İspanya'dan gelenlere *Sefarad* denir ve Judeo-Espanyol (*Ladino*) konuşurlardı. 18-19. yüzyıllarda doğu ve orta Avrupa'dan göçenler (Ashkenasi Yahudiler) *Yidiş* diye bir dil konuşurdu. İmparatorlukta Mezopotamya'da Aramca, sair maşrık ülkelerinde Arapça konuşan Yahudiler vardı. Bu *millet* öbürleri gibi bir merkezin sıkı raptı altındaki bir cemaat değildi. Çünkü Yahudilikte de İslâmiyet gibi ruhban sınıfı ve kilise yoktur. Zamanla Osmanlı politikasının da teşvikiyle 19. yüzyılda (bilhassa II. Abdülhamid devrinde hahambaşı kaymakamı Moshe Halevy ve II. Meşrutiyet'de Hahambaşı Haim Nahum devrinde) İstanbul'daki hahambaşının öbür cemaatler üzerindeki üstünlüğü fiilen sağlandı. Osmanlı *kançilarya-*

sının klâsik devir kayıtlarında bazı ahvalde Hıristiyanlar için *kefere* tabiri kullanıldığı halde, Yahudiler için bu tabir kullanılmaz, "kefere ve *Yahud taifesi*" denir. Museviler'le Hırıstiyanlar, özellikle Helen Rum-Ortodokslar arasındaki münaferet zaman zaman Bab-ı Âli için problem yaratırdı. 19. yüzyılda Osmanlı *Yahudi Milleti* de tüccar ve memur üyelerin kullandığı bir *Millet Meclisi* kurdu.

Millet sisteminde bazı bükülmez kurallar vardır ki, umumîi asayiş için gereklidir. *Milletbaşı* olan makamın, malî iltizam yetki ve görevlerini yerine getirmesine destek olur. Ruhani reisin tarh ettiği vergilere itaat edilecek ve toplanmasına direniş gösterilmesi kolluk kuvvetleri tarafından önlenecektir. *Milletbaşı*na saygısızlık ve hele toplu isyan devlete karşı addedilir. Bunun tipik örneğini Kemal Beydilli'nin naklettiği 8 Ağustos 1820 tarihli mutaassıb Gregoryen Ermeniler'in Patrik Bogos'a karşı başkaldırılarında görürüz. Onlar Patriki Katolik propagandasına mani olmamak, hatta Katolik Ermeniler'i müzaheretle suçluyorlardı. İsyan devlet tarafından şiddetle bastırıldı. İdam edilen birkaçının yaftalarına; "*Milletin esâfilini tahrik edip, patrikhaneyi bastıkları*" yazıldı. Bu ibare özellikle padişah II. Mahmud tarafından tenbih edilmiş ve "Reaya makûlesinin cemiyet ile kenisa basmaları devletçe hazım olunur hal değildir."[10] Düsturu *milletbaşı*na saygıyı ve yüklenen görevi gösterir. Bu görevi yerine getirmeyenler azledilir, cezalandırılabilir. Rum Patriklerinin ne kadar sık azledildiklerine değindik. Genelde Ermeni Patriklerinin görev süresi de pek farklı değildir. *Millet*ine hâkim olmayan ruhaniyi idare de tutmamıştır. Buna karşı II. Mahmud ve torunu II. Abdülhamid gibi otoriter hükümdarlar, cemaatini demir elle idare eden ruhanî reisler ve *amira* ve *Fenerli Bey* gibi mülkî amirleri yerlerinde tutmuş ve desteklemişlerdir. Bu dönemde nüfuz sahibi ve uzun süre görev gören ruhanî reis ve gayrimüslim mülkî amirlerin sayısı kabarıktır.

Hiç şüphesiz gayrimüslimlerin bir *millet*ten diğerine geçmeleri hoş karşılanmazdı. İhtida dışında din ve mezhep değiştirme eylemine tahammül edilmemiştir. Şartlar ve dış dünyanın

---

[10] K. Beydilli, "Ermeni Patrikhanesi'nin Basılması (28. VIII. 1820)", s. 5-6.

baskıları nedeniyle 19. yüzyıldaki misyonerlik etkili görünüyorsa da, diğer yandan devletin, diğer gayrimüslim cemaatler ile birlikte 17.-18. ve bilhassa 19. yüzyılda da Katolik misyon faaliyetlerine ve Protestanlığa karşı direndiği açıktır. *Milletbaşı*nın an'anevî akidelerine karşı tehditkâr ve tahrikçi faaliyette bulunmakla itham ettiği şahıs ve zümreleri devlet, kolluk kuvvetleri baskısıyla Patrik ya da hahambaşının talebi üzerine cezalandırır. En tipik olay 1660'larda *sahte mesih* denilen Sabetay Zvi'nin mahkemesidir. Hahamların Sabetay Zvi'yi şikâyeti ve şeriatlarını ihlâl ettiğini ileri sürmeleri üzerine bir mahkeme heyeti kuruldu; Sabetay Zvi'nin idamına hükmediliyordu. Ne var ki hahamın ihtida ile kurtulması mümkündü. Ona ve taraftarlarına Müslüman olmaları telkin edildi. Bu Müslümanlık Yahudi dünyasında büyük sarsıntı yarattı; Selânik ve bazı merkezlerdeki bu Yahudi mezhebin mensupları "Sabetayist" diye bilinir, devlet indinde Müslüman olarak kayıtlı ve mahfuzdurlar.

15 Teşrinevvel 1296 (27 Ekim 1880) tarihli St. Petersburg sefaretinden Yıldız Sarayı başkitabetine yazılan telgrafnamede; Protestan rahiplerin, Ermeni Gregoryen mezhebi aleyhindeki kötü niyetleri ve okullar açmak gibi faaliyetlerine karşı çıkıldığı anlaşılıyor. Hiç kuşkusuz okul ve kitap basımı Patriklerin kontrolündeydi; Ama bu faaliyeti ve Patrikhanenin denetimini de hükümet denetlerdi. Ayin ve ibadet serbestliği ve propagandanın da serbest yapılacağı anlamına gelmez. Tanzimat ve Islahat Fermanlarından sonra da aslında devlet gayrimüslimlerin kilise ve okul gibi binaları serbestçe yapmasını oldukça engellemiştir. Ama kuşkusuz eski dönemden farklı bir safhaya geçilmişti.

Gerek klâsik devirde, gerekse 19. yüzyılda *millet*lerin temsili ve imparatorluk protokolünde yer almaları Osmanlı devlet geleneğinin en önem verdiği hususlardandır. Fatih Sultan Mehmed Han'ın Rum-Ortodoks Patriki Ghennadios'u tayin ederken gösterdiği ihtiram ve verdiği protokol imtiyazı malûmdur. Fatih *milletbaşı*na at hediye etti ve ruhanî reisler o zamandan beri askerî sınıf üyesi olarak binek hayvanı kullanmak gibi ayrıcalıklara sahiptirler. Törenlerde, muayede ve cülûsda ruhani reisler öncelikle yerlerini alırlardı. Bu keyfiyetin bilhassa 19. yüzyılda *takaddüm* (*priorité*) sorunu da yarattığı açıktır.

Millet gruplarının üniversal bir imparatorluktaki temsil ve kamu hizmetinden *millet* esası ve düzeniyle yararlanmak istedikleri açıktır. 19. yüzyılda imparatorluktaki gayrimüslim nüfus oranı üçte bir olarak kabul ediliyordu. Tıbbiye, Mülkiye, Galatasaray gibi okullara gayrimüslim *millet*lerin gençleri üçte bir miktarda kabul ediliyordu. Bu miktar, *millet* gurupları esas alınarak ve gene *millet* teşkilâtının istek ve talebine göre düzenlenen bir kontenjandı.[11] *Millet* tipi örgütlenme imparatorluk protokolüne de yansır. Mesela *Cuma Selamlığı*nda asker çavuş ve subaylar arasında her *millet*in kontenjanına önem verilirdi. 2 Muharrem 1295 / 6 Ocak1878 tarihli İrade; Süryanî kadim Patriki ve Protestan ve Yahudi *millet*lerin Latin taifesinin arzuhali üzerine Cuma Selamlığındaki muhtelif *millet*lerden mülazım ve çavuşların tespitini emreder[12]. *Millet* teşkilâtlanmasının en renkli temsilî yansıması Diyarbakır Vilayet İdare Meclisinde görülür. Bölgedeki bütün Hıristiyan *millet*lerin ve hatta Şafii ve Hanefi müftünün meclisin tabii azaları arasında yer alarak tarihte görülmemiş bir ruhani şura meydana getirdikleri söylenebilir. *Millet* teşkilâtlanmasının bu özellikleri dolayısıyla salt *iltizam* sistemi olarak adlandırılması pek mümkün değildir. Şüphesiz malî alanda *millet* yapılanması devletin malî işlemlerini kolaylaştırmıştır. Hatta siyasal hâkimiyetin kontrolü ve asayişin sağlanması bakımından bu sistemin idare cihazına kolaylık getirdiği açıktır ki bu da bir tür iltizamdır. Ama öte yandan kültürel mirası muhafaza, kültürel kimliğin devamı açısından *millet* sisteminin bu mekanizmanın ötesinde özgün yönleri vardır. En büyük zenginlik de, aile hukuku alanında her *millet*in kendi yapısını götürmesidir. Bizzat Roma Hukuku'nun dahi Avrupa'daki gelişiminden ayrı bir dal halinde *Turkokratia* diye bilinen Osmanlı devrine ait kendine özgü Bizans sonrası bir safhası vardır. Bu, *millet*in sisteminin kendi kompartmanı içinde o toplumun hukukî mirasını muhafaza etmesi ile ilgili bir durumdur.

Şüphe yok ki, Osmanlı *millet* teşkilâtı altı asrı aynı yapı içinde geçirmemiştir. Hassaten Tanzimat'tan sonra cemaatlerin

---

[11] BA, İ.M.V., nr. 16519 12 Ramazan 1273-6 Mayıs 1857, Meclis-i Vâlâ Mazbatası.

[12] "Hissemendi mübahat olmaları için", YA, Resmi 1/18, 2 Muharrem 1295.

her biri, lâik unsurların da cemaat idaresine katılma talebiyle yavaş yavaş birer nizamname çıkartmış ve Patrik'e bağlı ruhanî kurulların yanında *millet* meclislerinin teşekkülü safhasına girilmiştir. Böylece *millet* teşkilâtı adeta bir şahsiyet-i hükmiye kazanıyor; cemaatlerin vakıf, okul ve içtimaî tesislerinin idaresi ve denetimi bu meclislerin eline geçiyordu. Patrikhanelerin yetkileri azalıyor, ruhban dışı lâik unsurların idarede ve fikir hayatında rolü artıyordu. Bu gibi kurumlaşmalar aslında ulusçuluk ve ayrıkçılığı doğuran ve arttıran sebepler miydi? Bir bakıma evet, ama öbür yandan bu *millet* meclisleri ulusçu eğilim ve hareketlere karşı da Bab-ı âli'nin kontrol ve yönlendirme mekanizmaları olarak rol oynamışlardır. 19. yüzyılda Osmanlı dünyası ulusçu akımların dış ve içteki patlamasına açıktı. *Millet* teşkilâtını Tanzimat devri yöneticisi, cemaatlerin içinde Osmanlıcı bir elit yetiştirmek ve bu organları kullanarak gayrimüslim cemaatleri yönetmek için bir zemin haline getirmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı *millet* teşkilâtının yeniden düzenlenmesi; asrın çetin şartları göz önüne alınırsa özgün bir buluştur.

Osmanlı *millet* nizamı belli bir coğrafyada yaşayanlar kadar, dağınık yerleşme biçimi gösteren ve bazen aralarında dil vahdeti olmayan (Museviler gibi) grupların da imparatorluğun ömrü boyunca kültürel değilse de, dinî kimliklerini sağlamıştır. Hatta o kadar ki bu sistem sayesinde, dinî kompartmanın içinde geçişme ve kimlik özümsemeleri olmuştur. Bazı Bulgarlar ve Hıristiyan Arnavutlar Helenleşmiş, aynı şekilde Anadolu'nun *Karamanlı* denen Türk asıllı Türkçe konuşan Ortodoks Hıristiyanları tarihlerini *Helen* olarak kapamak zorunda kalmıştır. Aynı şekilde Müslüman olan bazı unsurlar da dilleri farklı olsa da Türk kimliğini benimsemiş veya buna bitişmişlerdir.

İlâve Okumalar

Ö.Lütfü Barkan, "Türk Toprak Hukukunda Tanzimat ve 1274 (1858 Arazi Kanunnamesi)" *Tanzimat I*, İstanbul Maarif Matbaası, 1940, s.321-421.

E. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat,* çev. Ali Reşat, Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, İstanbul 1328. (Bu eser milliyet yayınları tarafından özet halinde yayımlanmıştır.)

Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten,* XXVII/112, TTK Yay. Ankara 1964, s. 60622.

________, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten,* XXVII /112, TTK Yay. Ankara 1964, s. 623-649

________, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi,* AÜDTCF Yay. Ankara 1943.

Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi,* VII-VIII, TTK Yay. Ankara 1964.

Mübeccel Kıray, *Örgütleşmeyen Kent (İzmir),* Sosyal Bilimler Derneği Yay. Ankara 1972.

Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,* Bilim Yay. İstanbul 1975.

Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* çev. Metin Kıratlı, TTK Yay. Ankara 1970.

Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi, (Mutlakiyet Devri Mektepleri),* III, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1941.

İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahallî İdareler (1840-1878),* TODAİE Yay. Ankara 1974.

________ - İlhan Tekeli, *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi,* TİD Derneği Yay. Ankara 1978, s. 3-26.

M. Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi,* Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yay. Ankara 1978.

Ö. Celal Saraç, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I,* Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 423-440.

Stanford E. Kural-Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* vol. II, Cambridge Üniv. Press, London 1977.

Tarık Zafer Tunaya, *Siyasî Müesseseler ve Anayasa Hukuku,* İÜHF Yay. İstanbul 1975.
Coşkun Üçok – A. Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi,* AÜHF Yay. Ankara 1976, s. 277-345.
Roderic Davidson, *Reform in the Ottoman Empire,* Princeton Univ. Press, Princeton 1963.
Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye,* II, Gözlem Yay. İstanbul 1975.
Türk Ziraat Tarihi, (Heyetçe hazırlanmış), İstanbul Devlet Basımevi, 1928.

ONUNCU BÖLÜM

Tanzimat Devrine Genel Bir Bakış

Tanzimat Devrine Genel Bir Bakış

19. yüzyıl Osmanlı tarihi, bir bakıma idarî reformlardan oluşan ve Osmanlı tarihinin panoramasını değiştiren bir devirdir denebilir. Bu idarî reformlar geçmiş asırlardaki pragmatik uygulamalardan farklı bir veçhe ve muhtevaya sahiptir. İdare artık belli bir dünya görüşünün, yani bürokrasinin modernist dünya görüşünün etkisi altındadır ve kaçınılmaz olarak yeni bir hukukî düzenleme ile birlikte idarî reformlar gerçekleştirilmektedir. Kısacası, 19. yüzyıl Tanzimat devri reformları yeni bir hukukşinaslık, yeni bir hukukî adaptasyon olayını Türk-İslâm dünyasında sahneye getirmektedir. Bu sebeple 19. yüzyıl Osmanlı tarihi, hukukî açıdan bir kısmî *romanizasyon* geçirmektedir. Ancak burada toplumun hukukî ve sosyal müesseselerinde bir sentez, hiç çekinmeden söylemeliyiz, yeni bir ictihad asrı ile karşı karşıyayız.

Tanzimat Fermanı'nın dîbâcesinde (*préambule*) belirtildiği gibi, devlet 150 senedir artan bir buhran içindedir. Bu buhran Osmanlı insanının şuurunda toprak kayıplarıyla, idarenin önünde ise dağılan ve fonksiyonlarını yerine getiremeyen klasik devlet ve toplum kurumlarından oluşan bir problemler yumağı olarak belirmiştir. Gerçi Osmanlı yöneticisi ve cemiyeti geçen bir buçuk asır boyunca malî, idarî alanda; askerlikte, arazi rejiminde zaman zaman bazı önemli düzenlemeler ve bazı yeni prensipler getirmeye gayret etmiştir. Fakat artık tümden (global) bir düzenleme kaçınılmazdı ve asıl önemlisi yeni bir hukukî düzenlemeyle Avrupa sisteminden esinlenen yeni bir kodifikasyona gidilmekteydi.

19. yüzyıl idarî reformları bir bütün teşkil etmektedir. Evvelâ, ıslahatın dikeyine olarak, idarenin sadece belirli kompartımanlarının ele alınmakla yetinilmediği görülüyor. Bir merkeziyetçi düzenleme ve bütüncülük söz konusudur. İdarenin mülkî

ve askerî bütün şubelerinde, hatta cemiyet hayatında ve ülke çapında bir düzenleme görülüyor. İdarî kadrolar bir bütün halinde birbirine yatay geçişin sağlandığı bir hiyerarşiye bağlanıyor, rütbeler ona göre tespit ediliyordu. Merkezî idarenin istihdam edeceği memurların belirli bir eğitimden geçmesi için hizmet içi eğitim yanında ve ondan daha çok modern eğitim kurumlarının teşekkülüne ve yerleştirilmesine önem veriliyor ve medrese dışı eğitim klasik döneme göre çok ağırlıklı olarak düzenleniyor. Ancak hukuk eğitimi açısından, modern Hukuk Mektebi'nin; eğitim niteliği ve hâkim yetiştirmek yönünden Nüvvab Mektebi (veya Medreset'ül-kudât) ile rekabet edemeyecek bir düzeyde kaldığını belirtmek gerekir. Tanzimatın en önemli bir veçhesi malî merkeziyetçiliktir. Gerçi merkezî bir malî teşkilâtlanma süreci imparatorluk yıkılana kadar tamamlanamamıştır. Ama şu kadarını söylemek gerekir ki, imparatorluğun hayatı sona ermeden merkezî bir bütçe hazırlanıyor (bir bütçe kanununa tabi biçimde) ve memur maaşlarının standartlaştığı ve özlük haklarına bağlı olarak ayarlandığı bir barem kanunuyla maaş verilebiliyordu.

19. yüzyılda vilâyet yönetimi merkeziyetçi esaslara göre düzenlenip yatay bir hiyerarşiye bağlanmış ve idarî organlar teşekkül etmiştir. Önceleri eyalet denen birimin adı vilâyete çevriliyor ve idare valilere bırakılıyor, liva ve kazada da mülkî âmirler ve idarî organlar tespit ediliyordu. Gerçi bu düzenleme II. Mahmud döneminden beri zorunlu olarak başlayan bir gelişmedir. Fakat literatürümüzdeki yanlış bir değerlendirmeye göre Fransa örneği ve özellikle Bonapartist sistem izlenerek değil, bürokrasinin tarihî tecrübesine ve hayran olunacak buluşlarına istinad eden bir düzenleme söz konusudur[1] Bu el'an hem modern Türkiye idaresinin hem de imparatorluktan ayrılan ülkelerin taşra yönetiminin de esasını teşkil etmektedir. Aslında Tanzimat merkeziyetçiliğinin temeli Osmanlı tarihinin kurumlarında yatmaktadır. Taşra idarecisi klasik dönemde hem aske-

[1] Kaldı ki, İhtilâl Fransası'nın idarî organizasyonunu ve işleyişini büyük ölçüde krallıktan devralıp sürdürdüğü, bugün hemen hemen ittifakla kabul ediliyor. Şu esere ve Önsözüne bkz. A. de Tocqueville: *L'ancien régime et la révolution,* "Introduction" J.P. Mayer, Paris, Gallimard 1967.

rî, hem mülkî silkten olup, imparatorluğun muhtelif mıntıkalarında yer alan ordu müşirleri gene (vezir rütbeli) fakat vilâyet bölgesinde değil, birkaç vilâyetin bağlı olduğu bölgenin merkezinde (ordu merkezinde) görev yapıyorlardı. 19. yüzyıl idaresinin yarattığı bir kurum da şehir yönetimidir, daha doğrusu şehrin yönetimini almak için halen mücadele eden belediye idareleridir. Belediye yani mahallî idare olumlu yönleri kadar, olumsuzlukları ve problemleriyle de 19. yüzyılın bir mirasıdır.

Klasik dönemdeki Osmanlı idaresi, koruyucu ve asayişi sağlayan ve bunun için vergi toplayan bir mekanizmaya dayanır. O dönemin teknolojisi bunun ötesinde bir müessiriyete de müsait değildir. Klasik Osmanlı yönetimi bu temel fonksiyonu dışında iktisadî ve sosyal hayatta denetici ve bir ölçekte düzenleyici rol de oynuyordu. Loncalar üzerindeki denetim, İstanbul'un iaşesinin temini, yapı işlerindeki denetici ve organizatör rol bu anlamdaki faaliyettendir. Sağlık ve eğitim alanında eski Osmanlı cemiyeti, toplum olarak anonim bir teşkilâtlanmayı gerçekleştirmiştir. Sayısız hayır eseri, vakıfların faaliyeti bu cümledendir. Ancak idarenin içinde düzenli olarak bu fonksiyonları yerine getirecek ve sürekli çalışacak ilgili şubelerin kurulması 19. yüzyılın eseridir. Burada açıklayıcı bir örnek verebiliriz. Geçmiş Osmanlı asırlarında Hicaz'ın su yollarının bakım ve tamirini bir sürü vakıfla birlikte, devlet hazinesi de üstlenmiştir. Bu yolun üzerinde hacıların sağlığına hizmet edecek tesisler ve vakıflar da vardır. Ama 19. yüzyılda hac yolunda karantina uygulamasına ve tesislerine geçiliyor. Bu bütün Osmanlı memalikini saran karantina teşkilâtının bir parçasıdır; hacıların arzusu hilâfına da olsa devlet sağlık alanında yeni bir teşkilâtlanma yürütmektedir[2]. Devlet 19. yüzyılda okul açmaktadır. Hatta gayrimüslim cemaatlerin okullarını bile kontrol etmekte, ders programlarını tasdik etmekte ve bu okullara Türkçe ve Osmanlı tarihiyle ilgili dersler koymakta ve muallimler tayin etmektedir. Eğitimin düzenlenmesi artık basit bir hayır işlemi veya vakıf faaliyeti olmaya terk edilmemektedir. Bilhassa ilk tahsilden sonra talebenin burs ve donanımına dikkat edilmek-

---

[2] Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 309.

tedir. Burs ve yatılı sisteminin 19. yüzyıl Osmanlı Devleti kadar, ağırlıklı biçimde uygulandığı başka bir çağdaş devlet bulmak zordur. Âdeta ordunun eğitimi, sivil maarif sistemine de eşitlikli biçimde yansıtılmıştır. 19. yüzyılın Osmanlı Devleti tiyatro açıyor, tiyatroyu destekliyor, müze kuruyor ve eski eser topluyor, kazı yaptırıyor. Bunları sadece "Batılılaşmak" için değil, bir şeyleri yani eski eserleri kontrol etmek ve düzenlemek için de yapıyor. Devlet ziraî tekniklerin ıslahı için ziraat eğitimini düzenliyor, teknisyen getiriyor ve uygulama yaptırıyor. Devlet belirli dallarda müdahalecidir; matbuatı getiriyor ve denetliyor. Tanzimat yönetimi dışişlerini ve dış ilişkileri kurumlaştırmıştır. Bazılarının iddia ettiği gibi 1792'yi (yani ilk büyükelçiliklerin kuruluşunu) Osmanlı dışişlerinin başlangıcı saymak ve bundan öncesini dünyaya kapalı bir Osmanlı Devleti olarak yorumlamak doğru değildir; çünkü Osmanlı diplomasisinin tarihi bu kadar yeni değildir. Ancak hiç şüphe yok ki bugünkü Türk diplomasisi ve dışişleri teşkilâtının ve geleneğinin başlangıcı Tanzimat'tır. Bu gelenek bir bakıma sadece Türkiye'ye özgüdür, çünkü Osmanlı'dan kopan ülkeler bu geleneği yeterince devralmamıştır. Klasik dönemde bu görevi yerine getiren ofisleri büyüten, ihtisaslaştıran ve bir meslek grubunun ortaya çıkmasını sağlayanlar, Tanzimat devri bürokratlarıdır. Nihayet bütün bu atılım ve düzenlemeler, meselelerle dolu bir dünyada ve malî buhranın ortasında gerçekleştirilmektedir. Burada en önemli gelişme, *meşveret* prensibinin kurumlaşmasıdır. Tanzimat dönemi merkezde ve taşralarda "meclislerin" ve çeşitli ihtisas kurullarının, mahkeme divanlarının oluşması demektir; bu gelişmelerin sonucunda siyasî hayatımızda parlamento bu memlekete has şartlar dâhilinde oluşmuştur. Bütün bu gelişmeler 19. yüzyıl Osmanlı tarihinin bugün bile tartışılan, yargılanan orijinal yüzünü oluşturur ve tartışma ve tetkik daha uzun zaman süreceğe benzemektedir. Ancak bu dönemin tarih yazıcılığının yeterli bilgi ihtiva etmediğini ve 19. yüzyıl tarihçiliğinin bir yerde klasik Osmanlı asırları kadar dahi, ilmî olarak araştırılmadığını ve gerekli verilerin ortaya konamadığını söylemek gerekir.

Tanzimat Bürokratları - Islahatçı Bürokrasi

İdarenin asrın icabına göre düzenlenmesinde modern bir bürokrat kadrosunun öncülüğünden söz edilir. Filvaki bu bürokrasi ne Büyük Petro ve II. Katerina Rusyası'nda olduğu gibi kısmen dışarıdan ithal edilmiş, ne de kısa zamanda hususi şartlar yaratılarak yetiştirilebilmiştir. 19. yüzyılın bürokrasisi, niteliklerinin oluşması bakımından 18. yüzyılın bir ürünüdür. Modern bürokrasinin adını telaffuz etmediği sınırlı batılılaşma, ön planda Batı dillerinin ve Batı'nın bu yolla idarî mevzuatının öğrenilmesi, devlet yönetimine ait pratik düsturların bilinmesi, yani Batı kanun, nizamname ve idare el kitaplarının tercümesine dayanmaktadır. Tercüme Odası eski tekelci zümreden yani Fenerli Rumlar'dan kısmen ayıklanmıştı ve yeni simalara rastlanmaktaydı. Bunların arasında Sahak Ebro gibi Ermeniler veya bazı Müslümanlar (Bulgarzâde Yahya ve oğlu Ruhiddin gibileri) vardır. Babıâli bütün devletler gibi yoğunlaşan dış ilişkilere ve kurumlaşmalara dâhil oluyordu. Tanzimatçının Avrupa'da tahsil, özellikle yabancı dil tahsilinden ne anladığı ve bunun gereği 1855 (1272) tarihli bir iradede ifade edilmektedir. Devlet ön planda işlemleri yürütecek memurlara muhtaçtır. Bunu bir Batılılaşma ideolojisinin gereği olarak görmek söz konusu değildir[3]. 19. yüzyıl bürokratı 1876 (1293) *Kanûn-ı Esâsî*'sini hazırlamaktan tutunuz, bir itfaiye nizamnamesine kadar her alanda önce Avrupa mevzuatını tetkik ve tercüme eder, sonra şartlara uygun bir nizamname metni hazırlar ve bunu tartışarak nihaî şekli verirdi. Fransızca bilgisi kadar Osmanlı mevzuatı, İslâm hukuku ve Avrupa hukuk metinleri gözden geçirilirdi. İdarenin büyük ıslahat projelerini ve nizamname metinlerini ekseriya birbiriyle hemfikir olmayan Tanzimat asrının büyük bürokratları bir arada hazırlar ve tartışırlardı. Midhat Paşa, Cevdet Paşa, Fuat Paşa, giderek Eğinli Said Paşa gibi zevatı bir işin başında bir arada görmek mümkündü.

---

3 BA, İ-H, 20 Rebîülevvel 1272 (1 Aralık) "Avrupa'ya tahsil-i lisân için gönderilecek efendilere dair."

Yönetimin kullandığı dil sadeleşiyordu. Bunu devletin neşrettiği *Takvîm-i Vekayi* gibi gazetelerde, neşredilen ferman ve nizamnamelerde ve basılan kitaplarda görmek mümkündü. Ama asıl önemlisi yazışma dili sadeleşmektedir. Kullanılan elkab (*titülatür*) meselenin özeti (*narratio*) herhangi bir vesikada önceki dönemlerle kıyaslanamayacak kadar kısa ve açıktır. Henüz Tanzimat dönemi yazı dili ve diplomatikası (vesika ilmi) geniş bir tetkik konusu olmamıştır. Ofislerden eski dönemin *siyâkat* ve *divanî* gibi hat türleri el çekiyordu. Tamamen değilse de kaligrafideki basitleşme, alınan memurun çokluğu ve memur kadrolarının hat çeşidiyle eskisi kadar meşgul olmamalarıyla izah edilebilir. Aynı şekilde daha basit, standart bir imlânın yerleşmesi; Tanzimat asrı devlet adamları ve aydınlarının meşgul olduğu hususlardandı. Münif Paşa'dan, Şemseddin Sami'ye ve Azerbaycanlı Mirza Fethali Ahundzade'ye kadar alfabe ve imlâ meselesi tartışılmıştır. Yönetim dili, yazışmalarının uslûb ve sadeliği II. Mahmud'un düsturu mesabesindedir. A. Cevdet Paşa sadeleştirilmiş bir dilin öncülerindendir ve nesirde Tanzimat asrının en parlak üslûp örneğini vermiştir. Tanzimat bürokratları yazı dilinin ve genelde nesir türünün ıslahına ve geliştirilmesine önem veren ve bu konuda rehberler kaleme alan nesildir[4]. Ekonomi, tarih, hukuk gibi dallar Tanzimat bürokratlarının üzerine eğildiği, tercüme ve telif eserler verdikleri dallardır. *Takvîm-i Vekayi* ve diğer gazeteler bu dallarda halka eğitim veren organlardı. Bu keyfiyet sadece Türkçe konuşan unsur için değil, diğer Osmanlı milletleri için de geçerlidir. Basın organı Bulgarlar, Rumlar ve Ermeniler ve nihayet Araplar için sadece haber değil; dil, tarih, coğrafya öğretilen bir açık okuldu[5]. Bütün bu aydın faaliyet, Tanzimat döneminde dünya görüşü ne olursa olsun bir aydın

---

[4] *Tabsıra-i Akif Paşa,* 4. defa. Konstantiniyye 1300, s. 76-7; Ş. Turan, "Cevdet Paşa'nın Kültür Tarihimizdeki Yeri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri,* İstanbul 1986, s. 18-20; Rifat Paşa, *Gülbin-i İnşâ,* İstanbul 1275. s.52; *Mektûbât-ı Sırrı Paşa,* İstanbul 1303.

[5] İ. Ortaylı, "Osmanlılar'da İlk Telif İktisat Elyazması", *Yapıt,* Ekim 1983, s. 37-44, ve İ. Ortaylı, "Tanzimat Devri Basını Üzerine Notlar", *Cahit Talas Armağanı,* Ankara, 1990, s. 397-404.

grubunun, yani çevresi ile hesaplaşan bir zümrenin ortaya çıktığını gösterir. Reformlar; reformları yürütenleri aydın bir tabakanın öncüleri haline getirdi. Bu aydın tabakanın içinden de Türkiye tarihinde aydın muhalefet çıktı ve teşkilâtlandı. Tanzimat münevveri Garp edebiyatı kadar Şark edebiyatı ve tarihine de sistematik ve devamlı bir ilgiyle yaklaşır. Nitekim 18. yüzyılın Mütercim Âsım gibi muhteşem bir Arap dili uzmanını ve tercümanını ancak Cevdet Paşa'nın, *İbn Haldun Mukaddimesi*'nin tercümesi gölgeleyebilir (ilk deneme 18. yüzyılda Pîrîzâde Mehmed Sâhib'e aittir). Artık tercümenin ötesinde Şark tarihi üzerinde tefekkürün seçkin ürünleri ortaya çıkmaktadır. İran edebiyatıyla da bu devirde daha verimli bir şekilde ilgilenilmiştir. En kalıcı Farsça gramer kitapları yanında, âdeta İranlıları kıskandıracak kadar kalabalık sayıda Hafız şerhlerini zikredebiliriz. Avrupa dillerinden tercümeler başlamıştır. Aynı zamanda da Avrupa dillerinden sözlükler ve gramer kitapları, hatta gene II. Abdülhamid devrinde Harbiye Mektebi'ne konan Rusça'nın ilk gramer ve lûgatleri telif edilmiştir. Lûgatçilik ve ansiklopedicilik bu asrın münevverleriyle Türk kültürüne geniş ölçüde, her düzeydeki öğrenci ve münevvere hitap edecek şekilde girmeye başlar. Aynı zamanda çağdaş Avrupa'nın sosyal bilimler ve siyasî düşünce alanındaki terimlerini de başarıyla çevirirler; *vatan* (*patria* karşılığı), *belediye, kanûn-ı esâsî, hürriyet, inkisâm-ı servet* vb. kavramlar küçük bir örnektir. Cevdet Paşa gibi bilginler *buhran-ı malî* (*crise financière*) gibi kavramları sadece Osmanlı Türkçesine değil bütün Şark'a kazandırırlar. *Tanzimat* deyimi de böylesine bir kavramdır. Bir devrin adıdır. Devrin adını bürokratlar kendileri koymuşlardır. *Tanzîmât-ı Hayriyye* olarak kullanılır. Ne inkılâb ne de hatta ıslahat... İki ucun dışında *kaide-i tedrîc*'e dayanan şuurlu bir düzenleme ve bir kanun asrı söz konusudur. *Tanzimat* deyimine lûgatlara bakarak değil, o devrin kullanımına bakarak anlam vermek gerekir. Bunun sadece bir *reorganizasyon* (yeniden düzenleme) olmayıp, bütün bir devrin ve hayatın yeniden düzenlenmesi olduğunu ve asıl önemlisi kanunlaştırma anlamına geldiğini görürüz. Dönemin atmosferini

tanıyan bir ecnebi hukukçu, Young, Tanzimat'ın tercümesini *legislation* olarak yapıyor ki doğrudur[6]. Bu devir nizamname çıkarma, kanun koyma (vaz'etme) devridir. Gerçekten de Tanzimat döneminin genel ruhu bize göre, idarenin bütün işlemlerinin yazılı ve belirli kanunlara, nizamnamelere göre yapılmasının sağlanması olarak ifade edilebilir. İdareciler tamamen bu nizamnamelere ve kanunlara bağlı olarak tebaayı yönetmek zorundadırlar. Bu, idarecinin çok şikâyet edilen suiistimalini önlemek kadar, ona hüsn-ü istikamet ve hareket tarzını öğretecek bir düsturun hazırlanması demektir. Nitekim kodifikasyon başladığı zaman başlığı *Düstûr*'dur. Tanzimat devleti kanun devletidir ve kanunlar yazılı ve sistematik bir biçimde neşr ve ilân edilip herkesi bağlamalıdır. Klasik devirde her sancak için bir kanunname vardır. Bunların arasında esasta bir paralellik ve birlik varsa da her sancak kanunnamesi o sancak için geçerlidir. Gene bazı vergi gelirleri olan kalemler ve *mukataat* için de bu esas geçerlidir. Oysa Tanzimat döneminde nizamnameler bütün Osmanlı ülkeleri için standart olarak düzenlenmekte, pilot uygulamalar için bazen *Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi* gibi statüler tespit edilse de, bir müddet sonra bir genel rejime bağlanmaktadırlar. Bazı sancaklar, meselâ Cebel-i Lübnan özel bir statüye alınıp ayrı nizamname çıkarılsa da, genel mülkî idare sistemiyle uyum sağlanmasına hukukçu ustalığıyla dikkat edilmiştir. Bu atmosfer; idareci kadar idare edileni de sarmış ve 1877 Meclis-i Meb'ûsânı'nda, Dersaadet ve taşralar için iki ayrı belediye kanunu çıkarılmasına mebuslar itiraz etmişlerdir. Bir takım nizamnamelerin Türkçeden başka dillere de çevrilip neşr ve ilânına özen gösterilmiştir. Osmanlı Devleti kanun devletidir. Kanunu bilmemek hiç kimse için mazeret sayılmamalıdır ve herkes kanuna uymalıdır. Meselâ 25 Zilhicce 1277 (3 Temmuz 1861) tarihli bir irade; *âşâr nizamnamesi*nin Rumcaya tercüme ve neşri için gereken masrafın tediyesini emretmektedir. Özellikle malî mevzuat ve arazi mevzuatının imparatorluğun muhtelif halklarının dilinde çıkmasına dikkat edilmiş ve bu tercümeleri yapanlar teşvik ve taltif edilmişler-

[6] G. Young, *Corps de Droit Ottoman*, II, s. 171-2.

dir[7]. Kanun dışında kimsenin cezalandırılmamasına, haksızlık yapılmamasına dikkat edilmiştir. Tebaanın haklarını ihlâl eden her kademedeki taşra yöneticisinin cezalandırıldığına dair sayısız örnekler vardır[8]. İdarecinin kanun dışında fevkalâde yetkili olmaması Tanzimat asrının en dikkat edilen hususlarından biridir. Osmanlı yönetimi bu devirde parlamenter klasik haklan değil, kanunu savunur ve kanunun ruhundan ve tabii haklardan söz edenler vardır; Sâdık Rifat Paşa örneğinde olduğu gibi[9]... Tanzimat dönemi artık yönetilenlerin idareden uzak tutulmalarını değil, idareye yardım etmelerini ve bir ölçüde idarî sürece katılmalarını sağlamıştır.

Tanzimat ve Merkeziyetçi Maliye

Tanzimat devri malî merkeziyetçilik istikametinde bilinçli ve önemli teşebbüslerin yapıldığı bir tarihî dönemdir. Gerçi bu niyet ve teşebbüslerin sık sık kesintiye uğradığı ve Osmanlı reform asrının malî merkeziyetçiliği, teşkilâtlanma ve malî teknikler acısından tam gerçekleştiremediği malûmdur. Ama gerek muhasebe tekniklerinde, gerekse bütçe tekniklerinde ve maliye bürokrasisinin eğitiminde hayli yol alınmış, malî idarenin bazı kompartımanları sağlam bir hiyerarşik sisteme bağlanmış ve asrın sonlarına doğru Maliye Nezareti varlığını ispat edebilmiş ve bir gelenek kurulabilmiştir. Maalesef Türkiye malî tarihinde, muhasebe ve bütçe tekniklerinin asrın icaplarına göre geliştirilebilmesi ve memleketteki gelir ve giderlerin kaydı, verginin doğru olarak tarh ve tahakkuku ve alacakların tahsil ve takibindeki işlemlerin mükemmelleştirilmesi gibi yenilikler-

---

[7] BA, İ-H, Nr. 10308, 25 Zilhicce 1277 (3 Temmuz 1861) gene BA, İ-D, Nr. 47923-G.C. 1291 (16 Temmuz 1874) Suriye Vilâyeti Meclis-i İdare âzasından Nikkola Nakkaş Efendi'nin lisân-ı Arabî'ye naklettiği Arazi Kanunnâmesi'nden dolayı rütbe-i sâniyeye terfii.

[8] İ. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 2. Baskı, İstanbul 1987, s. 77.

[9] E. Kuran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sâdık Rifat Paşa", *Türk Tarih Kongresi VIII/2*, Ankara 1981, s. 1452.

de payı olan ve bu işlem ve bilgilerin öğrenildiği bir kurum; Osmanlı Borçları İdaresi (Düyûn-ı Umûmiyye) olmuştur. *28 Muharrem 1299 (20 Aralık 1881) Kararnamesi* ile kurulan bu beynelmilel alacaklılar idaresinin, Osmanlı borçlarının tahsili ve bazı nâfıa hizmetleri ve borçlara karşı teminat olarak gösterilen varidat kaynaklarını kontrol için sağlam tespit ve izleme teknikleri bu idarede çalışan Türk maliyecilerine de bu usûlleri öğretmiştir. Câvid Bey gibi bazı usta maliyecilerimizin bu teşkilâtta çalışmış olmaları bir tesadüf değildir. Bir malî sistemin işleyebilmesi için yapılması gereken ön işlem, hiç şüphesiz önce kaynakların tespitidir; yani nüfus sayımı, arazi tahriri ve hayvan sayımı gibi gelir getirecek ve vergi tarh edilecek kaynakların doğru olarak bilinmesidir. Zamanına göre başarılı bir teknik sayılan Osmanlı memleket tahririnin geçen birkaç asırda eskidiği ve bu gibi kayıtların artık modern maliyeye ve idareye cevap veremeyeceği açıktır. 19. yüzyılda Osmanlı idaresi bu işlemlere daha geniş ve başka varidat kalemlerini göz önüne alarak girişti. Vakıa bu işlemlerin Avusturya ve hatta Rusya Çarlığı'ndaki kadar başarılı bir tespit çalışması olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak belirtildiği üzere eski dönemlerdeki tahrir işlemlerinden beri imparatorluk topraklarının mal varlığını, nüfus kapasitesini tespit edecek envanterlerin yapılmadığı göz önüne alınırsa; II. Mahmud'dan beri yapılmakta[10] olan kapsamlı nüfus ve arazi tahriri ve hayvan sayımının modern merkeziyetçi bir malî sisteme geçiş için önemli bir adım sayılacağı aşikârdır. Bu dönemde gene vakıfların bir idare altında toplanması da Mısır'dan örnek alınan böyle bir işlemdir. Nitekim 1248 (1830) senesi sayımı bu bakımdan önemlidir[11]. Esasen 18. yüzyıl boyunca bürokrasi vergi toplama tekniklerinde bazı yeni teşkilâtlanma biçimleri geliştirmiştir. Bunlar daha çok iltizam işlemini genişletmek ve otonom malî birimler veya kalemler yaratmak biçiminde olmuştur. Meselâ askerî ıslahat dönemin-

---

[10] Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahminleri", *Sultan Mahmud ve Reformları*, İstanbul 1990, s. 81-101.

[11] Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Düzeni*, İstanbul 1986, s. 289-90.

deki Mansûre Hazinesi, Redif Hazinesi ve Hazîne-i Âmire teşkili gibi... Amaç varidatı dalgalanmalardan korumak, önceden kestirebilmek ve askerî ıslahat harcamalarını karşılayabilmektir ki, maliye tarihinde çok görülür; modernleşen Avrupa devletleri de geçmiş asırlarda bu tip uygulamalara gitmişlerdir. Tanzimat dönemi de aslında siyasî, askerî ve malî bir buhran döneminde başlar. 19. asır devletinin malî gücünü ve merkezî kontrolünü geliştirmek, bu dönem bürokratlarının amacı olduğuna göre; vergileri artırmak ama bunun için vergi kaynaklarını iyi tespit etmek, kanunî vergi almak ve devlet hazinesini bu yoldan bol varidata kavuşturmak gereklidir. Kısacası memlekette istihsalin artması, zenginlik ve kanunî idare sayesinde rahatlayan bir tebaanın vergi vermesi ve devlet hazinesinin bu sayede zenginleşmesi gerekli görülmektedir. Masraflar da aynı biçimde planlı, gerekli yerlerde kanunî usûl ve kontrolle, askerî ve idarî ıslahatın ihtiyaçlarına göre yapılacaktır.

Maliye Nezareti (Umûr-ı Mâliye Nezâreti) klasik defterdarlığın yerine daha henüz II. Mahmud devrinde 1838'de kurulmuştur. Burada iki gaye vardır; birincisi belirli devlet masraflarına karşılık olarak kurulan belirli hazinelerden oluşan çokluğu ortadan kaldırmak ve *vâridat* ve *masârifatı* mümkün olduğu kadar tek hazinede toplamak; ikincisi taşralarda vergi *tarh, tevzi ve cibâyet*ini tek elden kontrol etmek, yolsuzluk ve zulmü önlemek ve varidatı arttırmak. Böylece taşra teşkilâtını merkezî maliye teşkilâtına raptederek yeniden düzenlemek. Bu teşkilâtlanma ile gelecek malî döneme ait bir bütçe hazırlamak da mümkün olabilir. Nitekim 1846-47 malî yılından itibaren her sene bir bütçe taslağı hazırlanabilmiştir[12]. Şüphesiz hemen gerçekleşmese de 1855 ve 1874 yıllarına ait *bütçe nizâmnâmesi* ve II. Meşrutiyet'te de uzun zaman yürürlükte kalacak (Cumhuriyet hükümetine devredilen) ve Türkiye maliyesinin temel taşlarından biri olan *Usûl-i Muhâsebe-i Umûmiyye Kanunu* 14 Şubat 1327 (27 Şubat 1909) tarihinde hazırlanıp yürürlüğe konabilmiştir. Tanzimat dönemi maliye-

[12] Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi*, Ankara 1989, s. 12 vd.

sinin üzerinde önemle durduğu bir husus; aynî vergi ve hizmet görme gibi mükellefiyetlerin yerine standart esaslara bağlanmış bir nakdî vergi ödeme sürecinin başlatılmasıydı. Bu şüphesiz asri bir sistemdi; ancak böyle bir mekanizma ülkenin iktisadî, sosyal şartları yüzünden gerçekleştirilemedi. Meselâ derbend muhafızlığı ve köprücülük gibi vergi muafiyeti karşılığı görülen hizmet kategorilerinin lağvı geniş bir gayri memnun zümre yarattı ve bu yüzden de kısmen muhafaza edildi.

İdarenin maliyeyi teşkilâtlandırması ilk anda 1838'de defterdarlık yerine Umûr-ı Mâliye Nezâreti'nin kurulması ve düzenin 1841'de tekrar ve kesin olarak tespitiyle başladı[13]. 1842'de maliye müsteşarı unvanlı ikinci memur yerine Anadolu ve Rumeli defterdarlıkları ihdas edildi. Bu gelenek bugün her vilâyet düzeyinde valinin yanındaki en yüksek maliye memuru olan defterdarlarla devam ettirilmektedir. Tanzimat yönetimi bu yapıyı geliştirdi. Merkezî bir malî denetim kuruluşu ve malî yargı örgütü ise 1862-1865 yılları arasındaki sürekli düzenlemelerle ortaya çıktı; Fransızların *Cour des Comptes*'u karşılığı olan Dîvân-ı Muhasebât... Divan ayrıca malî konularda yürütmeye görüş bildirmekle görevli olup, üç ayda bir sadrazam vasıtasıyla padişaha sunulmak üzere bir malî durum raporu hazırlardı. Divan muhasip hesaplarının tetkiki sonucunda *zimmet* veya *beraat* hükmü verir, ayrıca sahtekârlık veya irtikâb gibi bir cürmün vukuuna vâkıf olursa, durum hakkında Mâliye Nezâreti'ne bilgi vererek suçluların Şûra-yı Devlet ve idare meclislerinde yargılanmaları için sadârete müracaat ederdi[14]. Bu teşkilât Türkiye maliyesinde merkeziyetçi malî denetimin en başarılı organlarından ve gelişme aşamalarından birini oluşturur. Tanzimat, malî alandaki düzenlemeyi taşralarda da ele aldı.

Vergi taşrada daha önce mahallî ileri gelenler, gayrimüslim cemaat başkanı ve *kocabaşı*ların oyuyla salınıp mültezimler tarafından toplanırken, şimdi eski usûlün lağvı ile bu sisteme gidiliyordu. Eyalet (vilâyet) merkezleri ve sancak merkezlerin-

---

[13] Abdüllatif Şener, *Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s. 26.

[14] İbrahim Hakkı, *Hukuk-ı İdâre*, s. 273.

de başkentten gönderilen fevkalâde yetkili muhassılların yanında halkın temsilcileri, ruhanî reisler, askerî kumandan ve diğer yetkililerin oluşturduğu *muhassallık* meclisleri; vergi tarh ve tevzii ve toplanması ile görevlendirildiler. (Yetkileri ve görevleri aslında bu amacın ötesinde daha geniş tutuldu). Çıkarılan bir talimatname ile kurulan muhassallık meclislerine, tayin edilen bir muhassıl ve onun yardımcılarından başka, o yerin hâkimi, müftüsü, kumandanı, ruhanî reisler ve memleket ileri gelenlerinden altı kişi katılacak, sözü edilen memleket ileri gelenleri seçimle görevlendirilecekIerdi. Muhassıl meclislerinin kuruluş biçimiyle ilgili olarak, Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'nin hazırladığı nizamnamenin ilk bendinde seçim usûlü tarif edilmektedir; seçilecek kimseler bulunduğu memleketin akıllı, afîf ve muteber adamlarından olmalıdır. Adaylar önce mahkemeye gelip isimlerini kaydettirecekler, sonra seçmenlerin oyuna başvurulacaktı. Seçmenler ise, kazaya bağlı köylerden kur'a ile tespit edilen beşer kişi ve kaza merkezlerinde de yerleşme yerinin büyüklüğüne göre "akıllı, söz anlar, emlâk sahiplerinden 20-50 kişi" olacaktı. Bir araya toplanan bu seçmenlerin karşısına adaylar çıkarılacak ve tek tek her adayı isteyen seçmenler bir yana, istemeyenler öbür yana geçeceklerdi. Oyların çoğunluğunu elde eden aday seçilecek, isteyen ve istemeyenler eşit ise, *kur'a-i şer'iyye*ye başvurulacaktı. Şüphesiz nizamname ile kurumlaşan bu seçim usûlü geniş bir tabanın katılmasını sağlamaktan uzaktı[15]. Ayrıca bu usûlün gereği gibi ve yaygın olarak uygulanmadığı da açıktır. Çağdaş gözlemcilerin belirttiği gibi, meclislere seçilenler ya mülkî âmirin tayin ettikleri veya benzer biçimde gayrimüslim cemaat ileri gelenlerinin belirledikleri, ya da yüksek rütbeli memurlarla anlaşan mahallin ileri gelenleriydi[16]. Devlet mahallî halkla anlaşarak işleri onlarla birlikte yürütmeyi vazgeçilmez görmüştür.

---

[15] BA, Cev-Dah. Nr. 16602, 23 Safer 1256 (26 Nisan 1840) tarihli bir tezkire ve Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, II, İstanbul 1329, s. 37-8. Talimatname örneği vardır.

[16] Ubicini'den naklen Halil İnalcık, "Tanzimatın Uygulanması", *Belleten*, 112, Ankara 1964. s. 627.

Klasik dönemde Balkanlar'da, Voskopoj gibi şehirlerde, Kıbrıs adasında uygulanan bu sisteme (demogerentos denen kurul) genişçe başvurulacaktır. Ancak muhassıllık denemesi bekleneni veremeyince, bu sefer merkeziyetçilik eğilimi arttı ve vilâyette valinin otoritesine, sancaklarda ve kazalarda da benzer uygulamaya gidildi. İdari hiyerarşi gene mahallî temsilcilerin iş birliği ile, fakat onların üstünde ağırlığını hissettirerek yerleşti. Maliyenin esasını teşkil eden vergi tarhı, tevzii ve tahsilinin ilk elde her yerin halkı ile birlikte yürütülerek üstesinden gelinecek bir iş olmadığı açıktı; bundan dolayı vilâyetlerde sancak ve kasabalarda merkezî bürokrasiyi temsil eden defterdarlar ve mal müdürleri uygulamasına geçilmiştir. İltizam sistemine devam edildi ve gene idarenin belirli kompartımanlarının varidatı tahsil edip, gerekli carî harcamaları ve masarifi yapması ve *zevâid*in merkezî hazineye devredilmesi usûlü benimsendi. Meselâ gümrükler tahsil edilen varidattan gerekli harcama ve maaş ödemeleri yaparlar, artanını hazineye devrederlerdi. Aslında her vilâyet, varidatın yani *âşâr bedeli, ağnam resmi, bedel-i askeriye* vesairenin toplandığı ve sonra idarenin ödeme ve masraflarının yapıldığı (zabtiye, maarif, nâfıa gibi giderlerin) bir anlamda merkezî hükümetin kontrolünde, fakat malî yönden otonom bir birimdi. Bununla birlikte bu yapılaşma merkeziyetçi malî sisteme geçişte önemli bir safhadır. Merkeziyetçi malî sistemin kurulmasındaki önemli engellerden biri, ağırlıklı olarak 19. yüzyılın savaşları sonunda gidilen dış borçlanma ve özellikle bunun ardından demiryolu inşaatı gibi yabancı alt yapı yatırımlarının karşılığında istenen kilometre garantisi gibi tekellüfler yüzünden Düyûn-ı Umûmiyye'nin alacaklı devletler adına bazı gelir kalemlerine, özellikle bazı vilâyetlerin âşâr vergilerine el koymasıydı. Kaynağında bu gelirlerin tahsili sebebiyle gerçi malî teknikler ve malî kontrol gibi dallarda Türk maliye bürokrasisi yeni usûlleri bu yabancı kuruluştan öğrendi, fakat devletin bağımsızlığı ve merkeziyetçi bir malî teşkilâtlanma ve usûlün yerleşmesi bu yüzden büyük ölçüde zedelendi.

Malî merkeziyetçilik açısından önemli bir uygulama para ve banka alanında görüldü. Tedavüldeki sikkeleri belirli ayara göre basıp, belirli rayice göre dolaşımı sağlamak, karşılığında

banknot sürmek ve 1860'lardan itibaren de bankacılığı sarraflardan kurtarıp, asri bir kredi piyasası oluşturmak niyeti vardı. Tartışmasız her iki teşebbüs de muvaffak olmuş değildir. Avrupa'daki gibi bir bankanın banknot basma yetkisine sahip olup, tedavüldeki paranın hızını ve çoğaltan etkisini (*multiply effect*) bu sayede arttırmak Osmanlı hükümeti tarafından Cihan Savaşı'ndaki zecrî tedbirlerle bile sağlanabilmiş değildir. Gene Sultan Abdülmecid devrinden beri standart ayarla basılan madenî paralar yaygınlaşmakla birlikte, ülkede yerli ve yabancı her türlü gümüş ve altın sikke tedavülde kalmıştır. Banknot basma yetkisi yabancı sermayeli bir kuruluş olan Banque Imperial Ottomane'a verilmiş ve hükümet emisyon meselesinde otorite sahibi olamamıştır. Bu, savaş ve buhran zamanlarında acı tecrübelerle görülmüştür. Yerli bankacılık denemeleri meselâ Banque de Constantinople 1847'de iki sarraf; Aleon ve Baltazzi'ye verilen imtiyazla kurulmuş, fakat 1852'de devleti 600.000 lira zarara sokarak iflâs etmiştir. Midhat Paşa'nın 1861'de Niş'te başlattığı, sonra Tuna Vilâyetinde yaygınlaştırdığı Sandıklar bir yerde Ziraat Bankacılığının başlangıcı ise de; imparatorlukta yerli sermayeye dayanan merkezî bir para ve kredi mekanizması kurulamamıştır. Bu alanda yabancı bankaların hâkim olması Tanzimat iktisadiyatının aksak bir yönüdür ve Osmanlı maliyesi aslında en önemli merkeziyetçi cihazdan, yani emisyon ve kredi mekanizmasını kontrolden uzak kalmıştır. İktisadî hayatı kontrol edemeyen ve bu alanda merkezîleşmesi geciken bir sistemde, sair merkeziyetçi reformların da aksaması veya gecikmesi kaçınılmaz olacaktı.

Merkezî Hükümet (Babıâli)

Tanzimat devri Babıâli bürokrasinin diktatörlüğü diye adlandırılır. Burada diktatörlük sözü ile kastedilen sadece Babıâli bürokratlarının idareye hâkim olmaları ve saltanat makamının Sultan Abdülmecid'in uyumlu kişiliği sayesinde arka planda kalmasıdır. Esasen Tanzimat bürokratları bir diktatoryayı müesseseleştirecek müttehid bir grup, komite veya fırka mensubu

değildiler. Tanzimat bürokrasisi uzmanlardan ve tecrübeli devlet adamlarından oluşurdu ve ta *Karlofça Antlaşması*ndan beri, idare alanını işgale başlayan kalemiye sınıfının yükselmesi bu devirde doruk noktasına ulaşmıştır. Devlet idaresinin merkezîleşmesi ve teşrii faaliyeti büyük ölçüde Babıâli'de kurulan meclisler sayesinde olmaktadır. Böylece klasik devirdeki Dîvân-ı Hümâyun ki, 18. yüzyılda fonksiyonları azalmış ve toplanamaz olmuşken, onunla mukayese edilemeyecek genişlikte ve iş hacminde meclisler ortaya çıkmıştır. Aslında Meclis-i Âlî-yi Tanzimat, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'ye rakip bir organ olarak ortaya çıkmış ve görevleri sık sık birbirleriyle kesişmişken, zamanla Tanzimat Meclisi ortadan silinip diğeri de ihtisaslaşma sürecine girmiş ve bugüne kadar devam eden organlara bölünmüşlerdir. Esasen Tanzimat asrı nezaretlerin ortaya çıktığı ve merkezî hükümette ihtisaslaşmanın başladığı dönemdir. Fakat diğer yandan sözü geçen meclisler Babıâli'de âdeta bu bakanlıkların da fevkinde yarı istişarî, yarı teşriî ve yarı murakabe organları gibi çalışmaktaydılar. Çok sözü edilen bir nokta da bu meclislerin 1877'deki ilk Osmanlı parlamentosunun çekirdeği olduğudur[17]. Bu çalışma usûlleri; murakabe, müzakere ve yasama usûlleri bakımından şüphesiz ihmal edilemeyecek bir hükümdür, ama her şeye rağmen 1877 meclisi de, diğer parlamentolar da başka şeydir. 1877 Meclis-i Meb'ûsân'ında hem azanın kompozisyonu, hem müzakere usûlü, hem atmosfer olarak vilâyetlerdeki meclis-i idare geleneğinin payı daha büyüktür. Babıâli meclisleri, barok devir Avrupası ve Büyük Petro Rusyası'ndaki collegiumlar ve senato gibi organlardı. Bunlar hükümdara veya onun mutlak vekiline bağlı, onun tarafından tayin edilen ve ayrı bir idarî veya teşriî kuvvet olmaktan ziyade yürütmeye ve hükümdara bağlı, ama onun adına reformları yürüten, araştıran, eleştiren ve aktif olarak da yürütme kuvvetinin içinde yer alan görevlilerden oluşan kurullardır. Aslında Tanzimat döneminin merkezî idaresinin en önemli görünümü danışma ve yürütme kurullarının çokluğu, yani *polysinodie consultative* denen yapıdır. 19.

---

[17] T. Zafer Tunaya, *Siyasal Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, İstanbul 1975, s. 325.

yüzyılın son çeyreğinde *Heyet-i Vükelâ*, yani bugünkü Bakanlar Kurulu yetkili ve kuvvetli bir merkezî hükümet organı olarak ortaya çıkana kadar, bu meclislerin yanında yetkileri bariz olmayan bir kurul gibiydi. Hey'et-i Vükelâ esas itibariyle bir "danışma/hazırlama" organıdır. Başka bir anlatımla Hey'et-i Vükelâ'nın kararları padişah (dinî konularda şeyhülislâmın uygun görüşü de eklenerek) iradesi (*irâde-i seniyye*) ve onayı ile yürürlüğe konulmakta ve *vâcibül-ittibâ* (uyulması gereken) ve kanun değeri taşımaktadır. Dolayısıyla Meclis-i Vükelâ'nın irâde-i seniyeye iktiran eden kararlarının kanun mahiyetinde olduğu, kalan kararlarının "düzenleyici işlem" niteliğinde olanlarının dahi kanun gibi işlem gördüğü, o dönem Osmanlı hukukunda idarî işlemlerle kanunlar arasındaki rejim farklılığının belirgin (bariz) olmadığı söylenebilir.

Tanzimat (1839) ile I. Meşrutiyet (1876) arasındaki sürede Meclis-i Vükelâ azasının sayısında artma görülür. 1876'da sadrazamın başkanlığında meclise serasker ve şeyhülislâmın yanı sıra Bahriye, Hariciye, Adalet, Maliye, Ticaret-Nâfıa, Zabtiye ve Evkaf nazırları ve ayrıca sadâret müsteşarı, Şûrâ-yı Devlet reisi, rüsûmat emini, Defter-i Hâkanî nazırı katılmaktadırlar.

Meclis-i Vükelâ, ki bizim tarihimizde *Meclis-i Hâss-ı Vükelâ* da denir, Sultan Abdülaziz devrinde billûrlaşan bir kuruldur. Devlet hayatında yasamaya yardımcı olan en önemli kuruluş, 1837'de kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'dir. Bugünkü dile çevrilirse "Adalet İşleri Yüksek Meclisi" denebilecek olan bu kurulun asıl görevi yasa (kanun, nizamname, talimatname, kararname) tasarılarının hazırlanması olup ayrıca adlî ve idarî yargı fonksiyonuna da sahipti. Tanzimat döneminin kanun tasarılarını hazırlamış olun bu kurul; daha sonra 1868'de ikiye ayrılarak bugün Danıştay olarak devam eden Şûrâ-yı Devlet ile Yargıtay'ın ilk kuruluşu olan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'yi oluşturmuştur. Padişah tarafından tayin edilen bir başkan, on üye ve iki kâtipten oluşan Meclis-i Vâlâ'ya sadrazam, serasker, Ticaret nâzırı, darphâne müşiri, Hariciye nâzırı ve Mâbeyn-i Hümâyun müşiri gibi erkân da katılırdı.

Meclis-i Vâlâ yanında önemli işlerin hazırlanmasını üstlenen ve nezaretlere bağlı olarak çalışan çeşitli yüksek kurullar bulunmaktaydı. 1836'da askerlik işlerini düzenlemek ve denetlemek göreviyle kurulmuş olan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, topçuluk ve denizcilik işlerinde Meclis-i Tobhâne-i Âmire ve Meclis-i Bahriyye, eğitim işleri için 1845'te kurulan Meclis-i Maârif-i Umûmiyye, Maliye ve Ticaret Nezâreti'ne bağlı Meclis-i Mâliye ve Meclis-i Ziraât ile Meclis-i Vükelâ'ya yardımcı olmak üzere kurulan Meclis-i Âlî-yi Tanzimat (1845'te kurulmuş fakat 1861'de yeniden Meclis-i Vâlâ'ya katılmıştır) bu muhtevada anılabilir[18]. Meclis-i Vâlâ aynı zamanda bir yüksek muhakeme organıydı. Temyiz görevi kadar yüksek memurların yargılanması, hatta bazen bunların hukuk davalarına bakmak da hesapta vardı. Bir örnek; Alâeddin Paşazade Celâl Bey'in zevcesine eziyet ettiği gerekçesiyle tedibinin kararlaştırılmasıdır[19]. Üstelik üyelerin kiminin meclis üyeliği dışında hatta bir nazırlık görevi dahi vardı ki, bu durum meclisi bir bakıma bir meclis olmaktan daha ötede bir organ haline getiriyordu. Meclis-i Vâlâ diye kısa adıyla andığımız meclis bir müddet sonra 1854'te kendisine rakip çıkan Meclis-i Âlî-yi Tanzimat'ın 1861'de lağvıyla gene tek kaldı. 1868'de ise ikiye ayrıldı ve Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye adıyla önemli teşriî ve istişarî iki karar organı ortaya çıktı ki, her ikisi de belirttiğimiz gibi bugünkü idarî yargının (Danıştay) ve adlî yargının (Yargıtay) temelini oluşturur. Esasta Şûrâ-yı Devlet'in görevi Fransız Conseil d'Etat'sı gibi nizamnameleri hazırlamak ve gözden geçirmek, diğerininki ise en yüksek adlî yargı organı olarak görev yapmaktı. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye yeni oluşturulan (1869) nizamiye mahkemelerinin temyiz merciidir. Şûrâ-yı Devlet ise yönetim alanında bir yasama ve danışma organı, aynı zamanda da eksik de olsa bir idarî yargı organıdır.

Şûrâ-yı Devlet yapısında ve görevlerinde 1886, 1870, 1872, 1888, 1897 ve 1908 tarihli nizâmnâmelerle değişiklik yapılmış-

[18] Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adlîye,* (basılmamış doktora tezi), Ankara 1991, s. 137'de bu gelişimin şeması verilmiştir.
[19] BA, I.M.V.. nr. 42341.

tır. Bu değişiklikler görev alanının bazen genişlemesine veya daralmasına yol açmıştır. Bununla birlikte bu kurulun görevleri; kanun ve nizamlarla görevlendirildiği konulardaki kararların hazırlanması, hükümetle şahıslar arasındaki davaların halli, memurin muhakematına bakma, adlî, idarî merciler arasındaki vazife ve salâhiyet ihtilâflarının halli biçiminde özetlenebilir.

Devlet teşkilâtının, Sadaret dışında kalan temel şubeleri, Umûr-ı Hâriciyye Nezâreti, Defterdarlık yerine kurulan Umûr-ı Mâliyye Nezâreti ve ilk olarak Umûr-ı Mülkiyye adı ile sadâret kethüdalığının yerine geçen ve daha önce kurulmuş olmakla beraber, ancak 1836'da "Nezâret" haline gelen Umûr-ı Dâhiliyye'dir. Bu temel nezaretlerin dışında bazı meclislerden doğup gelişen ve müstakil kuruluş haline gelen nezaretler de vardır. 1839'da Ziraat ve Ticaret Nezâreti'nin müstakilen teşekkülü bu tip yapılanmaya bir örnektir. Aslında barok devir Avrupası'nda da bakanlıklar önceleri ofis-kançılarya halinde doğup, 18. asır sonu ve 19. asırda müstakil bakanlıklar haline gelmişlerdi. Nitekim bu tip gelişmelerin sonunda Osmanlı Nâfıa Nezâreti de 1870 yılında müstakil kuruluşunu tamamlamıştır. Osmanlı kabinesi diyeceğimiz Hey'et-i Vükelâ'da nazırların dışında geleneği takiben Defter-i Hâkanî nazırı, şeyhülislâm gibi erkânın da bulunduğunu daha önce belirtmiştik. Gene Osmanlı kabinesinde seraskerin yanında sonraları Harbiye ve Bahriye nezaretleri teşekkül etmiştir. Fakat bizatihi seraskerliğin kabinede muhafazası ayrıca izahı gereken, ama ilgi çekici ve geleneğe dayanan bir durumdur.

Osmanlı reform asrının en önemli gelişmelerinden biri artık bu ofislerin devamlı binalara kavuşmasıdır. Bizzat Babıâli'nin sadrazamın konağı ve ofisi olarak kullanılması 17. asra ait bir vakıadır. Ağa Kapısı en eski anonim ofislerdendi. 19. yüzyılda ise Babıâli, sadâret ve üç büyük bakanlığı bünyesinde barındırdı; fakat Maarif, Nâfıa, giderek Sıhhiye ve Defter-i Hâkanî gibi nezâretler ayrı binalara kavuştular. Taşralarda vilâyet, mutasarrıflık, kaymakamlık ve mahkeme binaları için resmî konak veya binalar ihdas edildi. Bir bakıma Tanzimat devri; bürokrasinin âbideleştiği ve ticarî binalar yanında resmî ofislerin de-

vamlılık ve şahsiyet kazandığı ve bu dalda ayrı bir mimarinin geliştirildiği devir oldu.

Nezaretlerin teşekkülü babında bu unvan yanıltıcı olmamalıdır. Bazı nezaretler sadarete bağlı ofisleri ifade eder; bunların başındaki nazır ricalden olup erkân-ı devletten değildir; vükelâdan sayılmaz, vezaret rütbesi de yoktur. Buna karşılık 19. yüzyılda Meclis-i Vükelâ'dan olan nazırların bazıları bir nezaretin başında değildi (Meclis-i Vükelâ'ya memur). Bildiğimiz esas nezaretlerin teşekkülünde klasik sadaret ofislerinin çekirdeği oluşturduğuna en iyi örnek Hariciye Nezâreti'dir. Bu sebeple Dışişleri'nin gelişmesini ele alan yerli ve yabancı araştırmacılar haklı olarak bu bürokratik teşekkülün gelişmesindeki kendine has (*suigeneris*) yapıdan çok etkilenmiş ve Osmanlı geleneğinin kesintisizliğini onda gözlemişlerdir. Maalesef bu nezaretin tarihi çeşitli sebeplerle tam yazılamamıştır. Dışişleri Bakanlığı'nın bugün bile Başbakanlıkla iç içe bir ofis olması ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Hariciye genel sekreterinin bir bakıma başbakanın yardımcılarından biri olması, klasik Osmanlı geleneği ve Tanzimat'taki Hâriciye Nezâreti'nin bu geleneği barındırıp Cumhuriyet'e devretmesiyle izah edilebilir. Klasik Osmanlı devrinde *reîsülküttâb*ın Dışişleri ile ilgisi; bu alandaki yazışma ve elçilerle teması yürütmesi ve Tercüme Odası'nın durumuyla izah edilmelidir. İlk defa Umûr-ı Hâriciyye Nezâreti kurulduğunda, reîsülküttâb olan Yozgatlı Hacı Akif Efendi vezir rütbesiyle (kendisi Pertev Paşa'nın rakibidir) diplomat olmayıp kitabet geleneğinden gelmesine rağmen, bu makama getirilince reîsülküttâblık ve Hariciye Nezâreti arasında bir aynîleştirme yapılmasına vesile olmuştur. Aslında reîsülküttâb klasik devirde Hariciye nazırı değildi. Fakat yeni nezarete, ona bağlı olan bürolar çok ilginç bir şekilde yamandı. Nitekim reis efendiye bağlı eski bürolardan Dîvân-ı Hümâyun Kalemi, Mühimine Kalemi gibi fonksiyonlarını kaybeden veya değiştiren bürolar, bundan başka Ruûs Kalemi, Tahvil Kalemi ve Tuğrakeş Kalemi şimdi Hariciye Nezâreti'ne devredilmişti[20].

[20] Carter Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire* Princeton 1980, s. 184 ve 256'da bu nezaretin teşkilât şeması anlatılıyor. Ayrıca Sinan Kuneralp, "The Ministry of Foreign Affairs under the Ottoman Empire

Bunların içinde Mezâhib Odası da vardı. Gayrimüslim cemaatlerin Babıâli ile ilişkilerini yürüten kilise, okul tamir ve inşası izinleriyle uğraşan bu ofis, yeni nezarette Mezâhib Dairesi olarak aynı görevi gördü. Şimdi Hâriciye Nezâreti'ne vilâyetlerdeki konsoloslar ve ilgili işleri izleyen Umûr-ı Hâriciyye memurları da bağlıydı (Vilâyet Hâriciye Dairesi). Nezaretin bünyesinde dış elçiliklerle yazışmaları yürüten Tahrîrât-ı Hâriciyye Kalemi, Hâriciye Evrak Odası (yani arşiv) Tâbiyet Kalemi (uyrukluk işleri) gibi yeni ofislerin yanında Matbuat Kalemi ve sonra bir de Matbûât-ı Ecnebiyye Kalemi gibi basının doğmasıyla ortaya çıkan iki ofis vardı. Bu sonuncular Cumhuriyet devrinde de Matbuat Umum Müdürlüğü'nün Hariciye Vekâleti ve mensupları tarafından yürütülmesinin sebebidir. Dâhiliye Nezâreti de; sadâretin bünyesinden çıkan ve sadâret kethüdası, Dâhiliye Nâzırı mesabesine yükseldiği halde; sadrazamın kontrol ve idaresi altında devam eden bir kuruluştur. Bu iki ofisi imparatorluğun idare tarihi içindeki gelenekle değerlendirmek, teşkilât yapılarını da anlamaya yardımcı olacaktır. 19. yüzyıl reformlarının içinde bu ofislere memur yetiştirecek kurumlar da bilhassa Mekteb-i Sultânî ve Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiye olmuştur. Şu kadarını belirtmek gerekir ki, Hâriciye ve Dâhiliye nezaretleri Tanzimat'ın ilk dönemlerinde bile doğrudan sadrazamın kontrolünde olup, meclislerle ilişkisi azdı. Esasen arşivlerdeki tasniflerde de Hariciye ve Dâhiliye iradeleri Meclis-i Vâlâ'nınkinden ayrı bir kategoride olup, Babıâli'deki fevkalâde ve geniş yetki ve görevli meclislerin bu nezaretlerin umûruna pek karıştırılmadıkları anlaşılıyor. Maarif, Nâfıa, Ticaret ve Ziraat nezâretleri gibi Tanzimat döneminin yarattığı hizmet bakanlıklarının ancak müstakil kurumlar olduktan sonra, o da Babıâli meclislerinin belirli ihtisas alanlarına çekilmeleriyle müstakil muamelât yürütmeye başladıkları ve bürokratik şahsiyetlerine kavuştukları görülmektedir.

---

and The Turkish Republic", *Tıırkey-Time-History of World Foreign Offices,* edit. Steiner. 1978, s. 404-505.

19. Yüzyılda Osmanlı Hükümdarları ve Saray

Şüphesiz merkezî hükümetin ve devletin başında padişah ve saray yer alır. Devlet reisinin ikametgâhı ve görev yeri olarak saray, 19. yüzyılda da Osmanlı İmparatorluğu'nun idare merkezi işlerini görmeye devam etmekte midir? Bunu zaman zaman doğru olarak niteleyebiliriz. Ama Osmanlı sarayı bu görevini artık kaybetmekte, hatta II. Meşrutiyette bazı çağdaş Avrupa monarşileri ile karşılaştırılamayacak kadar hükümetin yanında arka plana düşmektedir. Kısacası Osmanlı sarayı ve Osmanlı padişahı 19. yüzyılda, yani Tanzimat Fermanı'nın ilânından sonra artık idareci değil temsilî görev üstlenmeye başlamıştır. İstisnaî devir ve şahsiyetler vardır. Diğer yandan bu asırda Osmanlı padişahlarının önemle vurgulanan ve bir ölçüde işlerliği olan görev ve unvanı da hilâfettir. Bu bakımdan saray, aynı zamanda Müslümanların halifesinin makamıdır. II. Abdülhamid döneminde ise saray Babıâli karşısında zaman zaman otoriteyi temsil eden, zaman zaman Babıâli'ye hükmeden bir idare merkezidir. Özellikle II. Abdülhamid'in saltanatı döneminde Babıâli, büyük kararların alınmasından çok, ehliyetli bir bürokrasinin işleri yürüttüğü bir bölümdür. Karar organı Osmanlı sarayı olmuştu ve bu dönemde Osmanlı sarayı üstelik önemle hilâfet makamı olarak da vurgulanırdı.

Esasen 19. yüzyılda Osmanlı sarayının protokol, teşkilât ve gelenek bakımından önemli bir değişim geçirdiği görülür. Buna rağmen Osmanlı sarayının 19. yüzyıldaki malî-idarî yapısı ve yeni protokolü hakkındaki bilgiler arşivlerden, hatırat ve diğer dağınık eserlerden ve bu konuda bilgi vermesi muhtemel diplomatik yabancı arşiv kayıtlarından derlenip temel monografi ve müracaat kitapları henüz yazılmamıştır. Bir bakıma devlet reisinin ikamet yeri ve ofisi olan sarayın 19. yüzyılı, 16. ve 17. yüzyıllardakinden daha az bilinir. Hele Osmanlı sarayı üzerindeki tetkikleri, muasırı Rusya sarayı ile karşılaştırmak mümkün olmadığı gibi; geçmiş asırlardaki Bizans sarayına dair monografi ve bilgilerle karşılaştırmak da mümkün değildir. Osmanlı sarayının modernleşme devrindeki yapısı üzerinde burada bazı hatırat ve dağınık bilgiler bir araya getirilerek lüzumlu ve kısa bir bilgi verilecektir.

Saray Osmanlı hükümdarının ve devletin temsil edildiği mekân ve idarî ünitedir diyoruz. 19. yüzyılda artık Osmanlı padişahı, klasik devirdeki yetkileri ve devletin idaresindeki rolü itibariyle genişleyen bürokrasi ile birlikte düşünmemiz gereken bir hükümdardır. İmparatorluk son yarım yüzyılını anayasal bir monarşi olarak tamamlamıştır (Meşrutiyet). İlâve olarak Osmanlı padişahı her zamankinden çok halife olduğunu içte ve dışta belirten, ilân eden ve araştırmalar gösterdiği ölçüde dış dünyada bu unvan ve yetkileri (beynelmilel antlaşmalarla da belirtildiği üzere ve ölçüde) kullanan bir hükümdardır. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın üç dilde telif edilen hükümlerinde de belirtildiği üzere, Osmanlı padişahı Müslümanların halifesi olmak gibi bir unvanla hilâfet müessesesinin başındadır. Yanlış olarak da bilinse dış dünyada Halife; Müslümanların dinî reisi ve bazen ruhanî reis (*spiritual leader*) gibi tavsiflerle tanınmaktadır. Bu unvan ve verdiği yetkiler Cava, Hindistan, Rusya, Kuzey Afrika ve Doğu Afrika'daki Müslümanlar üzerinde zaman zaman birtakım teşebbüslerle yerine getirilmektedir. Bu ülkelerde zaman zaman Osmanlı konsoloslarının *persona non grata* ilân edilip sınır dışı edilmeleri, Hicaz demiryolu için bütün dünya Müslümanlarından iane toplanması, buralardaki bazı medreseler ve Müslüman cemiyetleriyle ilişki yürütülmesi, bunun böyle olduğunu göstermektedir. Ramazanlarda Topkapı'da hırka-i saadetin ziyareti gibi haberler, Rusya Müslüman matbuatında âdeta bir resmî tebliğ gibi teferruatla yer alırdı. 1908'de Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından resmen ilhakından sonra, Pallavicini (İstanbul'daki Avusturya büyükelçisi) ve Osmanlı hükümeti arasında imzalanan konvansiyonda Bosna Müslümanlarının *reîsü'l-ulemâ*sı ve *ruhanî daire*nin, İstanbul'da *makam-ı meşîhat*a bağlı olması ve tayin ve azillerin o makamca yapılacağı, benzer hükümlerin Trablusgarp'ın İtalya tarafından ilhakından sonra bu bölge için geçerli olmasını sağlayan antlaşmalar bunu gösterir[21]. Demek ki hukuken de Osmanlı padişahı Osmanlı idaresinden çıkan ülkelerde dinî reis olarak tanınmaktadır. Osmanlı saltanatında veraset usûlü elan değişmemiştir ve *senioritas* denilen en

[21] De la Jonquiére, *Histoire de 1'Empire Ottoman*, II, Paris 1914, s. 221.

yaşlı üyenin saltanata vâris olması usûlü devamı etmektedir. Bu usûlün *primogenitura*'ya (*ekber evlâd*) değişimi tartışmaları başlamıştır. Ancak veliaht sarayda olmakla beraber şehzadelerin hepsi artık sarayda oturmamakta; İstanbul'da ayrı mekânlarda yaşayanlar olmaktadır. Gene şehzadelerin eğitimi de değişik olmakta; Garp ve Şark kültürüne vâkıf olanlar olduğu gibi, kötü eğitim görenlere de rastlanmaktadır. Son zamanlarda şehzadelerin mekteplerde eğitimi de başlamıştır.

Müslüman bir hükümdar ve halife olarak padişah, İstanbul camilerinin bazılarında selâmlık resmini ifa etmekte ve ramazanlarda huzur dersleri devam etmektedir. Surre alayı, yıllık hac için gerekli farizalar eskisi gibi yerine getirilmektedir. Padişah bütün dünya Müslümanlarının lideriydi ve bunun gösterilmesi gerekiyordu.

Osmanlı sarayının tören ve günlük yaşayış itibariyle değişimi, aslında II. Mahmud devrinde başlamıştır. Vakıa Sultan II. Mahmud Topkapı Sarayı'nı görünüşte terketmemiştir. Hatta Topkapı Sarayı içinde Sultan Abdülmecid gibi muasır rokoko ve ampir tarzda bir kasır bile inşa ettirmemiştir. Ancak bu hükümdar evvelen kıyafet, Avrupa tarzında nişanlar (hil'at giydirme sisteminin terki) Avrupa tarzı muzika takımı ihdası gibi uygulamalar yanında; hayatını Topkapı Sarayı'ndan çok, bugün bazıları yok olan İstanbul'un muhtelif cihetlerindeki sahil saraylarda geçirmiştir. Zaten Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra sarayın protokolünde ve teşkilâtında önemli gedikler meydana geldiği açıktır. Demek ki 1922'de saltanat ve 1924'te hilâfet kaldırılana kadar Osmanlı sarayının bir asra varan süre içinde fizik mekânını, mimarisini ve günlük yaşayış ve protokolünü devamlı değiştirdiği ve bunun şematik bir tespitinin zorluğu açıktır. Şüphesiz bu hızlı ve hacimli değişime rağmen Osmanlı sarayının ve hanedanının geleneklerinde 16. yüzyıldan beri değişmeyen bazı temel unsurlar da vardır. Şehzadelerin sünneti, cenazelerin gasli bugünkü mukaddes emanetler denilen bölümde yerine getirilir. Sultan V. Mehmed Reşad istisnasıyla tahta çıkma (cülus) törenleri de baba ocağında, *Bâbüssaâde* önüne çıkarılan altın taht üzerinde olur. Ramazanda, üstelik

modern haberleşme vasıtaları ile bütün İslâm dünyasına duyurularak *hırka-i saâdet* ziyaretleri yapılır.

19. asır Osmanlı sarayının idarî bünyesi içinde eski Enderun yaşamakla beraber, ağırlığını ve geleneğini kaybetmiş ve Ağavat Ocağı denen Enderun Ağaları Ocağı, Dolmabahçe Sarayı'nın bir kıyısına sığınmıştır. Sarayın asıl görevlileri artık askerî ve mülkî erkânın yetiştiği, imparatorluğun 19. yüzyılda kurulan modern okullarından gelmektedir. Özellikle II. Abdülhamid tedrisat ve tahsil derecesini yükselttiği Mekteb-i Mülkiyye'nin başarılı mezunlarını Kitâbet Dairesi'ne aldırtmaktadır. Onun hal'inden sonra saray muhafız kıtalarındaki alaylı zâbitan da artık görülmeyecektir.

Saray protokolünün o çağın Avrupa saraylarıyla benzeşmesi kaçınılmazdı. 19. yüzyılda Osmanlı sarayı bazı Avrupa monarklarının, Balkan devletlerinin imtiyazlı prenslerinin (Bulgaristan gibi) ziyaretine şahit oluyordu. Saray beynelmilel diplomasi sistemini, Viyana diplomatik temsil hükümlerini tanıyan bir devletin merkezî birimidir. Bu protokoler ilişkilerde Harem-i Hümâyun'un yeri de eskisinden farklıdır. Bu birimde de sultan hanımların, kadınefendilerin eğitimi ve günlük hayatı değişmektedir. Bu değişmede dışarıdaki cemiyetin değiştirici baskılan da hissedilmeye başlamıştır, II. Meşrutiyet döneminde gerek yabancı sefarethaneler, gerekse, Mısırlı prenslerin konakları ve bazı devlet adamlarının resepsiyon ve suarelerinde devlet erkânının eşleri de yer aldığı halde, saraylılar için aynı durum söz konusu değildir. İmparatorluğun son yarını asrında Fransa İmparatoriçesi Eugenie, III. Napolyon-'u temsilen iade-i ziyarette bulunmuş, Almanya Kayzeri Wilhelm üç defa gelmiş (ve birinde imparatoriçe ile) Büyük Savaş sırasında Avusturya-Macaristan İmparatoru Karl, İmparatoriçe Zita ile ziyarete geldiği halde merasimlerde, karşılama ve uğurlamalarda padişah veliahtla hazır bulunmuştur. Resepsiyonlarda kadınefendilerin hiçbiri görülmez. Ancak gelen ziyaretçi imparatoriçeler Harem-i Hümâyûn'da valide sultan ve kadınefendileri ziyaret etmiş, onlar da imparatoriçelere, ikamete ayrılan Beylerbeyi Sarayı'nda iâde-i ziyaret etmişlerdir. Bu, hanedanın kadın üyelerinin devlet protokolün-

de yer almalarını sağlayan bir gelişmedir ve içlerinde Garp dilleri ve kültürüne aşina olanların sayıları artmaktaydı.

Klasik devirde Osmanlı sarayındaki silâhdar ağa yüksek saray memurları arasındayken, bu devirde bu memuriyete rastlanmaz. Onun yerini saray müşiri almıştır (*Mâbeyn-i Hümâyûn-ı Mülûkâne müşiri*). II. Abdülhamid devrinde bu rütbe ve görev Gazi Osman Paşa'ya aitti. Ancak *yâver-i ekrem* rütbesiyle padişah yaverliğinde bulunanların sayısı artmıştır ve 1880'lerden sonra bu paye Kamphövener Paşa gibi Alman müşavirlere de verilmektedir. Şüphesiz Kayzerin sarayındaki Osmanlı askerî erkânı da bu gibi unvanları mütekabilen taşımaktadır. *Emîr-i âhur*luk ile *esvapçıbaşı*lık el'an önemli rütbelerdir, fakat klasik devir protokolündeki yerlerine göre gerilemişlerdir. Emîr-i âhurluk artık Istabl-ı Âmire Müdîrliği olarak anılır. Şüphesiz klasik devirde saray ve padişahın korunmasıyla görevli altı bölük halkı, kapıkulu ocaklarıyla birlikte kaldırılmıştır. Üstelik gerek sarayın koruması ve gerekse İstanbul kıyılarının inzibatı ile görevli bostancılar da yoktur. Ama meselâ II. Abdülhamid devrini alırsak Yıldız'da kalabalık askerî kıtalar vardır. Bunların içinde Arnavut ve Boşnak kıtalar yanında sonraları *Ertuğrul Alayı* adını alan Söğütlüler de vardır. Bu Karakeçili Türkmenler'e padişah "öz hemşehrilerim" demektedir ve sarayın en gözde muhafız kıtası bunlardır. Saray Istabl-ı Âmire Müdîri gibi araba ve kayıkhaneye bakan nazırların protokol derecesi düşüktür. Aynı şekilde *Dârüssaâde ağası*nın devamı olan Harem ağasının da rolü ve 19. asır sarayında Harem-i Hümâyun İdaresindeki yeri ve devletin protokolündeki yeri önemsizdir. Saraydaki mevkii klasik dönemdeki yerini kaybetse de II. Abdülhamid döneminde (meselâ 1302/1885 yılı salnamesi) Dârüssaâde-yi şerife ağası Hafız Behram Ağa'nın protokoldeki yeri saray müşirinden hemen sonra gelmekte ve kendisinin vezir rütbeli olduğu bilinmektedir. Fakat Sultan V. Mehmed Reşad devrinde ağalara okunan bir fermanla artık Dârüssaâde ağasının elkabındaki *devletlü* sözü kaldırılmış, sadece inâyetlü unvanını taşıyacağı ve resmî törenlere katılamayacağı Başmâbeyinci Lutfi Bey'in hatıratında da yer almaktadır. Tabiî bu cümleden *dilsizler ve cüceler* denen zümre de kaybolmuştur. Mehter yerine 19. asır sarayı

Muzika-i Hümâyun'a sahiptir. İlk kumandanı Donizetti Paşa ilk Osmanlı marşlarını bestelemiştir. Zamanla yerini Türkler almış ve bestekârlar arasına da girmişlerdir. Burada imparatorluk marşı diyeceğimiz bir marşın eksikliği göze çarpar. Her padişahla bu marş değişir. Ancak son hükümdar VI. Mehmed Vahideddin *Mahmudiye Marşı*'nın *imparatorluk marşı* olarak devamını emretmiştir[22]. Saraydaki törenler ve muayedelerde bazen pek münasip sayılmayacak hafif vals ve quadrillerin çalındığı olmuştur. II. Abdülhamid alaturka mûsikiden pek hoşlanmazdı ve Yıldız saray tiyatrosu sık sık yabancı grupların çağırıldığı operet ve opera icrasına sahne olurdu.

Sultan II. Abdülhamid devrinde Yıldız Sarayı'nda ikamet edilmektedir. Bununla beraber Dolmabahçe Sarayı da ikamet edilen saraylardandır. Nitekim II. Meşrutiyet döneminde bu saraya avdet edilmiştir. 1885 yılı itibariyle Osmanlı sarayındaki önemli görevliler ve ofisler şöyle sıralanabilir[23]: *1.* Mabeyn-i Hümâyûn-ı Mülûkâne müşiri Gazi Osman Paşa, *2.* Dârüssaâdet-i şerife ağası (vezir rütbeli), *3.* Şehzadegân hazeratının ders nâzırı ve Abdülaziz Han hazeratının umûr-ı hânedanı nâzırı Kemal Paşa (vezir rütbeli), *4.* Serkurenâ ve kurenâ efendiler, *5.* İmâm-ı evvel, imâm-ı sânî, *6.* Sermusâhib ve musâhibler, *7.* Ceyb-i hümâyun kâtibi (klasikte Mısır Eyaletinin yıllık geliri padişahın cep harçlığı sayılırdı, bu dönemde padişahın tahsisatı bütçeden ve diğer bazı kaynaklardan verilir ve kaynaklar değişirdi), *8.* Hademe-yi hâssa ve Muzika-i hümâyun (Muzika-i Hümâyûn komutanı mirliva rütbesindeydi), *9.* Istabl-ı Amire müdiri, *10.* Hazîne-i Hümâyun kethüdası, sonra kalabalık sayıda bazen Almanya'dan gelen müşavir komutanlara da mütekabilen bahşedilen *yâverân-ı kirâm* denilen görevli ve rütbe taşıyıcılar... Nitekim bunların ardından fahrî yaveran olarak sarayda bulunmasa da böyle bir unvanla onurlandırılan ve saray protokolünde yeri olan kumandanlar

---

[22] H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, I, İstanbul 1941-42, s. 165, II, s.145; Lutfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halife'nin Sarayı'nda Gördüklerim*, İstanbul 1342/1924, s. 26-7, 382.

[23] *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, sene 1302, s. 134 vd.

vardı (Girit fırka kumandanı veya Beşiktaş muhafızı Hasan Paşa gibi). Sonra Hazîne-i Hâssa ve Emlâk-i Hümâyun İdaresi gibi önemli ofisler gelirdi. Şüphesiz saray protokolünde en önemli görev, protokolde Mabeyn'den sonra gelse de Başkitâbet Dairesi ve *başkâtip paşa*dır.

Sultan Mahmud ve Sultan Abdülmecid yurt içi gezileri yapmıştır. Sultan Abdülaziz ise hükümdar olarak ilk ve hanedanın son yurt dışı (Avrupa) gezisini yapan padişahtır (bu padişahın Mısır ziyaretini hukukî bakımdan yurt dışı gezi saymıyoruz). Sultan Abdülhamid yurtdışı ve yurt içi geziler yapmamış, ancak zengin albümlerle ülkeyi devamlı takip etmiştir. Sultan V. Mehmed Reşad Rumeli seyahatiyle iyi bir intiba bırakmış, aynı gezileri son padişahın yapacağı bir ortam ve imkân olmamıştır.

19. yüzyıl saray teşkilâtında üç bölüm önemlidir. Mabeyn, Başkitâbet ve Teşrifat daireleri. Malûmdur ki Mabeyn dairesi, sarayla dış dünyanın ilişkilerini tanzim eder. Başkitâbet dairesi ise dış yazışmaları yürütür ve sarayın iç idaresinde hükümdarların emirlerine göre tanzim ve yürütme işini yerine getirir. Sadaretten gelen arz tezkirelerini tasdike sunar ve tasdiki başkâtip bey, derkenar eder. Aslında bu arz tezkireleri de ona hitaben yazılır. Şüphesiz Harem dairesi Başkitâbet'in görev alanı dışındadır. Mekteb-i Mülkiyye'nin dereceyle mezun olanları II. Abdülhamid devrinde Başkitâbet'e alınırlardı. Bu daire bilhassa bu dönemde çok yüklü iş görmüştür. Vilâyet ve sefaretlerin telgrafları bile buraya ulaşırdı ve gece gündüz nöbet tutulurdu; ayrıca saraya verilen jurnallerin bu daire muamelâtı ile ilgisi yoktu. Teşrifat dairesi ise İstanbul'daki *süferâ* ile ilişkileri yürütürdü.

Genellikle sadrazamlar haftada iki kere saraya gelir ve huzurdan çıktıktan sonra kendileri için özel olarak hazırlanan sofrada öğle yemeği yerlerdi. Bu arada başmâbeyinci ve başkâtibi de sofralarına davet etmeleri usûlden olmuştu. Osmanlı sarayının 19. yüzyılda bu yeni teşkilâtlanmaya gitmesi, uluslararası protokole uygun biçimde ziyafetler ve resm-i kabûller vermesi, Dolmabahçe, Beylerbeyi, Çırağan gibi saraylar ve bugünkü İstanbul'u süsleyen kasırların inşasına gidilmesi kaçınılmazdı. Bu

masrafların yeri biraz abartılıyor. Çünkü her şeye rağmen hükümdarın masrafları çağdaş Avrupa saraylarıyla kıyaslanamazdı. Üstelik son zamanlarda özellikle II. Meşrutiyet yıllarında sarayın idarede rolü azalmış, hâkimiyet Tanzimat başında olduğu gibi Babıâli'ye ve son on beş yıl içinde de hükümeti yöneten fırka çevrelerine kaymıştır. Sarayın içinde sık sık tasarruf tedbirlerine gidildiği görülmekteydi.

Merkeziyetçilik ve Taşra İdaresi

Tanzimat hareketinin amacı, Osmanlı devlet idaresini o asrın idarî esaslarına dayandırmak, yani devlet gücünün tek merkezden en müessir biçimde kullanılmasını sağlamaktır. Bu açıdan bakıldığında, Tanzimat merkeziyetçiliği, demokrasiyi değil, *Metternich*ci Avusturya ve otokratik Rusya imparatorluklarındaki gibi güçlü ve merkezci bir devlet makinesinin oluşturulmasını; ülkenin tüm malî işlerinin tek merkezden yönetilip, yönlendirilmesini, yükümlülüklerin kanunî esaslara dayandırılmasını ve yargı gücünün düzenli biçimde işlemesini amaçlamaktadır. Gerçekten de, Tanzimatçılar, malî alanda merkezden yönetimi ve düzenli işleyen vergi adaletini kendilerine hedef seçmede birleşmişlerdi. Böylesine bir amacın, merkeziyetçi prensiplere dayanan asrî bir vilâyet yönetimini gerektirdiği açıktı. Bu bakımdan, daha ilk günden, eyalet yönetiminde köklü yenileştirme girişimleri beklenebilir. Ancak, bu yenileştirme çabalarının, sosyo-ekonomik yapıdan gelen engellerle karşılaşacağı da muhakkaktı. Tanzimat merkezciliğinin en önemli ve âcil meselesi "yetişkin kadro" yetersizliği olmuştur. Tanzimat'ın ilânından çok sonraları bile, valiler, günlük işleri yürütebilecek personelden yoksundular. Söz gelişi, "malî tasarruf için 1858 yılında vilâyetlere yazılan ve fazla personelin işten çıkarılmasını isteyen bir sadaret hükmüne valiler ihtiyacı karşılayamadığını, bu yüzden memur tasfiyesinin mümkün olmadığı" cevabını verdiler[24]. Bu durumda Tanzimatçıların bütün idarî

[24] BA, Cevdet-Dâhiliye, nr. 5432. 2c 1276 (27 Aralık 1859) tarihli Kastamonu vilâyeti mazbatası.

cihazı merkezci bir modele göre yenileme düşlerini bir kenara bırakıp, eyalet idaresinin geleneksel kurum ve usûllerine çekidüzen vermeye çalışmaları tabiîdir. Öyle de oldu.

Tanzimat hareketinin su yüzüne çıkarttığı merkezcilik eğilimi, Osmanlı eyalet yönetimini iki ana biçimde etkilemiştir. İlk olarak, malî alanda yeni bir teşkilâtlanmaya gidildiğini görüyoruz. İkinci olarak, mahallî kişi ve kümelerin devlet yönetimini etkilemeleri sürecinin düzgün, hızlı ve eşitlikçi biçimde işlemesine gerek duyulmuştur ki; bu durum, Türkiye'de yerinden yönetim geleneğinin doğmasını sağlamıştır. Yeni idarî düzenlemelerde bu iki etki sonucu vilâyetlerin fizikî teşkilâtlanmasının değiştiği görülür. Beliren yeni teşkilâtlanma anlayışı, imparatorluğun sonuna kadar devam etmekle kalmamış, Cumhuriyet dönemi yönetim sistemine Önemli bir tarihî miras olarak kalmıştır. Bu noktayı biraz açalım. İlk tespit; 19. yüzyılda ülkenin ulaşım şebekesi ve dış ticaret yollarının değiştiği, buna bağlı olarak da üretim ve denetim merkezlerinin değişmesi lüzumudur. Ulaşımdaki bu gelişmeler, aynı zamanda, müessir bir merkezciliğin maddî ve teknik temelini de oluşturmaktadır. İkinci tespit; beliren ve büyüyen yeni yerleşme merkezlerinin idarî bölünmeyi ister istemez düzenleme ve düzeltmelere zorladığıdır. Söz gelişi, klasik Osmanlı'da Aydın Vilâyetinin üretim, dağıtım, yönetim ve denetim işleri Aydın Şehrinde görülürken, ulaşım yollarının ve üretim ve denetim merkezinin İzmir'e kayması eyalet merkezinin de İzmir'e taşınmasına yol açmıştır[25]. Yine 1860'larda Tuna Vilâyetinin düzenlenişi; değişen ihtiyaçlara bağlı olarak Basra'nın idarî yapısının da sık sık değiştiğini, bir ara bağımsız vilâyet durumuna getirilen Maraş'ın bir türlü Halep merkezinin peyki olmaktan kurtulamadığı için yine ona bağlandığını görüyoruz. Üçüncü ve konumuz açısından en önemli tespitse; merkezin idarî müessiriyetini arttırmak için; ama bilinçli, ama bilinçsiz, eyaletlerin fizikî sınırlarının daraltılması yoluna gidildiğidir. 1789 İhtilâli sonrası Fransa denemesinden biliyoruz ki, dar alanda teşkilâtlanan sayıca çok, hacimce küçük, paraca güçsüz yönetim birimleri (*departement*) müessir ve katı bir merkezcilik için en uygun tabandır.

---

[25] Mübeccel Kıray, *Örgütleşemeyen Kent (İzmir)*, Ankara 1972, s. 9-10.

Bütün bunlar olurken, tam anlamıyla merkezci bir yönetimin uygulanabilmesi için gereken başka şartlar da oluşmaktaydı. Söz gelişi, hükümet ve onun temsilcisi valiler, karayolu şebekesinin geliştirilmesi konusuna ısrarla eğildiler, İzmir-Aydın demiryolunun açılmasından sonra ulaşım dalındaki çalışmaları da yoğunlaştırdılar. Bunun yanında, 1865 yılında döşenmeye başlanan telgraf hattı, kısa sürede imparatorluğun bütün belli başlı merkezlerini birbirine bağladı. Belirtelim ki, telgrafı yaygın biçimde ve merkezci devlet gücünün duyurulması amacıyla ilk kullanan ülke Osmanlı Devleti'dir. Kısacası, telgraf, Osmanlı merkezciliğinin vazgeçilmez teknik vasıtalarından biri oldu. Osmanlı devlet adamlarının girişimiyle, yabancı şirketlerin yanında, yerli gemi işletmeleri de kuruldu; ama bütün çabalara rağmen ülkenin kara, deniz ve demiryolu ağlarının faal ve rasyonel biçimde birbirlerini tamamlamaları sağlanamadı. Merkezci eğilim ve tedbirler istenen sonuçları tam vermemişse; bunun nedeni bir yandan ulaşım şebekesindeki bütünleşme eksikliği, diğer yandan da merkeziyetçi idare mekanizmasının tam yayılması için gelenek ve eski yapının bertaraf edilememesidir. Özellikle imparatorluğun Doğu ve Ortadoğu eyaletlerinde bu tedbirler hoş karşılanmadı. Eski gelenekten çıkan imtiyazlı konumunu veya muhtar statüsünü kaybeden zümre, kabile ve bölgeler rahatsız olmuştu.

1856 Islahat Fermanı'ndan sonraki gelişmeler ve Osmanlı vilâyet yönetiminin aldığı biçim, günümüz Türkiye'sinin idarî yapısını büyük ölçüde etkilemiş, hatta belirlemiştir. 1856 fermanının belirleyici özelliği, idarî, malî ve adlî organların yeniden düzenlenmesiyle vilâyet, liva ve nahiye düzeyindeki halkın (özellikle gayrimüslimlerin) idareye iştiraklerinin sağlanmasıdır. Esasen fermanda öngörülen vilâyet yönetim sistemi, 1861 yılında çıkarılan bir nizamnameyle, Cebel-i Lübnan'da uygulamaya konmuştu bile; ancak yeni düzeni tüm imparatorluğa uygulatmaya çalışan Avrupa devletleriyle, bunu önlemeye çalışan Osmanlı yönetimi arasındaki sürtüşmeler uygulamanın yayılmasını engellemiştir. Osmanlı yönetim sistemini ete-kemiğe büründüren temel belgeyse 1864 (1281) tarihli *İdâre-i Vilâyet Nizamnâmesi*dir.

İdâre-i Vilâyet Nizamnâmesi esaslı surette ilk defa; sınırları ve teşkilâtıyla yeniden düzenlenen Tuna Vilâyetinde (bugünkü Bulgaristan) uygulandı. Kısa bir süre sonra, benzeri bir uygulamaya Ma'mûretülaziz, Manastır, Selanik, Yanya ve Tırhala vilâyetlerinde de geçildi. Uygulama sonuçlarının başarılı oluşu, 1871 (1283) yılında *İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizamnâmesi*'nin çıkartılmasına ve yeni düzenin yaygın biçimde denenmesine fırsat verdi. 19. yüzyıl boyunca bu düzenin yürürlükte kaldığını görüyoruz. Kısa sürede Rumeli'de 10 vilâyet ve 44 sancak, Anadolu'da 16 vilâyet ve 74 sancak, Afrika'daysa 1 vilâyet ve 5 sancak yeni düzene göre teşkilâtlandırıldı. Bunun yanı sıra, yeni düzenin merkezci niteliğini pekiştirmek amacıyla, *elviye-i gayrimülhaka* denilen bazı livalar; söz gelişi Kudüs, Canik, Şehrizor, II. Meşrutiyet'ten sonra da Bingazi, Bolu, İzmit, Çatalca, Urfa, Asîr, Kal'a-i Sultâniyye ve Karesi doğrudan doğruya merkez yönetime bağlandılar. Ayrıca, vilâyette valilerin, livada mutasarrıfların, kazada da kaymakamların yanında "idare meclisleri" oluşturuldu. Ne var ki, ruhanî reisler, memurlar ve seçimli 4 üyeden kurulan (ikisi Müslüman ikisi gayrimüslim olacaktı, fakat pek sıkı uygulanan bir kaide değildi) bu meclisler, halkın yönetimi etkilemesini sağlayan araçlardan çok, yöneticilerin karar ve taleplerini tasdik eden birer "soğuk damga" olarak kaldılar. Özetle, 1871 nizamnamesi, vilâyet yönetimine yeni bir iş bölümü planı getiriyor, bu plan çerçevesinde de merkezin etki ve denetimini mutlaklığa doğru arttırıyordu.

Tanzimat sonrası Osmanlı yönetimi, hiyerarşide yukarıdan aşağıya vilâyet, livâ, kaza, nahiye ve köy olarak teşkilâtlandı. Bu hiyerarşideki her üst kademe astlarının tüm karar ve icraatını müessir ve sıkı biçimde denetlemekte, Osmanlı vali ve yöneticileri de devletin otokratik yetkilere sahip temsilcileri olarak görünmektedirler. Bu noktada, Osmanlı valisinin devlet adına sahip olduğu yetkiye Örnek olarak; başkent İstanbul'daki bir vilâyet teşkilâtının olmayışını ve yönetimin doğrudan doğruya sadrazamlıkça yürütülmesini gösterebiliriz. Tanzimat sonrası devlet teşkilâtında görülen ikinci bir gelişme, imparatorluğun ikisi Rumeli'de, ikisi Anadolu'da, biri de Arabistan'da olmak üzere ordu bölgelerine ayrılması ve bunların başına birer

"müşir" atanması, böylece vilâyet yönetiminin askerî yapıdan ayrılarak vilâyet yöneticilerinin "mülkî âmir" durumuna gelmeleridir. Eski geleneği değiştiren bu uygulama Cumhuriyet'e intikal eden tarih mirasının önemli unsurlarından bilidir. Tanzimat sonrası Osmanlı yönetimine ilişkin olarak değinilmesi gereken üçüncü nokta, yukarıda kısaca saydığımız vilâyet meclisiyle vali arasındaki ilişkinin niteliğiyle ilgilidir. Bir örnek verelim. Özellikle etnik yönden hayli karışık olan Mezopotamya vilayetlerindeki meclisler, kesinlikle birbirleriyle anlaşamayan cemaatlerin temsilcilerinden kurulur; Osmanlı valisi de hem *arbiter mundi Ottomanorum* olarak cemaatleri birbirine karşı oynayıp merkezî hükümetin her isteğini kolayca benimsetir, hem de bu karmaşık ve renkli meclislerin sorumluluk ve kararlarını göstererek yabancı devlet temsilcilerinin bitmek bilmeyen müdahalelerine karşı koyardı. Gerek bu meclisler, gerekse Ziraat, Maarif ve Nâfıa gibi uzmanlık komisyonlarında yerli halkın temsilcilerinin bulunması yöneticilerin etki ve denetimini kolaylaştıran bir etken olarak düşünülmüş, tersine işleyen durumlar olsa bile bu düşünce genellikle doğrulanmıştır. Kaldı ki, yerli halk temsilcilerinin seçilmesi ve görevden uzaklaştırılması da, büyük ölçüde Osmanlı vilâyet idarecilerinin yetkisindeydi. Giderek Osmanlı geleneğinin merkezden güdümlü olarak doğduğunu, doğduğu günden başlayarak da merkezin baskı ve denetimi altında geliştiğini söyleyebiliriz.

Klasik Osmanlı eyalet (veya taşra) idaresinde; beylerbeyi, sancak beyi, subaşı ve sipahi komuta zinciriyle birbirine bağlı yöneticilerdi. Ancak, o dönem şartlarında, yine o dönemin ulaşım ve haberleşme imkânlarıyla, günlük işlem ve faaliyetler elbette etkin ve ayrıntılı biçimde denetlenemezdi. Oysa, yeni yönetim yapısı içinde filizlenen merkezcilik eğilimi, üstleri, astlarının her karar, fiil ve işlemini denetlemeye, onaylamaya veya geri çevirmeye zorluyordu. Bu durum, merkezci nitelikteki vilâyet yönetim sistemi çerçevesinde, sınır ve sorumlulukları belli bir yöneticiler hiyerarşisinin oluşmasına, dikey denetimin faal biçimde uygulanmasına imkân vermiştir. Bu merkezci gelişmelere direniş olmadı mı? Oldu, ama sonuçsuz kaldı. Söz gelişi, 1877 parlamentosu bir vilâyet kanunu hazırlamış, ama adem-i merkeziyetçi (*decentralist*) bazı eğilimlerin mecliste ağır basma-

sına karşılık, hükümet merkezci anlayışı kanuna yerleştirmeyi başarmıştı. Zaten bu vilâyet kanunu Ayan Meclisi'nden geçemeden kadük kalmıştır.

Taşra idaresi bir bakıma mahallî personelin yetiştirildiği bir şube olmuştur. Tanzimatçı grup, daha başlangıçtan, işleri yürütecek yetişkin kadroların sıkıntısını çekmekteydi. Merkez ve eyalet idaresinde yapılacak adlî, malî ve mülkî ıslahat için yeterli eleman yoktu. Tanzimat'ın ilânından çok sonraları bile valiler normal işleri yürütecek personele sahip olmadıklarından ekseri halde vali geleceğin bürokratlarının hocalığını yapıyordu. Bu yetenekli gençleri ya İstanbul'dan birlikte getirir, ya da mahallinden bulur ve yetiştirirdi. Vali bu gelecek neslin politika ve dünya görüşü yönünden de hocası olmuştur. Valiler bu öğrencilerin bazılarının kaleminde tarihleşmiştir. Ahmed Midhat Efendi, Vali Midhat Paşa'nın yetiştirmesi idi ve Tuna ve Bağdat'ta maiyetindeydi. Bağdat'ta valinin yanında Müze-yi Hümâyûn'un gelecekteki müdürü ressam Osman Hamdi Bey de vardı. Bu kimseler ayrı siyasî çizgide görünseler bile onu müdafaa etmişlerdir. Kastamonu Valisi Sırrı Paşa, kalemiyle grubunu yetiştiren ve kitabette çok etkili bir idareciydi.

Vilâyet idaresinde dış devlet baskı ve tesirlerinin ağır bastığı literatürümüzde bize göre abartılarak tekrarlanan bir hükümdür. Tanzimat ricali bu alanda ustalıkla imparatorluğun geleneğini ve şartlarını göz önünde tutarak bir vilâyet nizamnamesi hazırlayabilmiş, hem ıslahatçı bir proje getirebilmiş ve esaslarını tespit etmiş, hem de dış devletlerin zorladığı, vilâyetlerin idarî muhtariyeti gibi projeleri bertaraf edebilmişlerdir. Bu eğilimin vilâyet nizamnamesinde ve vilâyetlerin yeniden düzenlendiği 1836-1864 yılları arasında kendisini kuvvetle hissettirdiği birinci nokta, merkeziyetçilik sistemidir.

Tanzimat öncesinde mevcut taşra düzenindeki bozulmanın önüne geçilmesi için merkezden yönetim esasına göre düzenleme yapılması öngörülmüştür. Bu tedricen gelişen bir reform süreci halinde yapılmıştır. Tanzimat reformlarının taşradaki uygulama ilkesi "eyaletlerdeki valilerin yetkilerinin sınırlandırılması ve merkez otoritesinin arttırılmasıdır. Bu ilke, vali dâhil eyalet idarecilerinin merkezin aylıklı memuru haline dönüştü-

rülmesi, bunların yetkilerinin sınırlı tutularak merkeze bağımlılıklarının arttırılması ve halkın önde gelenlerinin katılması ile valilerin *meşveret*'le iş görmelerinin sağlanması gibi tedbirlerle birlikte uygulanmıştır. Tanzimat'ın ilk yıllarında bu yaklaşımla valiler Babıâli'ye karşı sorumlu tutulurken, askerî ve malî yetkilerini bunların astları olmak nedeniyle muhafız (askerî yetkili olan muhafız Bab-ı Seraskerî'ye bağlıdır) ve defterdar (defterdar Maliye Nezâreti'ne bağlıdır) ile bölüşmek zorunda bırakılmışlardır. Zaten belirtildiği gibi eyaletlerin malî işleri ilk anda valiye değil muhassıla bırakılmışken, bu malî görevlinin yetki ve konumu vali lehine azaltıldı. Vilâyet yönetiminde yeniden defterdarlık ihdas edildi. Ancak şurası açıktır ki "defterdarlar" vilâyette dün ve bugün valinin yanındaki merkezî hükümet tarafından tayin edilen diğer memurlardan daha bağımsız ve farklı bir konumdadır. Bu denge Tanzimat öncesi gelenekten neşet etmiştir. Geleneğin gücü kendisini, vilâyetlerin ıslahı yönünde proje dikte etmeye yeltenen dış güçlere karşı da göstermiştir. Özellikle Lübnan meselesi ve nihayet Andrassy (Avusturya-Macaristan Hariciye nazırı) notası vasıtasıyla açığa çıkan Viyana protokolünün isteklerini Tanzimat bürokratları bertaraf edebildiler ve *1864 Vilâyet Nizâmnâmesi* böylece yerli bir düşünce ürünü oldu.

Lübnan olayları hem büyük devletlerin kendi aralarında, hem Babıâli bürokrasisi ile dış devletler arasındaki çatışmayı açığa çıkaran ve Babıâli'nin başarısı ile durulan bir krizdir. Bu arada Babıâli bu olay için bazı memurlarını da kurban etmek durumunda kalmıştır. 1845'lerden beri Dürzîler ve Marunîler'in çatıştığı Lübnan, kısa zamanda uluslararası bir sorun haline geldi. Babıâli İngiltere ve Fransa'nın silâhlı müdahalesi üzerine, bölgedeki hükümranlığını korumak için 1861'de Beyrut hariç, Cebel-i Lübnan'a etnik-dinî eşit katılma temeline dayanan muhtar bir statü verdi. Mutasarrıf Hıristiyanlar arasından tayin oldu. Fakat yerli Hıristiyan olmayacaktı (ilk olarak Ermeni David Paşa mutasarrıf). Mahkeme ve idare meclisleri karmaydı ve seçimle kurulacaktı. Bu yapı bugünkü Lübnan Cumhuriyeti'ne de temel olmuştur. 9 Haziran 1861 tarihli bu statü, gerek diğer ulusların ayaklanmalarını kamçılayacağı, gerekse imparatorluğu özerk eyaletlerden kurulu bir yamalı bohça ha-

line getireceği için Babıâli haklı olarak korkuya kapıldı. A. Cevdet Paşa, Fuad Paşa ve liberal fikirli Midhat Paşa vilâyet idaresinin yeni statüsünü hazırlamaya koyuldular. Yeni statü genelleştirilmeden önce bazı vilâyetlerde denemeye kondu. 7 Kasım 1864 nizamnamesi ile livaların (sancak) temel birim olduğu vilâyet teşkilâtı kuruldu. Kısmî uygulamada Tanzimat mektebinin *kaide-i tedrîc* prensibine uyuldu. A.Cevdet Paşa'nın açıkladığı bu davranış, "her eyaletin farklı özelliklere sahip olduğunun göz önüne alınması gereği" diye özetlenebilir. Bu sebeple nizamname önce Midhat Paşa'nın valilik yaptığı Tuna Vilâyeti'nde, Halep'te, Edirne, Trablusgarp ve Bosna'da uygulanıp cesaret verici sonuçlar alındı.

1864 denemesinin genel bir uygulamayı hazırladığını belirttik. Nitekim Osmanlı Avrupası'nda 10 vilâyet ve 44 sancakta, Osmanlı Asyası'nda 16 vilâyet ve 74 sancakta, Osmanlı Afrikası'nda ise 1 vilâyet ve 5 sancakta uygulamaya giren bu sistemin, 22 Ocak 1871'de yeniden biçimlendirildiğini ve *İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizâmnâmesi* adıyla hazırlanıp ilân edildiğini görüyoruz.

Vilâyette vali, livada mutasarrıf, kazada kaymakam en yetkili mülkî âmirdir. Bu yöneticilerin tümü doğrudan doğruya padişah ve merkezce atanan memurlar olup, köylerde muhtarların seçimle gelmesi öngörülmüştür. Her vilâyet, livâ ve kazada yöneticiye bağlı bir meclis-i idare'nin, vilâyette ayrıca bir meclis-i umûmî'nin teşkili öngörülmüştür. Bu meclisler memurlar ile eşraf temsilcilerinden oluşan, aynı zamanda gayrimüslim ahalinin de temsiline yer veren karma nitelikli kuruluşlar olup, istişarî görevleri yanı sıra memurin muhakematı gibi ve gayrimenkule tecavüzün men'i gibi idarî/kazaî yetkileri de bulunmaktaydı.

1864 nizamnamesinin getirdiği bir yenilik de yargı alanındaki taşra kuruluşlarıdır. Her vilâyet, liva ve kaza için hukuk (Meclis-i Temyiz-i Hukuk) ve ceza mahkemeleri (Meclis-i Cinayet) kurulmuştur. Bu mahkeme başkanları şeyhülislâm tarafından atanmakta ve her yönetim kademesinde hukuk mahkemesinin öteki üyeleri seçilmiş Müslim ve gayrimüslim üyelerden oluşmaktaydı.

1864 Vilâyet Nizâmnâmesi 1871'de yürürlüğe konulan İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizâmnâmesi ile değiştirildi. Yeni düzenlemede kaza ile köy arasında, köyler ve çiftliklerin bir araya gelmesinden oluşan nahiyelerin (çoğulu nevâhî) kurulması öngörülmekteydi. Bir müdürün yönetimindeki nahiye kendi alanına giren köylerin ihtiyar meclislerince gönderilen üyelerden oluşan bir "idare meclisi"ne sahiptir. Daha çok Batılı devletlerin baskısı üzerine gerçekleştirilen nahiye yönetiminin kurulmasında isteksiz kalınmış ve baskılar sonucunda 1876'da bir *Nevâhî Nizâmnâmesi* çıkarılmıştır. Nahiye müdürü ile meclisinin halk tarafından dinî ve etnik temsil esasına göre seçilmesini öngören bu düzenleme uygulanmamıştır. Vilâyet idaresinde merkezî hükümetin nafıa, sağlık hizmetleri, maarif konusunda gerekli hizmetleri yürütmek için gerekli memurları vardı. Bunlardan başka, vilâyetlerde ve livalarda teşekkül eden bazı kurullar vardır ki, yöre halkının merkezî idarenin temsilcilerine yardımcı olması için seçilmiş üyelerden teşekkül eder; ekseri halde vali veya mutasarrıfın bu işle görevlendirdiği mahallin ileri gelenlerinden oluşan bu kurullar; Nafıa, Ziraat komisyonları veya Menâfi-i Umûmiyye sandıkları gibi kredi kuruluşlarıdır. İşte Tanzimat idaresinin bu anlayışıdır ki modern belediye idarelerinin kurulması için tek sebepti. Yani bayındırlık ve şehirlerin fizikî ve idarî hayatının ahali yardımıyla düzenlenip kalkındırılması sâiki.. Bu sebeple belediye bizim tarihimizde geç kurulmuştur. Şehirlilerin idareye katılma taleplerinin sonucu olarak değil, merkezî hükümetin ahaliden yardım ve iştirak talebinin sonucunda ortaya çıkmıştır.

Modern Osmanlı Belediyeleri

19. yüzyılda Osmanlı şehirleri; özellikle dış dünya ile gelişen ilişkilerin düğüm noktası olan liman şehirleri önemli bünye değişiklikleri geçirmektedir. Ülkenin değişmekte olan ekonomik, sosyal ve idarî yapısına bağlı olarak, geleneksel şehir yönetimi ve belediye hizmetleri de sarsıntılar geçirmekteydi. Bu ise şehir yönetimi ve belediye teşkilâtında değişiklikler yapılmasını gerektirecekti. Çünkü Avrupa ile gittikçe yoğunlaşan ekonomik

ilişkilere giden Doğu Akdeniz liman şehirleri, 19. yüzyılın ticarî faaliyetine uygun bir ulaşım ve hizmetler bütününe sahip olmak için yeni teşkilâtlanmaya gitmek zorundaydılar. Bu liman şehirlerinde tüccar gemileri için karantina ve konaklama tesisleri, uygun sağlık şartları ve düzenli şehir ulaşımı yaratmak başlıca mesele olmuştu. Avrupa dünyası için Doğu limanları artık uzak egzotik şehirler olmaktan çıkmış, yeni bir kazanç ve hayat sahası haline gelmişti. Bu sebeple modern hizmetleri görecek, yeni belediye idarelerinin kurulması gerekmekteydi. Nitekim daha Aydın demiryolu imtiyazı sözleşmeleri esasında İngiliz tüccarları, İzmir'de belediye kurulması teşebbüsüne girişmiş ve kabul ettirmişlerdi[26].

Gerçekten de imparatorluğun önemli liman şehirlerinin ilk beledî hamleleri yapması göze çarpan bir özelliktir. Daha tipik bir uygulama ise bu gibi şehirlerde belirli bölgelerin modern beledî teşkilâtlanmada diğer semtlerden önde gitmesiydi. Meselâ, İstanbul'un iş bölgesi olan Galata-Beyoğlu'nun, Babıâli muhitinden önce modern belediye hizmetlerine sahip olması bunu ispatlar. Bununla beraber, modern belediyelerin hiçbir zaman bütün beledî görevleri kusursuz ve eksiksiz yerine getiremediği görülecektir; dolayısıyla da geleneksel hizmet ve teşkilât biçimleriyle yenileri yan yana yürüdü. Meselâ mahalle ve cemaat toplulukları, kendi semtlerindeki belediye ve bazı kolluk görevlerini yerine getirmeye devam ettiler. Böylece kuruluş dönemi boyunca eski ve yeninin birbirinin yerini dolduramadığını, bazı halde tezat teşkil ettiklerini görürüz. Osmanlı şehrinde yüzyılın ilk yarısı, klasik şehir yönetiminin yıkılmasından doğan sarsıntılar ve yeni kuruluşların getirdiği aksaklıklarla geçmiştir.

İdareye kitlelerin katılması belediye demokrasisinin ilk basamağıdır ve Avrupa medeniyeti belediye demokrasisidir. Kuşkusuz bu anlamda belediye bizim coğrafyamıza uzaktır. Ama bu şehir yönetiminde idarenin eksikliği anlamına da gel-

[26] Orhan Kurmuş, *The Role of British Capital in the Economic Development of Western Anatolia,* Ph. D. Thesis, 1974: (Türkçesi: *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi* İstanbul 1974, s.91).

mez ve Türkiye bu bakımdan değişimin ilk örneğini vermiştir. Bizimle birlikte bu değişimi geçiren iki ülke daha var; Rusya ve İran. Her üç ülkede değişim problemleri de birbirine benzemektedir.

Tanzimatçı devlet adamı için belediyenin bir tek amacı vardır; şehrin mamur, temiz, aydınlık olması... M. Reşid Paşa, daha Londra sefaretinde iken, ahşap binaların kârgire çevrilmesinden söz ediyordu. Tanzimat reformcusu, bir bakıma 1955-1960 dönemindeki yıkım ve imar faaliyetinin temelini oluşturan, bu geleneği doğuran idarecilerin prototipidir.

Tanzimatçı, eğer belediyeyi gerçekten mahallî bir idare birimi olarak düşünse ve kabul etse idi, en azından örnek aldığı Fransız sistemindeki gibi köy idareleri ile şehir belediyelerini aynı muhtar statüye sokardı. Oysa ikisini ayırmıştır. Bu ayırım hukukî sebepten çok, başkentin ve önemli şehirlerin bir an önce modernleşen bir yapıya kavuşturulması amacına dayanıyordu.

13 Haziran 1854'te Kırım Savaşı'nın başkentte yarattığı hareketliliği düzene koymak için İstanbul Şehremaneti kuruldu ve Meclis-i Vâlâ tarafından bir nizamname hazırlandı. Teşkilâtın başına bir *şehremini* tayin edildi[27].

Şehreminin yanında gene Babıâli'nin seçimi ve padişahın tayini ile görevlendirilen üyelerden kurulu bir "şehremaneti meclisi" vardır. Bu üyeler esnaf temsilcileri ve ileri gelen bazı memurlardı. Meclisin görevleri. Kadıya yardımcı olan eski kurullara benzer. Daha çok istişarîdir. Şehremanetinin malî imkânları sınırlıdır. Şehremaneti bağımsız gelirlere sahip değildir. Masrafları devletçe ödenir; topladığı gelirleri maliyeye öder; yani bağımsız bir komün maliyesinden söz edemeyiz. Şehremanetinin mühendis ve kavaslardan (belediye zabıtası) oluşan yetersiz bir kadrosu vardır. Şehremaneti modern belediyecilik için iyi bir başlangıç sayılmaz. Değişen, sadece II. Mahmud devrindeki İhtisab Nezâreti'nin adı idi. Ne şehreminleri, ne de şeh-

[27] Osman Nuri (Ergin). *Mecelle-i Umûr-ı Belediye* I'de klasik devir şehir idaresi hakkında en gerekli geniş bilgiyi verir. Osmanlı belediyeleri için ayrıca bk. İ. Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler*, Ankara 1974 ve İstanbul 1984.

remaneti meclisi üyeleri bu konuda bilgi, tecrübe hepsinden de önemlisi muhtar statü ve yetki sahibi değillerdi.

Osmanlı hükümeti, özellikle ecnebilerin yaşadığı ve modern liman şehrinin karşılaştığı sorunların yoğunlaştığı bir bölgede, Galata ve Beyoğlu'nda modern beledî hizmetlerin görülmesini sağlamak zorundaydı. Bu sebeple İstanbul'un tümünde doğru dürüst bir beledî hizmet teşkilâtı kurulamazken, hiç değilse bu bölgede modern beledî hizmetlerin görülmesi istendi. Altıncı Dâire-i Belediyye, Paris örneği izlenerek kuruldu. Başına Hariciye memurlarından Kâmil Bey getirildi. Dairenin yazışmaları Fransızca idi. Daireye olağan dışında bazı gelirler tahsis edildi. Sefarethane ve iş muhiti Beyoğlu'nun beledî hizmetleri böylece imtiyazlı bir bütçe ile yerine getiriliyordu. Gerçekten de Altıncı Dâire-i Belediyye bu imtiyazlı durumunu ve bu durumundan ileri gelen başarılarını Cumhuriyet dönemine kadar sürdürdü.

1868 yılında bu daire örneğine bakılarak bütün İstanbul 14 belediye dairesine taksim edildi. Fakat uygulamada her birinin başına fahri pâyeli emekli bir yüksek memur tayin edilen bu dairelerin çoğunda beledî meclisler kurulup, personeli bile tayin edilemedi.

Osmanlı taşra kentlerinde modern beledî teşkilâtlanmaya *1864 Vilâyet Nizâmnâmesi* ile başlandığını görüyoruz. Bu nizamname ile liva ve kaza merkezlerinde seçimli üyelerden kurulu meclis-i belediler bulunacaktır. Ancak uygulamada görev ve çalışma düzeni bakımından bu meclislerin bir tüzel kişiliği olduğu bile tartışmalıdır. Zaten bu meclislerin her kazada kurulamadığı da bir gerçektir. Ancak bazı gayretli valiler (mesela Midhat Paşa Tuna ve Bağdat'ta görevli iken) bu meclisleri kurdurmuş ve nispeten görevlerini yapmalarına önayak olmuşlardır. Osmanlı belediyelerinin gelirleri kıt, personeli az, denetim yetki ve kapasiteleri düşüktü. Bundan başka meclis-i beledî denen organın hükmî şahsiyeti yoktu ve merkezî hükümetin sıkı kontrolü altında idiler.

İmparatorluğun hayatında belediye teşkilâtının gerçek temelleri I. Meşrutiyet'te atıldı. Ortaya çıkan belediye statü ve uygulaması sonraki düzenlere de damgasını vurmuştur. İlk

Osmanlı Meclis-i Meb'ûsan'ı Tanzimat başlangıcından beri rastlanan uygulamaların tecrübesi altında, bu kanunu ehliyet ve bilgi ile müzakere etmiştir. Mebusların bütün itirazlarına rağmen, hükümet İstanbul ve vilâyetler için iki ayrı kanun tasarısı hazırlamış ve bunlar kanunlaşmıştır[28]. Bu kanunlarla Osmanlı ülkesinde belediye; idarî varlık olmaktan da ötede, âdeta bir tüzel kişilik (hükmî şahsiyet) kazanıyor, (belediye meclisinin görevlerine ilişkin 3. madde belediye meclisinin, belediye aleyhine açılan davalarda taraf olduğunu belirtir). Kanun belediyelere imar işlerini düzenleme ve kontrol, bayındırlık hizmetleri, aydınlatma, temizlik, belediye mallarının yönetimi, emlâk tahriri, nüfus sayımı (bu son iki görev bugün merkezî devletçe yürütülür), pazar ve alışveriş kontrolü, hijyenik tedbirler almak, mezbaha, okul açmak, itfaiye işleri ve belediye gelirlerini tahsil etmek gibi görevleri yüklüyor. Bu görevlerin bir kısmı gerçekleşemedi. Bir kısmı ise uygulamada merkezî hükümet organları tarafından yürütüldü. Yine, su işleri gibi bazı görevler vakıflara aitti ve onların elinde kaldı.

Kanuna göre belediye organları belediye reisi ve daire meclisinden ibarettir. Şehir veya kasabanın nüfus büyüklüğüne göre, dört sene için 6-12 kişilik bir belediye meclisi seçilir. Üyelerin yarısı iki senede bir kura ile değiştirilir. Reis ise bu üyelerin arasından hükümet tarafından seçilip tayin edilir. Meclisin tabib, baytar, mühendis gibi müşavir üyeleri de vardır. Uygulamada taşrada meclis reislerini mahallî eşraftan mülkî âmirler seçmiştir. İstanbul belediye reisleri ve 1877'den sonra şehremaneti meclis üyeleri hep tayinle bu göreve gelmişlerdir. Belediye meclis üyeleri 25 yaşını geçmiş, Osmanlı tebaasından olan, senede en az 50 kuruş emlâk vergisi veren kimselerden seçilir. İlginç bir şart da Türkçe bilmek zorunluluğu idi. Bu konu Meclis-i Meb'ûsân'da Arabistan vilâyetleri mebuslarının itirazına sebep oldu ise de, milliyetçilik başlamıştı ve kabul ettirildi.

---

[28] Kanun metni ve tahlili için bk. "Dersaadet Belediye Kanunu" ve "Vilâyet Belediye Kanunu", *Düstur,* I. Tertip, 2: ayrıca Osman Nuri, *Muhtasar Mecelle-i Umûr-ı Belediyye,* s. 43-47. Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye,* s. 78.

Osmanlı belediyesi otoriter bir merkeziyetçiliğin filizlendiği dönemde, o sistemin ayrılmaz bir parçası olarak doğmuştur. Bu durumun köklü bir değişim olmaksızın ve uzunca bir zaman geçmeksizin değişemeyeceği açıktır. Merkeziyetçi mutlak idare, kanun devleti demektir. Kanuniyetin olduğu yerde, hukuk düzeninin anlamı siyasî katılmayı içermeyebilir. Yeniçağ devletinin temeli kanuna dayanır. Bireyin katılma hakkı esas değildir. Mutlakıyetçi devlet anarşiye, şehir hayatını öldüren soygunculuk, asayişsizlik ve başıboşluğa karşı kanun ve düzeni yerleştirme çabasındadır. Geniş yığınların siyasî katılma istek ve faaliyeti bundan sonra başlar. Osmanlı mahallî idaresi bu ikinci safhayı göz önüne alan bir siyasî felsefeye dayanmaz ve tarih ve şartlar itibariyle de böyle bir mesele tartışma dışında kalmıştır.

Merkeziyetçi İdare ve Kontrol Araçları

Merkeziyetçi hükümet modeli 19. yüzyıl devletinin yapısını belirler. İdare, idare edilenler için sadece asayişi sağlayıp, karşılığında vergi ve asker toplamak ve kamu düzenini ve itaati sağlamanın ötesinde yeni görevler edinmekte ve ayrı bir mekanizma kurmaktadır. 19. yüzyıl devleti sadece yaptırımcı (müeyyideci) değil, aynı zamanda öğretici, teşvik edici, propagandacı ve yön vericidir. İdare edilenlerin hayatının her safhasını kontrol etmek, etkilemek; kanunsuzluğu önlemek yanında, idare edilenlere yeni bir dünya görüşü kazandırmak mühimdir. Ulusçuluk yanında vatanseverlik öğretilmeli ve yerleştirilmelidir. Devletin dirliği ve idare edilenlerin desteği bu sayede sağlanır. Bu sebeple; matbuat, sanat, tiyatro gibi kitleleri etkileyen faaliyetler, dinî kurumlar ve her şeyden önce maarif; 19. yüzyıl devletinin bizzat müdahale ettiği, yönlendirdiği, izlediği, malî ve idarî destekle elde tuttuğu kurumlar ve faaliyet sahalarıdır. Belirtmek gerekir ki, Osmanlı İmparatorluğu; milliyetçi akımların kuvvetlendiği, dinî kompartımanların büyük bir hareketlilik içine girdiği 19. yüzyılda çeşitli ırk ve dinlere mensup tebaasını ve ülkeyi yönetip kontrol edebilmek babında bu gibi merkeziyetçi kontrol ve yönlendirme mekanizmalarını başarıyla kul-

lanmıştır. Bütün imkânsızlıklara rağmen reformun getirdiği yeni idarî kurumlar bu alanda şaşılacak bir teşebbüs kabiliyetine sahipti ve Osmanlı vatanseverliği ve Osmanlı kimliğini yerleştirmekte de bir hayli yol alınmıştır; sadece Türk unsuru değil Hıristiyan ve Musevî tebaadan ve klasik devirde de olduğu gibi Türk olmayan Müslüman unsurdan derlenen bir seçkinler grubu, Osmanlılık bilinciyle devletin ve kendi toplumlarının yönetiminde rol alabilmiştir. Hem merkezî bürokraside, hem taşra bürokrasisindeki memur kompozisyonuna baktığımızda bunu görebiliriz. Merkezî bürokraside, Musurus Paşa, Sava Paşa, Mavroyeni Paşa ve Kalimaki beyler, Artin Dadyan Paşa gibi örnekler çoktur. Osmanlı maarifi bu dönemde Mülkiye, Tıbbiye, Mekteb-i Sultanî gibi yüksek okullara belirli sayıda (gayrimüslimler için üçte bir kontenjan ve her etnik ve dinî grup için nüfusa göre bir alt kontenjan) gayrimüslim öğrenci alıyordu[29]. Sonunda idarede Osmanlı milletlerinin seçkinleri yer almıştır. İmparatorluk yıkıldıktan sonra da Balkanlar ve Ortadoğu devletlerinde Osmanlı mirasının devam etmesinde bu insan unsurunun rolü önemlidir. Bunlardan başka gayrimüslimlerin okullarına Türkçe dersleri konmuş, öğrenimi teşvik görmüş ve hatta zorunlu olmuştur. Zaten şartlar bu milletleri de bu konuda zorlamıştır. Meselâ Rum mekteplerinde Türkçe öğretilmesi babında, Maarif Nezâreti'nin muallim tayini ve maaşların Rum cemiyetleri tarafından ödenmesi için verilen lâyiha ve dilekçeler vardır[30]. İdarî ve içtimaî hayatta dinî kompartımanlar kırılmaya başladıkça, Türkçe herkesin ortak edebî dili haline gelmeye başlamıştır. Bu dönemde Rumca, Ermenice'den Türkçe'ye lûgatlar hazırlanması, iki dilli gayrimüslim yazarların çoğalması bir tesadüf değildir. Eğitim Osmanlı tebaasının her grubuna aynı imkânla bahşedilmiştir. 24 Cemâziyelevvel 1286 (2 Eylül 1869) tarihli *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*'nin 33 ve 42. maddeleri vilâyet ve sancaklarda rüşdiyeyi bitiren ve vilâyet merkezlerinde de idadiyi bitirerek sultâniye girmek isteyen her sınıftan Osmanlı tebaasının okullara ücretsiz kabul edileceğini emreden (âmir) hükümlerdir

---

[29] BA, I-M-V. nr. 16519, 12 N 1273 (7 Mayıs 1857) tarihli mazbata.

[30] BA, I. Mecl. Mahsus, nr. 2128.

(*Düstûr 1*, II, s. 190-91). Maarif hizmeti, merkeziyetçi devletin; tebaanın bütün sınıflarına belli bir görev verdiği, onları eğiterek asker bürokrasiye çektiği önemli bir cihaz oldu.

Memurîn arasındaki terfi ve rütbeye standart bir kaide getirilmiştir. II. Mahmud'dan beri ilmiye, mülkiye ve askeriye silkindeki rütbelerin yatay ve dikey geçiş ve eşitliği tespit edildi. 1832 yılında memurlar için beş derece tespit edilmiş ve bunların elkabı da (titulatür) tespit edilmiştir. İlmiye ve askeriyedeki rütbelerde de bunların karşılığı tespit edildi. II. Meşrutiyet'te barem kanunu ile maaşlar da standartlaştırıldı. Tanzimat döneminin kaza, sancak ve vilâyet merkezlerinde sürekli devlet ofisleri ve konakları inşa ettiğini belirtmiştik[31]. Devletin gayri müslim cemaatler üzerinde klasik dönemden beri bir kontrolü vardı. Ancak kompartımanların (*millet* teşkilâtı) içindeydiler. Tanzimat reformları ile bu milletlerin içindeki laik unsurlar yavaş yavaş kilisenin ruhanî liderlerinin cemaatin idaresindeki rollerini bertaraf etmeye başlamışlardır. Bu unsurlar için patrik seçiminde önemli rolü olan "millet meclislerinin teşkili ve laik eğitim yeni bir zümrenin kontrolünü arttırmıştır. Aslında dış devlet müdahalelerinin en çok arttığı dönemde Babıâli'nin cemaatler içindeki muhtelif zümreleri kullanarak faal bir politika güttüğü bilinen gerçektir. Benzer bir kontrol mekanizması Müslüman unsur için de vakidir. II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı ile birlikte Bektaşîleri de amansızca takip ettiği malûmdur. Bu olaydan sonra ıslahatça idare, tekke ve tarikatları da eskisinden daha sıkı bir kontrol altına alınıştır. Tanzimatçıların izlediği politika mevcut tasavvufî kurumlara, tarikat ve tekkelere malî hatta idarî yönden destek olmak, ama bu konuda sapmalara ve nevzuhur zümre ve şeyhlere de fırsat vermemek olarak ifade edilebilir. Bazı tekkelerin postnişinliğine ölen postnişinin güvenilir oğlunu geçirmek için onun memuriyetten erken tekaüdüne irade çıkarılmış, birçok tekkenin iaşesi sağlanmış ve bu kurumların devletle iş birliği içinde olmasına dikkat edilmiştir[32].

---

[31] İ. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1987, s. 116.
[32] İ. Ortaylı, *a.g.e.*, 109-110.

Gene bazı esnaf kethüdalıklarına güvenilir kimselerin tayini sağlanmış, hatta dilencilerin bile bir kethüdanın gözetimi altında bulunması için bir *se'ele kethüdası* tayin edilmiştir[33]. Devlet, tiyatroların açılmasını desteklemiştir; bu desteğe Arap dilindeki tiyatro dâhildir;[34] müzecilik ve arkeolojik eser toplanmasına önayak olmuştur;[35] kimsesiz çocukların dahi bakımını üstlenmekte, bunlara bakanlara maaş vermektedir; ikiz doğuran annelere maaş bağlamaktadır; düğünlerde israfı önlemek için pek yaygın olarak uygulanmasa bile tenbihnâmeler ve emirler neşretmektedir[36]. Ama 19. yüzyıl devletinin en etkili yönü şüphesiz basın ve yayın hayatında görülmektedir. *Takvîm-i Vekâyî'den* sonra Türkçe veya diğer Osmanlı milletlerinin dilinde çıkan gazeteler *censure prealable* denilen ön sansüre tâbi tutulmakta ve bu, kitaplar için de özellikle söz konusu olmaktadır. Fakat bunun yanında yazılan kitaplara ve yapılan tercümelere de paraca destek olunmaktadır. Bu tip destek yabancı yazarlardan da esirgenmez. Fossati'lerin Ayasofya üzerindeki eserinin basımını yüklü bir meblağla Sultan Abdülmecid desteklemiş ve eser ona ithaf edilerek Londra'da basılmıştır. Dış basın ise abone olma veya muhabirler satın alınarak etkilenmekte ve dış ülkelerde Osmanlı Devleti için propaganda yapılması sağlanmaktadır. Tanzimat döneminde basın ve basma devlet desteği üzerinde de durulmalıdır. Zaman zaman devletin yaptığı yardım, gazete sahiplerine verilen unvan-

---

[33] R. Ekrem Koçu, "Dilenci", *İstanbul Ansiklopedisi,* VIII, s. 4578. Ayrıca şu belge, BA, I. Mecl. Valâ, "se'ele müdürü sabık Ahmed Hamdi Bey'den mahlül olan maaşın..."

[34] BA, I-M-V. nr. 5976, 12 L 1266 (22 Temmuz 1850) Maron Nakkaş'ın "Hârûnü'r-reşîd" piyesi için taltifi.

[35] Semavi Eyice. "Arkeoloji Müzeleri", *İstanbul Ansiklopedisi,* II, s. 1025 vd; İ. Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar,* İstanbul 1987, s. 187 vd.

[36] BA, I-M-V. nr. 11567, 18 Safer 1270; aynı, nr. 12466, 26 Receb 1270; aynı, nr. 12199, 23 Zilhicce 1270; BA, ID nr. 21206, 5 Receb 1270 (28 Ocak 1860) gibi sayısız örnekler verilebilir:"Düğünlerde masrafın men'ine dair emr-i âlî" BA, Cevdet-Dahil, nr. 11586, 29 Zilhicce 1261 (2 Ocak 1846) tarihli. Ş. Turan, "Tanzimat Devrinde Evlenme", *İş ve Düşünce Dergisi,* 22/182, 1956, s. 14-15.

lar gibi işlemleri bir yana bırakalım, gazete oldukça tenzilâtlı bir posta tarifesi ile gönderiliyordu.

Merkeziyetçi idarenin gerçekleşmesinde 19. yüzyıl teknolojisinin iki ürünü büyük rol oynadı: Telgraf ve demiryolu. Telgraf, Osmanlı İmparatorluğu'nda süratle kurulan bir haberleşme ağıdır ve bu alanda Avrupa devletlerine paralel bir gelişme gösterilmiş, telgraf ve posta personeli iyi yetiştirilmiştir. Haberleşme Osmanlı İmparatorluğu'nun ve sonra da Cumhuriyetin hem ülke üzerindeki süratli kontrolünü, hem de hükümranlığını sağlayan müesseselerin başında gelir. Demiryolu ulaşımı ise idarenin iştibahla beklediği, fakat malî kriz yaratan ve dış borçlanmayı arttıran bir araç oldu. Muhtelif ulusların şirketleri tarafından döşendiklerinden, demiryolu hatları Anadolu kıtasında birbirlerini tamamlayan bir ağ meydana getiremediler ve daha döşendiklerinden itibaren gerileyen bir teknoloji ile kurulan bu demiryolu ağı asrımıza bir problem olarak devredildi; bu durum bütün eski Osmanlı ülkeleri için geçerlidir. Bununla birlikte Suriye-Filistin bölgesinde, özellikle Osmanlı sermaye ve teşebbüsüyle gerçekleşen Hicaz demiryolu sayesinde uzun zaman için en ehil ve uyumlu bir demiryolu ağı kurulabildi. Demiryollarının, özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde bir yandan ziraî hâsılayı arttıran, Anadolu kıtasına muhacirlerin iskânını kolaylaştıran ve asıl önemlisi asayişin kurulması için asker şevkinde sürati sağlayan bir araç olduğunu da unutmamak gerekir. 19. yüzyılın ikinci yarısında muhtelif bölgelerdeki valiler, demiryollarını, küçümsenmeyecek oranda şose yollarla daha iç kısımlara da bağladılar. Osmanlı İmparatorluğu'nda yol ticareti mümkün kıldı, ama daha çok belirli bölgelerin haydutlar ve yağmacı aşiretlerin tahakkümünden kurtulmasına ve asayişin yerleşmesine sebep oldu. Bunu o yıllardaki seyyahlar ve konsolosluk raporlarında izlemek mümkündür.

19. yüzyıl Türkiye idaresindeki reform; hem bizim ülkemiz hem de imparatorluktan ayrılan ülkelerin hukukî, idarî, malî yapısı bakımından en etkili tarihî safhayı teşkil eder. Araştırmalar ve yeni yaklaşımlar bu gerçeği her gün daha iyi ortaya koymaktadır. Muasır kurumların, yeni kanunların, idarî görevlerin mahiyetini kavrayabilmek için Tanzimat devri idarî reformlarının tetkik ve öğrenimi bu bakımdan kaçınılmazdır.

Geç Tanzimat ve İkinci Meşrutiyet Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî tarihini dönemlere ayırmak bütün dönemlemeler gibi kesin tasvir ve geçerli genel kabul görebilecek ölçülere dayanmaz. Ancak burada idarenin gelişmesi ve yapılanması bakımından bazı dönemlemeler yapılabilir. Bunların içinde II. Abdülhamid dönemi; bürokratik teşkilâtlanmadaki yenilikler dolayısıyla Tanzimat asrı reformlarının devam ettiği ve bazen de önemli sonuçlar alınan, özellikle vilâyet idaresi ve bilhassa adliyenin teşkilâtlanması bakımından muasır Türkiye idaresinin müesseselerinin de oluştuğu bir devirdir. Bundan başka II. Abdülhamid döneminde imparatorluğun Anadolu ve Suriye kıtaları hem ulaşım, hem maarif bakımından altyapısal bir modernleşme safhasına girmiştir.

Berlin Kongresi'nden sonra Bulgaristan ve Bosna-Hersek imparatorluktan fiilen ayrıldı. Kıbrıs adası Britanya idaresine terk edildi ve bir daha 1974'e kadar Türkiye ile teması çok sınırlı kaldı, Kars, Ardahan ve Batum ise Rusya tarafından ilhak edildi. Bunlardan Batum hariç bugünkü Kars vilâyeti ve Doğubayazıt ancak Moskova-Kars antlaşmalarıyla anavatana dönmek üzere kırk yıl yabancı idarede kaldılar. İmparatorluğun siyasî ve idarî coğrafyasında farklılıklar vardı. Girit Adası yarı müstakil, Cebel-i Lübnan ise özel bir idarî statü altında idi. Sisam emareti (Samos adası) ve Şarkî Rumeli (Cenubî Bulgaristan) ise özel parlamenter organlar ve özel bir idare altındaydılar. Bunun hem idarî mevzuat, hem de sonraları polis ve vilâyet idaresi yönünden bazı renklilik ve aynı zamanda merkezî idareye zorluk çıkardığı bilinmektedir. Bundan başka sansür, dış propaganda mekanizması yönünden de aynı farklılık ve zorluklar geçerliydi.

II. Abdülhamid devrini önce saray, merkezî idarenin taşra teşkilâtı, adliyedeki değişmeler, demiryolları ve kesif muhacir iskânının getirdiği değişiklikler yönünden değerlendirmek gerekir. Nihayet özellikle Makedonya ıslahatı Rumeli'nin idarî yapısında da bazı yenilikler ve alâkaya şayan uygulamalar getirmiştir.

Rumeli vilâyetlerinin idarî bünyesi gerek Berlin Kongresi sonrasında ıslahat yönünde dış devletlerin artan baskıları, gerekse idaredeki âcil yeniden düzenleme ihtiyacına binaen süratle değişmekte, yeni bir görünüm kazanmaktadır. Bu meyanda memurinin etnik kompozisyonundaki değişiklikler, Maarif ve Dâhiliye nezaretlerine bağlı şubeler; adliye teşkilâtı ve jandarmadaki ıslahat ile yeni bir vilâyet teşkilâtı ortaya çıkmaktadır. Burada jandarmanın ıslahı da Fransızlar'a danışılarak yapılmaktaydı.[37] Arabistan ve Suriye kıtasını da bu değişikliklerin dışında tutamayız. Evvelâ idarede mahallî dile daha fazla imkân tanınmakta ve Arap unsuru idarede ve hatta merkezî hükümet ve saraydaki yüksek görevlerde daha çok kullanılmaktadır. Bunun dışında 19. yüzyılın son çeyreğinde Rumeli kıtası kadar Suriye ve Filistin'de de altyapı yatırımları artmakta, bölgenin ulaşım, eğitim imkânları gelişmekte, ziraî istihsal artmakta ve dış pazarlarda değerlenmektedir. Bunun idarede gelişmeler kadar, o devre dek rastlanmayan yeni problem ve hareketler yaratması da kaçınılmazdı ve öyle olmuştur.

II. Abdülhamid devrinde imparatorluğun idarî coğrafyasında göze çarpan ilk husus bazı muhtar idarelerin mevcudiyetidir. Bunlar; Bulgar Prensliği, sonradan prensin vali tayin edilmesiyle Bulgaristan'la bütünleşecek olan, ama Berlin Kongresi'nden beri özel bir idaresi olan Doğu Rumeli (yani Filibe'nin merkez olduğu Güney Bulgaristan), Sisam Emareti, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı ve İngiliz işgalindeki Mısır Hıdivliği'dir. Bu bölgelerin idaresinde Babıâli'nin farklı, fakat belirli ölçüler-

---

[37] Osmanlı taşra bürokrasisinin bu yeni devrini anlamak için çıkan irade ve talimatnameler kadar; bürokratik işleyişi takip edebileceğimiz *sicill-i ahvâl* gibi devlet personelinin kayıtlarının ve devrin vilâyet gazetelerinin taranması, nihayet son senelerde arşivlerimizde tasnif edilip araştırmaya açılan *Rumeli Müfettişliği* evrakı ve *Yıldız* vesikalarının yeni tasnifleri, yurt dışında Bulgaristan ve Makedonya arşivleri, Avrupa ülkelerinin gazete koleksiyonları ve büyük başkentlerdeki Fransa (Dışişleri), Britanya (Public: Record Office), Viyana (M. Hof u. Sttatsarchiv), Bonn-Potsdam'daki Alman İmparatorluk dönemi arşivleri ve Moskova'da Rusya İmparatorluk Dışişleri arşivlerindeki konsolosluk raporlarını değerlendirmek gerekir.

de müdahalesi vardır. Meselâ merkezî idare sistemi içinde olmalarına rağmen gerek parlamenter rejimin işleyişi, gerekse sansür gibi idarî tedbirlerin uygulanması açısından Doğu Rumeli ve Cebel-i Lübnan'da farklı görünüm ve problemler olduğu anlaşılmaktadır[38].

II. Abdülhamid döneminde Babıâli'nin karar ve yürütme alanındaki tekelinin kırıldığı, vilâyetlerin ve hatta sefarethanelerin doğrudan Yıldız Sarayı ile muhaberatının bunun delili olduğu hep tekrarlanır. Bu hükümde gerçek payı vardır. Nitekim Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadaretinde itiraz ettiği nokta, valiler ve süferânın makam-ı saltanatla doğrudan ilişki kurması, Babıâli'nin bilgi akışı dışında bırakıldığı ve hiyerarşinin tecavüz edildiği meyanındadır.[39] Ancak Babıâli bu duruma az zamanda uyum sağladı. Sadrazam ve Babıâli ricali istişarî bir organ olarak kalmaktan çok; işleri yürüten, olgunlaştıran ve gereğinde kararları etkilemenin yolunu öğrenen kadrolar haline geldiler. Özellikle Sadrazam Said Paşa bu konuda ustalığı olan bir devlet adamıydı. Esasen idarenin ihtisaslaşması, yeni şube ve büroların kurulması, bürokrasinin dosyalama ve işlerin takibinde yeni teknikler uygulamaya başlaması bunu gösteriyor. Bu dönemde iş hacmi artmasına rağmen yazışmaların daha süratle karara bağlandığı görülüyor; meselâ, arz tezkirelerinin leffinden (ekler) de anlaşıldığına göre taşra veya merkezdeki alt birimden gönderilen yazılar eskisinden daha kısa sürede karara bağlanmakta ve irade çıkmaktadır. Ayrıca bürokratların muhtelif konularda daha geniş mahiyette ve teferruatın hâkim olduğu lâyihalar (rapor ve teklifler) kaleme aldığı görülmektedir. Islahat projeleri sunmak Hamidiye dönemi bürokrasisinin yeni bir vechesidir.

II. Abdülhamid memleketin her tarafından fotoğraflarla bilgi edindiği gibi, muhtelif aralıklarla ümera ve zabitanın da fo-

---

[38] İ. Ortaylı, "İkinci Abdülhamit Döneminde Anayasal Rejim Sorunu", *Türkiye'de Demokrasi Hareketleri, HÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi,* IV/2, 1986, s. 55-61.

[39] İbnülemin M. Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar,* VI. cüz, 4. baskı, s. 943.

toğraflarını çektirir ve bu yolla devlet görevlilerini tanımak isterdi. Fakat personelin takibi babındaki en önemli iş, Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun kurulması ve (1296/1879) imparatorluk memurlarının en büyüğünden en küçüğüne herkesin tercüme-i hâli ve meslekî gelişim çizgisinin kaydının tutulmasıdır. Bu kaynak bugün tarihçiler ve o gün devletin personel politikası için en önemli bir kaynaktı. 196 büyük ciltten oluşan bu kaynakta her rütbeden 92.137 memurun kaydıyla son devir bürokrasinin ahvali gerçekten takip edilebilmektedir. [40]

Merkezî Hükümette Yeniden Yapılanma

Merkezî hükümetin başında *sadrazam* bulunur. Padişah tarafından tayin ve azledilir ve ona karşı sorumludur. Bu 1293 (1876) Kanûn-ı Esâsî'sinin hükümlerine göre de böyledir (Kanûn-ı Esâsî'nin 27-28, 29-30, 31. md.leri). Gene başında bulunduğu heyet-i vükelâ âzası olan nazırlar da tek tek padişaha karşı sorumludurlar, onun tarafından tayin edilirler. Sadrazamın inha ve seçimi ağırlıklı da olsa bu böyledir, kabinenin müşterek sorumluluğu yoktur. Ancak 1908 Meşrutiyeti'nden sonra Kanûn-ı Esâsî'de yapılan değişiklikle heyet-i vükelâ ortak bir sorumluluk ve yetki kazanmış ve meclise karşı hesap verme durumuna gelmiş, yani parlamenter sistemdeki yürütme organı ve gücünün niteliklerine kavuşmuştur.

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı İmparatorluğu anayasal bir monarşi haline geldi. Gerçi cülûsunun ikinci yılında Meclis-i Umumî'nin en önemli uzvu olan Meclis-i Meb'ûsân feshedilmiş, mebuslar dağıtılmıştır. Fakat Kanûn-ı Esâsî kaldırılmış değildi. Bu durumda devlet protokolünde sadrazam, şeyhülislâm ve heyet-i vükelâdan sonra *heyet-i âyân* azasının isimleri zikredilmektedir, yani Âyân Meclisi dağıtılmamıştır. Memuriyetleri devam ediyor ve maaşları veriliyordu. Ama mebusanın yokluğu parlamenter rejimin 1908'e kadar tatili demektir.

---

[40] Atillâ Çetin, "Sicill-i Ahvâl Defterleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 66, Haziran 1992, s. 34 vd.

Osmanlı kabinesi diyeceğimiz heyet-i vükelâ sadrazamın başkanlığındadır. Ancak o bu heyetin reisi olmakla beraber henüz müşterek mesuliyet olmadığından bir hükümetten ve hükümet reisliğinden söz edilemez. Bir ara Ahmed Vefik Paşa için kullanılan *başvekil* unvanının da bu sebeple geçerliği yoktur ve sonra kullanılmadı. Sadrazam padişah tarafından tayin ve azledilir ve ona hesap verir. Aynı şekilde sadrazam meşihat makamının başındaki şeyhülislâmın tayinine ve seçimine müdahale edemez. Şeyhülislâm fetva makamını temsilen protokolde sadrazamdan sonra gelir, fakat diğer nazırlar gibi heyet-i vükelâ âzası olmayıp bu heyetin üstündedir. Vükelâ heyetinde Dâhiliye nazırı, serasker, Bahriye nazırı, Haricîye nazırı, Şûrâ-yı Devlet reisi. Adliye ve Mezâhib nazırı (bu dönemde Mezâhib Dairesi Hariciye'den Adliye'ye geçmiştir). Tophane müşiri. Maliye nazırı, Ticaret ve Ziraat nazırı, Evkaf-ı Hümayun nazırı, Maarif nazırı, Nâfıa nazırı, müsteşâr-ı sadr-ı alî (sadâret müsteşarı) ve heyet-i vükelâya memur edilen bir veya iki, Avrupa kabinelerinde sandalyesiz veya portföysüz bakan diye bilinen eski vezirler bulunur. Sadaret müsteşarının kabine sekreteri görevini yerine getirdiği açıktır.[41] Osmanlı kabinesinde Kanûn-ı Esâsî gereği her nazır kendi görev alanından mesûl ve gerekli yetkilerle donatılmıştır. Bazı meseleyi sadrazamla görüşüp karara bağlamaları, bazı mesailin de heyet-i vükelâda görüşülüp karara bağlanması ve her halükârda kararların padişah iradesi ile yürürlüğe girmesi Kanûn-ı Esâsî icabındandır. Yani hükümet hukukî bir müessese olarak mevcut değildir. Fiiliyatta II. Abdülhamid döneminde zaman zaman nazırların birbirleriyle görüşüp istişarede bulunmaları bile hoş görülmezdi ve nazırlar da bu zımnî yasağa uyarlar, hususî ziyaretten bile kaçınırlardı.

Burada 19. asır Türkiye idaresinin yarattığı ve geçirdiği tekâmül ile günümüzün en önemli anayasal organlarından biri olan Şûrâ-yı Devlet'e değinmeliyiz. Şûrâ-yı Devlet'in bu ad altında müstakil bir organ olarak 1868 yılında teşkilini, Fransız *Conseil d'Etat* modeline bağlamak âdet olmuştur. Oysaki 1868'deki bu reforma kadar Şûrâ-yı Devlet'in, Tanzimat'ın en

---

[41] Bu usul 1983'ten sonra ilk hükümette sessizce uygulanmış, bir ara başbakanlık müsteşarı bakanlar kurulu toplantılarına alınmıştı.

önemli organı içinde rüşeym halinde doğup gelişmesi gibi bir vakıa vardır. Gerçekte Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin henüz hangi Avrupaî örneğe göre kurulduğunu tam tespit edemesek de, merkezîleşen devletlerin en önemli bir danışma ve nihayet kaçınılmaz olarak teşriî organı olma durumundadır ve zikrettiğimiz gibi Büyük Petro Rusyası'ndaki collegium ve senato, 18. asır Avrupa'sındaki örnekleri gibi bu geniş fonksiyonu yüklenmiş ve nihayet memurin muhakematı görevini de yerine getirmiştir. Bu organın artan iş hacmi dolayısıyla ihtisas organlarına ayrılması kaçınılmazdı ve Şûrâ-yı Devlet; Tanzimat Dairesi'nin, yani lüzumlu nizamnameleri hazırlayan organın tekâmülüyle nihaî şeklini buldu. 1875'te üç bölüme ayrıldı. Tanzimat Dairesi (ki nizamnameleri hazırlayan ve gözden geçiren bu konuda mütalaa bildiren dairedir.) Dâhiliye veya sonraki Mülkiye Dairesi (idaredeki dava ve şikâyetleri teftiş eden ve araştıran) ve Muhakemat Dairesi. Bu daireye ek olarak Mahkeme-i İstinaf ve Temyiz, idarî davalardaki görevini yerine getiriyordu. 1908'de Meşrutî inkılâbda, Şûrâ-yı Devlet bir reis, beş reis vekili, bir kâtib-i umûmî ve 34 azadan oluşuyordu. Gene üç tane kanun sözcüsü diyebileceğimiz müddeiumumî ve yardımcıları vardı.[42] Devlet Şurası kuruluşundan beri özellikle idarî içtihad ve gerekli nizamname hazırlamaktaki vukuf ve faaliyetiyle dikkati çekmiştir.

Osmanlı memaliki Türk-Rus harbinden önce 29 vilâyete bölünmüştü. Bunlardan 10 tanesi Avrupa-i Osmanî'de, birisi Afrika'da (Trablusgarp) ve 16'sı Asya-yi Osmanî denen kısımdadır. Bunlar merkeziyetçi bir sistemin hiç de küçümsenmeyecek şekilde işlediği bölümlerdir ve Osmanlı vilâyet idaresinde merkeziyetçi eğilim giderek artan bir şekilde uygulanmaktadır. Berlin Kongresi'nden sonra toprak kayıpları sebebiyle yeniden bir düzenlemeye gidilmiş ve 32 vilâyet ve bunun yanında ilk defa olarak merkeze doğrudan bağlı beş sancak (elviye-yi gayri mülhaka) statüsüyle teşkil edilmiştir.

---

[42] Jonquiére, *Histoire de l'Empire Ottoman*, tome II, Paris 1914, s. 509-10; ayrıca bk. Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, Princeton Univ. Press, s. 247-9.

Rumeli vilâyetleri; İstanbul, Edirne, Yanya, Manastır, Kosova, İşkodra, Girit, Cezâyir-i Bahr-i Sefid (Asya kısmında da sayılabilir, yani Ege adaları) Bulgaristan Emareti ve özel statüdeki Rumeli-yi Şarkîdir. Bir müddet sonra Girit ve Şarkî Rumeli daha fazla Yunanistan ve Bulgaristan'a raptoldular ve Balkan Savaşı'ndan ve İtalya ile olan Trablusgarp Savaşı'ndan sonra Rumeli ve Ege adaları elden çıkarak bugünkü Batı sınırlarımıza çekildik. Asya kısmında; Hüdavendigâr (merkez Bursa sancağı) Ankara (Yozgat ve Kayseri dâhil) Aydın (merkez livâ İzmir), Konya, Kastamonu (Sinop, Çankırı ve Bolu dâhil), Trabzon (bütün Orta ve Doğu Karadeniz), Sivas, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Ma'mûretülazîz, Musul, Halep, Suriye (merkez Şam), Beyrut, Adana, Bağdat, Basra, Hicaz ve Yemen'dir.

Afrika'da ise Trablusgarp ve Bingazi iki vilâyettir. Müstakil yani mutasarrıfın doğrudan Babıâli'ye bağlı olduğu sancaklar; Çatalca, Büyük Çekmece, Silivri, Kocaeli, Kal'a-i Sultâniyye, Şehrizor ve Kudüs-i Şeriftir. Sonra Canik (Samsun) de bunlara ilâve olundu. II. Meşrutiyet devrinde Karesi sancağı (merkez Balıkesir) bu statü altına alındı. Müstakil sancaklar daha dar bir sahada, merkezin ve mutasarrıfın kontrolünün arttığı sevilen bir birimdir. Cumhuriyet devrinde vilâyetler bu sebeple küçültülmüştür ve el'an bu eğilim seçmen isteklerine de uyularak kesif bir şekilde devam etmektedir. 1877'de *vilâyat kanunu* Meclis-i Meb'ûsân'dan çıkabilmiş değildir. Ancak 1871 nizamnamesi ruh ve lâfız olarak daha merkeziyetçi bir biçimde tatbik edilmiştir. Esasen II. Meşrutiyet döneminde de meclisten yeni bir kanun çıkamamış ve 26 Mart 1913 tarihinde İttihat ve Terakki'nin hâkim olduğu kabine, vilâyet idaresi için bir *kanûn-ı muvakkat* çıkararak merkeziyetçi esasları kuvvetlendirmiştir. Valiler, meclis-i idareler, nizamiye ve şer'î mahkemeler; memurlardan (maarif müdürü, nâfıa müdürü, ziraat müdürü gibi) oluşan yapı devam etti. Bu muhafazakâr ve rasyonel merkeziyetçi esas bugüne de geçmiştir ve vilâyet hiyerarşisinde vali, mutasarrıf, kaymakam üçlüsünden, sadece mutasarrıflıklar kaldırılmıştır. Nahiye müdürleri ise zaten başından beri pek istenmeyen bir memuriyet ve statü olarak taşra idaresinde az teşkil edilen bir birim olmuştur. Gene köylere merkeziyetçi Avrupa devletlerindekinin (İtalya ve Fransa) aksine komünal bir

statü verilmemiştir. Esasen II. Meşrutiyet'te büyük şehirlerde meselâ İstanbul'da belediyeye adem-i merkeziyetçi bir statü verilmediği gibi, şehrin bazı kısımları belediye müdürlüğü haline getirilerek merkeziyetçi bir yapı ve kontrol arttırılmıştır. Berlin Kongresinden sonra imparatorlukta etnik ayaklanma ve huzursuzluklar ve dış devletlerin ıslahat talepleri bazı birimlere özel bir statü verilmesini gerektirdi. Bunlar Zeytun, Kozan gibi iki birimdir. Daha önceden verilen Cebel-i Lübnan ve Sisam Emareti'nin statüsünü de bu grupta değerlendirmek gerekir. Mısır üzerindeki hükümranlık hakları ise bu dönemde adamakıllı zayıflamıştır. Bununla beraber Bulgaristan Emareti ile yapılan bir mukayesede burada evkaf ve şer'î mahkemeler üzerindeki kontrol kadar, Hıdiv hanedanı ile ilişkilerdeki özel durumu da göz önüne almak gerekir.

II. Abdülhamid devrinde imparatorluğun sonuna kadar devam eden en önemli idarî buhran, malî idarenin bağımsız karar mekanizmasına isnad edemeyişi ve merkezî bir idarî yapıya kavuşamayışındandır. Vakıa I. Dünya Harbi'ne kadar emisyon bankalarının özel imtiyaz alan özel kuruluşlar olduğu bilinir". Ama Osmanlı Devleti'nin emisyon bankası yabancı sermayeli, yabancı bîr kuruluştu. Bunun buhran zamanlarında çıkmaz bir yol olduğu görüldü. Nihayet Osmanlı Devleti 6 Ekim 1875'te borçlarını ödeyememekten dolayı (o yılki kıtlığın da etkisiyle) *moratoryum* ilân etmiş ve ödemeleri geciktirmişti. Rusya ile harbin getirdiği yük ve tazminat dolayısıyla gelen borçlanmanın da devletin malî bağımsızlığını ve reformları ters yönde etkilediği açıktır; ancak alacaklı komisyonun Türkiye malî idaresine; malt kayıt ve vergilendirme teknikleri ve modern bir malî örgütlenme konusunda yeni şeyler öğrettiği de açıktır. İlk ilmî usûle uygun Osmanlı bütçesi 1909-10 malî yılı için hazırlanmıştır. Barem kanunu ve amme masrafları için ilgili mevzuat da II. Meşrutiyet yıllarının eseridir ve merkeziyetçi bir devlet maliyesinin ve memuriyet sisteminin yerleşmesi için en önemli adımları teşkil ederler.

Burada konu dışı kalsa da, 1880'li yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Rumeli kadar Anadolu ve Suriye ve Lübnan'daki okullaşma nispetine dikkati çekmek isteriz. İlk ve orta öğretim

merkezîleşmekte ve niteliği yükselmektedir. Anadolu'da vilâyet merkezlerinde sultanîler, kasaba merkezlerinde rüşdiye ağı tamamlanmıştır. Midhat Paşa'dan beri sanayi mektebleri yayılmaktadır. Bunları seviyesi yükseltilen baytarlık, ormancılık, ziraatçılık, mühendislik eğitimi, Tıbbiye, Mülkiye ve Nüvvâb Medresesi gibi müesseselerle birlikte düşünürsek, yakın geleceğin ehliyetli bürokrasisinin ve teknokrasisinin kaynağı anlaşılmaktadır. Ayrıca gayrimüslimi ve çeşitli etnik gruptan cemaatlerin okullarında da Türkçe eğitime ağırlık verilmekte ve denetim kurulmaktadır. Bu taşralarda da Osmanlı kültür ve ideolojisine sahip bir bürokrat zümreyi beslemektedir. İmparatorluğun son kırk yılında bütün Türkiye tarihinin en önemli olaylarından biri okullaşma ve öbürü de Anadolu ve Suriye ve Hicaz'daki demiryolu ulaşımıdır. Bugün teknik bakımdan iflâs etmiş olsa da, demiryolları o gün için hem ziraî hâsılayı arttırmış, hem gelen göçmenlerin yerleştirildiği alanlara hayatî kolaylıklar sağlanmış ve idare ve asayiş yönünden de sayısız faydası olmuştur.

1880 sonrası, Türk-Rus Savaşı ve Berlin Kongresi sonuçları imparatorlukta yeni yapılanmanın tamamlandığı, aynı zamanda malî iflâs sonucu maliyede de yeni bir teşkilâtlanma ve dış alacaklıların kontrolünün kurulduğu, Osmanlı tarihinin dramatik bir devridir. İmparatorluk bu olumsuz iç ve dış şartların ortasında kurtuluşunu ön planda ehil bir bürokrasinin yapacağı idarî reformda görmüştür. Bunun için Sultan II. Abdülhamid devri; Yıldız Sarayı ve Babıâli'nin merkeziyetçi kontrolü ve idarî mevzuatı buna göre düzenledikleri bir dönemin başlangıcı olarak görülebilir. Bu yapılanma en iyi biçimde Dâhiliye Nezareti'nde gözlenebilir. 1885 yılında Dâhiliye Nezareti'nin başlıca üç komisyonu vardır ki, bunların nezaretin ve devletin en önemli görevlerini yerine getiren yeni ve devamlılık kazanacak üç organı olduğunu belirtmek gerekir. Birincisi, İntihâb-ı Memurîn Komisyonu, ikincisi ise Tekaüd Sandığı Nezâret Heyeti'dir. Bu iki komisyonu birlikte ele aldığımızda şunu görürüz; birincisinin başkanı vezir rütbeli (Ahmed Celâl Paşa) ikincisinin nazırı gene vezir rütbeli Tevfik Paşa'dır. Birinci komisyon dört ayda bir, ikincisi ayda bir toplanır. İlk komisyonda Şûrâ-yı Devlet'ten iki ve Bâb-ı Meşîhat'tan da bir âza

vardır. Devletin memurlarının tayin, terfi ve tekaüdü bu iki organının çalışma ve kararlarına müsteniden merkezîleşmiştir, yani merkeziyetçi bir personel politikası güdülmektedir. Bu ikisi dışında daha önce sözünü ettiğimiz en önemli organ Sicill-i Ahvâl Komisyonu'dur (reisi âyân âzasından vezir rütbeli İrfan Paşa). Böylece fevkalâde yetkili bir merkezî personel ofisi doğmuş demektir. II. Abdülhamid devrinde modern anlamda nüfus idaresinin temelleri de (Sicill-i Nüfus İdâre-i Umûmiyyesi) ile atıldı. Halen Türkiye idaresi, vatandaşların nüfus kayıtlarını ve hareketliliği en mükemmel şekliyle tutamıyor ise de teşkilâtın görevlerini büyük karışıklıklar yaratmadan yerine getirdiği açıktır ve bu seviyede geçen asırdaki bu müessesenin payı büyüktür. Dâhiliye Nezareti'nin Matbûât-ı Dâhiliye Kalemi basını kontrol ile görevlidir. Burada müdüriyetin sansür komisyonu haline gelip, gelişmesiyle kendi içinde müstakil ve müdahaleden uzak bir yapı kazandığı bilinmektedir.

Berlin Kongresi sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişen ikinci ofisinin Hariciye Nezareti olması tabiîdir. Osmanlı hariciyesi artık diplomasiyi bazı bölgelerde büyük devletlerin faaliyetlerine paralel olarak yürütmek zorundaydı. Bu ise bir sefaret ağı, fakat ondan çok belki de Rusya ve Avusturya-Macaristan'ınkine benzeyen bir konsolosluk ağı kurmakla mümkün olacak gibi görünüyordu. Ayrıca Hariciye Nezareti'nin bünyesindeki, ta Tanzimat öncesinden kalma geleneksel bazı yükleri atmak gerekiyordu. Merkezî teşkilâtın artan diplomatik muhaberatı, dış devletlerin artık klasik diplomasi ilişkileri dışında iktisadî, dinî ve maarife ait müdahaleleri karşılayacak ve Bulgaristan ve Mısır gibi mümtaz eyaletlerden kaynaklanan yeni meselelerle uğraşacak bir dinamizme kavuşması gerekiyordu. Osmanlı dışişleri 1880'e kadar eski reîsülküttâb ofisiyle Tanzimat'ın modern Hariciye Nezareti'nin ikili karakterine sahipti. Meselâ eski sadrazamların en önemli ofislerinden sayılan Dîvân-ı Hümâyun Kalemi gibi bölümler 1880'den sonra ait olmaları gereken ofise iade edildi. Gene Adliye Nezareti'ne bağlanan Mezâhib Dairesi de bu cümledendir. Tâbiyet Kalemi de uyrukluk işlemiyle uğraştığından dışişlerinden çok Dâhiliye Nezareti'ne ait bir sorundu, ama Hariciye

Nezareti'nde kaldı. Bundan başka, beynelmilel karantina teşkilât ve tedbirlerini ilgilendirdiği için, payitahttaki yabancı elçilik görevlilerinin de âza olduğu Meclis-i Umûr-ı Sıhhiyye, Hariciye Nezareti bünyesinde kaldı.

1886 yılındaki bir düzenleme ile Osmanlı sefaretleri dört kategoriye ayrıldı. Büyük merkezlerdeki (Londra, Paris, Viyana) büyükelçilikler dışında birinci sınıf elçilikler (*legation* karşılığı) Atina, Bükreş gibi temsilciliklerdi. Washington ve Karadağ'daki Çetine ikinci sınıf elçilikler; Madrid, Brüksel elçilikleri gibi yerler de üçüncü sınıf temsilcilikler olarak tespit edildi. Bu sınıflama sefaret tahsisatı ve görevli diplomat sayısı bakımından tayin ediciydi. Berlin sefarethanesi 1837'de açılmıştı, ancak 1874'te büyükelçilik oldu. Gene St. Petersburg'daki elçilik de 1857'de açıldığı halde, 1873'te büyükelçilik statüsü verildi. Bu dönemde Bükreş'te 1878'de, Belgrad'da 1879'da, Çetine'de 1880'de, Stokholm'de 1898 ve Sofya'da 1909, Bern'de 1915'te ve Kopenhag'da 1917'de elçilikler açıldı. Osmanlı Devleti son olarak ihtilâlden sonra kurulan Ukrayna Cumhuriyeti'nin başkenti Kiev'de 1918'de temsilcilik açmıştır. Gene Sicilyalar Krallığı merkezi Napoli'deki ve Piyemonte nezdindeki Torino elçilikleri İtalyan birliğinden sonra kapatılmış ve Roma'da büyükelçilik 1883'te açılmıştır.[43] 18. yüzyıl sonlarından beri Osmanlı tüccarları kendiliklerinden ve fakat milletler arası teamüle uygun olarak dış ticaret merkezlerinde tüccar temsilcilikleri kuruyorlardı. Fakat resmen Hariciye Nezareti'nden tayin edilen şehbenderlerle (konsolos) bir ağ kurmak konusunda Osmanlı hariciyesi öncülerden sayılabilir. Tıpkı Rusya imparatorluğu ve İran gibi Osmanlı Devleti de komşu devletlerin sınır şehirlerinde ve dünyanın önemli liman şehirlerinde ve büyük endüstri-ticaret merkezlerinde fahrî konsoloslar tayin ederek de olsa konsolosluk ve viskonsolosluklar açılmıştır. Bundan başka kritik ve stratejik noktalar ve sınıra komşu yerlerde erkân-ı harb subaylarından konsolos da tayin ediliyordu. Meselâ Kirmanşah'ta ve I.

---

[43] Bu açıklamaları sistematik olarak S. Kuneralp'in zikredilen "The Ministry of Foreign Affairs under the Ottoman Empire and the Turkish Republic" başlıklı makalesinde ayrıntılı biçimde görmek mümkündür (s.500-5).

Cihan Savaşı'nda Harrar'da İtalya Eritresi'ne silâh kaçakçılığını yönlendirmek için, bu gibi konsolosluklar açılmıştı[44].

İmparatorluğun son yarım asrında taşralarda vilâyet ve liva idare meclislerinde, belediye meclislerinde ve mal sandığı gibi mahallî kuruluşlarda çalışan üyelere rütbe ve nişan sunarak şeref payeleri sistemi yoluyla merkezî bürokrasiyle birleştirmek; diğer yandan eğitimi kontrol altına alınmaya başlanan ve Türkçe eğitime önem verilen gayrimüslim cemaat mekteplerinin mezunlarının gittikçe idarede istihdam edilmesiyle bir Osmanlı memur eliti yaratılmıştır. Bunun yanı başında bürokrasinin merkezî bir personel politikasının kontrolü altına alınmasıyla, daha değişik bir süreç de ortaya çıkmıştır; tayin işlemi. Sadece büyük memurlar değil, daha küçük rütbedekiler bile geniş imparatorluğun eyaletlerine tayin (rotasyon) mekanizmasıyla Şark'tan Garb'a gezdikleri için hem ülkeyi, hem de birbirini tanıyan kadrolar geniş bir alanda yayılmaktadır. Merkeziyetçi bürokrasinin gelişmesi, bir başka deyişle aynı alt yapı üzerinde etkili ve yaygın biçimde teşkilatlanabilen bir muhalefeti de yaratmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kısa zamanda Rumeli vilâyetleri başta olmak, üzere geniş bir alanda gizlice teşkilâtlanabilmesinde bu temeli aramak lazımdır.

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı bürokrasisi klasik Tanzimat devrindeki bünye ve özelliğini önemli ölçüde kaybetti. Bürokrasi evvelce kendi içindeki tayin ve terfi işlemleriyle belirli kaidelere bağlıydı ve asıl önemlisi bağımsız olarak bu meslek yolunu muhafaza edebiliyordu. II. Abdülhamid devrindeki müdahale dahi bürokrasinin bu kendi içindeki kapalılığını büyük ölçüde değiştirememişti. Oysa artık parlamento vardı, asıl önemlisi bu parlamentonun ve hükümetin civarında fırkalar vardı. Bu fırkalardan bir tanesi siyasî tarihte örneği az görülecek biçimde illegal mücadele geleneğinden gelen ve bürokrasinin hemen her sınıfı arasında imparatorluk çapında yatayına örgütlenen İttihat ve Terakki'dir. Diğerleri ise ondan kopanların veya hemen her düşünceden muhalifin oluşturduğu fırkalardı. İttihat ve Terakki üyeleri ihtilâlci bir gelenek ile birbirine

[44] A.g.m., s. 504.

bağlı, belirli bir misyon ve yemin etrafında toplanmış, Osmanlı toplumunun ve bürokrasinin alışılmış hiyerarşisi dışında belirli hücre ve komiteler halinde teşkilâtlanan ve karar ve kontrol mekanizmasına sahip bir siyasi cemiyetti. Kanûn-ı Esâsî'deki tadilâtla müşterek sorumluluğu olan ve sadrazamın riyâsetinde bir hükümet müessesesi ortaya çıkmıştı, ama parti-hükümet ilişkileri daha başka bir platformda cereyan ediyordu. Saray, yani makam-ı saltanat artık Avrupa monarşileri içinde ancak İngiltere ve İskandinav örnekleriyle mukayese edilebilecek kadar iktidarın dışına itilmiş ve temsilî bir organ haline gelmiştir. II. Meşrutiyet yıllarında asker ve sivil bürokrasiyi yerinden oynatan en büyük olay rütbe tenzilidir. Eski rejimin haksız terfilerinden faydalandığı ileri sürülen bazı kimselerin rütbeleri indirildi. Bundan başka geniş bir tensikatla bürokrasinin hatırı sayılır sayıda mensubu emekliye sevk edildi.[45] Bunun ne gibi sonuçları olduğu konusunda hüküm vermek zordur. Çünkü imparatorluğun ömrü bunu gözlemleyebilecek kadar uzun olmadı. 1913 Babıâli darbesine kadar sadrazamlar ve kabine genellikle eski rejimin hatırı sayılır vezirlerinden oluşuyor, İttihat ve Terakki kendine bağlı olan bu zevatı veya birkaç üyesini hükümette görmekle iktifa ediyordu.

Yeni rejim taşra idaresinde merkeziyetçi ve kontrolcü politikayı eskisi kadar, hatta daha teşkilâtlı biçimde devam ettirdi. Üstelik en teşkilâtlı fırka olarak vilâyet ve sancak merkezlerinde İttihat Terakki kulüp ve komiteleri idarenin yanı başında tek ve önemli sevk edici unsurdu. Bundan başka devlet teşkilâtı içinde de bu tip bir yan teşkilâtlanma görülmektedir. Meselâ fırkanın alt teşkilâtı olan Teşkilât-ı Mahsûsa sayesinde fırkanın içinden bir siyasî polis organı çıkıyordu. Bu gibi teşkilâtlar fırka kendini feshettikten sonra bile yaşamaya ve faaliyete devam etmişlerdir. Mütareke devrinde de Anadolu hareketiyle bütünleşmekte ve mahallî direnişi bütünleştirmekte müessir olmuşlardır. Bunların dışında çağdaş Avrupa'daki modern merkeziyetçi devlet yapısına uygun değişiklikler de görüldü,

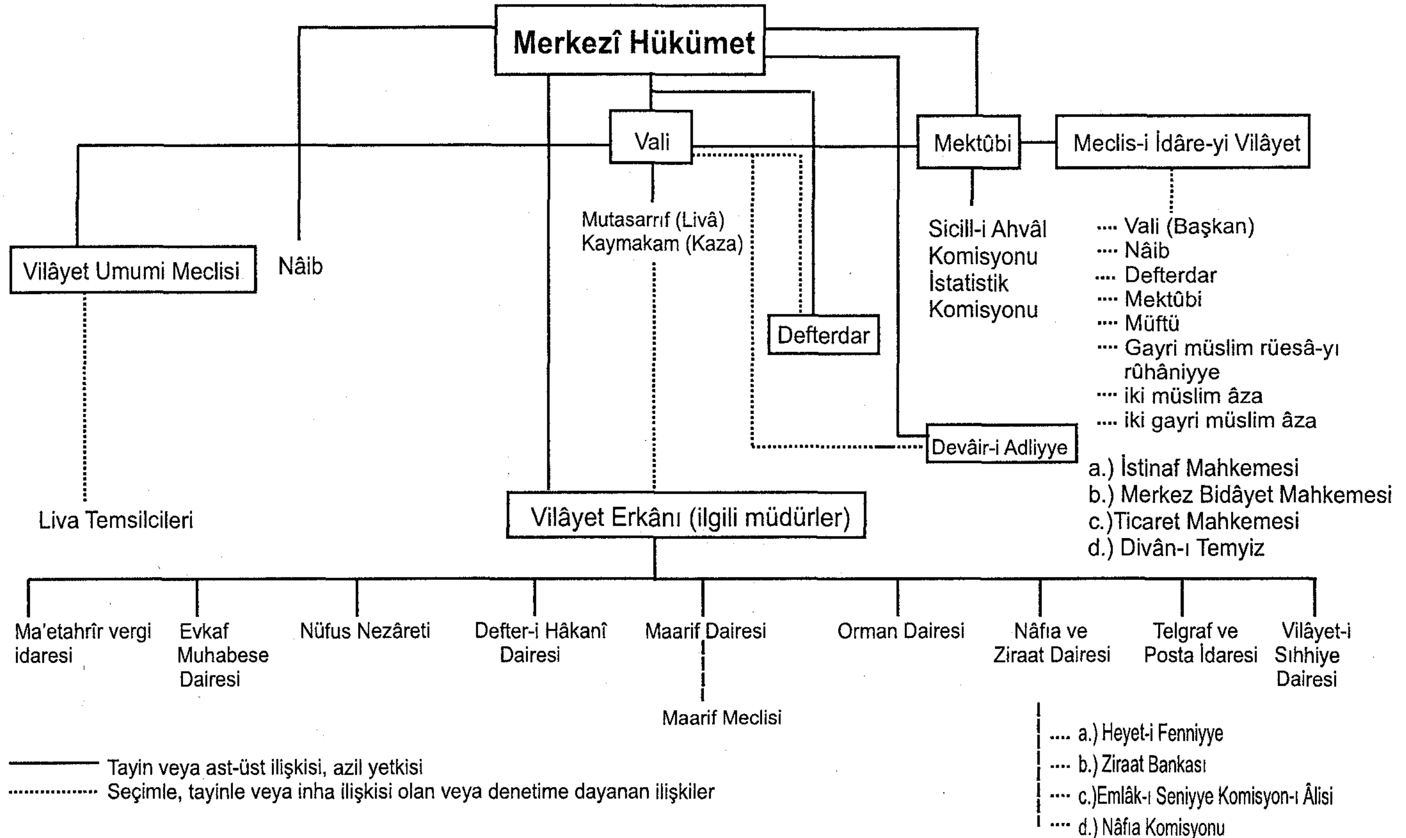
---

[45] C. V. Findley, *a.g.e.*, s. 297'de Britanya büyükelçisinin 1909'daki raporuna dayanarak 27.000 sayısını veriyor (tahkik imkânı olmayan bir rakamdır).

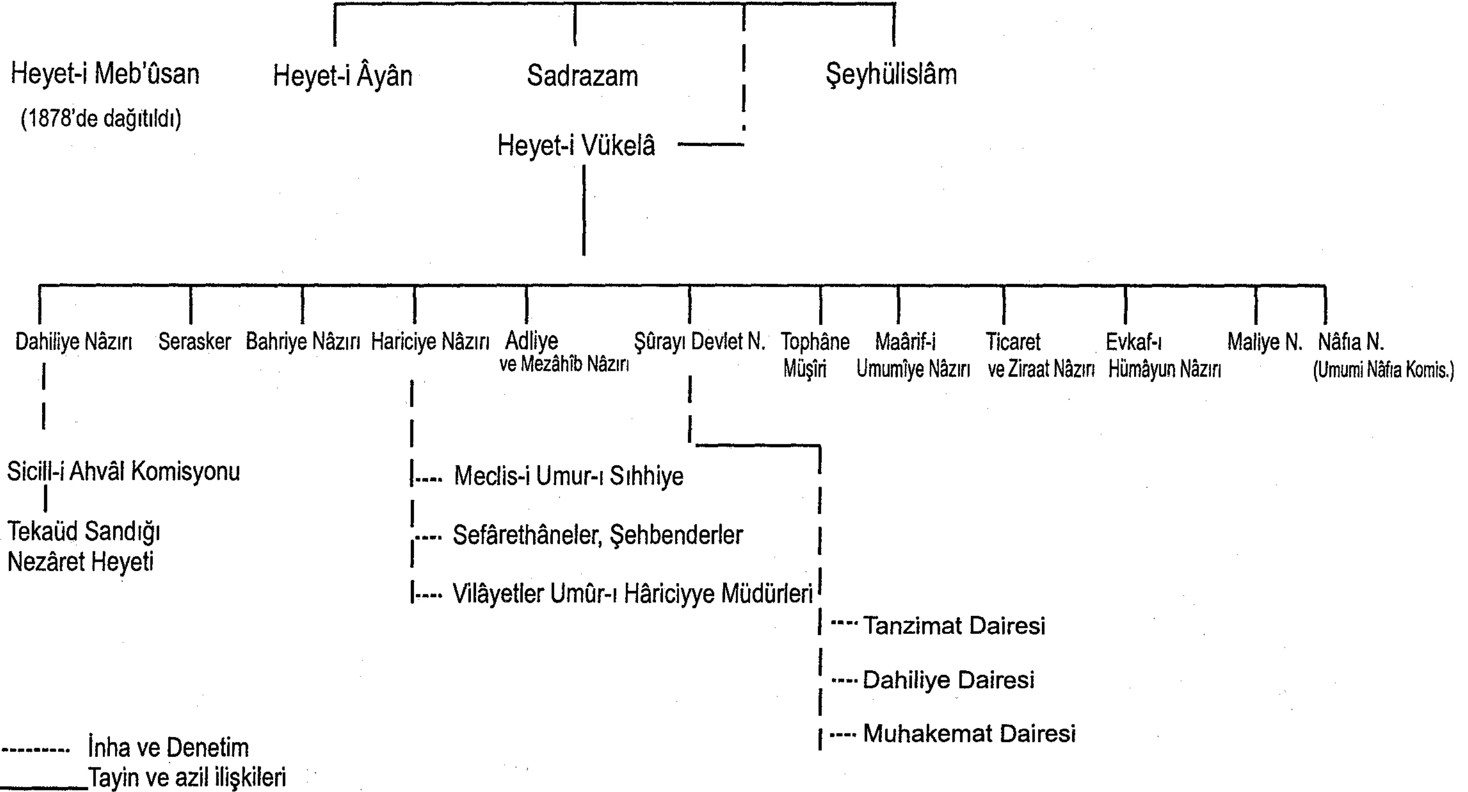
meselâ; Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti Dâhiliye Nezareti bünyesinde fevkalâde yetkilerle teşkil edildi ve eski Zaptiye Nezareti'nin yerini aldı. 1913 tarihli vilâyet idaresini düzenleyen kanûn-ı muvakkat. Dâhiliye Nezareti'ni vilâyetler üzerinde doğrudan âmir bir makam haline getirdi. Bu, bugünkü sistemin esasıdır. Daha önce dediğimiz gibi mutasarrıflık yani livalar bir anda kaldırılmayıp, merkeze bağlı livalar statüsüne önem veriliyordu. Belediyeler kesinlikle merkezî hükümetin kontrolü altına alınıyor, eski statü bu yönde kuvvetlendiriliyordu. Bir takım kamu hizmetlerinin (sağlık, eğitim) devlet tarafından veya devlet güdümünde gerçekleştirilmesi süreci hızlandı ve bugüne kadar devam etti. Bu kültürel faaliyetlerde de görüldü. Meselâ Türk Ocakları Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları dışına kadar taşan, ideolojik ve kültürel faaliyetlerde hayli tesiri olan kuruluşlardı. Bu gibi faaliyetleri iktidar partisinin yönetiminde gerçekleştirmek, sonraki devirlere de uzanan bir an'ane oluşturdu.

Osmanlı idaresinin son yüzyılı klasik bir imparatorluğun modern dünya şartlarına intibak yolunda gerçekleştirdiği başarılı bir mücadelenin tarihidir. Hayatın her safhasını düzenlemek ve müessir tedbirler almakta, Osmanlı bürokrasisi; gerek idareci, gerekse hukukşinas olarak başarılı bir rol oynamış ve bugünkü Türkiye idaresinin Asya ve Ortadoğu hatta belirli alanları göz önüne alırsak Balkan ülkeleri arasındaki imtiyazlı konumunu kazanmasını sağlamıştır.

1871 İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizamnâmesine Göre Vilâyet Teşkilâtı (1880'lerdeki durum)

1878'den Sonra Osmanlı Merkezî İdaresi

Tanzimat ve II. Meşrutiyet Devri İdarî Tarih Kronolojisi

1830-1831	**Nüfus sayımları**
1831	Timarların kaldırılması, çok tekrarlanan bu olayla timarlar tamamen kaldırılmış değildir, sembolik olarak timar tevcihine hatta 20. yüzyıl başına kadar devam edilmiştir.
1831	*Takvim-i Vekâyî* gazetesinin yayımı
1832	Memuriyette, ilmiyye ve mülkiyede rütbelerin yatayına eşitlenip derece ve elkabın (titulature) tespiti
11 Mart 1836	Umûr-ı Hariciyye Nezâreti'nin kurulması (Hatt-ı Hümayun tarihi 23 zilkaade 1251)
24 Mart 1838	Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliyenin kurulması
3 Kasım 1838	Tanzimat Fermanının ilânı
3 Mayıs 1840	Ceza Kanunnamesinin Fransa'dan mülhem bir biçimde düzenlenmesi ve kabûlü (14 Temmuz 1851'de bu kanun "kanûn-ı cedîd" olarak tadilâtla yeniden yürürlüğe girer)
1 Şubat 1844	Tashih-i sikke; merkezî ve standart ölçü ve değerde bir paranın bütün imparatorlukta dolaşımı gayesiyle yapılmıştır
10 Nisan 1845	Polis (zabıta) teşkilâtının kuruluşu (12 Rebiyü'l-evvel 1261 tarihli nizamname)
16 Şubat 1846	Zabtiye müşiriyetinin kurulması
1854	Meclisi Valâ'nın "Meclis-i Âli-yi

	Tanzimat" ve "Meclisi Ahkâm-ı Adliye"ye ayrılması
16 Ağustos 1855	İstanbul'da Şehremanetinin kurulması (Modern belediye idarelerinin başlangıcı)
9 Eylül 1855	Osmanlı İmparatorluğu'nda telgrafın hizmete girmesi
14 Kasım 1855	4 RA 1272 tarihli irade ile et ve ekmek dışında hemen bütün maddelerden narhın kaldırılması
28 Şubat 1856	Islahat Fermanı'nın ilanı
17 Mart 1857	Maarif-i Umûmiye Nezâreti'nin kurulması
6 Haziran 1858	Arazi Kanunnamesinin kabûlü
8 Haziran 1858	Beyoğlu ve Galata'da kurulacak Altıncı Dâire-i Belediye'nin Nizamnâme-yi Umumîsi (ilk örnek belediye)
12 Şubat 1859	Mekteb-i Mülkiye'nin kuruluşu
9 Haziran 1861	Cebel-i Lübnan mutasarrıflığının hususi statüsünün tespiti ve Cebeli Lübnan nizamnamesi
8 Ekim 1864	Vilâyet nizamnamesinin kabulü
8 Haziran 1867	Mısır'a hıdivlik statüsünün verilmesi
Haziran 1867	Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati
1 Mart 1868	Adliye Nezaretinin kurulması
1 Nisan 1868	Şura-yı Devletin teşekkülü ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin ayrı bir temyiz organı olarak ayrılması

26 Ağustos 1869	"Turuk Nizamnamesi"nin kabulü
2 Eylül 1869	Maarif-i Umumiye nizamnamesi ile ilk ve orta tedrisatın düzenlenmesi
22 Ocak 1871	İdâre-yi Umumiye-i Vilâyet nizamnamesi
23 Aralık 1876	I. Meşrutiyet (Kanun-ı Esâsî'nin ilânı)
19 Mart 1877	İlk Meclis-i Mebûsân'ın içtima'ı (o yılın 28 haziranına kadar çalışır)
25 Eylül 1877	Dersaadet Belediye Kanunu (Meclis-i Mebûsân'da müzakere edilerek kabul edilir)
5 Ekim 1877	Vilâyat Belediye Kanunu'nun kabulü
13 Aralık 1877	II. Dönem Meclis-i Mebûsân'ın ilk içtimaı
13 Şubat 1878	Meclis-i Mebûsân'ın süresiz tatili
20 Aralık 1880	Düyûn-ı Umumiye'nin kurulması ve Osmanlı maliyesinin bağımsızlığını kaybetmesi
18 Eylül 1885	Doğu Rumeli Eyaleti valiliğinin Bulgaristan prensine verilerek bu bölgedeki kontrolün zayıflaması
5 Ekim 1908	Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini ilan etmesi. Aynı gün Bulgaristan prensliği de krallık olarak bağımsızlığını ilân ediyor
6 Ekim 1908	Girit Rumları adayı Yunanistan'a bağladıklarının ilân ediyorlar

17 Aralık 1908	II. Meşrutiyet dönemi ilk Meclis-i Meb'ûsânı'nın toplanması
27 Şubat 1909	Usûl-i Muhâsebe-yi Umûmiye Kanunu'nun kabul edilmesi
18 Ocak 1912	Meclis-i Meb'ûsân'ın feshi
25 Mart 1912	Türk Ocakları'nın kurulması
18 Nisan 1912	II. Dönem Meclis-i Meb'ûsân'ın içtimaı
5 Ağustos 1912	II. Dönem Meclis-i Meb'ûsân'ın feshi
13 Mart 1913	Muvakkat İdâre-yi Umûmiye'-i Vilâyet Kanunu (kanun Meclisten geçmeden yürürlüğe girer)
14 Mayıs 1914	III. Dönem Meclis-i Meb'ûsân
2 Ağustos 1914	Meclis-i Meb'ûsân'ın süresiz tatili (4. ve son dönem meclis 12 Ocak 1920'de toplanacak ve 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali üzerine dağıtılarak mebusları sürgüne yollanacak)
25 Mart 1917	Şer'iyye mahkemelerinin Adliye Nezaretine bağlanması

Bölüme Ek:

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ANAYASAL REJİM MESELESİ

23 Aralık 1876'da Osmanlı İmparatorluğu artık anayasal bir monarşi oldu ve 1922'de saltanat kaldırılana kadar, ömrünün son 46 yılını bu rejimle tamamladı. Kısacası o çağda halk ve aydınlar tarafından "istibdâd" terimiyle anılmasına ve anayasal kurum ve prensiplerin ihlâline rağmen, *Hamidiyye dönemi* için de anayasal monarşi veya "Meşrûtiyet dönemi" terimini kullanmak gerekmektedir. Bu durum, her şeyden önce Kanûn-ı Esâsî'nin lafzıyla ve bazı temel kurumlarıyla yürürlükte olmasından; nihayet imparatorluk coğrafyası içinde otonom bölgelerde ve bazı cemâatlerin yönetiminde parlamenter rejimin süregitmesiyle yakından ilgilidir. Nihayet, Hamidiyye döneminde yönetilenlerin tepkisini ve oluşan kamuoyunun niteliğini de göz önüne almak durumundayız ki, önceki devirlerden farklı bir atmosferle karşılaştığımız açıktır. 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı toplumunda böyle bir idareyi hatta daha despotik bir düzeni "istibdâd" diye olumsuz bir terimle tasvir etmek, sansür veya mutlakıyetçi yönetimden şikâyet etmek, yaygın rastlanan bir olay değilken, bu dönemde istibdâd sözü bir rejim eleştirisi olarak kullanılmaktadır. Yani toplumda da gözden uzak tutmamamız gereken bir siyasal gelişme görülmektedir.

II. Abdülhamid dönemindeki anayasal rejimin problemlerini bu sebeple, anayasanın yürürlükte bulunduğu gerçeği etrafında ele almak gerekmektedir. Osmanlı *Kanûn-ı Esâsî*'si metin olarak, belirli zaafları ve parlamenter rejimin ihlâlini kolaylaştırma imkânlarını içermekteydi. Bu durum, daha çok metni hazırlayanların anayasal yasama yollarını bilmemeleri veya rejimin çatısını ve temelini sağlamca kuracak usûl mese-

lelerine dikkat etmemelerinden ileri gelmiştir. Osmanlı *Kanûn-ı Esâsî*'sini hazırlayanlar, yani anayasacı liberallerimiz anayasanın kendisini her şeyin çözümü olarak gören, Profesör Tunaya'nın tabiriyle "anayasal romantizm" içindeki aydın bürokratlardı. Anayasa metni Hamidiyye döneminin otoriter uygulamalarına açıktı. Hukuk yönünden, usûl açısından zaafları olan bu belgenin; parlamenter rejimi henüz tanıyan, sendika, parti gibi ikincil grupların bulunmadığı bir toplumda geleneksel despot uygulamaların yaşamasına cevaz vereceği açıktır. Hamidiyye dönemi, ruhu itibariyle anayasal gelişmeyi durduran bir dönemdi, ama yapılan uygulamaların *Kanûn-ı Esâsî* metninin lafzıyla uyum sağlamadığını ileri sürmek güçtür; dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasanın kaldırıldığını söyleyemiyoruz. Osmanlı *Kanun-ı Esâsî*sinin en zayıf yönlerinden biri, yetkili fakat sorumsuz bir hükümdarlık kurumunu tanımasıdır. Bir meşrutî rejim için bu, istisnaî derecede sakat ve çarpık bir nitelikti ve ancak 1905'ten sonra Çarlık Rusyası'nın Duma rejiminde benzeri görülebilirdi. Prusya Anayasası'nda görüldüğü biçimde bir kabine vardı, ama meclis denetimine açık bir hükümet yoktu. Kaldı ki, Osmanlı anayasal sisteminde hükümet bu açıdan katiyen meclislerin muhatabı değildir. İcra, yani hükümet meclislere karşı değil, saltanata karşı sorumludur. Hükümet programının kabulü, güvenoyu gibi kurumlar yoktur. Böyle kurumlar olmadığı gibi, II. Abdülhamid'in meclisleri toplamak ve dağıtmak, sadrazamları değiştirmek, nazırları tayin etmek gibi tasarrufları aslında anayasa metnine karşı bir durum değildi ve metinle müeyyideleri tasrih ve tarif edilmemişti. Kısacası eski mutlakıyetçi gelenek anayasal rejimde de devam etmekteydi. Bu anayasada temel özgürlükler ve kişisel hak güvenceleri, yani doğal hâkim, kanunsuz suç ve ceza olmaz gibi prensiplerin varlığı da çelişik bir biçimde, bir başka pek orijinal bir maddeyle esaslı olarak zedeleniyordu. Garip ve ünlü 113. madde ile; hükümdar re'sen bir kimsenin siyasal suçlu veya siyasal yönden mahzurlu olduğuna karar verebilir, onu doğrudan sürgün cezasına çarptırabilirdi. O takdirde, hükümdarın daha meclis toplanmadan Midhat Paşa'yı sürgüne yollanması ve 33 yıl boyu bu cezayı sistematik olarak uygulaması da, meşrutî bir rejimin amaç ve ruhuna uymasa da, *Kanûn-ı Esâsî*'ye pek uygundu. *Kanûn-ı Esâsî*'deki zayıf kurumlardan biri de basın özgürlü-

ğüydü. 12. madde "Matbuat kanun dairesinde serbesttir" demekle basın özgürlüğünün ihlâline açık bir kapı bırakmıştır. Nihayet bu madde, sansürü (*censure prealable*) önleyemez ve *Kanûn-ı Esâsî*'nin bu maddesi pekâla sansür rejimiyle bir arada yaşayabilirdi. Osmanlı sansür rejimi, imparatorlukta en çok Türk unsurun kültürel hayatında olumsuz etkilerde bulunmuştur. Balkanlılar, Orta Avrupa ve Rusya üzerinden; Araplar Mısır'dan gelen yabancı ve her türlü neşriyatı kolayca izlemişler; yetişen Türk nesli ise dünyaya kapalı kalmıştır. Bu dönemde üstelik sansür rejiminin Avrupalılar nezdinde, toplumu küçümseyici değerlendirmeler için vesile teşkil ettiği de görülüyor. Örneğin, 19. yüzyılın ünlü Fransız idare hukukçusu Batbie ünlü *traité*'sinde, Napolyon tipi sansürün Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sansür için model teşkil ettiğini; Fransa'da kalkan bu rejimin aslında Fransa için geriletici etkileri olsa da, Rusya ve Osmanlı'da bir ilerleme teşkil ettiğini ileri sürmüştür. Bu küçümseyen ifadede; sansür rejiminin Napolyon tipi bir model benimseyerek aslında kanunî bir biçim ve usûl kazandığının ileri sürüldüğü görülüyor[1]. Sansürün varlığı ayrıca Doğu Avrupalılar için de uygun görülüyordu.

Meclis-i Meb'ûsân'ın toplanması ve dağıtılmasına ilişkin usûl sorunları da *Kanûn-ı Esâsî*'de açık değildi. 73. maddede "ba irâde-i seniyye heyet-i mebûsân fesh ile dağıtılırsa, altı ayda yeni seçimle mebus seçileceği" belirtiliyor; ancak meclis feshedilmemişti, 1878 içinde sadece toplantıları tatil edilmişti. Nitekim o günden sonra da devlet salnamelerinde ayân azasının isimleri hep yer almıştır. Bu hile-i şer'iyyeyi kesinlikle önleyecek bir hüküm yoktur. Kuşkusuz; *Kanûn-ı Esâsî*'nin öngördüğü rejimin kurumları yani özgürlükler, 26. maddede de belirtilen, işkence ve sair eziyetin yasak olduğu gibi hükümler sürekli olarak ihlâl edilmiştir. İmparatorluk bürokrasisi eski alışkanlıklarından kolay vazgeçememiştir. Kısacası 1293 / 1876 Aralık sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nu, anayasal monarşi olarak niteliyoruz. Despotik uygulamalara ve kanunsuzluklara rağmen, *Kanûn-ı Esâsî* yürürlükten kalkmış sayılmıyor. Nitekim biçimsel bir gösteri olarak, *Kanûn-ı Esâsî* metni devlet salnamelerinde, ilân edilen hatt-ı hümâyûn

---

[1] A. Batbie, *Traité de Droit Public et Administratif*, II, Paris 1855, s. 187-8.

ve ayân listesiyle birlikte sürekli yayınlanıyordu. Osmanlı anayasası Hamidiyye dönemi boyunca tezatlı bir rejimin belgesiydi. Profesör Tunaya'nın bir deyişiyle[2] "Kanûn-ı Esâsî kendini kapıların ardında bekleyen bir despotizme imkân veriyordu, ama aynı zamanda o kapılar bir daha kapanmamak üzere yeni gelişmelere açılmıştı".

Parlamentarizmin Coğrafyası

II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı coğrafyası nasıl farklı iklimlerden ve morfolojiden oluşan bir renklilik gösteriyorsa, parlamenter rejim ve uygulamaları yönünden de öylesine yeknesak olmayan farklı renklerden oluşan bir görünümdedir.

19. yüzyılda Osmanlı siyasî coğrafyasında özerk bölgeler ortaya çıktı. Özellikle 1878 Berlin Kongresi'nden sonra, Bulgaristan Prensliği'nin kurulması ve bugünkü Güney Bulgaristan'ın da Doğu Rumeli özerk bölgesi olarak (Rumeli-i Şarkî Vilâyeti) Hıristiyan bir vali ve yerel meclisin yönetimine bırakılması, bu bölgede hem meclislere hem de belirli ölçüde siyasal faaliyet, cemiyet kurma, basın özgürlüğü gibi kurumların yaşamasına cevaz vermiştir. Çünkü anayasal müesseseleri ınkıtaa uğratacak veya zedeleyecek bir polis gücünün burada diğer imparatorluk bölgelerinde olduğu gibi faaliyet göstermesi söz konusu değildi[3]. Doğu Rumeli vilâyetinde Hıristiyan bir vali yanındaki vilâyet idare meclisi, Osmanlı vilâyet sisteminde olduğundan çok daha etkin bir biçimde, adeta bir parlamento gibi çalışıyordu. Nitekim bu nedenle de burada bazen prenslikte olduğundan daha özgür bir Bulgar yönetimi, ne İstanbul, ne de Sofya ile karşılaştırılamayacak derecede gev-

---

[2] T. Z. Tunaya, "Midhat Paşa'nın Anayasacılık Anlayışı", *Midhat Paşa Semineri* (TTK tarafından 1984'de Edirne'de düzenlenen) tebliğinden. Bkz. *Uluslar arası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar*, TTK Yay. Ankara [t.y.] Örnek, *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, H. 1302*, s. 110-132 ve 147-148.

[3] Bernard Lory, *"Le Sort de l'Heritage Ottoman en Bulgarie"*, Varia Turcica I, ed. ISIS, İstanbul 1985, s. 13-17.

şek bir sansür, hatta bu nedenle de basında ulusçu hareketlerin teşvik edildiği görülüyordu. Bir örnek; bu bölgede çıkan Bulgarca *Borba* (Mücadele) gazetesidir ve bu gazete, zaman zaman Osmanlı basını ile polemiğe bile giriyordu[4]. Sözünü ettiğimiz bu özerk yönetim bölgeleri, yani Bulgaristan Prensliği, Doğu Rumeli Vilâyeti, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı, Sisam Emareti ve hatta Girit Vilâyeti, iç işlerinde yarı veya tam bağımsız bölgeler olarak Osmanlı genel yönetiminin dışındaydılar. Ama aynı zamanda imparatorlukla olan organik bağları ve vasallık ilişkileri nedeniyle Osmanlı anayasal rejimi için açık örnekler sayılmaktaydılar ve böylelikle parlamenter rejimin sorunları imparatorluğun diğer köşelerine de sıçramakta ve tartışmalı bir atmosfer yaratmaktaydı.

Cebel-i Lübnan, bunların içinde ulusçu eğilimlerle kurulmayan, fakat statüsü cemaatlerin çatışması sonucu özel olarak tespit edilen bir bölge olarak başta gelir. Maruniler ve Dürzîler arasında Tanzimat başından beri süre giden çatışmalar ve Avrupa devletlerinin Lübnan'a müdahalesi sonucu, Bâbıâlî, 9 Haziran 1861 tarihli *Cebel-i Lübnan Nizâmnâmesi*'ni hazırladı. Bu statü üç yıl sonra (16 Eylül 1864) aynı garantör devletler tarafından uzatıldı ve sonuna kadar yürürlükte kaldı[5]. Bu özerk statüye göre, bölgeye Hıristiyan bir mutasarrıf tayin ediliyordu. Mutasarrıf bölgedeki memurları o yer halkından tayin ve azil ediyordu. Mutasarrıfın yanında mezheplerin nüfus oranıyla temsili esasına göre kurulan ve her cemaatin seçimli temsilcilerinin bulunduğu bir idare meclisi ve ayrıca aynı esasa göre kurulan mahkemeler bulunacaktı. Bu yarı parlamenter düzen dışında, bölgede basın ve yayın hayatının da daha serbest bir strüktürde olduğu görülüyordu. Donald J. Cioeta'nın Suriye ve Lübnan'da II. Abdülhamid devri sansürü üzerine yazdığı etraflı makaleye göre; basın kontrol edilmektedir, yasak kelimeler ve deyimler listesi mevcuttur. Ancak bunların ihlâli ve sansürden kurtuluş Türkiye'ye göre daha kolaydır. Belirli basının, ki muhalif ve kaçak münevverle-

---

4 *Borba* ile *Tarîk* gazeteleri arasındaki polemiğe bir örnek, *Tarîk,* 27 Ca 1301/9 Temmuz 1885 tarihli nüshada görülebilir.

5 İ. Ortaylı, *Türkiye'de Yerel Yönetim Geleneği,* Hil Yay. İstanbul 1985, s. 50-2.

rin ürünüdür, yasaklanmaya rağmen ülkeye daha kolay girdiği anlaşılmaktadır[6].

Gene Yunan isyanı sırasında Sisam Adası'nda da ayaklanma belirtileri üzerine durumu yatıştırmak için, Sultan II. Mahmud devrinde 1832 yılında, büyük devletlere de tebliğ edilerek, Sisam Adası'na özerk bir yönetim verildi (Sisam Emareti). Ada eşrafının ki Hıristiyanlardan oluşuyordu, temsilcilerinden seçilmiş bir meclis; adanın malî, ticarî işlerini, bayındırlık sorunlarını, kilisenin ve evkafın idaresini görüşüp karara bağlayacaktı. Sisam emiri olarak Bâbıâlî tarafından tayin edilen (Fenerli beyzadelerden) bir bey meclis reisi olduğu gibi, idarenin de başıydı. Liman yönetimi, gemilere pasaport vermek, konsolosların işine bakmak, dış ticareti yönetmek ve asayişin sorumluluğunu yüklenmek onun göreviydi. Adada asker bulunmuyordu[7]. Sisam Adası demokratik yönetimli bir ada sayılmazdı. Yerli zenginlerin yönetimi ve baskısı söz konusuydu, ancak idarede bir tür parlamentarizmin hâkim olduğu görülüyor ve Osmanlı yönetimi içinde bu yönüyle bir istisna teşkil ediyordu.

Osmanlı parlamentarizmi ve anayasacılığı açısından ilginç bir örnek Bulgar Prensliği ve 1877-78 savaşı öncesindeki Bulgar Ulusçu Hareketi'dir. Bulgarlar, daha Sultan Abdülaziz zamanında 1867 yılında, Avusturya-Macaristan çifte monarşisi örneğini izleyerek, Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgaristan'ın söz sahibi olacağı Osmanlı-Bulgar çifte monarşisi modelini önermişlerdi. Bulgar Gizli Merkez Komitesi (Tasen Zentralen Bolgarski Komitet) bu amaçla 22 maddelik bir federal anayasa metni teklif etmiştir[8]. Bu anayasa federal bir sistemde Bulgaristan yönetiminin esaslarını tespit etmekteydi. Projenin 6 maddesi bağımsız Bulgar kilisesinin statüsüyle ilgili olup, ilk 15 maddesi ise, *Osmanlı Sultanı ve Bulgar Çarı* unvanını taşıması öngörülen Sultan Abdülaziz ve haleflerinin, Bulgaristan'ı parlamenter bir monarşi modeli içinde yönetmesi için gerekli statüyü içeriyordu. Bu bizdeki resmen önerilmiş bili-

---

[6] Donald J. Cioeta, "Ottoman Censorship in Lebanon and Syria 1876-1908", *IJMES*, 10 (1979), s. 167-186.
[7] İsmail Hakkı, *Hukuk-ı İdare*, Dersaadet 1328, s. 369-71.
[8] Gandjev-Hristov, *Bolgarsko Vuzrajdane,* Sofia 1969, II, s. 324-332'deki metin.

nen ilk Anayasa tasarısıdır. 1878 Berlin Kongresi'nden sonra Bulgar Prensliği, içişlerinde tamamen bağımsız bir devlet olarak kurulmuştur. Ancak dışişlerinde ve malî konularda, askerî örgütlenmede Osmanlı İmparatorluğu ile belirli yasal ilişkileri olan bir özerklik sahibidir. Bulgaristan 16 Nisan 1879 Anayasası'yla bir süre için anayasal bir monarşi de olmuştur. Prens otoriteyi seçilmiş temsilcilerden oluşan bir meclis (Sobranye) ile paylaşmaktaydı. Rejimin geçirdiği sarsıntılara ve dış müdahalelere rağmen, Osmanlı Devleti ile vassal ilişkileri olan bu ülkede özellikle anti-Rus ve anti-Avrupa partinin, yani başbakan (*reîs-i müdîrân*) Stambulov'un ve taraftarlarının Osmanlı İmparatorluğu ile federatif bir sistem kurma fikrini devam ettirdikleri görülmektedir. 1886 ve 1887'de Volçov (İstanbul'daki temsilci) aracılığıyla, Stambulov bu teklifi iki kere II. Abdülhamid'e sunmuştu[9]. Padişah, bu teklifi dış baskılardan ve Avrupa'dan çekinerek hasıraltı etmiştir. Eğer teklif gerçekleştirilebilseydi; Osmanlı Devleti, bir monarşiden ve Bulgaristan Cumhuriyeti'nden oluşan ilginç bir federatif monarşi olacaktı.

Bu içişlerinde bağımsız bölümlerdeki rejim farklılığı yanında; sansür ve polis otoritesi ülkenin her köşesinde aynı şiddette değildi. Örneğin, Selanik, İstanbul'a göre daha serbest bir yayın ve tartışma ortamına sahipti. Bir başka örnek; İstanbul'da bir ara, politik taşlama yapıldığı için yasak edilen ortaoyununu Macar Türkolog Ignacz Kunos, Eskişehir'e gidip seyretmiştir[10]. Bununla birlikte bu tip sapmaların veya istisnaların, zaman zaman sertleşen otokratik rejim karşısında gerilediği de görülüyordu.

Osmanlı yönetimi içinde parlamenter geleneğin aksak ve sınırlı olarak devam ettiği diğer bir alan da gayrimüslim cema-

---

9 *Stefan Stambulov'un* hatıratını *Marinof* kaleme almıştır. Marinov, *Stefan Stambulov i Noveişata na İstoriya,* s. 381-390, ayrıca Bozhidar Samardzhiev, "Ottoman Policy Towards the Principality of Bulgaria During the Regency", *Études Balkanique,* 4/1976, s. 55-57. Bu konuda Bulgaristan komiseri Rıza Bey'e yollanan telgraf ve muhaberat için *BOA, Yıldız Esas Evrakı Katalogu,* 36/2328 (5) ve Z 146/XV (Mabeynle Bulgaristan komiserliği arasındaki muhaberat defteri).

10 Ignacz Kunosz, *Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul İkbâl Kitabhanesi 1343, s. 79.

atlerin Tanzimat dönemi boyunca elde ettikleri yeni statüydü. Örneğin, Ermeni cemaati veya Museviler bu dönemde laik cemaat üyelerinden, seçimle gelenlerden oluşan meclisler tarafından yönetiliyorlardı. Kuşkusuz bu meclislerin ve cemaat yönetiminin kontrolden (kontrolü, sadece Bâbıâlî'nin değil patriklerin ve dinî liderlerin kurduğu otorite olarak da anlamak lazımdır) uzak kaldığını düşünmemeliyiz. Ama gerek bu meclisler, gerek vilâyet ve belediye yönetimlerindeki meclisler tartışma, karar alma, yönetimi etkileme ve yerel temsil ve seçim konularında imparatorlukta küçümsenemeyecek bir geleneğin yaşamasını sağladılar. En azından demokrasinin işlemesi için gerekli kural, kurum ve usûller bir alışkanlık halinde topluma sindiler. Böylece Türkiye bugün, yönetim ve toplumsal rejim yönünden 150 yıllık bir meclis, tartışma, karar alma ve seçim geleneğine sahip ülkedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Abdülhamid dönemi anayasal rejimin zorluklarla karşılaştığı, otokratik uygulamaların anayasal kurumları gölgelediği bir devirdir. Buna rağmen bu otuz yıl zarfında parlamenter gelenek ve kurumların da yaşamak konusunda direndiği ve süregittiği bir atmosfer de vardır.

KULLANILAN KAYNAKLAR

Arşivler:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul.
Etnografya Müzesi, Ankara.
Milli Kütüphane, Ankara.
Österreichisches Museum für Völkerkunde, Viyana.
Archives du Ministré des Affaires Etrangéres, Paris.
Archives Des Affaires Etrangeres (Quai D'Orsay).
Kiril Metodiy Milli Kütüphanesi, Sofya.

Arşiv Vesikaları:

Ankara Şer'iyye Sicili, nr. 1; nr. 2; nr. 65; nr. 66; nr.68.
Kayseri Şer'iyye Sicili, nr. 93; nr. 97.
BA, ADNVH, nr. 22-51.
BA, *Cev-Dah*, nr. 16602; nr. 5432; nr. 11586.
BA, *Hanedan-ı Âl Osman Defteri*, II.
BA, *Gayrimüslim Cemaat Defterleri, Yahudi ve Karai defterleri*, Cild 18.
BA, *HH*, nr. 24176.
BA, *I.M.V*, nr. 42341; nr. 16519; nr. 5976; nr. 11567; nr. 12466; nr. 12199; nr: 16519.
BA, *I. Mecl. Mahsus*, nr. 2128.
BA, *İ-D*, nr. 47923-G.C. 1291; nr. 21206.
BA, *İ-H*, nr. 20; nr. 10308.
BA, *MD*, nr. 3, s. 27, hk. 66, s. 562, hk. 1644; nr. 5, s. 433, hk. 1155; nr. 6, s. 566, hk. 1218; nr. 16, s. 142, hk. 276-278, s. 158, hk.309, s. 169, hk. 329, s. 176, hk. 336, s. 199, hk. 386, s. 206, hk. 396, s. 227, hk. 439; nr. 35, hk. 23.
BA, *Yıldız Esas Evrakı Katalogu*, 36/2328 (5) ve Z 146/XV (Mabeynle Bulgaristan komiserliği arasındaki muhaberat defteri).

Gazeteler:

Tarîk, 27 Ca 1301 / 9 Temmuz 1885.
Vakit, 9 Nisan 1924; 8 Mayıs 1924; 10 Mart 1924.

Kitaplar ve Makaleler:

Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi,* İkinci kısım, I. Tab'ı Kanaat Kitabhanesi, Dersaadet 1330.

Adıvar, A. Adnan *Osmanlı Türklerinde İlim,* Remzi Kitabevi, İstanbul 1970.

________, "Bizans'ta Yüksek Mektebler", *İÜEF Tarih Dergisi,* V/8, Eylül 1953, İstanbul, s. 1–54.

________, "İstanbul'un Fethi Sırasında Bizans ve Türk Kültür Vaziyeti", *İÜEF Tarih Dergisi,* VI/9, İstanbul 1954, s.19–14.

Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi,* 8 Cilt, YKY, İstanbul 1999.

Ahmed Resmî Efendi, *Hamiletü'l-Kübera. Darüssade Ağaları,* haz. Ahmet Nezihi Turan, Kitabevi Yay. İstanbul 2000.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* I, DTCF Yay. TTK Basımevi, Ankara 1959. Sonra: Cem Yay. İstanbul 1974; Barış Kitap, İstanbul 1999.

________, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi,* II, (1453-1559), DTCF Yay. TTK Basımevi, Ankara 1971; Barış Kitap, İstanbul 1999.

________, *Celâlî İsyanları,* DTCF Yay. TTK Basımevi, Ankara 1963; *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası. Celali İsyanları,* Barış Kitap, İstanbul 1999.

________, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *DTCF Dergisi,* IV/6-7, Ankara 1968.

Akıllıoğlu, Tekin, "Hukuk-ı İdare Üzerine", *Amme İdaresi Dergisi,* XVI/2 Haziran 1983, s. 56-69.

Akman, Mehmet, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli,* Eren Yay. İstanbul 1997.

Aktepe, Münir, "Tuzcuoğulları İsyanı", *İÜEF Tarih Dergisi,* III/5-6, s. 21-52.

Akyüz, Vecdi, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi,* İstanbul 1991.

[Altınay], Ahmed Refik, *16. Asırda İstanbul Hayatı,* Devlet Basımevi, İstanbul 1935; *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*

(1495-1591); Onbirinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1592-1688); Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785); Onüçüncü Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1786-1882), Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.

________, "Devşirme Usulü", *İÜ Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, V/1-2 ve 1-4.

Anhegger-Eyüboğlu, Mualla, *Topkapı Sarayında Padişah Evi*, Sandoz Yay. İstanbul 1986.

Andı, Fatih, *Bir Osmanlı Bürokratının Avrupa İzlenimleri*, Kitabevi, İstanbul 1996.

Arberry, A.J., *Religion in the Middle East*, I, Cambridge 1969; *Tasavvuf. Müslüman Mistiklere Toplu Bakış*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, Gelenek, İstanbul 2004.

Arnold, Thomas W., *The Caliphate*, Clarendon Press, Oxford 1924.

Artinian, Vartan, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839-1863, A Study of its Historical Development*, Istanbul.

Asiltürk, Baki, *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, Kaknüs, İstanbul 2000.

Aydın, Mahir, "Sultan II. Mahmud döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İÜEF Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1990, s. 81-106.

Aynî Ali Efendi, *Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet Taksimatı, Toprak Dağılımı ve Bunların Malî Güçleri*: 1018 (1602) tarihli yazmadan bugünkü dile çev. Hadiye Tuncer, Gürsoy Basımevi, Ankara 1964.

Babinger, Franz, *Mehmed der Eroberer und Seine Zeit*, F. Bruckmann, München 1959. Türkçesi: *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, çev. Dost Körpe, Oğlak Yay. İstanbul 2003.

Baer, Gabriel, "Osmanlı Loncalarının Yapısı", *Osmanlı Tarih Arşivi*, I/1, Ocak 1977, İstanbul, s. 7-19.

Bailly, Auguste, *Bizans Tarihi*, I-II, çev., Haluk Şaman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1976.

Bardakçı, Murat, *Son Osmanlılar*, Pan Yay. 6. Baskı, İstanbul 2000.

Barkan, Ömer Lütfü, *XV ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî Malî Esasları, I, "Kanunlar"*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1943.

________, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı,* TTK Yay. Ankara 1972.

________, "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü", *Ülkü Dergisi,* IX/3, 1937.

________, "Türk Toprak Hukukunda Tanzimat ve 1274 (1858 Arazi Kanunnamesi)" *Tanzimat I,* İstanbul Maarif Matbaası, 1940, s.321-421.

________, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Teşekkülü Meselesi", *SBF Dergisi,* I/2, 1944, s. 343-346.

________, "Osmanlı imparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi", *İÜHF Mecmuası,* XI/3-4, 1945, s. 203-224.

________, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İÜİF Mecmuası,* XV/1-4, Ekim 1953 - Temmuz 1954, s. 209-237.

________, "Osmanlı İmparatorluğu "Bütçe"lerine Dair Notlar", *İÜİF Mecmuası,* XV/1-4, 1953-54, s. 238-250.

________, "Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri,* Hacettepe Üniversitesi Yay. XII, Ankara 1975, s. 1-25.

________, "Çiftlik", *İslâm Ansiklopedisi,* MEB, III, s. 392-97.

Barthold, V. – F. Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi,* TTK Yay. Ankara 1963.

Bartol'd, V.V., *Khalif i Sultan,* Sochineniia VI, Moskva 1966.

Batbie, A., *Traité de Droit Public et Administratif,* II, Paris 1855.

Bayındır, Abdülaziz, *İslam Muhakeme Hukuku,* İstanbul 1986.

Belyaev, E. A., *Arabs Islam and the Arab Caliphate,* Trans: Adolph Govrevitch, Praeger-Pall Mall, London 1969.

Beth, Karl, *Die orientalische Christenheit der Mittelmeerländer,* Berlin 1902.

Beydilli, Kemal, "Ermeni Patrikhanesi'nin Tanınması (28. VIII. 1820)", *Recognition of the Armenian Catholic Community and the Church During the Reign of Mahmud II (1830),* Harvard 1995.

Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire,* TTK Yay. Ankara 2003.

________, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği,* Kitap Yay. İstanbul 2006.

Braude, Benjamin, "Foundation Myths of the *Millet* System", *Christians and Jews the in Ottoman Empire,* I, 69-88, 1982.

Brown, Horatio, *Studies in the History of Venice,* 2 vols. John Murray London 1907, repr. of 1907, ed. B. Franklin, New York 1977.

Brucker, Gene A., *Renaissance Florence,* John Wiley and Sons Inc. New York 1969.

Caetani, Leone, *Annali dell'Islam,* Milano-Roma, U. Hœpli-Fondazione Caetani della Reale Accademia dei Lincei, 1906-1926, 10 voll (repr. Georg Olms, New York, 1972).

Cahen, Claude, *Pre-Ottoman Turkey,* Sidgwick and Jackson, London 1968. Türkçesi: *Osmanlılardan Önce Anadolu,* çev. Erol Üyepazarcı, TVYY, İstanbul 2000.

Cevdet Paşa, *Maruzat,* haz, Yusuf Halacoğlu, Çağrı Yay. İstanbul 1980.

Cevdet Paşa, *Tezâkir,* 1-40 tetimme, yay. M.C. Baysun, TTK Yay. Ankara 1967.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi,* Alan Yay. İstanbul 1986.

_________, "Tanzimat'a Doğru Osmanlı Maliyesi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,* IV, İletişim Yay. İstanbul 1985, s. 925-33.

Cioeta, Donald J., "Ottoman Censorship in Lebanon and Syria 1876-1908", *IJMES,* 10 (1979), s. 167-186.

Clogg, Richard, "The Greek *Millet* in the Ottoman Empire", *Christians and Jews the in Ottoman Empire,* ed. Benjamin Braude – Bernard Lewis, II, 185-207, 1982.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları,* TTK Yay. Ankara 1991.

Çağman, Ergin, "III. Selim'e Sunulan Bir Islahat Raporu", *Divan,* 1999/2 ve 4-7.

Çetin, Atillâ, "Sicill-i Ahvâl Defterleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* 66, Haziran 1992.

Danova N., – Z. Markova, "Ideja Zerkovnogo Reformatorstva i Balkanskoe Prosveŝĉenie (XVIII-XIX vv)" / "Idee der Kirchen-reform und Balkanische Aufklaerung", *Etudes Historiques,* VII, Sofia 1975.

Dascalakis, A., "Le Rôle de la Civilisation Grecque dans les Balkans", *Actes du Premier Congres Internationales des Etudes Balkaniques*, Sofia 1969.

Davison, H. Roderic, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton Univ. Press, Princeton 1963. Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2005.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, Der. Ragıp Uğural, TODAİE Yay. Ankara 1969.

Derschwam, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara 1987.

Devèze, Michel, *L'Europe et le Monde à la fin du XVIIIe Siècle*, Paris 1970.

Diehl, Charles, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev., T. Bıyıkoğlu, Vakit Matbaası, İstanbul 1937.

Dollinger, Philippe, *The German Hansa*, Stanford Univ. Press 1970.

Ducasse, Pierre, *Tekniklerin Tarihi*, çev. Turhan Düveren, Gelişim Dizisi/40, İstanbul 1976.

Emiroğlu, Haluk, *Ius Gentium. Kavimler Hukuku*, Değişim Yay. İstanbul 2007.

Engelhardt, Edouard, *La Turquie et le Tanzimat, ou histoire des reformes dans l'Empire ottoman depuis 1826 jusqu'a nos jours*, 2 cild, Paris 1882-1884. Bu eserin Türkçe tercümesi, Ali Reşad bey tarafından İstanbul 1326'da (Mürettibin-i Osmaniye Matbaası) *Türkiye ve Tanzimat. Devlet-i Osmaniyenin Tarîh-i Islahatı* başlığıyla çıkmıştır. (Eser daha sonra Milliyet yayınları tarafından özet halinde yayımlanmıştır.). Keza, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yay. İstanbul 1999.

Ergenç, Özer, *1580-1596 Arasında Ankara ve Konya*, Ankara Vakfı Yay. Ankara 1995.

_________, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, TTK Yay. Ankara 2006.

_________, "18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetimi", *TUBA*, X (1986).

[Ergin], Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, I (tarih-i teşkilât-ı belediye) Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1922 (1338). Sonra, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye* (1.cilt), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay.

________, *Türkiye Şehirciliğinin Tarihi,* İÜİF İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Yay. İstanbul 1936.

________, *Türk Maarif Tarihi, (Mutlakiyet Devri Mektepleri),* III, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1941; *Türk Maarif Tarihi,* (3 cilt takım), Eser Neşriyat, İstanbul 1977.

Eyice, Semavi, "Arkeoloji Müzeleri", *İstanbul Ansiklopedisi,* II.

Fekete, Ludwig, *Einführung in die Osmanich-Türkische Diplomatik der Türkischen Botmässigkeit in Ungarn,* Budapest 1926

Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selatîn,* İstanbul 1274-75.

Filipoviç, Nedim, "Bosna Hersek'te Timar Sisteminin İnkişafı", *İÜİF Mecmuası,* XV/1-4, 1953-54, s. 155-88.

Findley, Carter V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire - The Sublime Porte 1789-1922,* Princeton 1980. Türkçesi: *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform – Bâbıâli (1789-1922),* çev. İzzet Akyol – Latif Boyacı, İz Yay. İstanbul 1994.

________, *Ottoman Civil Officialdom. A Social History,* Princeton 1989. Türkçesi: *Kalemiyeden Mülkiyeye. Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi,* çev. Gül Çağalı Güven, TVYY, İstanbul 1996.

Fischel, A., *Der Panslawismus bis zum Weltkrieg,* Berlin 1919.

Gandjev-Hristov, *Bolgarsko Vuzrajdane,* II, Sofia 1969.

Genç, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri,* Hacettepe Üniversitesi Yay. XII, Ankara 1975, s. 231-96. Keza, Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi,* Ötüken, İstanbul 2000, içinde.

Gesenius, William, *Gesenius' Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament Scriptures With an Exhaustive English Index,* Wm. B. Eerdmans 1957.

Goitein, S. D., "Mediterrenean Trade in the Eleventh Century", *Studies in the Economic History of the Middle East,* Ed. M. A. Cook, Oxford Univ. Press, London 1970, s. 1-62.

Gökbilgin, M. Tayyib, "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Koleksiyon", *TTK Belgeler* V-VIII/9-12 (1968-71) Ankara 1971, s. 1-52.

Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı,* İÜEF Yay. İÜ Matbaası, İstanbul 1969; TTK Yay. Ankara 1991.

Guérdan, Rene, *Byzantium:* Capricorn Books, New York 1962. (Aslı Fransızca basılmıştır.)

Gümüşçü, Osman, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus,* TTK Yay. Ankara 2001.

Güran, Tevfik, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi; Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861),* TTK Yay. Ankara 1989.

Handziç, Adem, "Bövelkerungsbewegungen (Relation; Dorf-Stadt) in Bosnien in XVI. Jahrhundert", *9. Türk Tarih Kongresi,* Ankara 1988, s. 895-901

Hassinger, H., "Die erste Wiener Orientalische Handelskompagnie 1667-1683", *Viertelj. F. Soz. und Wirtschaftsgeschichte,* XXXV/I, 1942.

Hatemi, Hüseyin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Vakıf", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, VI, İletişim Yay. İstanbul 1985, s. 1658-78.

Herlihy, David, *Pisa in the Early Renaissence (A Study of Urban Growth),* Yale University Press 1658.

Heyd, W., *Yakın Doğu Ticaret Tarihi,* çev. Enver Ziya Karal, TTK Yay. Ankara 1975.

Heyer, Friedrich, *Kirchengeschichte des Heiligen Landes,* Berlin, Stuttgart, Köln, Mainz, 1984.

Huart, Clément, *Ancient Persia and Iranian Civilization,* Routledge and Kegan Paul, London 1972.

________, "Epigraphic Arabe l'Asia Mineure", *Revue Semitique,* III.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Darülfünun Kurma Teşebbüsleri", *150. Yılında Tanzimat,* haz: H. Dursun Yıldız, TTK Yay. Ankara 1992, s. 397-439.

İlgürel, Mücteba, "Balıkesir'de Ayanlık Mücadelesi", İÜEF *Tarih Enstitüsü Dergisi,* 3, Yıl 1972, İstanbul 1975, s. 63-4.

İlmiyye Salnâmesi, İstanbul 1334.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar,* 3 cild, 4. basılış, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969; 4 cit, Dergah, İstanbul.

İnalcık, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi,* DTCF Yay. Ankara 1943; Eren, İstanbul 1992.

________, *Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid (Hicrî 835 Tarihli),* TTK Yay. Ankara 1954; 1987.

_________, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I,* TTK Yay. Ankara 1954; 1987.

_________, *Ottoman Empire (The Classical Age),* Weidenfeld of Nicholson, London 1973. Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300 - 1600),* çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

_________, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914,* ed. Halil İnalcık - Donald Quataert, Cambridge University Press, 1994, içinde, s. 9-409. Türkçesi: Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I: 1300-1600,* çev. Halil Berktay, Eren Yay. İstanbul 2000.

_________, "The Status of The Greek Orthodox Patriarch Under The Ottomans", *Turkish Review Quarterly Digest,* Winter 1922, s. 25 vd.

_________, "Saray Bosna Şer'iyye Siciline Göre Viyana Bozgunundan Sonra Bosna", *Tarih Vesikaları,* II/2, Ankara 1943.

_________, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica,* II, 1954, s. 103-129.

_________, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *TTK Belleten,* XXIII/23, Ekim 1959, s. 575-610.

_________, "XV. Asır Osmanlı Maliyesine Dair", *Türk Tarih Vesikaları Dergisi,* 9, s. 128-134.

_________, "Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfi Sultani ve Fatihin Kanunları", *SBF Dergisi,* XIII/2, 1958, s. 102-126.

_________, "Reis'ul Küttab", *İslâm Ansiklopedisi,* 98. cüz. s. 671-683.

_________, "Osmanlı Padişahı", *SBF Dergisi,* XIII/4, Aralık 1958, s. 68-79.

_________, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten,* XXVII/112. s. 603-22, TTK Yay. Ankara 1964.

_________, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten,* XXVII /112, TTK Yay. Ankara 1964, s. 623-49

_________, "The Nature of Traditionel Society", *Political Modernization in Japan and Turkey,* ed. R.E. Ward and D. A. Rustow, Princeton 1964, s. 42-63.

_________, "Adaletnameler", *TTK Belgeler,* 1965, 11/3-4.

_________, "Yükseliş Devrinde Osmanlı Ekonomisine Umumi Bakış", *Türk Kültürü,* VI/68, Haziran 1968.

________, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, XXIX/I, March 1969 s. 97-140.

________, "The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans." *Turcica*, 11-13: 1991, s. 407-436.

________, "The Ruznamçe Registers of the Kadıasker of Rumeli", *Turcica*, XX, Paris 1988, s. 251-275.

________, "Osmanlı idare ve Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle ilgili Belgeler-Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler III: Köy Sicil ve Terekeleri", *TTK Belgeler*, XV /19 (1993). s. 23- 169.

________, "Mehmed II", *İA* (MEB).

________, "Reis'ul Küttab", *İA* (MEB).

________, "Çiftlik", *EI*², New Edition, II, s. 32-3.

________, "İmtiyazat", *EI*², New Edition, III, s. 1179-89.

________, "İstanbul", *EI*², New Edition, IV, s. 224-48.

İsmail Hakkı, *Hukuk-ı İdare*, 1. kısım, 1. tab, Dersaadet Kanaat matbaası, 1327.

Janov, M., "Die Ereignisse in Südosteuropa am Ende des 16. Jarhhunderts und die Politische Taetigkeit der Anführer der Befreiungsbewegungen in Bulgarien" *Etudes Historiques*, VIII, Sofia 1978, s. 158-77.

Jonquiére, de la A., *Histoire de 1'Empire Ottoman*, II, Paris 1914.

Karadeniz, Özcan, *Roma Hukuku*, AÜHF Yay. Ankara 1974.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VII-VIII, TTK Yay. Ankara 1964.

Karamustafa, Ahmet T., *Tanrının Kuraltanımaz Kulları*, çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2007.

Karamursal, Ziya, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK Yay. Ankara 1940; 1989.

Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Yay. Ankara 1985.

Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi. Mit ve Gerçek*, Klasik, İstanbul 2004.

Kıray, Mübeccel B., *Örgütleşemeyen Kent (İzmir'de İş Hayatı)*, Sosyal Bilimler Derneği Yay. Ankara 1972.

________, *Sosyoloji Ders Notları*, İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Siyasal Bilimler Yüksek Okulu 1975–76 yılı ders notu (çoğaltılmış).

Klima, Otto, *Mazdek Geschichte Einer Sozialen Bewegung'im Sassanidischen Persien*, Prag 1957.

Koçu, R. Ekrem, *Topkapı Sarayı*, İstanbul Ansiklopedisi Yayını, İstanbul; Doğan Kitap, İstanbul 2004.

________, *Yeniçeriler*, Koçu Yayınları, İstanbul 1964; Doğan Kitap, İstanbul 2004.

________, "Dilenci", *İstanbul Ansiklopedisi*, VIII.

________, "Esnaf", *İstanbul Ansiklopedisi*, XI.

Kohn, H., *Panslawism – It's History*, Notre Dame, Indiana 1953.

Köprülü, Fuad, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul, 1931 s. 165–313.

________, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, TTK Yay. Ankara 1959; *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Akçağ, Ankara 2004.

Kremer, A. von, *Geschichte der Herrschenden Ideen des Islams*, 1868 Leipzig/1961 Hildesheim.

Krusenstolpe, Magnus Jakob von, *Der Russiche Hofvon Peter I. bis auf Nicolaus I.*, I. Hamburg 1855.

Kuneralp, Sinan, "The Ministry of Foreign Affairs under the Ottoman Empire and the Turkish Republic", *Time History of Worlds Foreign Offices Turkey*, edit. Steiner, 1988, s. 494-510.

Kunosz, Ignacz *Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul İkbâl Kitabhanesi 1343. Sonra: Kúnos, İgnácz, *Türk Halk Edebiyatı*, haz. Tuncer Gülensoy, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978.

Kuran, Ercümend, "Osmanlı İmparatorluğunda İnsan Hakları ve Sadık Rıfat Paşa", *Türk Tarih Kongresi*, VIII/2, TTK Yay. Ankara 1982, s. 1452-53.

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yay. İstanbul 1975.

Kurt, Yılmaz (haz.), *Koçi Bey Risalesi*, Akçağ Yay. Ankara 1998.

Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatika)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1998.

Lambton, A.K.S., *Londlord and Peasant in Persia*, Oxford University Press, London 1953.

Frederic Chapin Lane, *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore, John Hopkins Press, 1934

________, *Venice - A Maritime Republic*, John Hopkins Press, Baltimore 1973.

Lane-Poole, S., *The Coins of the Moghul Emperors of Hindustan in the British Museum*, New Delhi 1983.

Laroche, Lucienne, *Manuments of Civilization at the Middle East*, Casell, London 1974.

Lewis, Bernard, *The Arabs in History*, Harper and Row, New York 1966. Türkçesi: *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Anka, İstanbul 2001.

________, *The Emergence of Modern Turkey*, 2nd Edit. Oxford 1968. Türkçesi: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, TTK Yay. Ankara 1970.

________, *The Muslim Discovery of Europa*, Weidenfeld and Nicholson, London 1982. Türkçesi: *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, çev. İhsan Durdu, Kitabevi Yay. İstanbul 2000.

________, *The Political Language of Islam*, University of Chicago 1988. Türkçesi: *İslâm'ın Siyasal Söylemi*, çev. Ünsal Oskay, Cep Kitapları, İstanbul 1997.

________, "The Impact of the French Revolution on Turkey", *Cahiers d'Histoire Mondiale*, UNESCO, Paris 1953, s. 105-25.

Levend, Agâh Sırrı, *Türk Dilinde Gelişime ve Sadeleşme Safhaları*, TDK Yay. Ankara 1949.

Lory, Bernard, "Le Şort de l'He'ritage Ottoman en Bulgarie", *Varia Turcica*, I, ed. ISIS, İstanbul 1985.

Lutfi Simavi, *Sultan Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, İstanbul 1340 H. (1924).

Mardin, Ebülulâ, "Kadı", *İA*, VI.

Marinov, Dimitur, *Stefan Stambulov i noveishata ni istoriia: Letopisni spomeni i ocherki*, 1992.

Marsigli, Luigi Ferdinando, *Stato Militare dell Imperio Ottomanno*, Haag. Amsterdam 1732, Reproduktion- Akad. Druckeri Graz, 1972 (Kramer-Kreutel).

Matuz, Josef, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen Freıburger Islamstudien*, V, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1974.

Mayokan, İsmail Müştak, *Yıldızda Neler Gördüm*, İstanbul 1940.

Mazaheri, Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, Varlık Yay. İstanbul 1972.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (1877).

Mehmed Şükrü, *Esfar-ı Bahriyye-i Osmaniyye*, Birinci Cild, İstanbul Karabet Matbaası, Sene 1306.
Mektûbât-ı Sırrı Paşa, İstanbul 1303.
Mc Neill,William, *Venice (1081–1797)*, Univ. of Chicago Press, Chicago 1974.
Meriç, Cemil, "Tunuslu Hayreddin Paşa", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, V, İletişim Yay. İstanbul 1985, s. 1295-98.
Moltke, Helmuth V., *Türkiye Mektupları*, çev. H. Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969; *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Remzi, İstanbul 1995.
Mombynes, Godfroy de, *Muslim Institutions*, G. Allen and Unwin, London, 4th Edit. 1968.
Mumcu, Ahmet, *Divan-ı Hümayun*, AÜHF Yay. Ankara 1976; Phoenix, 2007.
Mumford, Lewis, *Tarih Boyunca Kent. Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, çev. G. Koca – T. Tosun, Ayrıntı Yay. İstanbul 2007.
Mushir'ul Hasan (Ed.), *Communal and pan-Islamic Trends in Colonial India*, New Delhi 1985.
Nagata, Yuzo, *Tarihte Âyanlar. Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, TTK Yay. Ankara 1997.
Nagy, Gyula Kaldy, "Timar Sisteminin Macaristan'da Tarımsal Üretime Etkisi", *TTK Belleten*, XXXVIII/151, Temmuz, Ankara 1974, s. 502 vd.
Necipoğlu, Gülru, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı Mimari, Tören ve İktidar*, YKY, İstanbul 2007.
Neŝev, G., "Les Monastéres Bulgares du Mont Athos", *Etudes Historiques*, VI, Sofia 1973, s. 97-115.
Obolensky, Dimitri, *The Byzantine Commonwealth*, Cardinal edition, London 1974.
O'learc, De Lacy, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Hüseyin Yurdaydın - Y. Kutluay, AÜİF Yay. Ankara 1971.
Onasch, Konrad, *Gross Novgorod*, Verlag Anton Schroll und Co. Wien und München 1968.
Ongan, Halid, *Ankara 'nın 1 No'lu Şer'iyye Sicili*, TTK Yay. Ankara 1958.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*, İÜEF Yay. İstanbul 1967.
________, "Mesleki Bir Teşekkül Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I (1971), s. 93-138.
________, "Köprücülük", *VII. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, II, TTK Yay. Ankara 1973, s. 701-8.
Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler (1840-1878)*, TODAİE Yay. Ankara 1974.
________, *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yay İstanbul 1985.
________, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 2. Baskı, İstanbul 1987; Alkım Yay. İstanbul 2006.
________, *İstanbul'dan Sayfalar*, Hil Yay. İstanbul 1987; Alkım Yay. İstanbul 2007.
________, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Turhan Kitabevi Yay. Ankara 1994.
________, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880*, TTK Yay. Ankara 2000.
________, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim. Makaleler 1*, Turhan Kitabevi, Ankara 2000.
________, "16. Asır Alman Seyahatnamelerine Göre Türkiye Şehir ve Köyleri", *SBF Dergisi*,. XXVII/4, Ankara 1973, s. 135-59.
________, "Millet", *DİA*, XXX, s. 66-70.
________, "Eski Türk Şehirlerinde Yapı İşlerinin Düzenlenmesi", *TMMOB Mimarlık Dergisi*, Sayı Temmuz 129, Ankara 1974, s. 11-16.
________, "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi", *SBF Dergisi*, XXXVIII/1-2, Ankara 1974, s. 181-90.
________, "1727 Osmanlı-Avusturya Sözleşmesi", *SBF Dergisi*, XXVIII/3-4, 1975, s. 97-109.
________, "Türkiye'de Taşra Yönetim ve Yöneticiliğinin Evrimi", *Türkiye'de Mülkî İdare Amirliği*, T. İd. Der. Bil. Araş. Dizisi I, Ankara 1976, s. 1-2.
________, "Osmanlı Kadı'sının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine", *Amme İdaresi Dergisi*, Sayı 9, Ankara 1976, s. 95-107.
________, "İkinci Viyana Kuşatması'nın İktisadî Sonuçları Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, II, İstanbul 1981.

________, "17. yüzyıl Sonlarında Orta Anadolu Vilayetlerinin Toplumsal Ekonomik Durumu Üzerine", *Toplum ve Bilim,* 15-16, Güz 1981/Kış 1982, s. 33-60.
________, "Osmanlılar'da İlk Telif İktisat Elyazması", *Yapıt,* Ekim 1983, s. 37-44.
________, "İkinci Abdülhamit Döneminde Anayasal Rejim Sorunu", *Türkiye'de Demokrasi Hareketleri, HÜ Edebiyat Dergisi,* IV/2, 1986, s. 55-61.
________, "Tanzimat Devri Basını Üzerine Notlar", *Cahit Talas Armağanı,* Ankara, 1990, s. 397-404.
________, "Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von", *DİA,* XV, s. 491-4.
________, "Kadı" (Osmanlı Devletinde), *DİA,* XXIV, s. 491-4.
Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu. Efsaneler ve Gerçekler, Tartışama / Panel Bildirileri (Ankara, 19 Mart 1999), İmge Kitabevi Yay. Ankara 2000.
Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid (Hâtıralarım),* Selçuk Yay. Ankara 1984.
Ostrogrsky, Georg, *Geschichte des Byzantinischen Staates,* Verlag C.H. Beck, München 1963.
Öz, Mehmet, *XV – XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı,* TTK Yay. Ankara 1999.
Öztuna, Yılmaz, *Osmanlı Devleti Tarihi -2- Medeniyet Tarihi,* Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1998
________, *Devletler ve Hanedanlar. Türkiye (1074-1990),* II, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. 3. baskı, Ankara 2005.
Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık,* DTCF Yay. Ankara 1977.
Pakalın, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilatı Tarihi,* I-IV, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yay. Ankara 1977.
________, "Ayan", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözcülüğü,* I, MEB Yay. İstanbul 1947, s. 120-2.
Palgrave, W. G., *L'Arabie Centrale 1862-1863 une année de Voyage,* trad. Emile Jonveau, I, Paris 1866.
Paskaleva, Virginia, "Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)", *İÜİF Mecmuası,* XXVIII/1-2, İstanbul 1969, s. 37-74.
________, "Die Wirtschaftsbeziehungen der Bulgarischen

Gebiete mit Mitteleuropa im 18 und 19. Jahrhundert", *Wirtschaftswege: Hermann Kellenbenz Festschrift*, Klett-Gotta 1978.

________, "Sredna Evropa i Kulturno-Prosvetnoto Razvitie na Bulgarite Prez Vazrajdeneto" (Mitteleuropa und kulturelle Aufklaerung und Entwicklung in Bulgarien vor der Renaissance), *Istoriĉeski Pregled*, kn. 3-4.

Patrick, Mary Mills, *Under Five Sultans*, London-New York 1929.

Peirce, Leslie P., *The Imperial Harem*, Oxford University Press 1993. Türkçesi: *Harem-i Hümayun. Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktay, TVYY, İstanbul 2002.

Petrovich, M., "Juraj Križanič a Precursor of Panslavism", *The American Slavonic and East European Rewiev*, VI, 1947.

Pirenne, Henri *Medieval Cities*, Princeton Univ. Press, Princeton 1970. Türkçesi: Pirene, Henri, *Ortaçağ Kentleri. Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yay. İstanbul 2000.

Rahman,Fazlur, *Islam*, Anchor Books, Garden City New York, 1968. Türkçesi: *Ankara Okulu*, çev. Mehmet Aydın, Ankara 2004.

Renda, Günsel, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850*, Hacettepe Üniversitesi Yay. Ankara 1977.

Rifat Paşa, *Gülbin-i İnşâ*, İstanbul 1275.

Rogel, C., "The Wondering Monk and Balkan National Awakening", *Nationalism in a Nonnational State*, Ed. Haddad, Ohio.

Rosenthal, Steven, "Foreigners and Municipal Reform in Istanbul", *International Journal of Middle Eastern Studies*, II/1980 s. 227-45.

Rörig, Fritz, *The Medieval Town*, Univ. of California Press, London 1971.

Runciman, Steven, *Byzantine Civilization*, Meridian, 11th Printing, 1970.

________, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1995

Sakaoğlu, Necdet, *Çeşm-i Cihan Amasra*, Kültür Bakanlığı – Tarih Vakfı Yay. İstanbul 1999.

________, "Padişahlık ve Sadrazamlık Kurumu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, V, İletişim Yay. İstanbul 1985, s. 1278-85.

Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye, sene 1302.

Samardzhiev, Bozhidar, "Ottoman Policy Towards the Principality of Bulgaria During the Regency", *Etudes Balkanique*, 4/1976.

Sapori, Armondo, *The İtalian Merchant in the Middle Ages*, Norton and Comp. New York 1970.

Saraç, Ö. Celal, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 423-40.

Sarıcaoğlu, Fikret, "İlk Muhtıra Bir Provokasyon muydu?", *Popüler Tarih*, Sayı 2, Temmuz 2000.

Saz, Leyla, *Haremin İçyüzü*, haz. Sadi Borak, Milliyet Yay. İstanbul 1974.

Schaendlinger, Anton C., *Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II. aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien*, VÖAW 1983

Serjeant, R. B. (ed.), *İslâm Şehri*, çev. Elif Topçugil, İz Yay. İstanbul 1997.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838 - 1868)*, TTK Yay. Ankara 1989.

________, "Parlamento Geleneğimiz Çerçevesinde Tanzimat Meclisleri" *Türkiye Günlüğü*, 8/1989, s. 60-64.

Seyid Bey, *Hilâfet'in Mahiyet-i Şer'iyyesi*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara 1923.

Schaendlinger, Anton C., *Die Schreiben Süleymāns des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II.*, Wien 1983Schopoff, A., *les réformes et la protection des chrétiens en turquie 1673-1904*, Paris 1904.

Shaw, Stanford – E. Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, II, Cambridge Univ. Press, London 1977. Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 2 cilt, çev. Mehmet Harmancı, E Yay. İstanbul 1994.

Soysal, İsmail, "Umur-u Hariciye Nezaretinin Kurulması -1836", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İÜEF Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1990, s. 71-89.

Spuler, Bertold, *The Mongols in History*, Praeger Publishers, New York 1971.

Stoianovich, T., "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy", *Journal of Economic History,* XIII/4, 1953, s. 398-411.

Suçeska, Avdo, "Die Rechtsstellung der Bövelkerung in den Stadten Bosniens und der Herzegovvina 1463-1878", *SOEJ,* 8, 1968, s. 84-99.

Sugar, P. F., "Southheastern Europe Under Ottoman Rule (1354-1804)", *A History of East Central Europe,* V, University of Washington Press, London 1977.

Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid. Osmanlı Vergi Düzeni,* haz. Mehmet Ali Ünal, Isparta 1996.

Svetkova, Bistra, "To the History of the Resistance Against the Ottoman Feudal Domination in the Danube Region of Bulgaria", *Etudes Historiques,* IV, Sofia 1968.

________, "Problems of the Bulgarian Nationality and the National Consciousness in the 15th-18th Century" *Etudes Historiques,* VI, Sofia, s. 57-80

________, "To the Prehistory of the Tanzimat – An Unknown Political Treatise of the 18th Century-", *Etudes Historiques,* VII, Sofia 1975.

Şener, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi,* İşaret Yay. İstanbul 1990.

Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi,* I, TTK Yay. Ankara 1948.

Şentürk, Recep, "Millet", *DİA,* XXX, s. 64-66.

Tabsıra-i Akif Paşa, 4. defa. Konstantiniye 1300.

Tahsin Paşa, *Abdülhamid Yıldız Hatıraları,* İstanbul 1931.

Taeschner, Franz, "İslam Ortaçağında Futuvva", *İÜİF Mecmuası,* XV/1-4, Ekim 1953-Temmuz 1954, s. 1-32.

________, "Akhi (Ahî)", *EI²,* New Edition, I, s. 321-3.

Taş, Hülya, *XVII. Yüzyılda Ankara,* TTK Yay. Ankara 2006.

Tekeli, İlhan, *Bölge Planlama Üzerine (Makaleler),* İTÜ Mimarlık Fakültesi Yay. İstanbul 1972.

________ – İlber Ortaylı, *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi,* TİD Derneği Yay. Ankara 1978.

Tocqueville, A. de, *L'ancien régime et la révolution* "Introduction" J.P. Mayer, Paris, Gallimard 1967. Türkçesi: Eski Rejim ve Devrim, çev. Turhan Ilgaz, İmge, Ankara 2004.

Todorov, N., *Balkanski Gorod XV-XIX vekov – Balkancity XV-XIXth Centuries*, Izdelstva Nauka, Moskva 1976 .

Traikov, V., *Ideologiĉeski Teĉeniya i Programi v Nazionalno – Osvoboditelnite Dvijeniya na Balkanite do 1878 Godina* (Ideologische Richtungen und Programme in den Nationalen Befreiungsbewegungen der Balkanlaender bis 1878), Sofia 1978.

Tremel, F., *Wirtschafts und Sozialgeschichte Österreichs*, Graz 1969.

Tuğ, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, AÜİF Yay. Ankara 1963.

Tunaya, Tarık Zafer, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, İÜHF Yay. İstanbul 1975.

________, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I (*İkinci Meşrutiyet Dönemi*), III (*İttihad ve Terakki*), Hürriyet Vakfı, İstanbul 1984, 1989.

Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yay. Ankara 1981.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.

Turan, Osman, *Selçuklular Ve İslâmiyet*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.

Turan, Osman, "İkta", *İslâm Ansiklopedisi*, V/2, s. 949–59.

Turan, Şerafettin, Kemal Paşa-Oğlu Şemsüddin Ahmed İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman II. Defter*, TTK Yay. Ankara 1991.

________, "Tanzimat Devrinde Evlenme", *İş ve Düşünce Dergisi*, 22/182, 1956.

________, "Osmanlılarda Hassa Mimarları", AÜDTCF *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, Ankara 1963, s. 3-12.

________, "Cevdet Paşa'nın Kültür Tarihimizdeki Yeri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul 1986.

Türk Ansiklopedisi, "Bizans", VII. Fasikül, s. 49–50.

Türk Ziraat Tarihi, (Heyetçe hazırlanmış), İstanbul Devlet Basımevi, 1928.

Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim*, TTK Yay. Ankara 1951.

Tyan, Emil, *Historie de L'Organisation Juridiciaire en Pays d'Islam*, Devxieme Edit. Leiden-Brill 1960.

Udovitch, Abraham L., *Partnership and Profit in Islam*, Princeton Univ Press, N. Jersey 1970.

Uluçay, Çağatay, *XVII. Asırda Saruhan 'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944.

________, *Harem II*, TTK Yay. Ankara 1971; 1993.
Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, TTK Yay. Ankara 1968.
Ursinus, Michael "Millet", *EI*[2].
Uşaklıgil, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi*, I-II, İstanbul 1941-1942.
Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK Yay. Ankara 1948.
________, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK Yay. Ankara 1948.
________, *Osmanlı Devletinin İlmiyye Teşkilatı*, TTK Yay. Ankara 1965.
________, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu – Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yay. Ankara 1969.
________, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Yay. Ankara 1970.
________, *Kapıkulu Ocakları*, I-II, TTK Yay. Ankara 1943-44.
Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi. Emevîler, Abbasîler*, AÜİF Yay. Ankara 1968.
Üçok, Coşkun – A. Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, AÜHF Yay. Ankara 1976.
Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK Yay. Ankara 1989.
Ünüvar, Safiye, *Saray Hatıralarım*, İstanbul 1964.
Vak'a-Nüvis Ahmet Lûtfi Efendi Tarihi, X-XV, haz. M. Münir Aktepe, TTK Yay. Ankara, 1988-1998.
Vasiliev, A.A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, çev., A. Müfid Mansel, Maarif Matbaası, Ankara 1943.
Vinogradoff, Paul, *Ortaçağ Avrupasında Roma Hukuku*, çev. Fatih Düzgören vd, Göçebe Yay. İstanbul 1997.
Vladimirtsov, B.Y., *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, çev. Abdülkadir İnan, TTK Yay. Ankara 1944; 1995.
Vryonis, Speros Jr., "Demokratia and Eleventh Century Guilds", *Dumbarton Oaks Papers*, 1963.
________, *Byzantium and Europe*, Thames and Hudson, London 1970.

Wensinck, A. J. - Kramers, J.H., *Handwörterbuch des Islam.* Im Auftrag der Koninklijke Akademie van Wetenschappen Amsterdam, herausgegeben. Leiden 1941.

White, Lynn Jr., *Medieval Technology and Social Change,* Oxford Univ. Press, London, Oxford 1964.

Wittek, Paul, *Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu* (The Rise of the Ottoman Empire), çev. Fahriye Arık, Şirket-i Mürettibiye Basımevi, İstanbul 1947.

Yakubovskiy, A.Y., *Altınordu ve Çöküşü,* çev. H.Eren, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1976.

Yazıcı, Nesimi, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", *150.Yılında Tanzimat,* TTK Yay. Ankara 1992, haz. H. Dursun Yıldız, s. 139-210.

Yerasimos, Stefanos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye,* II, Gözlem Yay. İstanbul 1975.

Young, George, *Corps De Droit Ottoman,* II, Oxford 1905.

Yücel, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyon", *Belleten,* XXXVIII/152, TTK Yay. Ankara Ekim 1974, s. 675-708.

Zabelin, İvan, *Domaşnij Byt Russkih Tsarej,* I-II, Moskva 1895 ve 1915.

Zeydan, Corci *İslâm Medeniyeti Tarihi,* çev. Zeki Megâmiz, VI, Üç Dal Neşriyat, İstanbul 1973.

DİZİN

A

C

Ç

G

H

İ

J

M

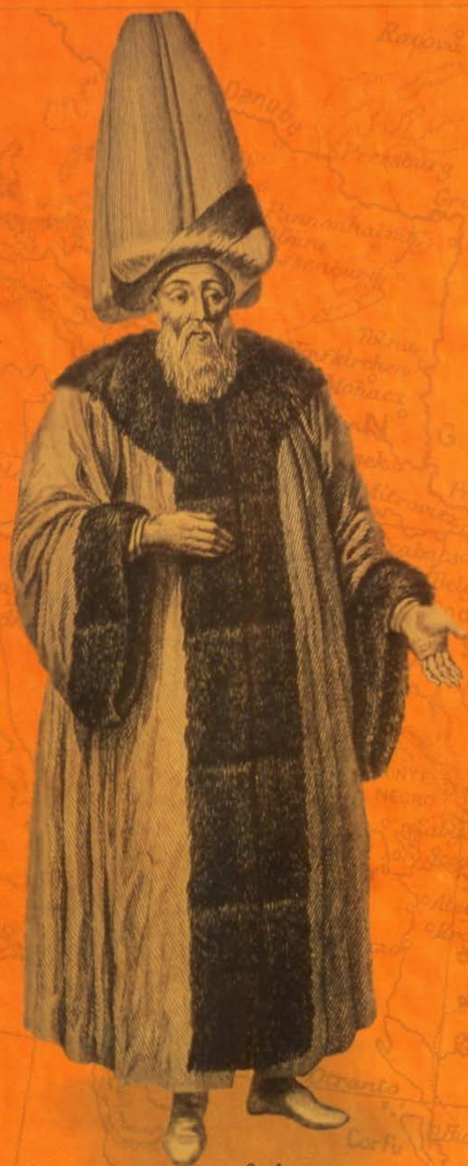
N

O

S

Ş

T

Veziriazam

Kadıasker

ISBN 978-975-7352-10-5

THE
OTTOMAN ADVAN
IN
EUROPE & ASIA MINOR
Scale of Miles

Kapak . Talât Alkan